

TURKOLOGY

**TÜYMEBAYEV J.
YESKEYEVA M.**

**TÜRKOLOJİNİN
TARİHÎ-DİL BİLİMSEL
ESASLARI**

**TÜRKOLOJİ
serisi**

TURKOLOGY

**Janseyit TÜYMEBAYEV
Magripa YESKEYEVA**

**TÜRKOLOJİNİN
TARİHİ-DİL BİLİMSEL
ESASLARI**

**TÜRKOLOJİ
serisi**

**Kazıgurt Yayınevi
Almatı, 2017**

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2
Т 87

*Baskıya Uluslararası Türk Akademisi Bilimsel Koordinasyon
Kurulu tarafından sunulmuştur*

*Baskıya Bölgesel Sosyal İnovasyon Üniversitesi
Bilim Kurulu tarafından sunulmuştur*

Görüş bildirenler: Prof. Dr. A.Kaydar
Prof. Dr. S. Eker
Prof. Dr. S. Boranbayev

Türkiye Türkçesine aktaranlar: Ainur Mayemerova (1. ve 2. bölüm)
Elmira Kaljanova (3. ve 4. bölüm)

TÜYMEBAYEV J., YESKEYEVA M.

T 87 Türkolojinin Tarihî-Dil Bilimsel Esasları. – Almatı, 2017. – 456 s.

ISBN 978-9965-22-512-3

Eserde Türkoloji biliminin oluşma ve gelişme tarihi, XXI. yy. Türkolojisinin ana hatları ortaya konularak Türk dillerinin tarihî gelişim dönemleri, glottojenezolojik ve glottokronolojik açıdan sınıflandırma ilkeleri, Türk dillerinin temel özelliklerini yansıtan dil kuralları ile dil olayları açıklanmıştır.

Eser Kazak filolojisi ve Türkoloji bölümlerinde öğrenim gören lisans ve lisansüstü öğrencileri ile dilci Türkologlar için hazırlanmıştır.

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2

ISBN 978-9965-22-512-3

© Tüymebayev J., Yeskeyeva M. 2017
© «Kazıgurt» Yayınevi, 2017

ÖN SÖZ

Türkolojinin temelini oluşturan dil bilimsel gramer alanı; Türk dünyasının ortak değerlerini korumaya, genel anlamda Türk tarihi ve dil bilincini yeniden canlandırmaya, Türk halkları arasındaki işbirliği ve kültürel etkileşimi pekiştirmeye hizmet etmektedir. VI-IX. yy. Türklerinin *Beñgü El* «Ebedî Millet» düşüncesinin Çağdaş Kazak Halkının millî arzusuna dönüşmesi, Türkoloji alanında nitelikli ders kitaplarına olan ihtiyaç konusunu gündeme getirmektedir. Uygarlık tarihinde özel bir yeri bulunan Türklerin tarihî kökenlerinin çok eskilere dayandığını öğrenmek suretiyle genç kuşakların vatanseverlik duyguları pekişecek, onların dünya uygarlığı ve küreselleşme sürecine cesaretle adım atmalarını olumlu yönde etkileyecektir.

Türkoloji biliminin yapı taşlarından birini oluşturan “Türkolojiye Giriş”, “Türkolojinin Esasları” derslerinin okutulmasında kullanılacak olan bu çalışma, Eski Sovyetler Birliği, Kazakistan ve yurt dışındaki Türkolojik- lengüistik bilimsel ekoller geleneğini devam ettirerek orijinal düşünce ve görüşleri sistematik hâle getirmeye, XXI. yy. Türkolojisinin yönünü belirlemeye, Türk dünyasının tarihi, kültürel ve dilsel yakınlığını canlandırmayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda Türkolojinin bir bilim dalı olarak gelişmesi, Türklük biliminin bir bütünlük arz etmesi, kuramsal ve yöntem bilimsel temelini oluşturan karşılaştırmalı tarihî inceleme ve yeni araştırma paradigmaları ile Türk dillerini inceleme tarihinden söz ederek dil bilimsel Türkolojinin şu andaki güncel sorunlarını, temel bilimsel yönlerini tanıtmak; Türk dillerinin oluşma ve gelişme dönemlerinin

özelliklerini dil ve tarihî malzemeler temelinde irdeleyerek Türk dilleri tarihini dönemlere ayırma konusundaki yeni görüşler hakkında bilgi vermek; Türk dillerini glottojeneolojik ve glottokronolojik açıdan sınıflandırmanın dil bilimsel, tarihî etnogenез, bölgesel coğrafya vb. yönlerini inceleyerek Türk dillerinin sınıflandırılması hakkındaki görüşleri yansıtmak; Türk dillerinin fonolojik sistemi ve morfolojik yapısının temel özelliklerini, Türk dillerinin gelişme çizgisini belirlemedeki önemli kurallarla, dil olaylarını göstermek; dil bilimsel Türkolojideki Kazak dil biliminin yerini ortaya koymak amaçlanmaktadır.

Ders kitabı hazırlanırken A.Kaydarov ve M.Orazov'un (Türkolojiye Giriş, 1985, 1992, 2004) eseri, G.A.Aydarov, A.S.Amanjolov, N.K.Antonov, V.V.Barthold, N.Ya.Bıçurin, N.A.Baskakov, N.Z.Gacıyeva, L.N.Gumilyov, N.K.Dmitriyev, M.J.Joldasbekov, M.Z.ZaKiev, A.N.Kononov, A.T.Kaydar, A.K.Kurışjanov, L.S.Livitskaya, S.E.Malov, E.N.Nacip, K.Ö.Ömirliyev, E.V.Sevortyan, B.A.Serebrennikov, E.R.Tenişev, M.T.Tomanov, A.M.Şçerbak gibi tanınmış Türkologların bilimsel ve kuramsal eserleri ve Türk tarihi hakkındaki görüş ve düşünceleri, Türkoloji ile ilgili ansiklopedik, biyobibliyografik, el kitabı niteliğindeki eserlerin verdiği bilgileri esas alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKOLOJİ

Ş1. Türklük Biliminin Dünya Sosyal Bilimleri Alanındaki Yeri

Bilim tarihi, uygarlığın tarihidir. Türklük bilimi de herhangi bir bilim alanı gibi karışık gelişme çizgisinden geçmiştir. Oluşma esnasında kuramsal ve yöntem bilimsel bakımdan çok yönlü araştırma sonuçlarından, birbiri ile aykırılaştan görüşler süzgecinden geçerek bağımsız bilim alanı olarak gelişmesi Türkolojinin dünya bilim alanındaki önemini ve güncelliğini tanıtmakla birlikte Türk halklarının bütün uygarlıktaki yerini de belirlemektedir. Avrasya coğrafyasının geniş bozkırlarında hüküm süren Türk kültürü Eski Doğu ve Eski Batı uygarlığı ile paralel gelişen derin köklere sahip olgusal bir yapıdır.

Avrupa bilim insanlarına göre "dünya kültürünün beşiği" sayılan Eski Yunan kültüründen önce yerleşmiş bulunan ve Yunan kültürünün gelişimini büyük ölçüde etkileyen Hint, Çin ve Arap halkları vd. Doğu uygarlığı temsilcilerinin kültürlerinin önemi de tarihî belgelerde vurgulanmaktadır. Arap, Fars, Çin vb. Doğu halkları ile sıkı ilişkileri bulunan Türk halklarının kültürüne günümüze kadar yeterli derecede değer verilmemiştir. Türk halklarının ortak destanı Alpamış destanı ile Yunan destanı Odisey'in ortaklaştan ve benzeyen yönlerinin belirlenmesi, bu konuyu daha derinden incelenmesinin

gerektiğine¹ işaret edilmesi; Türklerin XIII. yy.da yazıya geçirdikleri Oğuz Kağan destanında söz konusu tarihî olayların miladi I-V. yy. daki Hunların Batı'ya düzenlediği seferleri olduğuna ilişkin görüşlerin bulunması, "Oğuz Kağan destanının XIII. yy.da değil, XI. yy.dan dahi daha erken dönemlerde meydana geldiğine işaret etmektedir. Eski Türk edebiyatının tarihî rölyefinde sönmüş olan bir yanardağ hâlidir." şeklinde açıklanması,² çeşitli zamanlarda yapılan arkeolojik kazıların sonuçları da Türk kültürünün çok daha derinlere inen köklü tarihine tanıklık etmektedir.

Avrasya coğrafyasının uçsuz bucaksız topraklarını sahiplenen otokton superetnos olan Türk halklarının kültür ve uygarlığı Kuzey Buz Denizi ile Akdeniz arasındaki, yaklaşık 14-15 milyon km² olan çok geniş bir coğrafyada hüküm sürmektedir. Eski Türk boylarının yaşadığı coğrafya sadece hayvancılık ve göçebe yaşam tarzına elverişli Avrasya bozkırları ile sınırlı kalmayıp iklimi uygun olan sulak bölgeler, nehir ve göller, denizler, Tanrı Dağlarının, Altay, Pamir, Kafkas dağlarının da bulunduğu kültürel yaşam coğrafyasının büyük uygarlık oluşturmaya elverişli çeşitli arazi rölyeflerinden oluştuğuna işaret etmektedir.

Bir kültürün gelişme süreci kapalı değildir. Türklerin yaşam ve kültür coğrafyasını oluşturup geliştirmesi; sınırlarını paylaştığı, kendilerine özgü uygarlığı bulunan başka etnosların kültürel ve siyasi görüşleri ile siyasi ekonomik kalkınma ve gerileme süreçleri ile ilişkili olmuştur. Uygarlıklar arasındaki bağ sadece sosyal ve kültürel alanda değil, kültürlerarası temasların girintili çıkıntılı tarihî olaylar katmanından oluşan süreçler temelinde geliştiğini göstermektedir. Türkler ve komşu halklar arasındaki tarihî ilişkinin de çift yönlü olduğu tarihî belgelerden bellidir. Türk kağanlıkları sosyal, askerî ve siyasi hayatında başarılı ve güçlü komşu devletlerle eşit biçimde imparatorluk dönemlerini yaşamış, bazen zayıf düştüğü hatta başka bir devlete bağımlı kaldığı zamanları da olmuştur. Bundan do-

¹ Jirmunskiy V.M. Türkskiy Geroičeskiy epos. – Leningrad: Nauka, 1974. – s. 334.

² Ömiraliyev K. Köne Türki Âdebiy Eskertkişteri Tuwralı Zerttewler. – Almatı: Arıs, 2010. – s. 507, 558.

layı Türklerin kültürel ve maddi değerler sisteminde de *gelişme* → *kalkınma* → *gerileme* → *durgunlaşma* → *gelişme* → *kalkınma* dizisinin birkaç basamağından oluşan uzun bir kronolojik dönem bulunmaktadır. Türk halklarının tarihi ve insanlık kültüründeki yeri hakkında içtenlikle ifade edilen görüşlerle birlikte “yabanî, kültürü gelişmemiş halk” gibi bilim dışı dogmaların da bulunduğu bilinir. Yine de teknojen uygarlığa kadar binlerce yıllık insanoğlu tarihinde Türklerin büyük bir kuvvet oluşturduğu, manevi entelektüel ve pratik maddi değerleri bulunan kendine özgü uygarlığı ve yazı gelenekleri bulunduğu şüphe götürmez tarihî bir gerçektir. Türklerin derin köklü tarihini konu edinen Türkoloji incelemelerinin başlatılmasıyla “gerçek Türkoloji”, “neoTürkoloji” kavramları da kullanılmaya başlamıştır.

Türklerin eski dönemlerdeki askerî seferlere, tarihî göçlere, sonraki yıllarda siyasî sürgünlere, ekonomik ihtiyaçtan ötürü yerkürenin dört bir köşesine dağılması ve şu anda ana vatanları dışındaki bölgelerde yaşamaları Türk halklarının toplam nüfusunu belirlemede güçlükler neden olmaktadır. Çeşitli yıllarda yapılan sayım sonuçlarının gösterdiği istatistik bilgilerin birbiriyle örtüşmemesi de bunu göstermektedir. 1989 yılında Moskova’da yayımlanmış olan Nasele niye Mira “Dünya Nüfusu” isimli demografik kitap bilgilerine göre Türkiye, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Azerbaycan, Türkmenistan gibi 6 bağımsız devletin, Karakalpakistan, Tataristan, Başkurdistan, Yakut, Tuva, Çuvaş gibi birçok özerk cumhuriyetin ana milletini oluşturan Türklerin, Çin Halk Cumhuriyeti’ndeki Sincan Özerk Bölgesi’ndeki, Moğolistan’daki Kazak Özerk Bölgesi’ndeki Türk halklarının, Batı Avrupa’daki, Amerika ve Avustralya ve Afrika’daki ülkelerde yaşayan Türk azınlıkları ile birlikte Türklerin toplam nüfusu 135.594.000’dir.¹ M.Zakıyev, 1989-1995 yılları arasında yayımlanmış bilgiler ışığında bütün dünyadaki Türklerin sayısının 132.804.576 olduğuna işaret ederek bu sayının doğruluğundan şüphe edildiğini, Türk halklarının kesin sayısını belirlemenin zor olduğunu, sayım esnasında Türklerin sosyal durumlardan ötürü yaşadığı ülkenin esas milleti olarak kayda geçmesinin sık sık rastlanan bir durum olduğu-

¹ Nasele niye Mira. Demografiçerskiy Spravoçnik. – Moskva: Mısl, 1989. – s. 414-415.

nu ifade etmektedir.¹ Bağımsız devleti bulunmayan Türk etnosları veya Türk azınlıkları temsilcilerinin nüfusuyla ilgili bir durumdur. Nadir Devlet'e göre, 1990 yılında Türk halklarının toplam nüfusu 147.987.270,² sosyal ağlardaki son bilgilere göre ise şu anda Türklerin sayısı 150 milyona yaklaşmıştır. Bu bilgiler dört kıtaya dağılmış olan Türk dilli halkların dünya nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturduğuna işaret etmektedir.

Etnokültürel coğrafyanın genişlemesi veya küçülmesi, etnosların kendi ana vatanlarından çıkarılması, asimilasyona uğraması, hatta tamamen tarih sahnesinden silinmesi de tarihî gelişim süreçlerinin bir parçasıdır. Türk halkları da bu tür tarihî olaylardan kendi payına düşeni yaşamıştır. Eski dönemlerden itibaren bağımsız kavimler birliği ve hanlıklara ayrılmasına rağmen kendi aralarında superetnos birliğini sağlayan Türk dünyası, tarihî sebeplerden dolayı dağılmıştır. Sibirya ve Orta Asya'da, İdil ve Yayık nehirleri boyunda bulunan Türklerin yurduna, Kırım bölgesindeki, Karadeniz sahillerindeki Türk etnoslarının ata yurtlarına başka kültürler de yerleşmeye başlamıştır. Çeşitli siyasî etkenlerden dolayı Türk halklarının çoğunluğu ata yurtlarını bırakarak başka ülkelere göç etmeye mecbur kalmış, 1990'lı yılların başına kadar kardeş Osmanlı Türkleri ile ilişkiler kesilmiştir. Çin ve Rusya arasındaki siyasî ve diplomatik sorunlara bağlı olarak Doğu Türkistan, Kaşgar, Turfan coğrafyasında yaşayan otokton Türk etnosları ile bağlantı sağlamak zorlaşmıştır. Bu durum yüzyıllarca süren gelişim çizgisinden geçmesine rağmen, Türk kimliğini korumuş olan Avrasya coğrafyasındaki kırkı aşkın Türk dilinin gelişiminde, kullanım sahasında, yazı geleneğinin oluşmasında belirli derecede izler bırakmıştır.

Türk halklarının yarı göçebe hayat tarzı ve siyasî sosyal durumuyla ilgili XI. yy.da Kaşgarlı Mahmut'un eserinden başlayarak XVII. yy.a kadar Klasik Arap filolojisi ile birlikte gelişen dil bilimsel Türkoloji (Cemal ad-Din Muhammed Abdullah-at Türkî, Mahmud

¹ Zakiyev M.Z. Drentetyurkskaya Onomastika i Ee Morfonologiya. – Astana: Prosper Print, 2013. – s. 15-16.

² Nadir Devlet. Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış //Türk Dünyası El Kitabı. – Birinci Cilt.2. – Baskı. – Ankara, 1992. – S. 55-102.

ibn Ömer Zemahşerî, Cemal ad-Din ibn Mühenna, Asif ad-Din Ebu Hayan Muhammed ibn Ali ibn Yusuf al-Garnatî, Molla ibn Muhammed Salih vb.) gecikmeli de olsa devam etmiştir. Türk halklarının tarihini ve kültürünü, Türk dillerini, Türk yazılı eserlerini inceleme çalışmaları XX. yy.ın ilk yıllarına kadar yabancı bilim insanları bilim insanları tarafından yürütüldü. Siyasî ve sosyal durumlara ve akademik araştırma geleneğinin biraz geç oluşmasına bağlı olarak Türk halkları temsilcilerinin, Türkiyeli bilim insanları dışında, kendi tarihini ve kültürünü, dili ve edebiyatını araştırmak için imkânları kısıtlıydı bilim insanları . Bundan dolayı Türk halklarının dillerinin doğal yapısı ve tarihî gelişim çizgisini belirlemede Avrupa merkezli görüşler ortaya çıkmıştır.

Sovyetler döneminde Rusçadan veya Rusça aracılığıyla başka dillerden alınan kelime sayısının artması, yeni yazım kurallarının oluşturulması, yeni yazı sistemlerinin dayatılması, Türk halklarının dillerinin doğal ses sistemlerine müdahaleler bazı dillerin kullanım alanını daraltmıştır. Ancak millî kadronun oluşması, her Türk dilinin ciddi olarak incelenmesi, Türk dil bilimi çerçevesinde akademik düzeydeki dil bilimlerinin (Kazak dil bilimi, Özbek dil bilimi, Türkmen dil bilimi, Kırgız dil bilimi, Azerbaycan dil bilimi, Tatar dil bilimi, Karakalpak dil bilimi, Çuvaş dil bilimi, Yakut dil bilimi vb.) oluşması bu dönemin meyvesidir. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Türk dillerinin tarihini inceleme çalışmaları yeni bir ivme kazanmıştır. Özellikle bağımsız devlet kurmuş olan Türk halkları dil konusuna eğilerek devlet dilinin kullanım alanını genişletme yönünde çalışmalar başlatmışlardır. Bugün, Türk dillerinin tarihi, bu çerçevede Eski Türkçe, Orta dönem Türk yazılı eserlerini inceleme konusundaki eksiklikler ve farklı yönde yürütülen incelemeleri tarihî gerçekler süzgecinden geçirilerek araştırılmaktadır. Ancak tarihî Türk dil bilimi alanı henüz her yönüyle araştırılmış değildir. Uzun yıllar boyunca farklı bir kültürün etkisi altında kalarak süperetnos birliğini zedeleyen Türk halklarının tarihi, kültürü ve dili ile ilgili sorunlar hâlen de çözüm beklemektedir. Çağdaş Türklerin kültürel ve manevi değerleri ile millî ruhunun kökü ortak Türk dünyasının manevi değerlerine da-

yandığından genç kuşaklara millî değerlerin aşılmasını ve ortak Türk kimliğinin kendine sağlam yer edinmesini sağlamak, çağdaş Türklerin tarihî köklerini öğrenme Ana Türkçeden gelişmiş olan kendi ana dillerinin tarihî gelişim çizgisini irdeleyebilme gibi etkenlere bağlıdır. Buna bağlı olarak Türk dillerinin tarihi yazılı kaynakları, alfabe sistemi, Türk dilleri üzerindeki araştırmalarla ilgili konular Ortak Türk uzanımında incelenmektedir.

Küreselleşme sürecine kendi kimliğiyle dâhil olan, dünya enformasyon toplumuna millî çıkarları doğrultusunda serbestçe girebilen bir kuşak oluşturmak da bütün Türk halkları için ortak olan bir yükümlülük ve görevdir. Bu yüzden Türkoloji biliminin klasik sahasını oluşturan Orhun, Yenisey, Talas vb. Eski Türk yazıtları ve Eski Uygur, Arap, Eski Latin, Ermeni vb. harfleriyle yazıya geçirilmiş olan Orta dönem Türk yazıtları metinlerinin incelenerek Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemleri dillerindeki diyalektik özelliklerin çağdaş Türk dillerinin oluşmasındaki etkisini belirlemenin, bu yöndeki görüşleri, yazıtların yeni okunuşu, ve çevirilerini bilim çevresine tanıtmamanın önemi büyüktür. Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemleri dillerindeki diyalektik ayrılıklara işaret eden tarihî ses değişmelerini çağdaş Türk dilleri ile karşılaştırarak Türk dillerine ait alternasyon olaylarının gelişim yönünü belirlemek; Türk dillerinin ProtoTürkçe, İlk Türkçe, Orta Türkçe, Yeni Türkçe katmanları hakkında toplu bilgi verilmesi, Altayistik ve Türkoloji alanlarındaki son yeniliklerin sınıflandırılarak sistematik hâle getirilmesi; Türk dillerini jeneolojik ve tarihî kronolojik açıdan tasnif etme ilkeleri ve sonuçlarının yorumlanması Türkolojinin (dil bilimsel) tarihî, bilimsel kuramsal ve yöntem bilimsel temellerini öğrenmeyi gerekli kılmaktadır.

Genetik kökü aynı Türk halklarının tarihini ve kültürünü, edebiyatı ve dilini incelemede, Türk dilleri glottojeneolojik ve glottokronolojik açılardan sınıflandırılırken, geleneksel sınırları aşarak başka milletlerin kültürü ve dilindeki ortak tipolojik göstergeleri imkânlar dâhilinde kullanmak gerekir. Bu da Avrupa merkezli geleneksel Türkolojinin bir kenara attığı Türklerin tarihî köklerini daha da derinlerde araştırmasını etkilemektedir. Bu bakımdan XXI. yy. Türkolojisine

akraba dilleri birbiriyle karşılaştırma arayışları çerçevesini bırakarak farklı dilleri mukayese etme araştırmalarını da yoğunlaştırması gerekecektir.

Türkolojik bilimsel araştırmalar sistemli bir şekilde yapıldığında Türk halklarının geçmişi ve bugününü konu edinen tarihi ve kültürüne, dili ve edebiyatına, bunların dışındaki manevi, kültürel ve maddî değerlerle ilgili toplu bilimsel sistem oluşturup etno-dil bilimsel kültürel ortak köke dayanan Türk dünyasının karşılıklı işbirliği ve manevi bütünlüğünü sağlamaya yönelik Ortak Türk ideolojisinin temelini oluşturmaktadır.

Türklük bilimi, uygarlık tarihindeki Türk kültürünün yerini kuramsal temele oturtan sosyal bilimler sisteminin bir parçası, Batı ve Doğu kültürlerini bir araya getirebilme özelliği bulunan bir ara kültürün bilimsel dayanağıdır.

Ş2. Türklük Bilimi ve *Türk, Türkî* Terimleri

Dünya kültürünün kıta üzerinden sınıflandırmasına göre Doğu kültürünün bir parçası sayılan Türk kültürünü oluşturan Türk halklarının dili ve edebiyatı, tarihi, örf âdetleri dışındaki başka da değerler sistemi Doğu bilimi (Şarkiyat, Oryantalizm), bilimi çerçevesinde incelenmektedir. Avrupalı araştırmacılar tarafından Doğu kültürü köklü, çok alanlı, çok örnekli bir olgudur.

Doğu bilimi, doğu halklarının tarihi, dili, edebiyatı, etnografisi, sanatı, dini, felsefesi, coğrafyası ve ekonomisini inceleyen bilimsel disiplinler toplamıdır. İnceleme konusuna bağlı olarak birkaç alandan oluşan Doğu bilimi, Avrupa açısından ele alındığında XVII-XVIII. yy.da büyük devletlerin Doğu ülkelerini sömürme siyasetine bağlı olarak oluşmaya başlamıştır. Örneğin, İngiltere, Fransa, Hollanda'nın Hindistan, Hint-Çin ülkelerini, Rusya Çarlığı'nın Orta Asya'yı ve şu andaki Kazakistan bölgesini, Sibiry ve Kafkasları sömürmesinden dolayı yerel Hint, Hint-Çin, Kafkas ve Türk halkları hakkında bilgi toplama ve inceleme işi büyük önem taşımıştır.

Sömürgeleştirilen ülkeleri yönetmek, kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak bunu gerektirmiştir. Doğu ülkelerinden alınmış olan yazılı eserlerin incelenmesi, Oryantalist odaklı Doğu biliminin dünya bilimine dönüşmesinin temelinde doğu ülkelerinden getirilen yazılı eserler üzerinde yapılan incelemeler bulunmaktadır. Eserleri okuma ve çeviri yoluyla Doğu halklarının tarihi ve kültüründen bolca bilgi almaya imkân sağlanmıştır. Doğunun maddi kaynaklarına serbestçe ulaşmayı amaç edinen sömürgeci ülkelerin yürüttüğü siyaset o dönemde oluşmaya başlayan Doğu biliminin yönünü belirlemiştir. Doğu ülkelerinin tarihi, dili, sözlü edebiyatı, coğrafyası, sosyal ilişkileri ve siyasi yapısı ve başka kültürel değerleri (din, örf âdetleri, gelenek göreneklere vb.) inceleme işine öncelik tanınmıştır. A.N.Kononov'un verdiği bilgilere göre, eskiden işlevsel ve uygulamalı dil bilimi açısından incelemeler yapan Doğu biliminin resmen yaygınlık kazanması 1863 yılına denk gelmektedir. Aynı yıl dünya Doğu bilimi tarihinde ilk defa Saint Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesinde Doğu Tarihi bölümü açılacaktır.¹

Doğu halklarının eski yazılı eserleri, sözlü edebiyatı ve konuşma dilini araştırmak, Doğu biliminin dil bilimi sahasının gelişmesine yol açmıştır. İngiliz bilim insanları W.Jones ve G.Kolbruk Sanskriti Avrupa dilleri ile karşılaştırmalı biçimde araştırırken Fransız bilim insanı A.Ya.Anketil-Duperron Eski İran dilinden Avesta'yı tercüme etmiştir. Asur, Babil çivi yazıları, Mısır hiyeroglifleri, Eski Türk runik yazıları okunmuştur. Rus bilim insanı G.S.Lebedev ilk Sanskrit gramerini yazarak Hint dillerinin fonetik sistemi, morfolojik yapısı, sentaks yapısını açıklamıştır. Avrupa'da bulunan Doğu el yazmaları katalogları yapılarak Doğu dillerinin sözlükleri yayımlanmaya ve filolojik özel serili yayınları hazırlama çalışmaları başlamıştır.

Rusya Çarlığı'nın siyasi ve ekonomik çıkarları doğrultusunda doğu halklarının tarihi ve dili, kültürü, maddi potansiyelini inceleyen Rus Doğu bilimcileri Doğu biliminin yeni alanları olan Türkoloji ve Kafkasolojinin bilimsel temelini atmıştır.

¹ Kononov A.N. İstoriya İzüçeniya Tyurkskh Yazıkov v Rossii: Dooktyabrskiy Period. – Leningrad: Nauka, 1972. – s.4

Türklük bilimi (Türkoloji), Türk dilinde konuşan halkların dili, edebiyatı, tarihi, etnografisi, kültürü vb. manevi ve kültürel değerlerini inceleyen bilim alanıdır. Türkoloji bilimi adını, çağdaş Türk halklarının ortak adına uygun olarak ataları VI-IX. yy.da yaşayıp Orhun, Yenisey, Talas vb. abideleri gelecek kuşaklara miras olarak bırakan, birçok kabile ve boydan oluşan makroetnik grup olan Türklerin ismini temel almıştır.

Tarihî gelişim sırasındaki etnik grupların siyasi ve sosyal durumunun değişmesi, birinin zayıflayıp, diğerinin güçlenmesine bağlı olarak belirli bir etnik grup isminin değişerek yeni etnonim ile adlandırılabileceğini tarihî bilgiler göstermektedir. Merkezi Asya'daki değişik etnonimle isimlendirilen birkaç kableden oluşan Eski Türkler VI. yy.da Altay'da kendi devleti olan Türk Kağanlığı'nı kuracaktır. Kağanlık içindeki bütün boylar kendileri için *Türk* ismini kullanırlar. Türk Kağanlığı'nın coğrafyası genişledikçe *Türk* etnonimini kullanan halkların sayısı da artacaktır. İç anlaşmazlıklardan dolayı Doğu Türk Kağanlığı'nın yarım asır kadar Çin'in yönetiminde bulunması etnonimin Çin dilinin telaffuzuna uygunlaştırılmış *tukijul/tujukijue* şeklini meydana getirmiştir. Ortak *Türk* etnoniminin VI. yy.da kullanılmaya başlamasına karşın Türklerin atalarının daha önce farklı etnonimleri kullandığı da bir gerçektir. Bildiğimiz Saka ve Hun, Üysin ve Kanglı, Kıpçak gibi boylar ortaya çıkmadan önce de Türk halklarının ataları yaşıyordu.

Türk etnonimi Türk halklarının binlerce yılı içeren tarihî gelişimindeki erken orta Türkçe döneminden başlayan 1400 yıl civarındaki kronolojik zaman diliminde yaşayan nesillerinin genel ismidir.

XIX. yy.dan XX. yy.ın ikinci çeyreğine kadarki literatürde *türk/türük* etnonimi genel Türk halklarına ve Türkiye Türkleri için kullanılmıştır. Eski yazıtlar dilindeki genel anlamdaki *türk* etnonimi şu andaki Türk halklarının temsilcisi ve Osmanlı İmparatorluğu varisinin ismi olarak kullanıma alındığından Türkî kelimesi bütün Türk halklarının ortak ismini ifade eden terim olarak geçen yüzyılın 30'lu yıllarından 1030'lu yıllardan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Türkî kelimesini Türk halklarıyla ilgili bir terim olarak kullanma teklifini ilk defa

1923 yılında A.N.Samoyloviç teklif etmiştir.¹ Türkî terimi sistematik olarak kullanıma girmeden önce Türk halklarının genel ismi olan Türk kelimesiyle birlikte Türk-Tatar, Tatar etnonimleri de kullanımda olmuştur.

Türklük bilimi / Türkoloji terimine kaynak olan *türk* etnonimi VI-IX. yy. yazıtlarında geniş ölçüde kullanılmıştır: *Türk bodun joq bolmazun tijin, bodun bolsun tijin* KTD.11 «Türkî halkı yok olmasın diyeyim, millet olsun diyeyim»; *Türk bodun jitmezün tejin* On.3. «Türk halkı ölmesin-yitmesin diye» (OA). Türk(türkî) kelimesinin kökeni hakkında birçok görüş bildirilmesine rağmen, tam olarak çözüme ulaşmamış bir konudur. Temel görüşler: 1. güçlü, kuvvetli, idare sahibi anlamlarını ifade eder (W.Radloff, G.Nemeth); 2. kabile, boy, yakın akrabaların evi anlamındaki *törkin* kelimesinden meydana geldiği (A.N.Bernştam); 3. Türk Moğol dillerine ortak “doğmak, dünyaya gelmek” anlamındaki *töre-/törü-* kelimeleriyle homojen (B.Munkacsi, L.Bazin); 4. Moğol dilindeki “bay, belirli bir şeyin en yüksek tepesi” anlamındaki *tolgo/tolgaj* ve “askerlerin giydiği tolga” anlamındaki *duwga/dugulga* kelimelerinden meydana geldiği (Yu.A.Zuyev); 5.idare eden halk anlamında (G.Doerfer); 6. *türük (türk), törük (törk)* kelimesi etnonime dönüşene kadar “yaratan, yasa, hakikat” anlamındaki isim, “kudretli, kutsal, hakikî, gerçek” anlamında kullanılan sıfat olabilir (O.Süleymenov); 7. Moğol dilindeki “başkan, lider, ilk, öndeki” anlamındaki *tergüün* kelimesi ve *türük/türk* kelimesinin genel anlamı dil yasalarına uygun düştüğü ifade edilir (A.Amanjolov).² *Türkî/Türk* etnoniminin etimolojisi hakkında değişik yıllarda ifade edilen başka da görüşler bu fikirler çerçevesinde ileri sürülmektedir. *Türk* etnonimini yorumlayan araştırmacıların dayandığı dil bilgileri leksik semantik yönden iki gruba ayırmak mümkündür: 1. “güçlü, kuvvetli, öndeki, en, gerçek, seçkin, önemli, saygın, başkan, idareci vb.” anlamlarda Eski Türkçe *türk* “güçlü, kuvvetli”, “gerçek, kemale

¹ Kononov A.N. İstoriya İzuçeniya Tyurkskih Yazıkov v Rossii: Dooktyabrskiy Period. – Leningrad: Nauka, 1972. – s.17.

² Amanjolov A.S. İstoriya i Teoriya Drevnetyurkskogo Pisma. – Almatı: Mektep, 2003. – s. 37-40.

ermiş" (DTS, 599), Orta Türkçe *türk yiğit* "büyümüş, kemale ermiş, delikanlı", *türk qujaş* "güneşin en üst noktası (gökyüzündeki)" (MK I, 353); Kırgızcada *türk* "iri, semiz (koyun)" (KRS, II, 284); Buryat dilindeki *türüü* "ilk, esas, saygın" (BMRS, 458); Moğolcada *tergüün* "başı, önu, öndeki", "başkan, sorumlu"; *tör* "hükümet, devlet", "yasa, kural, nizam" (MKS, 473, 497); Kazakçada *tör* "saygın yer, başköşe"; *töre* "han nesli, saygın insan, yönetim başındakiler"; 2. "doğmak, dünyaya gelmek" semasından oluşan "babaevi", "memleket", "akraba" anlamındaki kelimeler: Moğolcada *töröx* "doğmak", *töröl* "akraba, hısım", *törölx* "kardeş, ata", *törxöm* "kız tarafının akrabaları" (MKS, 474); Kırgızcada *törö* "doğmak, doğurmak", *töröt* "doğum", *törkün* "kadın tarafının anne babası ve akrabaları" (KRS, 260, 261); Kazakçada *törkin* "kadın tarafının akrabaları, memleketi". İlk gruptaki "kuvvetli, idareci, seçkin, kemale ermiş, saygın, hakikî vb." anlamlarını ifade eden *tör/tor/tür* şekli ve ikinci gruptaki "doğmak" semasından oluşan *tör* şeklini homojen kelimeler şeklinde belirlemek için tam bir dayanak bulunmamaktadır. Türk dilinin ilk dönemleri esas alınarak yapılan glottogenez incelemeler sonucunda yukarıda anılan köklerin heterojen özelliği olumsuz çıkabilir. Araştırmacılar arasındaki görüş ayrıklığı da bundan kaynaklanmaktadır.

Türk halklarının tarihi, hürriyeti seven yaşam biçimi, cesurluğu, renkli düşünce sistemi ve kahramanlık kabiliyeti yansıtılmış olan VI-IX. yy. yazıtlarını dil ve konu bakımından incelediğimizde Türk/Türkî etnoniminin genel anlamı ilk grupta bulunan *törk/tork/türk* sözcüklerinin semantik alanı ile örtüşmektedir. Bu sözcüklerin aynı kökten meydana geldiği de tartışma götürmemektedir. M.ZaKiev, *türk* etnoniminin millattan önce de kullanımda olduğunu, *tawar/tuer* "dağ kahramanı (dağ insanları)" boyu ve *ok* "ok (beyaz, temiz veya okla yay tutanlar)" şeklinde isimlendirilen başka bir boyun konsolidasyonu sonucu oluşan kabile ismini ifade eden birleşik *tuerok* etnonimi zamanla zayıflayarak *türk* şeklinde kullanılmaya başladığı ifade edilmektedir.¹

¹ Zakiyev M.Z. Drevnetyurkskaya Onomastika i Yeyo Morfonologiya (Eski Türk Onomastiği ve Morfonolojisi). – Astana: Prosper Print, 2013. – s. 11.

VI. yy.ın ikinci yarısında kullanılmaya başlayan etnopolitonym (etnopolitonym “devlet adı”) *türk* sözcüğü, Soğdca’daki *turk* (Eski İran dilindeki *aryaka* “İranlı”, “Arili” kelimesine karşıt anlamdaki *turyaka* “Turanlı” kelimesinden gelişmiştir) sözcüğü ile birlikte de incelenebilir¹. Ancak Türklerin önceden yaşadıkları bölge *Turan* isminin etimolojik temeli, toponimin Türk veya İran kökenli olduğu üzerine görüşler farklılık göstermektedir. Turan’ın Türklerin atayurdu olduğu dikkate alınarak, **tur+an* toponimi ve **tür+k/*tur+k/*tor+k/*tör+k* etnoniminin deşikelerindeki **tür/*tur/*tor/*tör* tek heceli kelimelerin bir arketipin aloformları olarak hem morfonolojik morfonoloji hem de mantık açısından incelenebilir ve bu şekiller ikinci dereceli kök olabilir. Bu yüzden İran dilindeki *turyaka* “Turanlı” sözcüğü Fars dillerinde Türk dillerinden alıntı da olabilir.

Son yıllarda *Türkî / Türk* kelimesini *törk* olarak değıştirme konusu da gündeme gelmektedir. Geleneğe göre etimolojik temeli, tarihî anlamı, ‘arkiseması’ benzer olan *türk/törük* paralelinin *türk* değışkesini kullanmak dil açısından bir sorun oluşturmamaktadır. Eski Türk yazısının özelliklerine göre *ö, ü* seslerini ifade eden harf aynı olmakla birlikte Kaşgarlı Mahmut döneminde bile *Türk* kelimesinin etnonim olarak kullanıldığını biliyoruz. *Tork* etnonimi Oğuz Bulgar grubundaki eski Uz boylar birliğı içinde bulunan Türk etnosunun ismi olarak bilinir. Ayrıca yapay terim olan *Türkîden* vazgeçerek tarihî terim *türk/törük* sözcüğünü bütün Türk dilli halklarla ilgili Türkiye’de oluşan geleneğe göre genel anlamda (Türk etnonimini Kazak Türkleri, Kazak Türkçesi; Özbek Türkleri, Özbek Türkçesi, Azerbaycan Türkleri, Azeri Türkçesi şeklinde şu andaki halk veya devlet isimleriyle bir kelime grubunda) ve sadece Türkiye Türkleriyle ilgili kullanmayı önerenler de bulunmaktadır. Dolayısıyla Kazakçada *Türkitanuw* “Türkoloji” teriminin yerine *Türkstanuw* terimi kullanılmaya başlanmıştır. Aynı kökü paylaşan kavramlarla ilgili terim yapmada belirli kurallar vardır. Aynı şeyi ifade eden kavramdan meydana gelen yeni kavramları bildiren homojen sözcüklerin fonetik varyantlarının se-

¹ Tüymebayev J.K. İstoriya Tyurko-Kazahsko-Mongolskih Etnoyazıkovih Vzaımootnoşeniı (Türk Kazak Moğol Etnodil Etkileşim Tarihi). – Astana, 2008. – s.72.

manik açıdan aykırılışma süreçlerine göre gerçekleşen tarihî sözcük yapımı olayının doğası ile de örtüşmektedir. Eski sözcüğü tekrar dile kazandırmak, dünya bilim geleneğinde yerleşmiş bulunan *Türkoloji* teriminin Kazakçadaki karşılığı *Türkitanuw* (Türklük bilimi) kelimesinin yerine *Türktanuw* teriminin benimsenmesi için resmî belgelerde kullanımını gerektirmektedir. Bu yüzden de bu çalışmada geleneksel olarak kullanımdaki *Türkitanuw* (*Türklük bilimi*) terimi tercih edilmek durumunda kalınmıştır.

Türkoloji, Şarkiyat bilimi kapsamında araştırma konusunun hacmi ve önemine bağlı olarak daha XVIII. yy.ın ilk yıllarında bile yön ve yöntemini belirlemeye başlamıştır. XVIII. yy.ın ikinci yarısında bağımsız sosyal bilim alanı olarak oluşan Türkoloji XIX. yy.ın orta kısımlarından itibaren filolojik yönde gelişmiştir. Türklük biliminin bağımsız bilim sahası olarak gelişmesi Türk yazılı abidelerinin anıtlarının incelenmesiyle doğrudan bağlantılıdır. Orta Asya ve Sibiryaya ve diğer bölgelerde yaşayan eski Türk boylarının, onların devlet düzeyindeki birliklerin tarihi, dili, edebiyatı ve kültürünü incelemede çok değerli kaynak olan Orhun, Yenisey ve Talas yazıtlarının bulunması ve incelenmesi Türkolojinin dünya bilimindeki önemini artırmıştır.

Türkolojinin gelişimini Orta Türkçe Dönemi eserlerinin Arapça, Farsça yazılmış tarihnemeler ve edebî eserlerin incelenmesi de büyük ölçüde etkilemiştir. Orta dönem Türklerinin tarihi, dili ve edebiyatı, etnografisi ve kültürü vb.değerler dünyasından bilgi veren eserlerin ilk olarak incelenmeye alınanları Kaşgarlı Mahmut'un *Dîvânü Lugâti't-Türk* isimli eseri, Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* destanı, Ahmet Yesevi'nin *Divan-ı Hikmet*'i, Seyf-i Sarâyî'nin *Gülistan bi't-Türkî* adlı eseri, Harezmi'nin *Muhabetnamesi*, Kutb'un *Hüsrev-ü Şirin* destanları, daha sonraki yıllar yazılmış olan Muhammed Haydar Dulati'nin *Tarih-i Raşidi*, Celayirî'nin *Şecere-i Türk*, Reşideddin'in *Cami-üt'-Tevarih* adlı eserleri olmuştur.

Türkoloji ilk başlarda Türk halklarının tarihi ve geleneklerine, dili ve edebiyatına, kültürü ve günlük hayatına, onların yaşadığı yerlerin coğrafi, jeolojik, flora ve fauna özellikleri ile ilgili malzeme toplama-yaya yönelik olmakla birlikte daha sonra geliştikçe filolojik yönde ağır-

lık kazanarak dil bilimsel bir disiplin olarak kendine yer edinmiştir. Son yıllarda Türklerle ilgili manevi, kültürel ve maddi değerleri de içerecek şekilde toplu özellik bulundurmasına da özen gösterilmektedir. Klasik Türkoloji bilimi için Türk halkları ile ilgili ortak konuların tarihî yönü esas alınırken, genel Türkoloji, Türklerin geçmişi ve bugününü tamamen kapsamaktadır. Dolayısıyla çağdaş Türklük bilimi inceleme konularına bağlı olarak dil bilimsel Türkoloji, Türk edebiyatı, Türk felsefesi, Türk etnografisi gibi genel Türk kültürünün tarihî gelişimini inceleyen, birbiriyle sıkı ilişkili disiplinler toplamından oluşmaktadır.

§ 3. Türkolojinin Bütünlük Özelliği

Dil biliminin bir alanı olarak Rusya ve Avrupa Doğu bilimcileri ve misyonerlerinin araştırmaları sonucu oluşan Türkoloji bilimi zamanla kendine yeni yön çizerek disiplinlerarası özelliği ve önemi derinleşerek, inceleme hacmi hep genişlemiş ve genişlemektedir. Zamanında Avrupa merkezli görüşlerin etkisiyle Türk halklarının kültürel mirasına tek taraflı bakmak, eski yazıtların siyasi, tarihi ve kültürel önemi ve uygarlık tarihindeki yeri önemsenmeden, sadece dil malzemesi olarak incelenmesi Türkoloji biliminin araştırma çerçevesini sınırladığı bilinmektedir. Türkolojinin toplu bilim alanına dönüşmesine de çok zaman geçmemiştir. Çünkü toplumsal nitelikli bilimin gelişmesi için toplumun da aynı düzeyde gelişmesi gerekir. Toplumun gelişmesi; ülke bağımsızlığı, kamuoyunun bağımsızlığıyla birlikte gelişen bir süreçtir.

Sovyetler Birliği'nin siyasi ve ideolojik ilkeleri ile gelişen diğer toplumsal sosyal disiplinler gibi Türkolojinin de belirli bir çerçeve içinde sınırlı kalması onun öncelikle disiplinlerarası toplu özelliğinin gelişmemesine bağlıdır. Sovyetler biliminde Türkolojinin toplu özelliğine yol açılsaydı, Türk halklarının dünya uygarlığının oluşmasındaki tarihî süreçlerin baş köşesinden yer edindiğini anlatma ihtiyacı duyulacaktı. Eski Çağ ve Orta Çağ dünya tarihinin odak noktası

olan Türk tarihini samimi olarak anlatma işi Sovyetler ideolojisine aykırı idi. Dolayısıyla İskit, Saka, Üysin ve Kanglı, Kıpçak, Hun ve Göktürk tarihi bir arada incelenerek çağdaş Türk halklarının eski tarihi ile bağdaştırılmamıştır. Türklerin Sakalara kadarki eski tarihi dil bilimsel yönde ilk komünikatif hizmet türleri, genel olarak ses dilin kökeni, imitatif teorisi, monogenez teorisi, nostratik diller teorisi, eski Sümer dili ile Türk dillerinin ilişkisi, Amerika Kızılderileri dili ile Türk dillerinin ilişkisi hakkındaki bilimsel teori açıdan sağlam incelemeler yapılmakla birlikte Sovyetler dönemindeki bilim adı geçen teorileri bilimsel konsept düzeyine çıkarmadı, hipotez görüşler olarak kaldı. Bu tür incelemeler resmi Türkolojinin inceleme konularından uzakta bulundu. Türk dillerinin bizim dönemimize kadarki binlerce yılı içeren köklü tarihi dünya dillerini tasnif etmede uyulan Ural Altay dil ailesi, Altay dil ailesi kavramlarına uygun olarak Altay teorisi çerçevesinde incelenme imkânına sahip oldu. Türklerin genel tarih ve genel kültür incelemeleri VI. yy. öncesine uzanmadı. Eski Türk dönemi öncesindeki kültür araştırmaları Avrasya bölgesindeki büyük göç süreçlerinin gölgesinde kaldı. Mevcut olan siyasi durum Türkoloji biliminin tüm özelliğini, yönünü, kronolojik derinliğini ve inceleme paradigmasını sınırlamıştır. Türkolojinin gerçek bilimsel sonuçları tarih, sanat, felsefe gibi toplumsal disiplinlerin programlarına alınmadı, Türklerin uygarlık tarihindeki yeri hakkında bilgi verilmedi. Ayrıca Türkolojinin mefhum sonuçları ve kuramsal sonuçları aslında Rus ve Avrupalı bilim insanlarının incelemeleriyle ilgili olmuştur.

Türk halklarının tarihî kaderi ile siyasi ve sosyal durumu gibi geçmişî “kelepçeli” olan Türkolojinin gerçek kimliği ve çağdaş yöntemleri Türkler hakkındaki tarihî hakikatleri yeniden yankılandırarak manevi ve maddi değerler sistemini dünya uygarlığındaki “Türk olgusu” düzeyinde irdeleyen disiplinlerarası mecmu özelliği, uluslararası ve devletlerarası ağırlığı ile öneminin artmasına bağlıdır. Türk devletleri arasındaki mevcut jeosiyasi anlaşmalara uygun olarak kültürel ve ekonomik ilişkiyi daha da geliştirme işinde tarihî bağların önemli rol üstleneceği aşıkardır. Dolayısıyla geçmişî öne sürerek de-

ğil, geçmişten ders alarak Türk halklarının mevcut kültürel, siyasi ve ekonomik ilişkilerini bütün dünyanın gelişim yönü ile aynı çizgide tutup geliştirmek çok önemlidir. Bu bakımdan Türkolojik incelemelerin işlevsel önemi ile sosyal anlamı da önem kazanacaktır. Türkolojinin inceleme paradigmasını hem dikey hem yatay olarak imkânlar dâhilinde genişletmek, yani art zamanlı ve eş zamanlı açılarını birlikte geliştirmek, geçmişî irdeleyen klasik yönle beraber Türklerin mevcut çağdaş taleplerini karşılamaya yönelik tarhî şuurun yerleşmesini doğrudan etkileyen toplumsal ve sosyal özelliğini de önemsemek Türk dünyasının gündemindeki bir konudur. Bu durum Türkolojinin bir bilim olarak kuramsal ve uygulamalı konularıyla, kültürel, toplumsal, sosyal ve siyasi ideolojik önemiyle bağdaşmaktadır.

Türkoloji de diğer sosyal disiplinler gibi filolojik yöndeki bilimsel ve kuramsal arayışlarla birlikte diğer bilim alanlarının başarılarına dayanmış ve bağlantılı olarak gelişmiştir. Türkolojinin tüm özellikleri ve sosyal disiplinlerarası yeri bu şekilde teyit edilmektedir.

Türkoloji, filolojik bir disiplindir. Türkoloji tarihinde dil bilimin özel bir yeri bulunmaktadır. Bugüne dek Türkolojik incelemeler genel olarak Türk dillerini karşılaştırmalı tarihi bakımdan inceleyen çalışmalar ve Türk yazıtlarının dili ile ilgili yapılan çalışmalar olarak ayrılmıştır. Dolayısıyla dil bilimin bütün inceleme konuları Türkolojide kullanıldığı öne sürülebilir. Eski Türk yazıtları ile Orta Türkçe dönemi eserleri dil ve tarih, dil ve edebiyat, dil ve sosyal konular ekseninde incelenmiştir. Eserlerin yazıt olarak önemi öncelikle gramatolojik (yazıları incelemek, metinleri okumak, transkripsiyonunu yapmak, çevirmek) ve tarihî karşılaştırmalı olarak dil bilim çerçevesinde incelenmesi Türkolojide dil bilimin önemine işaret eder. Türk edebiyatının kaynağı olan sözlü edebiyat örneklerini toplama, Orta Türkçe döneminde yazılan eserlerin konu ve sanat özelliklerini inceleme, edebî çevirilerini yapma konuları da ilk Türkolojik arayışlar sırasında yer alır. Bu açıdan edebiyat, Türkolojinin oluşma tarihinde önemli bir yere sahiptir. Buna bağlı olarak Türkoloji, dil bilimi ve edebiyat alanlarını bir araya getiren filoloji bilimidir.

Çağdaş Türk dil biliminde dili o dili konuşanın dünya görüşü, kültürü ve genel kimliği ile bağdaştırarak inceleyen insan merkezli inceleme paradigması kullanılmaktadır. Türk yazıtları, sözlü edebiyat örnekleri, yazılı edebiyat, Türk dili sistemini oluşturan diğer tür ve üslup kullanımları (kitle iletişim araçları dili, bilimsel dil, reklam dili, konuşma dili vb.) etnodil bilimsel, lingvokültürel, lingvofelsefi, lingvokontaktolojik, lingvopsikolojik açıdan irdeleyerek dil sahibi halkın dünya görüşünü, kültürünü, varlığını tanımlayan kavramlar sistemini analize etme; dünya resminin dildeki göstergelerinin etnokültürel içeriğini açıklama; kavramların yapısal kuruluşundaki dilsel ve kültürel kodları belirleme; Türk dilleri gelişiminin her dönemindeki dil şekillerinin kalite içeriğini analiz etme konuları değerlendirilmektedir.

Eski Türklerin çevre, insanlığın oluşumu, insani özellik algıları hakkında, ortak Türk kimliğine ait kültürel ve manevi değerler sistemi hakkında bilgi veren önemli kaynaklar sözlü edebiyat örnekleridir. Folklor; tarih, kültür, edebiyat, dil, yaşam, mitolojik ve dini inançlar hakkında bilgi edinmeye imkân tanıyan kıymetli mirastır. Bu yüzden dil bilimi ve folklorun bağlantısı esasında oluşan lingvofolkloristik ve lingvomitoloji alanlarını geliştirme de güncel konular arasında yer almaktadır. Antroposentrik yöndeki etnolingvokültürün birleşimi olan Türk lingvofolklorunun araştırma alanlarında sözlü edebiyat örneklerinin içeriği ve dili ile mitolojik ve epik şuurda korunan etnokültür ve dil kodlarını belirlemek; mitolojik epik şuur ve tarihî şuurun bağına dil şuurunun bilgi potansiyeli ile göstermek; epik/mitolojik kahramanın özelliklerini analiz etmek; dünyanın mitolojik/epik resminde kullanılan dil birliklerinin etnokültürel içeriğini belirlemek gibi konular bulunmaktadır.

XX. yy.ın son yıllarında ve XXI. yy.da runik Türk anıtlarının okunması ve tercümesinin tekrar gözden geçirilmesi, Arap, Eski Uygur, Ermeni, Eski Latin vd. alfabelerle yazıya geçirilmiş olan Orta Türkçe dönemi eserlerinin diline analitik araştırmaların yapılması, yeni eserlerin bilim çevresine tanıtılması; eskiden araştırılmamış veya çok az araştırılmış Türk (Avşar, Aynallu, Bocnurdi, Lobnor, Kaşkay, Salar,

Sarı Uygur, Sonkor, Fu-yü Kırgız, Halaç, Çulım Türkçesi vb.) dilleri ve ağızlarının, Türk dillerinin tarihî gelişimiyle ilgisi olan Moğol (Ba-oan, Dagur, Dunsyan, Mongor, Minhe, Hutzü, Şıra Uygur vb.) dilleri ve ağızlarının gramatik özellikleri üzerinde yapılan araştırma sonuçları dil bilimsel Türkolojinin imkânlarını genişleterek maddi potansiyelini de artırmıştır. Dil bilimsel Türkolojinin teori ve yöntem biliminin yeni satıya yükselmesi, diller arası ilişki ve diller arası etkileşimi karşılaştırmalı tarihî veya karşılaştırmalı genetik metotla araştırmanın yeni boyutlarını belirleyerek, bilimsel araştırma paradigmasının yeni imkânlarının kullanılması sağlanmıştır.

Türkoloji, tarihî bir disiplindir. Sosyal bilimler alanında Türkolojinin tarihi bilim payının ağırlığı büyüktür. Bu yüzden Türkoloji araştırmaları aslında tarihî, tarihî karşılaştırmalı, tarihî kronolojik prensiplerle yürütülmektedir. Türk halklarının dili, edebiyatı, geleneksel kültürü, sanatı, tarihi ve dünya görüşünün ortak konularıyla ilgili ilk sırada tarihî yönü ağırlık kazanmaktadır. Türklerin tarihi; Türk etnoslarının tarihi, Türk kültürü tarihi, devlet tarihi, devletlerarası ve uluslararası ilişkilerin tarihi demektir. Dolayısıyla Türkoloji bütün bilgilerin tarihî temeline büyük önem vermektedir. Türkolojinin tarihî özelliği baskın olduğundan araştırma yöntem bilimi dünya tarihî süreçleri ve sosyal bilimin kurallarıyla bağlantılıdır. Buna uygun olarak Türk halklarının tarihi dünya tarihî süreçleriyle bağdaştırılarak, Türklerin manevi ve maddi değerleri, dünya tarihindeki yeri ve rolü insanoğlu bağlamında, genel Türk çıkarı ve bilimsel hakikat bakımından yorumlanması gerekir. Tarihî bilgilerin gerçekliğinin ortaya konulamadığı durumda Türkolojinin gündemdeki konuları üzerine öne sürülen görüşlerin sistemleştirilmesi ve bölgesel (etnos, millet, devlet) çıkarlarla ilgili karşıt yorumların düzene sokulması zorlaşarak bilimsel ve kuramsal yorumlar bir araya getirilemeyecektir. Türklerin ortak tarihî şuuru gelişmeden Türkolojinin bireysellik özelliği ile yerellik cephesi gerçek bilimsel analizi olumsuz etkileyerek ortak Türk kültür değerlerini incelemenin münferit (millî ve etnos) özelliği baskın kalacaktır. Bu da, Türkolojik araştırmaların bilimsel-kuramsal kalitesini, tatbikî özelliklerine gölge düşürerek

sonuçlarının ortak Türk çıkarı ile bağdaşmamasına neden olacaktır. Dolayısıyla millî görüş açısından ele alınan tarih bundan böyle Türk dünyasının ortak tarihi bakımından, münferitten → genele prensibi temelinde veya ortak tarihî kökler bütünlüğünde inceleyip XIV-XV. yy.dan itibaren bağımsız millet bakımından irdeleyerek genelden → münferide prensibi ile çalışmak gündemdeki konulardandır. Türkolojinin tarihî kimliği sadece geçmişle ilgili olarak görünmesine rağmen açıklama ve yayma işlemleri bugünün gerçeklerine dayanmaktadır. Çağdaş Türk halklarının geçmişi ve tarihî özellikleri dikkate alınarak bugün “neler gerekiyor”, “ne kadar önemli” ve “hangi amaçla geçmişten ders almamız gerek” gibi konular Türkolojinin tarihî yönünü belirlemenin önemli mekanizmasıdır. Dolayısıyla Türkolojinin temel tarihî ilkelerinin günümüz açısından belirlenmesi büyük önem taşımaktadır. Tarihî bir disiplin olan Türkolojinin arkeolojik, etnolojik ve kaynaklık etme yönleri de vardır.

Türkolojinin kaynaklar cephesi. Türk halklarının tarihi ve dilini, başka da değerler sistemini Türklerin değişik dönemlerde kullandığı runik, Eski Uygur, Mani, Eski Latin, Arap, Ermeni vb. alfabeler ile yazıya geçirilmiş yazılı eserler temelinde yurt dışında bulunan vakayinamelerdeki Türkler hakkındaki bilgileri kullanarak incelemek bilimsel araştırma sonuçlarının gerçeklik derecesini yükseltir. Çağdaş Türk halklarının maddi ve manevi değerlerinin kaynaklarından söz eden Eski ve Orta Türkçe dönemi eserleri ile yabancı seyyah ve araştırmacıların Türk halkları hakkında çeşitli dönemlerdeki yazıları, olgu ve bilgi içeriği açısından önemi her yıl artmakta olan hazinelerdendir. Kuşaktan kuşağa miras olarak aktarılan ve Türk dünyasının tarihî şeceresi olan yazılı eserler fonunu oluşturmak, her arşiv belgesinin açıklamasını yapmak, eski metinlerin içerdiği bilgi açısından önemini belirlemek, Türkolojinin kaynakça olma özellikleri ile bağdaşmaktadır.

Türkolojinin etnolojik cephesi. Slavistik, Sinoloji, Arabistik, İrânistik vb. dünya toplumsal bilim alanları öncelikle etnos konusuna büyük önem atfetmektedir. Birkaç etnik gruptan oluşan Türk halklarının bağımsız etnos olarak ortaya çıkması, gelişme süreçleri, her

etnik grubunun etnik temeli ve yapısı, Eski Türk boylarının etnokültürel özellikleri ve onların çağdaş Türklerin bünyesine dağılım faktörleri, çağdaş Türk halkları bünyesindeki pay oranı vb. konuları irdelemek çok önemlidir. Bu nedenle Türkolojinin etnolojik yöne ağırlık vermesi çağdaş dünyanın gereğidir. İnsanoğlunun yaratılışından itibaren tarihî bütünlük içinde hiçbir etnik grubun arkaik özelliklerini bütünüyle koruyamadığı, değişmeyen, sabit bir yapı göstermediği göz önünde bulundurulmalıdır. XIX. yy.da *ethnos* sözcüğünün aynı dilde konuşan, aynı bölgede yaşayan belirli bir topluluğun temsilcileri karşılığında kullanılması; kavramın içeriğini belirginleştirerek terimsel anlamının da netleşmesini sağlamıştır. Etnogenez, etnos ontolojisi, etnos felsefesi, etnos bilinci, etnos psikolojisi, etnos kültürü veya etnografi, etnosun tarihi tipolojisi, etnoslararası asimilasyon, etnosun endogamik akrabalığı, etnosun biyolojik özelliği gibi etnoloji biliminin gelişmesi sayesinde XX. yy.ın ikinci yarısında *ethnos* kavramının çerçevesi genişlemiştir. Buna bağlı olarak Türkolojinin etnolojik alanı Türk halklarının ortak geçmişiyle ilgili bütün konuları bir araya getiren görevler toplamından oluşmaktadır.

Türkolojinin felsefi dünya görüşü cephesi. Herhangi bir halkın tarihî, toplumsal, siyasi ve sosyal arenadaki temel direği; kendine özgü kimliği, yani etnos kimliğidir. Kendine özgü kimliği, her toplum üyesinin hayat etkenlerinin genelliğine ve kendine özgü özelliklere dayalı toplumun bağımsızlığını ifade etmek için kullanılır. Burada toplumsal yaşamın her yönü, toplumsal bilincin varlık felsefesi ve bilgi kuramı cepheleri, yaşam unsur ve şekilleri ile gelişimin iç kaynakları bir arada toplanmaktadır. Felsefeci ve kültür bilimciler kimliğin yeri hakkında tarihin hareket güçlerinin biri, kültür ve ilimin temeli, toplum gelişiminin kuralı gibi anlayışı oluşturmuşlardır. Bu algı toplumun kalite özelliğini, toplum üyelerinin dünya görüşünü ifade etmede belirgin bir şekilde ortaya çıkar.¹ Tarihî, sosyal ve felsefi önemi büyük olan kimliğin bireysel özelliği etnos bilincinin yerleşme derecesi ile ölçülür. Hunlar döneminden beri devam edegelen Türk

¹ Orınbekov M. Ejelgi Qazaqtardıñ Düniyetanımı (Eski Kazakların Dünya Görüşü). – Almatı: Gılım, 1996. –Б. 5.

kültürünün temeli, *Tanrıçılık* dünya görüşü çerçevesindeki Türklük kimliği ve Türklük bilinci, Orta dönem Türklerinden başlayan İslam anlayışı çağdaş Türk halklarının bireysel etnokimliğiyle, etnik anlayışıyla karşılaştırma temelinde ortak Türk kimliğini belirlemek Türkolojinin önemli görevlerinden biridir.

Türkolojinin kültürel cephesi. Etnos araştırmaları etnos kültürünü tanıma araştırmalarıyla bağdaşmaktadır. Herhangi bir etnosun bağımsızlığını ortaya koyan, diğer etnik gruplardan ayıran önemli ölçütlerden biri onların kültürüdür. Türk kültürünün kaynağı ise bilinmeyen çağlara kadar uzanmaktadır. Bu yüzden Türkolojinin kültürel cephesi arkaik kültür stereotiplerinden itibaren çağdaş Türk kültürünün bütün kategorilerini bilimsel kuram açısından araştırmaya yönelmesi gerekir. Kültür kavramının dil, edebiyat, sanat, gelenek görenek, inanç, din, günlük hayat vb. değerler sistemini tamamıyla kapsayan geniş anlamda kullanılmasına, ayrıca müzik, dans, resim, mimari, el sanatları vb. gerçek sanat eserleri ve onların pratik cephelelerini kapsayan dar anlamda kullanılmasına bağlı olarak Türkolojinin evrensel özellikteki kültür alanı kendi içinde birkaç dala ayrılmaktadır.

Türkoloji ve sanat bilimi. Sanat türlerini kapsayan estetik kültür, çok katmanlı ve evrensel olmasıyla açıklanan karmaşık bir yapıdır. Her millete özgü sanat ve sanat eserleri o milletin kimliği ve dünya görüşü, tarihi ve kültürünün tanımlamasıdır, yani sanattaki etnik özellik sanat eserinin çok yönlü semiyotik içeriğinden kendine yer edinmektedir. Türklerin dünyayı estetik bakımdan algılamasının en üst şekli olan Türk sanatının arkaik örneklerinden itibaren bugüne kadar gelen müzik, dans, mimari, heykeltıraşlık, resim ve diğer el sanatları türleri vb. türlerinin tamamını kapsayan bilimsel açıklamalar yapmak Türkolojinin sanat-bilimsel cephesi çerçevesindedir. Türklerin müzik aletlerini incelemek de gündemdeki konulardandır. Son yıllarda yapılan arkeolojik inceleme sonuçları Türklerin bin yıldan fazla süredir yer altında bulunan tambur, kopuz gibi eski müzik aletlerinin bilim çevresine tanıtılması da Türkolojinin sanat-bilimsel yönde geliştirilmesinin önemine işaret etmektedir.

Türkolojinin teolojik cephesi. Din insan yaşamını belirlikalıplara sokan, toplumsal ilişkilerini düzenleyen etkenlerin temeli olduğundan, insanlığın şuurlu tarihinin tüm dönemlerini içermektedir. Etnik grup ve milletlerin hayatında dinin yeri, toplumun uyumlu gelişimindeki hizmetinin önemi o denli önemlidir ki dinlerin özünü anlamadan o dinlerdeki milletlerin kimliği ve kültürü hakkında tam bir görüş sergilemek mümkün değildir. Kardeş Türk halklarının inançlarının farklı oluşu, Türk halklarının dinî inançlarını incelemenin karmaşıklığı ve din bilimsel Türkolojinin inceleme paradigmasının genişliğine işaret etmektedir. Çeşitli dinî inançlardaki Türk halklarının belirli bir dini kabul etmesinin tarihî ve siyasî olgularını bilimsel olarak incelenmesi, kökü bir olmasına rağmen din açısından ayrılan Türklerin ortak değerler sistemini belirginleştirilmesi, jeneolojik ve dil ortaklığı temelindeki ortak çıkarlar açısından gruplandırılması, teolojik Türkolojinin stratejik yönünü belirleyecektir.

“Din, insanların birliğini ve organize yapısını oluşturan ideolojik mekanizmadır”.¹ Din; toplumsal olguların karmaşığı olduğundan bu olguyu dikkate alınmadan önemli sosyal süreçleri incelemek, toplum çıkarına uygun biçimde değerlendirmek mümkün değildir. Dinin temeli inançtır. Dolayısıyla Türk halklarının arkaik inançları ile şu andaki dinî inançlarını tamamıyla kapsayan Türk din sistemini art zamanlı ve eş zamanlı yöntemlerle çözümlemek; tarihi, sosyal ve toplumsal siyasi duruma bağlı olarak ortak kökleri bulunan Türklerin İslam, Hristiyanlık, Yahudilik, Budizm vb. çeşitli dinî inançlara sahip olmasının olgularını belirlemek; Rusya İmparatorluğu siyasetine uygun olarak yürütülen dinî misyonerlik kurumlarının çalışmalarını tahlil etmek; Türk halklarının geleneksel dinler sistemindeki ortak “Türk Tanrı” ideasının kalıntı özelliklerinin korunma derecesini değerlendirmek; çeşitli dindeki Türk halkları arasındaki ve Türk halkları ile diğer milletler arasındaki dinler arası iş birliğinin bilimsel ve kuramsaldayanağını oluşturmak; insani değerlere ve özelliklerine aykırı sapkın dinî akımlardan gençleri korumak ve onların doğru

¹ Gabitov T., Mütalipov J., Kulsariyeva A., Mädeniyettanuw (Kültüroloji). – Almatı: Raritet, 2007. – s. 57.

dinî prensiplere yönelmesini sağlamak, ideolojiyi bilimsel ve yöntem bilimsel açıdan ispatlamak vb. konular Türkolojinin teolojik cephesinin yönünü ve amaçlarını açıklamaktadır. Bu açıdan bakıldığında Türkolojinin din bilimi cephesi dinler arası bilim olarak vazife görmektedir.

Türk halklarının büyük çoğunluğu İslam dinini kabul ettiğinden Türkoloji ve İslamoloji arasındaki bağdaşma “Tanrı Bir” ↔ “Allah Bir” idealarının sininimik-sinkretik özelliği bağlamında incelenerek Eski Türklerin yaşam anlayışlarını belirleyen “halk millet”, “vatan toprak”, “milliyetçilik”, “insaniyet” anlayışlarının, gelişmiş bir din olan İslamın ilkeleri ile benzerliğini bilimsel açıdan ispatlamak da Türkolojinin esas görevlerinden biridir. Orta Türkçe dönemi eserleri dilinde Müslümanlık idealarının işlenmesi, geniş halk kitesinin yeni dini kabul etmesi sürecinde “Türkçülük” ve “Müslümanlık” arasındaki manevi benzerliğin bulunması Türkoloji ve İslamoloji arasındaki ilişkiyi ayrıntılı biçimde incelemeyi görev haline getirmektedir. Bu nedenle Türkolojinin din bilimi cephesi dünya görüşü felsefesi ve kültürel özellikleri ile ilişkilendirerek bağımsız bir alan olarak geliştirmek çağımızın gereğidir.

Türkolojinin etnopedagojik cephesi. Ortak Türk tarihi bilincini oluşturmanın önemli mekanizmalarının biri de millî eğitimidir. Ataların gelenek ve göreneklerini muhafaza eden, millî değerlere saygı duyan bir nesil yetiştirmek Türk dünyası için ortak bir vazifedir. Dolayısıyla ata sözleri ve deyimleri, diğer sözlü edebiyat örneklerini eğitim ve terbiye açısından tahlil etmek, görenek geleneklerin, gelenek ve görenek düşüncesinin içeriğini belirlemek, ayrıca diğer manevi değerlere yansıyan insanî özellikleri irdelemek; inceleme sonuçlarını gelecek kuşak eğitiminde kullanmayı bilimsel ve yöntem bilimselaçıdan temellendirmek, Türkolojinin etnopedagojik yönlerini belirlemektedir. Orhun yazıtları metninin içeriğindeki dizliyi diz çöktürüp başlıya baş eğdiren yüksek Türklük ruhu; güzel kızlarını cariyeliğe, bey oğullarını köle yaptırmamak için gündüz oturmayan, gece uyumayan namusluluk ve onur; Türk’ün kutsal yurdu sahipsiz kalmasın diye kızıl kanını akıtıp kara terini döken, bütün güç kuvve-

tini bu amaç doğrultusunda harcayan yurt ve vatan idealarının millî eğitimin özüne sindirmek Türkolojik etnopedagojinin asıl görevidir. Bu da Kazakistan Cumhuriyeti'nin büyük ülküsü "Bengü Millet" fikri ile bağdaşmaktadır.

Epik ve tarihî şahsiyetlerin millî dünya görüşü ve millî kültürü oluşturma ve gelecek nesli eğitmedeki önemini etnopedagojik açıdan ispatlamak da Türkolojinin gündemdeki konularındandır. Ayrıca gelecek kuşakların bilincinin gelişmesi ve beden sağlığını olumlu yönde etkileyen Türk halklarının zekâ oyunları ile millî spor oyunlarını bilimsel ve yöntem bilimsel açıdan incelemek, oyunu doğru organize etmenin yöntem bilimsel kılavuz kitaplarını hazırlayarak üst dili sistemleştirmek de Türk etnopedagojisinin inceleme objelerindedir.

Türkoloji etnoslararası bir bilimdir. Asırlar boyunca Avrasya coğrafyasında yaşayıp diğer etnoslarla sıkı bağlarının da bulunmasından dolayı Türklerin tarihini, etnokültürünü ve etnik yapısını Fin Ugor, Arap Fars, Moğol, Mançu Tunguz, Slav ve Çin Tibet halklarının etnokültürü, tarihi ve etnogenezi ile bağlantılı olarak "etnoslararası kültür" bağlamında incelemek çağımızın talebidir.

Türk boylarının kendi içinde *dağılmak*→*karışmak*→*birleşmek*→*tekrar dağılmak* süreçlerinin birkaç dönemini kapsayan etnik süreçler kesintisiz olarak devam etmiştir. Kökü bir ayrı etnos olarak oluşan Türk halklarının her birinin kendine özgü kültürü ve dili, siyasi ve sosyal özellikleri ortaya çıktı. Kendi aralarında da etnokültürel ilişkiye girdiler. Bu nedenle Türk halklarının kültürel ilişkileri de etnoslararası ve devletlerarası nitelik kazanarak küreselleşme sürecinin çerçevesinde gelişmektedir. Bu durum, Türkoloji biliminde teraziye eşit tutmanın gerekliliğini, etnoslararası çıkarın daima dikkate alınması gerektiğini, etnoslararası olayları gerçeklerin prizmasından geçirmenin önemine işaret etmektedir. Kardeş Türklerin birbirlerinden daha iyi olduğunu ispatlamayı Türkolojinin "üzerine vazife" almaması gerekmektedir. Ancak ortak Türklük çıkarı ve ortak Türklük yorumları ağırlık kazandığında Türk uygarlığının uygarlık tarihindeki yeri ve gerçek kimliği ortaya çıkacaktır. Türk kültürünün küreselleşmede baskın kültüre yenik düşmemesi, sürece kendi kimliğini muhafaza

ederek girmesine imkân sağlar. Küreselleşme dünyadaki bilimsel ve teknolojik yenilikleri birlikte kullanan, bütün insanlığın manevi ve kültürel değerlerinin en iyilerini tek yönde birleştiren, yeryüzündeki bütün insanlığın (etnos, devlet) barış içinde birlikte hayat sürmelerini sağlayan genel insanlık ilişkilerin geliştiği bir sistemdir. Türkolojinin etnoslar arası, devletler arası özelliklerini önemsemek, Türk kültürünün dünya kültür süreçleri ile paralel gelişmesini etkilemektedir. Bu da Türkolojinin siyasi ve ideolojik özellikleri ile uluslararası ilişkiler sistemindeki önemiyle bağdaşmaktadır.

Türkolojinin ideolojik özellikleri: VI-IX. yy. Türk yazıtları metinlerinden Türk kağanlıkları ve devlet düzeyindeki boy birliklerinin iç ve dış siyaseti, devletin güvenliğini korumayla ilgili ilkelerinin bulunması Eski Türklerin kendilerine özgü siyasi ve diplomatik kültür oluşturduğuna işaret etmektedir. Orhun, Yenisey ve Talas yazıtları, büyük Türk devleti ve milletinin uyum içinde devletin bütünlüğünü korumaya hizmet eden ideolojik bilgi aracıdır. Eski Türklerin Türk devletinin güvenliği ve toprak bütünlüğünü korumayla ilgili *Asker* pozisyonunun dildeki simgesi ve Türk devletinin devletçiliğini koruyan *Bengü El* pozisyonunun dildeki simgelerinin manaları bir araya gelerek “Türklük ruhu”, “Türklük vatanseverlik” fikirlerinin dildeki yansımaları açıklar. Orhun yazıtları metninin içeriğindeki dizliyi çöktürmüş, başlıya baş eğdirmiş (*tizligig sökürmis, başliyi jüküntürmis*) büyük Türklük ruh; güzel kızlarını cariyeye, bey oğulları köle olmaması (*silik qız oylin küñ bolmasun tijin, beglik uri oylin qul bolmasun tijin*) yolunda gece gündüz oturmadan, gece uyumadan (*tün udimati, küntüz olurmati*) namusluluk ve vicdanlık; Türklerin kutsal toprakları sahipsiz kalmasın diye (*türk iduq jir-subü idisiz bolmasun tijin*) kızıl kanını akıtıp, kara terini döken (*qizil qanım tökti, qara terim jügürti*), bütün güç kuvvetini sarf eden (*içig-kuçig bertik*) vatan millet fikirleri Eski Türk kağanlıklarının siyasi ideolojik ilkeleri ni oluşturmaktadır. Türkolojinin siyasi ve ideolojik cephesi Türk devletlerinin millî ideolojisinin temelinde bulunan Ortak Türklük fikirlerini bilimsel ve kuramsal temele oturtarak “Aşırı Türkçülük” ve “Laik Türkçülüğün” sınırını belirler; “Ortak Türklük Ruhı” ile “Ortak Türklük Vatan-

severliğini” Türk devletlerinin iş birliği ve etkileşimini sağlamanın önemli etkeni olarak bilimsel dayanağını oluşturur; Ortak Türk siyasi ve ideolojik prensipler ve diplomatik ilişkiler tecrübelerini başka devletlerle uyumlu kültürel ve siyasi ekonomik ilişkileri pekiştirme esnasında kullanmayı bilimsel açıdan ispatlar.

Türkoloji ve ekonomik ilişkiler konusu: Türkolojinin ekonomik cephesi Türk devletleri ve onların başka devletlerle siyasi ve ekonomik ilişkilerini ortak Türk çıkarına uygun hâle getirmenin bilimsel ve kuramsal dayanağını oluşturur, Türklerin ekonomik ve mali siyasetinin tarihî temellerini belirler. Büyük İpek Yolu üzerinde yaşayan Türklerin ekonomik ilişkiler sistemi ve mali siyaseti, ticaret hacmi art zamanlı açıdan derinlemesine incelemeyi gerektiren güncel konulardandır. Eski Türklerin hayatındaki ticaret ve değiş tokuş konularının özellikleri, mülkiyet ve erzak, el sanatları ve kuyumculuk eşyaları, kıyafete biçilmiş değer, para birimlerinin çeşitleri ve analojik değişiklikleri hakkındaki araştırmalar sırada beklemektedir. Değerli metallerden yapılan madeni paralar, özel damgası bulunan saf altın ve gümüşlerden (attoynak, taytoynak, koyuntoynak vb.) oluşan Türklerin kullandığı para birimleri hem numizmatik açıdan, hem ekonomi açısından da etraflı bir şekilde araştırılması gerekmektedir.

Türkoloji ve fen bilimleri. Türklerin şehir kurma geleneği, para birimlerini yapma, kuyumculuk eşyaları, çömlekçilik vb. günlük hayat aletlerini üretme konuları, hayvancılık, bahçivanlık, ziraat, matematik bilim fonunu oluşturmaları (sayısal sistem, mantıksal sisteme dayalı bulmaca problemler, zekâ oyunları) Türkolojinin fen bilimleri ile bağdaştığını göstermektedir. Ata mesleği ile ilgili Türkler arasında (özellikle hayvancılıkla uğraşan göçebe hayat tarzındaki Türklerin) bilinen halk veterinerliği bilimsel açıdan hâlâ incelenmemiştir. Buna benzer Türk halklarına ait halk tabipliği ve halk eczacılığı, halk astronomi bilimi (yıldızname, yıl isimleri, hava durumu, doğal afetleri tahmin etme) inceleme konusu da Türkoloji biliminin sosyal kamu ve fen bilimleri disiplinlerarası toplu özelliğinin geleceğini göstermektedir. Türkolojinin fen bilimleri cephesindeki güncel konuların biri Türk antropolojisidir. Türk antropolojisi, arkeoloji ve biyolojinin

(anatomi) bağdaşıklığı temelinde art zamanlı açıdan ve çağdaş Türklerin antropolojik özelliklerine bağlı olarak eş zamanlı açıdan da geliştirilmelidir.

Türkolojinin toplu özelliğini belirleyen disiplinlerarası araştırmaların neredeyse tümünün inceleme konularını söylem, bağlam veya sözcük düzeyindeki dil birimleri (yazıtlar dili, folklor dili, deyimler ve paremiyalar, etnonimler, toponimler, antroponimler ve başka da kültürel leksemler), dil birimlerinin bilgisel, enformasyonel ve kaynaklık olma potansiyeli ve etnokültürel içeriği, etimolojik dayanağı ve semantik nedenlilik oluşturmaktadır. Bu dil bilimsel Türkolojinin inceleme yöntemleri ve bilimsel ilkeleri Türkolojinin bütün yön ve cepheleriyle ilgili inceleme paradigmasının temel birimlerini oluşturduğuna işaret etmektedir.

Türkolojinin oluşma ve gelişme tarihinde W.Thomsen, V.V.Radloff, P.M.Meliyoranskiy, S.E.Malov, M.Nasilov, K.K.Yudahin, E.V. Sevortyan vb. bütün dünyanın tanıdığı Rusyalı, Avrupalı ve Asyalı başka millet temsilcilerinden olan Türkolog bilim insanları emek vermişlerdir. Türk asıllı Türkologlar grubunu A.Baytursinov, E.K.Pekarskiy, N.F.Katanov, E.Nacip, E.R.Tenişev, N.Z.Gaciyeva, T.Kenesbayev, B.M.Yunusaliyev, E.İ.Fazılov, A.Kurışjanov, K.M.Musayev, A.T.Kaydar, G.Aydarov, A.Amanjolov, T.Tekin vd. bilimadamları oluşturmaktadır. Türkoloji tarihindeki büyük bilim insanlarımızın incelemeleri akademik bilimin temelini oluşturmuş ve Türkoloji biliminin devlet, millet çerçevesi ile sınırlı kalmayıp, uluslararası düzeyde de gelişeceğine işaret etmektedir. Çağdaş Türkolojinin uluslararası özelliğinin artması, dünya bilim ve ilim derecesi ile paralel gelişmesi doğaldır. Bilimde ilmî fikirler tek bir millet veya akraba halkların içinde gelişir ve kullanımda kalırsa, uluslararası düzeydeki bilimsel değerini kaybedebilir. Dolayısıyla Türkolojik konuları başka milletlerin de tenkit eleğinden geçirmek, bilimsel dayanağı sağlam tarihî, kültürel ve dil bilimsel yorumları uluslararası kamuoyuna sunmak Türk kültürünün dünya uygarlığından alacağı yeri net bir şekilde göstermeyi sağlayacaktır.

§ 4. Dil Bilimsel Türkoloji

Türkoloji biliminin özünü oluşturan **dil bilimsel Türkoloji** (Türk dil bilimi) Eski Türk yazıtlarının bulunmasından sonra oluşan, yazıtların okunması, çevrilmesi, yazı örneklerinin kökenini belirleme konusu, dil özelliklerinin incelenmesi, Orta Türkçe dönemi eserlerinin okunması ve çevrilmesi, dil özelliklerinin araştırılmasına bağlı olarak canlılık kazanmıştır. Türk boylarının yazılı edebiyat gelenekleri çeşitli tarihî ve sosyal durumlara bağlı olarak bir yazı sisteminden başka bir yazı sistemine (runik, Eski Uygur, Manihey, Brahma, Arap, Latin, Ermeni) geçerek veya beraber gelişerek, bazen zayıf, bazen de kesintisiz aralıklarla devam etmiştir. Bu geleneğin en gelişmiş dönemini XI-XVII. yy. dönemi oluşturmaktadır. XI. yy.da Arap kültürünün etkisiyle Karahanlılar Devleti'nde gelişmiş Türk yazı geleneği XIII-XVII. yy.da iki kültür merkezinde: batıda Selçuklular Devleti'nde, Türkiye ve Azerbaycan'da, doğuda ise Kaşgar, Harezmi, Buhara ve Semerkand'da devam etmiştir. Bu merkezlerdeki birçok edebî eser Eski Osmanlıca, Eski Azerbaycanca ve Orta Asya'da Klasik Türk edebî dilinde yazılmıştır. Orta Asya Türk edebî dili Türk halklarının yaşadığı Orta Asya'nın doğu bölgelerindeki Cengiz Han'ın oğullarının yönetiminde olan coğrafyada oluşarak, XIV-XVII. yy. aralığında geniş kitlelerce kullanılmıştır. Bu yazılı edebî dil Türkolojide oluşan geleneğe göre Çağatay ulusunda kullanıldığından "Çağatay dili" olarak isimlendirilmektedir. Çağatay dili XI-XIII. yy.daki Doğu Türkistan Türk edebî dili ile ve XIII-XIV. yy.da Altın Orda Türk edebî dili ile bağlantılı olarak gelişmiştir. Orta Asya ile Kazakistan ve Doğu Türkistan bölgelerinde kullanılan Çağatay dili yerel Özbek, Kazak, Tatar, Başkurt, Uygur vb. halkların yazı geleneğinin, edebî dilinin oluşmasına temel olmuştur.

XIX. yy.ın sonunda Orta Asya ve Sibirya'dan bulunduğu bir asırdan fazla zaman geçmesine rağmen sırrı henüz tam çözülmemiş taşta kazınan runik yazıtların Türklere ait olduğunun belirlenmesi, ayrıca çeşitli alfabe sistemi ile yazıya geçirilen XI-XVII. yy.daki Türk yazılı eserleri fonunun toplanması Rusyalı ve Batılı bilim insanlarının

ilgisini çekmiş, Türkolojinin dil bilimsel kolunun gelişmesini olumlu yönde etkilemiştir.

Uzun yıllar boyunca komşu bölgelerde yaşayarak yakın ilişkileri bulunan Türk ve Slav halklarının dillerarası ilişki sonucu oluşan Rus dilindeki Türkizmleri toplamak, açıklama yapmak, iki halk arasındaki ilişkiyi sağlamak amacıyla konuşma kılavuzları ve sözlükler hazırlamak konusu da Türkolojinin dil bilimsel kolunun gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Türkoloji biliminin geniş çapta gelişmesi XIX. yy.ın ikinci yarısı ve XX. yy.ın ilk yarısına denk gelmektedir. Türkoloji biliminin gelişmesi Türk halkları hakkında Türk dillerinde yazılı yeni bilgilerin bulunması, Türk halklarının ayrı ayrı olarak kültürel ve sosyal gelişme süreçleri, dillerindeki özellikleri araştırma, ana dillerinde eğitim verme, millî kadroları hazırlama konuları ile bağdaşarak gelişmiştir. Türk halklarının baskın çoğunluğu Sovyetler Birliği'nde olmasına bağlı olarak XX. yy.ın 20-25. yıllarından itibaren büyük bir hız alarak gelişen Sovyet Türkolojisi (dil bilimi) büyük bir bilim koluna dönüşerek, Sovyetler Birliği dünya Türkolojisinin ocağı görevini yürütmüştür. Her bir Türk dili etraflıca incelenerek başlı başlı dillerle ilgili millî kadrolar oluşturuldu. 1970 yılında Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti Bilimler Akademisinin Dil ve Edebiyat Bölümü nezdinde Türkoloji Komitesi kurularak "Sovetskaya Tyurkologiya" (Bakü) dergisi yayımlanmıştır. Türkiye'de Türkolojik araştırmaları yayımlanan Türk Dili, Türk Dünyası dergileri çıkmıştır. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra bağımsızlık alan Türk devletlerinde kültür ve tarihe önem verilmesiyle Türkoloji bilimi de yeni yön kazanarak Türkolojik konularla ilgili daimî bilimsel yayınların da sayısı artmıştır.

Dil bilimsel Türkolojinin inceleme konularına bağlı olarak kendi içinde birbirine girişik araştırma kolları bulunmaktadır: VI-IX. yy. Eski Türk yazıtları dili; Orta Türkçe dönemi yazılı eserler dili; XVI-XVIII. yy.daki Eski Türk dilleri; Çağdaş Türk dillerinin tarihî gelişim yolu; Türk dillerini art zamanlı açıdan karşılaştırmalı olarak incelemek (karşılaştırmalı tarihî Türk dil bilimi); Eski Türk dilleri veya paleoTürkolojik yöndeki Prototürk, Praturk dillerini rekonsrüksiyon

yonu meselesi; etimoloji ve lingvoarkeolojik konular; Türk dillerini eş zamanlı olarak karşılaştırmalı incelemek (karşılaştırmalı Türk dil bilimi); Türk halklarının yazı sistemini art zamanlı ve eş zamanlı açıdan irdelemek (Türk gramatolojisi); Türk dillerinin çeviri, açıklama vb. sözlüklerini hazırlamak (Türk leksikografisi). Ayrıca Türk dillerindeki alıntı unsurları ve başka dillerdeki Türkizimleri ayırarak farklı sistemlerdeki dillerin ilişkisi ve etkileşimini irdelemek (lingvokontaktoloji), Türk dillerinin leksik ve gramatik yapısını derinden aydınlatmak maksadında ve glottokronolojik özelliklerini biraz daha netleştirmek amacıyla Türk dillerini başka sistemdeki dillerle karşılaştırmalı olarak incelemek de (karşılaştırmalı tipolojik dil bilimi) dil bilimsel Türkolojinin yönlerini oluşturmaktadır. Türk dilleri ve başka sistemdeki dillerin karşılaştırılarak lingvokontaktolojik incelenme sonuçları Türkolojinin Türkiranistik, Türkarabistik, Türksinoloji, Türkslavistik, Türkgermanistik, Türkromanistik vb. yönlerini geliştirmeye başlamıştır.

Türk dillerini lingvokontaktolojik yönde incelemede özel olarak dikkat edilecek konuların biri Türk dilleri ile etkileşimde olan İran, Sino-Tibet, Ural vb. dillerin yapısındaki benzerliklere toplu olarak karşılaştırmalı incelemeler yapma işidir. Bu ancak geleneksel Altay dil birliği çerçevesindeki (Türk Moğol, Mançu Tunguz, Kore Japon) dilleri ile sınırlı kalmadan Merkezî Asya'daki Türk Moğol, Mançu Tunguz, İran, Sino Tibet, Ural vb. dilleri kapsayan *Turan Dil Birliği* konseptini (kavram) geliştirmenin güncelliğini belirlemektedir. Ayrıca Amerika Kızılderilileri ile Türkler arasındaki tarihî jeneolojik ilişkileri derince inceleme de Türk ata dilin (Prototürk) rekonstrüksiyon modelini aydınlatmaya imkân sağlayan dil bilimsel Türkolojinin güncel konularının biridir (PaleoTürkoloji).

Çağdaş dil biliminde lengüistiğin geleneksel yapısı, yani dili ancak kendi sistemi içinde inceleme paradigması ile birlikte dili konuşuru olan insanla, yani belirli bir dilin işlevsel potansiyelini kullanan etnogrupla, onların yaşadığı sosyal toplumla, yaşam biçimiyle, tarihiyle, kültürüyle ilişkili olarak inceleme ele alınmaktadır. Etnosun dünya görüşü, insan şuurundaki algı süreçleri, psikolojik özelliklerle

ilişkilendirerek araştırmayı amaçlayan antroposentrik ve kavrayış yönündeki dil bilimin bağımsız alanlarını oluşturmuştur. Uygarlık tarihindeki insan olgusuna ağırlık kazandıran zamanımızın talebidir. Dil bilimsel Türkoloji biliminde de insan odaklı paradigma çerçevesine alınan Ortak Türk dili algısı, Ortak Türk bilinci, Ortak Türk dil bilinci, Ortak Türk kültürü, Ortak Türk maneviyatı, Ortak Türk Birliği, Ortak Türk coğrafyası konuları gündemdedir. Buna bağlı olarak Türk yazıtları ve çağdaş Türk dilleri konuşurlarının dünya görüşü temelinde irdelemek Türkolojinin esas yöntemlerinin biri olarak kendine yer edinmiştir.

Her bir Türk dili, her bir Türk lehçesi, Ortak Türk değeridir. Dilin ölmesi veya dildeki asimilasyon olayları etnosun kaybolmasını doğrudan etkilemektedir. Bundan dolayı Çağdaş Türk dillerinin içinde kullanım sahası çok kısıtlı olan dilleri araştırarak, kaybolmaya yüz tutmuş, asimilasyona uğrayan etnosların dillerinin statik durumunu irdelemek, lingvoekolojik analiz yapmak, bu dillerle ilgili ampirik malzemeleri imkânlar elverdiğince tamamını toplamak, "Türk dilleri söz varlığının elektronik fonunu" yapmak da dil bilimsel Türkolojinin temel vazifelerindedir.

§ 5. Dil Bilimsel Türkolojinin Tarihî Kökleri

Türkoloji biliminin ayrı bir bilim sahası olarak oluşması, Türk dillerinin sistemli olarak incelenmeye başlaması siyasî amaçlara bağlı olarak Rusya ve Avrupa bilim insanları tarafından gerçekleştirildiği (XVII-XIX yy.) öne sürülse de Türk dillerinin Türk coğrafyasında incelenmesi Karahanlılar döneminde başlamıştır. Klasik Arap dil bilimi örneğinde yazılmış olan ilk Türkolojik eserler Türk ve Arap halklarının tarihî, kültürel, manevi ve ilmî ilişkilerinin göstergesidir. 633 yılında Arap Halifeliğinin "din için" sloganıyla yürütülen askerî seferleri başlayarak din öncülerinin yönettiği güçlü devlet çok zaman geçmeden İran, Suriye, Filistin, Mısır ve Irak topraklarını aldıktan sonra Orta Asya'ya yönelecektir. Araplar 709 yılında Amuderya neh-

rinin doğusundaki Türk halklarının mekânı Maverâünnehir bölgesine sefere çıkarak, 712 yılında Buhara ve Harezm'i, 713-714 yıllarında Semerkand, Fergana ve Taşkent şehirleri ile Kafkasların bir bölgesini almışlardır. Yerel Türk halkları tarafından ayaklananlar olmasına rağmen kuvvetli devlete karşı duramadılar. Arap kültürü, dini ve yazısı Türk boyları arasında yaygınlık kazanmaya başladı. Tarihçiler Mukanna ayaklanması bastırıldıktan sonra 776-780 yıllarında Maverâünnehirde İslam dininin tamamıyla yerleştiğini bildirmektedir. Orta Asya ve Yakın Doğu'nun yakınlaşmaya başlaması da bu döneme isabet etmektedir. Şu andaki Güney Kazakistan bölgesi ve Yedisu bölgesinde yaşayan milletler de bu sürecin içinde bulunmuşlardır. Arap Saltanatı Güney Kazakistan'ın ancak bir bölümünde sürmüş, başka bölgeler ile Yedisu ve Doğu Türkistan'da İslam dininin yaygınlık kazanması ancak XI. yy.a denk gelmektedir.

Arap Halifeliği hükmü altındaki devletlerin kültürünün gelişmesine olumlu gözle bakarak propaganda siyasetini doğru yürütebilmesine bağlı olarak İslam dinini halk dinine, Arap alfabesini temel yazı sistemine dönüştürmüştür. Arap Halifeliğinin merkezî şehirleri Basra ve Bağdat ilim, irfan ve sanat merkezi olarak, halifelik içindeki bütün ülkelerin yetenekli insanları adı geçen şehirlerde toplanmıştır. Araştırmacılara göre, Arap dil biliminin meydana gelmesi ve gelişmesinin iki pratik yönü bulunmaktadır: 1) Kuran'ın halk tarafından anlaşılmayan dilini ve kullarıdaki Arap dilinin ağızları arasındaki farklılığı yakınlaştırmak; 2) alınan ülkelerde İslam dinini yaymak, Arap dilini bu ülkelerin resmî ve ilmî diline dönüştürmek. Arap Halifeliğindeki dil ilimi gelişerek kendi yönleri bulunan birkaç bilimsel okula ayrılmaktadır. En büyük dil bilimsel okullar Basra, Kufe, Bağdat şehirlerinde bulunmaktadır.¹ Halifelikteki bilimsel merkezlerden Türk halklarının temsilcileri de eğitim alarak ilimle uğraşmışlardır. Türk dilleri hakkında Orta Türkçe döneminde yazılmış eserler de Arap dil bilim okullarının yöntem bilimsel ilkeleri esas almaktadır.

¹ Şarapatulı Ş., Jalpı Til Bilimi (Genel Dil Bilimi). – Karagandı: Bolaşaq-Baspa, 2006. – s.23.

Türk biliminin tarihî köklerinde Kazak bozkırlarında dünyaya gelen büyük şahsiyet Ebu Nasr Muhammed bin Tahran bin Uzlug el Farabi (870-950) bulunmaktadır. Aristo'dan sonra "Bütün dünyanın ikinci ustası" ismini alan Farabî'nin felsefe, mantık, etik, estetik, sosyoloji, dil bilimsel, dil kültürü, retorik, edebiyat, müzik alanlarını kapsayan felsefî ve sosyal yöndeki; astronomi, astroloji, kozmoloji, fizik, metafizik, kimya, tıp, matematik, coğrafya alanlarını kapsayan fen yönündeki 150'ye yakın eserleri dünya biliminin kuramsalve yöntem bilimsel temelini oluşturmaktadır. Doğu kültürünün parçaları olan Arap ve Türk kültürüyle birlikte Batı kültürünü de iyi bilen Farabî eserlerinde X. yy.daki bilimi birkaç alana ayırmıştır: dil bilimi ve alanları; mantık ve alanları; matematik ve alanları; fizik ve alanları; metafizik ve alanları; sivil bilim ve alanları; hukuk bilimi ve din bilimi. Bilim insanının dil biliminin hiyerarşik yapısal sınıflandırması, üst dil örnekleri, ayrıca "Retorik", "Edebiyat Sanatı Hakkında" isimli filolojik yöndeki eserlerdeki dil bilimsel düşünceleri Arap dil bilimini etkisinde bırakan eserlerdir. Orta çağdaki klasik Arap dil bilimi geleneğini koruyan Türk dilleri hakkında yazılmış eserlerde de Farabî'nin dil bilimsel düşüncelerinin olumlu etkisi hissedilmektedir.

Türk dilleri hakkında yazılmış değerli bir çalışma Kaşgarlı Mahmut'un *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı sözlüğüdür. Kaşgar şehrinde dünyaya gelen ve Bağdat'ta eğitim alan Kaşgarlı Mahmut'un doğum tarihi hakkında kesin bilgi bulunmamakta, incelemelerde yaklaşık XI. yy.ın üçüncü on yılında (1028-1029 yılları) doğduğu belirtilmektedir. A.N.Kononov Kaşgarlı Mahmut eserinin yazılmasını Türklerin Arap ve Samanileri yerlerinden ederek bağımsızlık kazanmalarıyla ilişkilendirmektedir,¹ Arap dil biliminin kuramsal temellerini iyice kavramış olan bilim insanının kendi eserinde "Türk dilinin Arap dili yanında hiçbir eksikliği olmadığını" ispatlamak istediğini belirtmesi de büyük bilim adamının Türklerin manevi yönden yeniden dirilmesini istediğine işaret etmektedir.

¹ Kononov A.N. Mahmud Kaşgarskiy i Ego "Divanu Lugat it-Turk" (Kaşgarlı Mahmut ve Onun Dîvânü Lugâti't-Türk'ü) //Sovyetskaya Tyurkologiya. – Bakü, 1972. – №1. – s.5-6.

XI. yy.daki Türk dillerinin malzemelerini toplayıp Türk dilleri ve ağızlarındaki homojen kelimelerin anlam ve yapı özelliklerini karşılaştırarak onların Arap dilindeki açıklamalarını veren Kaşgarlı Mahmut'un *Divânü Lugâti't-Türk* sözlüğünde çeviri sözlüğü, açıklamalı sözlük, etimolojik sözlük, etno-dil bilimsel sözlük ve diyalektolojik sözlüğün de unsurları kullanılmış ve bu şekilde ilk Türk sözlüğünün evrensellik özelliği vurgulanmıştır. Kaşgarlı Mahmut Arap sözlükçülüğü esasında hazırladığı *Divânü Lugâti't-Türk* adlı eserinde Türk dillerinin gramatikal yapısını da Arap dili grameri kurallarına uygun olarak vermiştir. XI. yy.da gramatikal ve leksikografik özellikte hazırlanan Türk Dilleri Sözlüğü tarihî karşılaştırmalı yöntemle dayanarak Türk dilleri ve lehçelerinin esaslarından (Oğuz, Argu, Kıpçak, Türk, Bulgar, Karluk, Çiğil, Yağma, Yabağı, Togsı, Comul vb.) örnekler vermektedir. Kaşgarlı Mahmut Türk dillerindeki ses değişmelerinin çok fazla olmadığını belirterek dokuz çeşit ses denklığıne işaret etmektedir¹.

Eserin orijinali korunmamış, bizlere 1266 yılında istinsah edilmiş, 3 kitap ve 8 bölümden oluşan kopyası ulaşmıştır. Bölümleri kitap olarak isimlendiren bilim insanı, her kitabındaki tahlillerini belirli bir sisteme göre (alfabetik, yapısal, sesin oluşum yeri) hazırlayarak 1.kitabını *elif* harfinden başlayan, 2. kitabını *elif, vav, ye* sesleri olmayan kelimeleri, 3. kitabını bir sesin iki defa tekrarlandığı, 4. kitabını *ye* harfinden başlayan, 5. kitabını üç harften oluşan, 6. kitabını dört harften oluşan, 7. kitabını geniz yolu sesleri bulunan, 8. kitabını iki ünsüz sesi bulunan kelimeleri konu edinmiştir.² Sözlükte ayrı kelimelerle birlikte ata sözleri, vecizeler de yer almaktadır. Dilleri gruplandırma konusunda ilk bilgiler de bu çalışmada bulunmaktadır.

Dilleri sınıflandırırken dilin arı olmasına, başka dillerden ne kadar etkilendiğine önem vermektedir. Kaşgarlı Mahmut 29 çeşit etnonimi isimlendirerek onların coğrafi mekânını, dillerindeki fonetik özelliklerini göstermektedir. Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed el Kaşgarî'nin yazdığı bu eser erken orta dönemki Türk boylarının

1 Qaşqariy M. Türk Sözdigi (Türk Sözlüğü). C.1. – Almatı, 1997. – s. 60.

2 Qaşqariy M. Türk Sözdigi (Türk Sözlüğü). C.1,2,3. – Almatı, 1997; Qırışjanov Ä., "Diwani Luğat-it-Türk" (Divânü Lugâti't-Türk) // Qazaq Tili. Enstiklopediya. – Almatı, 1998. – s. 99.

söz varlığındaki edebiyat ve sanat, etnografya, idari yapı, ata zanaati, akrabalık ilişkileri, Türklerin hukuk esasları ve hayat ilkeleri etnopedagoji, eğitim konuları, tıp ve baytarcılık, Türklerin yaşadığı bölge coğrafyası, bitki dünyası ve hayvanlar alemi vb. ilgili dil malzemelelerini içinde bulunduran ansiklopedik bir eserdir.

Kaşgarlı Mahmut'un çizdiği dünya haritasının yuvarlak biçimde verilmesi bile orta dönemdeki Türklerin dünya görüşünde yer gezegeni, dünya yapısı, uzay hakkındaki hakiki ilim fonunun toplandığına işaret etmektedir (Resim 1).

XI. yy.da yaşayan filolog Türkolog Kaşgarlı Mahmut'un bizlere ulaşan mirası genel Türkoloji biliminin kaynağı olmakla birlikte dil bilimsel Türkolojinin fonetik, morfoloji, leksikoloji, semasiyoloji, leksikografi gibi alanlarının da dayandığı temel kaynaklardandır. Kaşgarlı Mahmut'un *Dîvânü Lugâti't-Türk*

Resim 1. Kaşgarlı Mahmut'un çizdiği dünya haritası.

adlı sözlüğüne kadar yazdığı Türk dillerinin morfolojik yapısı hakkında *Türk Dillerinin Cevherleri*, Türk dillerinin söz dizimi hakkında *Türk Dili Sentaks Sisteminin Esasları (Türk Dili Söz Dizimi Cevheri Kitabı)* adlı eserlerinin bulunduğu üzerinde bilgi mevcuttur.¹

Kaşgarlı Mahmut'un eserine benzetilerek hazırlanan çalışmalar genellikle klasik Arap dil bilimi örneğinde Oğuz Kıpçak, Kıpçak Oğuz karışık dilde yazılmıştır.

¹ Nacip E.N. *İssledovaniya po İstorii Tyurkskih Yazıkov XI-XIV vv. (XI-XIV.yy Türk Dilleri Tarihi Araştırmaları)* – Moskva: Nauka, 1989; Stebleva İ.V. *Drevnyaya Tyurkoyazıçnaya Literatura (Eski Türk Dilli Edebiyat)//İstoriya Mirovoy Literaturı: V 8-mi Tomah /AN SSSR, İnstitut Mirovoy Literaturı im.A.M.Gorkogo. – Moskva: Nauka, 1984. – s. 197; Mutyi İ., Osmanov M. O Rodine, Jizni i Grobnitse Mahmuda Kaşkarskogo (Vatan, Hayat ve Kaşgarlı Mahmut'un Mezarı Üzerine) //Sovyetkaya Tyurkologiya. – 1987. – №4.*

Kaşgarlı Mahmut'un eserinden sonra gelen değerli çalışmaların biri *Kitab-ı Mecmû'-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî ve Farsî* (Türkçe-Arapça-Moğolca-Farsça açıklamalı sözlük kitabı) adlı sözlüktür. Mısır ve Suriye ülkelerinde Memlûk Kıpçaklarının dilini Araplara öğretmek amacıyla hazırlanan, yazarı ve yazıldığı tarih belli *Kitab-ı Mecmû'-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî ve Farsî* eseri iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümü Türkçe-Arapça sözlük, ikinci bölümü Moğolca-Farsça ve Arapça-Moğolca sözlüklerdir. 78 sayfadan oluşan el yazmasının 62 sayfasında Türkçe-Arapça sözlük, kalan 16 sayfasında Moğolca-Farsça ve Farsça-Moğolca sözlük bulunmaktadır¹. Sözlük malzemelerinin yapısı iki dili çevirme sözlüklerle uygunluk göstermektedir.

Araştırmacılara göre sözlük 1245 yılında hazırlanarak 1343 yılında eklemeler yapıp tekrar istinsah edilmiş olabilir. Eserin istinsahını Hâil bin Muhamad bin Yusuf el-Konevî yapmıştır. Eser ilk defa Almancaya çevrilerek 1894 yılında Leiden şehrinde yayımlanmıştır. Almanca çevirisi ile birlikte açıklama notlarını hazırlayan Hollandalı bilim insanı M.Th.Houtsma (1851-1943) olmuştur. Türkçe-Arapça sözlükte verilen dil malzemelerinden, yazarın Türk dillerindeki ağızlardan geniş ölçüde yararlandığını anlamak mümkündür. Sözlükte "hâlis Türk dili" veya "Türk Kıpçak dili", "Türkmen dili" şeklindeki Orta asır Türk dil bilimine ait terimler kullanılmıştır. Türkmen diline "karışık dil, Arapça ve Farsça kelimeleri çok bulunduran dil" şeklinde açıklama yapılırken, Türk Kıpçak dili hakkında Türklerin asıl edebî dili derecesinde kullanılan "arı Türk dili" şeklinde açıklama yapılmaktadır. Bu eserde de *Kıpçak* ve *Türk* etnonimleri sinonim olarak kullanılmaktadır. Zamanında A.Zajaczkowski'nin işaret ettiği XII. yy.da *Türk* ve *Kıpçak* kelimelerinin birbirinin yerine geçtiği ve aynı anlamda kullanıldığını ispatlar niteliktedir. Araştırmacılar sözlükte geçen *Türk Kıpçak* kelimeleri ve *Altın Orda Kıpçakları* kelimelelerinin birbiriyle örtüştüğünü belirterek Memlûk Kıpçakları ile Altın

¹ Kurşjanov A. İssledovaniye Po Leksike "Tyurksko-Arabskogo Slovaryâ" (Türkçe Arapça Sözlüğün Söz varlığı Üzerine Yapılan İnceleme). – Alma-Ata: Nauka, 1970.

Orda Kıpçakları arasındaki ilişkinin kesilmediğine işaret etmektedir. Eserin Türkçe-Arapça sözlük bölümü dört alt bölüme ayrılmaktadır. Birinci bölümde isim soylu kelimeler semantik konulara göre sınıflandırılırken ikinci bölümde fiiller, üçüncü bölümde fiillerin çekim şekilleri verilmektedir. Dördüncü bölüm ise eklerle ilgilidir. Sözlükte *er* "erkek, insan, cesur, kahraman", *erkek* "erkek, er kişi", *abişqa/çoza* "ihtiyar insan", *qart* "ihtiyar kişi", *qiz* "kız", *epçi* "kadın", *tul epçi* "dul kadın", *jijit* "yiğit", *olan/oylan* "delianlı", *kiç oylan* "çocuk", *qiz oylan* "küçük kız çocuğu", *ayuz oylan* "emen çocuk", *ajiauw/ jüklü/avrat* "hamile kadın", *qazaq başli* "bekâr, tek başına", *eren* "bekâr kişi", *qazaq* "serbest, hür insan", *başdaq* "tek olan kişi", *tüyraq* "okumuş, eğitimli kimse", *oyri* "hırsız, hırsız kişi", *ijilçi* "elçi", *ovdan* "yetenekli kimse" vb.¹ kelimelerin kullanılması eser dilinin çağdaş Kıpçak grubundaki dillerle ilişkisinin açık işaretidir. S.E.Malov 1941 yılında yayımladığı "K İstorii Kazahskogo Yazıka" (Kazak Dilinin Tarihine Dair) adlı makalesinde sözlüğün Kazak dilinin tarihi için değerli ve önemli kaynak olduğunu belirtmektedir.²

Türk dillerinin leksik sistemi hakkında bilgi veren orta dönemde yazılmış eserler sırasını Zemahşeri'nin *Mukaddimetü'l Edeb* isimli eserinin (XII yy.) sözlük bölümünde bazı Arapça kelimelerin Türkçe, Moğolca çevirileri verilmiştir. Bu eserde yer alan Türk söz varlığı XII-XIII.yy.'daki Orta Asya Türklerinin dili hakkında bilgi vermektedir.³ Türkoloji bilimi için önemli eserlerin biri teolog, hukukçu Ebû'l-Leysi's-Semerkindî'nin *Kitâb-ı Mukaddime* isimli dini eseridir. İslam dininin kurallarını açıklamak üzere yazılan eserin 47 sayfası bulunmakta, her sayfada 6 satır Arapça metin ve 6 satır Türkçe çevirisi verilmektedir. Araştırmacıların belirttiğine göre Türk dilindeki çeviri Kıpçakça yazılmıştır.

Harezm'de dünyaya gelen İbn Mühenna'nın *Kitâb Hilyetü'l-insân ve Helbetü'l-lisân* isimli leksikografik özellikteki eseri Türkçe-Arapça

¹ Qazaq Tili. Entsiklopediya (Kazak Dili. Ansiklopedi). – Almatı, 1998, – s.411.

² Malov S.E. K İstorii Kazahskogo Yazıka (Kazak Dilinin Tarihi Üzerine) //İzv. AN SSSR Otd. Lit. İ Yaz. –1941. – №3. – s.9

³ Barthold W. Obzor Deyatelnosti Fakulteta Vostochnuh Yazıkov (Doğu Dilleri Fakültesinin Faaliyetleri). Soçineniye. C.IX. – Moskva, 1977. – s. 464-465.

ça, Moğolca-Farsça ve Arapça-Moğolca sözlüklerden oluşmaktadır. 1245 yılında Mısır'da yazılan eserin Türkçe-Arapça sözlük kısmında iki binden fazla Türkçe sözcük, sözcük türleri tasnif edilerek verilmektedir. XII. yy.daki Türk dillerinin durumu hakkında bilgi veren el yazması 76 sayfadan oluşmaktadır.

XII-XIII. yy.da Türk halklarının dili, gelenek ve göreneklere hakkında eser yazmış olan Memlûk Kıpçaklarının temsilcisi Alaeddin Baylak el-Kıpçakî hakkında bilgi bulunmamaktadır. Maalesef Memlûk Kıpçaklarının dili hakkında eser bırakmış olan orta dönemdeki araştırmacılara öncülük ve öncülük eden Alaeddin Baylak el-Kıpçakî'nin Türk dilleri ile ilgili eserinin orijinali ve istinsah edilmiş kopyası da hâlen bulunmamıştır. Araştırmacının 1282 yılında yazdığı başka bir eserinde de Mısır'ın maliye ve ticaret konusu ve dış ticari ilişkileri tasvir edilmektedir.

Türkoloji tarihinde Memlûk Kıpçaklarının dili hakkında Arapça yazılmış Ebû Hayyan Muhammed bin Yusuf'un *Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk* (XIII-XIV yy.) eserinin özel bir yeri bulunmaktadır. Kitabın Arapça isminin doğrudan tercümesi Türklerin Dilini Anlama Kitabı'dır. 1265 yılında Arap Halifeliğinin bugün İspanya topraklarına dahil olan Endülüs'ün Gırnata şehrinde dünyaya gelmiştir. 1344 yılında Mısır'da Memlûkler yönetimi sırasında vefat eden araştırmacının bu çalışması Memlûk Kıpçakları dilinin gramer kitabıdır. Çalışma Eski Kıpçak dilinin grameri ve Eski Kıpçak dili sözlüğünden oluşmaktadır. Gramer bölümünde "Yapım sesleri" isimli fonetik özelliklerle ilgili ve "Konuşmanın yapısal yasaları" isimli morfolojik özellikleri inceleyen bölümleri bulunmaktadır. A.Kurişjanov Memlûk Kıpçaklarının gramerinde 32 sesin gösterildiğini, bu seslerin sesletimi hakkında analiz yapıldığını, kelime bünyesindeki değişikliklerin (*ajaq-azaq, art-ard, apî-ariy, bit-bitik, bud-but, buzayu-buzavi, til-dil vb.*) ayrıldığını ve Sözlük bölümünde 3500 kadar kelimenin verildiğini, onların kökü ve değişen yönlerinin tam gösterilmeye çalışıldığını belirtmektedir.¹ Sözlükteki Kıpçakça kelimeler Türkmen,

¹ Kurişjanov A. *Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk // Qazaq Tili. Entsiklopediya. – Almatı, 1998. – s. 172.*

Tatar, Uygur, Bulgar, Türkistan Türkleri, Toksaba dilleri ile karşılaştırmalı olarak verilmektedir.

Araştırmacılar *Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk*'in söz varlığının yüzde 56,5'inin anlam ve ses yapısı yönünden çağdaş Kazakça ile örtüşüğünü ifade etmektedir.¹ *Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk* eserinin dilini araştıran E.Esbosinov, "Yazarın incelediği Eski Kıpçak dilindeki isimler Arap gramerciliğine uygun olarak aşağıdaki gruplara ayrılmaktadır" açıklamasından sonra eserden örnekler vermektedir: 1) iki harfli isim türü 12, onlara çeşitli ekler eklenmekte, bunların hepsi Türk dilinde kullanılmaktadır, örneğin : *sen, kim, qapu* "kapı", *qisa* "kısa"; 2) üç harfli ismin (cümle içinde) çeşitli yerlerde bulunsa da aslında 23 türü kaydedilmiştir, meselâ: *sirt* "tepe, yükseklik", *qargu* "yılının eklemi", *jarasa* "yarasa" vb.; 3) dört harfli isimler çeşitli pozisyonda bulunmasına rağmen aslında 33 türü kullanılmaktadır, meselâ: *etmek* "ekmek", *ucmaq, bilezik* ve buna benzer kelimeler; 4) beş harfli isimler birkaç türde bulunmasına rağmen 23 türü kaydedilmiştir, meselâ: *arqataq* "küsmüş surat", *örmeçek* "örümcek", *çetleuük* "fındığın bir türü" ve buna benzer kelimeler; 5) bununla birlikte Türk dilinde az da olsa 6 harfli kelimeler de bulunmaktadır. Sık kullanılanları: *bıldırçın, çağıltaq* "şule, ışıktan gözün kırışması".²

Ebû Hayan Eski Kıpçak dilindeki alıntı kelimeleri, onların ses özelliklerini açıklayarak isimleri anlamsal ve konusal gruplara sınıflandırmış, kökler ve türemiş kelimeleri ayırarak yapım eklerini fonetik değişkeleri ile birlikte vermiştir. Araştırmacılar eserin dilindeki isimlerin hâl ve iyelik ekleri Kazakçaya çok yakın olduğuna işaret etmektedir. Afrikalı Berberî asıllı olan bilim insanı Ebû Hayyan'ın (1256-1344) adı geçen grameri dışında henüz elimize geçmeyen *Zehvü'l-mülk fi nahvi't-Türk, el-Ef'âl fi lisâni't-Türk* ve *Ed-Dürretü'l-mudiyye fi lugati't-Türkiyye* isimli eserlerinin olduğu hakkında bilgiler bulunmaktadır.

¹ Majenova M.N. Abu-Hayan- İslledovatel Kıpçakskogo Yazıka (Materiali po İstorii Kazahskogo Yazıka). AKD. filol.nauk. – Alma-Ata,1969. – s. 9.

² Esbosinov E. Eski Qıpşaq Tiliniñ Leksika-Grammatikalıq Ereşelikleri. –Astana: Er-Däulet, 2006. – s.12.

Yazıldığı tarih ve yazarı belli olmayan *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye* adlı eserde (182 sayfa) 3000 kelime verilerek bazı kelimelerin yanına Türkmen, Tatar dillerinden örnekler verilmiştir. Eser sözlük ve gramer bölümlerinden oluşmaktadır. *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye* söz varlığının Kıpçakça örnekleri bölümünün yüzde 75-80'i Kazakça ile örtüşmektedir.¹ Araştırmacıların fikrinde Memluk Kıpçaklarının dili hakkında gramatikal eser olan *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye* XIV. yy.da Mısır'da yazılmış olmalıdır. Eserin orijinal nüshası İstanbul'daki Beyazıt Camii Veliyüddin Efendi Kütüphanesinde bulunmaktadır. A.Kurışjanov, yazarın "...ben eseri Kıpçakça ile ilgili yazdım, çünkü en çok kullanılan dil Kıpçak dilidir. Türkmen dilinden bu eserde fazla bahsetmedim, ancak ihtiyaç duyulduğu yerlerde bu dilden bazı örnekler gösterdim, bu tür yerlerde "affeyleyin" demekle sınırlı kaldım. İnanc ve umut Tanrı'da şeklindeki cümleleri göstermektedir.² Eser çağdaş Kıpçak dillerinin tarihî gelişimini göstermesi bakımından önemlidir.

Arap dilbilgisi esasında yazılan Memlûk Kıpçakları dili hakkında başka da elimize ulaşan eserler bulunmaktadır. Bunların biri *Bulğatü'l Müştâk fi Lûgati't-Türk ve'l-Kıfçak* (Türk ve Kıpçak dillerini iyi okuyup öğrenenler için yazılmış kitap). Yazarı aslen Türk olan Cemâled-din Ebû Muhammed Abdullah et-Türkî, XIV. yy.da Suriye'de Arapça-Kıpçakça sözlük olarak yazılan eserin el yazması Paris'teki Millî kütüphanede bulunmaktadır. El yazma, isimler ve fiillerle ilgili iki bölümden oluşmaktadır.

XIV. yy.ın sonu ve XV. yy.ın başında Mısır'da Türk dilleri hakkında yazılmış bir başka eser ise *El-Kavânînü'l-Küllîye li-Zabti'l-Lûgati't-Türkiyye* (Türk dillerini öğrenmek için yazılan tam kılavuz). Yazarı belli olmayan bu eser sadece gramerden ibarettir. 1928 yılında Türkçeye

¹ Arınov T. Leksiko-Semantiçeskiye i Stilistiçeskiye Osobennosti Yazıka Starokıpçakskogo Pamyatnika Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye (Eski Kıpçakça Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye İsimli Eser Dilinin Leksik Semantik ve Stilistik Özellikleri). AKD.filol.nauk –Alma-Ata, 1981. – s. 8.

² Kurışjanov A. Kitab At-Tuhfa Az Zakiya Fil-Lugat at-Türkiya (Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye)// Qazaq Tili. Entsiklopediya. –Almati,1998. – s.172-6.

tercüme edilmiştir. *El-Kavânînü'l-Küllîye li-Zabti'l-Lûgati't-Türkiyye* eseri henüz yeterince incelenmemiştir.

Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye (Türk dili hakkında tam olan inciler kitabı) adlı eserin yazarı belli değildir. 48 sayfadan oluşan Arapça-Kıpçakça sözlük XIV. yy.da Memlûk Kıpçaklarının yönettiği Mısır ve Suriye ülkelerinde o dönemdeki Kıpçak dilini öğrenmek için klasik Arapça ile yazılmıştır. XIV. yy.da “sadece Arap ülkelerinde değil, genel olarak Doğu ülkelerinin içinde Türk dillerinde konuşan halkları, özellikle herkesçe tanınan Kıpçak boylarını “Türkler” diye adlandırmışlardır, onların diline de Türk dili denmiştir”,¹ bu da VIII. yy.ın orta kısmında Bilge Kağan anısına dikilen (744) Moyun Çor yazıtı metnindeki “Türk-Kıpçaklar Dokuz Oğuzları elli yıl yönetti” cümlesindeki *Türk-Kıpçak* kelimesiyle ilgili oluşan, dönemde Kıpçak ve Türk etnonimlerinin eş anlamda kullanıldığı üzerine ileri sürülen görüşleri destekler niteliktedir. Eser dilinden Kazak diliyle hem yapısal, hem de anlamsal açıdan uygunluk gösteren kelimeler bulunmaktadır, meselâ: *aj* “ay”, *ajaq* “ayak”, *ajuw* “ay”, *barmaq* “parmak”, *bars* “pars”, *köz* “göz”, *qozy* “kuzu”, *qajmaq* “kaymak”, *talaq* “talak”, *tänri* “Tanrı” vb.

Arap dil bilimi örneğinde yazılmasına rağmen Türk dilleri sözlüğünün unsurlarını korumuş eserlerin biri, Cemaleddin bin Mühen-na'nın *Kitâb Hilyetü'l-insân ve Helbetü'l-lisân* adlı çalışmasıdır. Eserin birkaç nüshası bulunmaktadır. Yazıldığı tarih kesin bilinmemekle beraber XIII. yy.ın sonu ve XIV. yy.ın başlarında yazılmış eserler sırasında yer almaktadır. Eserin ilk bölümünde isimler, zarflar ve yardımcı kelimeler, fiil şekilleri tahlil edilmekte, ikinci bölümde ise, sıfatlar, ağırlık ölçüleri ve sayısal anlamdaki kelimeler ile yıl sayımıyla ilgili sözcüklere yer verilmiştir. Bu eseri ilk defa etraflıca inceleyen P.M. Melioranskiy “Arap-Filolog o Turetskom Yazıke” (Sankt-Peterburg, 1900) isimli eserini yayımlayarak 1901 yılında bu konuda doktora tezini savunmuştur. *Kitâb Hilyetü'l-insân ve Helbetü'l-lisân* dilinin Eski Uygur ve Eski Azerbaycan diline yakınlığını gösteren görüşler bulunmaktadır.

¹ Kurışjanov A. *Kitab ad-Durra al-Mudiyye Fi'l-Lugat at-Türkiyye ual-Kamal // Qazaq Tili. Entsiklopediya. –Almati, 1998. – s.170-171.*

Memlûk Kıpçakları dili hakkında Mısır'da yazılmış en son eser-olan Mulla bin Muhammed Salih'in *aş-Şudur ad-Dahabiya ve'l Kıta el-Ahmadiya fi'l-Lugati't-Türkiye* (Türk dilleri hakkında yazılmış altın dizi) adlı eser XVII. yy.ın başlarında yazılmıştır. Mısır'daki Kıpçak dilinin etkisi zayıfladığı sırada yazılmış eserin orijinal el yazması İstanbul'da bulunmaktadır. Eserde Kıpçak ve Arap dillerindeki kelimeler gramer açısından sınıflandırılarak verilmiştir.¹

XII-XIV.yy.daki Türk eserlerinin birçoğu Deşt-i Kıpçak devletinin yükselme döneminde yazılmıştır. Kıpçak Birliğinin etkisi o dönemde yazılmış Türk eserlerinin dilinde de hissedilmiş, yazıtlar dilinde Kıpçakların konuşma dili unsurları bolca korunmuştur. Kıpçak dilinin özelliklerini tanıtan eserlerin biri Codex Cumanicus (Kumanların Kitabı) 1294 yılında Kıpçak (Kuman) dilinde yazılmıştır. Eser ilk defa 1303 yılında istinsah edilmiş, 1330 yılında Altın Orda'nın başkenti Saray şehri civarındaki Can Evliya ibadethanesinde son istinsahı yapılmıştır. Latin harfleriyle Kıpçak dilinde yazılmış dinî metinler ve sözlükler toplusunun bir elyazması Venedik'teki St. Marcus kilisesinin kütüphanesinde bulunmaktadır. 164 sayfa ve iki bölümden oluşan eserin birinci bölümü pratik amaçlı dil öğretim kılavuzu olarak Latince - Farsça ve Kumanca sözlük, Kuman dilinin kısa grameri, Kıpçak sözlerinin çekim tablosu, hâl eklerini alma örnekleri ve Kuman diliyle ilgili başka da bilgiler verilmektedir. İkinci bölüm Kumanlar arasında Hristiyan dinini yaymak amacıyla hazırlanarak dini kitaplardan parçaların Kuman dilindeki tercümeleri verilmiştir. Eserde Eski Kıpçak dilindeki bilmece örnekleri de bulunmaktadır. Codex Cumanicus'un dili çağdaş Kıpçak grubundaki Türk dillerinin gelişimi, onların fonetik fonolojik sistemindeki özellikleri belirlemede çok önemli kaynaklardan biridir.

Codex Cumanicus dilinde Kazakçanın özelliklerini gösteren bazı fonetik ve gramatik olaylar ve kurallar açıkça görülmektedir. Meselâ: ç sesinin yerine ş sesini söylemek; ş sesinin yerine s sesini kullanmak;

¹ Sabır M.B. Köne Qıpşaq Jazba Eskertkişteriniñ Tili (Eski Kıpçak Yazılı Eserlerinin Dili). – Oral, 2008. – s. 8.

j sesinin yerine *ž* sesini kullanmak; *d* sesinin yerine *t* sesini; *γ, g* seslerinin yerine *q, k* seslerini kullanmak vb.

Türk dilleri hakkında XV-XVI.yy.da Ermeni Kıpçakları dilinde yazılmış eserler Türkoloji tarihinde değerli kaynaklar arasında yer almaktadır. Ermeni Kıpçakları olarak bilinen Kıpçak boyları Cestr nehrinin sol kıyısındaki Podolye bölgesinde kurulu Ermeni kolonileri içindeki etkili ve itibarlı gruplardan sayılmaktadır. Türk boyları ve Ermeni halkları arasındaki ilişki XI.yy.dan başlamaktadır, 886-1045 yılları aralığında idareyi ellerinde tutan Ermenilerin çarlar soyu olan Bagratid Devleti'nin komşu Selçuklular tarafından yenilgiye uğramasından dolayı Ermenilerin birçoğu Kırım'a gider. O bölgedeki yerel Türk boyları ile çok yakın ilişkilerde bulunan Ermeniler kendi ana dilleriyle birlikte Kıpçak (Türk) dilini de kullanmışlardır. Moğol baskınından sonra Kıpçak ve Ermenilerin bir kısmı Batı Ukrayna'ya göç eder, Ermeni kolonisinin kurulması da bu döneme denk gelmektedir. Otonom düzeydeki Ermeni kolonisinin resmi evrakları üç dilde: Ermeni, Kıpçak ve Leh dilinde yürütülmesinin Kıpçak boylarının siyasi ve sosyal durumuna işaret etmektedir. Ermeni Kıpçakları kendi dillerini *xıpcax tili*, *bizim til* ve bazen de *Tatarça til* olarak adlandırmışlardır.¹

Eski Kıpçak dilinin güney batı koluna giren Ermeni Kıpçakları dilinde Ermeni harfleriyle yazılmış eserler arasında sözlük ve gramerler yer almaktadır. Erevan şehrindeki Matenadaran Kütüphanesinde *Ermeni Kıpçak Grameri* ve *Ermeni Kıpçak Dilleri Tarihi* adlı eserlerin el yazması bulunmaktadır. 1581 yılında yazılan *Ermeni Kıpçak Grameri*'nde yedi hâl eki gösterilerek onlara 184 örnek verilmiştir. Ayrıca 500 kadar isim ve sıfat verilmektedir. Tarihî evraklar ve dualar kitabı olan *Akıllı Hikar'ın Sözü* adlı eserin dilinin Codex Cumanicus'un diline çok yakın olduğu, sözlükler ve gramerler Kıpçak dilinin malzemelerine dayandığı konuları araştırılmaktadır.

XIV.yy.ın son yıllarından itibaren gelişmeye başlayan Türk yazı diliÇağataycanın XV-XVI.yy.a denk gelen klasik döneminde yazıl-

¹ Garkavets A.N. Kıpçakskoye Pismennoye Naslediye. Tom I. Katalog i Teksti Pamyatnikov Armyanskim Pismom (Kıpçak Yazılı Eserleri. Cilt 1. Ermeni Harfli Eserlerin Katalog ve Metinleri). -Almatı: Deşt-i-Kıpçak, 2002. - s. 10.

muş Türk dilleri hakkındaki eserlerin edebî açıdan büyük önem taşımakla birlikte devriklik (inversion) ve parselasyon olayları da bulunmaktadır.

XV-XVI.yy.daki Türk dillerinin farklılaşma sürecinden sonraki dönemlerde dil özelliklerini yansıtan yazılı eserler daha önceki ortak Türk dilinden ayrılmaya başladığını göstermektedir. Buna bağlı olarak her bir Türk boyunun yazı dilinin temelleri atılmaya başlandı. Dolayısıyla bu dönemde yazılmış olan ve dil özelliklerini yansıtan edebî eserler, han yarlıkları ve şecereler de dil bilimsel Türkolojinin tarihindeki önemli kaynaklardandır. Gramer ve sözlük niteliğindeki eserler Kaşgarlı Mahmut eserinden itibaren XI-XV. yy.daki dil bilimsel Türkolojinin kuramsal ve yöntem bilimsel temellerini daha da geliştirmiştir. Çağdaş Türk dillerinin tarihî gelişim yolunu belirlemekte özel yeri bulunan XI-XVI.yy.da Orta Asya'da, Mısır'da, Kıpçak bozkırlarında yazılmış ilk Türkolojik eserler (Türk dilleri hakkında) dil bilimsel Türkolojinin tarihî kaynaklarını oluşturmaktadır.

XVII.yy.ın son yıllarından itibaren Rusya Çarlığı'nın Türk ülkelere yaptığı etkisinden dolayı Türkoloji Rusya bilimiyle ilişkili olarak gelişmiştir.

§ 6. Türkolojinin Rusya'da Oluşmasının Tarihî Ön Şartları ve Olguları

Türkoloji biliminin gelişmesinde Türk-Slav halklarının siyasi ve sosyal ilişkilerinin belirli bir rol oynadığı bilinir. Bu ilişkiler başlangıçta, bazen Türkler, bazen de Slavlar baskın durumda olmak üzere, eşit düzeyde sürdürülürken XVIII. yy.dan itibaren çeşitli iç ve dış siyasi şartlardan dolayı eski gücünü kaybeden Türk Devletlerine karşı Rusya Çarlığı tarafından yürütülen siyasi ve ekonomik çıkar ön planda tutulmuş ve kolonileştirme özelliğini kazanmıştır. Rusya'nın yürüttüğü siyaset Türkoloji biliminin Rusya'da oluşup gelişmesine neden oldu. Rusya İmparatorluğu uzak ve yakın bölgelerde yaşayan Türk halklarının tarihi, yaşamı, onların dili ve edebiyatı hakkında bilgi toplamaya başlamıştır.

Birbirine komşu topraklarda yaşayan etnoslar arasındaki ilişkiler tarihi çok derinlerde bulunur. Eski zamanlarla ilgili kayıtlı bilgilerin elimizde bulunmamasından dolayı Slav ve Türk halklarının ilk ilişkisi Hunların Doğu Slav ülkelerini alması (IV-Vyy.), onların Kiev Devletiyle yakın bağları temelinde açıklanır. Türk ve Slavların VIII-IX.yy.daki tarihî ve sosyal ilişkilerinden söz eden kaynaklar *Slavların Povesti Vremennih Let* (IX.yy.), *Slovo o Polku İgoreve* vakayinameleridir.¹

V-VII.yy.da Azak Denizi bölgesinde yaşayan Türklerin Boy Birliği Büyük Bulgaristan Devleti'nin Slav knezlikleri ile yakın temaslarda bulundu. VII. yy.ın ortasına doğru Büyük Bulgaristan dağılarak tarih sahnesini terk ettikten sonra bile onların varisleri ve Slavlar arasındaki yakın ilişki kesintisiz devam etti. Bulgaristan içindeki Türk haklarının bir kısmı Tuna, Kuban Bulgarları IX.yy.da tamamıyla Slavlaşırken başka bir bölümü de İdil Kama boyundaki Bulgarlar Türklüklerini korumuştur. Eski Bulgar ve Slav halklarının tarihî ilişkisi "Bulgar Knezliğinin Tartışması" isimli eser, Elbrus civarında bulunan Kuzey Kafkasya runik harfli yazıtları ve XIII-XIV. yy.a ait anıt yazıları diline yansıtılmıştır. Türk olarak gelişen İdil Bulgarlarının feodal devleti farklı dil özellikleri bulunan birkaç boydan oluşmaktadır. "Devletin ilk kurulduğu dönemde Bulgar dili boy dili düzeyinde olabilir. Bulgar halkı oluşuktan sonra (XI-XII.yy) dil ve dil dışı etkenlerden dolayı Türkçeye dayalı ortak konuşma dili meydana geldi. İdil Bulgar dili yazıtlardaki metinleri süslemede kullanıldı".²

VII-IX.yy. arasında Slav knezlikleri ve feodal yapıdaki Hazar Kağanlığı arasında çok yönlü ilişkiler tesis edildi. İdil nehrinin orta kısmından Azak Denizi ve Kafkas Dağlarına kadarki bölgeye yayılan, komşu Don boyundaki, Karadeniz sahillerinin bozkırlı bölgelerindeki, Kırım'daki, Kafkasya ötesindeki ülkeler ve İran'ı etkisi altında tutan, döneminin güçlü devletleri sırasındaki Hazar Kağanlığı ile

¹ Lvov A.S. Leksika "Povesti Vremennih Let" (Vremennih Let Povesti'nin Söz Varlığı). – Moskva, 1975. – s. 20-24.

² Hakimzyanov F.S. Yazık Epitafiy Voljskih Bulgar (Volga Bulgarları Anıt Yazıları Dili). – Moskva: Nauka, 1978. – s.69.

Slavlar arasındaki ilk çatışma VII.yy.ın ikinci yarısında Hazarların sınırını batıya doğru genişletme seferlerine bağlanmaktadır. Hazar ve Slavlar çok yönlü ilişkilerini X.yy.ın son yıllarına kadar devam ettirdi. Don kıyıları ve Kafkas Dağlarının eteklerini, Karadeniz sahili ve Kırım'ı da içine alan uçsuz bucaksız coğrafyada bulunan Hazar Hanlığında Türk boyları ile Sarmat ve Slavların da olduğu tarihî kaynaklardan bilinmektedir. Hazar Hanlığı ve Kiev Knezliğinin komşu olmaları aralarındaki ilişkinin çok yönlü gelişmesini etkileyerek halklar arasında lingvokontaktolojik süreçler devam etti.

X.yy.da Kiev'deki Yahudi toplumu tarafından başka bölgelerde bulunan Yahudiler için yazılan mektubun sonuna 11 kişinin imza attığı ve Türk runik alfabesi ile yazılan cümleyle onaylı (*Resim 2*) mektup Kahire'deki Eski Yahudilerin El Yazmaları Kütüphanesinden 1962 yılında Chicago Üniversitesi Profesörü Norman Golb tarafından bulunarak kayda geçer. Harvard Üniversitesi Profesörü Omelyan Pritsak'la birlikte 1982 yılında yazının tercümesini yayımlar. Araştırmacılar bu kelimeyi Hazar dilindeki antroponim (resmî yetkisi bulunan hükümdar ismi) olarak tahmin etmektedir.¹ Bu bilgi doğrultusunda

Resim 2. Mektubun sonundaki Türkçe yazı (Meşhur Kiev mektubundaki Hazar yetkilisinin imzası).

1 Golb Norman and Omeljan Pritsak. *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. -Ithaca: Cornell Univ. Press, 1982; Golb N., Pritsak O. *Hazaro-Evreyskiye Dokumentı X Veka (X.yy. Hazar-Yahudi Belgeleri)*. - Moskva-İerusalim, 1.Baskı, 1997; 2.Baskı, 2003.

Hazar Kağanlığı ile Kiev Knezliği arasında yakın bağların bulunduğu ileri sürülebilir.

Türk-Slav ilişkileri sadece savaş hâlinde değil, ekonomik (ticaret) ve sosyal boyutlarda da kendini göstermiştir. Slav halklarında korunmuş olan Türk antroponimler, knez ataları ve ecdatları hakkında yazılmış olan şecereler Türk ve Slav halkları arasındaki bağların erken dönemde başladığına işaret eder. W.Barthold Slav hükümdarlarının kendileri için “knez” unvanı ile birlikte Hazar hanlarının “kağan” unvanını da kullandıkları hakkındaki bilginin 839 yılında kaydedildiğini belirtmektedir.¹

IX-X.yy.daki Türk - Slav ilişkileri Peçenek, Kanglı (Kangar), Bulgar, Polovets boylarının Slavlarla bağları temelinde açıklanır. O dönemdeki Türk boylarının Slav steplerine yerleşmeye başlamasına bağlı olarak meydana gelen toponimler de çift taraflı ilişkinin meyvesidir. Son yıllarda ortaya çıkan neoTürkolojik yöndeki incelemelerde sadece Slavların değil, bütün Avrupa halklarının etnogenez yapısı ile dilini Türk halkları ile, onların dili ile ilişkilendiren fikirler öne sürülmektedir. Eski ve Erken Orta dönemdeki Arap, Latin ve Yunan dillerindeki yazılı eserlerde geçen Avrupalı kabile ve halk isimlerine etimolojik tahlil yapan araştırmacılar Eski Avrupa boy ve halk adları anlamlarının Yunan dili, Latin dili ve çağdaş Avrupa dilleri üzerinden açıklanamadığını, onların hem yapısı, hem anlamında benzerliklerin bulunmasına bağlı olarak Türk dilleri temelinde belirlenebileceğine işaret etmektedirler: “Eski Avrupa etnonimlerine yapılan dil bilimsel tahlil bu kelimelerin değişmiş Türkçe kelimeler olduğunu göstermektedir”.² Toponim ve etnonimlerin oluşmasının birbiriyle bağlantılı olarak gerçekleştiğini göz önünde bulundurduğumuzda, Slavların yaşadığı bölgedeki diğer toponimler de Türk ve Slav halklarının tarihi bağlarına işaret eden dil malzemelerinin sayısını artırabilir.

¹ Barthold W. İstoriya İzuçeniya Vostoka v Evrope i Rossii (Avrupa ve Rusya’da Doğu Araştırmaları Tarihi). – Leningrad, 1925. –s.165.

² Drozdov Yu.N. Tyurkskaya Etnonimiya Drevneevropeyskih Narodov (Eski Avrupa Halklarının Türk Etnonimi). –Moskva: Opora, 2008. – s. 5.

Araştırmacılar Baltık Denizi'ne kadarki bölgeyi içine alan Rusya topraklarından VIII-XI.yy.da yapılmış Doğu madenî paralarının bulunmasını da o dönemdeki Doğu ve Slav halkları arasındaki yakın ekonomik ticaretin gelişmiş olduğuna delalet eden maddi bulgu olarak kabul etmektedir.¹ Bu süreçte Türk halklarının da yer aldığı aşikârdır.

X-XII.yy.da Slavların Türk halkları ile ilişkisi aslında Kıpçak (Kuman, Polovets) boyları aracılığıyla kurulmuştur. Güçlü bir devlet düzeyinde olan Deşt-i Kıpçak Birliği de Slav devletlerini etkilemiştir. Kıpçaklar Devleti'nin sadece bir kısmı Slav kökenli Rus, Ukrayna halklarının yaşadığı step bölgelerini kapsadığından etnoslar arasındaki bağlar pekişerek tercümanlara olan ihtiyaç ortaya çıktı.

XIII-XIV.yy.da Türkleri büyük hüsrana uğratarak askerî, siyasi ve manevi yönden ağır darbe vuran Moğol istilası Avrasya'nın merkez bölgesinin siyasi haritasını tamamıyla değiştirerek milletin etnik yapısında da büyük değişiklikler yaptı. Deşt-i Kıpçak Birliğindeki Türk hanlıkları Moğolların idaresine girdi. Bu değişiklikler de Türk ve Slav halklarının ilişkisini derinleştirdi. Slav knezliklerinin bazıları Altın Orda'nın hâkimiyetinde idi. Bu dönemde IX-XI.yy.dan itibaren yakın temas kuran Kırım ve Kafkasya bölgesinde yaşayan Ermeni ve Kıpçakların Batı Ukrayna'ya göç ederek Ermeni kolonisini kurmaları da Türk ve Slav halklarının bağlarını pekiştirmiştir.

Genel olarak Rusya ve Avrupa ülkelerinin Türklerin tarihi, dili, gelenek ve göreneklerine olan ilgisi Seyhun havzasından göç eden Oğuz ve Selçukların devleti Osmanlı İmparatorluğu'nun Büyük Bizans (Doğu Roma İmparatorluğu) devletini yenerek Kontantinopolis'i almasından (XV.yy.) sonra daha da arttı. Avrupa'nın büyük kültür merkezi hâlindeki güçlü bir devlet Bizans'ın Orta Asya'dan gelen göçebelerin atlı askerine karşı koyamayıp devletinden olması Batı tarihi için büyük bir olaydır. Avrupalıların tanımadığı savaşçı

¹ Kononov A.N. İstoriya İzuçeniya Tyurkskih Yazıkov v Rossii. Dooktyabrskiy Period (Rusya'da Türk Dillerini Araştırma Tarihi. Ekim Öncesi Dönem). – Leningrad: Nauka, 1972. – s. 10.

halkın tarihi ve kültürü hakkında bilgi edinmek amacıyla Türk dilini bilen uzmanları hazırlama çalışmalarına ağırlık verilmeye başlandı.

XV-XVI.yy.da Kazan, Kırım hanlıkları ile Moskova Devleti'nin yakın bağlarının bulunmasından dolayı Tatar ve Kırım Türklerinin dilini bilen tercümanlar hazırlama ihtiyacı ortaya çıktı. Kırım Hanlığı ve Moskova Knezliği arasında Türk dilinde resmî yazışma yapıldığı bilinmektedir. Bu ilişki sadece resmî temsilciler ile idareci grup arasında değil, ticaret ve tarım alanları ile uğraşan halk arasında da gelişti. İki halkın söz varlığında alıntı kelimelerin (Slav dillerinde Türkçe kökenli kelimeler, Türk dillerinde Slav kökenli kelimeler) sayısı artarak Slav halkları tarafından Türkçe kökenli kelimelerin açıklamalı sözlükleri hazırlandı. Bu türden ilk sözlükler arasında XV-XVI.yy.da yazılmış Tatarskiy Yazık, Tolkovaniye (ili tolk) Yazıka Polovetskogo (Tatar Dili, Polovets Dili Açıklaması) sözlükleri bulunmaktadır.

XVI.yy.da Rusların Sibiryaya Hanlıkları ile ilişkisini güçlendirmesine ve onları etkisi altına almaya başlamasına bağlı olarak Sibiryaya Türklerinin dillerini öğrenme işine önem verdi. Rus Çarlığı, Türkler hakkında bilgi toplamaya devam etti. Türkler hakkındaki bilgiler Nester İskander'in *Tsargorod Hakkındaki Povesi*, İvan Peresvetov'un İvan Groznıy'a teslim ettiği *Türkler Hakkındaki Divanı*, Andrey Lızlov'un *İskit Tarihi*, Moldovalı bilim adamı Dmitriy Kantemir'in iki ciltlik *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi* isimli eserlerde de yer almaktadır.

XVII-XVIII.yy.daki Orta Asya ve çağdaş Kazakistan topraklarındaki hanlıkların iç ve dış siyasi çelişkilerden dolayı zayıf düşmeleri Rus Çarlığına yeni imkânlar sunarak sömürge siyasetini uygulamaya yöneltti. Öncelikle Türk halklarının maddi değerleri (yer altı zenginlikleri, hayvanları vb.), coğrafi durumu (toprak, iklim, fauna ve florası vb.) hakkında bilgi toplama çalışmaları yürütüldü. Gerekli verileri toplamak için yerel halkın dili ve geleneğini de öğrenme gerekliliği ortaya çıktı. Nitekim Türkolojinin gelişmesini hızlandıran Sibiryaya ve Orta Asya'daki belirsiz yazılar hakkındaki ilk bilgiler de XVII.yy.ın sonunda verilmişti.

XVII.yy.ın ikinci yarısında (1664-1665) Amsterdam Belediye Başkanı Nicolaas C. Witsen (1641-1717) diplomatik görevle bir yıl kadar Moskova'da yaşar. Çar I. Petro ile dostluk ilişkisi bulunan N.C.Witsen Rusya ve Hollanda'nın ortak çıkarları doğrultusunda Sibirya tarihiyle ilgili malzemeler toplamaya başlar. Sibirya'daki nehir kenarında bulunan kaya üzerine kazılı belirsiz yazılardan ilk defa bahsettiğinde sadece Rus değil, Batılı bilim adamlarının da ilgisini çekmiş, yerel Türklerin kültürünü inceleme faaliyetleri daha da bir hız kazanmıştır. N.C.Witsen'in Sibirya bölgesinden topladığı veriler 1692 yılında yayımladığı *Kuzey ve Doğu Tartariya* adlı eserinde yer alır, kitabın ikinci ve üçüncü baskıları 1705, 1785 yıllarında yayımlanır (Resim 3).

Tartar etnonimi ve *Tatar* etnonimi *Tartariya* etnotoponimi temeline Türk Moğol halklarının genel ismi olarak kullanıldı (Lat. *tartaria*, Fr. *tartarie*, İng. *tartary*, Alm. *tatarei*). Batı Avrupalı tarihçiler XIII. yy.daki Cengiz Han ve oğullarının seferleri başladığı dönemden itibaren XIX. yy.a kadar kullanılan *Tartariya* kelimesini Hazar'dan Pasifik Okyanusu'na, Çin'den Hindistan'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada yer alan bölgenin ismini ifade eden kartografik terim olarak

Resim 3. N.C.Witsen'in eserinde yer alan harita

kullanmışlardır¹. Avrupalı tarihçilerin *Tatar* etnonimini *Tartar* olarak değiştirmesi İngiliz Katoligi Matfey Parijskiy'nin 1240 yılında Orda askerinin Avrupa'ya sefere çıkma tehlikesi üzerine yazdığı yazısı sonrasına aittir.

Yenisey vadisindeki belirsiz yazılar hakkındaki bilgiyi N.G.Milesku verir. Konstantinopolis'te Padue'de eğitim alan Moldovalı Nikolay Gavriloviç Spafariy (Milesku) bir süre Almanya ve İsveç'te yaşar ve 1671 yılında Rusya'ya tekrar döner. 1675 yılında Rus çarınının talimatı üzerine Çin'deki Rusya Büyükelçiliği görevine atanan N.G.Milesku, 1678 yılında Moskova'ya tekrar döndükten sonra "*Sibirya Hanlığı'nın Tobol şehrinde Çin sınırlarına kadar yaptığı Seyahat hakkındaki kitap*" adlı eserini yazar. Eserinde Yenisey nehri havzasındaki kayalardan bilinmeyen yazı örneklerini gördüğünden söz eder: "kaya üzerine kazınmış olan belirsiz eski yazılar bulunmakta. Yazıların ortasında haç şeklinde damga ve ellerinde mızrak gibi silah tutan insanların resmi de kazınmış. Bu yazıların ne zaman ve kimin tarafından yazıldığını kimse bilmiyor."²

1696 yılında Tobol'lu mimar, harita uzmanı Semen Remezov'a Sibirya'nın haritasını yapma görevi verilerek iki yıl kadar süreyle Sibirya, Orta Asya ve şu andaki Kazakistan topraklarını gezen araştırmacı kendi çalışmasının sonucunu "*Çertej Vseh Sibirskih Gradov i Zemel i Çertej Vsey Bezdvodnoy i Maloprohodnoy Kamennoy Stepı*" (Tüm Sibirya şehirleri ve toprakları, suyu olmayan ve az bilinen kayalı bozkırların çizimi) adlı atlas ile sonuçlandırır. Harita 1698 yılında tamamlanarak Petersburg'daki idari ve bilim çevresine sunulur (Resim 4). Atlas içindeki Orta Asya haritasında ilk defa Hazar ve Aral gösterilir ve Talas nehrinin üst tarafına (şu andaki Kırgızistan

¹ Zakiyev M.Z. Proishojdeniye Tatar (Tatarların Menşei) // Proishojdeniye Tyurkov i Tatar. –Moskva: İnsan, 2002. – s. 192-198; Fedorova E.A., Slavnskiy V.P. Sibir v Lingvomifologoçeskom Kontinuum Rossii: Postanovka Problemi Osmuseniya v Russkom Yazıkovom Soznanii (Rusya'nın Lingvomitolojik Uzanımındaki Sibirya: Konunun Rus Dil Şuurunda Algı Meselesi)// Vestnik KemGUKİ. –2013. – № 22.

² Kononov A.N. İstoriya İzuçeniya Tyurkskih Yazıkov v Rossii. Dooktyabrskiy Period (Rusya'da Türk Dillerini Araştırma Tarihi. Ekim Öncesi Dönem). – Leningrad: Nauka, 1972. – s.38.

topraklarındaki Dmitriyevka köyünün civarı. Talas Eski Türk yazıtlarının bulunduğu bölge) Orhun bengu taşları şeklindeki topografik işaret konulur. Türk halklarının yaşadığı bölgelerden bulunan yazıtlar hakkındaki bilgiler Rusya ve Batı'nın da ilgisini çekmiş, özel keşif gezilerini organize etmeye teşvik etmiş ve Türkolojinin gelişmesine imkân sağlamıştır.

“Türkolojinin Rusya'da gelişmesini tetikleyen iki sebep bulunmaktadır: öncelikle Türk halklarının çoğunluğu Rusya'nın idaresinde kalmıştır; ikinci olarak Çarlık Rusyası, doğusundaki toprakları alma niyetinde idi.”¹ Orta Asya ve şu andaki Kazakistan topraklarında, Kafkaslarda, Çin ve Hindistan'da, Anadolu'da ekonomik,

Resim 4. S.Remezev'in atlasından

kültürel ve siyasi etkisini genişletmek amacıyla bilimsel araştırma gezileri düzenlendi ve çeşitli diplomatik, dinî misyonlar belirtilen bölgelerdeki yerel halkları, onların içinde Türk halkları hakkında tarihî, coğrafi, dil bilimsel vb. bilgiler toplamaya devam etti. Bazı keşif gezileri sömürge amacını güden birkaç bin silahlı askerden oluşan askerî seferlere de dâhil edildi.

¹ Qaydarov Ä. Türkologiya (Türkoloji) // Qazaq SSR. Qısqaşa Entsklopediya. C.3. – Almatı,1988. –s. 524-525.

Rusya Çarlığı tarafından yürütülen sömürge siyaseti Türkoloji biliminin oluşmasına imkân sağlayarak gelişmesini tetikledi. Çar I.Petro'nun tahta geçmesine bağlı olarak Rusya'nun siyaseti Kafkasya ve Kırım, Karadeniz sahilleri, Orta Asya ve Merkezî Asya, Sibiryâ bölgesinde yaşayan Türk ve başka doğu halklarıyla ilgili yeni amaçlar güttü.

Senato'nun talimatı ile Türkiye'yi araştırmak için Türkçe, Arapça ve Farsça uzmanlarını hazırlama işi başlatıldı. 18 Haziran 1700 tarihinde (A.N.Kononov, Doğu biliminin dünyaya geldiği tarih olarak isimlendirir¹) Doğu dillerini öğrenmek için Tobol'a üç kişi gönderme emri çıkarılır. Doğu bilimci D. Kantemir Türkiye ve diğer Doğu ülkeleri konularında I.Petro'nun müşaviri olur. O andan itibaren Türk halklarının, genel olarak Doğu halklarının tarihi, manevi ve maddi değerlerini inceleme işi belirli bir çerçevede yürütülmeye başlar. 1707 yılında İllarion Lejaysskiy'nin yönetimindeki dinî misyon Moğolistan'a, 1714 yılında Çin'e keşif gezisi düzenleyerek Hristiyan dinini yaymakla birlikte yerel halkların dini, dili, edebiyatı, tarihi ve gelenekleri hakkında bilgiler toplar. Keşif gezisi malzemelerinin bir kısmı Türk halklarıyla ilgili bilgilerden oluşmaktadır.

XVIII. yy.ın başlarında Hive ve Buhara hanlıklarının Rusya'nın idaresi altına geçmesi Çar I.Petro'nun Orta Asya ülkelerinde yürütmek istediği sömürge siyasetinin imkânlarını genişletir. Çar I.Petro 1714 yılında Hindistan'la ticari ilişkiler tesis etmek ve hem ekonomik çıkarlara uygun olarak Ceyhun nehrinin yataklarını incelemek için Rusya ve Hindistan sınırlarındaki Fars ve Türk halklarının yaşadığı Hazar ve Ceyhun havzasına keşif heyeti gönderme kararı alır. Keşif gezisinin başına alay komutanı Aleksandr Bekoviç Çerkesskiy tayin edilir. Gezi başkanlığını yapan Aleksandr Bekoviç Çerkesskiy'e (milleti Kabardin, Türkçe ismi Devlet Kerey Mirza) yerel halkın siyasi çıkarları, askerî ve maddi potansiyeli hakkında bilgi toplama talimatı verilir. Gezi 1714 yılında Hazar Denizi bölgesinden başlar, 1715

¹ Kononov A.N. İstoriya İzuçeniya Tyurkskih Yazıkov v Rossii. Dooktyabrskiy Period (Rusya'da Türk Dillerini Araştırma Tarihi. Ekim Öncesi Dönem). – Leningrad: Nauka, 1972. – s. 30-37.

yılında Astrahan'da sona erer. Çarın özel emriyle Hive gezisine hazırlıklar yapılır. Deniz sahillerini etraflıca inceleyen A.Bekoviç aynı yıl (1715) Hazar Denizi'nin haritasını çizer (*Resim 5*). Haritada bazı Türkçe toponim ve hidronimlere yer verilmiştir.

Resim 5. A. Bekoviç-Çerkasskiy'nin çizdiği Hazar Denizi haritası

Hazırlık bir yıl kadar sürer, o dönemde iç ve dış siyasi önceliklerini çok gizli tutan Hive Hanlığı Rusya Çarlığına henüz kabul etmiş değildi. XVI. yy. ve XX. yy.ın ilk yıllarına kadar var olan feodal devlet yapısındaki Hive Hanlığı eski Harezm ve şu andaki Türkmenistan topraklarında bulunan yüksek kültürlü bir devlet idi. Orta Asya'da kültürü gelişmiş, tarımcılık, el sanatları ve ticaret işi çok iyi durumdaki eski Harezm ülkesi IV-VI.yy.da feodal ilişkiler sistemini tesis etmiş, ekonomik potansiyeli yüksek bir

devlet olarak tanınmıştır. 712 yılından itibaren Arap Halifeliği yönetiminde, 1220 yılından sonra Moğol İmparatorluğu içinde, sonra Cuçi ulusunun bünyesinde bulunan Harezm Devletinin büyük bir kısmı XVI. yy.da Hive Hanlığına katılır. Eski Harezm Devleti geleneğini koruyan Hive Hanlığı'na Rusya'nın üstünlük taslaması hanlıkta iç memnuniyetsizliğe sebep olur. 1700 yılında Hive Hanı Şah Niyaz'a, 1703 yılında Buhara Hanı Arap Muhammed'e Rusya idaresine geçiş üzerine resmî belge teslim edilmesine rağmen Hive Hanlığı XIX. yy.ın son yıllarına kadar boyun eğmez (ancak 1873 yılında özerkliği korunarak Rusya İmparatorluğu'nun emri altına girer. 1920 yılında han tahttan indirilerek Harezm Halk Sovyet Cumhuriyeti kurulur).

Türkoloji tarihinde özel bir yeri bulunan Hive araştırma gezisinin organize edilmesine Türkmenlerin temsilcisi Hoca Nefes'in verdiği bilgiler sebep olur. O, 1713 yılında Astrahan'daki Rusya Çarlığı'nın memuruna gizli olarak "Ceyhun nehrinde altın kum var; Hiveliler bunu Rusya'dan gizlemek için nehri Aral gölüne çevirmişlerdir; nehir eski hâline getirilirse bolca altın çıkarılabilir" şeklinde bilgi verir. Kalmukların Erket şehri civarında bulunan Dariya nehrinde de altın kumun bulunduğundan haberi olan Çar I.Petro Buhara ve Hive'ye araştırma gezisi heyetiyle birlikte asker gönderme kararı da alır. 14 Şubat 1716 tarihinde Hive gezisi yönetmeliği Bekoviç'e teslim edilir: Ceyhun nehrinin eski yataklarını inceleyip imkânlar dâhilinde eski yatağına geri çevirmek; Hive'yi Rusya'nın idaresi altına almak; Hive yolunda Ceyhun nehrinin kıyılarında kale kurmak; Buhara Hanlığı'nı Rusya'nın idaresi altına almak vb.¹ Aleksandr Bekoviç'e 4000 daimî asker, 2000 Kazak askeri ve özel olarak hazırlıktan geçen 100 asker ayrıca verilecek, gezi grubuna deniz subayları, 2 mühendis ve 2 varlıklı kişi dâhil edilecektir.² Eylül 1716'da A.Bekoviç, Astrahan'dan Hazar Denizi'ne yol alarak Tük-Karagan Burnunda Aleksandrovska Boğazında, Kızılsu havzasında inceleme yaparak kale inşa etme çalışmalarını organize eder. Hiva'ya iki elçi gönderdikten sonra (tekrar geri dönmeyeceklerdir) kendisi Astrahan'a döner. Yeniden asker alarak 1717 yılının baharında Hive'ye kara yoluyla gider, çok geçmeden bütün askeriyle şehit oldukları bilgisi gelir. Birkaç bin askerden oluşan askerî güçlerin elçilik misyonu ile geldiğinden şüphelenen Hive hanı gezi grubunu hile ile imha eder, içlerinden bazıları kaçır. Başka bir bilgiye göre Hive hanı gezi heyeti üyelerinin içindeki Rus olanları öldürür, özellikle yabancı subayları ise salıverir.

¹ Nikolayev K.K. Hiva (Hive). – Aşhabad, 2008. s.61-77; Fedçina V.N. Kak Sozdavalas Karta Sredney Azii (Orta Asya'nın Haritası Nasıl Meydana Geldi). – Moskva: Nauka, 1967. – s. 48-52.

² Andreev A.A. K Voprosu o Rannem Biyografii Aleksandra Bekoviça Çerkasskogo (Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'nin Biyografisinin Erken Dönemi Üzerine) // Arheologiya i Etnologiya Severnogo Kavkaza. – Nalçik: İzdatelskiy Otdel KBİGİ, 2013. – Vıp. 2. – s. 133;

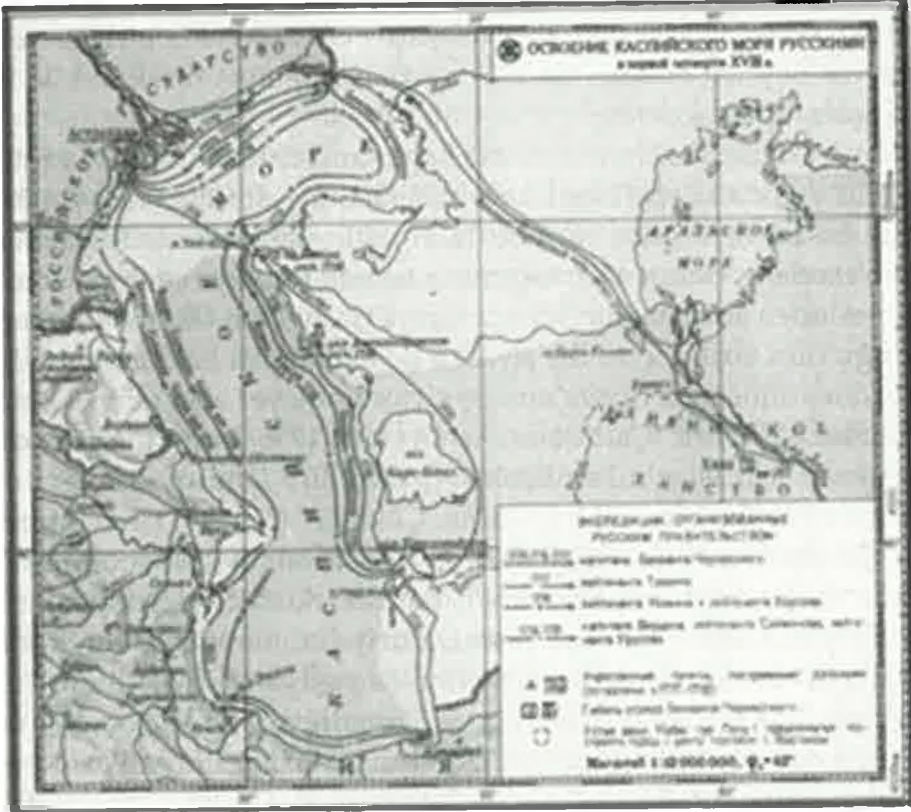
Aleksandr Bekoviç Çerkesskiy'in yönettiği Hazar ve Hive gezisi başarısızlığa uğramasına rağmen bilimsel neticeleri büyük önem taşımaktadır. Gezinin esas amacı ekonomik çıkardır. Yani Buhara ve Hive hanlıklarını Rusya'ya tamamen bağımlı kılarak o bölgedeki altın madenini işletmektir. Bütün bunlarla birlikte gezi grubundaki araştırmacıların topladığı dil malzemeleri dil bilimsel Türkoloji tarihinde büyük bir kazançtır. Bu gezide yer alan İsveçli subay Philipp Johann von Strahlenberg Avrasya kıtasının atlasını, Hazar ve Aral bölgelerinin haritasını (*Resim 6 ve 7*) Almanca yazılmış "Avrupa ve Asya'nın Kuzey ve Doğu Bölgesi" kitabında yayımlar.¹ Araştırmacının bu eserinin dil bilimsel değeri 32 Fin Ugor ve Türk dillerinin malzemesini karşılaştırarak tablo hâlinde vermesindedir.

Resim 6. Philipp Johann von Strahlenberg'in kitabında yer alan atlas

¹ Kononov A.N. İstoriya İzuçeniya Tyurkskih Yazıkov v Rossii. Dooktyabrskiy Period (Rusya'da Türk Dillerini Araştırma Tarihi. Ekim Öncesi Dönem). – Leningrad: Nauka, 1972. – s. 21

XVIII.yy.da büyük bilimsel haberle geri dönen gezilerden biri D.G.Messerschmidt'in başkanlığıyla Batı Sibirya ve Mançurya'ya, Moğolistan'a yapılan gezidir (1719-1722). Bu gezi heyetinin başarıyla geri dönmesine gezi grubundaki P.Strahlenberg'in de çalışmasının katkısı oldu. Kendisinin 1730 yılı yayımladığı *Das Nord-und Ostliche Theil von Europa und Asia* (1738 yılında İngilizce, 1757'de Fransızca, 1780 yılında İspanyolca yayımlanır) adlı eserinde gizli yazıların bazı damgalarının elle kopya edilmiş nüshalarını verir. D.Messerschmidt ve Strahlenberg Yenisey Vadisi'nde bulduğu taştaki gizli yazıların şekil bakımından benzerliklerine göre runik yazı (*runo* Got dilinde "gizli" anlamında) olarak isimlendirir. Bengü taşların Türk yazıtları

Resim 7. Hazar ve Aral denizleri civarının haritası

olduğu tespit edildikten sonra Eski Türk runik yazıtları terimi kullanılmaya başlar. P.Strahlenberg kendisinin katıldığı geziler sırasında topladığı dil malzemeleri temelinde “Türk ve Fin Ugor dillerinin jeneolojik yakınlığı” tahmininde bulunur. Araştırmacının tahminleri Avrupa ve Rusya dilcilerinin dikkatini çekerek çeşitli görüşler ortaya atılır. Dil bilimsel Türkoloji tarihindeki Ural Altay Dil Birliği teorisinin oluşması P.Strahlenberg’in görüşüyle doğrudan ilgilidir. Türklerin tarihi ve diline olan ilgiden ortaya çıkan araştırmacının görüş ve fikirleri Türkoloji biliminin gelişmesini tetikleyen büyük teorilerin temelinde yer alır.

Bu dönemde Kafkasya ve Volga bölgelerine organize edilen ve doktor Gotlieb Şover’in başkanlık ettiği gezi sırasında (1717-1720) bulaşıcı hastalıklarla ilgili tıbbi araştırmalar yapmakla birlikte yerel Tatar ve Başkurt halklarının dili ve sözlü edebiyat örnekleri ile bol malzeme toplanacaktır.

Rus Çarı’nın Türkleri inceleme konusunu daima ön planda tuttuğu 1722 yılında I.Petro’nun İran’a düzenlediği sefer sırasında yol üzerinde Eski Bulgar şehri yerinde Tatar ve Ermeni dillerinde yazılmış yazılı eserlerin bulunması ve bunları hemen Rusçaya çevirme emrini vermesinden anlaşılabilir. Ayrıca Rusya Çarlığı’nın Osmanlı İmparatorluğu’nun tarihi, iç ve dış siyaseti ile ekonomisi hakkındaki bilgilerle donatılması da Rusya’nın dış siyasetinde yer alan güncel konular sırasını gösterir. Çarın emriyle 18 Ocak 1716 Tarihinde Türkçeyi öğrenmek için İstanbul’a dört kişi gönderilir.¹ Dmitriy Kantemir’in “Osmanlılar Evi’nin Yükselmesi ve Çöküşü” (1716), “Türk İmparatorluğunun Durumu ile Din Sistemi” (1720) isimli Osmanlı Türkleri hakkında yazdığı eserleri Türkoloji tarihindeki değerli eserler arasında yer alır. Aslen Moldovalı olan Dmitriy Kantemir çocukluğundan itibaren yirmi iki yıl boyunca İstanbul’da yaşayarak Türk dilini, Türk kültürünü ve tarihini yeterli derece öğrendiğinden I.Petro’nun Türk ülkeleri danışmanlığı görevinin kendisine verilmesini sağlar. Rusya

¹ Kononov A.N. İstoriya İzuçeniya Tyurkskih Yazıkov v Rossii. Dooktyabrskiy Period (Rusya’da Türk Dillerini Araştırma Tarihi. Ekim Öncesi Dönem). – Leningrad: Nauka, 1972. – s.38.

Türkolojinin bir bilim dalı olarak oluşmasını önemli ölçüde tetikleyen sebeplerden biri olan Arap harfleri ile yayın yapan matbaa (1722) D. Kantemir'in desteğiyle kurulur.

Komşu olarak yaşayıp uzun yıllar boyunca yakın ilişki kuran halklar arasında diller arası ilişkilerin bulunduğu ve bunun sonucu iki taraflı diller arası alıntılar sürecinin yaşandığı da bilinir. İki taraflı diller arası ilişki Türk ve Slav dillerine de aittir. Alıntı unsurların dile yerleşmesi birkaç tarihî dönemi kapsamaktadır. Araştırmacılar Türk ve Slav halkları arasındaki dil ilişkisini beş döneme ayırır: I-VIII.yy. arasındaki Slav dili ve Bulgar Hazar dilleri; IX-XII.yy.daki Rus dili ve Peçenek, Polovetsler dili; XIII-XV. yy.daki Altın Ordu'nun resmî dili Kıpçak dili ve Rus dili; XVI-XIX.yy.daki Çarlık Rusyası'nın Kazan, Astrahan, Sibirya, Kırım, Orta Asya, Kazakistan ve Kafkasyayı sömürgeleştirmesine bağlı olarak başlayan ilişkiler; Kazan devriminden sonraki dönem.¹ "Rus dilinin söz varlığına girip kalıplaşan 10 binden fazla Türkizmin"² önemli bir bölümü Türk ve Slav halkları arasındaki erken dönemlerde başlayan ilişkilerin sonucudur. XVII. yy.ın sonu ve XVIII.yy.ın ilk yıllarında da Slav dillerinde bulunan çoğunluğun bilmediği Türkizmlere açıklama yapma konusundan da söz edilmektedir.

§ 7. Dil Bilimsel Türkolojinin Gelişimi ve Türk Dillerinin İncelenmesi

XVII.yy.da temeli atılmaya başlayan Türkolojinin dil bilimsel bilim dalı olarak Doğu biliminden ayrılmaya başlayıp gelişmesi öncelikle XVIII.yy.ın ilk yıllarındaki Rusya Çarlığı'nın siyasetine bağlı olurken, ikinci olarak Rusya Bilimler Akademisinin açılması, Türk

¹ Baskakov N.A., Abayev V.İ. vd. Razvitiye i Obogaşeniye Russkogo Yazıkı Za Şcyot Zaimstvovaniy iz Yazıkıv Narodov SSSR (Rus Dilinin SSCB Halkları Dillerinden Alınan Kelimelerle Zenginleşerek Gelişmesi) // Vazimodeystviye i Vazimobogaşeniye Yazıkıv Narodov SSSR. – Moskva, 1969. –s. 52-53.

² Qaydar A. Qazaq Tiliniñ Özektı Mäseleleri (Kazak Dilinin Güncel Konuları). – Almatı: Ana Tili, 1998. – s. 59.

halkları hakkında bol malzeme toplanmış olması, verilerin kayda alınıp sistemleştirilmesi konusuna akademik nitelik kazandırılması, Türk dilleri ile ilgili leksikografik çalışmaların yapılması, Sibirya steplerinde bulunan gizli yazıların çözülmesine yönelik yürütülen çalışmalara da bağlıdır.

28 Ocak 1724 tarihinde Çar'ın emriyle Petersburg şehrinde Rusya Bilimler Akademisi açıldıktan sonra Türk dilleri üzerinde yapılan araştırmalar biraz daha sistemli hâle getirilerek sözlük ve haritalar hazırlama, okullar açma, dil bilen uzman hazırlama gibi pratik amaçlı faaliyet ve etkinlikler üzerinde çalışılır. Batı Avrupa modelinde kurulmuş olan akademide ünlü Doğu bilimcilerin çalışmaya başlamaları da Türkoloji biliminin gelişmesini ivmelendirmiştir.

1725 yılında Rusya Bilimler Akademisini geliştirmek için Königsberg Üniversitesi profesörü akademik Gottlieb Siegfried Bayer (1694-1738) (Almanca kaynaklarda Theophilus Siegfried) Petersburg Üniversitesine davet edilir. 1732 yılında Rusya Akademisinin Tüzüğüne hazırlanmış olan bilim adamı Türkoloji biliminin gelişmesine ve Türkolog uzmanları hazırlama işine büyük katkıda bulunmuştur. Eski Doğu nümismatiğindeki yazılar ve damgaları inceleme konusuna büyük önem veren G.S.Bayer Rusya'da toplu hâlde bulunan Doğu nümismatiğini inceleme imkânını bulamaz ve akademinin düzenini pek beğenmeyip¹ 1737 yılında kendi isteği üzerine işten ayrılır. Çok geçmeden hayata göz yuman bilim adamının (10.02.1738) Türkoloji ile ilgili başlattığı işlerinin çoğu yarıda kalır. A.N.Kononov'un Rusya'nın ilk Türkoloğu olarak adlandırdığı² G.S.Bayer Doğu halklarının tarihi, kültürü ve dilini sistemli olarak araştırma zarureti orta-

¹ Oçerki İstorii İstoriceskoy Nauki v SSSR (SSCB'deki Tarih İlmi Üzerine Denemeler). C. 1. – Moskva, 1955. – s.76; Frolov E.D. Russkaya Nauka ob Antiçnosti. İstoriograficeskiye Oçerki (Rus Antik Çağ Bilimi. Tarihi Denemeler). 2.Baskı – Sankt-Peterburg, 2006. – s.64 – 78; Babinger F. Gottlieb Siegfried Bayer (1694-1738). – Munchen, 1915. – S.52-61.

² Kononov A.N. İstoriya İzuçeniya Tyurkskih Yazıkov v Rossii. Dooktyabrskiy Period (Rusya'da Türk Dillerini Araştırma Tarihi. Ekim Öncesi Dönem). – Leningrad: Nauka, 1972. – s.43; Gottlieb Siegfried Bayer – Akademik Peterburgskoy Akademii Nauk. Sb.Statey. – Sankt-Peterburg, 1996. – s.31-48.

ya koyarak Rusya Akademisini Şarkiyat Akademisine dönüştürme Projesi hazırlar. G.S.Bayer'in Projesini M.V.Lomonosov destekler. Bilim insanının Latin ve Alman dillerinde yazılan ve Rusçaya tercüme edilen "İskitlerin Yurtları Hakkında" (1728), "İskitlerin Yerleşimi" (1728), "Kafkas Duvarı Hakkında" (1728), "Şehrin Oluşumu ve Rusya'ya Tabi Olunmasına Kadar Azak'a kadarki Bütün Durumların Kısa Özeti" (1738) isimli Türklerin tarihî topraklarından bahseden Türkolojik çalışmalarında da toponim ve etnonimler, antroponimler ve geleneklerle ilgili dil malzemeleri yer almıştır.

Şarkiyat bilimini geliştirmek için özel olarak davet edilen uzmanların biri Doğu bilimci ve Türkolog Georg Jacob Kerr (1692-1740) Dışişleri Komisyonu temsilcisi görevinde bulundu ve Dışişleri Komisyonu nezdindeki okulda Arapça, Farsça ve Türkçe derslerini verdi. 1733 yılında G.J.Kerr "Rusya İmparatorluğu Doğu Dilleri Akademisi veya Bilim Kurulu" (Akademi veya Rusya İmparatorluğu Doğu Dilleri ile Bilimler Topluluğu) isimli büyük bir proje teklif eder. Proje beş bölümden oluşmaktadır: 1. Rusya'nın Doğu dillerini araştırma ve öğrenme ihtiyacının sebepleri; 2. Tercümanların kalifiye derecesi; 3. Ders kitapları: a) ders kitaplarının tamamının düşük kalitede olması; b) gerekli ders kitapları; c) başka ülkelerden beklenen ders kitapları; 4. Akademinin çıkarı; 5. Kurumu teşkil etmenin imkânı ve finans konusu.¹ Rusya'nın Türkiye, Kırım ve diğer Doğu ülkeleri ile daimî ilişkiyi sağlaması için Doğu dilleri üzerine derinlikli bilgi sahibi olması gerekliliği ispatlanır ve Proje onaylanır, ancak gerçekleştirilemez. Aradan yetmiş yıl kadar süre geçtikten sonra S.S.Uvarov'un teklif ettiği Rusya'da Asya Akademisini Kurma Projesi de gerçekleşmedi (1810).

1725 yılında I.Petro öldükten sonra onun eşi I.Ekaterina (1725), oğlu II.Petro (1727), torunu III.Petro (1761) tahta geçtikleri dönemlerde de Rusya'daki Türk dillerini inceleme işi alışılmış şekilde devam etti. 1762 yılında II.Ekaterina'nın (Alman prenses Sofia Frede-

¹ İvanov İ.V. Sinologiya v Rossii (Rusya'da Sinoloji)// Aktualniye Problemy Vostokovedeniya. –Aşhabad, 2004. – s.58-66; Oçerki İstorii İstoriceskoy Nauki v SSSR (SSCB'deki Tarih İlimi Üzerine Denemeler).T. 1, –Moskva, 1955. – s. 191.

rica Avgusta Anhalt-Tserbstskaya) tahta geçmesi ile Rusya tarihinde bazı değişiklikler meydana geldi. Halkın çıkarları pek düşünülmeyen, dvoryanlar sınıfının üstünlük hakları yasasını onaylamakla tanınan imparatoriçenin Rusya'nın devletçiliğini pekiştirerek sınırlarını genişletmek amacıyla yeni seferler düzenlediği, başka da devlet ve siyasi işlerle uğraşması yanında dil bilimine olan ilgisi hakkında bilgiler bulunmaktadır. II.Ekaterina "Bütün Dil ve Lehçelerin Karşılaştırmalı Sözlüğünü" hazırlama fikrini gerçekleştirmek için Alman akademisyen Peter Simon Pallas'ı (1741-1811) davet eder. P.S.Pallas sözlük çalışması ile üç yıl kadar uğraştıktan sonra malzeme toplamak için Sibiryaya gezisine çıkar. Ayrıca meslektaşısı tıp ilimleri doktoru Johann Anton Guldenstedt'in (1745-1781) Güney Rusya ve Kafkasya bölgesinden topladığı ve o döneme kadar toplanan diğer malzemelerini de kullanacaktır. Sözlük iki bölümden oluşmakta, birinci bölüme Çariçe II. Ekaterina tarafından derlenen dil malzemeleri de dâhil edilir: "İki bölüm olarak çıkarılacağı tahmin edildi. İlk bölümde Avrupa ve Asya dilleri toplandı, ayrıca Zat-ı Alileri İmparatoriçe tarafından yarısı kadarı derlenen Pasifik Okyanusu adalarındaki dil malzemeleri de yer aldı" (Pallas 1787, Giriş).¹ Birinci sözlük 1787 yılında Şnor Yayınevinden çıktı. Sözlüğün ikinci bölümü ise Afrika ve Amerika dilleri üzerine 1790-1791 yıllarında birinci bölümün ikinci baskısı ile birlikte yayımlanır.

P.S.Pallas'ın editörlüğü ile yayımlanmış olan "Bütün Dil ve Lehçelerin Karşılaştırmalı Sözlüğü"nde 51 Avrupa, 149 Asya dillerinin malzemeleri yer alır. Sözlük ilk karşılaştırmalı tipolojik araştırmadır. Çalışmada Rusça 285 kelime iki yüz dile tercüme edilerek verilir. Bunların içinde Türk dillerindeki karşılıkları da bulunmaktadır. Sözlüğe Türk, Kazan Tatarları, Azerbaycan, Başkurt, Nogay, Tobol Tatarları, Çulım Tatarları, Teleüt, Yenisey Türkleri, Buhara, Hive, Kırgız, Kazak, Türkmen, Yakut, Çuvaş halkları dillerinden malzemeler de dâhil

¹ Rutenko yu.S. Tagaslkıy Yazık v Sravnitelnom Slovarı Vseh Yazıkov i Nareçiy P.S.Pallasa (P.S.Pallas'ın Bütün Dil ve Lehçelerin Karşılaştırmalı Sözlüğündeki Tagal Dili) //Elektronnaya Biblioteka Muzeya Antropologii im.Petra Velikogo (Kunstkamera) RAN. http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrika-tor/08/08_02/978-5-88431-211-1/ © МАЭ РАН

edildi. Çariçe II. Ekaterina'nın talimatı ile Damaskin tarafından hazırlanmış olan başka bir çalışma Nijegorod vilayetinde yaşayan yerel Rus, Tatar, Çuvaş, Mordva, Udmurt, Mari halkları dillerinin yer aldığı "Psikopos Damaskin'in Sözlüğüdür" (St. Petersburg Üniversitesi el yazmaları kütüphanesinde kayıtlı).

Genel olarak XVIII.yy. Türkolojisinde leksikografik yönün baskın olduğunu görmek mümkündür. XVIII.yy.ın ikinci yarısındaki Rusya ve Türk halkları arasındaki tarihî ve siyasi durumla ilgili Türkçe-Rusça, Rusça-Türkçe (Kazak, Türk, Tatar, Özbek, Azerbaycan, Hakas, Yakut vb. diller) sözlüklerin hazırlanması çalışmaları arttı. Mesela, 1773-1776 yıllarında hazırlanmış olan Anton Daniloviç Skalon (1720-1777) ve İ.G.Andreev'in *Rusça-Kazakça Sözlüğü'nü* burada anmak mümkündür. 1765-1777 yıllarında Batı Sibirya'da askerî görevde bulunarak 1773-1776 yılları aralığında Sibirya askerî komutanlığı görevini yapan A.D.Skalon Öskemen kalesinde vefat eder. XVIII. yy.ın ikinci yarısında doktor, fen bilimci botanik Jogan Peter Falk'ın hazırladığı (1727-31.04.1774) *Almanca-Tatarca-Kazakça-Bukarça-Kalmakça Sözlük* de bulunmaktadır. St. Petersburg İlimler Akademisi yanındaki Botanik bahçesinin müdürlüğü görevi için İsveç'ten özel olarak davet edilen J.P.Falk İdil boyu ve Sibirya, Orta Asya tıbbi ve botanik gezilerine katılarak yerel halkın dili ilgili malzemeler de toplar. Sözlük bu malzemeler esasında hazırlanır.

Türk dilleri ile birçok malzeme toplayarak araştırma yapan Rus bilim insanı V.N.Tatişev (1686-1750) Tatar dilini iyi bildiği için Tatar dilinden bol malzeme toplar, Samara'da Tatarca Kalmakça Rusça okulun açılmasına önyak olur. Bu okulda çalışan P.İ.Rıçkov, M.Abdurahmanov gibi öğretmenlerin katılımıyla *Rusça- Tatarca-Kalmakça Sözlüğün* el yazma değişkesi hazırlanır. V.N.Tatişev'in Sibirya gezisi sırasında Orınbor'da da malzeme topladığı hakkında bilgi bulunmaktadır. Bilim insanının Türk dilleri ile ilgili yazdığı değerli eseri *Rusya'nın Tarihi, Coğrafi, Siyasi ve Sivil Söz Varlığı* ismini taşımaktadır. Bu dönemde yazılan Türkoloji tarihindeki değerli eserler sırasında P.İ.Rıçkov'un *Orınbor Bölgesinin Tarihi, Orınbor Topografisi, Kazan Tarihi* isimli eserleri bulunmaktadır.

Türkoloji tarihine adı geçen âlimlerden biri G.F.Miller (1705-1783) Sibiryaya Hanlıkları ve Onların Başından Geçirdiği Olaylar Tasviri isimli hacimli eseriyle tanınmaktadır (1750). Eserin kısa nüshası Sibiryaya Tarihi ismiyle 1774 yılında yayımlanır. Bu eser bilim insanının 1733-1743 yılları aralığında Sibiryaya ve Kamçatka bölgelerine yaptığı geziler sırasında toplanan malzemeler esasında hazırlanmıştır. Eserde Tatar ve Çuvaş dillerindeki yer su isimleri, insan isimleri gibi onomastik isimler bolca bulunmaktadır. G.F.Miller'in Türk dilleri malzemeleri ile karşılaştırmalı sözlüğün el yazması muhafaza edilmiştir.¹

XVIII.yy.daki Türkolojik araştırmalar arasında biyoloji profesörü, tıp doktoru Samuel Gottlieb Gmelin (23.06.1744–27.07.1774) tarafından Volga Tatarları dilindeki fitonimler ve zoonimlerin kullanıldığı **Üç Doğa Çarlığının Araştırıldığı Rusya Gezisi** isimli çalışması ve **Rusça-Türkçe-Farsça-Gilaynca Sözlük** isimli sözlüğü yer almaktadır. Sözlükte esasen Azerbaycan dili malzemeleri verilmiştir.

XVIII.yy.da K.A.Kondratoviç, F.Holodişev, M.Kotelnikov, G.-L.-Hr.Brakmeyster vb. araştırmacılar tarafından birçok Türk dilinin iki dilli, çok dilli sözlükleri ve konuşma kılavuzları hazırlanır. Bu sözlüklerin birçoğunun el yazması Rusya Bilimler Akademisinin St. Petersburg'daki Şarkiyat Enstitüsünün El Yazmalar Kütüphanesinde, Tartu Üniversitesi Kütüphanesinde, Kazan Üniversitesi Bilimsel Kütüphanesinde el yazmalar fonunda muhafaza edilmektedir.²

XVIII. yy.daki Türkolojinin başarısı olarak Türkoloji merkezlerinin açılmasını, okul ve liselerde Türk dillerinin okutulmaya başlamasını göstermek mümkündür. 1755 yılında Moskova Üniversitesi açıldığında yanında dvoryan (soylu) ve avam sınıfının çocuklarının okutulduğu iki lise açılır, liselerde Tatar dili özel ders olarak okutulur. Türk halklarının yaşadığı Rusya vilayetlerinde de Türk dilleri

¹ Kononov A.N. İstoriya İzuçeniya Tyurkskih Yazıkoy v Rossii. Dooktyabrskiy Period (Rusya'da Türk Dillerini Araştırma Tarihi. Ekim Öncesi Dönem). – Leningrad: Nauka, 1972; Lunin B.V. Srednyaya Aziya v Dorevolyutsiyonnom i Sovyetskom Vostokovedenii (İhtilal Öncesi ve Sovyet Doğu Biliminde Orta Asya). – Taşkent, 1965.

² Lunin B.V. Srednyaya Aziya v Dorevolyutsiyonnom i Sovyetskom Vostokovedenii (İhtilal Öncesi ve Sovyet Doğu Biliminde Orta Asya). – Taşkent, 1965. – s. 73.

okutulmaya başlar. Bunlardan biri 1764 yılında Astarahan'da asker çocukları için açılan okuldur. Bu okulda doğu dillerinden Arapça, Ermenice, Kalmakça ile birlikte Tatar dili de okutulur. Tatar dilinin okutulduğu okullar arasında Tobol İlahiyat Lisesi de bulunur. 1789 yılında Ombı okulu ve Tobol Halk Lisesinin müfredatına Tatarca alınır. Tatarca 1758 yılında açılmış olan I.Kazan Gimnazyumunda da okutulur. Rus Çarı'nın onayladığı "Doğu dillerini I.Kazan gimnazyumunda okutma" emrinin taslağı M.A.Kazembek'in teklifi ile hazırlanır.¹ Gimnazyumda Tatarcayı okutma müfredatını da M.A.Kazembek hazırlar, uygulama ve gramer bölümlerden oluşan ders 4.sınıftan itibaren verilir. Bu gimnazyumun öğrencisi Sagitt Hasanulı Halfin'in katılımıyla 1785 yılında iki ciltten oluşan Kazan Gimnazyumunu Öğrencileri için Tatarca Sözlük" isimli kapsamlı bir çalışma hazırlanır.²

XVIII.yy.daki Türkolojinin gündemdeki konularından birini Talas ve Yenisey boyundaki henüz okunamamış gizli yazıların çözümü, yazılarının menşei ile ilgili araştırmalar oluşturmaktadır. Gizli runik eserlerin bulunduğu bölgeye geziler düzenlenerek araştırmalar yapılır, yazıtlarda kullanılan yazıları Kelt yazısıyla ilişkilendiren hipotez fikirler öne sürülür.

XVIII.yy. Türkolojisi runik eski Türk yazıtları hakkındaki bilgiler çoğalmakla birlikte pratik amaçlı leksikografik eserlerin hazırlanması, Türklerin o dönemdeki konuşma dilinin özelliklerini gösteren bolca anket toplanması, Türklerin kullandığı Arap harfleri ile ilk basımevinin açılması, okul ve gimnazyumlarda Türk dillerinin okutulmaya başlanmasıyla açıklanır.

XIX.yy.daki Türkolojik araştırmalar esasen Rusya Bilimler Akademisi tarafından yürütüldü. XIX. yy. Türk dil bilimi tarihindeki önemli projelerden biri 1810 yılında Doğu bilimci diplomat, Halk Eğitim Bakanı (1833) Sergey Semenoviç Uvarov'un teklif ettiği (25.08.

¹ Kazanskaya Lingvistiçeskaya Şkola. Kniga Pervaya (Kazan Lengüistik Okulu. Birinci Kitap). – Kazan: Tatarskoyo Knijnoye İzdatelstvo, 2008. – s. 14.

² Kazanskaya Lingvistiçeskaya Şkola. Kniga Pervaya (Kazan Lengüistik Okulu. Birinci Kitap). – Kazan: Tatarskoyo Knijnoye İzdatelstvo, 2008. – s. 15.

1786 – 4.09.1855), Doğu uygarlığı ve Doğu dilleri ile ilgili iki bölümden oluşan “Asya Akademisi Projesi”¹ oldu. O dönemde bu projeyi gerçekleştirme imkânının olmaması ile birlikte proje fikirleri Türkolojik araştırmaların bundan sonraki gelişme yönlerini belirler. S.S.Uvarov, akademi başkanlığı görevini yürüttüğü sırada Akademi Kunstkamerası (nadir bulunan eşyalar ve el yazmalarının muhafaza edildiği müze) yanında Asya Müzesini (11 Kasım 1818) açar. Türk (genel olarak Doğu) kültürü ve dilini araştıran ilk resmi kurum² olan Asya Müzesinin açılması Türkoloji biliminin akademik özellik kazanmasına, inceleme malzemelerinin sistemli hâle gelmesine büyük katkıda bulunur. Türklerin tarihi ve kültürü, dili ve edebiyatıyla ilgili birçok değerli yadigarların korunması bile Türkoloji tarihi için büyük önem arz etmektedir.

Bu dönemdeki Türkoloji biliminin elde ettiği sonuç olarak Asya ve Sibiryaya halkları hakkındaki inceleme makaleleri, haberler, yazılı eserler hakkında bilgilendirme ve açıklamaları yayımlanan ilk dergilerin çıkarılmasını göstermek mümkündür. Rusya İmparatorluğu Coğrafya Kurumu’nun tam üyesi G.İ.Spaskiy’in (1783-1864) yönetiminde 1818-1824 yılları aralığında Sibirskiy Vestnik (Sibiryaya Habercisi), 1825-

¹ Akulşin P.V. Proekt Sozdaniya Aziatskoy Alademii S.S.Uvarova i Ego Mesto v Obşestv.Dvijenii Rossii v 1810-1869 gg. (S.S.Uvarov’un Asya Akademisi Projesi ve 1810-1869 Yılları Aralığında Rusya Toplum Hayatındaki Yeri) // Проблемы новой и новейшей истории Востока. – Moskva: Рязань, 1993; Akulşin P.V. Grajdantin S.S.Uvarov i Ego Rol v Jizni Ros.Obşestva (S.Uvarov ve Rusya Toplumundaki Rolü)//Pedagogika. – 1993. – № 4; Hartanoviç M.F. Nikolay I i Gr. S.S.Uvarov - Reformatorı (Nikolay I ve S.S.Uvarov Yenilikçiler). Vestnik RAN. C. 65. – 1995.–№ 12.

² Hotenkov V., Çerneta V. Graf S.S.Uvarov – Ministr-Prosvetitel (Aydınlatma Bakanı S.S.Uvarov) //Vişşee Obrazonaiye v Rossii. –1996. – № 1, 2; Dragomir V.V. K Voprosu o Polemike Roli S.S.Uvarova v İstorii Rossii: Sistemnyy Komparativnyy Analiz (S.S.Uvarov’un Rusya Tarihindeki Rolü Tartışmaları Üzerine: Karşılaştırmalı Analiz). –Moskva, 1998; Petrov F.A. İstoriçeskiye Vzglyadı S.S.Uvarova (S.S.Uvarov’un Tarihi Görüşleri) // İst.Muzey – Entsikl.Oteç.İstorii i Kulturu. Trudı Gos.İstor.Muzeya Vıp. 106. –Moskva, 1998; Petrov F.A. Rossiyskiye Universiteti v 1-y Pol.XIX v. Formirovanie Sistemı Universitetskogo Obrazovaniya. Kn. 2. B. 3 (XIX.yy.ın İlk Yarısındaki Rusya Üniversiteleri. Üniversite Eğitiminin Oluşması). – Moskva, 1999; Kn. 3. – Moskva, 2000; Vitteker Ts.H. Grajdantin S.S.Uvarov i Ego Vremya i Ego Vremya (Yurттаş S.S.Uvarov ve Dönemi). – Sankt-Peterburg, 1999.

1827 yılları aralığında Aziyatskiy Vestnik (Asya Habercisi) dergileri yayımlandı. Sibirskiy Vestnik dergisinde G.İ.Spaskiy'in "Tigrits Beklerine seyahat" I.Bölüm, "1809 yılındaki Güney Altay Dağlarına seyahat" III-IV,VIII. Bölümleri çalışmalarını; Stroganovskaya ve Savva Esipov'un vakayinamesi, Çerepanov vakayinamesinden parçalar; Kazak Petlin'in 1620 yılı, Boyar Baykov'un 1665-1668 yıllarında Çin gezisi haberleri; "1808-1809 yılları Gendenştorm seyahati" XVI-XIX.Bölümleri, "Pşenitsin ve Sannikov'un Buzlu Okyunasu adalarına seyahat yazıları" XX.Bölüm; "Baykal Yazıları" XIII.Bölüm yayımlanır. Dergide Türklerin tarihi ve dili için çok önemli "Yenisey nehrinin üst akımındaki göçebe halklar (I, II ve III. bölümler)"; Kaptan Andreev'in "Büyük, Orta ve Küçük Orda Kazakları" IX.-X.Bölüm P.K.Frolov ve G.İ.Spaskiy'in eklemeleri ile; Zabaykalye Tungusları XVIII-XX.Bölüm; "Bazı Sibirya halkları tarihinden makaleler"; A.V.İğumenov'un "Moğol yazıları" V.-VI.Bölümleri; "Sibirya'dan Buhara şehrine kadarki 1794 yılı gezisi; Burnaşev'in yazılarının II-III bölümleri, 1800 yılı Sibirya'dan Taşkent'e kadarki ve Taşkent'ten Sibirya'ya kadarki gezi" VI.Bölümü; "1816 yılı Kırgız bozkırları gezi notları" IX-XI.Bölümleri; "Eski Sibirya yazıları ve çizimleri" I.Bölüm; "Sibirya Eski Kaleleri" II.Bölümü; "Kuzey ve Doğu Sibirya'daki Eski Abideler" IV.Bölüm vb. eserlerin yayımlanması derginin Türklük biliminin gelişimindeki önemini açık olarak göstermektedir.

Aziyatskiy Vestnik dergisi Eski Doğu kültürü, dili ve tarihi hakkında seçmeli bilimsel eserler ve tercüme yayınları amacıyla yayın hayatına başlar. G.İ.Spaskiy'in bilimsel ve idari görevlerinin fazlalığından dolayı derginin altı bölümü (sayısı) yayımlandıktan sonra 1827 yılında yayın hayatını durdurur.¹ G.İ.Spaskiy'nin Türkolojiyi geliştirmedeki değerli çalışmaları: *Büyük Çizim Kitabı* (1846), *Arkeo-*

¹ Lunin B.V. Srednyaya aziya v Dorevoluytsiyonnom i Postsovyetskom Vostokovedeni (İhtilal Öncesi ve Sovyet Şarkiyatında Orta Asya). – Taşkent, 1965; Rubinşteyn N.L. Russkaya İstoriyografiya (Rus Tarih Bilimi). – Moskva, 1941. – s. 91; Tihomirov M.N. Russkaya İstoriyografiya XVIII v. (XVIII.yy Rus Tarih Bilimi+) // Voprosı İstorii. 1948. – № 2; Yatsunskiy V.K. İstoriçeskaya Geografiya (Tarihî Coğrafya). – Moskva, 1955.

lojik Nümismatik Kitap (1850), Teleütler ve Ak Kalmaklar, Altay Kalmaklarına 1806 yılında Yapılan Seyahat, Eski Sibirya, Dağ Sözlüğü (1843) vb.

Bu arada Türk halklarının eski dönemlerdeki ve orta asırlardaki yazılı eserlerini inceleme işine büyük önem verilir. Örneğin H.J.Klaproth (1801-1809) Babûrname, Codex Cummanicus üzerine incelemeler yapar, H.D.Fren de Ebûlgazi'nin eserlerini ilk defa yayımlar. W.Radloff Orhun Yenisey yazıtlarını, Uygur, Mani, Arap yazılı Türk eserlerini okuma, çevirme ve dilini inceleme konularıyla ilgilenir, L.E.Lazarev de Fuzulî'nin Leylâ ve Mecnûn destanının dilini araştırır. G.S.Sablukov Ebûlgazi'nin Şecere-i Terakime eserini ve Kuran'ı Rusçaya tercüme eder.

Türk dillerinin o dönemdeki dil malzemeleri temelinde birçok eser yazılır ve araştırma yapılır, ilk gramer kitapları, sistemli bilimsel sözlükler yayımlanmaya başlar: V.V.Velyaminov-Zernov'un (1830-1904) *Kasım Han ve Şehzadeler hakkında İnceleme (1863-1887); Çağatayca - Türkçe Sözlük (1868-1869); İ.Halfin'in Tatar Dilinden Konspekt (1826), Tatar Dilinin Alfabeti ve Grameri Arapça Okuma Kuralları ile (1809); M.A.Kazembek'in Türk Tatar Dillerinin Grameri (1839), Türk Tatar Dillerinin Ortak Grameri (1846); İ.N.Berezin'in Doğuya Seyahat (1849-1852 II cilt), Türkçe Okuma Parçaları (1807, 1807, 1861, 1879, III cilt), Vakayinameler Mecmususu (1858), N.Biçurin ile birlikte yazdığı Tatar Grameri (1857); F.İ.Erdman'ın Rus Diline Doğu Dillerinden Giren Bazı Kelimelerin Açıklaması (1828), Eski Rus Toplumuna Hakkında Vakayinameler ve Eserler (1870); A.O.Muhlinskiy'nin Başlangıç Tercüme için Gramer Tahlili ve Türkçe Makaleleri (1858); L.Z.Budagov'un (1812-1878) Türkçe-Tatarca Alfabe Kitabı (Турецко-татарский букварь. 1844), Türk Tatar, Azerbaycan Dillerinin Uygulamalı El Kitabı (Практическое русководство турецко-татарского, азербайджанского наречия. 1857), Türk Tatar Dillerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü (Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. 1869, 1871, II cilt); H.Faizhanov'un Tatar Dilinin Kısa Grameri (Краткая учебная грамматика татарского языка) vb.*

XIX. yy.da verimli çalışmalar yapan, Türklük bilimi tarihinde özel bir yere sahip olan bilim adamlarından biri W.Radloff'tur (1837-

1918). Türkoloji bilimini "yeni satıya yükselten"¹ W.Radloff'un *Türk Dilleri Sözlüğü Tecrübesi* (Опыт словаря тюркских наречий. 1893-1911) isimli karşılaştırmalı sözlüğü Altay, Kazak, Kırgız, Hakas ve Uygur dillerinin malzemelerini kapsamaktadır. Bilim insanının Türk Boyları Halk Edebiyatı Örnekleri (Образцы народной литературы тюркских племен. 7 cilt isimli hacimli eserinin 3.cildinde Kazak halk edebiyatı örnekleri (atasözleri, destanlar, efsane, masallar vb.) verilmiştir. W.Radloff'un VI-IX.yy. Türk yazıtlarını okuma, tercüme etme, yazıtlar dilini inceleme çalışmaları, Kutadgu Bilig, Altın Yaruk vb. Orta Türkçe dönemi eserleri dili hakkında öne sürdüğü görüşleri, başka alanlardaki incelemeleri de Türkolojinin gelişme tarihinde büyük öneme sahiptir.

XIX. yy.daki Türkoloji biliminin büyük başarısı Türk dillerinin sadece okul ve gimnazyumlarda değil, yüksek öğrenim kurumlarında da okutulmasının sağlanmasıdır. Moskova, Kazan, Harkov, St. Petersburg, Derelstkiy-Yuriyevskiy (Tartu), Vilenskiy (Vilnüs) üniversitelerinde, Lazerev Doğu Dilleri Enstitüsü'nde doğu dilleri okutulmaya başlar. Buna bağlı olarak üniversite ve enstitülerde Türk dillerini okutma sırasında kullanılacak ders kitaplarını hazırlama ihtiyacı ortaya çıktı. Bunun doğal sonucu olarak Türk dillerini inceleme işi akademik özelliğe büründü. Ayrıca üniversitelerde Türk dillerinin okutulması için özel olarak hazırlanan uzmanları yetişmesini sağlandı. Türk dillerini bilimsel açıdan incelemenin imkânları genişledi.

Diğer Doğu dilleriyle birlikte Türk dillerini sistemli olarak okutmaya başlayan üniversitelerden biri Kazan Üniversitesi'dir (1804 yılında açılmıştır). Kazan Üniversitesi'nde doğu dillerini okutmak için Hristiyan Martin Fren 1807 yılında Almanya'dan özel olarak davet edilir, 1817 yılına kadar Arapça, Farsça ve Türk dillerinden dersler verir, 1815 yılında üniversitenin Tarih ve Filoloji Fakültesi Dekanlığı

¹ Kononov A.N. V.V.Radlov i Oteçestvennaya (V.V.Radlov ve Yerel Türkoloji) // Tyurkologičeskiy Sbronik. - Moskva, 1972. - s. 13; Husainov K.Ş. V.V.Radlov i Kazahskiy Yazık (V.V.Radlov ve Kazak Dili). -Alma-Ata: Nauka, 1981; İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniya s Seredinı XIX veka do 1917 goda (XIX.yy.ın ortasından 1917'ye kadar Şarkiyat Tarihi). - Moskva, 1997. - s. 74.

ğı görevine atanır.¹ H.M.Fren Arapça uzmanı olmakla birlikte yerel Türk halklarının, özellikle İdil boyundaki Tatarların tarihi, günlük hayatı ve dilini inceleme işinde büyük katkıları olmuştur. O bölgenin eski tarihî mirası, nümismatik malzemelerini inceleyen bilim insanı Altın Ordu ve Eski Bulgar Hanlığının tarihini yazarak birçok Kıpçak Hanı hakkında bilgi toplar.² H.M.Fren'in Kazan Eğitim Bölgesi Vasisi S.Ya.Rumovskiy tarafından 1806 yılında teklif edilen Doğu Dilleri Lisesini açma fikrinden hareketle Kazan şehrinde Doğu dillerini okutan merkezî lise açma projesini uygulamak istemesinden onun Türk halklarının ve genel olarak doğunun zengin tarihine olan ilgisi görülür. Rusya Çarlığı'nın siyasî çıkarları ile örtüşmediğinden araştırmacının fikirleri maalesef gerçekleşmez. Türkoloji tarihi ile ilgili kaynaklarda H.M.Fren, Birinci Kazan Gimnazyumu öğretmeni İbrahim Halfin'le birlikte yaptığı çalışmalar sonucu Tatar dilini öğrenir, Tatarların eski tarihi ve günlük yaşamıyla ilgili bol malzeme toplar. Sagit Halfin'in oğlu olan İbrahim Halfin de bu üniversitede Tatar dilinden dersler verir. H.M.Fren ve İ.Halfin'in ortak çalışmaları sonucu Hive Hanı Ebulgazi Bahadır Han'ın (1605-1663) Şecere-i Terakimesinin el yazma nüshası hazırlanır ve bu eser 1825 yılında üniversitenin yayınevinden Çağatayca yayımlanır. Ayrıca 1810 yılında ikisi birlikte Tatar sınıfları için ders kitabı hazırlar, bu eser mali sıkıntıdan dolayı el yazma olarak kalır.³ H.M.Fren, özel davet üzerine 1917 yılında Rusya Bilimler Akademisine giderek çalışmalarını St. Petersburg'da devam ettirir.

Kazan Türkoloji ekolünün oluşmasında yer alan İ.Halfin ve H.M.Fren'in emeği hakkında G.F.Şamov: "Halfin ilk Tatar aydınıydı. Fren ve Halfin Kazan üniversitesinde şarkiyatın temelini atmışlardır"⁴ diye yazar. İ.Halfin'in Tatar diliyle ilgili Kazan Gimnazyumun-

¹ İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniya s Seredinu XIX veka do 1917 goda (XIX.yy.ın Ortasından 1917'ye Kadarki Şarkiyat Tarihi). – Moskva, 1997. – s. 62.

² Kazanskaya Lingvistiçeskaya Şkola. Kniga Pervaya (Kazan Lengüistik Okulu. Birinci Kitap). –Kazan: Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo, 2008. – s. 34.

³ İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniya s Seredinu XIX veka do 1917 goda (XIX.yy.ın Ortasından 1917'ye Kadarki Şarkiyat Tarihi). – Moskva, 1997. – s.61.

⁴ Şamov G.V. Rol Vostokovedov Kazanskogo Universiteta v İzuçenii Mongolii i Kitaya (Pervaya Polovina XIX v.) (Kazan Üniversitesi Şarkiyatçılarının Moğolistan ve Çin İncelemelerindeki Rolü. XIX.yy.ın İlk Yarısı). – Kazan, KGU, 1956. – s. 6.

da okutulan *Tatar Dilinin Alfabeti ve Grameri Arapça Okuma Kuralıyla* isimli eseri 1809 yılında yayımlanır. Bu eser Tatar dilinin ses ve morfolojik yapısındaki özellikleri daha net gösteren ilk gramer kitapları sırasında yer alır. Eserde Tatar dilindeki herbir ses Rusçadaki karşılıkları ile karşılaştırılmalı olarak verilir ve Rusçada bulunmayan Tatar dilinin ses özellikleri gösterilir. Meselâ, *ž* sesinin artikülasyonu *d*, *ž* seslerinin yarı seslendirilmesiyle anlatılırken, Rusçadaki hiçbir sesin Tatar dilindeki yarı sesli *w* sesinin sesletimine benzemediğini belirtilir. Gramerde başka seslerin de sesletim özellikleri anlatılır: “Bazı durumlarda İ.Halfin çok ayrıntılı bir biçimde bazı seslerin çıkış noktasını anlatır; 22. sayfada ‘nazal’ *ŋ* hakkında bilgi verilir: “*n* ve *k* seslerini birlikte tek hizada yazdığımızda dilin ortası damağın üst kısmına dayatılarak burun boşlukları ile burundan sesletilir”.¹ Ders kitabında kelime türleri, hâl ekleri, çokluk ekleri, iyelik ekleri, fiil türleri ve kategorileri incelenir. 1822 yılında üniversitenin yayınevinden İ.Halfin’in “Cengiz Han ve Aksak Timur’un Hayatı Hakkında Farklı Metin Parçaları. Kelimeler Alfabe Sıralı” isimli metin kitabı yayımlanır. Kazan Üniversitesinin talebeleri için hazırlanan bu eserin el yazması 1819 yılında tamamlanır. Türkoloji tarihindeki değerli eserlerden biri İ.Halfin tarafından hazırlanan ve 1600 kelimededen oluşan *Tatarca-Rusça Sözlüktür*. Tatarlar içinden ilk bilimsel unvana sahip olan İ.Halfin’in (17 Eylül 1823 yılında asistan unvanını alır) çevirileri de (Rusçadan Tarcaya) XIX. yy.daki Türkolojinin gelişmesine katkıda bulunan önemli eserler arasında yer alır.

Kazan Üniversitesinde 1818-1845 yıllar aralığında Profesör Frans İvanoviç Erdman (1793-1863) Arapça ve Farsça dersler verir. Aynı dönemde araştırmacının Türk ve diğer Doğu halklarının tarihi ve dili hakkında otuzdan fazla bilimsel eseri yayımlanır. F.İ.Erdman’ın 1830 yılında hazırladığı Tatar dilinin sözlüğünü hazırlama projesi Türkolojik dil biliminin gelişmesine büyük katkı sağlar. 20 Eylül 1829 yılında üniversitenin Bilimsel Meclisinde F.İ.Erdman Tatar dilinin tam grameri ve tam sözlüğünü hazırlamanın güncelliği ve önemine işaret

¹ Kazanskaya Lingvistiçeskaya Şkola. Kniga Pervaya (Kazan Lengüistik Okulu. Birinci Kitap). –Kazan: Tatasrkoye Knijnoye İzdatelstvo, 2008. – s. 15.

ederek yazılı olarak teklifte bulunur: “Tatarların arasında olmamıza rağmen Tatarcadan tam haberimiz yoktur. Tatarcanın sistemli olarak yazılan gramerini de, sözlüğünü de gösteremiyoruz. Bu yüzden dil malzemelerini imkânlar dâhilinde toplayarak Tatarcanın bütün ağızlarını, bütün yönlerini tam olarak kapsayan gramer ve sözlüğünü hazırlamak gerekir”¹ teklifi yönetim tarafından destek bularak Tatar dilinin tam sözlüğünü oluşturma projesi hazırlanır. Proje Türk sözlükçülüğünün kuramsalve yöntem bilimsel ilkeleri için bilimsel açıdan zemin hazırlayan ilk eserler sırasında yer alır. Mesela projede sözlük hazırlama aşamaları şu şekilde belirtilir: “1. Toplanan (derlenen) kelimeler yerleştirilirken alfabe sırasının korunması gerekir, sözlüğü yabancıların kolayca kullanması için her kelimenin Rusça ve Latince anlamı verilmeli; 2. Her kelimenin yanında Tatarca kelime, Arapça veya Rusçası, başka dilden giren kelime olduğunu gösteren, kısaltılmış işareti parantez içinde verilmeli; 3. Her kelimenin çeşitli anlamlarının temel anlamdan geliştiği imkânlar elverdikçe örneklerle ispatlanmalı...”² Ancak, maalesef bu proje döneminde gerçekleştirilemedi.

1828 yılında Kazan Üniversitesinde Türk-Tatar kürsüsünün açılmasına önyak olan Mırza Muhamed Ali Kasım oğlu Kazem Bek (Aleksandr Kasimoviç) bu kürsüyü 1846 yılına kadar yönetir. Bu kürsü Türk dilleri ile ilgili akademik eğitim veren bilim merkezi görevini üstlenir. Kürsü Başkanı A.Kazembek’in birkaç Türk dili ile ilgili hazırladığı Türk Tatar Dilleri Grameri isimli Türk dillerinin karşılaştırmalı grameri bilim dünyasında büyük değere sahip olur. 1839 yılında Kazan Üniversitesinin yayınevinde yayımlanan eserin ikinci baskısı Türk Tatar Dillerinin Ortak Grameri ismiyle 1846 yılında yayımlanır. Bu eserini Almancaya tercüme ederek yayımlayan A.Kazembek XIX. yy. dil bilimindeki ünlü şahsiyetler arasında anılarak Londra’daki Britanya ve İrlanda Krallığı Toplumunun, Ko-

¹ Kazanskaya Lingvistiçeskaya Şkola. Kniga Pervaya (Kazan Lengüistik Okulu. Birinci Kitap). –Kazan: Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo, 2008. – s.18.

² Kazanskaya Lingvistiçeskaya Şkola. Kniga Pervaya (Kazan Lengüistik Okulu. Birinci Kitap). –Kazan: Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo, 2008. – s.18.

penhağ'daki Kuzey Antikvari Krallığı Toplumunun üyeliğine seçilir. Dil bilimsel Türkoloji tarihinde önemli bir eser olan *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri*'ni hazırlama esnasında A.Kazembek Türk dillerini karşılaştırmalı olarak inceleyen diğer Türkologların (G.Jober, İ.Halfin, A.Troyanskiy vb.) tecrübesine dayanır. Üç bölümden oluşan gramerin ilk bölümünde alfabe sistemi, isim, sıfat, sayı sıfatı, zamir kategorileri; ikinci bölümde esas olarak fiiller konusuna ayrılır ve edatlar ile yardımcı kelimeler, zarflar ve ünlemler ele alınır, üçüncü bölüm kelime grupları ve cümle yapısıyla ilgilidir. Ayrıca A.Kazembek'in Türk dillerini okutma yöntem bilimiyle ilgili eserleri de çok önemlidir. Bilim insanının 1839 yılında yayımladığı Arapça, Farsça ve Türk-Tatar Dillerinin İlk Olarak Kazan Gimnazyumunda Öğretilmesi isimli yöntem bilimsel eseri Türk dillerini öğretiminin yöntem bilimsel temeli niteliğindedir. Azerbaycan asıllı Doğu bilimci M.A.Kazembek 1849 yılında St. Petersburg Üniversitesine Farsça Bölümü Başkanlığı görevine davet edilir, sonra bu bölüm temelinde açılan Şarkiyat Fakültesi Dekanlığı görevini de yürütmüştür.

Kazan Üniversitesinde Rusçadaki Doğu dillerinden (Türk dilleri malzemeleri de bulunmakta) alıntı kelimelerin ilk hâli ve anlamını belirleyen ve bu kelimeleri açıklayan *Rusçaya Doğu Dillerinden Giren Bazı Kelimelerin Açıklaması* (1828) adlı eserin yazarı, Doğu bilimci Arap dili uzmanı F.İ.Erdman (1793-1863); ilk Tatarca ders kitaplarından biri Tatar Dilini Okutma Kuralı isimli ders kitabının yazarı Muhamed-Gali Mahmudov (1824-1891); Ebulgazi'nin Şecere-i Terakime'sini, Kuran'ı Rusçaya tercüme eden, Arapça ve Tatarca'yı iyi derecede bilen G.S.Sablukov (1804 -1890) gibi bilim adamları da çalışmıştır.

Kazan Türkoloji Ekolünün kurucuları arasında Kazan üniversitesinden mezun olan tanınmış Türkolog ve Profesör M.A.Kazembek'in öğrencisi İlya Nikolayeviç Berezin (1818-1896) vardır. Hocasının yönlendirmesiyle araştırma çalışmalarına erken başlayan İ.N.Berezin'in ilk Türkolojik eserlerinin biri Fransız dil bilimci G.Jober'in Türkçe Gramerinin (Elemens de la Grammaire turque) Rusça tercümesidir. Bu tercüme hakkında Prof.M.A.Kazembek: "İlya Nikolayeviç Berezin

boş zamanlarında yaptığı G.Jober'in Rusça tercümesini bana takdim etti... G.Jober'in gramerinin değeri üzerine konuşmadan önce genç adamın büyük gayretle ve titizlikle yaptığı işin dikkate ve övgüye değer olduğunu belirtelim. Genç Doğu bilimcinin yaptığı çalışmayı teşvik etmek amacıyla emeğini kendi emeğimle birleştirerek Türkçe Tatarca grameri düzenleme kararını aldım"¹, – şeklinde yazar. Araştırmacının bundan sonraki çalışması 1846 yılında St. Petersburg'da yayımlandığı Türk Gramerine Ek isimli kitabıdır.

Bilim adamı 1842-1845 yılları aralığında Mısır, İran ülkelerini, Mezopotamya, Konstantinopolis ve Kırım bölgesini gezen doğu halkları hakkında bolca bilgi ve dil malzemeleri toplar. Toplanan malzeme onun *Doğu Gezisi* (Путешествие по Востоку. –Казань, 1849-1852), *Han Yargıları* (Ханские ярлыки. – Казань, 1950-1952) isimli tarihçi ve dil bilimciler için de büyük önem taşıyan eserlerinde kullanılmıştır. Ayrıca araştırmacının Doğu Tarihçilerinin Kütüphanesi isimli üç ciltlik eseri de Türkolojinin gelişmesine katkıda bulunan eserler arasında yer alır. Dil bilimsel Türkoloji tarihindeki değerli eserin biri Türk Boylarının Atasözleri isimli 1000 Türk atasözünün yer aldığı kitaptır. Bu eser "Okuma kitapları" serisiyle çıkan çok ciltli kitapların 136., 137.ciltlerinde yayımlanır. İ.N.Berezin 1846 yılında hocası M.A.Kazembek'in yerine Kazan Üniversitesinin Türk Tatar Kürsüsü Başkanlığı görevine davet edilir. Bilim adamının N.Biçurin'le birlikte yazdığı Tatar Grameri (1857) isimli eseri de dil bilimsel Türkoloji için değerli eserler sırasında yer alır.

Kazan Ekolünün önemli temsilcilerinden biri N.İ.İlminskiy Kazakça, Altayca, Türkçe ve Çağatayca üzerine araştırmalar yaparak gramer ve ders kitaplarını hazırlamaya, Orta Türkçe dönemi eserleri olan Babûrname, Rabguzî'nin Kısâsü'l Enbiya isimli eserleri yayımlama işine destek olur. Orınbor'da tercümanlık görevinde bulunan N.İ.İlminskiy 1861 yılında Kazan Üniversitesi Türk Tatar Kürsüsüne

¹ Mazitova N.A. İzuçeniye Blijnego i Srednego Vostoka v Kazanskom Universitete (Pervaya polovina XIX v.) (Kazan Üniversitesinde Yakın ve Orta Doğu Araştırmaları (XIX.yy.ın İlk Yarı)). – Kazan, 1972. – s.91; Kazanskaya Lingvistiçeskaya Şkola. Kniga Pervaya (Kazan Lengüistik Okulu. Birinci Kitap). –Kazan: Tatasrkoye Knijnoye İzdatelstvo, 2008. – s.21.

davet edilerek 1872 yılına kadar adı geçen kürsüde profesör olarak çalışır. N.İ.İlmiskiy'nin 1861 yılında yazdığı Kırgız (Kazak) Dilini Okutma Metinleri isimli eseri Kazakçanın ilk grameri niteliğindedir.

Kazan Türkoloji Ekolünün oluşmasında katkısı bulunan araştırmacılardan biri Tatarca öğretmeni, Kazan vilayeti, Mendel İli, Selen-gur köyünde 1824 yılında dünyaya gelen Muhamedgaley Mahmu-dov'dur. M.Mahmudov Rusça yazılmış olan *Tatarca'yı Öğrenme Kılavuzu* (1857), *Defin Gelenekleri* (1851 ж.), *Köylüleri Azat Etme Manifestosu* (1861), *Kolera Hastalıklarından Korunma, Tedavi Olma Etkinlikleri ile ilgili Kılavuz Kitabı* (1866) *Türkçedeki Mirzubanname* (1854) kitabını Tatarcaya tercüme eder. Türkoloğun Tatar dil biliminin gelişmesine ve Kazan Türkoloji Ekolüne yaptığı katkıya işaret eden profesör M.Zakiyev: "M.Mahmudov, döneminin yaygın görüşüne rağmen konuşma dilinin bilimsel eserlere uygunluğunu ispatladı. Bu amaçla 1851 yılında kapsamlı bir tıp kitabını Rusçadan Tatarcaya tercüme etti" diyerek araştırmacının "Değerli okurlarım zavallı bendenizi tercüme-yi avam dilinde yaptığım için kınamasın, çünkü tercüme herkesin anlaması için yapılmıştır" sözlerini örnek olarak verir (Mahmudov M.G., 1851).¹ M.Mahmudov'un dil bilimsel Türkoloji tarihinde büyük değere sahip olan eseri *Tatarca'yı Öğrenme Kılavuzu* (1857) isimli kitabıdır. Eserde Arapça harflerin kullanıldığı Tatarcanın ses bilgisi, şekil bilgisi ve cümle bilgisi açıklanmış ve sonunda 3000 kelimelik sözlük bulunmaktadır. Arap harfli dil malzemelerinin Kiril harfleriy-le transkripsiyonları da verilmiştir.

XIX. yy.daki Kazan Türkoloji Ekolünün temsilcileri arasında A. Vagabov, M.İvanov, S.Kuklyaşev da bulunmaktadır. İlk Kazan Gimnazyumunun 1835 yılında askerî bölümünden mezun olan Abdüş Vagabov'un *Ruslar için Tatarca, Tatarlar için Rusça Öğrenme Kılavuzu* isimli ders kitabı 1850-1911 yıllar aralığında 18 defa yayımlanır. Bu eser büyük taleple karşılanmakla birlikte yöntem bilimsel açıdan da iyi bir çalışmadır. Orınbor'daki Neplüyev Askerî Lisesi Tatarca öğret-

¹ Zakiyev M.Z. Voznikoveniye Kazanskoy Tyurkskoy Lingvistiçeskoy Şkoli s Tsentrom v Universitete // Kazanskaya Lingvistiçeskaya Şkola. Kinga Pervaya. – Kazan: Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo, 2008. – s. 23.

meni Martinyan İvanov ders malzemeleri temelinde *Tatarca Grameri* hazırlar, *Tatarca Metinler Kitabı* ve sözlüğünü hazırlar. 1939 yılında hazır olan üç ciltlik eser Kazan Üniversitesinin basımevinde yayımlanır. Orınbor'daki Neplüjev Askerî Lisesinin bir başka mezunu Salih Can Kuklyaşev Kazan Üniversitesinin tıp fakültesinden kendi isteği üzerine filoloji fakültesine geçiş yaparak 1835-1836 yıllarında Doğu dilleri üzerine kandidat (PhD doktor) unvanını alır. S.Kuklyaşev'in Türkolojiye katkısı 1859 yılında Kazan Üniversitesinin yayınevinden çıkan *Tatarca Metinler Kitabı ve Tatarca Metinler Kitabına Sözlük* isimli eserleridir.

Türkoloji tarihinde önemli yere sahip şahsiyetlerden biri Tatar halkının büyük aydını Kayyum Nasiri'dir. 1825 yılında Kazan Vilayeti, Sviyaj ilçesinde dünyaya gelen Kayyum Nasiri Muhamediya Medresesini bitirdikten sonra Kazan İlahiyat Okulu ve Sernaryasında (1855-1871) Tatar dili dersleri verir. Rus Tatar ilkokulunun açılmasında da K.Nasiri'nin ismi geçer. Tarih, etnografya, filoloji ve başka bilim alanları üzerine birçok bilimsel eser yayımlamış olan K.Nasiri 1885 yılında Kazan Üniversitesi Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Kurumunun tam üyesi olarak seçilir.

XIX.yy.ın ikinci yarısında Jan Baudouin de Courtenay ve onun N.İ.Kruşevskiy, V.A.Bogoroditskiy, A.İ.Anastasiyev gibi öğrencilerinin eserleriyle tanınan, dil bilimsel tarihinde özel bir yer edinmiş olan Kazan Dil Bilimsel Okulu temelini XIX.yy.ın 10-20.yıllarında oluşan Kazan Türkoloji Ekolünden alır: "Kazan Dil Bilimsel Okulundan 30-40 yıl önce Kazan Üniversitesinde Kazan dil bilimsel Türkoloji ekolünün oluştuğu dil bilimi tarihinde dikkate alınmamıştır. Bazı fikirlerini, örneğindilleri aynı bakış açısıyla inceleme, dili art zamanlı ve eş zamanlı açıdan araştırmanın sınırlarını koruma, dil bilimini diğer sosyal bilim alanlarıyla ilişkili olarak inceleme ilkelerini Jan Baudouin de Courtenay'nin yönettiği Kazan dil bilimsel okulu da kullanmıştır".¹ XIX.yy.da Kazan Üniversitesi sadece Kazan Türkoloji ekolünün değil, genel olarak Rusya'daki Türkoloji ilminin merkezlerinden biri

¹ Kazanskaya Lingvistiçeskaya Şkola. Kniga Pervaya (Kazan Lengüistik Okulu. Birinci Kitap). –Kazan: Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo, 2008. – s. 5.

hâline gelir. Kazan Türkoloji Ekolünün temsilcileri Rusya Çarlığı'na bağlı bölge olan Kafkaslarda, İdil boyunda, Sibirya ve Orta Asya'da Türk dillerinin incelenmesini, Türkolog uzmanların hazırlanmasını sağlamıştır.

XIX.yy.daki Türkolojik merkezlerin biri 1819 yılında açılan St. Petersburg Üniversitesi'dir. Üniversitede doğu dillerini okutmaya önyak olan bilim insanları Asya Müzesinin ilk müdürlüğü görevini yürüten H.D.Fren ve O.İ.Senkovskiy'dir. St.Petersburg Üniversitesi'nde 1822 yılında Arapça ve Türkçe okutulmaya başlar. O dönemden itibaren Arapça ve Türkçe derslerini Osip İvanoviç Senkovskiy (1800-1855) verir. Eğitimci bilim insanının *Rus Askerlerinin Türk Seferlerindeki Cep Kitabı* isimli Türkçe Konuşma Kılavuzu, 1824 yılında yayımlanan Türk halklarının tarihini konu eden *Hun, Türk ve Moğol Genel Tarihine Ekler* isimli eseri bilinir.

St. Petersburg Üniversitesinde Türk dili kürsüsü 1835 yılında üniversitenin yeni tüzüğü onaylandıktan sonra açılır. Kürsüyü 1835 yılından itibaren Osip İvanoviç Senkovskiy (1800-1858), 1846 yılından M.A.Kazembek'in öğrencisi, Türk dili derslerine giren V.F.Dittel (1816-1848), 1849 yılından sonra A.O. Muhlinskiy (1808-1877) yönetir. 1839 yılından itibaren Türk dili ve edebiyatı profesörü görevini yürüten Anton Osipoviç Muhlinskiy'nin 1858 yılında yayımladığı *Başlangıç Tercüme için Gramatik Analizli Türkçe Makaleler*, 1858-1859 yıllarında yayımladığı iki ciltlik *Üniversitede Okunması Üzerine Osmanlıca Metinler*, 1857 yılında yazdığı *Litvanya Tatarlarının Kökeni ve Yapısı Üzerine* isimli eserleri Türkoloji tarihinde önemli bir yere sahiptir. 1845 yılında üniversitede Türk dili derslerine Mirza Cafar Topçibaşev (1790-1869) girer.¹

XIX.yy.ın ilk yarısında dil bilimsel Türkolojinin gelişmesini tetikleyen kurumların başında bulunan Rusya'nın Dışişleri Bakanlığı Asya

¹ Zeynalov F.R. Türk Dillerinin Mugasali Grammatikası. – Bakı, 1959; Kononov A.N. İstoriya İzuçeniya Tyurkskih Yazıkov v Rossii. Dooktyabrskiy Period (Rusya'da Türk Dillerini Araştırma Tarihi. Ekim Öncesi Dönem). – Leningrad: Nauka, 1972. – s.255; Miliband S.D. Bibliyografiçeskiy Slovar Sovyetskih Vostokovedov (Sovyet Şarkiyatçıları Bibliyografik Sözlüğü). – Moskva, 1977.

Bölümü nezdindeki Doğu Dilleri Bölümünde (1823-1918), Odesa'daki Rişelyev Lisesi yanındaki Doğu Enstitüsünde (1828-1856), Doğu Dilleri Kursunda (1901-1906), Şarkiyat Kursunda (1906-1909), Pratik Şarkiyat Akademisinde (1910-1919), birkaç askerî ve dinî gimnazyumlarda¹ Türk dilleri okutuldu. Bu kurumların birçoğunun faaliyeti XX. yy.ın ilk yıllarına kadar devam etti.

XIX.yy.ın ortasında Rusya Eğitim BaKanglığı, yüksek öğrenim kurumlarındaki Doğu dillerini okutma konusunu irdeleyerek değişiklikler yapma üzerine teklifte bulunur. 1851 yılında Kazan, St. Petersburg üniversitelerinin Doğu dilleri kürsülerini ve Dışişleri BaKanglığı yanındaki Doğu Dili Merkezini de içine alan Asya Enstitüsünü kurma planı hazırlanarak proje olarak sunulur. Diplomatik görevliler ve devlet güvenliği ile ilgisi olan özel uzmanlar hazırlayan Doğu Dili Merkezini üniversiteye dâhil etme işine Dışişleri Bakanlığının karşı çıkmasından dolayı bu proje gerçekleşmez.

1854 Yılı'nın Ekim ayında Çar I.Nikolay'ın emri üzerine St. Petersburg Üniversitesinde Doğu Dilleri Fakültesi açma kararı alınır. Karara göre fakültede beş (Arapça-Farsça-Türkçe-Tatarca; Moğolca-Kalmukça-Tatarca; Çince-Mançuca; İbranice-Arapça; Ermenice-Tatarca) bölüm çerçevesinde on Doğu dilini (Türkçe, Tatarca, Arapça, Farsça, Moğolca, Kalmukça, Mançuca, Çince, İbranice, Ermenice) okutulması amaçlanır. Adı geçen beş bölümün üç bölümünde Türk dillerinin bulunması Rus Çarlığı için Türk dillerini öğretmenin gündemdeki bir konu olduğuna işaret eder. O dönemde bilim çevresinde *Türk* kavramını anlatmak için *Türk-Tatar* teriminin kullanıldığı malumdur.

St. Petersburg Üniversitesinde Doğu Dilleri Fakültesi açıldıktan sonra eskiden beri okutulmakta olan Türk diliyle birlikte Azerbaycan ve Tatar dilleri de okutulmaya başlar. Doğu Dilleri Fakültesinin çalışmalarını canlandırmak amacıyla Azerbaycan dilini okutmak için L.Z.Budagov, Kazan'dan M.A.Kazembek ve İ.P.Berezin'i davet edilir. 1866 yılında Bölüm Başkanlığına Türk dillerinin ağız özellik-

¹ Kononov A.N. İstoriya İzuçeniya Tyurkskih Yazıkov v Rossii. Dooktyabrskiy Period (Rusya'da Türk Dillerini Araştırma Tarihi. Ekim Öncesi Dönem). – Leningrad: Nauka, 1972. – s.171-173.

lerini araştıran Viktor Aleksandroviç Maksimov (1836-1900) getirilir. Fakültede çeşitli yıllarda H.D.Fren, İ.N.Berezin, M.A.Kazembek, O.İ.Senkovskiy, V.V.Radlov P.A.Turminskiy, V.V.Grigoryev, H.Fizhanov, M.A.Abdullakov, M.Osmanov, L.Z.Budagov, V.D.Smironov gibi Türkolog bilim insanları dersler verir.¹ XIX. yy.ın sonunda St. Petersburg Türkolojik ekolü tam teşkilatlı olarak oluşarak bilim dünyasında kendine önder bir yer edinmiş oldu.

XIX. yy.ın ilk yıllarından itibaren Arapça, Farsça, Sanskritçe, Eski İbranice ile birlikte Türk dilleri Harkov Üniversitesinde de okutulur. Bu üniversitede doğu dilleri ile ilgili ilk yıllarda İ.B.Brandt çalışırken, 1830 yılından 1835 yılına kadar Doğu dillerini okutma işi durdurulana kadar B.A.Dorn dersler verir.

XIX.yy.da verimli çalışmalar yapan Türkologların biri Lazar Emanuiloviç Lazarev (1812-1884) Osmanlı, Kırım, Kafkas Ağızlarının Kısa Gramerli Türkçe *Tatarca Rusça Sözlüğü* (1864), *Türk Dilinin Osmanlı ve Azerbaycan Ağızlarının Karşılaştırmalı Metinleri* (1866) isimli eserleriyle tanınır. Fuzulî'nin Leylâ ve Mecnûn isimli eseri üzerine yüksek lisans tezini savunan L.E.Lazarev, Lazarev Enstitüsü'nde Türk-Tatar ve Fars dillerinden ders verir ve Türk Tatar dilleri kürsüsü başkanlığını yapar. 1884 yılından itibaren kürsünün başkanlığını Stavr Elevationeviç Sakov (1846-1921) yürütür. S.E.Sakov'un temel eserleri Türkçe ve Türkçeyi okutma yöntem bilimi ile ilgilidir: *Türkçeyi Öğrenme Kılavuzu* (1901), *Türk Dili Grameri* (1902), *Türk Grameri Unsurları* (1906). Lazarev Enstitüsü'nde 1885 yılından itibaren Ermeni, Türk, İtalyan, Alman dillerini çok iyi derecede bilen Ermeni asıllı Semen Griroyeviç Tserunian (1860-1931) Türk dili dersleri verir. Adı geçen bilim adamının 1909 yılında yayımladığı *Türkçe-Rusça Konuşma Kılavuzu*, 1924 yılında hazırladığı *Osmanlı Dili* isimli Türkçenin pratik yönü ile ilgili çalışmaları bulunmaktadır.

Dil bilimsel Türkoloji tarihinde farklı bir yeri bulunan bilim insanlarından biri Protoirey V.İ.Verbitskiy'dir. Altay Misyonerlik Kurumu üyesi olan Vasiliy İvanoviç Verbitskiy (1827-1891), 1853 yılından iti-

¹ Miliband S.D. Bibliyografiçeskiy Slovar Sovyetskih Vostokovedov (Sovyet Şarhiyatçıları Bibliyografik Sözlüğü). – Moskva, 1977. – s. 30-50.

baren otuz yedi yıl boyunca Türk halklarına Hristiyan dinini nasihat etme işine hizmet eder.¹ Altay Türkleri arasında uzun yıllar boyunca yaşamış olan dinî göreviyle birlikte bilimsel araştırma çalışmalarıyla, Altay Türkleri gramerini, sözlüğünü hazırlamakla da uğraşır. Yerel halkın dili ile ilgili malzeme toplamak, sözlük ve gramer yazmak misyonerlerden istenen işler arasında yer alır. 1869 yılında V.İ. Verbitskiy, S.V.Landışev vd. Altay Dinî Misyon Topluluğu üyeleri Altay Dilinin Grameri isimli çalışmalarını Prof.N.İ.İlminski'y'nin editörlüğü ile Kazan şehrinde yayımlarlar. V.İ.Verbitskiy'nin kendisinin hazırladığı *Türk Dillerinin Altay ve Aladağ Ağızlarının Sözlüğü* (Словарь алтайского и аладагского наречий тюркского языка) isimli eseri Kazan'daki P.M.Klyuçnikov'un yayınevinde 1884 yılında yayımlanır.

Nijegorod Dinî Seminaryasında derin dil bilimsel eğitim alan V.İ. Verbitskiy sözlüğünün ön sözünde Altay Türklerinin dilini iki gruba ayırarak inceler: *Altay* (Tele, Telengüt, Telenget) ve *Aladağ* (Çern Tatar). Altay ağzı ile Biysk bölgesindeki yabancılar konuşurken, Aladağ ağzı ile Kuznetsk ve Minusinsk'tekiler konuşur. Altaylılar ve Telengütler nerede yaşarlarsa yaşasın, tek ağzı kullanır; Aladağlılar veya Çern Tatarları dili ise tam tersi şu alt ağzılara ayrılır¹) Kondomskoye (Şor): a) Üstkondomskoye (Kondoma nehrinden Telbes nehrinin ağzına kadar olan ve Mrassu nehrini de içine alan bölge) ve b) Altkondomskoye (Telbes Nehri ağzından Kondoma'nın Tom'a döküldüğü yere kadar); 2) Matırskoye (Üstkondomskoye'nin içinde, ancak birkaç Abakan kelimelerini de almışlar); 3) Abakanskoye kendi içinde: a) Üstabakanskoye ve b) Altabakanskoye veya Kaçinskoye; 4) Üstbiyskoye ve Altbiyskoye veya Kumandinskoye".²

XIX.yy.da da Türk halklarının yaşadığı ve Türk yazıtlarının bulunduğu bölgelere geziler devam etti. Kiyev Üniversitesinin profesö-

¹ Predisloviye ot İzdatelstva// Slovar Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy Tyurkskogo Yazıka (Türk Dili Altay ve Aladağ Ağızları Sözlüğü). İzd.2. – Gorno-Altaysk: Ak Çeçek, 2005. – s. 3-4.

² Predisloviye ot Sostavitelya V.İ.Verbitskogo// Slovar Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy Tyurkskogo Yazıka (Türk Dili Altay ve Aladağ Ağızları Sözlüğü). İzd.2. – Gorno-Altaysk: Ak Çeçek, 2005. – s. 7.

rü M.Kastren Sibiryâ bölgesindeki Fin-Ugor dilinde konuşan halklar ve Karagas, Hakas halklarının yaşadığı bölgeyi gezerek Karagas dili ve Hakas dilinin ağızlarından, Fin-Ugor dillerinden malzemeler toplayarak *Koybal ve Karagas Dillerinin İnceleme Tecrübesi* (Опыт изучения койбальского и карагасского языков) isimli kitabını yayımlar.

1889 yılında Batı Sibiryâ ve Doğu Sibiryâ Coğrafya Topluluğu üyesi N.Ya.Yadrıntsev (1842-1894) tarihî ve arkeolojik anıtları incelemek için Moğolistan'a keşif gezisine çıkar. Gezinin esas amacı Cengiz Han dönemindeki Moğolistan'ın başkenti Karakorum'un yerini belirlemektir. Gezi sırasında N.Ya.Yadrıntsev Orhun Nehrinin sağ kıyısında bulunan eski şehir Karabalgasun'un yerini tespit eder. N.Ya.Yadrıntsev "Şehir kalesinin güney tarafında 600 adımlık yerde insan eliyle kazınmış çukurun yanındaki bir tümsek üzerinde büyük mermer kırıntıları dikkatimizi çekti. Mermer taşları incelediğimizde üzerinde salyangoz (ejderha) resminin kazındığı görüldü. Yanında da salyangozun kafa kısmının kazındığı mermer parçasını bulduk. Mermer paçaları kendi aralarında birleştirildiğinde anıtın üst kısmında ejderha şekli olduğu tespit edildi. Bu taşlardan Yenisey kalelerinde gördüğümüz runik işaretleri gördük. Diğer mermer kırıntılardan Çin hiyeroglifleri ve Moğol yazısına benzeyen yazılar tespit edildi"¹ şeklinde yazar. N.Ya.Yadrıntsev Orhun nehrinin boyunda rastladığı bilinmeyen yazı ve Çin hiyerogliflerinin birkaç satır kopyasını alarak döner. Büyük haber bilim dünyasına açıklandıktan sonra yazının bulunduğu bölgeye geziler sıklaşır. Mayıs 1890 Tarihinde Axel O. Heikel (1851-1924) Orhun gezisine çıkarak Karabalgasun, Koşo Çaydam'daki büyük abidelerin estampajını alarak fotoğrafını çeker ve 1892 yılında ilk Orhun metinleri atlasını yayımlar. O yıllardan sonra Orhun, Yenisey ve Talas bölgesinden bulunan yeni yazıtların sayısı artmaya başlar. Yazıtların bulunduğu bölgedeki hidronimlerle ilgili

¹ Sartkojaulı K. Orhon Muraları (Orhun Abideleri). –Astana: Kültegin, 2003. – s.12; Kononov A.N. İstoriya İzuçeniya Tyurkskih Yazıkov v Rossii. Dooktyabrskiy Period (Rusya'da Türk Dillerini Araştırma Tarihi. Ekim Öncesi Dönem). – Leningrad: Nauka, 1972. – s.255.

Türk runolojisinin esas kavramlarının biri *Orhun-Yenisey, Talas runik yazıtları* terimleri oluşur. XIX.yy.ın sonunda belirsiz yazıları okuyup varislerini belirlemek dünya biliminin gündeminde yer alan konulardan biri oldu.

XIX.yy.da Türkoloji biliminde yeni ufukların açılması Orhun Yenisey yazıtlarının sırrının çözülmesi ile birlikte Türklere ait olduğunun belirlenmesine bağlı oldu. Orhun Yenisey runik yazı örneklerini okumak isteyen hem Rus, hem yabancı bilim adamlarının çabaları başarısızlıkla sonuçlandı. 25 Kasım 1893 Tarihinde Danimarkalı bilim insanı, Kopenhag Üniversitesi profesörü Vilhelm Thomsen (1842-1927) gizli yazılarının ses anlamını doğru olarak tespit eder ve yazıtların Türklere ait olduğunu belirler. Büyük bilim insanı çalışmalarının neticelerini 15 Aralık 1893 Tarihinde Danimarka Kraliyet İlimler Akademisi Başkanlığı Toplantısında açıklar. Bilgin, yazıtları okuma sırasında seslilerin art ve ön değişkeleriyle kullanıldığını fark eder, bu durum Türk dillerinin büyük ses uyumu ile örtüşür. 19 Ocak 1894 tarihinde W.Radloff V.Thomsen'in okuma usulünü esas alarak önce Kül Tigin, sonra Bilge Kağan yazıtları metnini okuyarak tercüme eder. W.Radloff 1895 yılında yazıtların transkripsiyonu ve tercümesini yayımlar, 1897 yılında bazı yanlışlarını düzelterek öğrencisi P.M.Melioranskiy ile birlikte tekrar yayımlar. Orhun yazıtları okunduktan sonra sıra Yenisey yazıtlarına gelir.

Orhun ve Yenisey yazıtlarının Türklere ait olduğu kesin bir şekilde ispatlandıktan sonra Rusya ve diğer ülkelerdeki oryantalist bilim insanlarının Türklere hakkındaki görüşleri değişerek Türk dillerini inceleme işi büyük hız kazanır. Dünya biliminde *Eski Türk Runik Yazıtları* terimi kullanılmaya başlar.

Ünlü tarihçi etnograf Nikolay Aleksandroviç Aristov'un (1847-1910) çalışmaları Türk dillerinin tarihini incelemek, etnogenez ve glottogenez bağdaşıklığını, Türk runiği ve işaretler sisteminin ilişkisini belirlemede önemlidir: "Sülale efsaneleri ve mevcut boy tasnifi ve damgaları, ayrıca tarihî veri ve başlamış olan antropolojik araştırmalar esasında Büyük Orda Kırgız-Kazakları ve Kara Kırgızların etnik yapısını belirleme tecrübesi (St.Petersburg, 1895), Türk boy ve kabilelerinin etnik yapısı ve nüfusu notları (St.Petersburg, 1897).

Türkoloji biliminin gelişmesine büyük katkıda bulunan bilim adamlarından biri de Türk asıllı ünlü bilgin, Kazakların temsilcisi Şokan (Muhammed Kanafiya) Şingısulı Uwalihanov'dur (11.1835-10.04.1865). Ombı Askerî Okulundan mezun (1847-1853), Rus Coğrafya Kurumunun tam üyesidir (27.02.1857). Bilimle erken yaşlarında uğraşmaya başlayan Ş.Uwalihanov XVIII.yy. Türkolojisinin tanınmış temsilcileri olan Mirza Muhammed Ali (Aleksandr) Kazembek, İ.N.Berezin, V.P.Vasilyev, V.V.Grigoryev, V.V. Velyaminov-Zernov, N.M.Yadrintsev vd. Türkolog âlimlerle ilişki kurar. Ş.Uwalihanov 1852 yılında on altı yaşında İ.N.Berezin'in teklifi ile "Toktamış'ın Han Yarlıkları" isimli ilk makalesini yazar. Rus Genel Kurmay subayı olan Ş.Uwalihanov Merkezî Kazakistan, Yedisu ve Tarbağatay bölgelerine yapılan General Gasfort gezisi (1855); İle Aladağları, Issık Göl bölgesine düzenlenen M.M.Homentovskiyy gezisi (1856); Cungraya'ya (1856) Kaşgar'a (1858-1859) organize edilen geziler gibi birkaç geziye de katılır. Ş.Uwalihanov her gezide Türk halklarının dili, edebiyatı, tarihi ve geleneği hakkında bol malzeme toplayarak araştırmalar yapar, seyahat neticelerini Petersburg'da yayımlar. Bir çalışması da Londra'da yayımlanır (Chinese Turkestan and Dzungaria by Capt. Valikhanov and other Russian travellers, «The Russians in Central Asia», London, Edward Stanford, 1865). Kırgızların epik destanı Manas'ı ilk defa yazıya geçirerek bilimsel tahlili ve Rusça tercümesini hazırlayan Ş.Uwalihanov Kaşgar yazısı Tezkire-i Buğra Han, Tezkire-i Hocahan eserlerini de ilk defa bilim dünyasına tanıtır. Şokan Uwalihanov'un filolojik Türkolojiyle ilgili dil mazlemelerinin bulunduğu çalışmaları: *Cungarya Günlüğü* («Очерки Джунгарии»), *Kırgızlar hakkında Notlar* («Записки о киргизах»), *Kazak Halk Şiiri Türleri Üzerine* («О жанрах казахской народной поэзии»), *Issık Göl Gezisi Günlüğü* («Дневник поездки на Иссык-Куль»), *Kırgız Kaysak Ordasının Efsane ve Menkibeleri* («Предания и легенды большой киргиз-кайсацкой орды») ¹ vb.

¹ Margulan A. Osnovniye Etapy Jizni i Deyatelnosti Ç.Ç.Valihanova (Ç.Valihanov'un Hayatı ve Neşriyatlarının Temel Merhaleleri). // Valihanov Ç. İzbranniye Proizvedeniya. – Moskva: Nauka, 1986. – s.5-10; Oçerk Jizni i Deyatelnosti Ç.Ç. Valihanova (Ç.Valihanov'un Hayatı ve Neşriyatları Üzerine Deneme) // Valihanov Ç. Ç. Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah C.1. – Alma-Ata, 1984. – s. 9-79

XIX.yy.ın ikinci yarısında Türk dilleri sadece Türkoloji ile ilgili öğretim kurumlarının bulunduğu büyük şehirlerde değil, Türk halklarının yurtlarında da incelenmeye başlar. XIX.yy.da Kazak dilinin ilk gramer ve sözlükleri, konuşma kılavuzları yayımlanarak Türk dil bilimi çerçevesinde Kazak dil biliminin temeli atılmaya başlanır. Kazak diliyle ilgili eserler yazma işine Kazakların kendileri de katkıda bulundu.

Kazak halkının eğitimcisi, aydını İbray (İbrahim) Altınsarin'in (02.11.1841-30.07.1889) *Kırgızlara Rus Dilini Öğretmede Başlangıç Kılavuzu* («Начальное руководство к обучению киргизов русскому языку» (1879)), *Kırgızca Metinler Kitabı* («Киргизская хрестоматия» (1879)), *Maktubat* («Мактубат» (1898)) isimli eserlerinin Kazak dil bilimi tarihinde önemli bir yeri bulunmaktadır. Rus alfabesini Kazak dilinin ses özelliklerine ilk defa uygunlaştıran da I.Altınsarin'dir. Kendisinin belirttiği gibi, 1876 yılında Halk Eğitim Bakanı Kont Tolstoy Orınbor bölgesinin eğitim kurumlarını kontrol etmek için Orınbor şehrine geldiğinde bu bölgenin Kazaklarını eğitme konusu da görüşülür. Esas konuların biri olarak Kazakların Rusça eğitilmeleri ve Kazak dili için Rus alfabesinin kullanılıp kullanılmayacağı üzerine konuşulur. Bu görüşmeye Orınbor bölgesinin General Valisi, General Yaver Krijanovskiy, Orınbor Eğitim bölgesinin Vasisi Lavrovskiy, Kazan'daki Öğretmenler Okulu Müdürü N.İ.İlminskiy ve Torgay, Oral Vilayetlerinin Vali Generalleri katılarak oy birliği ile Rus alfabesinin Kazak dili için kullanılacağı kararını alırlar. Hem Rusça hem Kazakça bilen öğretmen kadrosunun olmayışından dolayı bu karar hemen uygulanamaz, önce Torgay ve Oral şehirlerinin birinde Kazaklar için öğretmenler okulunu açma ihtiyacı hasıl olur.¹ Bu tür etkinlikleri organize etmek için 1879 yılında Torgay Vilayeti okullarının özel müfettişliği kadrosu açılarak bu göreve I.Altınsarin getirilir. Aynı yıl onun iki ders kitabı yayımlanır.

XIX.yy.da Kazakça üzerine yazılan N.İ.İlminskiy'nin (1822-1891) *Kırgız Lehçesini Okutma Malzemeleri* (Материалы к изучению

¹ Altınsarin I. Qazaqtñ Bolıstıq Mektepteri Tuwralı Zapıska (Kazakların Vilayet Okulları Hakkında Notlar)//Taza Bulaq. – Almatı, 1988. – s. 133.

киргизского наречия. 1861), M.A.Terentyev'in (1857-1909) *Türk, Fars, Kırgız ve Özbek Grameri* (Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская. 1875); K.G.Bessonov'un (1848-1917) *Kırgız Okulları için Metinler Kitabı* (Хрестоматия для киргизских школ. 1880); P.M.Melioranskiy'nin *Kazak Kırgız Dilinin Kısa Grameri* (Краткая грамматика казак-киргизского языка. I.Bölüm, 1894); V.V.Katarinskiy'in (1846-1902) *Kırgızlar için Alfabe* (Букварь для киргиз), *Kırgızlar için Rus Dili Başlangıç Ders Kitabı* (Первоначальный учебник русского языка для киргиз. 1894), *Kısa Kırgızca-Rusça Sözlük* (Краткий киргизско-русский словарь. 1893), *Kırgızca-Rusça Sözlük* (Киргизско-русский словарь. 1897), *Kırgız Dili Grameri* (Грамматика киргизского языка. 1897); İ.Bu-kin'in *Rusça-Kırgızca ve Kırgızca-Rusça Sözlüğü* (Русско-киргизский и киргизско-русский словарь), *Rusça-Kırgızca Konuşmalar* (Русско-киргизские разговоры); İ.G.Laptev'in *Kazak Kırgız Dillerinin Malzemeleri* (Материалы по казак-киргизскому языку. Очерк); *Kırgız-Kaysak Dili Grameri* (Грамматика киргиз-кайсаковского языка». 1898); N.S.Jetpisbayev'in *Sonunda Arapça, Farsça ve Kırgızca Kelimelerin Bulunduğu Arapça, Farsça ve Kırgızca Başlangıç Konuşma Kılavuzu* (Начальное руководство арабского, персидского и киргизского языков с арабо-персидско-киргизскими словами в конце. 1890); A.E.Alektorov'un (1861-1919) *Kırgızca Okuma Parçaları* (Киргизская хрестоматия. I.Bölüm, 1898), *Rusça-Kırgızca Alfabe Kitabı* (Русско-киргизская азбука. 1901); *Orınbor Misyonerler Topluluğu Üyelerinin Kırgız Dili Grameri. Fonetik, Etimoloji ve Sentaksı* (Грамматика киргизского языка. Фонетика, этимология и синтаксис. 1898) vb. değerli eserleri dile getirmek mümkündür.

XIX.yy.daki Türkoloji biliminde Türk dilleri biraz daha sistematik olarak araştırılır; Türk dilleri ile ilgili ilk gramer kitapları hazırlanır; leksikografik çalışmalar ele alınır, yüksek öğrenim kurumlarında Doğu dilleri, Türk dilleri kürsülerinin açılarak ders programlarına Türk dilleri dersleri dâhil edilir; Türk dillerini okutan ve inceleyen uzmanlar yetiştirilir; Orhun Yenisey ve Talas yazıtlarının Türklere ait olduğu tespit edilir.

XX.yy.daki Türk dilleri araştırmalarını şartlı olarak üç döneme ayırmak mümkündür: 1. Ekim Devrimine kadarki dönem (1900-1917 yıllar arası); 2. Sovyetler Birliği dönemindeki Türk dillerinin araştırılması (1917-1991 yıllar arası); 3. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonraki dönem (1991 yılından itibaren). Son dönemde Türk halklarının hayatında büyük öneme sahip tarihî olay gerçekleşir: Sovyetler Birliği'nde bulunan Türk halkları bağımsızlıklarını elde ettikten sonra dünya haritasında yeni ve bağımsız Türk devletleri meydana gelir.

1917 yılına kadar Türk dilleri araştırmaları ve araştırma yöntemleri XIX.yy.daki Türkolojik araştırmalardan çok farklı değildir. XX.yy.ın başlarındaki temel Türkolojik araştırmalar Moskova ve Petersburg gibi büyük şehirlerde yapılır. O dönemdeki Rusya'nın iç siyasi ve ekonomik durumunun karışık olması, komünizm fikirlerini destekleyen grupların çoğalması, sınıf çatışmasının meydana gelmesi, işçi ve çiftçilerin grevlere çıkmasının sıklaşması Rusya'nın bilimsel potansiyelinin gelişmesini büyük ölçüde olumsuz etkiledi. Rusya biliminin önemli bir alanını oluşturan Türkoloji bilimindeki Türk dillerini araştırma konusu da eski hızını kaybeder.

XX. yy.ın başında Türk dillerini araştıran bilim adamlarının birçoğu bilimsel çalışmalarına aslında XIX. yy.ın sonunda başlamıştır. XIX.yy.ın sonu ve XX. yy.ın başında Türk dilleri alanında verimli çalışmalar yapan bilginlerin ilmî yöntemlerini belirlemelerinde W.Radloff'un eseri önemli bir yer alır. W.Radloff'un öğrencilerinin biri Hakas asıllı İ.F.Katanov'dur (1862-1922). Petersburg Üniversitesinde master derecesini almak için Tuva, Tofalar, Hakas ve Kazak dilleri ile ilgili bolca dil malzemelerini derleyip, değerli yorum ve düşünceler ileri süren bilim adamı bilimsel dereceyi aldıktan sonra Kazan Üniversitesi Türk Tatar Dili Kürsüsünde ekstraordinatörlü profesör olarak görev yapar. Daha sonra Uryanhay dili üzerine doktora tezini savunur.¹ Bilim adamının Türkoloji tarihindeki de-

¹ Baskakov N.A. Vvedeniye v İzuçeniye Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerini Araştırmaya Giriş). – Moskva: Vışşaya şkola, 1969; Kononov A.N. İstoriya İzuçeniya Tyurkskih Yazıkov v Rossii. Dooktyabrskiy Period (Rusya'da Türk Dillerini Araştırma Tarihi. Ekim Öncesi Dönem). – Leningrad: Nauka, 1972; Qaydarov Ä., Orazov M. Türkolojiyağa Kirişpe (Türkolojiye Giriş). –Almatı, 1985.

ğerli eserleri: *Uryanhay Dilini Araştırma Tecrübesi, Diğer Türk Dilleri ile Akrabalık İlişkisi Göstergeleri* (Опыт исследования урянхайского языка с указателем главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня. 1903 ж.), *Minusin Tatarlarının Kahramanlık Destanları Hakkında Notlar* (Замечания о богатырских поэмах минусинских тюрков. 1885 ж.), *Türk Boylarının Eski Dönemlerden Bugüne Kadarki Defin Merasimleri* (О погребальных обрядах у тюркских племен с древнейших времен до наших дней. 1894 ж.) *Doğu Notları* (Восточные заметки. 1896 ж.).¹

W.Radloff'un öğrencisi P.M.Melioranskiy (1868-1906) Kazak dilinin ilk gramerini yazarlardan biridir (Kazak Kırgız Dilinin Kısa Grameri / Краткая грамматика казах-киргизского языка. 1894 ж.). Bilim adamının temel bilimsel araştırmaları Türklere ait eski eserler konusunda yoğunlaşmıştır. 1989 yılında Kül Tigin yazıtı konusunda master, 1901 yılında Arap Filolog Türk Dili Hakkında konulu doktora tezini savunmuştur. Tezleri ayrı ayrı kitap olarak yayımlanır (Arap filolog o турецком языке. СПб., 1900; Памятник в честь Кюль-Тегина. СПб., 1900). Ayrıca P.M.Melioranskiy Rus dilindeki Türkizmleri sistemli olarak ilk defa araştıran bilim insanıdır. Bu konuyla ilgili *Slovo O Polku İgnoreve Dilindeki Türkçe Unsurlar, Moğolöncesi Dönemdeki Tarihi Rus Yazıtlarındaki Alıntı Doğu Kelimeler isimli çalışmaları bulunmaktadır* («Турецкие элементы в языке «Слова о полку Игореве», «Заимствованные восточные слова в памятниках в русской письменности домонгольского времени»).

Vasiliy Alekseyeviç Bogoroditskiy (7.04.1857–23.12.1941) Petersburg İlimler Akademisinin muhabir üyesidir (1915). Temel eserleri: *Kırım Tatar Lehçesi Hakkında* («О крымско-татарском наречии». Казань, 1903), *Tatar Dil Bilimi Üzerine* («Этюды по татарскому языкознанию». Казань, 1933), *Diğer Türk Dilleri ile İlişkili Olarak Tatar Dil Bilimine Giriş* («Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками». Казань, 1934), *Genel*

---

¹ İvanov S.N. Nikolay Fyodoroviç Katanov. – Moskva, 1973; Miliband S.D. Bibliyografiçeskiy Slovar Sovyetskih Vostokovedov (Sovyet Şarkiyatçıları Bibliyografiçeskiy Sözlüğü). – Moskva, 1977. – s. 50.

Dil Bilimi Dersleri («Лекции по общему языковедению». Казань, 1911), *Türk Tatar Dil bilimine Giriş* («Введение в тюрко-татарское языкознание». Казань, 1922), *Türk Dillerinde Ses Uyumları Yasaları* («Законы сингармонизма в тюркских языках». Казань, 1927), *Tatar Dil bilimine Giriş* («Введение в татарское языкознание». Казань, 1934) vb.

Bilimsel çalışmalarına 1902 yılında başlamış olan A.N.Samoyloviç de (1880-1938) kendisinden sonra bolca eser bırakan, hem gelecek Türkolog uzmanları hazırlama konusuna büyük katkıda bulunan bir bilim insanıdır. XX.yy.ın başında önemli Türkoloji alanında eserler bırakan bilim insanları sırasında F.E.Korş (1843-1915), A.E.Krımский (1871-1942), V.D.Miller (1848-1913), V.F.Pekarskiy (1853-1934), V.V. Bartold (1869-1930), N.İ.Aşmarin (1870-1933) vb. araştırmacılar bulunmaktadır.

XIX.yy.ın sonu ve XX. yy.ın ilk çeyreğindeki Türkoloji biliminin gelişmesine büyük katkıda bulunan bilim insanı Vasiliy Vasilyeviç Bartold'dur (1869–19.08.1930). St. Petersburg İlimler Akademisi üyesi (1913) olan V.V.Bartold Merkezî ve Orta Asya halklarının tarihi; Doğu ve Batı kültürünün kendi aralarındaki ilişkisi; İslam tarihi; Türk, Soğd, Tohar, Heftalit dilleri ve yazı sistemi; Kırgız, Türkmen, Özbek, Uygur, Tacik halklarının etnogenezi; Türk runik yazıtları, Orta Türkçe dönemi eserleri konularıyla uğramıştır. Bilim insanının XIX.yy.ın sonu ve XX.yy.ın ilk yıllarında yazdığı eserleri: *Orhun Yazıtları Üzerine Yeni İncelemeler* («Новые исследования об орхонских надписях», 1899), *Cengiz Han İmparatorluğunun Oluşumu* («Образование империи Чингиз-хана», 1896). *1893-1894 yıllarındaki Orta Asya Gezisi Raporu* («Отчет о поездке в Среднюю Азию в 1893-1894 гг.»), *Yedisu Tarihi Denemesi* («Очерк истории Семиречья» («Памятная книжка Семиреченской области», т. II, Верный, 1898), *Türkistan Gezisi Raporu* («Отчет о командировке в Туркестан», 1902-1903). V.V.Bartold'un Türkolojiyle ilgili bilimsel çalışmaları Sovyetler Birliği döneminde yayımlandı.

Dil bilimsel Türkolojinin gelişim tarihinde önemli bir yeri bulunan bilginlerin biri Kazakistan Bilimler Akademisinin muhabir üyesi

(1929) Nikolay İvanoviç Aşmarin'dir (22.09.1870–26.08.1933). Bilimsel çalışmalar alanını Türk dillerinin karşılaştırmalı grameri, Çuvaş dilinin grameri, frazeolojisi, leksikografisi, mitolojisi, Çuvaş halkının tarihi, Çuvaş halkının sözlü edebiyatı, etnografyası, Türk halklarının ağızları oluşturmaktadır. Önemli yayınları: *Çuvaş Dilinin Sözlüğü* (Словарь чувашского языка. Kazan, 1910); *Çuvaş Dilinin Sözlüğü* (Словарь чувашского языка. 17 т. Kazan, 1928–1929, Çebok-sarı, 1929); *Nuhi şehrinin Türk Halk Ağızlarının Genel Durum Analizi* («Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи». Bakü, 1926); *Çuvaş Cümlebilgisi İnceleme Tecrübesi* (Опыт исследования чувашского синтаксиса. Kazan, 1903. 1.B.); *Çuvaş Mimolojisinin Esasları* (Основы чувашской мимологии (О подражательных словах в чувашском языке). Kazan, 1918); *Çuvaş Dilindeki Yansıma Kelimelerin Morfolojik Kategorileri Hakkında* (О морфологических категориях подражаний в чувашском языке. Kazan, 1928) vb.

Türkoloji alanında incelemeler yapan Gaynuddin Nazmutdinoviç Ahmarov Tatar dilinin ağızları, Mişer dili, Türk alfabesi, Tatar halkının tarihi ve etnografisi konularıyla uğraşmıştır: *Mişer Halkları ve Dili Hakkında* («О языке и народности мишарей», 1903), *Teptyarlar ve Onların Menşei* («Тептяри и их происхождение», 1908), *Bulgar Tarihi* (Казань, 1909), *Kazan Tarihi* (Казань, 1910), *Kazan Bölgesi Sviyaj ve Tetüş İlçelerine 1909 yılı Yazında Arkeolojik Amaçlı Gezi Raporu* (1910), *Türki Alfabe* (Казань, 1911) vb. XX.yy.ın başında Tatar Dili hakkında eser veren araştırmacıların biri Cemaleddin Celiloviç Validi'nin (1887–30.11.1932) eserleri: *Tatar Dilinin Akademik Grameri* (Научная грамматика татарского языка. Kazan, 1919), *Kazan Tatarlarının Ağızları Hakkında* (О диалектах казанского татарского языка. 1927).

XX. yy.ın başındaki Özbek dili gramerini yazan N.S.Budzinskiy Taşkent Doğu Dilleri Subay Okulu'nda okumuş (1907-1909) bir yüzbaşısıdır. Eserleri: *Sart Dili Kısa Grameri ve Rusça Sartça Konuşma Kılavuzu* («Краткая грамматика сартовского языка и русско-сартовский собеседник». Taşkent, 1910), *Sart Dili Ders Kitabı* («Учебник сартовского языка». Taşkent, 1910), *Taşkent Sartlarının Halk Şiiri* («Народная поэзия ташкентских сартов», 1910).

Aleksandr Vasilyeviç Vasilyev (23.02.1861–23.10.1943) XIX. yy. in sonu ve XX. yy.in başında Kazak dili, Kazak halk edebiyatı üzerine incelemeler yaptı: *Turgay Vilayeti Kazaklarından Derlenen Atasözleri* («Пословицы, записанные со слов казаха Тургайской области», 1892), *Kırgız Dili ve Transkripsiyonu Üzerine* («О киргизском языке и его транскрипции (По поводу издания «Киргизской степной газеты». Оренбург, 1896), *Halk Edebiyatı Örnekleri. Üç Batır Hakkındaki Kırgız Şarkısı, Kırgız Masalları* («Образцы народной словесности. Киргизская песня о трех молодцах», «Киргизские сказки». Оренбург, 1898), *Genç Delikanlı ile Genç Kız arasındaki Atışma Hâlindeki Kırgız Bilmeceleri* («Киргизские загадки в виде состязания джигита с девушкой», 1900 ж.), *Kozı Körpeş* («Козы-Корпеш», 1900), *Bozjigit. Kırgız Hikâyesi* («Бозжигит. Киргизская повесть», 1900, 1901), *Kırgız Hayır Duaları: Batasöz* («Киргизские молитвенные благожелания: Батасөз», 1904), *Bazay Batır ve Oğlu Köroğlu, Kırgız Efsanelerinden* («Базай Батыр и сын его Коруглы», «Из киргизских преданий». Оренбург, 1905), İ.Altınсарın'ın *Kırgız Metinler Kirabı. A.V.Vasilyev'in Önsözü* («Киргизская хрестоматия Алтынсарина И. Предисловие А.В. Васильева». Казань, 1913).

Kazak ve Tatar dilinin malzemeleri A.V.Voskresenskiy'nin de eserlerine konu oldu. Aleksey Andreyeviç Voskresenskiy'nin (1856–23.11.1921) eserleri: *Tatarca Kelimelerin Etimolojik Değişmeleri ile Telaffuz Bilgileri Bulunan Ön Sözlü A.Voskresenskiy'nin Rusça Tatarca Sözlüğü* («Русско-татарский словарь с предисловием о произношении и этимологических изменениях татарских слов А. Воскресенского». Казань, 1894), *Bukeyev Okulları Hakkında Notlar* («Заметка о букеевских школах». Казань, 1906).

Kazan, Türkistan ve Taşkent'te uzun yıllar çalışan Nikolay Petroviç Ostroumov (15.11.1846–17.11.1930) Tatar Dili, Özbek ve Kazak dillerinin malzemeleri üzerinde çalışmalar yaptı: *Kazan Bölgesi Vaftiz Edilmiş Tatarların Konuşmalarından Halk Tatarcası Sözlüğü İlk Denemesi* («Первый опыт словаря народно-татарского языка по выговору крещеных татар Казанской губернии». Казань, 1876), *Çimkent Böl-*

gesi Sayram Efsanesi («Сказание о Сайраме Чимкентского уезда». Ташкент, 1884), *Oş Şehri Hakkındaki Efsane* («Сказание о городе Ош». Ташкент, 1885), *Tatarca-Rusça Sözlük* («Татарско-русский словарь». Казань, 1876), *Sart Dili Etimolojisi* («Этимология сартовского языка». Ташкент, 1910).

Yedisu Vilayeti, Kulja ilçesi Türkistan'da görevde bulunan (1872-1908) **Nikolay Nikolayevič Pantusov** (11.05.1849–07.06.1909) Özbek (Sart), Uygur (Tarancı), Kazak dillerindeki halk edebiyatı örneklerini transkribe etme, onları çevirme, doğu el yazmalarını incelemekle uğraşır: *Sultan Babür Notlarına göre Fergana* (Фергана по «Запискам» султана Бабура, 1880), *Tarancıların Halk İnançları* (Tarancı Dilinde Metin ve Rusça Tercümesi) («Народные приметы таранчей (таранчинский текст и русский перевод)». Казань, 1901), *Tarancı Bahşılarının Duaları ve Büyüleri*. *Tarancı dilinde metin, Bahşılardan şarkıları, Akademik transkripsiyon ve Rusça Tercüme* (Молитвы и заговоры таранчинских бакшей (таранчинский текст, напев бакшей, академическая транскрипция и русский перевод) (Kazan, 1900), *Kaşgariyanın İdarecisi Yakup Bek ve Dönemi hakkındaki Şiirler*. *Tarancı Dilinde Metin, Rusça Transkripsiyon, Notlar ve Tercüme* (Стихотворения о Якуб-беке, государе Кашгарии, и о событиях его времени (таранчинский текст, русская транскрипция, ноты и перевод)». Kazan, 1901), *Tarancı Dilinde Rüya Tabirleri*. *Metin ve Tercüme* («Таранчинский снотолкователь (текст и перевод)». Kazan, 1901), *Yedisu Vilayeti Kopal Kazası. Not Alınmış Kırgız (Kazak) Atasözleri Metin, Tarsnkripsiyon ve Tercüme* («Киргизские [казах.] пословицы, записанные в Копальском уезде Семиреченской области (текст, транскрипция и перевод)». Kazan, 1899), *Abılay Han'ın Torunu Naırızbay Batır Destanı*. *Metin, Rusça Transkripsiyon ve Rusça Tercümesi, Abılay Han Sülalesi Bilgileri ile* («Былина о богатыре Наурузбае, внуке султана Аблайхана (киргизский [казах.] текст, русская транскрипция и русский перевод, с родословием султана Аблайхана)». Kazan, 1901), *Kara Mergen Hakkındaki Kırgızca Masal*. *Metin, Transkripsiyon ve Tercüme* («Киргизская сказка о Кара-Мергене (текст, транскрипция и перевод)». Kazan, 1901).

Dil bilimsel Türkolojinin gelişmesine katkıda bulunan bilim adamlarının biri akademisyen Eduard Karloviç Pekarskiy'dir (13.10.1858–29.06.1934). E.K.Pekarskiy'nin halk ayaklanmasına katıldığı için Saha bölgesine sürgün edilmesi (1881) Yakut dilini öğrenmesini ve bilimsel çalışmalarının yönünü belirlemesini sağlar. Önemli yayınları: *Kısa Rusça-Yakutça Sözlük* (Краткий русско-якутский словарь. Yakutsk, 1905), *Tunguz Kelimesinin Menşei Üzerine* (К вопросу о происхождении слова «тунгус. 1906), *Middendorf ve Yakutça Metinleri* (Миддендорф и его якутские тексты. 1908), *Yakut Dili Sözlüğü* (Словарь якутского языка. 1907-1930) vb.

XX. yy.in başında Kazan Türkoloji Ekolünün temsilcileri de geleceği devam ettirerek Tatar dili üzerine birkaç ders kitapları ve metin kitaplarını, gramer ve sözlükleri yayımlar. Örneğin, Ş.İmanayev'in *Tatar Dilinin Nahv ve Sarfı* (Синтаксис и грамматика татарского языка. Kazan, 1910); A.Masudov'un *Türki Sarfı* (Тюркская морфология. 1910), *Türkî Nahv* (Тюркский синтаксис. 1910); G. Nugaybek'in *Gramer* (Грамматика. Kazan, 1916); G.İbrahimov'un *Tatar Sarfı* (Татарская морфология, 1911), *Tatar Nahvı* (Татарский синтаксис. 1911); H.Kabutari'nin *Kısa Tatarca Sarfı* (Краткая татарская морфология. Kazan, 1913); G.Sagdi'nin *Dilimizin Ekli Sarf ve Nahvı* (Дополненные морфология и синтаксис нашего языка. Kazan, 1915); C.Validi'nin *Tatar Dili İmlası hem Sarf ve Nahv Kaiideleleri* (Правила орфографии, морфологии и синтаксиса татарского языка. Kazan, 1915).

Aynı dönemde Kazak dili üzerine M.Bekimov'un *Kırgız Dilini Öğrenme Kılavuzu* (Руководство к изучению киргизского языка. Taşkent, 1909); A.Baytursinuli'nin *Ders Kitabı* (1912-25 yılları arasında birkaç baskısı yapıldı), 3 bölümden oluşan *Til Kural* (Sesbilgisi, 1915; Şekilbilgisi, 1914; Cümlebilgisi, 1916) isimli kitapları yayımlanarak Aykap Dergisi ve Dala Uvaliyatı gazetesinde A.Kurmanbayev, M. Maldıbayev, Sultangazinlerin makaleleri yayımlanır, birkaç Rusça-Kazakça, Kazakça-Rusça Sözlükler (İ.Bukin, N.A.Voskresenskiy, a.V.Starçevskiy, T.Bokin vd.) hazırlanır.

XX.yy.ın ilk çeyreğinde yazılmış olan Kazak gramerlerinin biri Koşke Kemengerov'un editörlüğü ile G.V.Arhangelskiy'nin hazırlamasıyla yayımlanan *Kazak Dili Grameri* isimli eserdir. 1925 yılında Moskova'da yayımlanan Kazakça-Rusça Sözlük, K.Kemengerov'un Kazak leksikografisinin gelişmesine de katkıda bulunur. Türk dünyasının birliğine hizmet eden Alaş gazilerinin her biri Kazak dilinin işlevsellik alanını genişletmeye, alan terminolojisini geliştirmeye, Türk dilleri alfabe sistemi ve yazım kurallarını "Halkın kaderi", "Ülke kaderi" bağlamında çok büyük sorumlulukla baktıkları, bu yönde eserler verdikleri bilinir. Bu yüzden bütün Alaş aydınlarının dil bilimsel Türkoloji biliminin gelişmesine katkıda bulunduğunu bugünkü kuşağın bilmesi gerekir.

Dil bilimsel Türkolojinin gelişmesine büyük katkıda bulunan bilim adamı A.Baytursınulı oldu. Kazak dil biliminin babası A.Baytursınulı'nın Kazak dilinin ses yapısına uygun ses uyumlu alfabe ve imlayı hazırlamada tutunduğu kuramsalfikirlerinin temelinde millî dilin doğasını belirleyen ses yasalarının bulunduğu bilinir. Büyük bilim insanının Kazak dilindeki *y/w, uw, üw/* sesi kullanımının üç farklı sesletimini: sesli, sessiz, yarı sesli olarak göstermesi, *ü /y/* sesini de yarı sesliler sırasında incelemesi,¹ bir sesin değişik değişikliklerini, yani alofonları tam ayırt edebilmesi onun derin bilgiye sahip olduğunu, fonolojik sistemin kurallarını çok iyi bildiğine işaret eder. A.Baytursınulı'nın fonolojik görüşleri daha sonra dil biliminde ortaya çıkan fonolojik teorilerin, dilin ses yapısını inceleyen yöntemlerin, alfabe ve orfografi ilkelerinin temelini oluşturmaya yardım eder.² A.Baytursınulı'nın dil bilimsel eserlerini inceleyen, büyük bilim insanının fonolojik düşüncelerini Moskova fonolojik ekolü teorisine bağlı olarak yazılan eserlerle karşılaştıran M.Jüsipulı "...A.Baytursınov dilin ses yapısını bilimsel olarak incelemede, singarmoalfabe ve singarmoorfografiyi hazırlamada, sigarmofonem kavramını ortaya çıkaran ilk

¹ Baytursınov A. Til Tağılımı (Qazaq Tili men Oquw Ağartuwğa Qatıstı Eñbekter) (Dil Eğitimi (Kazak Dili ve Eğitim Konusundaki Çalışmaları). – Almatı: Ğılım, 1992. – s. 179, 182, 381.

² Jüspulı M. Ahmet Baytursınov jäne Qazirgi Qazaq Tili Fonologiyası (Ahmet Baytursınov ve Çağdaş Kazak Dili Fonolojisi). – Almatı: Ğılım, 1998. – s. 5.

araştırmacıdır” der.¹ Bilim insanının Kazak dilinin şekilbilgisi, cümlebilgisi, söz varlığı, anlam özellikleri hakkındaki fikirlerinde Türk dillerinin kuramsal nazariyeleri esas alınır. Kazak dil biliminin üst dilini oluşturmada da A.Baytursınulı'nın çalışmaları özel bir yere sahiptir.

Türk dillerinin sistemli olarak toplu hâlde incelenmesi ikinci dönemde başlar. Sovyetler Birliği dönemindeki Türkoloji bilimi Sovyet Türkolojisi veya Yurt/Vatan Türkolojisi ismini alır.² O dönemdeki Yurt Türkolojisinin önemli özelliği irili ufaklı bütün Türk halklarının dilleri üzerinde devlet tarafından desteklenen bilimsel araştırma çalışmalarının yapılmasıdır. Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Azerbaycan cumhuriyetlerinde ve Türk halklarının yaşadığı büyük şehirlerde yüksek ve orta öğrenim kurumları açılarak dil ve edebiyat uzmanlık alanlarında millî kadrolar yetiştirildi. Türk halklarının yaşadığı başka bölge ve vilayetlerde millî dilleri incelemek için resmî kurumlar (bilimsel araştırma enstitüleri, kürsüler, sektörler) açıldı. Her dille ilgili çok sayıda gramer, ders kitabı, monografi yayımlanmaya başladı. Bu dönem dil bilimsel Türkoloji biliminin zirvede olduğu bir dönemdir. Bu tür faaliyetler sonucunda Kazak dil bilimi, Özbek dil bilimi, Kırgız dil bilimi, Tatar dil bilimi, Başkurt dil bilimi, Azerbaycan dil bilimi, Türkmen dil bilimi, Yakut dil bilimi gibi bağımsız bilim alanları oluşarak Genel Türk dil biliminin canlanmasını tetikledi.

Sovyetler Birliği dönemindeki Türkolojinin dil bilimsel alanı çalışmaları birkaç yönde yürütüldü: her dilin özelliklerini kapsayan akademik gramerlerin hazırlanması; kaliteli ders kitaplarının hazırlanması; her dilin tarihî gelişimi ve genel Türk dilleri gelişiminin belirlenmesi; Türk dillerinin oluşma dönemlerinin belirlenmesi; karşılaştırmalı tarihî yöntem temelinde Türk dillerinin akrabalık derecesinin belirlenmesi; leksikografik (açıklamalı, karşılaştırmalı, etimolojik, iki

¹ Jüsipulı M. Ahmet Baytursınov jäne Qazirgi Qazaq Tili Fonologiyası (Ahmet Baytursınov ve Çağdaş Kazak Dili Fonolojisi). – Almatı: Gılım, 1998. – s. 6.

² “Günümüzde “Yurt Türkolojisi” kavramı her Türk devletindeki Türkoloji bilimi ile ilgili kullanılmaktadır.

dilli vb.) amaçlı çalışmaların yapılması; VI-VII. yy. yazıtları dilinin incelenmesi; Orta Tükçe dönemi eserleri dilinin araştırılması vs.

Sovyetler döneminde Türkoloji biliminin gelişmesine katkıda bulunan Türk dillerini inceleme konusunda değerli çalışmalar yapan bilim insanları:¹ S.E.Malov, V.A.Bogoroditskiy, E.D.Polivanov, N.K.Dmitriyev, E.N.Nacip, M.Nasilov, E.V.Sevortyan, K.K.Yudahin, N.A.Baskakov, A.N.Kononov, E.İ.Ubryatova, İ.A.Batmanov, V.V.Reşetov, A.M.Şçerbak, E.R.Tenişev, N.Z.Gaciyeva, B.A.Serebrennikov, K.M.Musayev vb.

Rusya'da gelişen dil bilimsel Türkoloji şu anda da geleneklerini devam ettirmekte. N.İ.Egorov, D.D.Vasilyev, İ.V.Kormuşin, G.G.Levin, S.A.Starostin, A.V.Dybo, A.O.Mudrak, K.A.Biçeldey vb. araştırmacılar Türk yazıtları dili, Türk dillerinin tarihi, Türk dillerinin etimolojik esasları, karşılaştırmalı Türk dil bilimi, lingvokontaktoloji konularıyla uğraşmaktadır.

Özbek dil bilimini geliştirmeye F.A.Abdullayev, A.Gulyamov, S.İbragimov, G.Abdurahmanov, A.Şermatov, İ.Kuçkartayev, E.Fazilov, A.Rustamov, M.Askarova, M.Mirzayev, S.Mutalliibov, A.Hociyeva, O.Azizov vb. bilim insanları; Uygur dil bilimini geliştirmeye A.Kaydar, G.Sadvakasov, İ.İsrayilov, Ş.Baratov, T.Talipov vb. bilim insanları katkıda bulunurken; Azerbaycan dil biliminde M.Ş.Şiraliyev, R.Rustamov, A.A.Ahundov, F.R.Zeynalov, A.G.Oruciyev, M.Ş.Ragimov gibi bilim insanları; Türkmen dil biliminde M.Hıdırov, B.Çarıyarıv, P.Azimov, A.Ananurov, Z.Muhamedova, J.Amansariyev, T.Tajmuratov vb. araştırmacılar; Türk dili üzerine A.N.Baskakov, A.N.Kononov, D.A.Magazanik, S.S.Mayzel, A.P.Vekilov, Ş.S.Aylarov, R.A.Aganin, S.N.İvanov, M.S.Mihaylov, E.A.Grunina vb. bilim insanları; Gagauz dili üzerine F.G.Gafarov, R.Bigayev, L.A.Pokrovskaya; Hakas dili üzerine D.Pataçakova, F.G.Borgoyakov, F.G.İshakov, N.G.Domojakov, O.Subrakova, N.P.Direnkova, V.G.Karpov,

¹ bk.: Kononov A.N. Tyurkskaya Filologiya v SSSR. 1917-1967 (SSCB'deki Türk Filolojisi). – Moskva: Nauka, 1968; Bibliyografiçeskiy Slovar Tyurkologov Evrazii. Rossiyskiye Tyurkologi (XX vek) C.I. Kniga 1 (Avrasya Türkologları Bibliyografik Sözlüğü. Rusya Türkologları. XX.yy). – Ankara, 2011.

T.Borgoyakova gibi bilim insanları çalışmışlardır. Yakut dili üzerine E.İ.Ubryatova, L.N.Haritonov, N.K.Antonov, N.D.Dyaçkovskiy; Tuva dili üzerine Z.B.Aragaçi, D.A.Monguş, A.A.PAlmbah; Altay dili üzerine N.A.Baskakov, O.T.Molçanova, T.M.Toşakova, L.P.Potapov, A.T.Tıbıkova, M.Ç.Çumakayeva, N.A.Kudaçına; Karakas dili üzerine N.P.Direnkova, V.İ.Rassadin, L.G.Şagdarov; Oyrat dili üzerine G.F. Babuşkin, Ş.S.Sat, M.D.Biçe-ool, N.P.Direnkova; Çuvaş dili üzerine İ.P.Pavlov, V.G.Egorov, İ.A.Andreyev, G.E.Kornilov, M.P.Fedotov, N.P.Petrov, L.P.Sergeyev, N.İ.Egorov; Tatar dil biliminde M.ZaKiev, L.Zalyay, D.Tumaşeva, G.Ahatov, F.Ganiyev, G.Sattarov, A.Ahunzyanov; Başkurt dili üzerine A.Yuldaşev, N.İşbulatov, J.Kiyikbayev, N.Maksutova, Z.Uraksin, S.Mirjanova, A.Harisov, Ai.Şayhulov; Karakalpak dili üzerine N.A.Baskakov, D.Nasıroc, O.Dospanov; Karaim dili üzerine N.A.Baskakov, S.M.Şapşal, K.M.Musayev; Karaçay Balkar dili üzerine A.M.Appayev, U.B.Aliyev, İ.M.Otarov, M.A.Habiçev, N.H.Urusbayev; Kumuk dili üzerine A.T.Baziyev, Yu.D.Canbavov, M.K.Gafurov, İ.A.Kerimov, A.N.Batırmurzayev; Kırgız dil biliminde B.Yunusaliyev, B.Oruzbayeva, S.Kudaybergenov, A.Japarov, K.Sartbayev, Ç.Jumagulov, K.Konkobayev, T.Sadıkov gibi bilim insanları emek vermişlerdir.

Kazak dil biliminin oluşmasına büyük katkıda bulunan bilim insanları: A.Baytursınulı (1873-1938), K.A.Jubanov (1899-1938), S.Amanjolov (1903-1958), N.Sauranbayev (1910-1958), Ş.H.Sarıbayev (1893-1958), M.Balakayev (1907-1996), İ.Kenesbayev (1907-1995), A.Iskakov (1910-1996), G.Musabayev (1907-1981), I.Mamanov (1907-1985), H.Mahmudov (1909-1983), O.Tölegenov (1916-1984) vd. Adı geçen araştırmacılar A.Baytursinov'un temelini attığı Kazak dili gramerini geliştirerek Kazak dilini her düzeyde (dil tarihi, fonetik yapısı, morfolojik yapısı, söz varlığı, cümle yapısı, üslubu, okutma yöntemleri) araştırma sistemini oluşturdular. Geçtiğimiz asrın 50-60'lı yıllarından itibaren Kazak dil biliminde yetişen yeni millî kadro dil bilimi araştırmalarını yeni bir düzeye taşımıştır: K.Ahanov, A.Kurışjanov, M.Tomanov, M.İbatov, T.Kordabayev, G.Aydarov, A.Kaydar, Ş.Sarıbayev, R.Sızdık, A.Mahmutov, F.Musabekova, A.Bolğanbayev,

A.Nurmagambetov, K.Ömiraliyev, S.İsayev, J.Aralbayev, T.Konırov, H.Karimov, T.Sayranbayev, A.Ayğabilov, S.Omarbekov, S.Mırzabekov, A.Koşkarov, N.Oralbayeva, A.Kalıbayeva, Ö.Aytbayev, M.Serğaliyev, O.Nakısbekov, B.Abilkasımullı, T.Januzakov, A.Amanjolov, R.Amirov, E.Janpeyisov, A.Jünisbekov, B.Sağındık, A.Ahmetov, M.Orazov, E.Jubanov, G.Kaliyev, A.Tasımov, N.Uali, B.Kaliyev, O.Bürkit, T.Abdigaliyeva, J.Jakıпов vd.

Türkoloji (dil bilimi) bilimi geniş anlamda bütün Türk dilleri hakkındaki bilim alanı (art zamanlı, eş zamanlı) olmakla birlikte günümüz Türkoloji biliminin araştırma alanlarını Türk dillerinin tarihi gelişim yolu, Türk dillerinin tarihi, Türk yazıtları dili oluşturmaktadır. Kazakistan'daki Türkoloji okulları oluşturma işinde A.Kaydar, M.Tomanov, G.Aydarov, T.Kurışjanov, A.Kordabayev, M.İbatov, A.Amanjolov, A.Esenkulov, R.Sızdık, B.Abilkasımullı, T.Januzakov, E.Agımanov vd. bilim insanları emek vermişlerdir. Kazak dil bilminde A.Ahmetov, B.Sağındık, K.Husayın, A.Kerimov, S.Biyzakov, J.Mankeyeva, E.Kajıbekov, J.Tüymebayev, K.Sartkojaulı, V.Mahpirov, R.Şoybekov, G.Anes, G.Smagulova, S.Satenova, M.Yeskeyeva, G.Sagıdolda, A.Salkınbay, J.tektigul, Ş.Jalmahanov, M.Sabır A.Jartıbayev, R.Avakova, S.Boranbayev, R.Dosjanova, S.Kudasov, S.Düyсен, B.Tileuberdin, E.Saurıkov, O.Begjan, B.Abduali, E.Esbosınov, K.Molgajdarov, B.Süyerkul vd. araştırmacılar **Türk dillerinin tarihi üzerine:** Prototürk, Prätürk dillerinin rekonstrüksiyonu; Türk dillerinin Amerika yerlileri diliyle ilişkisi; Türk dillerindeki imitatiflerin gelişim özellikleri; kök kelime doğası ve fonomorfosemantik olaylar; Türk söz varlığının etimolojik temelleri ve semantik derivasyon; lingvokontaktolojik süreçler ve Turan dil birliği nazariyesi; Altay teorisi ve Türk Moğol dillerinin ilişkisi; Türk onomastiği; Türk yazıtları dilinin fonetik fonolojik, leksik gramatik yapısı ve lingvofelsefi, etnolingvokültürel özellikleri; runolojik arayışlar ve genel Türk gramatolojisi; karşılaştırmalı araştırmalar; Türk deyimleri ve paremiyolojisi; az sayıdaki Türk dillerinin lingvoekolojik durumu; Türk leksikografisi; **Kazak dilinin tarihi üzerine:** Türk dilleri içinde Kazak dilinin tarihi yeri; Eski Kazak Dili; Kazak-Moğol dillerinin ilişkisi, Kazak dili-

nin tarihi grameri; Kazak dilini insan odaklı araştırma paradigması; Türk yazıtları ve Kazak dilinin benzerliği; Kazak dilindeki onomastik isimler; Kazak dilindeki pareomolojik ve frazeolojik sistem; karşılaştırmalı tipolojik araştırmalar vb. konular üzerinde çalışmaktadır.

XX. yy. Türkoloji biliminin üçüncü döneminin önemli özelliği, her Türk cumhuriyetinin kendi dilini, tarihî gelişim yolunu araştırma yönlerini kendileri belirlemesinde, Türk halklarının tarihi, kültürel mirasını araştırmadaki eksik kalan yerleri (siyasi ideolojiden dolayı) doldurmaya imkân bulmasındadır. XX.yy.ın 90'lı yıllarında başlayan bu süreç XXI. yy.da daha da canlanmıştır. XXI.yy.daki dil bilimsel Türkolojinin özelliklerinin biri dünya dilimindeki yeni araştırma paradigmalarının hızlanması sebebiyle meydana gelen insan odaklı araştırmalara önem vermesidir. Eski Türkçe, Orta Türkçe dönemi eserleri dili, çağdaş Türk halkları folkloru ve yazı dili, dil konuşurlarının dünya görüşü, kültürü ve kimliği ile ilgili incelemeler yapılmaktadır. Eserler dili temel alınarak çağdaş Türklerin dünya görüşünün dildeki yansımalarının benzerlik ve özellikleri karşılaştırmalı olarak incelenmektedir.

Kazak dil biliminde sadece Kazak dilinin gelişimiyle ilgili konular değil, genel Türkolojinin güncel konuları olan Türk dillerini inceleme (her düzeyde), onların benzerlik ve farklılıklarını belirleme, Orhun, Yenisey ve Talas yazıtları metinlerini tekrar okuma, Eski Türkçe ile Kazak dili arasındaki benzerlikleri gösterme, Orta Türkçe dönemi metinleri üzerinde çalışmalar yaparak dilini araştırma, Kazak diliyle karşılaştırmalı olarak inceleme vb. konular ele alınmaktadır.

Bugün Türk yazıtları dili, çağdaş Türk dilleri üzerine yapılan araştırmalar sadece Türk devletlerinde veya Türk halklarının yaşadığı bölgelerde değil, yurt dışında da yapılmaktadır. Yurt dışındaki Türkolojik ekollerin de kendi oluşma tarihi, gelişim yolu ve araştırma yöntemleri bulunmaktadır.

§ 8. Yurtdışında Türkoloji Biliminin Gelişmesi ve Türk Dillerinin Araştırılması

Çin Türkolojisi. Uzun yıllar boyunca komşu yaşayan Türk ve Çin halkları ilişkisinin çok eskilere dayandığını Çin vakayinameleri, Eski Türk runik harfli Orhun ve Yenisey yazıtlarından bilinir. Çin vakayinamelerinin mecmusu olan Hannâme’de, Çin Elçisi Can Şiyan’ın (Çjan Tzyan) Batı ülkeleri seyahati sırasında yazdığı Tarihî Hatıralarında verdiği bilgiler doğrultusunda *Hun/Gun, Usın/Üysin, Kangüy/Kanglı* boylarının Çin’le eşit devlet yapısına sahip olduğundan, onların Çin devletiyle yakın bağlarının bulduklarından söz edilir. Çin kayıtlarından alıntı: “MÖ 166.yılın kışı *Hunların* Tanrıku (kağanı) 140 bin atlı askeriyile Çauna (bugünkü Gansu bölgesi Pinliyan ilçesinin kuzeybatısında), Şiauguanlara (eski şehir şu andaki Ninşiy vilayetinin Guayuan ilçesinin güneydoğusunda) baskın düzenleyerek Beydi’deki başkumandan Sunan’ı öldürür. Birçok askerini esir alır ve mal mülküne el koyar. Bununla da yetinmeyip Pıyan (şu andaki Gansu bölgesi Ciniuan ilçesinin güneydoğu kısmı) şehrini de alır, atlı askerleri Huyjungon (eski yeri şu andaki Şanşi bölgesinin Lunşan ilçesinin kuzeybatısında) sarayını yakar. ...Vindi Çar çok sayıda askeriyile *Hunlara* karşı çıkar. Tanrikut büyük kale içinde bir ay kadar gezdikten sonra geri döner. Han askerleri sınıra kadar kovaladıktan sonra hiçbir şey yapamazlar. *Hunlar* hiçbir kayba uğramaz”;¹ “Padişah Şuandi döneminde Hunların iç kısımlarında anlaşmazlık cereyan ettikten sonra beş Tanrikut kendi aralarında savaşıyor. Han Hanedanı Kuguşar Tanrikut’u destekler ve onu han tahtına oturtur. Bu işe Kutuş Tanrikut sinirlenir, Han Hanedanı’nın askerlerini bozguna uğratar ve Batı tarafındaki Kanglı Devleti’ne sığınır. Bundan sonra Tutıkbek, Kan-Yanşu ile yardımcısı olan asker başı Çin Tandar batı bölgesindeki orta asker başının idaresindeki devlet askerlerini toplar ve *Kanglı* ülkesine gönderir ve Kutuş Tanrikut’u yok eder... Bu iş Padişah Yuandi’nin janjau 3. yılında (Milattan önceki 36 yılı) oldu. Padişah Çindi dönemine gelindiğinde *Kanglı* ülkesi bir hanzadesini Han

¹ Gun Tariyhınıñ Jılması. – Türkistan: Turan 2004. – s.33

Hanedanı'na kefalet olarak gönderir ve Han Hanedanı'na hediye verir. Onlar mesafenin uzaklığına bağlı olarak başka ülkelerle ilişki kurmamışlardı. Tutuk Bek Padişah Guşun'a gönderdiği mektubunda şunları ifade eder: "*Hunlar* eskiden güçlü olduklarında da *Üysin*, *Kanglı* devletlerinin eski topraklarına sahip olamamışlardı, onlar bize bağlı olduklarında da bu iki devletten ayrılmamıştı. Han Hanedanı onların kefalet olarak gönderdiği hanzadesini kabul etmiştir. Üç devletin arasındaki hediyeye değiş tokuşu ve ziyaretler eski hâlini almaya başlamıştır. Bununla birlikte onlar durumu kontrol altında tutarak bulduğu her fırsatta hemen asker çıkarır; tabii, onlar birleştiklerinde birbirlerine inandıkları söylenilemez, araları açıldığında da hangisinin itaat ettiren, hangisinin itaat eden olduğunu belirlemek zordur. Bugün ise *Üysin* ile dünürlük hiçbir yenilik getirmedi; tersine Cungo'yu bir sürü zahmete uğrattı. Bizim *Üysin*'le dünürlüğümüz eski bir işti, şimdi *Hunlar* gibi bağımlıdır; adalet bakımından ele aldığımızda onlarla ilişki kesilmez. Ancak *Kanglı* ülkesi kibirli ve hilekâr, hatta elçilerimizi de kabul etmedi, Tutuk Bek'in gönderdiği yetkili kimseyle onların ülkesine gittiklerinde, *Üysin* gibi birkaç ülkenin elçilerinden aşağıya oturtmuş ve ancak kendi hanı ve iyileri yemek yedikten sonra Tutuk Bek'in gönderdiği elçileri yemeğe davet etmiştir. Bu durumda onların Han Hanedanına saygı duymadıkları, komşu ülkeleri daha üstün gördüklerini anlamak mümkündür. Onlar pazarlık etme heveslisidir, sözleri de astarlıdır. *Hun* yabancı ülkelerin arasındaki en büyük devlettir, şu anda her işte Han Hanedanı'na saygı duyarlar. *Kanglı* ülkesinin Han Hanedanı'na saygı duymadığını fark ettikten sonra Tanrikut kendisini aşağılanmış olarak görür. Bu yüzden biz onların kefalet olarak gönderdiği hanzadesini gönderip onlarla ilişkiyi kesmeliyiz. Bundan sonra elçi göndermeyeceğiz. Bu şekilde Han Hanedanı'nın bu tür edepsiz devletlerle ilişkide bulunmayacağını bildirmemiz gerek... Han Hanedanı *Kanglı* devletiyle olan ilişkinin yeni başladığını gözönünde bulundurarak onlarla olan ilişkiyi baştan sona korudu ve kesmedi".¹

¹ Ban Gu. Batis Öñiri Jäne Üysin Memleketi. – Ürimji: Şınjañ Halıq Baspası, 1987. – s. 114.

Türklerin yazılı mirası Orhun, Yenisey bengu taşları metinlerinde de Türk ve Çin halklarının ilişkisinden bahseden veriler bolca bulunmaktadır: *Türgeş qağanı tasıqmıs tedi. On oq bodunı qalisiz tasıqmıs ter. Tabyaç süsi bar ermiş. Ol sabıy eşidip qayanım ben ebgerü tüsejiin tedi.* “Türgeş kağanı toplandı. On ok halkı herkes toplandı, dedi. Tabgaç askeri de var dedi. Bu sözü duyan kağanım Ben eve gideyim dedi”; *Quutaj buñsız ança birür tabyaç bodun saby süçig ayisi jimşaq ermiş. Süçig sabın jimşaq ayın arıp iraq bodunıy ança jayutir. Jayru qontuqda kisre jay biligin anda üjür ermiş. Edgü bilige kişig, edgü alp kişig joritmaz ermiş. Bir kişi janılsar oyuşı bodunı beşükiñe tegi qıt-maz ermiş*” ipeği hesapsız veren Tabgaç halkının sözü tatlı, akiği asil idi. Onlar tatlı söz, asil (hazinesiyle) aldatarak, uzaktaki kavimleri kendisine bu şekilde yaklaştırdı. Yakın konduktan sonra kötü (fesat) bilgisini kullanırdı. İyi, bilgili kişi, iyi alp kişi ona katlanmazdı. Bir kişi yanılrsa, elindeki halkı beşiğine kadar (beşikteki nesline kadar) kurtulmazdı”; *Körüg sabı anday: Toquz oyuz bodun üze qayan olurty ter. Tabyaçyaru Quny señünig idmiş, qıtajyaru Tonra semig idmiş sab ança idmiş Az-qıja türük bodun* “Casusun sözü böyle: - Dokuz Oğuz halkının üstünde Kağan oturdu dedi. Tabgaçlara Kunu Señün’ü gönderdi. Çinlilere Tonra Sem’i gönderdi. Sözü bu şekilde gönderdi: *Azıcık Türk halkı” jorijur ermiş, qayanı alp ermiş, ajuuçisi bilige ermiş. Ol eki kişsi bar erser, sini tabyaçıy ölürteçi termin. Öñre Qıtajıy ölürteçi termin. Bini oyuzuy* “sefere çıkabilir. Kağanı alp idi, akılcısı bilge imiş. Bu iki kişi olursa, Tabgaç seni öldürecek, doğuda Çinliyi de öldürecek, Oğuz olan beni de yok edecek der” *ölürteçi ök termin. Tabyaç beridenjen teg! Qıtaj öñdenjen teg! Ben jirdandajan tegejin! Türük esir bodun jerinte idi jorımazun! Usur idi joq qısalım* [Bu yüzden] Tabgaçlar beriden (önünden), Çinliler doğudan, ben sırtından saldırayım. Türk-esir halkının yerinde [kendi] sahibi idare etmesin. Bu şekilde sahibini yok edelim” *termin. Ol sabıy esidip tün udişqim kelmedi. Küntüz olurişqim kelmedi. Anda ötrü qayanıma ötüntim, ança ötüntim. Tabyaç, oyuz, qıtan bu üçegü qabişar* “ demiş. Bu sözü duyduktan sonra gece uykum gelmedi. Gündüz oturmak istemedim. Sonra kağanıma rica ettim. Bu şekilde rica ettim: Tabgaç, Oğuz, Çin

bu üçü birlikte”¹ Türk yazıtları üzerine araştırma yapan bilim insanların Bilge Kağan ve Kül Tigin’in babası Kapağan Kağan’a kendi ismi Moço ile hitap edildiği ve Tonyukuk’un Çin İmparatorluğu’nda askerî eğitim aldığı hakkında bilgi vermeleri² de Türk ve Çin halkları arasındaki ilişkinin çok eskilere uzandığına işaret eder. Çin ve Türk halkları arasındaki diplomatik ilişkinin tesis edildiği bilgisi Kül Tigin bengü taşı metninden açıkça görülür. 731 yılının Aralık ayında Bilge Kağan Kül Tigin’in vefat ettiğini duyurup anısına abide dikmek için Çin imparatorundan usta göndermesini rica eder. Yazıttaki metinde: *Meniñ sabimîn simadi tabyaç qayani içreki bedizçig iti* “Benim sözlerimi geri çevirmedi. Tabgaç Kağanı bedizci gönderdi” KT yazıtı,11,12 cümlesi ifade edilir.

Kül Tigin’in defin merasimine katılan Çin heyeti hakkında K.Sartkojaulı şu bilgileri vermektedir: “Tan imparatorluğunun imparatoru Süyan Tzun Kül Tigin’in Türk Kağanlığındaki mevkiine yaraşır bir şekilde Tan İmparatorluğu ordu kumandanlarından Lüsyân’ı ve yanına saray ustalarından altı kişiyi vererek imparator adına Bilge Kağan’a taziye mektubunu gönderir. İmparator Süyan Tzun’un bu kadar hızlı bir şekilde hareket etmesi şaşırıktır. Bugün kullanılan takvime göre 9 Aralık 731 tarihinde Kül Tigin vefat eder, 19 Aralık günü defnedildikten 10 gün içinde Kül Tigin’in ölüm haberi Tan imparatoruna ulaşır, imparator tahtındaki Süyan Tzun taziye mektubunu hazırlar ve imparatorluk adına heyet gönderir. Net olarak ifade edersek, Kay-iyuan takvimine göre 20 yılı 10 ayın 7 günü, bizim kullandığımız takvime göre 29 Aralık 731 tarihinde temsilcisini göndermiştir. İmparator altı kişi göndermekle yetinmemiş. Onların yanlarında askerleri, koruyucuları, at bakıcısı, kuş bakıcısı ve ahçısı gibi ayrı bir grup daha bulunur. Altı usta Kül Tigin’e özel olarak yapacakları kutsal mekânın inşaatını yapmak, ibadethane duvarına Kül Tigin’in katıldığı seferlerin resmini yapmak, sütuna imparatorun

¹ Sartkojaulı Q. Orhon Muraları (Orhun Yazıtları). – Astana: Kültegin, 2003. – s. 126-236.

² Aydarov G. Tonikuk Eskertkişiniñ Tili (VIII ğasır). – Almatı: Qazaqstan, 2000. – s. 47-48.

kendi eliyle yazdığı metnin grafik özelliğini aynen değiştirmeden kazımak, heykelleri yerleştirmek gibi işleri yapar. Heyetin başında bulunan Çjan Tsüy çok geçmeden geri dönmüş olabilir. Çünkü Türkçe metinde onun ismi geçmemektedir. Bakan Lü Syan (metinde İsyi Leken) ve usta Çjan Sünzün (metinde Çan Senün) ikisinin adı metinde anılmıştır. Anıtın açılış törenine Tabgaç'tan İsyi Leken ipek (on bin deste), bolca altın ve gümüş getirir".¹

Tarihî vesikalarda belirtildiği gibi devirler boyu süregelen Türk ve Çin halklarının ilişkisi, onların Çin vakayinamesinde yer alması Çin'deki Türk halkları hakkında ilk verileri oluştururken, Çin araştırmacıları tarafından kendi ülke tarihiyle ilgili yazılı bilgileri ve vakayinameler metninde yer alan eski boyları belirleme konuları bölgesel türkolojinin temelini atmıştır. Sonraki yıllarda Çin ve Çarlık Rusya'nın bölgeyi paylaşması sırasında Türk halklarının anavatanı olan toprakların Çin idaresine geçmesi ve ayrıca XX.yy.ın ilk yıllarındaki Sovyet hükümetinin siyasetinden dolayı sürgüne uğrayan Türklerin bir bölümünün komşu Çin topraklarına göç etmesine bağlı olarak Çin'de 13 milyona yakın Uygur, Kazak, Özbek, Tatar, Kırgız, Sarı Uygur, Tuva gibi Türk soyluların yaşaması da Çin'deki Türkoloji biliminin gelişmesini etkilemiştir. Yerel Türk halklarının ana dilinde eğitim almasına ve kültürünü geliştirmeye ortam sağlayan Çin devletinin siyasi ilkeleri de bölgesel türkolojinin gelişmesini olumlu ölçüde etkilemiştir.

Çin'deki Türkoloji öncelikle Türk boylarının tarihini belirleme, Türk yazıtlarını inceleme konusuna değinmekle birlikte XX.yy.ın son yıllarından beri alanını genişleterek yerel Türk halklarının tarihi, kültürü, edebiyatı ve diliyle ilgili konular üzerinde yoğunlaşmışlardır. Bu durum Çin'de kendi yöntemiyle farklılaşan türkoloji ekolü oluştuğuna delalet eder.

Çin topraklarından başlayan Büyük İpek Yolu boyunca yerleşmiş bulunan Doğu Türkistan (bugünkü Sincan bölgesi) Türklerin kültür ve ticaret merkezi hâlindeki eski anavatanlarıdır. Doğu Türkistan,

1 Sartqojaulı Q. Orhon Muraları (Orhun Yazıtları). – Astana: Kültegin, 2003. – s.149-150.

Turfan bölgesinde yaşayan Türk boylarının göçebe yaşantısının yanında yerleşik hayat tarzını da benimsediklerini ve ticaret, el sanatları, bahçivanlık, tarlacılık ve sulama kültürünü de çok iyi bildiklerini gösteren tarihî ve arkeolojik bulgular bulunmaktadır. Bu bölgeden bulunan değişik alfabelerle yazıya geçirilmiş olan Türk yazılı eserleri de Doğu Türkistan'lı Türklerin kültür göstergelerinin birini oluşturmaktadır. Doğu Türkistan'da bulunan yazılı eserlerin sayısı 50 kadar,¹ kullanılan yazı örnekleri 26, bunlar: Arami yazı sistemindeki Kharoşti alfabeti, Arap alfabeti, Fars alfabeti, Karahanlılar alfabeti, Çağatay alfabeti, Süryani alfabeti, Mani (Manihey) alfabeti, Soğd alfabeti, Göktürk alfabeti, Kidan alfabeti, Eski Uygur alfabeti, Moğol alfabeti, Totın Moğol alfabeti, Sibe alfabeti; Hua Şiya yazı sistemindeki Çin alfabeti, Batı Şiya alfabeti, Kidan büyük alfabeti; Brahmi yazı sistemindeki Brahmi alfabeti, Sanskrit alfabeti, Tohar alfabeti, Basma alfabeti². Burada anılan Karahanlılar alfabeti ile Çağatay alfabeti Arap elifbasının kısmen değiştirilmiş değişiklikleridir. Doğu Türkistan'da yaşamış bulunan Türk boyları tarafından Göktürk, Eski Uygur ve Arap alfabetleri dışında yukarıda adı geçen değişik alfabe kullanımının başlıca sebebinin İpek Yolu ile ticaret yapmaya gelenlerin Türklerle yakın bağ kurmaları ve İslam dini öncesindeki dinî inançlarına bağlamak mümkündür.

Türklerin kullandığı alfabeler hakkındaki ilk bilginin VI. yy.ın ortalarında yazılan "*Coh Çarlığı Tarihi. Türklerin Şeceresi*", "*Kuzey Çi Çarlığı Tarihi*", "*İye Luy Çiyan'ın Hayatı*" isimli vakayinamelerde yer aldığını belirten K.Gabithanulı şunları ifade eder: "Önceki kaynakta onların (Türklerin) alfabeti Huların yazısına benzetilse de, sonuncusunda "Day ülkesinde doğan Li Şiçin dört dil bilen tanınmış kişiydi... Huju Hanı Buddha Nomlarını Türk diline tercüme etme emrini verdi. Saray kâtibi Li Dılın'a ilk konuşmayı kaydettirerek Türk kağanına

¹ Bazılhan N. Türik Bitiktanuw Salasınıñ Teoriyalıq Mäseleleri: Tariyhiy-mäde-niy Aspektleri (Türk Bitig Alanının Kuramsal Konuları: Tarihî ve Kültürel Açılırları)//Köne Türk Jazuwlarıñ Zerttelüwi: Bugini men Bolaşağı. – Astana: Atamura, 2004. – s. 104.

² Qurban Üwäli. Bizdiñ Tariyhiy Jazuwlarımız (Tarihî Alfabelerimiz). – Ürimşi, 1986. – s. 105-110.

göndertti" denilmiştir. Bu olay Taspar Kağan döneminde (574-576) olmuştur." Ancak Türklerin VI.yy.da kullandığı alfabenin Türk runik alfabesi mi yoksa Soğd menşeli bir alfabe mi olduğu konusunda bilim çevresinde henüz ortak bir görüş oluşmamıştır. Bazı bilim insanları Moğolistan'daki Buğut'ta bulunan Soğd alfabesiyle yazılan metinlerden hareketle Türklerin VI.yy.ın sonunda Soğd alfabesini kullandıklarını, Göktürk alfabesinin daha sonra oluştuğunu ileri sürmektedir (Gın Şimin. Eski Yazıtlar hakkında // Türkler ve Uygurların tarihi ile ilgili bilimsel makaleler kitabı. 1.cilt. Cinhua basımevi, 1987, 572 s. Çince). Ancak bu yorum bilimsel olarak henüz ispatlanmış değildir. Eski Türk yazıtları Çin'de bilimsel olarak XX.yy.ın 30-40. yıllarından itibaren incelenmeye başlamıştır. Çin vesikalarında yer alan bilgiler ise bundan on asır öncesine aittir. Örneğin , "Eski Tanname" ve "Yeni Tannamede" Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının dikildiği ve bu törene Tan hanedanından özel heyetin katıldığı kaydedilmiştir. XIII. yy. şairi İye Lüytau'ın o dönemde yazdığı "Kurum'u Alma" isimli şiirinin açıklamasında Kül Tigin yazıtından söz edilir. Ayrıca İyuan döneminde (1206-1279) şair Çin İpu'nun "Karakurum'daki kuzey Tan Kültegin Taş Anıtı" isimli bir şiir yazdığından haber veren bilgiler buunmaktadır.¹

Kül Tigin yazıtının batı yüzündeki Çince metin ilk defa XX.yy.ın ilk yıllarında incelenmeye başlar. 1911 yılında Moğolistan'ı ziyaret eden Çin İmparatorunun temsilcisi yazıtın kopyasını alır ve yayımlar. Çince metin ilk defa 1929 yılında Huan Congı'nın "Kül Tigin Yazıtı" isimli makalesinde Cunşan Üniversitesi Dil ve Tarih Enstitüsünün haftalık dergisinde yayımlanır. O dönemden sonra Çinli araştırmacıların Türk yazıtları ilgisi artar ve Türkçe metni ile ilgili de birkaç eser yayımlanır. Bunların sırasında Huan Congı'nın Yine Kül Tigin Yazıtı (1930), Tan Dönemindeki Bilge Kağan Yazıtı (1933), Tan dönemindeki Kül Tigin yazıtı (1933); İyue Ciyashiau'un Karakurum'daki Tan Döneminden Kalma Üç Kitabe (1934); Han Rulin'in Kül Tigin

¹ Ğabiythanulı Q. Köne Türki Jazba Eskertkişteriniñ Qıtayda Zerttelüwi (Eski Türk Yazılarının Çin'de Araştırılması)//Til jäne Qoğam. – Astana. 2006. – № 2(7). – s. 99-100.

Yazıtı Türkçe Metninin Tercümesi ve Açıklamalar (1935), Tonyukuk Yazıtı Türkçe Metninin Tercümesi (1936); Uan Cinri'nin Batır Bilge Kağan Yazıtı Türkçe Metni Tercümesi ve Açıklamalar"; Çin Cunmiya'nın Bilge Kağan Yazıtı Türkçe Metni, Turğan Ağaç Kakma Yazılarının Açıklamaları, Türk Tarihi isimli çalışmalar bulunmaktadır.¹

Çin topraklarında ve sınırdaş bölgelerde Türk halklarıyla birlikte Moğol, Tunguz, Mançu halklarının karışık olarak yaşamasına bağlı olarak eskilerden devam edegelen çok dilli karşılaştırmalı sözlükler hazırlama geleneği de Türkolojinin gelişmesini sağlamıştır. Çin'de hazırlanmış olan Türk dillerinin en eski sözlüklerinden 1403-1424 yıllar aralığında ilk değişiksi, 1465-1566 yıllarında da tam değişiksi yayımlanmış olan *Idikut Sözlüğü*'nde Çin ve Uygur dillerinin malzemeleri; 1763 yılında hazırlanan *Batı Bölgesi Benzer Dilli Halklar Beyanı İsimli Sözlükte* Çin, Uygur, Moğol, Mançu ve Tibet dilleri karşılaştırmalı olarak verilmiştir; 1795 yılında yazılmış olan *Beş Dilli Mançuca Sözlükte* Mançu, Tibet, Moğol, Uygur ve Çin dilleri malzemeleri yer almıştır.

XX. yy.ın son yıllarından itibaren Çin'de yürütülen türkolojik araştırmaların alanı genişler. İlk türkolojik araştırmalar makale ve bildiri şeklindeyken, daha sonra kapsamlı monografik çalışmalar, ders kitapları ve sözlükler yayımlanmaya başlar. Çin Türkolojik Ekolünün gelişmesini sağlayan büyük bilim adamı Gın Şimin'dir. Bilim insanının türkolojiyle ilgili çalışmaları: *Uygurca Tarihi Destan Oğuz Kağan Hakkında* (1979), *Eski Türk Yazıtları Metni*, *Eski Dil Mirasının Sincan'dan Bulunması ve Araştırılması Üzerine* (1979). Türkçe eserleri Çinceye tercüme eden, ders kitapları ve sözlükler hazırlayan bilim insanlarının başında Hu Cinhua, Li Cinvı, Çin Zoncın, Vıy Süyi, Yan Fusüye, Li Zınşan, Can Teşan bulunmaktadır.

Çinli Türkologlar Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig, Yüknekli Edib Ahmed bin Mahmut'un Atebetü'l Hakayık isimli eserlerini Çince ve Uygurcaya, Oğuz Kağan'ı Çince, Uygurca ve Kazak-

¹ Ğabiythanulı Q. Köne Türki Jazba Eskertkişteriniñ Qıtayda Zerttelüwi (Eski Türk Yazılarının Çin'de Araştırılması)//Til jäne Qoğam. – Astana. 2006. – № 2(7). – s. 99-100.

çaya, Kaşgarlı Mahmut'un Dîvânü Lugâti't-Türk sözlüğünü (3 cilt) Uygur diline tercüme etmiş, *Eski Türk Yazıtları Dili Grameri*, *Eski Türk Yazıtları Söz varlığı*, *Eski Uygurca Yazılı Eserler* isimli ders kitaplarını hazırlamış ve dil bilimsel Türkolojinin gelişimine kendi katkılarını sağlamışlardır.

XX.yy.ın 70'li yıllarından itibaren Çin'de yaşayan Kazak ve Uygurlar da Türkoloji araştırmaları yapmaya başlamıştır. Bunların arasında Erkin Augali, Tursın Ayup, Abdükerim Hoca, Kurban Uali, Kahar Barat, Aydar Mırkamal, Abdüreşit Yakup, Hamit Temir, Maken İlekenulı gibi Türkolog uzmanlar bulunmaktadır. Erkin Augali Genel Altaistik ve Eski Türk yazıtları ile ilgili, Aydar Mırkamal Eski Uygur yazıtlarını okuma, tercüme etme, dilini inceleme konuları üzerinde çalışmaktadır. Türk soylu araştırmacıların yetişmesi, isimlerinin bilim çevrelerine tanınması Çin'deki Türkoloji Ekolün ve dil bilimsel Türkolojinin gelişmesine yeni ivme kazandırmıştır.

Moğolistan Türkolojisi. Türkolojinin Moğolistan ayağının gelişmesindeki etkenleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Türk ve Moğol halklarının komşuluğu ve yakın bağlarının bulunması; her iki milletin göçebe yaşam tarzını benimseleri, gelenek ve göreneklerdeki benzerlikler; Sovyetler Birliği'nin Moğolistan'a etkisi (ortak sosyalist rejim); VII.-IX. yy. runik harfli Türk yazıtlarının çoğunluğunun Moğolistan topraklarında bulunması; Türk ve Moğol dillerinin Altay Dil Birliğine mensup olması; Moğolistan'da Türk soyluların yaşaması.

Moğolistan'da akademik anlamdaki Türkoloji çalışmaları XX.yy.ın ortalarında başlamaktadır. Bu dönemden itibaren Moğol araştırmacıları tarafından yakın bağları bulunan Türk halklarının tarihi, etnografisi, dili ve kültürü ile ilgili araştırmalar yapılmıştır. Orhun-Yenisey ve Talas bölgesinde bulunan kitabelerin Türklere ait olduğu belirlendikten sonra dünya Türkolojisi yeni yazıtları arayıp bulma, okuma ve tercüme etme konuları üzerinde yoğunlaşırken Moğol bilim adamları da kendi topraklarındaki yazıtların bulunduğu bölgeleri araştırma işini ele almıştır. Moğolistan'daki Türkoloji bilimi özellikle Türk yazıtlarının bulunduğu bölgelerde yapılan arkeolojik araştırmalar çerçevesinde gelişmiştir. Türk yazıtlarının bulunduğu

bölgeleri daha ayrıntılı biçimde araştırmak amacıyla 1950-1960 yılları arasında tarihî, arkeolojik ve dil bilimsel geziler düzenlendi. Bu gezilerin bazılarında Sovyet bilim insanları da katılmış ve Türkoloji bilimi için büyük önem taşıyan ve Eski Türk, Uygur ve Kırgız kağanlıkları hakkında bilgi veren Buğut ve Taryat kitabeleri bulunmuştur. N.Ser-Odjav, H.Perlee, D.Navaan, Ts.Dorjsüren, D.Tzevendörj vd. Moğol arkeologlarının eserlerinde Türkoloji ile ilgili araştırmalar ortaya konulmuştur. B.Ripçen tarafından hazırlanan “*Moğol Putağ Handı Biçees Gerelt Hoşoniy Eyül*” (Moğolistan’daki Kaya Yazısı ve Yazıt Kompleksleri) isimli Atlas 1968 yılında yayımlanmıştır. Arkeolojik araştırmalar içinde Moğol bilgini N.Ser-Odjav’ın eserini burada belirtmek mümkündür. Ser-Odjav’ın *Yeniden Bulunan Türk Yazıları* (1960), *İh Ashet veya Altan Tamgan Tarhan Yazıtı* (1963), *Ertniy Türegüd (Eski Türkler)* (1970), *Mongolın Ertniy Tüüh* (Moğolistan’ın Eski Tarihi) (1977) isimli monografik eserleri uzun yıllar süren kazı çalışmalarının ürünüdür. Eski Türk yazıtlarını araştırma görevini Moğol Tarih ve Kültür Araştırma Heyeti 1969-1975 yıllarında devam ettirdi. Bu heyet Taryat, Tes, Karabalgasun, Biger, Darvi, Hutag uul, Tsenhermandal, Hangiday Had yazıtlarını araştırmıştır.

M.Şinehüü (*Taryat’taki Orhun Türk Yeni Bitig Yazısı*, 1975), L.Bord (*Moğolistan’daki Kaya Yazıları*, 1990), D.Bayar (*Moğolistan’ın Merkezî Topraklarındaki Türk Taş Heykelleri*, 1997), G.Sanjmyatov (*Mongolın Hadnı Zurap*, 1990), Ts.Battulga’nın (*Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları*, 1999) vb. eserleri yayımlanmıştır.

Moğolistan Türkolojisinin dil bilimsel kolunun gelişmesine orada yaşayan Kazak diasporası temsilcileri büyük emek sarfetmiştir. Moğolistan’daki Türkolojinin, özellikle Kazak Türkçesi alanının gelişmesine Prof. B.Bazılhan önemli katkılarda bulunmuştur. Bazılhan; Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Taryat, Gurvalcin Uul, Hangiday, Övör Dörvölj vb. Türk yazıtlarını yeniden araştırmış, okumuş ve bilimsel tercümelerini yapmıştır. Eski Türkçenin yapısı kelime ve morfem, ek morfem konularını *Eski Türk Bitigleri Dilindeki Kelime Yapısı* (1979) isimli monografide yeni bir bilimsel yorumla ele almıştır. Bilim adamının hazırladığı *Kazakça-Moğolca Sözlük* (1977), *Moğolca-Ka-*

zakça Sözlük (1987) Altayistik alanının önemli çalışmaları arasında yer almaktadır. Türk dilleri gelişiminin Altay Dönemi ile ilgili jeneolojik araştırmaları destekleyen bilim insanının Kazak ve Moğol dilinin fonetik sistemi, gramer yapısı ve söz varlığı nı ortaya koyan *Kazak ve Moğol Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri* (2000) isimli çalışması bu yöntemle yazılmış ilk kapsamlı eserdir.

Moğolistan Türkolojisinin gelişmesine büyük katkıda bulunan araştırmacıların bir diğeri de Q.Sartqojaulı'dır. Sartqojaulı'nın Eski Türk kitabeleri, Orhun yazıtlarının yeniden okunması ve tercümesi konularıyla ilgili çalışmaları bulunmaktadır. Moğolistan Türkolojisine büyük hizmette bulunan Kazak diasporası temsilcisi Runoloji uzmanı Q.Sartqojaulı bilimsel eserlerini tarihî vatanı Kazakistan'da vermektedir. Bugün Moğolistan Türkolojisi kendi çizgisinde gelişmesini sürdürmektedir.

Japonya Türkolojisi. Japonya'da Türk halklarının tarihi ve kültürü XIX.yy.ın başında gündeme gelmiş, farklı alanlar üzerindeki araştırmalar da XIX.yy.ın sonu ile XX. yy.ın ilk yıllarından itibaren yapılmaya başlanmıştır. Doğu kültüründe ayrı bir önemi bulunan, VIII.-X.yy.da Çin hiyeroglifleri ve Japon hece alfabesiyle yazılmış olan *Kodziki, Nihon Seki, Fukodi, Sin Sednzike, Manyesü, Konin-sü* vb. çok sayıda eser bırakan Japonların tarihi ve kültürüyle ilgili yazılı kaynaklar Türkologlar tarafından henüz araştırılmamıştır. Bundan dolayı Japon kaynaklarında yer alan Türkler hakkındaki bilginin hangi döneme ait olduğu henüz bilinmemektedir.

Türk halklarının dili, tarihi ve genel kültürünü araştırma işi ilk defa Kurakiçi Sirotori, Kadzup Enoki, Masao Mori, Nobua Yamada gibi Japon Türkolojisi temsilcilerinin çalıştığı Tokyo Üniversitesinde başlatılmıştır. Bugünlerde Tokyo Üniversitesinde çalışan Türkolog Hisao Komatsu Türklerin yeni tarihi ile ilgili araştırmalar yapmaktadır. Kyoto ve Hokkaido Üniversitelerinde de türkolojik araştırmalar Doğu Bilimi çerçevesinde yürütülmektedir. Japon âlimleri Türk yazıtlarının bulunduğu Moğolistan topraklarına Moriasu Takao'nun başkanlık ettiği gezi düzenleyerek Eski Türk kitabelerinin okunması ve tarihî dil bilimsel konularla ilgili kendi yorumlarını ileri sürmekte-

dir. Japon Türkologu Masahiro Şogayto Londra ve Petersburg'da bulunan El Yazmaları Fonundaki Eski Uygur metinlerini araştırmıştır. Ayrıca Oda Juten, Day Matsuy, Umemura, Sugahara Mitsumi gibi bilim adamları Türkoloji alanında çalışmalar yapmaktadır. Çağatayca metinler üzerinde yoğunlaşan bilim insanları arasında Sugauara Jun, Sugahara Mitsumi, Şinmen Kang bulunmaktadır. Çağdaş Türk Dillerinden Yakut ve Dolgan dilleri üzerinde Fujishiro Setsu, Ebata; Uygur dili üzerinde Hayaşi Touru, Kuribayaşi, Sugauara Jun vd. bilim insanları çalışmaktadır.

Sovyetler Birliği ve Japonya'nın siyasi, ekonomik, kültürel ve bilimsel münasebetleri sonucu 1955 yılında Hokkaido Üniversitesi yanında Sovyet Kazakistan tarihini araştıran bilimsel bir merkez kurularak uzun yıllar boyu Komünist Parti'nin siyasi ve ideolojik ilkeleri ile sosyalist rejimin gelişim tarihi ve Sovyetler Birliği'nin tarihini incelemekle uğraşırken 1990 yılından sonra Orta Asya'nın genel konularıyla ve türkolojik yöndeki araştırmalara yönelmiştir. Kyoto Üniversitesi bünyesindeki Şarkiyat Kürsüsü Orta Asya tarihi incelemelerini yürüten büyük bir merkezdir. Japonya Türkolojik Ekolü'nün önemli temsilcilerinden Toru Haneda bu kürsüde çalışmıştır. Japonya'da 1917 yılında açılan doğu kültürü ve tarihi, dili ve edebiyatıyla ilgili çok sayıda bilimsel kaynakların bulunduğu Şarkiyat Kütüphanesi (Toyo Bunko) çalışmaktadır.

Eklemeli diller olan Türkçe ve Japoncanın Altay Dil Ailesine mensubiyeti ile ilişkilendirilerek ileri sürülen Japonların etnogenezi hakkındaki yorumlar Türk ve Japonların tarihî ilişkisi üzerinde yoğunlaşılmasını gerektirmektedir. Türk ve Japon münasebetlerini tarih ve dil açılarından inceleme çağdaş Türkolojinin gündeminde yer alan konularındandır.

Türkiye Türkolojisi. Türkoloji biliminin Avrupa'da gelişmesinin temel etkenlerinden biri olan Osmanlı İmparatorluğu'nun varisi Türkiye'de de Türklerin, genel olarak Türk halklarının dili, tarihi, örf âdetleri, edebiyatı ve kültürü ile ilgili eserler Türklerin Avrupa'ya göç etmesinin ilk dönemlerinde yazılmaya başlanmıştır. Türk Dilinin tarihî gelişimini gösteren temel kaynaklardan biri Divriğili Fahred-

din Efendi'nin Kasîdetü fi-Kavâid-i Lisânî't-Türk (XIII-XIV yy.) Türk dilinin ilk grameri sayılmaktadır. XVI.yy.da yazılmış olan Bergamalı Kadri'nin *Müeyyessiretü'l-Ulûm* adlı eseri Osmanlı Türkleri dilinin gramer yapısını açıklayan eserler arasındadır. XIX.yy.da Türkiye âlimleri esasen Orta Türkçe Dönemi yazılı eserlerini okuyup yayımlama çalışmalarını yürütmüşlerdir.

XIX.yy.da Türkolojinin gelişmesine katkıda bulunan Türkolog ve devlet adamları Bergamalı Kadri (ö. 937/1530'dan sonra), eseri: *Müeyyessiretü'l-Ulûm*, Ahmet Cevdet Paşa (26/27.03.1823-26.05.1895), eserleri: *Dîvançe*, *Mi'yâr-ı Sedâd*, *Âdâb-ı Sedâd*, *Mecmûa-i Âliyye*, *Ma'lûmât-ı Nâfi'a*, *Eser-i Ahd-i Hamidî*, *Mukaddime-i İbn Haldun*, *Sosyalistlere Dâir bir Makale*, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Düstur*; Ahmet Vefik Paşa (03.06.1823-02.04.1891), eserleri: *Salnâme*, *Hikmet-i Târih*, *Şecere-i Türkî* (Ebûlgâzi Bahadır Han), *Fezleke-i Târih-i Osmânî*, *Müntehabât-ı Durub-ı Emsal*; Kâtib Çelebi: *Düstûr el-Amel li-İslâh el-Halel*; Şemseddin Sami (01.06.1850-01.07.1904), eserleri: *Taaşşuk-ı Tal'at ve Fitnat* (1872-1873); *Kâmûs-i Türkî* (1899-1900) vb.

XIX. yy.ın ikinci yarısında Arap alfabesiyle, Arap dil bilimi geleneğiyle Türk dilinin birkaç grameri yazılmıştır: Ahmet Cevdet Paşa ve Fuat Paşa'nın yazdığı *Kavâid-i Osmaniye* isimli grameri (1851); Abdullah Ramiz Paşa'nın 1866 yılında yayımladığı *Emsile-i Türkiyye* isimli grameri; Manastırlı Mehmet Rifat'ın yazdığı *Hâce-i Lisân-ı Osmânî* (1885) eseri; Şemseddin Sami'nin yazdığı *Nev Usûl Sarf-ı Türkî* isimli grameri (1892); Necip Asım'ın *Osmanlı Sarfı* adlı grameri (1894). Şemseddin Sami'nin yazdığı gramer kitabında Türk dilinin özellikleri, Arap dilinin gramerinden farklılığı ele alınmıştır.

1931 yılında Türk Tarih Kurumu'nun kurulması Türkiye Türkolojisi çalışmalarının sistemli hâle gelmesini sağlamıştır. Türk dili araştırmalarına da İstanbul Üniversitesinde çalışan bilim adamları önyak olmuşlardır.

XX. yy.ın ilk yıllarında (1908-1928) çıkan Türk dili gramerleri Batı dil bilimi yöntemleri esas alınarak yazılmış, bunların arasında 1908 yılında Hüseyin Cahit tarafından yazılan *Türkçe Sarf ve Nahiv*, 1912 yılında yazılan Ahmet Cevat Emre'nin *Lisân-ı Osmanî: Sarf ve Nahiv*

isimli gramerlerini göstermek mümkündür. Ahmet Cevat Emre'nin (1878-10.12.1961) diğer eserleri de Türkoloji için değer taşımaktadır: *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (İlk Deneme)*. Birinci Kitap Fonetik (1949), *Türkçede Kelime Teşkili Hakkında Bir Anket*. Birinci Kitap (1933), *Eski Türk Yazısının Menşei* (1938), *Türkçenin Yapılışı: Mukayeseli Türk Gramerine Hazırlık İrdemleri* (1942), *Türkçede İsim Temelleri: Mukayeseli Türk Gramerine Hazırlık İrdemleri* (1943), *Türk Dilbilgisi: Türkçenin Bugünkü ve Geçmişteki Gelişimleri Üzerine Gramer Denemesi* (1945).

Ayrıca Türkiye'deki Türkolojinin gelişmesine İbrahim Necmi Dilmen (1889-1945) *Yeni Türkçe Dersleri* (İstanbul, 1928), *Türkçe Gramer 1-4* (İstanbul, 1930), *Türkçe Gramer: Lise ve Orta Mekteplerle Muallim ve Hayat Mekteplerine Mahsustur* (İstanbul, 1933), *Güneş Dil Teorisinin Ana Hatları Hakkında* (Ankara, 1935), *Türk Dilbilgisi Dersleri* (İstanbul, 1936), *Türk Tarih Tezinde Güneş-Dil Teorisinin Yeri ve Değeri* (İstanbul, 1937); Mehmet Ali Ağakay (1893 -21.11.1965): *Türkçe Sözlük* (İstanbul, 1945, Ankara, 1955, 1959), *Felsefe Terimlerinin Dil Bakımından Açıklanması Dolayısıyla Bazı Kelime Yapı Yolları* (İstanbul, 1943), *Türkçede Mecazlar Sözlüğü* (Ankara, 1949), *Türkçede Yakın Anlamli Kelimeler Sözlüğü* (Ankara, 1956), *Fransızca-Türkçe Sözlük* (Ankara, 1962, Ankara, 1971); Agop Dilâçar Martayan (22.05.1895-12.09.1979, Türk Dili Kurumunun İlk Sekreteri): *Türk Diline Genel Bir Bakış* (Ankara, 1964), *Dil, Diller ve Dilcilik* (Ankara, 1968), *Kutadgu Bilig İncelemesi* (Ankara, 1972), *Türkiye'de Dil Özleşmesi* (Ankara, 1965), *Wilhelm Thomsen ve Orhon Yazıtlarının Çözülüşü* (Ankara, 1963), *Devlet Dili Olarak Türkçe* (Ankara, 1962), *Les Bases Bio-Psychologiques de la Théorie Güneş-Dil* (İstanbul, 1936), *Anadili İlkeleri ve Türkiye Dışındaki Başlıca Uygulamalar* (Ankara, 1978); Ömer Asım Aksoy (05.04.1898-30.10.1993.30.10): *Usûl-i Tahrir ve Edebiyat Dersleri* (Gaziantep, 1925), *Gaziantep Dilinin Tetkiki* (Gaziantep, 1933); *Gaziantep Ağzında Sentaks Araştırmaları* (Gaziantep, 1936); *Bir Dili Öğrenmek İçin En Lüzumlu Kelimeler* (Gaziantep: Halkevi, 1936); *Güneş Dil Teorisi ve Türk Dil Kurultayı* (Gaziantep, Halkevi, 1937); *Deyim, Takım Söz, Meşhur Söz, Atalarsözü* (Ankara, 1940); *Örneklerle Tarama Sözlüğü* (Ankara, 1942) eserleriyle katkıda bulunmuşlardır.

Türk dilinin araştırılması 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra yeni ivme kazanmıştır. 1932 yılından itibaren Atatürk'ün başkanlığında yürütülen Dil Devrimi sırasında Türk Dilini yabancı diller baskısından kurtarma; söz varlığı ve terminolojideki Arapça, Farsça ve Batı dilleri unsurlarını imkânlar dahilinde Türkçe alternatifleri ile değiştirme; gramer alanındaki Arapça, Farsça ve Fransızca kalıpları tekrarlamaktan vazgeçme; Türk dilinin fonetik özelliklerine uygun yeni alfabeğe geçme konuları ele alınarak yeni Türk Dil biliminin oluşmasına zemin hazırlandı. Yeni özelliklerle yazılan ilk eserler arasında Tahsin Banguoğlu'nun *Ana Hatları ile Türk Grameri* (1940) isimli gramerini anmak mümkündür.

XX.yy.daki Türkiye Türkolojisinin gelişmesine büyük katkıda bulunan tanınmış Türk dil bilimci ve aynı zamanda devlet adamı olan Besim Atalay'dır (1882-1965). Türk Dili Kurumu Başkanlığında önemli görevlerde bulunur (1932-1951). 1937-1942 yılları aralığında Ankara Üniversitesinde profesör olarak çalışan Besim Atalay Kaşgarlı Mahmut'un *Dîvânü Lugâti't-Türk* sözlüğünün Türkçe tercümesini (1939-1943) hazırlar, 1530 yılında Bergamalı Kadri'nin yazdığı *Mü-yessiretü'l-Ulûm* isimli eserini yayına hazırlar (1946), Kıpçak ve Çağatay dillerindeki birkaç eseri yayımlar. Arapça ve Farsçayı çok iyi bilen bilginin tercüme ettiği Kur'an tefsiri 2 defa yayımlanır. Önemli eserleri: *Bektaşîlik ve Edebiyatı* (Ankara, 1924); *Türk Büyüklüğü ve Türk Adları* (İstanbul, 1923, 1935); *Türk Dili Kuralları* (Ankara, 1931); *Dîvânü Lugâti't-Türk Çevirisi* (Ankara, 1939-1941); *Dîvânü Lugâti't-Türk Dizini* (Ankara, 1943); *Türkçede Kelime Yapma Yolları* (İstanbul, 1946); *Eş-Şüzûr-üz-Zehebiyye vel-Kitaül-Ahmediyye fil-Lûgât-it-Türkiyye* (İstanbul, 1949); *Seng-Lâh. Lugât-i Nevâî (Mebani-ül Lûga)* (İstanbul, 1950); *Türk Dili İle İbadet* (İstanbul, 1961); *Hayvan Hikâyeleri ve Hayvanlardan Öğütler* (İstanbul, 1962); *Türk Dilinde Ana Kelimeler veya Türkçe Türetme Sözlüğü* (Ankara, 1967); *Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü* (Ankara, 1970) vb.

Türk soylular bağımsızlıklarını almadan önce tek bağımsız devlet olan Türkiye'de Türk çıkarları esasında Türk dünyasının birliği, diğer Türk halklarının kaderi, Türk dilleri, ortak Türk al-

fabesi vb. konular üzerine açık olarak görüşler bildirilmiş ve çalışılmıştır. İsmail Gaspıralı (08.03.1851-11.09.1914), İbrahim Şinasi (05.08.1826 - 13.09.1871); Muallim Naci (1850-1893); Necip Asım Yazıksız (29.12.1861 -12.12.1935); Veled Çelebi İzbudak (16.07.1869 – 04.05.1950); Mehmet Ziya Gökalp (23.03.1876 – 25.10.1924); Saim Ali Dilemre (1880 - 1954); Celal Sağır Erozan (29.09.1883 - 16.11.1935); Ali Canip Yöntem (1887 - 1967); Abdülkadir İnan (29.11.1889 - 1976); İsmail Hami Danişmend (1899 – 04.12.1967); İsmail Hikmet Ertaylan (1889-1967); Zeki Velidi Togan (10.12.1890-26.07.1970); Mehmet Fuat Köprülü (04.12.1890 - 28.06.1966); Hasan Raşid Tankut (1891 – 1980); Tahir Nejat Gencan (1892 - 02.07.1980), Mustafa Nihat Özön (1896 – 1980); Hamit (Abdulhamit) Zübeyir Kuşay (1897-1984); Ali Nihat Tarlan (1898 - 30.09.1978) vd. dilci, tarihçi bilim insanları, devlet adamları, şair ve yazarların Türk dünyasıyla ilgili eserleri de dil bilimsel Türkolojinin gelişmesini olumlu yönde etkilemiştir.

XX. yy.ın 30'lu yıllarında temeli atılan akademik Türk Dil bilimi art zamanlı ve eş zamanlı açıdan birkaç yönde gelişmektedir. Türkiye'deki Türkolog bilimadamları arasında Anadolu ağızları, dil bilim terimleri, Türk dilinin grameri, Türk dili tarihi, Orhun grameri üzerinde çalışan Talat Tekin, Zeynep Korkmaz, Ahmet Caferoğlu; Karahanlılar dönemi Türk dili, Eski Türk dili, çağdaş Türk dilleri ile ilgili Ahmet Bican Ercilasun; Eski Türk Dili, Uygur ve Çağatay yazılı eserleri ile Osman Fikri Sertkaya; söz varlığı ve terminoloji alanlarında Hasan Eren; Eski Anadolu Türk dili ile Hasibe Mazıoğlu; ağız araştırmalarıyla uğraşan Efrasyap Gemalmaz; Osmanlı Türk dili, Moğol dili konuları ile Tuncer Gülensoy; ağızlar, Eski Anadolu Türk dili ile Ahmet Buran; Çağatay dilini araştıran Hamza Zülfikar; sesbilgisi, cümlebilgisi alanları ile ilgili Günay Karaağaç, Eski Anadolu Türk dilini araştıran Şükrü Haluk Akalın; halk edebiyatı ve folklor dili Naciye Yıldız; Eski Kıpçak dili, Ermeni Kıpçakçası, çağdaş Türk dilleri Hülya Kasapoğlu Çengel; Türk dillerinin tarihi ve çağdaş Türk dilleri ile ilgili Mehmet Fatih Kirişçioğlu; Türk dillerinin karşılaştırmalı tarihî grameri, çağdaş Türk dilleri ile Süer Eker, Mustafa Öner; Eski

Uygur dili ve çağdaş Türk dillerini araştıran Fatma Sema Barutçu Özönder; Eski Uygur ve Altın Ordu dili Melek Özyetgin; Eski Türk dilini araştıran Hatice Şirin User vb. araştırmacıları anmak mümkündür. Türkiye Türkolojisi dünya Türkolojisindeki büyük merkezlerinden biridir.

Avrupa ve Amerika Türkolojisi. Yaşadıkları bölgenin uzaklıkları ve aralarında yakın bağların bulunmamasından dolayı Selçuk ve Osmanlı Türkleri ile karşılaşmalarına değin Avrupalıların Türkler hakkında () tam bir bilgiye sahip olma imkânları yoktu. Yine de tarihî kaynaklardan Avrupa'da Türk boyları hakkında az da olsa malumatın bulunduğu bilinmektedir. Çeşitli dönemlerde Doğu ülkelerine seyahat eden veya sürgün edilen Avrupalıların yazdıkları hatıra ve tuttıkları günlüklerde göçebe Türk boyları ve onların yaşamı hakkında kesik kesik bilgiler vardır. Tarihî kaynaklarda Avrupalıların Türklerle ilgili ilk bilgiye IV.yy.ın sonu ve V. yy.ın ilk yıllarında Hun boylarının Avrupa'ya düzenledikleri seferler esnasında sahip oldukları yazılır. Türkler ve Avrupalılar arasında bundan sonra gelişen ilişkiler beş-altı asır sonra Roma İmparatorluğu'nun kuzeyine göçebe Türk boylarının yerleşmeleri ve XI-XIII.yy.daki Bizanslı ve Haçlıların Selçuklulara karşı savaşı ile ilişkilendirilir. Bizanslı elçi ve tarihçilerin Orta Çağ'da yazdıkları eserlerinde Türkler hakkında bolca bilginin bulunduğu bilinir. Ancak bu kayıtların tamamı Türkologlar tarafından ele alınarak bilim dünyasına tanıtılmamıştır. Dil bilimsel kaynaklarda X-XII.yy.a kadar Avrupalıların Yunan, Latin, Hun ve Got dillerinde konuştıkları bilgisi bulunur: "Yunanca ve Latince kaynakların verilerine göre, Avrupa topraklarında eski dönemlerden beri dört temel dil mevcuttu: Yunanca, Latince, Hunca ve Gotça. Son ikisine İskitçe de denilirdi. Avrupa'da Yunanistan halkı ve Akdeniz ile Karadeniz kıyılarındaki bazı koloni ülkelerde yaşayanlar Yunanca konuşur. Avrupa'nın kalan kısmı Hunca ve Gotça konuşur. Yaklaşık olarak X-XII.yy.a kadar belirtilen topraklarda başka hiçbir dil yazılı kaynaklarda geçmemektedir. Hunca ve Gotça Türk dilleri idi".¹ Ne-

¹ Drozdov Yu.N. Tyurkskaya Etnonimiya Drevneevropeyskih Narodov (Eski Avrupa Halklarının Türk Etnonimi). – Moskva: Opora, 2008. – s. 5.

otürkolojik bağlamdaki bu tür görüşlerin bilimsel dayanağı henüz bulunmamaktadır. Ancak yine de Avrupalıların ve Türklerin tarihî bağlarının çok eskilere dayandığına işaret eden ipuçlarıdır. Türkler ve Hint Avrupa, Fin Ugor dillerinde konuşan halkların etnogeneziyle ilgili ortaya çıkan yeni Türkolojik alan çerçevesinde ileri sürülen görüşler de daha derin araştırılmayı gerektirmektedir.

Türkoloji biliminin elinde XIV. yy.dan itibaren kayda geçirilen bazı veriler vardır. Bunların arasında "XIV-XVI.yy.da Türk esaretinden ülkelerine dönen Avrupalıların: Bavaryalı Hans Schiltberger, Fransız Busiko, Slav V.Georgieviç, ayrıca başka da birçok elçi ve seyahatçi, Saksonyalı Adam Oleari, Flemenk W.Rubruck, Venedikli Marko Polo, Avusturyalı O.Busbek, S.Gerlah, Çek Vratislav, Pietro dell Valle, Polonyalı Starovolskiy'nin hatıra notları yayımlandı. Doğu ülkelerine seyahat eden Marko Polo, W.Rubruck gibi etnografik, coğrafi, dil bilimsel değerdeki eserleri bulunan Avrupalıların Türkler kavramını genişleterek maddi ve manevi kültürü daha da derinlemesine inceleme çalışmalarına olanak sağlamıştır".¹

Avrupa bilim çevresi Osmanlı Türkleri Konstantinopolis'i (1453) fethettikten sonra Türkleri önemsemeye başlar. Orta Asya'dan gelip Büyük Bizans Devleti'ni yıkan ve Orta Avrupa'ya değin sınırlarını genişleten göçebe boyların askerî yetenekleri Avrupa için tehlike oluşturmaya başlamıştır. Dolayısıyla Selçuklu ve Osmanlı Türklerinin tarihi, dili ve yaşam biçimi hakkında bilgi toplanarak araştırmalar dizisi başlatıldı. Konuşma kılavuzları hazırlandı. Selçuklu ve Oğuzların tarihi hakkında Ermeni tarihçisi G.Daranagets Vakayiname isimli eserini, Konstantinopolis'teki Floransa Elçiliğinin kâatibi Filippo Argenti Türk dilini öğrenmek isteyenler için ders kitabını yayımlamıştır (1533). Osmanlı Türklerinin tarihi ve etnografyası, dili ve edebiyatına XVI. yy.da başlayan Avrupa âlimlerinin ilgisi XVII.yy.da daha da canlanmıştır. Türk dilinin ilk bilimsel grameri İtalyan Pietro Ferraguti tarafından yazılmış ve 1612 yılında Hieronymus Megiser tarafından Leipzig şehrinde yayımlanmıştır.

¹ Qaydarov Ä. Türkologiya (Türkoloji) // Qazaq SSR. Qısqaşa Entsklopediya. C.3. – Almatı,1988. –s. 524-525.

Avrupa devletleri dış siyasetinin önemli cephelerinin birini Osmanlı İmparatorluğu ile uyumlu ilişkileri tesis etmek oluşturmuştur. Uzun yıllar boyunca Avrupa için Yakın Doğu ve Orta Doğu'yu kapsayan Türk Müslüman Dünyasına uzanan "altın kapı" olan Türkiye Türklerinin dili, tarihi ve kültürünü araştırma işi XVIII.yy.da Batılı Doğu bilimcilerin temel konularından olmasından dolayı Avrupa'da XX.yy.ın ilk yıllarına kadar Türk halklarıyla ilgili "Türkoloji (тюркология)" biliminin yerine çoğu durumda Türkiye Türkleriyle ilgili Türkoloji (туркология) bilimi söz konusu olagelmıştır. Türkiye araştırmaları en erken Avusturyalılar tarafından yapılmıştır. Araştırmacılar bunun tarihî sebeplerini şu şekilde açıklamaktadır: "Osmanlı Türkiyesi uluslararası ilişkilerin faal oyuncusu ve XVII. yy.ın sonuna kadar bazı Avrupa devletleri, özellikle Rusya ve Avusturya için büyük tehlike oluşturmuştur. Üç asır boyunca Habsburg Monarşisi ve "Parlak Porta" Müslüman ve Hristiyan dünyalarının etkileşiminde ön sıralarda yer almıştır. İki devletin askerî, ticari ve kültürel ilişkileri Orta, Güney ve Güneydoğu Avrupa'nın tarihi ve gelişimine yansımıştır."¹ XVII.yy.ın sonuna doğru iç ve dış karışıklıklara bağlı olarak askerî, siyasi ve ekonomik gücü zayıflayan Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun süren kriz dönemi başlar. Bu durumdan istifade etmek isteyen Avrupa Devletleri Türkleri etkisi almaya başlar. 1683 yılında Türklerin Viyana yakınlarında uğradıkları yenilgisinden sonra Avusturyalıların Osmanlı İmparatorluğuna seyahatleri sıklaşır. Bunun neticesinde Viyana Sarayı'ndaki İmparatorluk Arşivi Osmanlı Türkleri hakkındaki diplomatik ve tarihî belgelerle, hatıra ve günlük kayıtlarıyla, dil, edebiyat ve kültür vesikalarıyla, mücevherat ve el sanatları eserleriyle, silahlar ve diğer maddi değerlerle dolmaya başlar. XVII. yy.ın sonu ve XVIII.yy.ın ilk yıllarında Türkiye'yi daha detaylı araştırarak kendi çıkarları doğrultusunda sadece Avusturya değil, Merkezî ve Doğu Avrupa ülkeleri de ister. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü Avrupa'da Doğu ülkeleriyle ilgili karışık uluslararası konu-

¹ Karsakov İ. Tyurkologiya v Germanoyazıçnih Stranah (Germany, Avsrtiya, Şveysariya) (Germen Dilli Ülkelerdeki (Almanya, Avusturya, İsviçre) Türkoloji). – Moskva, 2008. – s.3.

larla bağdaştırılmasına bağlı olarak o dönemde Avrupalı araştırmacı ve yazarlar, asker ve diplomatların, gezgin ve gazetecilerin Osmanlı Devleti ile ilgili çok sayıda eserleri yayımlanır. Bu da kendi açısından Batı'daki Türkolojinin gelişmesini sağlamıştır. Avrupa'daki Türkoloji o dönemdeki Batı Türkolojisinin gelişim çizgisini belirlemiş ve XVIII. yy.ın 2. yarısındaki dünya Türkolojisinin gelişimi sırasında herkesçe benimsenir ve Türkoloji araştırmalarının kuramsalve yöntem bilimsel temeli oluşturur.

XVIII. yy.ın 20.yıllarından itibaren Batılı araştırmacılar Osmanlı Türkleri ile ilgili incelemeler yapmakla birlikte Orta Asya ve Sibirya'daki Türk halkları hakkında da veri toplamaya başlar. O dönemde Kazak bozkırlarını Rus araştırmacılarla birlikte Batılı gezgin ve diplomatlar da ziyaret etmeye başlar.

1732-1735 yılları Rus Çarlığı tarafından düzenlenen Orınbor gezisi heyetinde bulunan İngiliz ressam John Castle Kişi Jüz Kazaklarının siyasi durumu, yaşamı, el sanatları ve kıyafetleri hakkında bolca veri toplayarak resimler alır. Ressam, Ebulhayır Han ve oğlu Eralı Sultan'la sohbet ettiğini de kaydeder. Bu günlük Almanca "Rus Tarihi Malzemeleri" isimli kitaba ek olarak 1784 yılında Riga'da yayımlanır.¹

Kazakların ve Orta Asya'daki başka göçebe halkların hayatı, tarihi ve dili hakkında veriler Fransız bilim insanları Jozeph de Gin'in (1721-1800) "*Hunlar, Türkler, Moğollar ve Batı Tatarlarının Eski Dönemdeki Genel Tarihi*" isimli eserinde ve A.Jarry da Monsi'nin eserlerinde bulunmaktadır. A.Jarri da Monsi Kazaklar hakkında "Kazaklar çok eski dönemlerden itibaren eğitilirdirler... İslam dinini kabul ettikten sonra kaybettikleri, farklı işaretlerle (damgalarla) verilen (Güney Sibirya, Ob nehri ve Yenisey arasında bulunan) damgalara çok benzeyen kendi alfabeleri oldu. Kırgız (Kazak) dili Türk dillerinin içindeki en temiz" şeklinde yazmıştır.²

Orta Asya, Sibirya ve Moğolistan bölgesinden kimlere ait olduğu belirlenmemiş esrarengiz yazıların bulunması Batılı bilim insanları-

¹ Abdäkimov Ä. Qazaqtar Tuwralı Şetelde Şıqqan Kitaptar (Kazaklar Hakkında Yurtdışında Yayınlanan Kitaplar) // Egemen Qazaqstan. – 2004, 28 Nisan.

² Abdäkimov Ä. Qazaqtar Tuwralı Şetelde Şıqqan Kitaptar (Kazaklar Hakkında Yurtdışında Yayınlanan Kitaplar) // Egemen Qazaqstan. – 2004, 28 Nisan.

nın ilgisini çeker ve kitabelerin bulunduğu bölgeye yaptıkları geziler sıklaşır. Bununla ilgili olarak Orhun-Yenisey ve Talas Eski Türk yazıtlarını okuma ve tercüme etme, harflerin kökenini araştırma ve dil özelliklerini belirlemede Avrupalı bilim insanlarının payı yadsınamaz. Bunların arasında Philip Johan Strahlenberg, G.D.Messerschmitt, T.Bayer, A.Remusat, G.F.Miller, Wilhelm Thomsen, Henry Julius Claprot, H.Vambéry, O.Donner, O.Stein, G.Winkler gibi araştırmacılar bulunmaktadır. Batılı bilim insanları Orta Türkçe dönemi eserlerini araştırma, okuma, tercüme etme ve yayımlama işini de yapmışlardır. Türkoloji biliminin gelişmesine katkıda bulunan Avrupalı bilim adamlarının bir grubu Rusya Bilimler Akademisinin ve üniversitelerin özel davetiyesi üzerine Rusya'da çalışırken, ikinci grubu Türkoloji araştırmalarıyla kendi ülkelerinde uğraşmışlardır.

Avrupalı bilim insanlarının Türkoloji biliminin gelişmesine yaptıkları büyük katkı olarak Türk dillerinin etimolojik sözlüklerinin hazırlanmasını söylemek mümkündür. Macar âlimi H.Vambéry'nin XIX.yy.da yayımladığı *Türk-Tatar Dillerinin Etimolojik Sözlüğü* (1861) isimli eseri Türk dil bilimindeki köken bilimi sözlüklerinin kuramsal ve yöntem bilimsel ilkelerinin oluşmasını etkileyen değerli bir eserdir. İngiliz bilim insanı G.Clauson'un XX.yy.ın ikinci yarısında yayımlanmış olan *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (1972) adlı eseri Türk dillerinin tarihî söz varlığı alanı için büyük katkı olmuştur. Değerli araştırmalar sırasında Fin alimi G.Ramstedt'in *Altay Dilbimine Giriş*, Alman âlimi A.von Gabain'in *Eski Türk Dilinin Grameri* (Altürkische Grammatik. 1950, 1974) vb. eserler bulunur. İlk başlarda Doğu bilimi çizgisinde, Türk halkları hakkında genel bilgi toplamaktan başlayan Avrupa ve diğer uzak ülkelerdeki Türkoloji bilimi Türk dillerinin tarihi ile ilgili karışık konuların araştırılmasına katkıda bulunarak Dünya Türkolojisinin gelişmesini de tetiklemiştir. Mesela Macaristan'da G.Nemeth, G.Hazai, J.Kakuk, L.Ligeti, A.Rona-Tas, İ.K.Mandoki vb.; Bulgaristan'da G.Glibov, B.Nedkov, N.Todorov, B.Tsvetkova vb.; Polonya'da A. Zajączkowski, E.Trjarsky, A.Dubinskiy vb.; Romanya'da M.Guboğlu, V.Drymba; Yugoslavya'da G.Elehoviç, H.Zacibegoviç, B.Djurdje vb.; Amerika Birleşik Devletle-

rinde K.G.Menges, A.Tietze, D.Sinor, İ.Tsirtautas; Almanya'da A.von Gabain, B.Şpuler, G.Doerfer, İ.Benzing vb.; İngiltere'de G.Clauson, A.G.Pulliblenk; Finlandiya'da M.Räsänen vb. bilim adamları değerli türkoloji eserleriyle tanınmıştır. Avrupa ülkelerindeki birçok büyük üniversitede bağımsız Türkoloji ve Doğu Bilimi Merkezleri, Altayistik, Etnolojik Araştırma Enstitüleri nezdindeki Türkoloji Bölümleri Türk dilleri ve Altay dilleri konularını araştırmakla uğraşmaktadır.

Türkolojik ve Altayistik araştırmalar Batı ülkelerinden Almanya'da geniş kapsamlı olarak yürütülmektedir: Bonn Üniversitesi Orta Asya Tarihi ve Kültürü Bölümünde Profesör Mihael Vayeres Altay Dilleri Ailesi, Çağatay, Kuman ve Yeni Uygur dilleri konularıyla; Profesör Hans Rayner Kempe Türk-Moğol dil ilişkileri; Bonn Üniversitesi İlahiyat Bölümünde Doktor Zahro Zakirova Özbek dili ve Kırgız dili konularında; Bonn Üniversitesi nezdindeki Türkoloji Bilimsel Merkezi'nde Profesör Hans J. Klimkayt Eski Türk Buddha metinlerini araştırmakla uğraşmaktadır. Bremen Üniversitesi Dil Bilimi ve Edebiyat Enstitüsünde Profesör Claus Libe Harkrot Türk Dili didaktiği; Essen'deki Yüksek Okul, Edebiyat ve Dil Bilimi Bölümü Profesörü Ruphert Bauer Türk dili; Doktor Johannes Meyer-İngverzen Türk Dili didaktiği; Frankfurt'taki Göthe Üniversitesi nezdindeki Doğu Felsefesi Enstitüsünde Profesör Marcel Erdal Türk dil bilimi, Eski Türk dili; İngeborg Hauenild Türk dilinin leksikolojisi; Volfram Heşe İran ve Afganistan'daki Türk dilleri, Tungus halkının dili ve kültürü, tungusoloji; Doktor Marc Kirshner Türk dillerinin fonetiği, Kazak dili fonetiği; Doçent Claus Schönig Genel Türkoloji, Sibirya Türklerinin dili, Babûrname'nin yapısı ve Osmanlı Türkleri metinleri ile karşılaştırmalı araştırmaları; Profesör Horst Vilfred Brande: Azerbaycan dilinin söz varlığı konularıyla uğraşmıştır. Freiburg'taki Albert Ludwig Üniversitesinde Berrin Keleş Türk dili; Profesör Jan Peter Laut Eski Türk Dilleri, Eski Türkçe metinlerini kataloglaştırma; Giessen Şarkiyat Enstitüsünde Doktor Dieter Mue Brahma alfabetiyle yazılmış olan Eski Türkçe metinler, Osmanlı dili, Türk dili; Göttingen'deki Georg August Üniversitesi nezdindeki Türkoloji ve Merkezî Asya Bölümü Profesörü Milan Adamoviç Genel Türkoloji

konularıyla; Profesör Claus Röhrborn Eski Türk dili, Türk dilinde kelime yapımı; Profesör Gerhard Doerfer Genel Türk dil bilimi; Hamburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Türkoloji Bölümünde Profesör Petra Kappert, Korkut Buday Osmanlı Türklerinin tarihi ve kültürü; Detlev Finke, Maren Fitçen, Esin İleriler çağdaş Türk dili konularıyla; Yena Fridrih Shiller Yakın Doğu Kültürü ve Dili Enstitüsü'nde Doktor Gottfrid Hagen Osmanlı Edebiyatları (XVI-XVII yy.), Osmanlı tarihi eserleri, Orta Türkçe Dönemi eserleri; Koblenz'teki Koblenz Uluslararası Bilim Enstitüsü'nde Doktor Hartvig Şeynhadr Türk dillerinin didaktiği; Köln Dil Bilimi Enstitüsü'nde Eva Agness Keato Genel Türk Dil Bilimi, Karayım dili; Köln Üniversitesi Şarkiyat Bölümü'nde Profesör Manfred Götz Osmanlı eserleri katalogları, Türk Dili grameri; Leipzig şehri Leipzig Üniversitesi Hindoloji ve Merkezî Asya Enstitüsü'nde Doktor Erika Taube Tuva dili, Altayistik; Leipzig Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü'nde Doktor Nurettin Demir Türk Dilinin didaktiği, Anadolu ağzları konuları üzerinde çalışmaktadır. Ayrıca Almanya'daki Mainz Johannes Gutenberg Üniversitesi Şarkiyat ve Türkoloji Merkezi'nde Profesör Lars Johanson Genel ve Karşılaştırmalı Türkoloji; Doktor Christiana Bulut Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dil ilişkileri, Osmanlı Dili; Doktor Arienne Dwyer Salar Dili, Türk-Çin Dil İlişkileri; Doktor Filiz Kral İran-Türk Dil İlişkileri; Astrid Menz Gagauz Dili, Türk-Gagauz Dil İlişkisi; Doktor Heidi Sh-tain Osmanlı Türk Dili, Özbek Dili; Profesör Johannes Benzing Genel Türkoloji, Sibirya'daki Türk Dilleri, Tunguzoloji, Altayistik; Philip Marburg Üniversitesi Avrupa Dışındaki Dil ve Kültürler Enstitüsü Semitoloji Bölümünde Profesör Ursula Shpuler-Shtegemann Türk dili didaktiği; Almanya'daki Doğu El Yazmalar Arşivi, Philip Marburg Üniversitesi nezdindeki Dinî Metinler Fonu'nda Doktor Yene Vilkins Doğu Türkistan halklarının dinî metinleri; Münih'teki Ludwig Maximilian Münih Üniversitesi Yakın Doğu Kültürü ve Tarihi Enstitüsü Türkoloji Bölümü Profesörü Hans Georg Mayer Osmanlı İmparatorluğu'nun resmî yazışma evrakları; Doçent A.Vefa Akseki Türk Dili; Doktor Özgür Savaşçı Türk Dili, çeviri teorisi (Türk dilinden Alman diline); Tübingen Üniversitesi Şarkiyat Bölümünde

Profesör Heins Halm¹ çağdaş Türk dili konuları üzerine araştırmalar yapmaktadır.

Avusturya'daki Viyana Üniversitesinde Türkoloji Merkezi, Viyana'daki Şarkiyat Enstitüsü nezdinde Edit Gülçin Ambros Türk dili ve folkloru; Doktor Gisela Prohazka-Eyzi Türk Dili; Doçent Claudia Remer Osmanlı Türk Dilinin tarihî grameri; Profesör Carl Genrich Menges Altay halklarının dil bilimi, Genel Altayistik; Profesör Andreas Tietze Osmanlı Türk dili konularıyla uğraşır. Fransa'daki Paris Üniversitesinde Türk Dillerini Araştırma Enstitüsü, Strazburg Üniversitesi Türkoloji Enstitüsü'nde çalışmaktadır. Polonya'daki Poznan Üniversitesinde de Türkoloji araştırmaları yapılarak Türk dilleri içinde Kazakça da okutulmaya başlanmıştır.

Türk halklarıyla doğrudan tarihî bağları bulunan Macarların vatanı Macaristan'da da Türkolojik araştırmaları yapılarak Hunların Batı'ya göçü, Macarlar tarihi, Macarların kökeni, Kıpçakların asimilasyonu, Macar Dilindeki Türkizmler konuları ele alınmaktadır. Ayrıca çağdaş Türk dillerini araştırma ve okutma işi de başarılı bir şekilde yürütülerek Szeged Üniversitesinde Kazak ve Macar dilleri karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. Macaristan Kıpçakları dilinin asimilasyon sürecindeki tarihî ve kronolojik dönemlerin dil özelliklerini belirleyip Macar ve Türk dillerini karşılaştırmalı olarak art zamanlı açıdan araştırma çağdaş Türkolojinin gündemini oluşturmaktadır.

Amerika'da Türkoloji bilimi Avrupa'ya göre biraz daha geç şekillenmekle birlikte XX.yy.ın ikinci yarısından itibaren Orta Asya halklarının tarihi ve kültürünü inceleme işine önem verilmeye başlanmıştır. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Washington Üniversitesinde Altayistik ve Türkoloji konularıyla uğraşan Asya Dilleri ve Edebiyatları Fakültesi, İndiana Üniversitesinde Ural ve Altayistik Fakültesi ile Orta Asya Bilimsel Araştırma Enstitüsü çalışmaktadır. Ayrıca Harvard, Columbia, İndiana Üniversitelerinde Türkolojik araştırmalar yapılmaktadır.

¹ Karsakov İ. Tyurkologiya v Germanoyazıçnih Stranah (Germany, Avsrtiya, Şveytsariya) (Germen Dilli Ülkelerdeki (Almanya, Avusturya, İsviçre) Türkoloji). – Moskva, 2008.

Amerika kıtasında yaşayan otokton Kızılderili boylarının tarihi, dili ve gelenek görenekleriyle ilgili araştırmalar yaparak Türk ve Kızılderilerin kökeni üzerine hipotezler ileri süren Amerikalı ve Avrupalı bilim insanlarının görüşleri de Türkolojinin ufuklarını genişletmiştir. Amerika'nın eski halkı Asya'dan göç ederek gelen, yani Kızılderili ve Türklerin "ortak kökenli" oldukları hipotezi etrafında görüş bildiren Lee Eldridge Huddlston'un (Huddleston L.E. Origins of the American Indians. European Concepts. 1492-1729/ Amerikalı Kızılderililerin Kökeni. Avrupalı görüş, 1492-1729), W.B.Laughlin ve A.B.Harper (Laughlin W.B. and Harper A.B. The First Americans: Origins, Affinities, and Adaptations. Gustav Fisher. New York, Stuttgart, 1977/ İlk Amerikalılar: Kökeni, Akrabalığı ve Alışmaları, Gustav Fisher), S.L.Fidel'in (Fidel S.L. Prehistory of the Americas. Cambridge University Press. London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sidney, 1987/ Amerikalıların Eski Tarihi), K.T.Turner, B.L.Fontana, S.A.Friid, W.Johelson, D.H.Webster vd. araştırmacıların eserlerini incelemek, Türk ve Kızılderililerin insan bilimsel ve dil bilimsel ilişkiler konularını araştırmak da Türkolojinin payına düşmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK DİLLERİ VE TÜRK DİLLERİNİN TARİHİ GELİŞİM DÖNEMLERİ

§ 1. Türk Dilleri

Türk dilleri, Altay Grubu'na dahil olan eklemeli yapıda, bin dört yüz yıllık yazılı eserleri bulunan, Akdeniz'e ve Hint Okyanusu'na kadarki uçsuz bucaksız coğrafyada yaşayan, toplam yüz elli milyona yakın nüfusa sahip akraba halk ve etnos gruplarının dilidir.

Türk dil biliminde Türk dillerini geleneksel tarihî kronolojik ve tarihî köken sınıflandırmaları dışında eserlerin yazıldığı dönemler ve çağdaş dillerle ilgili üç farklı kronolojik düzeydeki tasnif türü oluşmuştur: Eski Türk (V-X.yy. kapsayan Eski Türkçe dönemi); Orta Türk (X.-XV.yy.daki Orta Türkçe dönemi); Yeni Türk (XVI-XXI.yy.daki Yeni Türkçe dönemi). Bu tasniften yola çıkılarak "Eski Türkçe Dönemi", "Orta Türkçe Dönemi", "Çağdaş Türk Dilleri" terimleri kullanılmaya başlanmıştır. Eski Türk Dili, Eski Türk yazıtları dili; Orta Türkçe Dönemi Dili, Orta Türkçe Dönemi yazılı eserleri dili; çağdaş Türk dilleri, çağdaş Türk halklarının dillerine (Kazak, Karakalpak, Tatar, Başkurt, Kırgız, Özbek, Uygur, Türk, Türkmen, Azerbaycan, Tuva, Hakas, Yakut, Çuvaş dilleri) alternatif olarak kullanılır. Ayrıca çağdaş Türk dilleri ortaya çıktıktan sonraki XVI-XVIII.yy.daki duruma işaret eden yazılı evraklar (belgeler ve mektuplar, şecere-

ler vb.) esas alınarak “Eski Kazak Dili”, “Eski Özbek Dili”, “Eski Kırgız Dili” vb. terimler de kullanılmaktadır. Aslında Eski Türkçe Dönemi Türk dilleri gelişiminin erken Orta Türkçe dönemiyle de örtüşmekte, elimize ulaşan kitabelerde kullanılan yazı dili çağdaş Türk dillerinin temelinde bulunmakla birlikte ata dil derecesinde görülmemektedir.

Türk dillerinin en eski dönemi aslında millat öncesine uzanmaktadır. Türk dillerinin tarihî kaynağı hakkında akademisyen M.Zakiyev’in görüşü şu şekildedir: “Bilim dünyası Avrasya’da Türk dilli boyların çok önceleri yaşadığına işaret eden ispatlayıcı olgulara sahiptir. Dillerinde Türkçe alıntı kelimeler çokça bulunan Amerikalı Kızılderililerin ataları Amerika kıtasına 20-30 bin yıl önce göç etmişlerdir. 6-7 bin yıl önce yazılmış olan çivi yazılı belgelerde korunan Sümer dilinde de Türkçe kelimeler çokça bulunmaktadır. Bu nedenle adı geçen halklara Türk’tü, ya da onların yanında Türkler vardı”.¹ Türk dillerinin gelişimi genel olarak insan dilinin oluşmasına bağlanan dilsel ve evrimsel süreçler çerçevesinde incelenmelidir. Türk dillerinin binlerce yılı kapsayan eski tarihine işaret eden dil malzemeleri ve bilimsel görüşler Profesör A.Ahmetov’un,² A.Kaimullin’in³ araştırmalarında yer almaktadır. Olguları bilimsel ve kuramsal açıdan sağlam zemine oturtmak XXI.yy. Türkolojisinin esas görevidir. Bütün bunlardan *Eski Türkçe* teriminin şartlı olarak kullanıldığını unutmamak gerekir.

Türk dilleri tarihinde Türk dilli halkların etnik temelini oluşturan eski boyların kurduğu devlet düzeyindeki birliklerin diliyle ilgili “İs-kitler dili”, “Kanglı dili”, “Üysin dili”, “Hun dili” vb. terimler de kullanılmaktadır. Milattan önce yaşamlarını sürdürmüş olan boy isimleri olan etnonimler temelinde oluşan terimlerin varsayımsal niteliğini

¹ Zakiyev M.Z. Drevnetyurkskaya Onomastika i Yeyo Morfonologiya (Eski Türk Onomastiği ve Morfonolojisi). – Astana: Prosper Print, 2013. – s. 20

² Ahmetov. Ä. Bayırğı Amerikalıqtardıñ Altaylıq Tegi (Eski Amerikalıların Altaylı Kökeni). –Astana: Pedagogika Press, 2011.

³ Karimullin A. Prototyurki i İndeytsı Ameriki. Po Sledam Odnoy Gipotezi (Amerika’nın Prototürkleri ve Kızılderilileri. Bir Hipotezin İzinde). – Moskva: İnsan, 1995.

de unutmamak gerek. Bu dilleri çağdaş Türk dilleriyle doğrudan ilişkilendirmek için dil verileri yetersiz olmakla birlikte Eski Türkçe dönemi öncesindeki diller olarak nitelendirmek için tarihî veriler bulunmaktadır.

Belirli bir dilin kronolojik sınırı, yani şu anda kullanımda olması veya olmamasına bağlı olarak dil biliminde yaşayan diller ve ölü diller kavramları kullanılmaktadır. Türk dilinin ölü dilleri Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemi yazılı eserlerinin dili ve kullanımdan düşen diğer dillerdir. Yaşayan diller ise çağdaş Türk dilleridir.

Güneyde Sami ve İran dilleri, kuzeyde Ural dilleri, doğuda Mançu-Tunguz, Moğol, Çin-Tibet dilleri, batıda Slav ve diğer Hint-Avrupa dillerinin yayıldığı coğrafyayla sınırı bulunan Türk dillerinin yayıldığı alan ise Sibirya'nın güney batısından Akdeniz'in doğusuna kadar olan değişik coğrafi yapılardan oluşan bir bölgeyi kapsamaktadır. Avrasya kıtasının yerli halkları arasında yer alan Türklerin dilinin yayıldığı alan birkaç coğrafi bölgeye tasnif edilerek incelenir: birinci bölge Orta Asya ve Kazakistan'daki Kazak, Kırgız, Türkmen, Özbek, Uygur, Karakalpak dilleri; ikinci bölge İdil boyu ve Ural'daki Tatar, Başkurt, Çuvaş dilleri; üçüncü bölge Sibirya'daki Yakut, Dolgan, Hakas, Şor, Tuva, Tofa, Çulum, Altay dilleri; dördüncü bölge Kafkaslar'daki Azerbaycan, Karaçay-Balkar, Kumuk, Nogay, Truhmen dilleri; beşinci bölge Ukrayna, Belarus, Moldova topraklarındaki Karaim, Kırım Tatarları, Kırımçak, Gagauz, Urum dilleri; altıncı bölge Akdeniz ve Marmara denizi yakınlarındaki Kıbrıs bölgesindeki Türk dili ve Avrupa'daki Türk dilleri (Türk, Tatar, Karaim vb.); yedinci bölge Çin'deki Uygur, Sarı Uygur, Salar, Tuva, Kırgız, Fuyu Kırgızları, Kazak vb. diller; Moğolistan'daki Kazak vb. Türk dilleri; sekizinci bölge Irak, İran, Afganistan ve Suudi Arabistan'daki Türk dilleri (Azerbaycan, Türkmen, Kaşkay, Afşar vb.).

Türk dillerinin gelişim özelliklerini gösteren Eski Türkçe, Orta Türkçe dönemi yazılı eserlerinin önemli bir kısmının dili bütün Türk boylarına ortak, çok az fonetik farklılıkları bulunan edebî dil ve yazı dilidir. Belirli bir kısmında ağız veya yarı ağız özellikleri de bulunur.

Herhangi bir halkın tarihi yazı diliyle doğrudan ilişkili bir şekilde gelişir. Bütün manevi ve maddi değerler yazılı kültüre yansıdığından yazı tarihinin yapısal bölümünü de oluşturmaktadır. Buna bağlı olarak Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde edebî dilin gelişerek yaygınlaşması da Türk dilli boylar ve halkların doğudan batıya doğru yönelen tarihî göçü ile bir arada incelenir.

İnsan şuurunun gelişmesi ve toplumun kültürel kalkınmasına bağlı bulunan yazı geleneğinin gelişimi de bu yazıyı geliştiren etnosun manevi, kültürel ve toplumsal ihtiyaçlarına dayanır. Sözlü dilin insanlar arasındaki toplumsal ve sosyal ilişkiyi tam olarak karşılayamaması, belirli bir süre ve bölgeye bağımlı kalması ve kullanılma çerçevesinin sınırlılığı, yazı dilinin oluşmasında önemli etkidir. Yazı dilinin kullanım alanı geniştir. Yazılı dil aracılığıyla duygu, düşünce ve bilgi uzun süre korunarak dört bir yana ulaştırılır. Bu yüzden yazı dilinin iletişim görevi sınırsızdır ve zamana bağlı değildir. Türklerin yazı geleneği VI-XVI.yy. aralığını kapsayan Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemi eserlerini, XVII-XVIII.yy.daki çağdaş dillerin eski değişkelerini korumuştur.

Yazılı Eserler Dili. Eski Türkçe ve Orta Türkçe Dönemi edebî dilinin birkaç değişkesi bulunur: Eski Türk Runik Harfli Eserler Dili; Eski Uygur Edebî Dili; Karahanlı Türkleri Edebî Dili, Altın Orda Edebî Dili veya Harezmi Türk Edebî Dili; Çağatay Edebî Dili; Selçuk (Eski Anadolu Türk Dili veya Eski Osmanlı Dili) Edebî Dili; Memluk Kıpçakları Edebî dili; Bulgar Edebî Dili.

VI-IX.yy.daki Türk kitabelerinin dili Türklerin edebî dilinin ilk yazılı örnekleridir. Runik harfli eserlerin dili Erken Orta Türkçe dönemindeki Kıpçak-Oğuz-Uygur, Oğuz-Kıpçak-Uygur, Uygur-Kıpçak-Oğuz dilleri temelinde oluştu. Orhun-Yenisey ve Talas yazıtları dilindeki ünlüler sistemi Orta Türkçe Dönemi ve çağdaş Türk dilleri ünlüler sistemi yapısından çok farklı değildir. Önemli farklılık ise, Orta Türkçe Dönemi ve çağdaş Türkdillerinde *ä* ünlüsünün bağımsız bir fonem olarak kullanılmasıdır. *ä* ünlüsünün Orhun-Yenisey yazıtları dilinde de kullanımda olduğuna ve Eski Türk alfabesi ünlüler sisteminin 9 fonemden oluştuğuna işaret eden eserler bulunmakta-

dır.¹ Kazak bilim insanı G.Aydarov eserlerinde sadece *e* ünlüsünün olduğunu,² Türkolog L.S.Levitskaya ise *ä*, *e* seslerini bir fonemin değişkeleri olarak birlikte kullandığını bildirmiş,³bu yöndeki görüşleri çağdaş araştırmacılardan İ.L.Kızlasov da desteklemektedir.⁴ Yazıda esas fonem açık bir şekilde yazılmakla birlikte değişke oluşturan çiftleri belirlenmemiştir. Yazıtlar dilinde de *ä* sesi *a* foneminin ve *e* foneminin alofonları olarak birlikte kullanılabilir.

Orhun-Yenisey ve Talas yazıtları dilindeki 16 ünsüzün 11'inin art ve ön olarak telaffuz edilmesine bağlı iki değişikli yazılan "çift" ünsüzler kavramı oluşmuştur. Eski Türk yazıtlarında çift olan ünsüzlerin ayrı gösterilmesi ise alofonların foneme dönüşümünün çok eskiye dayanan uzun bir gelişim sürecinden geçtiğine işaret eder. Orhun-Yenisey ve Talas yazıtları dilindeki çift ünsüzlerin grafik damgalarının farklılığını ileri süren görüşlere cevaben A.S.Amanjolov: "...çift olan ünsüz harflerin hece ve kelimenin ses uyumu etkisi ile gelişmiş ve bağımsız uzun gelişim yolundan geçen Türk runik alfabesi bulunduğu yere göre farklılık gösterebilmektedir."⁵ der ve ünsüzlerin art ve ön değişkelerinin farklı yazılışını belirli bir şarta bağlayan görüş sahiplerinin Talas yazıtları verilerini gözönünde bulundurmadıklarını belirtir. Eski Türk alfabesindeki ünsüzlerin art ve ön olarak telaffuz edilmesinden dolayı grafik işaretlerin farklı kullanımını her sesi ayrı bir fonem olarak değerlendirmeye imkân tanır ve Eski Türk dilini çağdaş Türk dilleriyle karşılaştırmalı olarak incelemek, bunların fo-

¹ Yazıkı Mira. Tyurkskiye Yazıkı (Dünya Dilleri. Türk Dilleri). – Bişkek: Kırgızistan, 1997. –s. 91, 93; Kononov A.N. Grammatika Yazıkı Tyurkskih Runičeskih Pismennostey VII-IX vv. (VII-IX.yy Türk Runik Harfli Yazıtlar Dili Grameri) – Leningrad: Nauka, 1980. – s. 60.

² Aydarov Ğ. Kültegin Eskertkişi (Kül Tigin Yazıtı). –Almatı: Ana Tili, 1995 ; Aydarov Ğ. Tonikuk Eskertkişiniñ (VIII ğasır) Tili (Tonyukuk Yazıtı (VIII.yy.) Dili). – Almatı: Qazaqstan, 2000.

³ Levitskaya L.S. İstoriçeskaya Fonetika Çuvaşskogo Yazıkı (Çuvaş Dilinin Tarihî Sesbilgisi). – Moskva, 1966. – s. 9.

⁴ Kızlasov İ.L. Runičeskiye Pismennosti Yevraziyskih Stepey (Avrasya Stepleri Runik Harfli Yazıtlar Dili). – Moskva, 1994. – s. 137.

⁵ Amanjolov A.S. İstoriya i Teoriya Drevnyurkskogo Pisma (Eski Türk Dili Tarihi ve Teorisi). – Almatı: Mektep, 2003. – s. 52.

netik yapısındaki, söz varlığı ve morfolojik yapısındaki farklılıkları belirlemekte yardımcı olur. Türk runik yazıtları dilinin şekilbilgisel özelliklerinin çağdaş Türk dillerinin her birinde dağınık biçimde de olsa bulunması Erken Orta Türkçe Dönemine ait eserlerde ortak yazı geleneğinin muhafaza edildiğine işaret eder. VI-IX.yy. yazıtları dilinin söz varlığında alıntı kelime sayısı azdır. Çağdaş Türk dilleriyle karşılaştırıldığında ortak Türklük kimliği daha çok korunmuştur.

Yazıtların dili ile Türk folklor dilinin ortaklığı açıktır. VIII. yy. Türk yazıtlarının dili ve konuşma dili özelliklerinin korunduğu, yeni bir üsluba büründükleriyle ilgili görüşler de bulunmaktadır: “Türklerde çivi yazı ile yazılan mektup ve yarlıklar VIII. yy. öncesinde de mevcuttu. Tonyukuk ve Kül Tigin yazıtları bu yarlık türünün VIII. yy.ın başında şecereye uzanan hem yarlık üslubunu koruyan yeni bir üslup örneğidir. Bunlar konuşma diline çok yakın monolog türündeki hikâyeye üzerinden diyalog konuşmaya kolayca geçilir; cümleler kısadır: [*Türk bodun ölti, alıntı, yok oldu; Bars Bek erti; kağan at bunta biz berdi(k); siñlim kunçuy(u) berti(k), kendisi yanıldı, kağanı öldi, budunu küñ, qul boltı*], bazen atasözleri ve deyimler kullanılır, üslubuyla dakonuşulur. Tarihî veri ve olaylardan tam olarak küçük ayrıntılar ile bahsedilir. Benzer olaylar tasvir edilerek anlatıldığında belirli kelimeler tekrar edilir. Bu, şecerenin temel üslubu ve tarzıdır”⁶ Eski Türk yazıtları içinde hacim bakımından büyük metinlerden oluşan Orhun yazıtları dilinin tarihî ve biyografik tarzı, edebî özelliği, ağız değişkelerinin azlığı, yazı dilinin özellikleri ile örtüşmektedir.

Eski Türk edebî dilinin yaygınlık kazandığı alan Moğolistan, Baykal, Güney Sibiryaya, Doğu Türkistan, Orta Asya, Kazakistan, İdil boyu, Kuzey Kafkaslar, Doğu Avrupa’dır. Eski Türk yazıtlarının dilinde ve alfabe sisteminde de bazı farklılıkların bulunduğu biliniyor. Geniş coğrafyada yaşayan Türk boyları dillerinin özellikleri, devlet yapıları ve kronolojik dönemleriyle ilgili yazı sistemlerinde farklılıkların bulunması doğaldır. Runik işaretler sistemindeki farklılıklarla ilgili İ.L.Kızlasov Eski Türk yazıtlarını şu şekilde sınıflandırır: 1. Asyalı:

⁶ Ömiräliyev Q. Köne Türki Ädebiy Eskertkişteri Tuwralı Zerttewler (Eski Türk Yazıtları Araştırmaları). – Almatı: Arıs, 2010. – s. 39.

Yenisey, Orhun, Talas alfabeleri; 2. Avrasyalı: Don, Kuban, Aşıktas, İsfarin, Güney Yenisey alfabeleri.¹ Eski Türk runik alfabesinin Asyalı grubu örneğiyle yazılmış Eski Türk yazıtları Lena nehrinden başlayarak Orhun, Yenisey ve Yedisu'ya kadar olan bölgelerde bulunmuştur. Eski Türk yazıtları arasında okunarak tercüme edilen ve Eski Türklerle ait olduğu kesinleşenleri de Asya örneğindeki yazıtlardır.

Eski Uygur edebî dili – Doğu Türkistan'daki Turfan vadisi ile Guangzhou bölgesindeki Uygur-Oğuz dilleri temelinde gelişen Türk edebî dillerinden biridir. *Eski Uygur dili* terimi XIX.yy.ın sonu ve XX.yy.ın ilk yıllarında Doğu Türkistan'da bulunan Türk yazıtlarının okunmasına bağlı olarak gelişmiştir (Doğu Türkistan dili, erken orta dönem Uygur metinleri dili olarak daisimlendirilir). İlk dönemlerde Türk runik alfabesiyle yazılan Eski Uygur edebî dili örnekleri daha sonra Soğd alfabesiyle ve Soğd yazı sisteminden türeyen Mani, Ekstrangelo, Eski Uygur, Brahmi (Orta Asya tipi) ve Tibet alfabeleri ile VIII-XVII. yy.da yazılmıştır. Doğu Eski Uygur edebî dilinde yazılmış olan eserler dinî, felsefi, didaktik, mensur, manzum, tıbbi, astronomik (bilimsel) ve resmi yazışma metinleridir. Çince, Tibetçe ve Sanskrit metinlerin de Eski Uygurca tercümeleri korunmuştur. Eski Uygurca edebî dil olarak bugünkü Çin Halk Cumhuriyeti Sincan Uygur Özerk Bölgesinde IX.yy.ın ortasından XIII.yy.ın orta kısmına kadar devlet olan Kao-çang'da (Koço) gelişir ve devlet dağıldıktan sonra XVIII. yy.a kadar kullanılmıştır. Araştırmacılara göre Eski Uygur edebî dili VI. yy.da Orhun nehri boyundaki Eski Türk Devleti oluşmadan önce de gelişmiş olabilir. Eski Uygur Kağanlığı'nın (VIII.yy.ın ortaları) kurulması Eski Uygur edebî dilinin ikinci dönemine denk gelmektedir. VIII-IX.yy.a ait Şine Usu ve Suci yazıtları Eski Uygur edebî dilinde yazılmıştır.

Türk dillerinin jenealojik sınıflandırılmasına göre (N.A.Baskakov) Doğu Hun dillerinin Uygur-Oğuz grubuna ait olan Eski Uygur dilinin iki ağzı bulunmaktadır: *n* ağzı ve *y* ağzı. Karluk dillerinin etkisi *y* ağzında açıkça görülür. Yazıtların dili ölü dil olduğundan, fonetik

¹ Kızlasov İ.L. Runiçeskiye Pismennosti Yevraziyskih Stepey (Avrasya Stepleri Runik Harfli Yazıtlar Dili). – Moskva: Vosto.naya Literatura RAN, 1994. – s. 236.

özelliğini tam olarak açıklamak mümkün değildir. Bu yüzden Eski Uygurcanın ses yapısının artikülasyon ve akustik özellikleri yaşayan akraba dillerin fonetik ve fonolojik sistemiyle karşılaştırma yöntemiyle açıklanır. Ünlüler yazı sisteminin ünsüzlere dayalı olmasından dolayı çoğunlukla ses uyumuna göre belirlenir. Söz başında, γ ötümlü ünsüzler seyrek bulunur, bu pozisyonda aslında onların ötümsüz deşikeleri olan t ve q sesleri kullanılır. l , r , v , z ünsüzleri çoğunlukla alıntı kelimelerde bulunur. İç seste ünsüzlerin çoğu kullanılır, ünsüzler söz içinde veya kök ve ek morfeplerde de bulunur. Yazıtlar dilinde fonolojik anlam üstlenmeden yer değıştiren sesler kullanılır. Bu tür fonetik farklılık Eski Uygur dili ağızlarının göstergesidir. Sıkça rastlanan ses değışmeleri: $d \approx z \approx y$: *adaq* $\approx$ *azaq* $\approx$ *ayaq* "ayak"; $n \approx y$: *anıy* $\approx$ *ayıy* "kötülük"; $\eta \approx g$: *änin* $\approx$ *ägin* "omuz"; $i \approx i$: *til* $\approx$ *til* "dil"; $i \approx a$: *tivar* $\approx$ *tavar*; $u \approx i$: *qamuş* $\approx$ *qamiş*; $ü \approx i$: *sünük* $\approx$ *sinük* "kemik". Eski Uygur edebî dilinde söziçi durumda dil ortası akıcı y yerine dil önu patlamalı d sesi kullanılır; gelecek zaman zarf-fiilinin *-daçi/-däçi* şekli; şimdiki zaman sıfat-fiilinin *-yma/gmä-* şekli; lokatif ve ablatifi ifade eden *-da/-dä* ekleri; *-siq/-sik* işlevsel sıfat şekilleri kullanılır.¹

Karahanlı Türklerinin edebî dili Karahanlılar Devleti'nde Semerkand ve Buhara'dan Kaşgar'a kadar uzanan bölgede Kıpçak-Oğuz-Uygur karışık dil temelinde Arap alfabesiyle gelişir. XI-XIII.yy. aralığındaki eserler dilidir. Bazı eserlerin Eski Uygur alfabesiyle yazılmış nüshaları da bulunmaktadır. Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig*, Yükneklî Edib Ahmet'in *Atebetü'l Hakayık*, Kaşgarlı Mahmut'un *Dîvânü Lügât-it Türk*, Zemahşerî'nin *Mukaddimetü'l Edeb* isimli eserleri ile *Kur'an tercümeleri* Karahanlı Türkleri edebî dilinde yazılmış eserlerdir. Karahanlı Türkçesindeki eserlerin Arap ve Eski Uygur alfabeleriyle yazılması ses sisteminin tam açıklamasını yapmayı zorlaştırmaktadır. Başlıca

¹ Nasilov V.M. *Drevneuygurskiy Yazık* (Eski Uygur Dili). – Leningrad, 1969; Nasilov V.M. *Yazık Tyurkskih Pamyatnikov Uygurskogo Pisma XI-XV vv.* (Uygur Alfabeti ile Yazılmış Türk Eserleri Dili). – Moskva, 1974; Şçerbak A.M. *Grammatičeskiy Oçerk Yazıka Tyurkskih Tekstov X-XIII vv.* İz Vostoçnogo Turkestana (Doğu Türkistan'dan X-XIII.yy Türkçe Metinler Dilinin Gramer Denemesi). – Moskva-Leningrad, 1961; Tuğuşeva L.Yu. *Köne Uyğır Tili* (Eski Uygur Dili) // *Türki Tilderi*. Entiklopediyalıq Basılım. – Astana: Foliant. – s. 68-79.

ses özellikleri: dil önü, öndamak ž sesi (*ayuz`ağız`, arzu`sırtlan`, tüzük` Tacik`*); dişardı, ötümlü*d* sesi (*kâdim`giyim`, udu`uyku`*); çift dudak, ötümlü*w* sesi (*aw`av (avlamak)`, ew`ev` KM I, 103*) kelime içi ve söz sonunda kullanılır. Ünlü uyumunun dudak uyumu (*qorqup`kor-ku`, özüm`kendim` KB, 135;kümüš`gümüş`*), artlık-önlük uyumu (*ädgü`iyi`, ačiy`acı`*) korunur, bazı durumlarda dudak uyumunun bozulduğu görülür: *sözi`sözü`, köñil`gönül`*. Karahanlı Türkçesinde dudak uyumu zayıftır, ilk hecede dudak ünlüleri, ikinci hecede düz ünlülerin kullanılması Batı Türk grubundaki dillere özgüdür. Çokluk şekilleri genelde *-lar/-ler* ekiyle, bazen *-n/-an/-en, -tekleri*yle verilir: *bilgälär`dâhiler, bilgiler`, qapuylar`kapılar`, oylan`oğullar`, erän`erler`, tägit`prensler`*.¹

Altın Orda edebî dili (Harezmi Türk edebî dili) Altın Orda ve Harezmi'de kullanılarak Seyhun nehrinin aşağı kısmına kadarki bölgede de yaygınlık kazanmış, Arap alfabesiyle Kıpçak-Oğuz, Oğuz-Kıpçak karışık dil temelinde oluşan yazı dilidir. Eski Uygur alfabesiyle yazılmış olan eserler de bulunmaktadır. Altın Orda edebî dilinde Şerif Hocanın *Mü'inü'l Mürîd*, Rabguzî'nin *Kısasü'l Enbiya*, Kutb'un *Hüsrev ü Şirin'i* (1340), Harezmi'nin *Muhabbetname* (1353), Mahmud Ali'nin *Nehcü'l Ferâdis* (1358), Seyf-i Sarâyî'nin *Gülistân bi't-Türkî* (1391) gibi birçok eser yazılmıştır. Altın Orda edebî dilinin örnekleri dinî, felsefi, didaktik ve lirik metinlerden oluşmaktadır. Harezmi Türk edebî geleneği Tacik-Fars edebiyatıyla bağlantılı olarak geliştiğinden Arapça unsurlarla birlikte Fars dili unsurları da bolca bulunmaktadır.²

¹ Abdurahmanov G.A. Qarahanid-Uygır Tili (Karahanlı-Uygur Dili)// Türki Tilderi. Entsiklopediyalıq Basılım. – Astana: Foliant, 2002. – s.80-93; Tenişev E.R. Grammatičeskiy Oçerk Drevneuygurskogo Yazıka Po Soçineniyu “Zolotoy Blesk” (Eski Uygur Dilinin Gramer Denemesi). – Leningrad, 1953; Şçerbak A.M. Grammatičeskiy Oçerk Yazıka Tyurkskih Tekstov X-XIII vv. İz Vostoçnogo Turkestana (Doğu Türkistan'dan X-XIII.yy Türkçe Metinler Dilinin Gramer Denemesi). – Moskva-Leningrad, 1961.

² Nacip E.N. Horezmi. Muhabbet-name (Harezmi. Muhabbet-name). – Moskva, 1961; Faizlov E.İ. Starouzbekskiy Yazık. Horezmiyskiye Pamyatniki XIV Veka (Eski Özbek Dili. XIV.yy Harezmi Eserleri). – Taşkent, 1966. C.I, 1971. C.II; Yazıki Mira. Tyurkskiye Yazıki (Dünya Dilleri. Türk Dilleri). – Bişkek, 1997.

Çağatay edebî dili Orta Türkçe dönemi edebî dilinin son dönemine denk gelen birkaç yazı geleneğinde Oğuz-Kıpçak-Karluk karışık dilin Karluk-Uygur ağızı temelinde oluşmuştur. Çağatay dili XV-XVI.yy.da Timurlular Devleti'nde kullanılarak Orta Asya'daki Maverâünnehir bölgesine, İran'ın kuzeydoğusuna, Afganistan'ın kuzeybatı bölgesindeki Horasan'a, Doğu Türkistan ve Pakistan'a, Kuzey Hindistan'a kadar kullanılmıştır. Çağatay dili iki tarihî dönemde incelenir: ilk dönem Sekkakî, Lûtfî, Atâî, Hocendî, Ahmet Said, Haydar Harezmî, Emirî, Ahmedî, Gedâî'nin eser verdiği XIV. yy.ın sonu ve XV.yy.ın 60.yıllarına kadar olan zaman dilimini kapsamaktadır; klasik dönem Ali Şir Nevâyî, Hüseyin Baykara, Bâbü, Hâmidî, Şeybanî, Ubeydî, Muhammed Salih, Meclisî vb. ile temsil edilmekte, XV.yy.ın 60. yılları ve XVI. yy. aralığını kapsamaktadır. Çağatay dilinin klasik döneminde Arapça alıntı kelimelerin sayısı artar. Çağatay dili Türk dillerinin *j* (*y*) grubuna dahildir (*ajaq* 'ayak'), ön seste ötümsüz *t* (*tört* 'dört', *toquz* 'dokuz'), *k* (*kel* 'gel', *ket* 'git') ünsüzleri vesöz başında *b* (*bar* 'var', *ber* 'ver') ünsüzü korunmaktadır.¹

Memluk Kıpçakları edebî dili Kıpçak ağızları temelinde Doğu Avrupa ve Kuzey Afrika bölgesindeki Mısır ve Suriye ülkelerinde gelişmiş bir dildir. Memluk Kıpçakları edebî dili örnekleri klasik Arap dil bilimi geleneğiyle yazılmış olan Kıpçak dili gramerleri ve Arapça-Kıpçakça sözlüklerde, dinî ve didaktik yöndeki eserlerde kullanılmıştır: *Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk*. Yazarı Ebû Hayyan'dır. Kitap sesbilgisi, şekilbilgisi ve sözlük olarak üç bölümden oluşmaktadır. Eserde 3500'e yakın Kıpçakça kelime Arap diline tercüme edilmiş, Türkmen, Tatar, Uygur, Bulgar, Türkistan Türkleri ve Toksaba dilleriyle karşılaş-

¹ Blagova G.F. "Babur-name": Yazık, Pragmatika Teksta, Stil. K İstorii Çağatayskogo Litareturnogo Yazıka (Baburname: Dil, Metin Pragmatigi, Uslup. Çağatay Edebî Dili Tarihi Üzerine). – Moskva, 1994; Blagova G.F. Şağatay Ädebiy Tili (Çağatay Edebî Dili)//Türki Tilderi. Entsiklopediyalıq Basılım. – Astana, Foliand, 2002. –s. 191-205; Kononov A.N. Rodoslovnaya Turkmen. Soçineniye Abu-l-Gazi-Hana Hivinskogo (Türkmenlerin Soyağacı. Ebul Gazi Han'ın Eseri). – Moskva- Leningrad, 1958; Şçerbak A.M. Grammatika Starouzbekskogo YAZıka (Eski Özbek Dili Grameri). – Moskva-Leningrad, 1962.

tırılmaktadır; *Et-Tuhfetü'z-Zekiye fi'l-Lügati't-Türkiyye Ebû Hayyan'*ın eserinden sonra yer alan önemli bir eser olup XIV. yy.da Mısır'da yazılmıştır. 180 sayfalık, 3 bin kelimeye yer veren eser sözlük ve gramer bölümlerinden oluşmaktadır; *Kitâbü'l Bülgatü'l-Müştak fi Lügati't-Türk ve'l-Kıfçak* isimli eser XIV.yy.da Suriye'de yazılmıştır. Yazarı Cemâleddin Ebû Muhammed Abdullah et-Türkî; *El-Kavânînü'l-Küllîye li-Zabt'l-Lügati't-Türkiyye* XIV.yy.ın sonu ve XV.yy.ın başında Mısır'da yazılmıştır, yazarı belli değildir; *Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye* Arapça-Kıpçakça sözlüktür.

Memluk Kıpçakları dilinde ön sesteki patlayıcı ve dil ardı ünsüzleri, dil önü ötümsüz *t* ünsüzü (*toquz* "dokuz"), dil ortası ötümsüz *k* ünsüzü (*kel* 'gel'), ötümlüb ünsüzü (*bar* 'var') korunmaktadır, son seste dar ünlülerin sonundaki *ɣ/g* ünsüzleri düşmekte (*qutlu* 'kutlu', *qamu* 'hepsi, bütünü', Eski Türk yazıtları dilinde: *qutluɣ* 'kutlu', *qamuy* 'hepsi, tümü'). İç seste patlayıcı *j* (*y*) ünsüzünün aslında korunmasına (*ajaq* 'ayak') bağlı olarak Memluk Kıpçakları dili Türk dillerinin *j* (*y*) grubuna dahildir.

Ermeni Kıpçaklarının dili. Türk boyları ve Ermenilerin münasebetleri XI. yy.da başlar. 886-1045 yıllarında yönetimde olan Ermenilerin Çarlık sülalesi Bagratid Devleti'nin komşu Selçuklar tarafından yapılan taarruzda yenilgiye uğraması sonucu Ermenilerin bir kısmı Kırım ve Kafkaslara göç eder. O bölgede yaşayan Kıpçak boylarıyla yakın ilişki kuran Ermeniler ana dilleriyle birlikte Kıpçak dilini de kullanmışlardır. Ermenilerle iyi geçinen Kıpçakların içinde de Akkoylay (Akkoyunlu?) ve Karakoylu (Karakoyunlu?) isimli boylar bulunmuştur. Bu etnonimler çağdaş Kazak, Karakalpak ve Nogay halklarındaki boy isimleridir. Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan cumhuriyetleri sınırlarının bulunduğu noktada bulunan ilçe isminin Kazak olması da o dönemin kalıntısıdır. Moğol baskınından sonra onlar (Ermeni ve Kıpçaklar) Batı Ukrayna'ya göç eder (XIII.yy). Ermeni kolonisinin kurulması o döneme denk gelmektedir. Çağdaş Kazak dilinin gelişim yollarını belirlemede büyük öneme sahip Ermeni Kıpçakçası eserleri üzerinde maalesef çok az çalışılmıştır. Hatta Erivan'daki Matenadaran kütüphanesinde bulunan el yazmalarının

%70'i henüz incelenmiş değildir.¹ Bu el yazmalar arasında çok değerli Ermeni Kıpçak Grameri ve Ermeni Kıpçak Dili Tarihi isimli eser de bulunmaktadır. Ünlü Ermeni araştırmacı O.S.Yeganyan'ın bildirdiğine göre Ermeni Kıpçakçası Gramerinde yedi isim hâl eki gösterilerek 184 örnek verilmiştir, ayrıca 500 kadar isim ve sıfat örneği verilmiştir.² Akıllı Hikâr Sözü dilini araştıran S.Kudasov eserin ses ve şekil özellikleri ile sözcük dağarcığını açıklayarak eser dilinin Eski Kıpçakça ile Kazakçaya çok benzediğini belirtmiştir.³ Akıllı Hikâr Sözü'nü araştırmacının yorumları ve metin transkripsiyonundaki sözcük kullanımı, cümle yapısı ile ses ve şekil özelliklerine göre Eski Kazakçanın başlıca özelliklerini barındıran bir eser olarak açıklamak mümkündür. Ermeni Kıpçakçası eserlerinin tümü yeterli derece araştırılmadığından ötürü bu dilin ağızlara ayrılıp ayrılmadığı konusu da henüz açıklık kazanmış değildir.

Ermeni Kıpçakçası eserleri dilini inceleyen M.Levitskiy ve R.Konova *Svoda Zakonov Polskih Armyan* (Polonya Ermenilerinin Yasaları) (1957) isimli eserlerde Ermeni Kıpçakçasının ağız özellikleri bulunduğu konusunda tahminde bulunarak Ermeni Kıpçakçasının iki ağza ayrıldığını, birinin Osmanlı Türk dilinin etkisinde olduğuna işaret ederler. Macar âlimi E.Tryarskiy bu tahminle ilgili olarak "Araştırmacılar tahminleri ile ilgili kesin kanıtlar gösteremediler. M.Levitskiy'nin vefatından sonra bilim insanının başlatmış olduğu inceleme çalışmaları kesintiye uğrayarak onun ileri sürdüğü varsayım kabul görmedi, ancak yanlış olduğu kanıtlanmadı" görüşünü bildirir.⁴ Kamensk-Podolsk mahkeme evrakları dili ve diğer resmî yazışma mektupları dilinin tercümesi ve transkripsiyonunu yaparak gramer

¹ İsmagülov M. 1581 Jılğı Qıpçaq / Qazaq Grammatikası Tuwralı (1581 yılındaki Kıpçak/Kazak Grameri Üzerine) // Qazaq Tariyhunan. - Almatı, 1997. – s. 241.

² İsmagülov M. 1581 Jılğı Qıpçaq / Qazaq Grammatikası Tuwralı (1581 yılındaki Kıpçak/Kazak Grameri Üzerine) // Qazaq Tariyhunan. - Almatı, 1997. – s. 241.

³ Qudasov S. Armyan Jazuwlı Qıpşaq Eskertkişi "Dana Hikar Söziñ Tili (Ermeni Harfli Kıpçak Eseri Akıllı Hikar Sözü Dili). – Almatı, 1990.

⁴ Tryjarski E. O Dialektnoy Differentsiyatsii Armyano-Kıpçakskogo Yazıka (Ermeni Kıpçakçası'nın Ağız Farklılıkları Üzerine) // Sovyetskaya Tyurkologiya. - Baku, 1987.– № 4. – s. 23

açıklamasını yapan T.İ.Grunin bu eser dilini Karaim diline yakın görürken,¹ daha sonraki araştırmacılardan A.N.Garkavets Karaim dilinin Trakay ağzıyla ilişkilendirir.² Kıpçakçanın önemli eserlerinden biri Ermeni Kolonisi Yazılı Eserleri dili Eski Kıpçakçanın güneybatı kolundadır.

Bulgar edebî dili milattan sonra V. yy.da Azak denizi bölgesinde yaşayan Eski Bulgar (Onogur Bulgar) Boylar Birliği olan Bulgar Devleti dilindeki ağızlara dayanır. Eski Bulgar Devleti dağıldıktan sonra Eski Bulgar dili, İdil boyu ve Kazan civarında edebî dil düzeyine ulaşmıştır. Bulgar edebî dilinin örnekleri XI-XIV.yy.da Arap alfabesi ile yazılmış eserlerdir.

Bulgar Devleti tarih sahnesini terk ettikten sonra (VII. yy.ın ortası) varisleri olan Tuna Bulgarları, Kuban Bulgarları ve İdil Bulgarları ayrı devletler kurmuşlardır. Tuna Bulgarları VII-IX. yy.da Bulgaristan'da, Kuban Bulgarları V-X.yy.da Azak bölgesinde, İdil Bulgarları VII-XII.yy.da Merkezî İdil boyu ve Kama nehrinin aşağı kısımlarında yaşamışlardır. İdil Bulgarlarının dili XIV.yy.ın sonuna kadar mezar kitabelerinin işlevsel dili olarak kullanılmıştır. Komşu Slavların etkisiyle asimilasyon sürecine giren Tuna Bulgarları IX.yy.da Slavlaşırken Kuban Bulgarları Türk kimliğini korumuşlardır (VII-X.yy). Merkezî İdil boyu ve Kama nehrinin aşağı kesimlerinde yaşamış olan İdil Bulgarları ise (VII-XV.yy) Türk kimliğini muhafaza ederek o bölgede yaşayan Türklerin dilinin gelişmesinde temel etken olmuştur. İdil Bulgarlarının eski feodal devleti birkaç boy dilinden oluştuğundan Bulgar dili ilk başlarda boy dili düzeyinde olabilir, Bulgar halkı oluşuktan sonra (XI-XII.yy) birkaç dilsel ve dil dışı etkenden dolayı ortak Türkçe türündeki konuşma dili gelişmiştir. Bulgar dilinin birkaç bölge değişkesi mevcuttur: Tuna Bulgar ağzı (Bulgar Knezleri Egesi dilinde korunmuştur); Kuban Bulgar ağzı (Macar dilindeki Türk alıntı kelimelerinin sıkça rastlandığı Elbrus civarında bulunan

¹ Dokumentı na Polovetskom Yazıke XVI v (Polovets Dilindeki Evraklar XVI. yy). – Moskva, 1967. – s.13.

² Garkavets A.N. Kıpçakskiye Yazıki: Kumanskiy i Armyano-Kıpçakskiy (Kıpçak Dilleri: Kuman ve Ermeni Kıpçakçası). – Alma-Ata, 1987. – s. 114.

Kafkasya runik harfli yazıtlar dilinde korunmuş); İdil-Bulgar ağızı (XIII-XIV.yy. anıt yazıları ve alıntı kelimelerde korunmuştur). Türk dil biliminde Bulgar dilinin Tuna-Bulgar ve Kuban-Bulgar değişkele-
riverilerinin korunduğu eserler dili Atabulgar (Prabulgar) dili olarak incelenirken, İdil-Bulgar dili özelliklerinin korunduğu yazılı eserler Eski Bulgar, Orta Bulgar, Hun Bulgar, İdil-Bulgarları anıtları dili, II stil yazıtları dili olarak birçok terimle karşılanmıştır. Kelime başında-
ki *j* (*y*) değişimine göre Bulgar dilinin ağızları: Tuna Bulgar ve Kuban Bulgar (Ana Bulgar dili) dilleri - *d* ve *žağzı*; İdil Bulgarcası - *tve ž/ ĉ* ağızı.¹

Selçuk (Eski Anadolu Türkçesi veya Eski Osmanlı dili) yazı dili. Selçukluların yönettiği Türk boyları (Oğuzlar) dilinin yaygın olarak kullanıldığı bölgenin merkezi Anadolu'dur. Kronolojik süresi XIII-XIV.yy.dır. Selçukluların yazı dili Kafkaslardan Anadolu'ya kadar olan bölgede kullanılmaktadır. Eski Osmanlı Türk dilinin yaygınlık kazanması Anadolu'daki Selçuklular Devleti yenilgiye uğrayarak (1077-1307), Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih sahnesine çıkması dönemiyle örtüşmektedir (1299). Eski Anadolu Türkçesinin başlıca temsilcileri ve eserleri şu şekildedir: Mevlana Celaleddin-i Rumî, Sultan Veled, Kadı Burhaneddin, Şeyyâd Hamza, Arap alfabesiyle yazılan ve yazarı belli olmayan *Dede Korkut Hikâyeleri*, Ahmet Fakih'in *Çarh-nâmesi*. Eserlerin dili iki ağız grubunda incelenir: Batı ağızları - Konya, Kırşehir, Sivrihisar, Bolu, Kütahya, Aydın; Doğu ağızları - Erzurum, Kayseri, Erzincan, Sivas. XIV-XV.yy.daki Anadolu'da çok dillilik (Arapça-Farsça-Türkçe) durumunun oluşmasından dolayı Eski Osmanlıcaya bol miktarda Arapça ve Farsça unsur ve terkipler kopyalanmıştır.²

Türk yazı dili. Türk soyluların ayrı birer halk olarak tarih sahnesine çıkmaya başladıktan sonra ortak Türk yazı dili parçalanır ve ye-

¹ Zakiyev M.Z. Tatar Halkı Teleneñ Barlıkka Kilue. – Kazan, 1977; Hakimzyanov F.S. Bulgar Tili (Bulgar Dili) // Türki Tilderi. Entsiklopediyalıq Basılım. – Astana: Foliant, 2002. – s. 58-65.

² Guzev V.G. Staroosmanskiy Yazık (Eski Osmanlı Dili). – Moskva, 1979. – s. 11-13.

rel ağız özelliklerine dayalı yeni yazı dilleri teşekkül eder. Türklerin yeni yazı dillerinin ilk evresinde birkaç bölgesel değişke oluşur: Orta Asya (Özbek, Uygur); İdil boyu (Tatar, Başkurt), Aral-Hazar (Kazak, Karakalpak, Kırgız); Kuzey Kafkasya (Karaçay-Balkar, Nogay, Kumuk); Anadolu (Türk); Karadeniz (Türkmen, Azerbaycan). Türklerin edebî dilinin ilk dönemdeki bölgesel değişkeleriçeşitli ağız özellikleri temelinde gelişmiştir.

Çağdaş Türk Dilleri. Günümüzde Asya ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde, Orta Asya ve Kazakistan'da, Ural ve İdil'de, Kafkaslar ve Kırım'da, Sibirya ve Uzak Doğu'da, İran ve Afganistan'da, Çin ve Moğolistan'da, Arap ülkelerinde, Türkiye ve Balkan ülkelerinde, Kuzey Avrupa'da, Güney Avrupa'da, ayrıca Kuzey Amerika, Güney Amerika, Avustralya ve Afrika'da yaşayan 150 milyona yakın nüfus Türk dillerinde konuşmaktadır.

Altay Dili. Rusya Federasyonu'na bağlı Altay Cumhuriyeti'nin dilidir. Altaylıların yoğun olarak yaşadıkları bölge Dağlık Altay'ın Katun, Sema, Çarış, Ursul, Mayma, Çuy, Çulışman, Başkauız, Üy-men, Prija, Kokşi, Lebed nehirlerinin boylarıdır. Altaylıların toplam nüfusu 71 bin civarındadır. Altay Özerk Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1947 yılına kadar Altaylılar kendilerini *Oyrat*, Altay dilini de *Oyrat dili* olarak nitelenlendirmişlerdir. Dağlık Altay'daki Türk dilli halkın *Oyrat* etnonimini alması, Moğol-Oyrat boylarının o bölgede üstünlük kurmasına bağlanmaktadır. Oyratlarla birlikte Cungar Hanlığı'nın idaresinde olan Altay Türkleri kendilerini *Oyrat* olarak adlandırsa da, *Altay kiji* etnonimi de muhafaza edilmiştir. Resmiyetteki adı *Altaylılardır*.

Altay dili, etnogenez yapısının karışık olmasından dolayı birkaç ağızdan oluşmaktadır. Doğu Türk dillerinin Kırgız-Kıpçak grubunda olan Altay dili güney ve kuzey ağız gruplarından oluşur. Güney grubu Altay, Teleüt Telengit ağızlarından oluşur. Telengit ağzı kendi içinde Telengit-Teles, Çuy alt ağızlarına ayrılır. Kuzey grubu Tuva, Kumandı, Çalkandı ağızlarından oluşur. Altay dillerinin kuzey grubu Tatar diline yakındır, dolayısıyla onlara *Lebed Tatarları*, *Çulım Tatarları* da denilmektedir. Altay Türklerinin edebî dili güney ağızlar

içinde Teleüt ağzını esas almaktadır¹. Bu dilin yazımı için 1928-1938 yılları arasında Latin alfabesi kullanılmıştır. 1938 yılından sonra Rus alfabesi kökenli yazı sistemi kullanılmaktadır. Çağdaş Altay Türkçesinin işlevsel potansiyeli çok düşüktür. Etnos temsilcilerinin çoğu iki dilli, bazıları ise ana dilini tamamen unutmuş durumdadır vesadece Rusça bilmektedir.

Türk dilleri sistemindeki Altay Türkçesinin tarihi gelişim yolu, ses ve şekil yapıları, söz varlığı, sözdizimi ve dil çevresi (lingvoekolojik) durumu daha detaylı incelemeyi gerektirmektedir.

Azerbaycan Dili. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet dili, bu ülkede yaşayan Azerbaycan halkının ana dilidir. Azerbaycan Cumhuriyeti dışında Gürcistan, Ermenistan, Dağıstan, İran, Türkiye, Irak ve Afganistan'da yaşayan Azerbaycanlıların toplam nüfusu yirmi milyon civarındadır. Azerbaycan dilinin kuzey, güney, doğu ve batı olmak üzere dört ağız grububulunmaktadır. Güney grubunda Nahçıvan, Ordubad, Tebriz ağızları ve Erevan alt ağızı; kuzey grubunda Şekin, Zakatlı-Kah ağızları; doğu grubunda Kuban, Bakü, Şehman ağızları ile Muğan, Lenkoran alt ağızları; batı grubunda Kazak, Karabah, Gencan ağızları ile Ayrum alt ağızı bulunmaktadır.

Azerbaycan edebî dili doğu grubundaki Bakü veya Şemaha ağızları temelinde XX. yy.ın ilk yıllarında oluşmuştur. İran ve Asya'nın bazı bölgelerinde yaşayan Kaşkay, Kızılbas, Afşar, Şahsevan, Kıpır, Karapapak, Hacı, Karadağ, Bayat, Ayrum, Padar etnonimlerini taşıyan ulus dilleri de Azerbaycan dilinin ağızlarına çok benzemektedir.² Esasen İran'da yaşayan etnik grupların ayrı bir edebî dili ve alfabesi olmamıştır. Batı Türk dillerinin Oğuz grubunda bulunan Azerbaycan dili Orta dönemdeki Oğuz ve Kıpçak dilleri temelinde oluşmuş, XV-XVI.yy.da Oğuzca özellikler artmıştır. Azerbaycanlılar 1927 yılına kadar Arap alfabesini, 1927-1940 yılları arasında Latin alfabesini,

¹ Baskakov N.A. Altay Tili (Altay Dili) // Türki Tilderi. – Almatı: Foliant, 2002. – s. 232-240.

² Şiraliyev M.Ş. Äzirbayjan Tili (Azerbaycan Dili)// Türki Tilderi. – Almatı: Foliant, 2002. – s. 207-221; Demirçizade Ä.M. Azerbaycan Ädebi Tilinin Tarihi (Azerbaycan Edebî Dilinin Tarihi). – Bakı, 1979.

1940 yılından 1999 yılına kadar Kiril, alfabesini kullanmışlardır. 1999 yılından itibaren Latin alfabesini kullanmaya başlamışlardır.

Alabuğat Tatarları dili (Nogaylar). Rusya Federasyonu Kalmuk Özerk Cumhuriyeti Hazar İlçesi Ulan-Holl İstasyonu yakınlarındaki Severny köyünde yaşayan küçük etnik grup olan Alabuğat Tatarlarının sayısı beş yüz kadardır.¹ Alabuğat Tatarları Hazar Denizi kıyısında yaşayan Türk halkları (Nogay, Özbek, Türkmen, Kazak ve Kazan Tatarları) ile Kalmukların, Moğol olan diğer etnik gruplar arasındaki asimilasyon süreci sonucu meydana gelen Türk dilli etnik bir gruptur. Alabuğat Tatarlarının etnik yapısındaki Nogay özelliğinin baskınlığından dolayı kendilerine Nogay demelerine karşın dil özellikleri bakımından sadece Nogayca'ya değil, Kazak ve Karakalpak dillerine de çok benzemektedir.

Astrahan Nogay-Karağaşlarının Dili. Kendilerine *Nogay-Karağaşları* diyen küçük bir etnik grup Türk dillerinin Kıpçak-Nogay grubunda yer alır. Karağaşlar Rusya'nın Astrahan Vilayeti Krasnoyarsk ve Habaralinsk bölgelerinde yaşamaktadır, toplam nüfusları yaklaşık beş yüz bindir. Karağaşlar Küçük Nogay Ordasından ayrıldıkları için kendilerine yakın olan Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'daki Nogaylardan biraz farklıdır.² Karağaşlar, dilleri Nogay dilinin temel özelliklerini koruduğundan dillerine Nogayca demişlerdir; ancak yazı dili oluşmamıştır. Önceleri Küçük Nogay Ordasında yer alan Karağaşların Batı Kazaklarıyla dilsel ve kültürel bağları, dillerinde Kazakçaya ait özelliklerin bulunmasına sebep olmuştur.

Balkan Türklerinin Dili. Bilimsel literatürde Balkan Türkleri denilen ve sayıları çok az olan grup Türk, Gagauz ve Kırım Tatar dillerinin ağızlarında konuşur, etnik kökeni bakımından Türk-Gagauz ve Tatar halklarının temsilcileridir. Ayrıca kendilerine *Yörükler* diyen küçük bir etnik grup da Balkan Türklerine dâhil olmaktadır. Balkan Türk

¹ Arslanov L.Ş. Yazık Alabugatskih Tatar Kaspiyskogo Rayona Kalmutskoj ASSR (Kalmuk Özerk Cumhuriyeti Hazar İlçesi Alabuğat Tatarları Dili). – Kazan, 1988.– s.7.

² Arslanov L.Ş. Astrahan Noğay-Qarağaşarımñ Tili (Astrahan Nogay-Karağaşları Dili)// Türki Tilderi. – Almatı: Foliant, 2002. – s. 242.

dilinde konuşan Gagauzlar Kuzey Doğu Bulgaristan'da; Türkler Romanya, Bulgaristan ve Slovenya'da; Kırım Tatarları Kuzeydoğu Bulgaristan'da ve Doğu Romanya'da yaşamaktadır. Balkan Türklerinin dili bölgesel olarak birkaç ağza ayrılır. Doğu ağızlarını Bulgaristan'da yaşayan Türk halklarının Deliorman, Varna, Kazanlık, Razgrad, Tırçoviçten, Krepç, Kırçali, Milina ağızları oluştururken Batı ağızları; Bulgaristan'daki Vidina, Küstendili, Mihaylovgrad ağızları, Makedonya'daki Ohrida, Skople, Dinler, Kumanov, Gostivar ağızlarından müteşekkildir.¹

Balkan Türk dilinde konuşan Kırım Tatarları Bulgaristan ve Romanya bölgesine XIX.yy.ın ortasına doğru Kırım'dan göç etmiş olan Tatarlardır. Gagauzlar ise XIX.yy.da Tuna'dan Besarabya'ya giden Gagauzlar göçünden kalan grup olarak açıklanır. Az sayıdaki Gagauzlar komşu Türkmenlerle dilsel ve kültürel bağlantıda yaşadıklarından, dilleri Türk ağızlarının etkisinde kalmıştır.

Baraba Tatarları Dili. Rusya'nın Novosibirsk vilayetinde yaşayan Baraba Türklerinin nüfusu sekiz bin kadardır. Birçok literatürde Tatar dilinin Baraba ağzı olarak isimlendirilen Baraba Tatarlarının dilinde Kazakça özellikler de çöktür. Batı Türk dillerinin Kıpçak grubunda olan Baraba Tatarlarının dilindeki Kıpçaklık üç dilli katman çerçevesinde incelenir: Eski Kıpçak katmanı Tobıl ve İrtiş boyundaki Tatar dili; Kazak katmanı XVII.yy.da Ombı Kazakları dili; XVII-XX.yy.da Kazan, Samara ve Saratov bölgesinden gelen İdil Tatarları diliyle etkileşimde gelişmiştir.

Başkurt Dili. Rusya Federasyonu'na bağlı Başkurdistan'da yaşayan halkın dilidir. Başkurtların toplam nüfusu bir milyon dört yüz elli bin civarındadır. Başkurtlar, Rus alfabesi temelindeki alfabe sistemini kullanmaktadır. Türk etnonimleri sistemindeki eski isimler arasında yer alan *Başkurt* isminin X-XI. yy.dan kalan eserlerde *Başkart, Başkard, Başkert, Başgird, Baskart, Bacgard, Başcard, Başcer, Basjert, Bascer* değişiklerikaydedilmiştir. Ayrıca *Bozgurt, Bozkurt* isimleri de Başkurt etnoniminin kökeninde ele alınır. Türk dillerinin Kıpçak

¹ Pokrovskaya L.A. Balkan Türüklerinin Tili (Balkan Türklerinin Dili)// Türki Tilderi. – Almatı: Foliand, 2002. – s.251.

grubunda olan Başkırtların ayrı bir halk olarak ortaya çıkması da karmaşık dilsel ve etnik süreçlerle gerçekleşmiştir.

Başkırt dilinin tarihî gelişim yolu beş döneme ayrılır: 1. XIII. yy. a kadar olan dönem Eski Başkırt dili;Burzyan, Baylar, Bişul, Cağalbay, Kudey, Suraş, Tangaur, Tamyar, Un, Usergen boylarının dili temelinde gelişmiştir; 2. XIII-XIV.yy. aralığında ise hızlı dilsel ve etnik süreçler yaşanmıştır. XIII-XIV.yy.da Başkırtlara kendi dil özellikleri bulunan Türk boylarından Kıpçak boyları grubu, XIII.yy.ın ortasından itibaren Katay boyları grubu, XIV.yy.da Tabın, Min boyları grubu katılmıştır; 3. XV.-XVI. yy. aralığında Başkırt boylarının dili sistemleşerek Başkırt halkının konuşma dili ortaya çıkmıştır; 4.XVII.-XX.yy. aralığında ise Başkırt dili gelişmiştir. Bu dönemde Başkırt dilinde günlük yaşamdaki değişikliklere ve yerleşik hayat tarzına bağlı olarak ağızlar oluşmuştur; 5. Ekim Devrimi'nden sonraki dönem (XX. yy.ın ikinci on yılı). Bu dönemde Başkırt yazı dili ortaya çıkmıştır. Başkırt dili güney veya *Yurmatı* ve *Kuvakan* veya doğu ağızlarından oluşur, edebî dilinde iki ağzın da özellikleri görülür. Güney ağzı;İk-Sakmar, Orta ve Dem alt ağızlarından, doğu ağzı;Ay, Argayaş, Salüt, Miyass ve Kızıl alt ağızlarından oluşur.¹

Bocnurd Türklerinin Dili. İran'ın Horasan bölgesinde yaşayan az sayıdaki Türklerin dili artzamanlı ve eşzamanlı açıdan araştırılmamış diller arasında yer alır. Farsçanın güçlü etkisine uğraması sonucu ses uyumu yasalarının eski şeklini korumuş olan Bocnurd dili XX.yy.ın 70'li yıllarından sonra Türkologların dikkatini çekmiştir. Kendilerine *Türk Bocnurdı* (Bocnurd Türkleri) diyen grubun ismi Bocnurd toponiminden almışlardır. Bundan dolayı da bilimsel literatürde Bocnurd dili olarak kaydedilmektedir.

Gagauz Dili. Moldova'nun güneyindeki Komrat, Çadır, Vulkanеşt ilçeleri, Ukrayna'nın Odessa vilayeti, Bulgaristan ve Türkiye'de yaşayan Türk kökenli etnosun dilidir. Toplam nüfusu yaklaşık iki yüz yirmi üç bindir. 1957 yılından itibaren Kiril alfabesini kullanmakta-

¹ Grammatika Sovremennogo Başkırskiego Literaturnogo Yazıka. – Moskva, 1981. – s. 11, 17.

dır. Batı Türk dillerinin Oğuz grubunda olan Gagauz dili iki ağızdan, birkaç bölgesel alt ağızdan oluşur. Gagauzların çoğunluğu Ukrayna ve Moldova'da yaşadıklarından ağızları da bu bölgedeki dillerden etkilenmiştir: Çadır-Komrat veya Merkez ağızı ve Vulkanеşt veya güney ağızı. Vulkanеşt ağızına göre Çadır-Komrat ağızında Slav dillerinin etkisi fazladır.

Gagauz dilinin tarihî gelişim yolu kronolojik açıdan iki dönemde araştırılır: ilki XVII-XVIII.yy. aralığını kapsayan Balkan dönemindeki Gagauzlar diliBalkan yarımadasında yaşayan Türk, Bulgar, Yunan dilleri ve yerel ağızlarla karışarak gelişir; ikinci dönemde ise XIX.yy. dan günümüze kadar olan süreyi kapsayan Bucak döneminde Gagauz dilinin başka dillerle ilişkileri daha da derinleşir. Etnokültür ve dil ilişkisi süreçlerinin özellikleri ve kronolojisine bağlı olarak Bucak dönemi kendi içinde dört döneme ayrılır: 1) XIX. yy. ve XX. yy.ın ilk yıllarındaki Gagauz dilinin Moldovanca, Ukraince ve Rusça ile ilişkisini gösteren Besarabya dönemi; 2) XX.yy.ın ilk yarısındaki (1920-1940) Gagauz dilinin Romen dilinin etkisinde kaldığı dönem; 3) XX.yy.ın ortasından son yıllarına kadarki (1945-1991) süreyi kapsayan Gagauz dilinin Rusçanın etkisinde kaldığı ve Gagauz yazı dilinin oluştuğu dönem; 4) Gagauzların çoğu bağımsızlığını kazanan Moldova topraklarında kaldığı için ortaya çıkan (1991'den bu yana) Moldova döneminde Gagauzca Moldova dilinin etkisinde gelişmektedir.¹

Dolgan Dili. Rusya'nın Krasnoyarsk Krayı Taymır Özerk Bölgesi ve Saha Cumhuriyeti'nin (Yakutistan) Anabar ilçesinde yaşayan az sayıdaki etnik grubun dilidir, toplam nüfusu beş bindir. Dolgan, Dulgan, Dongot, Edyan, Tıa kihite gibi değişik etnonimleri bulunan Tundra Türklerinin dili dil bilimsel Türkolojide *Dolgan dili* ismiyle kaydedilmektedir. Dolganların dili Yakut diline benzerlik gösterdiğinden Saha dilinin bir diyalekti olarak da değerlendirilir. Dolgan dilinin söz varlığında Evenki dilinin unsurları çokça bulunur. Ses uyumu korunmuş olan Dolgan dilinin beş farklı ağızı bulunur: Avam, Noril, Popigay, Piyasin ve Hatang. Edebî dili gelişmemiştir.

¹ Pokrovskaya L.A. Grammatika Gaguzskogo Yazıka. Fonetika i Morfologiya (Gagauz Dilinin Grameri. Fonetik ve Morfoloji). – Moskva, 1964.

Dolgan dilinin tarihî gelişimi araştırılmamıştır. Kaynaklardaki etnik yapı ile ilgili bilgilere göre (1926 yılındaki idare sistemine göre) Dolgancanın dokuz boy dilinden oluştuğu belirtilmiştir: Dolgan-Esey idaresindeki bölgede yaşayan *Dolgan* boyu; Dolgan-Tungıs idaresindeki bölgede yaşayan *Dongot* boyu; Cigan-Tungıs idaresindeki bölgede yaşayan *Edyan/Adyan* ve *Edigen* boyları; Boganid-Tungıs idaresindeki bölgede yaşayan Evenkiler içindeki *Karanto* boyu; Aşağı Zatundrinsk Yakut idaresindeki bölgede yaşayan Evenkiler içindeki *Bayagir* boyu; Aşağı Zatundrinsk idaresindeki *Tundranın karşı tarafındaki çiftçi köylüler*; Taymır bölgesine bakan Kotuya/Hatangı, Esery Gölü ve Olenka Nehri civarındaki Yakutlar içindeki *Katigen*, *Betun*, *Betil* Dolganları; İlimpeylik idaresindeki bölgede yaşayan Evenkiler içindeki *Tambegir*, *Malçağır*, *Yoligir*, *Tıptağır*, *Yakçar* boyları; Hantay idaresindeki yerde yaşayan Entsiler (Samoyedler) içindeki *Muggadi*, *Bay* ve Nentsiler (Yuraklar) içindeki *Yabtonge*, *Aseda* boyları.¹

Kazak Dili. Kazak halkının ana dili ve Kazakistan Cumhuriyeti'nin devlet dilidir. Kazakların toplam nüfusu on altı milyon civarındadır. Kazakların Kazakistan toprakları dışında nüfus bakımından yoğun olarak yaşadıkları yerler Çin ve Moğolistan'dır. Başka ülkelerde de küçük diaspora grupları ve dil anklavları dağınık olarak bulunmaktadır. Kazak edebî dili XIX. yy.da konuşma dili temelinde oluştu. Uzun yıllar boyunca Arap alfabesini kullanan Kazak halkı 1912 yılında Arap alfabesi temelinde Kazakçanın ses özelliklerini yansıtan Kazak alfabesini (A. Baytursınlı alfabesi) kullanmaya başladı. 1928 yılında Latin kökenli alfabe kullanılırken 1940 yılından sonra Kiril alfabesi kullanılmaya başlamıştır.

Batı Türk dillerinin Kıpçak grubundaki Kazak dilinde Arapça ve Farsçanın etkisi çok fazla değildir. Kazakça Türk kimliğini koruyan dillerin biri, ayrıca ağız farklılıkları fazla olmayan monolit bir dildir. Edebî normdan çok farklı olmayan dört bölgesel ağız grubu bulunur: batı, güney, merkezî kuzey ve doğu. Fonetik ve fonolojik

¹ Androsova S.İ. Dolgan Tili (Dolgan Dili)// Türki Tilderi. – Almatı: Foliant, 2002. – s. 305-306.

sistemi ile söz varlığı ve gramer yapısında hem eski özellikleri hem yeni özellikleri de iyi korumuş olan Kazak dili Batı Türk Kağanlığı'nı kurmuş olan eski Türk boylarının diliyle doğrudan ilişkili olarak gelişmiştir.

Kamasin Tatarları Dili. Rusya Federasyonu Krasnoyarsk Bölgesinin Kan ve Mana Nehirleri havzasında yaşayan etnik grubun dilidir. Kamasin Tatarlarının sayısı iki yüz kadardır. Kamasin Tatarlarının etnik tarihi Fin-Ugor boyları ile ilişkilendirilmesine rağmen etnogenez yapısında Türk boylarının da payı bulunmaktadır. Uzun yıllar süren etnik süreçlerden sonra dilleri Türk özelliğini kazanmıştır. Yazı sistemi oluşmamıştır.

Karakalpak Dili. Özbekistan Cumhuriyeti'ne bağlı Karakalpak Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan Karakalpakların dilidir. Karakalpaklar Özbekistan'ın Harezmi ve Fergana vilayetlerinde, Türkmenistan'ın Daşoğuz vilayeti ile Afganistan'ın bazı bölgelerinde dağınık durumdadır. Kazakistan ve Rusya Federasyonu'nda da dil anklavları bulunur. Toplam Karakalpak nüfusu dört yüz elli bin kadardır. Edebî dili XX. yy.ın 20. yıllarında oluşan Karakalpaklar 1940 – 1998 yılları arasında Kiril alfabesini kullanmıştır. 1998 yıldan bu yana ise Latin kökenli yeni alfabe sistemini kullanmaktadır.

Altın Orda ve Büyük Nogay Ordası'na bağlı Kıpçak boylarından olan Karakalpakların dili Batı Türk dillerinin Kıpçak grubundadır. Kıpçak, Oğuz ve Karluk özelliklerine bağlı olarak iki ağız bulunan Karakalpak dilinin kuzey (kuzeydoğu) ağız Kazak diline yakınken, güney (güneybatı) ağız Özbek ve Türkmen dillerinin bazı özelliklerini bulundurmaktadır. Karakalpak edebî dili kuzeydoğu ağızını temel almaktadır.¹ Karakalpak dilinin kuzey ağız Tahtaköpir, Karaözek, Moynak ilçelerinde, güney ağız Şımbay, Kegeyli, Onırat, Hoceli, Kıpçak, Şabbaz, Törtköl, Kuybişev bölgelerinde konuşulur.

Karaçay-Balkar Dili. Rusya Federasyonu'nda bağlı Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi'nde yaşayan Karaçaylar ve Kabardey-Balkar Özerk

¹ Baskakov N.A. Karakalpakskiy Yazık (Karakalpak Dili). C.I, II. – Moskva, 1951-1952; Nasırov D.S. Stanovleniye Karakalpakskogo Obşenarodnogo Razgovornogo Yazıkı i Ego Diyalektnaya Sistema (Karakalpak Konuşma Dili ve Ağızlarının Oluşumu). – Nukus-Kazan, 1976.

Cumhuriyeti'nde yaşayan Balkarların ortak edebî dilidir. Balkarların toplam nüfusu doksan bin, Karaçayların toplam nüfusu yüz elli altı bin civarındadır. *Dağlı Türk dili, Dağlı Balkar dili, Tatar-Çağatay dili, Dağlı Tatar dili, Karaçay dili, Balkar dili* olarak farklı farklı isimleri bulunan Karaçay ve Balkar dilinin sabit etnoterimle isimlendirilmesi XX.yy.ın 60.yıllarından sonrasına aittir. Balkarlar kendilerini Türk dillerinde bulunan kelime başı *b≈m* değişiminden dolayı ifade etmektedirler. Karaçay-Balkar anklavları Orta Asya ve Kazakistan'da da bulunmaktadır. Batı Türk dillerinin Kıpçak grubundaki Karaçay ve Balkar dillerinin fonetik sistemi, söz varlığı ve gramer yapısı birbirine çok yakın olduğundan ortak edebî dil sisteminde birleşmektedir. Karaçay-Balkar dili Karaçay-Boksan-Şegem ve Malkar-Holam-Bızınğış ağızlarına ayrılır.¹

Karay Dili. Ukrayna,Kırım, Litvanya ve Polonya'da yaşayan Türk asıllı etnos dilidir. Karayların nüfusu altı bin civarındadır. Karaylar Hristiyan dinini kabul ettiklerinde Eski İbranice *Karaim* "okuyanlar" etnoniminin verildiği bildirilir (İncili okuyanlar anlamına gelir). Batı Türk dillerinin Kıpçak grubundaki Karayların edebî dili oluşmamıştır. Karay dilinin üç ağızı bulunmaktadır: Trakay, Galits veya Batı ağızları ile Kırım ağızı. Batı ağızı Türk dillerinden uzakta, yabancı dillerin arasında geliştiğinden Litvanca, Lehçe, Ukraynaca ve Rusçanın etkisinde kalmıştır, Kırım ağızı ise Kırım Tatarlarının diliyle bağlantılı geliştiğinden Türk kimliğini korumuştur. Karayların eski tarihi hakkındaki bilgiler çok azdır. Batıya göç etmeleri XIV.yy.daki Kıpçaklar arasındaki göç süreçleriyle örtüşmektedir.Karay dilinin ağızlara ayrılması da bu dönemde başlamıştır.²

Kumuk Dili. Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan, Çeçenistan ve Kuzey Osetya'da yaşayan Türk kökenli etnik grubun dilidir. Toplam nüfusu 350,000 olan Kumukların dili Batı Türk dillerinin Kıpçak

¹ Grammatika Karaçayevo-Balkarskogo Yazıka (Karaçay-Balkar Dili Grameri). Ed.: N.A.Baskakov. – Nalçık, 1976; Akbayev Ş. Fonetika Diyalektov Karaçayevo-Balkarskogo Yazıka (Karaçay-Balkar Dili Ağızlarının Fonetigi). – Çerkessk, 1963.

² Musayev K.M. Kratkiy Grammatičeskiy Oçerk Karayimskogo yazıka (Karay Dilinin Kısa Gramer Denemesi). – Moskva, 1977.

grubundadır. Kumuk dili Kıpçak-Oğuz ve Bulgar-Hazar öbeğindeki Türk ağızlarının Kafkasya dilleriyle (Avar, Dargin, Osetin, Çeçen) etkileşmesi süreciyle ilişkili incelenir. Hasavyurt, Buynak, Kaytak, Dağlı, Ter ağızlarından oluşan Kumuk edebî dili XX.yy.ın 20.yıllarında Buynak-Hasavyurt ağızı temelinde oluşmuştur. Bu dilin yazımında 1938 yılından itibaren Rus alfabesini kullanmaktadır.¹

Kırgız Dili. Kırgızistan Cumhuriyeti'nde yaşayan Kırgızların ana dilidir. Kırgızların bir kısmı Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sincan Uygur Özerk Bölgesi'ne bağlı Kızılsu Kırgız Özerk İlinde yaşamaktadır. Sovyetler Birliği ve Çin Halk Cumhuriyeti arasında sınır konusu tekrar ele alınan görüşmeler sırasında Kırgızistan'ın bir kısmı halkıyla birlikte Çin Devleti'ne devredilmiştir. Toplam nüfusu 3milyondan fazla olan Kırgız halkı Tacikistan'ın Garm Vilayeti, Dağlık Badahşan Özerk Bölgesi, Özbekistan'ın Namangan, Fergana, Semerkand ve Andican bölgelerinde, Kazakistan ve Rusya'nın bazı ilçelerinde, Afganistan'ın kuzeydoğu bölgelerinde ve Pakistan'da yaşamaktadır. Kırgızca aralarında çok büyük farklılık sergilemeyen üç ağza ayrılır: kuzey, güney ve güneybatı ağızları. Dudak uyumunun korunması, uzun ünlü seslerin sistematik olarak kullanılması Kırgız dilinin en belirgin özelliğidir. İsmi Eski Türk yazıtlarında geçen Kırgızların dilinin gelişme tarihinde Güney Sibiry ve Orta Asya Türk dillerinin etkileşim süreci önemlidir. Kırgızlar 1928 yılına kadar Arap, 1928-1940 yıllarında Latin alfabesini kullanmışlardır; 1940 yılından itibaren ise Kiril alfabesini kullanmaktadır.²

Kırım Tatarları Dili. Türk soylular arasında sayısı az olan etnik grubun dilidir. Kırım Tatarlarının anayurdu Kırım bölgesidir, top-

¹ Gadjiyeva N.Z. Kumıkskiy Yazık (Kumuk Dili)//Mladopismennye Yazıki Narodov SSSR. – Moskva-Leningrad, 1959; Dmitriyev N.K. Grammatika Kumıkskogo Yazıka (Kumuk Dili Grameri). – Moskva-Leningrad, 1940; Levitskaya L.S. Qumıq Tili (Kumuk Dili)//Türki Tilderi. Entsiklopediyalıq Basılm. – Astana: Foli-ant, 2002. – s. 411-421.

² Kırgız Tilinin Grammatikası. Morfologiya Cana Fonetika (Kırgız Dili Grameri. Şekil Bilgisi ve Ses Bilgisi). –Frunze, 1980; Oruzbayeva B.O. Kırgız Adabiy Tilinin Calpı Eldik Negizderi Cönündö (Kırgız Edebî Dilinin Esasları Üzerine). – Frunze, 1968.

lam nüfusu yedi yüz doksan bin. Kendilerini Orta Dönem Kıpçakları nesli sayan dağ eteklerindeki Türk uluslarından Nogay ve Tatlardan oluşan Kırım Tatarlarının etnik yapısı çok karmaşıktır. Kırım Türklerinin *Tatar* etnonimi ile isimlendirilmesi Kırım Hanlığı'nın kurulması sırasına gelmektedir. Kırım Tatarları Ukrayna, Özbekistan, Tacikistan, Azerbaycan, Gürcüstan ve Rusya Federasyonu'nun Dağıstan, Krasnodar, Stavropol bölgeleri, Türkiye, Romanya ve Bulgaristan'da yaşamaktadır. 2. Dünya Savaşı sırasında Kazakistan ve Orta Asya'ya göç ettirilen Kırım Tatarlarının bir bölümübu bölgelerde de bulunmaktadır.

Kırım Tatarlarının dilinde üç ağız vardır: kuzey veya Bozkır Nogay ağızı, Orta veya Ara ağız ve güney veya güney kıyı ağızı. Kuzey ve Orta ağız Türk dillerinin Kıpçak grubunda, güney ağız Oğuz grubundadır. Kırım Tatarlarının edebî dili Kıpçak-Polovets grubuna ait Orta ağız temelinde oluşmuştur. Kıpçak-Nogay grubunda yer alan Kuzey ağız ile konuşan Kırım Tatarları Nogay veya Mangıt ismini de almaktadır. Kırım Tatarları 1938'den itibaren Kiril alfabesini kullanmaktadır.

Kırımçak Dili. Kırım bölgesinde yaşayan az sayıdaki Türk soyluların biri de Kırımçakların dilidir. Kıpçak grubuna ait dille konuşan Kırımçakların toplu olarak yaşadıkları yer Simferopol bölgesidir. Kırımçakların toplam nüfusu iki bin civarındadır. Ses uyumu iyi korunmuş olan Kırımçak dilinde emir kipinin 1. şahsını ifade eden eski Türkçe *-jīm* eki kullanılır (*alijīm* 'alayım'), Kazakçada 1.şahıs emir eki *-jīn/-jin* (*alajīn*, *berejin*). Kırımçak dilinin şekil yapısında Kıpçak grubundaki diğer dillere göre farklılık yaratan özelliği . şahıs eki olarak *-in/-in* ekinin kullanılmasıdır (*al+ir+in*). XV.-XVI. yy.da Kırım bölgesinde yazılmış olan Türkçe eser "Rituar Kaffı" Kırımçak dilinin en eski kaynağı olarak sayılmaktadır.

Nogay Dili. Kafkasya bölgesinde yaşayan Türk soyluların biri Nogay etnosunun dilidir. Nogayların toplam nüfusu doksan bin civarındadır. Toplu olarak yaşadıkları bölgeler: Dağıstan'ın Nogay ilçesi, Stavropol. Nogay Ordasındaki esas boyların biri olan Nogayların ataları Ertis ve Tuna nehirleri arasında yaşamışlardır. Birkaç etnik

boy ve gruplardan oluşan Nogayların etnik yapısını açıklayan etnonimler içinde Üysin, Kıpçak, Kanglı, Argın, Konırat, Şekti vb. eski boy isimleri korunmuştur. Kazak ve Karakalpak dillerinden XV.yy. da ayrılmaya başlayan Nogay dilinin üç ağzı vardır: Ak Nogay, Kara Nogay ve Nogay.¹ Uzun yıllar boyunca Arap alfabesini kullanan Nogaylar 1928 yılında Latin harflerini kabul eder, 1938 yılından sonra Kiril alfabesini kullanmaya başlamıştır.

Özbek Dili. Özbekistan Cumhuriyeti'nin devlet dili, Özbek halkının ana dilidir. Özbeklerin bir kısmı Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan, Çin'deki Sincan Uygur Özerk Bölgesi ve Afganistan'da yaşamaktadır. Özbeklerin toplam nüfusu otuz milyona yakındır. Tarihî veriler Özbeklerin etnik yapısında Türk boylarıyla birlikte İran kökenli boyların da payı bulunduğuna işaret etmektedir. Özbekçe üç ağızdan oluşur: Karluk-Şıgıl-Uygur, Kıpçak ve Oğuz ağzları. Her ağızda birkaç alt ağız bulunur.² Türklerin ortak edebî dili Çağatay diliyle kesintisiz olarak gelişen Özbek edebî dili Kıpçak ve Oğuz unsurlarını barındıran Fergana-Taşkent ağzına dayanır. 1928 yılına kadar Arap alfabesini kullanan Özbek halkı 1928-1940 yıllarında Latin harflerini, 1940-1999 yıllarında Kiril, 1999 yılında Latin alfabesini tekrar kullanmaya başlamıştır.

Salar Dili. Çin Halk Cumhuriyeti'nin Şunhua Salar Özerk Bölgesi'nde yaşayan Türk soylu Salar etnosunun dili, Çince Salatzu'dur. Toplu olarak yaşadıkları yer Çinghay eyaleti, toplam nüfusu elli iki bin civarındadır. Salar boyu Türkmenlerin arasında da bulunur, onlar Türkmenistan'ın Serah, Kerkn, Eski Çarcuy ilçelerinde yaşamaktadır. Özbekistan'ın Semerkand vilayetinde yaşayan Türkmenler içinde de Salar boyunun temsilcileri bulunmaktadır. Salarların sözlü edebiyat örneklerinde onların Semerkand bölgesinden doğuya ettikleri göç efsaneleri korunmuştur. Bu efsanelerde tarihî gerçek payının bulunduğu kabul edilir. E.R.Tenişev eski dönemlerde Oğuz boyları

¹ Grammatika Nogayskogo Yazıka (Nogay Dili Grameri). Ed.: N.A. Baskakov. – Çerkessk, 1973. – s. 6-10.

² Uzbek Tili Leksikologiyası (Özbek Dilinin Söz Varlığı). – Toşkent, 1981. – s. 16-31.

içindeki Salar (Salgur, Salur) boylarının Sırderya, Semerkand, Türkmenistan bölgelerine göç ederek daha sonra Anadolu'ya kadar ulaştıklarını, XIV.yy.ın sonlarında tekrar doğuya göç ederek bugün yaşadıkları bölgeye yerleştiklerini belirtir.¹ Batı Türk dillerinin Oğuz grubunda yer alan Salar dilinde ses ve söz varlığı özelliklerine göre ayrılan üç ağzı bulunur: Batı, Doğu ve Karışık. Salarlar arasında Batı ağzı yaygındır. Dil ilişkileri sonucu Salar dilinin söz varlığında Çince, Tibetçe, Moğolca unsurlar bolca bulunur.²

Sarı Uygur Dili. Çin Halk Cumhuriyeti Gansu Eyaletinin Sunan bölgesindeki Can İye ilçesinde bulunan Yugu (Sarı Uygur) Özerk ilçesinde yaşayan az sayıdaki Türk etnosunun dilidir. Sarı Uygurların toplam nüfusu on altı bin civarındadır. Bu nüfusun dokuz bini Yugu Özerk İlçesinde, diğerleri Gansu eyaletinin diğer kısımlarında, esas olarak Huan Çin (Patşa şehri), Kanlı, Dahı (Deriya), Min Hua bölgelerinde yaşamaktadır. Sarı Uygurların kendileri için *Yogur*, *Oygur* etnonimlerini kullanırken, Çinliler Çincenin fonetik ve sesletim özelliklerine uygun olarak Sarı Uygurları *Uygu*, *Yugu* şeklinde isimlendirmektedir. Eski Çin vakayinamelerinde Çince olarak *oyuz* etnoniminin *oyulu/yu* olarak yazıldığından hareket eden araştırmacılar Sarı Uygurlar ve Eski Oğuzları doğrudan ilişkilendirir. Ancak Sarı Uygurlar Dokuz Oğuzların nesilleridir.³ Türkolojide *oyuz*, *oyur* etnonimlerinin bir boyun çeşitli kronolojik dönemdeki ismi olduğu tarih ve dil açısından ispatlanmıştır. İç ses ve son sesdeki $r \approx z$ denklemi Türk dillerinde bulunan bir değişimdir. VIII. yy. Türk yazıtlarında Oğuz ve Uygur isimlerinin birlikte geçmesi soydaş iki Türk boyu olduğuna işaret eder. Sincan Uygurları ve Sarı Uygurların birbirinden uzaklığını da ifade eden tarihî veriler bulunabilir.

IX. yy.ın orta kısmında (840-850) Eski Yogurlar anavatanları olan bugünkü Moğolistan, Tuva bölgesinden Çin Halk Cumhuriyeti'nin

¹ Tenişev E.R. Salarskiy Yazık (Salar Dili)//Yazıki Mira. Tyurkskiye Yazıki. – Bişkek, 1997.

² Tenişev E.R. Stroy Salarskogo Yazıka (Salar Dilinin Yapısı). – Moskva, 1976.

³ Hi Uey Guang. Sarı Uyğurlardıñ Mädeniyet Tariyhı (Sarı Uygurların Kültür Tarihi). – Beyjin: Ulttar Baspası, 2000. – s. 4. (Çinceden tercüme eden Ş.Absalıq).

Gansu eyaletine, Dunhuan, Turfan bölgesine göç etti. Sarı Uygurların göç süreçleri ve tarihî olaylar, uzun zaman boyunca diğer kültürlerle olan sosyal ve siyasi ekonomik ilişkiler onların dilinde de iz bırakmıştır. Aynı bölgede yaşayan halklar arasındaki dil ve kültür ilişkileri süreçlerinin yoğunluğu Sarı Uygurların bir kısmının Moğol dili ve kültürünün etkisine, diğer kısmının da Çin-Tibet dili ve kültürünün etkisinde kalmasına, ancak bir bölümünün Türk dili özelliklerini korumasına sebep teşkil etse de Sarı Uygurlar kendilerini tek etnos olarak görmektedir. Yogurlar kendi içinde Türk dilinde konuşan Kara Yogurlar, Moğol dilinde konuşan Sarı Yogurlar, Çin-Tibet dilinde konuşanlara Tat demektedir. Sarı Uygurlar arasında ayrıca yaşadıkları coğrafyaya bağlı olarak Taglıg “Dağlı”, Oylıg “Bozkırlık” şeklinde de isimlendirme geleneği bulunmaktadır.

Tatar Dili. Rusya Federasyonu’na bağlı Tataristan’ın devlet dili, Tatar halkının ana dilidir. Tataristan Cumhuriyeti dışında Başkurdistan, Mordva, Udmurt, Çuvaş, Komi Özerk Cumhuriyetlerinde, Moskova, St. Petersburg şehirleri ve Astrahan, Volgograd, İrkutsk, Kemerovo, Krasnoyar, Korgan, Ombı, Tümen, Saratov, Samara vilayetlerinde, ayrıca Rusya Federasyonu dışında Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Tacikistan ve Ukrayna devletlerinde yaşayan Tatarların toplam sayısı yedi milyona yakındır. Tatarlar tarihlerini İdil boyundaki Eski Bulgar boylarına dayandırmaktadır. Mişerler, Altın Ordu içindeki Kıpçak boyları ile (Astrahan Türkleri) karışarak Kıpçak kimliğini kazanırlar. Tatar dilinin genel tarihî gelişim yolu üç dönemde incelenir: ilki Eski Bulgar, Kıpçak dillerinin gelişimiyle ilgili dönem (XVI.yy.ın ortasına kadar); ikincisi Kazan Hanlığı’nın Rusya Çarlığı’na dahil olduğu dönemden itibaren (XVI.yy.ın ikinci yarısı) XX.yy.ın ortasına kadar; üçüncüsü Tatarcanın Rus dili etkisinde kaldığı dönem (XX.yy.ın ortasından itibaren).¹ Tatar dili Merkezî, Batı ve Doğu ağızlarına ayrılır, edebî dilinin söz varlığı ve fonetiği Merkezî ağza, şekil bil-

¹ Zakiyev M.Z. Tatarskiy Yazık (Tatar Dili)//Yazıki Mira. Tyurkskiye Yazıki. – Bişkek, 1997. – s. 461-467; Tatarskaya Grammatika. Morfologiya (Tatar Grameri. Şekil Bilgisi).C.II. – Kazan, 1993.

gisi Batı ağzına dayanmaktadır. Bütün Türk soylular gibi 1927 yılına kadar Arap alfabesini kullanan Tatarlar 1927 yılında Latin alfabesini kabul ederek 1940 yılından sonra Kiril alfabesine geçmişlerdir. Tatar halkının bugün kullanımındaki edebî dili XX. yy.ın ilk yıllarında oluşmuştur.

Türk Dili (Türkiye Türkçesi). Türkiye Cumhuriyeti'nin devlet dili, Türk halkının ana dilidir. Türkler, Kıbrıs adasında, Irak, Suriye, Lübnan, Bulgaristan, Makedonya, Yunanistan, Romanya, Kosova ile göçmen azınlık olarak başta Almanya olmak üzere diğer Batı Avrupa ve İskandinav ülkeleriyle SSCB'nin dağılmasının ardından Kazakistan, Kırgızistan, Azerbaycan vd. Türk cumhuriyetleriyle Rusya Federasyonu'nda diasporalar şeklinde yaşamaktadır. Türkiye Türkçesinin konuşur sayısı doksan milyona yakındır. Türk dilinin iki ağız grubu bulunmakta: Batı veya Türk Tuna ağız grubu ve Ankara ağzı ile Kıbrıs ağzını içine alan Doğu Anadolu ağız grubu. Türkiye Türkçesi Anadolu'da 13. yüzyıldan itibaren normlaşan bir yazı dilidir. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasının ardından 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde Arapça ve Farsçanın derin etkisindeki Osmanlı Türkçesi 1928 Harf devrimi ve 1932'de başlayan Dil Devrimi ile yerini kendi kaynaklarına ve kökenlerine dayalı sade ve yaşayan Türkçeyi esas alan bir yazı diline dönüştürülmüştür. Türk edebî dilinin tarihî gelişim süreci beş dönemde incelenir: I. Eski Anadolu Türkçesi (XIII-XV. yy) dönemi. Selçuk ve Oğuzların (Kıpçak ve Karluklar da dahil) Anadolu'ya göç etmesine bağlı olarak gelişen Orta Asya Türk edebî dili; II. Eski Türkiye Türkçesi veya Eski Osmanlıca (XV -XVI. yy) dönemi. Bu dönemde yazı dili ve konuşma dili arasındaki fark artar, edebî dilde Arapça ve Farsça unsurlar çoğalmaya başlar; III. Orta Türkiye Türkçesi veya Orta Osmanlıca (XVII.-XIX. yy) dönemi. Osmanlı edebiyatı ve kültürünün "altın asrı" olan Orta Türkiye Türkçesi döneminde halkın konuşma dili ve edebî dil arasında uçurum bulunur, yazı dili ile konuşma dili birbirinden bağımsız olarak gelişir; IV. Yeni Türkiye Türkçesi veya Yeni Osmanlıca (XIX-XX. yy.) döneminde yazı dili ve konuşma dili arasındaki uçurum kapatılmaya çalışılır, ortak millî Türkçeyi oluşturmaya yönelik çalışmalar başlatılır; V. Çağdaş

Türkçe (XX.yy.ın 30. yıllarından itibaren) dönemi Türk edebî dilinin geliştiği dönemdir. Bu dönemde dilin yabancı dillerin aşırı etkisinden arındırılmasına önem verilmiştir.

Türkmen Dili. Türkmenistan Cumhuriyeti'nin devlet dilidir. Türkmen halkın ana dilidir. Türkmenlerin toplam nüfusu dört buçuk milyona yakındır. Türkmen dilinin birkaç ağzı ve alt ağzı bulunur: Göklen, Caumıt /Yomud, Ersarı, Emreli, Eski, Salır, Sarık, Sakar, Nohur, Alili, Arabaçi, Ata, Anau, Bayat, Karadşlı, Kıraç, Mukrı, Murçe, Mehinli, Teke, Hatap, Çovdur, Çeges, Çandır. Stavropol bölgesinde yaşayan Türk soylu az sayıdaki etnos olan Truhmenlerin dili, Türkmen dilinin Truhmen ağzı olarak nitelendirilir. 1928 yılına kadar Arap alfabesini kullanan Türkmen halkı, 1928-1940 yılları aralığında Latin, 1940-1998 yıllarında Kiril alfabesini, 1996 yılında tekrar Latin alfabesini kullanmaya başlamıştır. Türkmen dilinin tarihî gelişim süreci üç döneme ayrılır: Eski dönemlerden XVIII.yy.a kadarki dönemi kapsayan ilk dönem Türkmen dili Orta Türkçe Döneminde Orta Asya Ortak Türk dilinden ayrılır (XIII-XIV.yy) ve kendi yazı dilini oluşturur. Çağatay dili ile ilişkili gelişen Türkmen dilinin bazı özellikleri Ali'nin Kıssa-iYusuf (XIII.yy), Harezmî'nin Muhabbetnamesi (XIV.yy), Vepayî'nin Rovnak-ül İslam (XV.yy) eserlerinin dilinde görülür. Türkmen yazı dili ve konuşma dilinin etkileşimi sonucu ortak Türkmen dilinin oluştuğu ikinci dönem XVIII.yy.dan XX.yy.ın yirminci yılları arasını kapsamaktadır. Türkmen edebî dili temelinin atılması Mahtumkulu'nun eserleriyle bağlantılıdır. Onun dil geleneğini Zelili, Kemine, Mollanepes, Seyidi gibi Türkmen düşünürleri devam ettirmiş; XX. yy.ın yirminci yıllarından sonraki dönemi kaplayan üçüncü dönemde Türkmen edebî dili normlaştırılmış, alfabe sistemi reformlardan geçirilmiş, gramer yapısı ayrıntılı olarak araştırılmıştır. Eski Sovyetler Birliği'nde bulunan bütün Türk devletleri gibi 1991 yılından itibaren Türkmen dili yeni çizgide gelişimini sürdürmektedir.

Tofa Dili. Sayan dağlarının doğu eteklerinde yaşayan etnik grubun ana dilidir. Tofalar Rusya Federasyonu'na bağlı İrkutsk vilayeti Nijneudansk ilçesindeki Udı, Birüsa, Nerha, Alıgcer, Gutara köylerinde yaşamaktadır. Toplam nüfusları sekiz yüz kadar olan Tofaların çoğu

ana dilini unutmuş olup Rus dillidir. Dil özellikleri bakımından Tuvalara yakın, Doğu Türk dillerinin Uygur-Oğuz grubu Uygur-Tukyu alt grubundadır. Kiril alfabesi 1989 yılında kabul edilse de aktif olarak kullanımda değildir. Konuşma dili olarak kullanılan Tofalar dili bazı fonetik ve leksik özelliklerine göre iki ağza ayrılır: Ağıcer ve Gutar. Tofa dilinin fonetik sisteminde özel gırtlak ünlülerinin bulunması Samoyed ve Ket dillerinin, gramer yapısında kılınış şekillerin (olayın, hareketin genellikle veya birkaç defalığını ifade eden yapı) oluşması Moğolcanın etkisi olarak incelenmektedir.¹ Tofa dili Karagas dili olarak da isimlendirilmektedir.

Tuva Dili. Rusya Federasyonu'na bağlı Tuva Cumhuriyeti'nin resmî dilidir. Bir bölümü Moğolistan'da yaşayan Tuvaların toplam nüfusu eki yüz elli bin kadardır. Edebî dile sahiptir. Kiril alfabesini kullanırlar. Tuvaların konuşma dili Merkez, Batı, Güneydoğu ve Kuzeydoğu ağızlarına ayrılmaktadır. Edebî dili Dzun Hemçik, Ovyur, Sut Hol, Ulug Hem, Piy Hem ilçelerinde konuşulan Merkezî ağız temellidir. Moğolca ile ilişkili olarak gelişen Tuva dili XIX. yy.ın ikinci yarısından itibaren Rus dilinin etkisinde kalmıştır. Tuva dilinin gelişimi ayrıntılı biçimde incelenmediğinden edebî dil tarihi ancak XX.yy.ın yirminci yıllarından itibaren ele alınmaktadır. Epos, destan, masal ve efsaneler, şiir ve şarkılar bulunduran zengin halk edebiyatına sahip Tuvalıların edebî dilinin gelişim çizgisi seksen veya doksan yılla sınırlı tutulamaz.

Şor Dili. Rusya'nın Kemerovo Vilayeti, Altay dağının kuzey eteklerinde yaşayan Türk soyluların biri olan Şorların ana dilidir. Tarihî kaynaklarda Şorlar;Kara Tatarlar, Maraslar (Mraslar), Abınler, Abalar, Kuznetsk Tatarları, Tom-Kuznetsk Tatarları, Kondom Tatarları adlarıyla da almaktadır. Şorların toplam nüfusu on yedi bin civarındadır, bir kısmı ana dilini unutmuştur. Ana dilinde konuşanlar sayısı dokuz bin beş yüz civarındadır. Edebî dili oluşmamıştır. Şorlar Altay'ın kuzey kısımlarında, Tom nehrinin boyunu ve Mras, Kondom kolları havzasında, Hakasya ve Dağlık Altay'ın bazı bölgelerin-

¹ Rassadin V.İ. Fonetika i Leksika Tofalarskogo Yazıka (Tofa Dilinin Ses Bilgisi ve Söz Varlığı). – Ulan-Ude, 1971. – s.82.

de yaşamaktadır. Şor dili z'li konuşan Kondom ve y'li konuşan Mras ağızlarına ayrılır. İki dilliliğin (Şorca-Ruşça) yaygın olmasından dolayı ve Şor dilinin işlevsel potansiyelinin zayıflığı nedeniyle Şorcanın bütün katmanlarında Rusçanın güçlü etkisi görülür. Bu dilin yazımı için 1927-1929 yılları Kiril, 1930-1938 yılları Latin alfabesini kullanırken 1938 yılında tekrar Kiril alfabesine geçmiştir.

Çulım Tatarları dili. Ob nehrinin Çulım kolu havzasında yaşayan Türk soylu etnosun dilidir, Çulım Tatarlarının toplam nüfusu beş yüz kişi kadardır. Çulım dili vurgunun solumalı ve duyumsal yapısına bağlı olarak Ketzik ve Küerik Teleütlerine yakındır. Çulım dilindeki uzun sesler fonemik anlamlı ve fonemik anlamsız olarak da kullanılır. Bu yüzden uzun seslerin doğasını eş zamanlı olarak anlatmak çoğunlukla bir sonuç vermez. Çulım Tatarları dilindeki uzunluk birinci dereceli uzunluk olarak incelenmektedir.¹ Çulım Tatarlarının edebî dili, millî alfabesi bulunmamaktadır.

Yakut/Saha dili. Rusya'ya bağlı Saha Cumhuriyeti'nde konuşulan dildir. Toplam nüfusu dört yüz bin olan Yakutlar, Rusya Federasyonu'nun Dolgan-Nenets Özerk Bölgesi'nde, Magadan, Amur, Habarovsk, İrkutsk, Çita bölgelerinde yaşamaktadır. Bölgesel özellikteki fonetik ve leksik özelliklerinden dolayı Yakut dili iki alt ağız grubundan ve bir ağızdan oluşan üç gruba ayrılır: I. Batı ağızları (o ile konuşanlar) Lena nehrinin sağ kıyısındaki Vilüsk ve Kuzeydoğu ağızları; II. Doğu ağızları (a ile konuşanlar) Merkezî ve kuzeydoğu ağızları; III. Dolgan ağızı Evenki dilinin etkisinde kalan Saha dili, Yakutistan'ın Anabar ilçesinde konuşulmaktadır. Dolgan ağızı Noril, Avam, Hatangi, Popigay alt ağızlarından oluşur². Sahaların edebî dili gelişmiş, 1929-1939 yıllar aralığında Latin alfabesi kullanılırken 1939 yılından itibaren Kiril alfabesi kullanılmaktadır.

Hakas Dili. Rusya Federasyonu'na bağlı Hakas Cumhuriyeti'nde konuşulan dildir. Hakasların toplam nüfusu seksen bir bin civarın-

¹ Biryukoviç R.M. Zvukovoy Stroy Çulımsko-Tyurkskogo Yazıkı (Çulum Türk Dilinin Ses Yapısı). – Moskva, 1979. – s. 21-30.

² Grammatika Sovremennogo Yakutskogo Literaturnogo Yazıkı. Fonetika i Morfolojiya (Modern Yakut Edebî Dili Grameri. Ses Bilgisi ve Şekil Bilgisi). Ed.: E.İ.Korkina. – Moskva, 1982. – s. 13.

dadır. Hakaslar Rusya Federasyonu'nun Krasnaya vilayetinde, Tuva Cumhuriyeti'nde de yaşamaktadır. Hakas dili Sagay, Kaçın, Kızıl, Şor ağızlarına ayrılmaktadır. Edebî dil Sagay ve Kaçın ağızlarına dayanmaktadır. Hakaslar 1926 yılından bu yana Kiril alfabesini kullanmaktadır. VI. yy.da Kırgız Kağanlığı'nda bulunan Hakasların tarihî kökleri Yenisey Kırgızları ile doğrudan ilişkilendirilmektedir. XVII.yy.ın ilk yıllarından itibaren Rusçanın etkisinde kalan Hakas dilinin fonetik, leksik ve gramatikal sistemlerinde önemli değişiklikler yaşanmıştır: fonem sayısı artmış; cinsiyet kategorisini ifade eden ekler kullanılmaya başlamış; Rusçanın bazı yapım ekleri kopulanmış; cümle yapısında değişiklikler yapılmıştır.¹ Hakas yazı dilinin oluşma tarihi alfabeye geçiş dönemlerine göre üç kısımda incelenir: I. Kiril alfabesinin kullanılmaya başlanması (1924-1929); II. Latin alfabesine geçiş (1929-1939); III. Kiril alfabesine tekrar dönüş ve Hakas dili ses özelliklerinin dikkate alınması (1939 yılından itibaren).

Halaç Dili. Merkezî İran'da yaşayan az sayıdaki etnos grubunun dilidir. Toplu olarak yaşadıkları yer Tahran'ın güneybatı bölgesidir. XI. yy. Türk yazılı eserlerinde korunan *Halaç* etnonimini alan halkın dili kuzey ve güney ağızlarına ayrılır. İran dilinin etkisinde kalan *Halaç* dilinin ses yapısı, söz varlığı ve gramer yapısı Orta Türkçe döneminin Oğuz ağzına, Türkmen dili ağızlarına benzemektedir.² Türk dilleri gelişim tarihinde özel bir yeri bulunan *Halaç* dilinin Eski Türkçe dönemindeki Türk dilinin ayrı bir dalı olarak gösteren görüşler de bulunmaktadır. Eski Türk dilleri ve *Halaç* dilindeki ünlüler sistemiyle ilgili üç dağılım görülür. *Halaç* dilindeki ön sesteki /h/ yazıtlar dilindeki sıfır değeri (Ø ≈ h) *Halaç* dilinin belirgin özelliği-

¹ Grammatika Hakasskogo Yazıka (Hakas Dili Grameri). Ed.İ N.A.Baskakov. – Moskva, 1975; Borgoyakov M.İ. İstoçniki i İstoriya İzuçeniya Hakasskogo Yazıka (Hakas Dili Kaynakları ve Tarihi). – Abakan, 1981; Donidze G.İ. Hakas Tili// Türki Tilderi. Entsiklopediyalıq Basılım. – Astana: Foliant, 2002. – s. 596.

² Şçerbak A.M. Haladjskiy Yazık (Halaç Dili)//Yazıki Mira. Tyurkskiye Yazıki. – Bişkek, 1997; Zeynalov F.R. Ob Odnom “Drevnem Tyurkskom Yazıke” v Srednem İrane (Orta İran'daki Bir “Eski Türk Dili” Hakkında) //Sovyetskaya Tyurkologiya. – 1972. – № 6.

dir.¹ Ayrıca Protürkçe *δ sesinin iki ünlü arasında veya söz sonunda *d* olarak verilmesi (*bidik* ≈ *bidük* ≈ *büdük* `büyük`, *boda* `boya`, *tod* `toy, düğün`), bazı ağızlarda ön ünlülerin dudak değışkelerinin olmaması da Halaç dilinin özelliklerindedir.

Uygur Dili. Uygurların ana dilidir. Uygurların toplu olarak yaşadıkları yerler arasında Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki Sincan Uygur Özerk Bölgesi, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan bulunmaktadır. Uygurlar Türkiye, Afganistan ve Suudi Arabistan'da dayaşmaktadır. Toplam nüfusu sekiz milyona yakındır. Uygur dilinde üç ağız bulunmaktadır: Güney veya Merkezî Hongan ağız; Kuzeybatı veya Merkezî ağız; Doğu veya Lobnor ağız. Uygurların esas bölümü Çin Halk Cumhuriyeti ile Eski Sovyetler Birliği'nde yaşadıkları için her devletin toplumsal durumuna göre Uygur dilinin gelişimi de işlevsel olarak iki yöndedir. Buna göre bugün yazı dilinin iki değışkesi bulunmaktadır: Sincan Uygurlarının edebî dili ve BDT Uygurlarının edebî dili (isimler terim olarak kullanılmaktadır). beş ağızdan oluşmaktadır: 1) Kuzeydoğu veya Kuça Turfan; 2) Kuzey veya İle; 3) Güneybatı veya Kaşgar Yarkent; 4) Güneydoğu veya Hotan-Keriya; 5) Doğu veya Lobnor². Sincan Uygurlarının edebî dili Turfan, Kaşgar ve İle ağızlarını temel almaktadır. Kazakistan, Orta Asya ve diğer BDT ülkelerindeki Uygurların dili Yedisu ve Fergana ağızlarına ayrılır, edebî dil iki ağza da dayanmaktadır. Edebî dilin iki değışkesi Orta Dönemdeki Uygur dilinin temel özelliklerini korumuş olan Kuzeybatı veya Merkezî ağzının söz varlığı ve dilbilgisi temelinde birleşmektedir. Çin'deki Uygurlar Arap alfabesini, BDT topraklarındaki Uygurlar Kiril alfabesini kullanmaktadır.

Türk tarihindeki eski milletlerden biri olan Uygurlar kendilerini yaşadıkları coğrafyaya göre Kaşkarlık (Kaşgar Uygurları), Turpanlık (Turfan Uygurları), Yarkanlık (Yarkent Uygurları), Tarançi (İle Uy-

¹ Doerfer G. O Tryoh Koliçestvennih Gradatsiyah Glasnih v Tyurkskih Yazıkah (Türk Dillerindeki Üç Ünlü Değişimi Üzerine)//Sovetskaya Tyurkologiya. – 1976. – № 47.

² Kaydarov A.T. Razvitiye Sovremennogo Uygurskogo Literaturnogo Yazıkah (Çağdaş Uygur Edebî Dilinin Gelişimi). – Alma-Ata, 1969. – s. 336-350.

gurları) olarak isimlendirirken, Çin kaynaklarında Hueymin, Huey-tzu, Çantau, Veyvur, Hoyhu isimleri kullanılmaktadır. Uygurların etnik yapısı Karluk, Oğuz ve Kıpçak boylarından oluşmaktadır.

Çuvaş Dili. Rusya Federasyonu'na bağlı Çuvaş Cumhuriyeti'nde konuşulan dildir. Çuvaşların toplam nüfusu bir milyon dokuz yüz bin civarındadır. Diğer Türk dillerinden biraz uzak mesafede gelişen Çuvaş Dili Fin-Ugor, İran ve Slav dilleriyle etkileşimde bulundu, Kazan Hanlığı düştükten sonra (1552) Rusçanın etkisi arttı. XVIII.yy.ın ikinci yarısından itibaren Kiril alfabesini kullanan Çuvaşların yazı sistemleri 1870 yılında reformdan geçerek Çuvaş dilinin ses özelliklerine göre yeni harfler kabul edildi, 1934 yılından itibaren ise bugünkü Çuvaş alfabesi kullanılmaktadır. Çuvaş dilinin tarihî gelişim yolu dört dönemde incelenmektedir: Protobulgar dönemi (MÖ I yy.dan III. yy. arası); Eski Bulgar dönemi (IV–XI. yy. arası); Orta Bulgar dönemi (XIII–XVI. yy. arası); Yeni Bulgar veya Çağdaş Çuvaş Dili dönemi. Çuvaş dili *o* ile konuşan Üst ve *u* ile konuşan Alt ağızlara ayrılır. Çuvaş dilindeki vurgu kelime içindeki ünlülerin kalitesine göre son heceye de, ilk heceye de gelebilir, Rusçadan alınan ödünç kelimeler çekime girdiğinde Çuvaş dilinin vurgu sistemine göre kullanılır, kelime kökünde Rusçanın vurgu düzeni korunur.¹

Tek dilden dağılan Türk dillerinin her birinin kendince ayrı gelişim çizgisi oldu. Her dilin ayrı bir dile dönüşmesi konuşurlarının ayrı bir etnos olma tarihiyle ilişkilidir. Ancak dilin iç yasaları tarihten bağımsız olarak gelişir. Dil dışı etkenler dildeki iç yasaların oluşmasını tetiklemekle birlikte doğrudan etkileyememiştir.

¹ Levitskaya L.S. İstoriçeskaya Fonetika Çuvaşskogo Yazıka (Çuvaş Dilinin Tarihi Sesbilgisi). – Moskva, 1976; Yazıki Mira: Tyurkskiye Yazıki (Dünya Dilleri: Türk Dilleri). – Moskva: İnstitut Yazıkoznaniya RAN, 1996; Qaydarov Ä., Orazov M. Türkologiyağa Kirispe (Türkolojiye Giriş). – Almatı: Mektep, 1985; Naseleniye Mira. Demografiçeskiy Spravoçnik (Dünya Nüfusu. Demografik Rehber). – Moskva: Mısl, 1989.

Ş2.Türk Dilleri Gelişimini Tarihî Açından Dönemleştirme ve Türk Dillerinin Gelişim Evreleri

Dil sürekli hareket hâlinde olduğundan, Türk dilleri de ata dil-den itibaren çağdaş Türk lehçeleri olarak oluşana kadar birçok gelişim merhalesinden geçmiştir. Dilin gelişimi uzun kronolojik dönem kapsayan çok katmanlı süreçler çerçevesinde gerçekleştiğinden dil tarihini, tarihî gelişim dönemlerini kesin olarak belirlemek çok zordur. Bundan dolayı Türk dillerinin tarihî gelişiminde yer alan ilk dönemler üzerine ortaya atılan görüşler farklıdır. Dil bilimsel Türkolojide Türk dillerinin gelişimi altı dönemde incelenir: Altay Dönemi (tarihi belli değil, MÖ devir); Hun Dönemi (miladi V.yy.a kadar); Eski Türkçe Dönemi (VI-X.yy); Orta Türkçe Dönemi (XI-XV.yy); Yeni Türkçe Dönemi (XV-XX.yy); En Yeni Dönem (1917 yılından sonraki dönem).¹ N.A. Baskakov'un teklif ettiği Türk dillerinin tarihî gelişim evreleri geleneksel olarak kullanılmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken husus Türklerin yazı geleneğinin başladığı Eski Türkçe dönemi (VI-X.yy) insanlık tarihi çağlarında Erken Orta Devre denk geldiğinden farklılık meydana gelmektedir. Bu yüzden Eski Türkçe teriminin şarta bağlı özelliğine dikkat etmek gerekir.

Türk tarihindeki Saka (İskit) devrinin önemi ve eski dünya tarihinde İskit dönemi biraz daha iyi araştırılmasına dayanan Türkolog M.Zakiyev Türk dillerinin gelişim yolu ile ilgili yeni kronolojik devirleri ileri sürmektedir: 1) Sakalara (İskitlere) kadarki dönem. Bu dönem Amerikalı Kızılderililerin Avrasya kıtasından Amerika kıtasına göç ettiği dönemden, yaklaşık 20-30 bin yıl önceki dönemden itibaren MÖ I. bin yıllığın ilk dönemini kapsamaktadır. Bu dönemde Türk soyluların yaşadığını ispatlayan bulgular mevcuttur; 2) Saka (İskit) Devri MÖ I. bin yılından itibaren IV.-V.yy.a kadarki dönem, yaklaşık 1500 yılı kapsamaktadır; 3) Eski Türk veya İskitlerden sonraki devir, Orta Dönemin ilk yıllarından (V.yy) itibaren IX-X. yy.a kadarki dönem kapsamaktadır. Bilim adamı bu üç dönemde kullanılan Türk dil-

¹ Baskakov N.A. Vvedeniye v İzüçeniye Tyurkskih Yazıkov (Türk Dilleri Araştırmalarına Giriş). – Moskva: Vısşaya Şkola, 1969. – s. 148.

lerini Eski Türk dilleri olarak isimlendirmektedir: “Eski Türk dilinin gelişiminde 20-30 bin yıl boyunca üç temel devir öne çıkmaktadır: a) İskit öncesi devir; B) İskit devri; c) İskit sonrası devir”.¹

M.Zakiyev Türklerin yazı dillerinin tarihî gelişim yolunu beş döneme ayırmaktadır: 1) Eski Türkçe Devri (VI-X.yy) veya Erken Orta Türkçe Devri; 2) Ortak Eski Türkçe veya Türkçe Devri (XI-XIV.yy); 3) Eski Türkçe ayrı edebî diller veya yerel Türkçe diller devri (XV. yy.dan XIX. yy.ın ilk yarısı); 4) Yeni Türk millî dilleri (XIX. yy.ın ikinci yarısı ile XX.yy.ın ilk çeyreği). Bu dönem 1917 yılına kadar edebî dili oluşmaya başlayan dillere bağlı olarak sınıflandırılır; 5) 1917 yılı sonrası Türk dilleri dönemi.² Türk halklarının hayatında 1991 yılından sonra meydana gelen değişmelere bağlı olarak son dönemi ikiye ayırmak mümkündür. Çünkü 1991 yılında bağımsızlıklarını alan Türk ülkelerinde dil konusuna önem verilerek devlet dili derecesini alan dillerin işlevsel potansiyelini genişletme yönünde çalışmalar yürütülmüştür.

Akademik M.Zakiyev’in tasnif ettiği dönemler Türk dilleri gelişiminin Sakalara kadarki dönem geleneksel devirleştirmedeki Altay Döneminin genel özelliklerine, Saka dönemi Hun dönemi ile, Sakalardan sonraki dönem de Eski Türkçe dönemiyle örtüşmektedir.

Altay Dönemi veya Sakalara kadar olan dönem. Zaman dilimi açısından belli olmayan, Türk dilleri gelişiminin ilk evresidir. Türk dilleri gelişiminin Altay devri veya İskitlere kadar olan dönemin ilk evresi Protodil dönemiyle örtüşmektedir. Türk dilleri gelişiminin ilk evresi insan dilinin ilk ses dilinin olduğu dönemden itibaren binlerce yılı kapsayan varsayımsal bir dönemdir. Elimize ulaşan yazılı eserler dili ile çağdaş Türk dillerindeki ancak relik özelliğlerde korunması mümkün en eski Türk dilinin yapısını belirlemek çok zordur. Yine de Amerika ve Meksika’nın yerlileri olan Kızılderililerin dili ve Türk dillerinin benzerlikleri üzerine dil malzemesinin toplan-

¹ Zakiyev M.Z. Drevnetyurkskaya Onomastika i Yeyo Morfonologiya (Eski Türk Onomastiği ve Morfonolojisi). – Astana: Prosper Print, 2013. – s. 101-102.

² Zakiyev M.Z. Drevnetyurkskaya Onomastika i Yeyo Morfonologiya (Eski Türk Onomastiği ve Morfonolojisi). – Astana: Prosper Print, 2013. – s. 24.

ması (Maya dili *aak* `beyaz`, *bet* `bitirmek, sonlandırmak`, *boja* `boya`, *bijn* `ben (zamid)`, *bil* `bilmek`, *jaš* `yaş, genç`, *koš* `kuş`, *ijmiş jašče* `meyve ağacı`, *muluk* `bolluk yılı (zengin yıl)`, *ijk* `iki`, *ooč* `aş, yemek`, *čačak* `çok güzel (Türk dillerinde *čeček* `çiçek`)), *tuj* `tüy, saç` vb.),¹ Türk dillerinin eski Sümer diliyle ilgisi olduğunu ispatlayan verilerin bulunması, tarihî ve antropolojik inceleme sonuçlarının da Kızılderililer ve Türkler arasında bir bağın bulunduğuna işaret etmesi Türk dilleri gelişiminin en eski evresini 20-30 bin yıl öncesi tarihten başlatmaya imkân sağlamaktadır. Bu durumda Turan Dil Birliği kavramı çerçevesindeki incelemeleri toplu olarak geliştirme konusunun güncelliği ortaya çıkmaktadır.

Türk-Moğol, Mançu-Tunguz, Kore-Japon, Fin-Ugor ve Samoyed dillerindeki ünlülerin benzerliği, ünlülerin asimilasyonu, kökteki ötümlüseslerin benzerliği, eklerin eklenme özellikleri, genel anlamı kökün karşılması, nesne, yer tamlayıcısı, zarfların kendilerine bağlı cümle öğeleri önünde bulunması gibi benzerlikler temelinde dünya dil biliminde *Ural Altay Dil Birliği Teorisi* oluşmuştur. Teorinin temelini atan bilim insanlarının (J.Strahlenberg, H.Vinkler, M.Räsänen, S.Şirokogorov, B.Collinger vb.) görüşüne göre: çok eski dönemlerde (kronolojik süresi belirlenemeyen dönemde), Ural ve Altay dilleri aynı kökten çıkar; Ural dilleri daha sonra ikiye Fin-Ugor ve Samoyed dillerine, Altay dilleri üçe Türk-Moğol, Mançu-Tunguz ve Kore-Japon dillerine ayrılarak her dil grubu kendi gelişim çizgisinden geçmesine bağlı olarak ortak özellikler zayıflamıştır.

Dil bilimindeki Ural-Altay teorisi XVIII.yy.ın ilk yarısındaki hipotez görüşlere bağlı olarak ortaya atılmıştır. O dönemde Poltava Savaşı'nda esir olup Rusya'nın doğu bölgesi ve Sibiry'a da araştırmalar yapan İsveçli subay Johan von Strahlenberg'in birçok dil malzemesini bir araya getirdiği *Der Nord und Ostliche Theil von Europa und Asia* (Stockholm, 1730) isimli eseri yayımlanır. Topladığı dil malzemelerinin yapısal ve anlamsal uygunluklarını temel alan J.Strahlenberg ilk

¹ Karimullin A. Prototyurki i İndeytsı Ameriki. Po Sledam Odnoy Gipotezi (Prototürkler ve Amerika'nın Kızılderilileri. Bir Hipotezin İzinde). – Moskva, İnsan, 1995. – s. 34, 40, 41.

defa ortak özellikleri bulunan dilleri "Tatar dili" olarak isimlendirerek 6'ya ayırır: 1. Bazıları Fin-Ugor olan Uygurlar dili, Barabinlikler ve Hunlar dili; 2. Türk-Tatar dilleri; 3.Samoyed dilleri; 4.Moğol ve Mançu dilleri; 5.Tunguz dili; 6.Karadeniz ve Hazar denizi arasında yaşayan halkların dilleri.¹ Bu sınıflandırma şu anda bilimsel prensiplerle tam örtüşmese de kendi dönemi için büyük bir başarıdır. J.Strahlenberg ilk defa Rusya İmparatorluğu'nun doğusu ve Sibiryâ bölgesinde yaşayan kavim dillerini morfolojik ve bazı fonetik özellikleri ile sınıflandırarak bir dil ailesinde toplar. XIX. yy.ın ilk yıllarındaki Hint-Avrupa dil biliminde tarihî ve jenealojik yönün ağırlık kazanması Ural-Altay hipotezinin hızlı bir şekilde gelişmesini tetikleyerek akraba dilleri karşılaştırmalı tarihî açıdan inceleme konusuna önem atfedilmesine de bağlı olarak XIX. yy.ın sonuna doğru Ural-Altay dil bilimi Ural ve Altay kollarına ayrılır.²Ural-Altay yönünde tarihî, jenealojik ve lingvojenealojik açılardan zıt konuların bulunması, adı geçen dillerin ortaklıkları uzmanlar tarafından kabul edilmemesi de Ural ve Altay kollarına ayrılmasının sebeplerindedir. Ural-Altay Dil Ailesi yerine Altay Dil Ailesi anlayışı çağdaş dil biliminde kabul görülmüştür.³

Altay Dil Ailesi Teorisi. Altay dillerinde birçok ortaklık ve benzerlik karşılaştırmalı tarihî araştırmalar temelinde ortaya çıkarılmış ve XX.yy.ın orta kısmında G.Ramstedt, N.Poppe vb. dilci bilim insanlarının incelemeleri sonucu Türk-Moğol, Mançu-Tunguz ve Kore-Japon dillerini bir dil ailesi çerçevesinde inceleyen *Altay Teorisi* oluşmuştur. Varsayımsal yorumlardan başlayan Altay Teorisi'ne ilginin artması, adı geçen dillerde benzerlik gösteren dil verileriyle birlikte farklı özellikteki dil verilerinin de bulunması tarihî karşılaştırmalı dil

¹ Poppe N. Uralo-Altayskaya Teoriya v Svete Sovyetskogo Yazıkoznaniya (Sovyet Dil Bilimi Işığında Ural-Altay Teorisi) // *İzvestiya An SSSR. Otdeleniye Literatürü i Yazıka*. – 1940. – №3.

² Kiyekbayev C. K Voprosu o Rodstve Uralo-Altayskih Yazıkov (Ural-Altay Dillerinin Akrabalığı Üzerine) // *Некоторые вопросы урало-алтайского языкознания*. – Ufa, 1970. – s. 4-22.

³ Qaydarov Ä., Orazov M. *Türkologiyağa Kirispe (Türkolojiye Giriş)*. – Almatı: Mektep, 1985. – s. 69.

biliminin alanı olan Dil Bilimsel Altay Biliminin bağımsız bir disiplin olarak kendine yer edinmesini sağlamıştır.

Altay Teorisi ortaya atıldıktan biraz süre geçmesine ve bu konu üzerinde birçok değerli eser yayımlanmasına rağmen Altay dillerindeki ortak unsurların tipolojik veya soy bilimsel özellikleri henüz tam olarak belirlenememiştir. Altay varsayımı ile ilgili araştırmalar yapan karşılaştırmacı dil bilimcilerin her biri Türk, Moğol, Mançu-Tunguz, ayrıca Kore ve Japon dilleri arasındaki jenealojik özelliklerin ve tipolojik bölgesel yakınlığın da bulunduğunu, dillerarası ilişki sonucu oluşan alıntı unsurların bolca bulunduğunu da kabul etmektedir. Buna bağlı olarak adı geçen diller Altay Dilleri Ailesi veya Altay Dil Grubu'nda incelenmektedir. Yine de art zamanlı ve eş zamanlıyaçından yapılan karşılaştırmalı ve karşılaştırmalı tarihî incelemeler sonucu belirlenen Altay dillerinin maddi ve yapısal tipolojik benzerliklerinin, Altay Dil Ailesi'nin, Altay Dil Grubu arasındaki bağların yapısı konusu Dil Bilimsel Türkoloji'nin önemli meseleleri arasında yer almaktadır.

Birçok bilim adamı Altay dillerindeki benzerlikleri tipolojik özellik, yani birkaç asırlık karışım esnasında kabul edilen alıntı unsurlardan hareketle ortak özelliklere sahip olduğunu ileri sürmektedir (W.Kotwicz, L.Ligeti, G.Clauson vb.). Bu kavramı savunanlar Altay dillerinin söz varlığı ve dil bilgisindeki farklılığı dile getirerek karşılaştırmalı tarihî araştırmayı Altay dillerinde kullanmanın başarısızlıkla sonuçlanacağını ifade ederek Altay dillerindeki leksik ve gramatikal ilişkilerin özelliklerini ve alıntı unsurları belirlemekle sınırlı kalmışlardır.

Orta Dönem Türk ve Moğol yazılı eserler dili ile çağdaş Türk-Moğol dillerini karşılaştıran incelemeler sonucu "...Türk ve Moğol dillerinin genetik akrabalığı ... bulunmamaktadır.... Akraba olmayan diller arasındaki uzun süreli etkileşim sonucu meydana gelmiş dil ortaklığından bahsedilebilir. Bu ortaklığın ilişkisel doğası öyle açıktır ki, özel delillere bile ihtiyaç duyulmamaktadır" şeklindeki sonuca ulaşan A.M. Şçerbak Moğol ve Türk dillerinin farklı olduğunu ortaya koymak için sayıların farklılığını, fonolojik sistemdeki ve morfolojik

yapıdaki (eklerin eklenme düzeni, fiilin olumsuz anlamının verilmesi, çokluk şekiller vb.) uygunsuzlukları, temel söz varlığındaki (zamerler, fiiller, zarflar) farklılıkları delil olarak göstermektedir.¹

Türk-Moğol dillerine ortak kelimelerin tümünü alıntı unsurlar (Moğol dilindeki Türkçe kelimeler ve Türk dillerindeki Moğolca kelimeler) olarak inceleyen bilim insanı, onların ortaya çıkma yollarını birkaç tarihî dönemde inceler: ilk dönem IV-VII. yy. (Türk boylarının Tabgaçlara üstün olduğu dönem, 386-535 yılları ve Kidanların Türklere bağımlı olduğu dönem, VIII. yy.ın ortasına kadar); ikinci dönem VIII-XII. yy. (Baykal boyundaki Türkler ve Moğolların yakın ilişkide olduğu dönem ve kuzeydeki bazı Moğol boylarının Türkler tarafından asimilasyona uğratıldığı dönem); üçüncü XIII-XIV.yy. (Doğu Türkistan'daki Uygur Moğolların kültürel ilişkisinin olduğu dönem)². Moğol dilindeki *-aq / -ak / -uq / -ük / -ig / -ik / -ay / -äg / -uy / -üg / -iy / -igekli* kelimeler (*butaq* 'budak, dal', *buduq* 'boya', *büjig* 'dans (sanat türü)' vb.), *-yaq / -gäk / -qaq / -käk* ekli kelimeler (*bergek* 'bezgek', *kürjek* 'kürek') ikinci dönemin (VIII-XII.yy), *-čaq ~ -čay* ekli kelimeleri (*bogončay* 'patates', *inirčaq* 'eğer takımı'), *-q / -k, -γ / -g* ekli kelimeleri (*tonoq* 'tonamak', *öçik* 'gösterge, delil'), *-saq / -säk / -say / -seg* ekli kelimeleri (*miqasay* 'eti seven kişi', *emeseg* 'kızları seven delikanlı') üçüncü dönemde (XIII-XIV.yy) Türk dillerinden giren, bazıları Türkçe ekleri kabul eden kelimeler olarak göstermektedir.³

Bir başka bilim adamları grubu Altay dillerinin akrabalığını ve genetik kökünün ortaklığını kabul etmektedir (B.Ya.Vladimirtsev, E.D.Polivanov, N.N.Poppe, G.Ramstedt, N.A.Baskakov, O.P.Sunik vb.). Varsayıma göre Ana Altaycanın genel fonetik, leksik ve gramatik özelliğini gösteren arkaik özellikler çağdaş Türk, Moğol ve Mançu-Tunguz dillerinde korunabilir. Ana Altaycanın dağılarak parça-

¹ Şçerbak A.M. Ranniye Tyurksko-Mongolskiye Svyazi (VIII/XIV BB.) (Erken Türk-Moğol Dil İlişkileri (VIII/XIV.yy). – Sankt-Peterburg, 1997. – s.34.

² Şçerbak A.M. Ranniye Tyurksko-Mongolskiye Svyazi (VIII/XIV BB.) (Erken Türk-Moğol Dil İlişkileri (VIII/XIV.yy). – Sankt-Peterburg, 1997. – s. 11.

³ Şçerbak A.M. Ranniye Tyurksko-Mongolskiye Svyazi (VIII/XIV BB.) (Erken Türk-Moğol Dil İlişkileri (VIII/XIV.yy). – Sankt-Peterburg, 1997. – s. 184, 185, 219-223.

lanma sürecinin çağdaş Altay dillerindeki kalıntı özellikler sırasında ünlü *u* sesinden sonra gelen Tunguz dilindeki *t*, Mançu dilindeki *s* ünsüzlerinin Türk-Moğol dillerindeki *č*≈*š* ünsüzleriyle örtüşmesi; Yakut dilinde, Hakas dilinin Sagay ve Beltir ağızlarında, Başkurt dilinde, Mançu-Tunguz dillerindeki *s*≈*t* denkleminin *s* değişkesininkorunması: Tunguz dilinde *gutijn*, Mançu dilinde *gusijn* kelimelerinin Moğol dilindeki *gučijn* "otuz" kelimesiyle, Mançu dilindeki *xusun*, Moğolcadaki *küčijn* kelimelerinin çağdaş Altay dilinde *küč*, Hakasçada *küs*, Yakutçada *küüs*, Başkurt dilinde *kös* 'güç' kelimeleriyle örtüşmesi; Çuvaş dilindeki kelime başındaki *č* sesinin diğer Türk dillerindeki *t, d* seslerinin yerine kullanılması: *černe* ≈ *tirnaq/ tirnak* 'tırnak', *čer* ≈ *tiz/tize/diz/dize* 'diz' vb. Son olay Çuvaş dilini Moğol dillerine, diğer Türk dillerini Tunguz dillerine yaklaştırmaktadır. N.A. Baskakov çağdaş Türk-Moğol, Mançu-Tunguz dillerindeki veriler temelinde "Türk dilleri gelişiminin Altay Dönemi bir taraftan daha sonra ayrılan Türk, Moğol ve Mançu-Tunguzlar için ortak Altay dilinin bulunması, diğer taraftan Türk-Moğol ve Mançu-Tunguz olarak iki gruba ayrılması ile karakterize edilir. Bunların her biri dağılıma sürecinde karakteristik fonetik, leksik ve gramatikal özellikler edinmiştir"¹ şeklinde açıklama yapmaktadır. Ayrıca bilim insanı Ana Altaycadan dağılmış olan dillerin fonetik sistemindeki, leksik ve gramatikal yapısındaki ayırt edici ve yakınlaştırıcı özellikler temelinde Türk-Moğol dillerini *č* ≈ *š(/s)-dili*, Mançu-Tunguz dillerini *t-dili* olarak tasnif etmektedir. Türk ve Moğol dillerinin sınıflandırılma sürecini gösteren özellik olarak rotasizm ve lambdaizm olayları vardır. Moğol dillerindeki *r, l* ünsüzleri Türk dillerinde esasen *z, š* sesleri ile yer değiştirirse de, Eski Bulgar ve Çuvaş dillerinde *r, l* seslerinin korunmasını araştırmacılar Türk, Moğol dillerinin kendi arasında dağılıma sürecine işaret eden kalıntı özellik olarak görmektedir: *z* ≈ *r* – *väräm* ≈ *uzun*, *väräx* ≈ *uzaq*, *jer* ≈ *ijz* 'iz', *ker* ≈ *küz* 'güz', *par* ≈ *muz/uz* 'buz', *tijr* ≈ *dijz/tijz* 'diz', *xer* ≈ *qiz* 'kız', *xur* ≈ *qaz* 'kaz', *xuran* ≈ *qazan* 'kazan', *čer* ≈ *siz* 'yaş, ıslak', *ser* ≈ *süz* 'süz', *šur* ≈ *saz* 'saz'; *š/s*≈*j* – *sul* ≈ *jül/ zül* 'yaş,

¹ Baskakov N.A. Vvedeniye v İzüçeniye Tyurkskih Yazıkov (Türk Dilleri Araştırmalarına Giriş). – Moskva: Vıssaya Şkola, 1969. – s. 149.

yıl `pijlek ≈ bes/beş `beş`, tel ≈ tüš/tüs `vakit`, telek ≈ tüš/tüs `uyku, düş, rüya`, xel ≈ qış/qis `kış`, çul ≈ tas/taş `taş`, šal ≈ tis/tiś `diş`, alak ≈ eşik/esik `eşik, kapı`, ijlt ≈ eşijt/esit `işt, duy` vb.

Türk-Moğol dillerindeki *r* ≈ *z/s/d/t/j*: *ajaq/ajak/adak/azak/ura* `ayak` denkleminin değişkeleri çeşitli dillere ait olmakla birlikte tarihî ve leksik katmanlarda aynı dilde bulunabilir. Örneğin, Kazakçada: *qiz* `kız` sözcüğünün *r*'li değişkesi *qiz-qırqın* `kız-kırkın, kızlar` birleşik kelimesinde korunurken, *kör* ≈ *köz*, *semir* ≈ *semiz* çiftlerinde isim ve fiil anlamlarında, *boz* ≈ *bor* çiftinde sıfat ve isim olarak kullanılmaktadır. Araştırmacılar Türk-Moğol dillerinin dağılma sürecinin tamamen bittiğini *r*, *l* sesleri ve *z*, *s*, *ş* seslerinin denklemiyle ilişkilendirmektedir: "...Türk-Moğol kavimlerinin ayrılması ve Moğol kavimlerinin karakteristik özelliği olan *r*, *l* dillerinin Türk kavimlerinin karakteristik özelliği olan *z*, *s*, *ş* dillerinin Altay Dönemi'nde ortak Türk-Moğol boylarından, Ogur, Saragur, Kotrigur ve diğerlerinin ayrılma süreci tamamlanmış ve daha sonra bu boylar Altay ve Hun döneminde *Ogur≈Uygur* ve *Oguz* olarak ayrılmıştır.¹

Türk, Moğol, Mançu-Tunguz halklarının etnogenezi ve glottogenezi belirleme işinde büyük önem taşıyan "Altay Teorisi" ile ilgili tartışmalı konuların tamamı Ana Altayca açısından çözülecektir, yani Altayist ve Türkolog uzmanların çalışmalarında belirtildiği gibi ancak Ana Türkçe, Ana Moğolca, Ana Mançu-Tunguzcaya ait kök kelimeleri ayırarak karşılaştırma sırasında Altay dillerinin jenealojik veya tipolojik kökeni ortaya çıkacaktır.

İlk dildeki kökleri açıklamak çok zor olmakla birlikte çağdaş Türk ve Moğol dillerindeki ortak özelliklerin fazla olması ve onların ses bilgisi ve dil bilgisi yapısının yakınlığına bağlı olarak jeneolojik yönü destekleyen bilim insanlarının sayısı artmaktadır.

Akademisyen A.Kaydar Türk-Moğol dillerinde bulunan binlerce ortak unsurun tümünün alıntı unsur olamayacağını belirterek: "Ortak unsurların sayısı çok fazla, ayrıca ortak unsurların tamamı belirli (fonetik, gramatik) kurallaresasında tekrarlanır, diğer taraftan ortak-

¹ Baskakov N.A. Vvedeniye v İzüçeniye Tyurkskih Yazikov (Türk Dilleri Araştırmalarına Giriş). – Moskva: Vıssşaya Şkola, 1969. – s. 152.

lıklar dilin bütün katmanlarında, özellikle köklerde çok fazla karşımıza çıkar"¹ şeklinde ifade eder. Bu konu üzerine Kazak ve Moğol dillerini çok iyi derecede bilen N.Bazılhan "Söz varlığındaki kök, zamir, sıfat, fiil ve taklidî kelimeler bir dilden ikinci dile kolayca geçmeyen unsurlardır. Dolayısıyla Moğolca ve Kazakçada bulunan bu tür unsurların çok fazla bulunması Kazak ve Moğol dillerinin genetik akrabalığına işaret emekte"² olduğundan bahseder.

Kazak ve Moğol dillerindeki deyimlerin karşılaştırılmasında her iki dildeki deyimlerin yapısal, anlamsal ve üslupsal benzerlikler iki milletin dünya görüşü ve düşünce sistemindeki ortaklığın göstergesidir. Kazak âlimleri arasında Türk-Moğol dillerinin akrabalığı konusunda değerli görüşlerini bildiren başka bilim adamları da bulunmaktadır (I.Kenesbayev, Ş.Sarıbayev vd.).

İ.N.Şerbaşidze Türk-Moğol dillerine ortak kelimeleri üç kategoride inceler: 1) ortak kökler; 2) Türk dilinden Moğol diline Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerinde giren kelimeler; 3) Türk dillerindeki Moğolca alıntılar³. İ.A.Batmanov ve diğer bilim adamları da Türkçe ve Moğolca dil ilişkileri, ortak unsurların tarihî dönemleri üzerinde durmuşlardır⁴.

"Altay hipotezi" ile ilgili soy bilimi araştırmalarının temelinde bulunan G.Ramstedt'in Altay ailesindeki dillerin fonetik ve morfolojik yapısını rekonstrüksiyondan geçirerek çağdaş Korece ve Japonca malzemeleri temelinde gelişimi üzerine kendi görüşünü bildiren eserleri (Einführung in die altaische Sprachenwissenschaft. 2. Formenlehre (Helsinki,1952), 1.Lautlehre (Helsinki, 1957) yayımlandık-

¹ Qaydarov Ä., Orazov M. Türkologiyağa Kirispe (Türkolojiye Giriş). – Almatı, 1985. – s. 70-71.

² Bazılhan B. Qazaq Jäne Moğol Tilderi Boyınşa Salıstırmalı Zertteuler (Kazak ve Moğol Dilleri Üzerine Karşılaştırmalı Araştırmalar). ADD Filol.Nauk. – Almatı – Ulan-Bator, 1993. – s.60.

³ Şerbaşidze İ. Fragment Obşetyurkskoy Leksiki (Zaimstvovannıy Fond) (Ortak Türkçe Sözcükler Fragmanı (Alıntı Kelimeler) // Voprosı Yazıkoznaniya. – Moskva, 1983. – s. 60.

⁴ Batmanov İ.A. İstoçniki Formirovaniya Tyurkskih Yazıkov v Yujnoy Sibiri i Sredney Azii (Güney Sibirya ve Orta Asya'da Türk Dillerinin Gelişme Kaynakları). – Frunze, 1966, – s. 15-17.

tan sonra Altay dillerinin ortaklığı (N.N.Poppe, B.Ya.Vladimirtsov, E.A.Makayev, O.P.Sunik, V.İ.Tsntsius, N.A.Baskakov, A.N.Kononov, V.M.İliç-Svituç, V.V.İvanov, A.T.Kaydar, N.Bazılhan vb.) ve tipolojik benzerliğini (G.Clauson, G.Doerfer, A.M.Şçerbak, İ.V.Kormuşin, B.A.Serebrennikov vb.) destekleyen eserler kesintisiz olarak yayımlanır.

Genetik Altayistğin araştırma sonuçlarına dayanan araştırmacılar "Altay hipotezinin" belirli bir süre sonra bilimsel temele oturtulan karşılaştırmalı Altay Dil Bilimine dönüşeceğine inanırken,¹ tipolojik Altayistğin temsilcileri Altay dillerindeki sözcük grupları, kelime türleri, gramer kategorilerindeki sistemsizlikten söz ederek karşılaştırmalı tarihî araştırma yönteminin Altay dilleri için kullanmanın verimsizliğinden bahsederek Altay dillerindeki sözcük ve dilbilgisi düzeyindeki ilişkilerin açıklamış ve alıntı unsurların hacmini belirlemekle sınırlı kalmıştır². Bir diğer grup bilim adamları ise karşılaştırılan leksik paraleller ve kelime türleri Altay dillerinin genetik kökenini ne ispatlamak ne de zıt görüş bildirmek için potansiyelinin yetersiz olduğunu ifade etmektedir.³ Yine de Altay Dilleri Ailesine dahil olan Türk-Moğol dillerinde mevcut ortak özellikler tipolojik denklemler çerçevesine sığmamaktadır. Akraba dillere ait olan bazı fonomorfosemantik kuralların Türk ve Moğol dillerinde açıkça görülmesi adı geçen dil konuşurları atalarının çok eski dönemlerde genetik yakınlıkta olduğu, zaman geçtikçe dil kökenindeki etkileşimin fragmansal özellik kazanarak esas ortaklığın tek hecelilik düzeyde, bazılarının iki hecelilik düzeyde korunmuş olduğunu, belirli bir süre sonra ilk başlardaki ortak özelliklerin dil ilişkileri sürecinde eksiklerinin tamamlandığı belirtilir.

¹ Makayev E.A. Retsenziya: Problema Obinosti Altayskih Yazıkov (Altay Dilleri Ortaklığı Konusu). – Leningrad, 1971// VYa. – 1973. – №4. – Cs 52

² Şçerbak A.M. Ranniye Tyurksko-Mongolskiye Yazıkoviye Syvazi (VIII-XIV vv.) (Erken Türk-Moğol Dil İlişkileri) – Sankt-Peterburg: Nauka, 1997. – s. 11,34

³ Kormuşin İ.V. K Metodike Sravnitel'nogo İzuçeniya Altayskih Yazıkov (Altay Dillerini Karşılaştırmalı olarak Araştırma Yöntemi Üzerine)// Problema Obinosti Altayskih Yazıkov. – Leningrad: Nauka, 1971. – s. 28.

Türk dillerine ait ses denklikleri sadece Türk dillerinde değil, Türk-Moğol dilleri arasında da bulunur. Moğolcadaki *g, x, w, j*'li homojen kelimelerin bazılarında anlamsal farklılık görülür. Örneğin, *atuw* 'dişi balık' ≈ *atux* 'erkek balık'; *duwgijx* 'gamsız, sakin' ≈ *duwguj* 'sessiz, sedasız', *xorijg* 'koru, engel' ≈ *xoriju* 'durdurmak, sınır, zindan'; *murijiw* 'eğri, inatçı' ≈ *muruj* 'eğri'; *ulag* 'nefsine yenik kişi' ≈ *ulaj* 'leş'; *cargag* 'acil, dar' ≈ *cargaj* 'kalın, sıkı, sık'. Fonetik değişkeler oluşturan paraleller de bulunur, örneğin, *doxuw* ≈ *doxox* 'yakın', *laj* ≈ *lag* 'çamur', *tatag* ≈ *tatuw* 'az, biraz' vb. Kazakçadaki *žalqaw* 'üşengeç' kelimesiyle aynı kökü paylaşan *žalxag*, *zalxuw* kelimeleri 'üşengeç, özensiz' anlamında kullanılırken, bu kökten oluşan *zalxaj* kelimesi 'savsak, özensiz' MKS, 243 anlamında kullanılır. Demek Moğolcada aynı kökten türeyen kelimelerin *g, w, j* şekilli üç değişkesinin bir arada kullanıldığını da görmek mümkündür.

Moğolcada hareket ismi *-x* ile yapıldığından *-g* şekilli isimler gramatik değişim sonucu meydana gelmiş olabilir: *bulag* 'pınar, göz', *zavag/ııavag* 'kapalı, üzük ve tuwırlığın eklendiği yer', *xijag* "çim, nehir ve göl kıyısında yetişen bir bitki", *xudag* 'kuyu, dik çukur', *ta-jag* 'dayak, elde tutulan, dayanarak yürümeye yarayan ahşaptan yapılan alet', *teeg* 'dombıranın köprüsü', *uzijg* 'uzak, ırak, uzun süre', *urag* 'tohum, uruk, dane', *ııaııag* 'saçak, demet', *ııereg* 'çerik, asker'. *-ul-ü* ekinin Moğolcada isim yaptığını görmekteyiz, örneğin *bijüü* 'etrafı kapalı, çepeçevresi kapalı', *bülüü* 'buğulama, yüzü şişik', *jadüü* 'zayıf, fakir', *xatuu* 'katı, sert', *xijaluw* 'kırç, hayvan diline çıkan bulaşıcı hastalık', *taruw* 'dağılmak, bölüm, parça', *tomuw* 'grip, soğuk algınlığı', *jilüü* 'fazla, lüzumsuz'. Bu kelime Kazakçadaki *iliw* 'yeni gelinin eltilerine hediye ettiği şeyler' kelimesiyle aynı kökten gelebilir.

Eski Türkçe ve Eski Moğolca yazı dillerinde, Orta Moğolca döneminde kelime ortası ve kelime sonundaki *q/k, ɣ/g* seslerinin aynı köke sahip kelimelerde kullanılma durumu da çok benzerlik göstermektedir, örneğin, Eski Türkçe *arqoɣ* ≈ Eski Moğolca *arqaq* 'argaç', *ariɣ* ≈ *ariyun* 'temiz', *balčiq* ≈ *bolčiy/balčig* 'balçık, çamur', *bayir* ≈ *baqir* 'bakır', *baqlan* ≈ *baqlan* 'kuzu', *beläk* ≈ *beleg/belek* 'hediye', *bežgäk* ≈ *bežgek*

`bezek`, *bilig* ≈ *bilig* `bilim`, *bitig* ≈ *biçik* `yazı`, *burçaq* ≈ *burçay*/*burçaq* `burçak`, *buydaj* ≈ *buyudaj* `buğday`.

Uzun süreli münasebetleri bulunan milletlerin dilinde sözcük alışverişi lingvokontaktolojik sürecin sonucudur, söz varlığı dilin değişime yatkın olan sahasıdır. Söz varlığının en eski katmanlarını oluşturan taklidî kelime kökleri dilin yapısı ile gelişim çizgisini ve diğer dillerle akrabalık ilişkisini ortaya çıkarmada önemlidir. Türk dillerindeki taklidî kelime kökleri hakkında öne sürülen fikirler bu tür sözcüklerin çok eskiye dayandığını ve insan dilinin ortaya çıkışıyla ilgisini reddetmemektedir.

Türk-Moğol dillerine ortak kelimelerin birçoğu taklidî kelime kökünden türeyen sözcüklerdir: *duw* (Kazak T. `gürültü yapmak`: *duw* külli "yüksek sesle gülme", *duwman* "eğlence"; Moğolca `ses`, *duw-gaj* `sessiz`, *duw+garax* `seslenmek, ses çıkarmak` MKS, 319); *im* ≈ *ijm* (iki dilde de `işaret, hareketle işaret vermek` MKS, 286; *ımdı bilmegen*, *dımdı* bilmeydi "işareti anlamayan, hiçbir şeyi anlamaz"); *is* ≈ *ijs* (iki dilde de `ıslıklı ses`, Kazak T. *İsqiriq* "ıslık", Moğolcada *ijşgerex* MKS, 283); *bar* `sert, hırıltılı ses` (Moğolca *barxijrax* `bağırmaq`, *barxijra* `bar bar sesini çıkarmak` MKS, 70); *baž* "insanın, hayvanın beklenmedik yerde çıkan sert bağıışı, sesi" (Moğolcada *bažgadax* `baj baj sesini çıkarmak`, *bažgaduw* MKS, 61); *baq* ≈ *bax* (Moğolca *baxijrax* `bağırmaq` MKS, 72), Kazakçada *baqa*, Moğolcada *bax*: *qurbaqa* "kurbaga", *tasbaqa* "kaplumbağa", kelimelerinde taklidî kelime kökünden türemiştir.¹ Türk ve Moğol dillerindeki taklidî kelimelerin anlamlı ortak köklerinin bulunması ve genel olarak Altay dillerine ait kurallara bağlı olarak hep tekrar edilmesi imitativ köklerin çok eski dönemlerde ortak kullanımda olduğuna delalet eder.

Kazak-Moğol dillerinde aynı anda kullanılan ses yansımaları kelime köklerinde iki milletin dünya görüşü, doğadaki ses ve olayları idrak ederek yeni kavramla isimlendirmede benzerlikler görülür. Türk (Kazak) ve Moğol dillerinde ses yansımaları kelime köklerinden türeyen kuş isimleri rastlanır, örneğin *bögöne* ≈ *bödno* `bildircin`, *kökök*

¹ Husainov K.Ş. *Zvuko-İzobrazitelnost v Kazahskom Yazıke* (Kazak Dilindeki Ses Yansımaları). – Alma-Ata, 1988. – s. 178.

≈ xöxöö `guguk kuşu`, qarya ≈ xeree `karga`, suñqar ≈ šonxor `şahin`, tawiq ≈ taxija `tavuk` vb.

Kazak ve Moğol dillerinde taklidî kelimelerin ortak köklerinden türeyen kuş ve hayvan isimlerinin yapısal açıdan çok değişikliğe uğramadan kullanılmasında aynı bölgede yan yana hayat süren iki milletin günlük yaşamı ve coğrafi özelliklerinin benzerliği, ortak bitki dünyası gibi dil dışı etkenler bulunmaktadır. Ancak söz varlığının doğa olayları ve doğadaki seslere özentiden meydana gelen algılama sisteminin bir dilden ikinci dile tamamıyla geçmesinin mümkün olmadığını göz önünde bulundurduğumuzda taklidî kelime köklerinin fonosemantik göstergeleri ve onlardan türeyen fiillerin de yapısal yönden çok farklılığa uğramadığını, aynı veya yakın anlamda kullanıldığını esas aldığımızda, Kazak ve Moğol dillerindeki ortak taklidî kelimeler Türk-Moğol glottogenezinin birliğini ispat eden göstergelerin biri olabilecektir. Aynı şekilde Türk-Moğol dillerinde bulunan bazı fonomorfolojik benzerlikler tipolojik özellik olamayacağı gibi diller arasındaki kelime yapım şekillerinin değiş tokuşu, yani yapım eki düzeyindeki değiş tokuşlar çok ender rastlanan bir olaydır. Türk-Moğol dillerindeki fonomorfolojik ortaklıklar bu dillerin akrabalığına işaret eder, hem de bu olayın Türk dillerinde ve Moğol dilinde de hem kök hem ek düzeyinde görülmesi bu denkliğin sırrının daha da derinlerde olduğuna işaret eder.

Altay Dil Ailesinde incelenen Türk-Moğol halklarının tarihi, dil bilimsel ve etnokültürel ilişkileri daha çok incelenmiş bir konu olmakla birlikte henüz tam açıklanmamış konular da bulunmaktadır. Asırlarca aynı bölgede yan yana yaşayan Kıpçak grubundaki Kazak, Kırgız, Karakalpak, Nogay, Tatar, Başkurt ve Moğol halklarının daima ilişkide bulunması, dillerindeki çift taraflı kelime alışverişinin dönem dönem tekrar edilmesi, bunun sonucu ortak söz varlığı sayısının artması adı geçen dillerdeki kelime paralellerini tarihî ve genetik açıdan ayırt etmeyi zorlaştırmaktadır¹. Türk-Moğol dillerindeki ortak söz varlığı biraz işlenmiş olmakla birlikte belirli bir sistemde bir ara-

¹ Tüymebayev J.K. İstoriya Tyurko-Kazahsko-Mongolskih Etnoyazıkovih Vzaimootnoşeniy (Türk-Kazak-Moğol Etno Dil İlişkileri Tarihi). – Astana, 2008. – s.7.

ya getirmeyi, dil ilişkisinin kronolojik dönemlerini belirleyerek her dönemin temel özelliklerini ortaya çıkarmayı amaçlayan inceleme sayısının azlığı Türk dili söz varlığının tarihî katmanlarını belirleme ve etimolojik tahlil yapma işlerinde zorluklar çıkarmaktadır.

Türkolog ve Altayist uzmanların belirttiği gibi Türk-Moğol dilleriyle ilgili meselelerin çözümü İlk Dil (tekdil) açısından ele alınabilir, “bunun için öncelikle Ana Türkçe ve Ana Moğolca bilimsel açıdan karşılaştırarak Altay dillerinin ilişkisi, yani dillere iç rekonstrüksiyon yapılarak sonuçları karşılaştırılmalıdır”¹. Ana dillerdeki kökler belirlenerek yeniden canlandırılması için çağdaş dillerin temel söz varlığını oluşturan kök kelimelerin tamamı toplanarak yapısal ve anlamsal açıdan açıklanması gerek. Maalesef, hem Türk dillerinin, hem de Moğol dillerinin de “Kökler Korpusu” henüz tam oluşturulmamıştır. Akademik A.T.Kaydar’ın görüşüne göre “Türk Dillerinin Tek Heceli Kökler Korpusu” isimli bilimsel araştırma programı neticelendirilmeyi beklemektedir. Bu görüş üzerine Kıpçak grubunda bulunan Türk dillerindeki tek heceli kök ve gövdeler toplanarak sistemleştirilmesine rağmen (Kazakça A.T.Kaydar, Tatar Başkurt dilleri A.G.Şayhulov), diğer dillerle ilgili başlatılmış olan araştırmalar henüz bir sonuca ulaşmamıştır.

Eklenmeli Türk dillerindeki tek heceli kelimeler ortaya çıkarılırken tek hecenin bağımsız sözlük anlamının bulunmasının zorunlu olmadığı Kazak dil biliminde kuramsal açıdan açıklanmıştır (A.Iskakov, A.T.Kaydar, M.Tomanov, B.Sagındıkulı, J.Mankeyeva, E.Kajibek, A.Salkınbay vb.). Bu yüzden dillerin jeneolojik veya tipolojik özelliklerini belirleme işlemi öncelikle art zamanlı açıdan tek hecelilik düzeyinde yapılarak daha sonra eş zamanlıkatmanın karşılaştırılması aracılığıyla netleştirilebilir. Altay Teorisi etrafındaki tartışmalı konuların çözüm bulmasının bir başka yolu da Altay grubundaki dillerin tek hecelilik düzeyini karşılaştırmak gerekir. Türk dil bilimindeki karışık konuların birini oluşturan tek heceli kökleri ortak Türkçe temelinde belirlerken çağdaş Türkçe, orta Türkçe dönemi ve VI-VIII.

¹ Tenişev E.R. İzbrannıye Trudı (Seçilmiş eserler). Kitap. I. –Ufa: Gilem, 2006. – s. 35

yy. yazıtları olan Orhun, Yenisey ve Talas bengu taşları dillerinin de esas alındığı bilinir. Türk köken bilgisinin büyük bir dalını oluşturan Kıpçak dillerindeki tek heceli kökler de ortak yapısal çerçevede fonetik ve fonolojik özelliklere sahiptir. Buna bağlı olarak çağdaş Kıpçak ve Moğol dillerindeki tek heceli kelimeleri Eski Türkçedeki tek hecelilerle karşılaştırarak inceleme işinde Ana Altaycadaki tek hecelilerin doğasını anlamaya, onların homojen veya heterojen olmalarını belirleme imkânını elde ederiz.

Türkçedeki tek heceliler arasında ünlü ve ünsüzlerden oluşan iki sesli kökler anlamlı sözcük olarak hem Eski Türkçede hem çağdaş Türk dillerinde de kullanılmasına rağmen adı geçen yapının oluşumu hakkında ortak görüş bulunmamaktadır. Araştırmacıların çoğunluğu (A.Zajonçkovskiy, E.V.Sevortyan, A.N.Kononov, A.M.Şçerbak, B.M.Yunusaliyev, A.Iskakov, A.T.Kaydar vb.) açık heceli olan tek heceli kökleri ta başlarda kullanımda bulunan dil birimi olarak tanırken, A.N.Baskakov ise W.Radlof'un kelime sonundaki ünsüzlerin proteza özelliği görüşüne, G.J.Ramstedt'in kelime sonundaki seslere Sandhi yasasının etkisi görüşüne, ayrıca M.İ.Pelliot, G.Doerfer, V.A.Serebrennikov vd. bilginlerin çalışmalarına dayanarak VC modelinin öncelikli olduğu varsayımı asılsız olarak sayar ve CVC modeli çerçevesinde incelemeyi teklif eder¹.

Yazıtlar dilindeki VC modelindeki tek hecelilerin birçoğu bağımsız sözcük olarak kullanılırken, bazıları iki heceli ve çok hecelilerin yapısında bulunmaktadır. Eski Türkçedeki VC modelindeki tek hecelilerin sadece çağdaş Kıpçak dillerinde değil, çağdaş Moğol dilinde de belirli yapısal ve anlamsal özellikleriyle korunduğunu görmek mümkündür:

*ay→ayit- `çözmek, boşaltmak` (DTS, 20): *Oza kelmis süsin Kültegin ayitip, Tonra bir oyuş alpayu on erig Tonatigin joyınta egirip ölürtimiz* «Önden gelen askeri Kül Tigin kovarak Tonra boyundan on eri Tonategin'i defnederken öldürdük" KT47 (Ayd. I, 181). *ay tek hecelisi Kazakçada `boşaltmak, göndermek` anlamında kullanılan ayit- fiilin-

¹ Baskakov N.A. İstoriko-Tipologiçeskaya Fonologiya Yazıkov (Dillerin Tarihi Tipolojik Fonolojisi). – Moskva: Nauka, 1988. – s. 47-57.

de korunmuştur: *qulındı, buzawdı ağıt, tüymendi ağıt, suwdı ağıt* "tayı, buzağıyı serbest bırak, düğmeni aç, suyu serbest bırak" vb.; Kırg., KKalp. *ayit*-. Eski Türkçe *ayit*- kelimesinin "ayırmak, akıtmak, serbest bırakmak, göndermek" anlamları verilir (Ayd. I, 206). Moğolcada *ag→ *aglaga* 'akrabanın uzaklaşması' *ag→ *aglagalax* 'akrabanın uzaklaştığı demek, nesillenmek, nesil sahibi olmak' (MKS, 21).

*ad→*aday/adaq* 'ayak': *Türk bodun adaq qamaştı* "Türk halkının ayağı zayıfladı" KT 47 (Ayd. I, 181) ~ Eski Kıpçak dilinde *adaq/ajaq* (Kuriş. 79), *azaq* (KM. I, 66); Tat., Başk., Kum., Nog., KKalp., Kaz. *ajaq*. Moğolcada *ad→*adag* 'ayağı, aşağı kısmı, sonu' (MKS, 23). *ad→*adinçiy* 'başka, yabancı, yad' (DTS, 10), 'özel': *Añar adinçiy barq jaraturdim* "Onlara özel ev yaptırdım" KT 12 (Ayd. I, 170) ~ Eski Kıpç. *ajlej → *ajruq/lejriki* (Kuriş. 81); KKalp. *ajriq*, Kaz. *ajriqşalerekşe*. Moğolcada *ad* 'özel, acil, keramet' (MKS, 23) bağımsız sözcük olarak korunmuştur.

*ad→*adiril*- 'ayrılmak' (DTD, 32): *Qara Çur esiz ... özüge ujalarına adirilmiş* "Kara Çur kendi yuvalarından, akrabalarından ayrıldı" Tal. 2 (Amanj. II, 44) ~ Eski Kıpç. *aj*→*ajril* (Kuriş. 81); Başk., Nog., Kar., KKalp., Kaz. *ajiril*; Tat. *ajeril*: Eski Türkçe *ad tek hecelisi Kazakçadaki *adira qal* deyiminin, *adir* (adır adır jer "tepeli yer") sözcüğünde korunmuştur. Moğolcada *ad→*adarmaa* 'tepe, yükselti' (MKS, 23).

*ad→*adyir* 'aygır' (DTD, 40): *Kültegin Bajırqunıñ aq adyiriñ binip oplaju tegdi* "Kül Tigin Bayırgının ak aygırına binerek hücumu geçti" KT 35 (Ayd. I, 179) ~ E.Kıp. *aj→*ajyir*, *az→*azyir* (Kuriş. 80); Baş., Nog., Tat., Kum., KKalp., Kaz. *ajyir*. *az→*azman* 'ata verilen isim' (DTS, 73) *Kültegin azman aqiy binip op laju tegdi* "Kül Tigin Azman atına binip hücumu çıktı" KT. 45 (Ayd. I, 181) ~ Kaz. *az(ban)*; KKalp. *az(man)* "aygır". Moğolcada *ad→*aduw* 'yılki', *az → *azraga* 'aygır' (MKS, 24, 25).

Türk-Moğol dillerine ortak *adyir/azraga* sözcüğü Altay dillerinde *ad ~ *az ~ *až ~ *at ~ *as ~ *ax ~ *aj ~ *oj ~ *öj kökteş tek hecelileri oluşturmaktadır. *ay 'bölünmek', *ag 'ayrılmak', *ad 'ayak', *ad 'yabancı', *ad 'bölünmek', *ad 'aygır', *az 'azman' tek hecelileri "hareket etmek, hareket, bölünmek" anlamını korumuş olan Türkçe *aq* ~ *ay* ~ *at* ~ *ad* ~ *az* ~ *až* ~ *aj* ~ *aw* vb. homojen tek heceliler arasındaki türemiş yapılarıdır, hipotez ana kök **a/i* şeklindeki V modelidir.

aj `söyle` (DTS, 25): *Bilge Toñukuq baña ajdı* “Bilge Tonyukuk bana söyledi” Ton. 31 (Ayd. II, 110). Eski Türkçe *aj* tek hecelisi Kıpçak dillerinde de diğer Türk dilleri gibi üç sestem oluşan VCC modeliyle verilir: E. Kıpç., Kar., Kum., KKalp., Nog., Kaz. *ajt-*; Tat., Başk. *ajt-*. Moğol dilinde *aj* `ünlem`, *aj→*ajvarlax* `boş boş konuşmak` (MKS, 26). Kazakçadaki *Ай деўмин ажа жоқ, қоў деўмин қожа жоқ* (Ay diyen nine yok, bırak diyen hoca yok) deyimindeki *aj* tek hecelisi kalıntı bir unsurdur. Eş zamanlıcağdan adı geçen bağlamdaki *aj* ünlem anlamında olmasa da dil gelişiminin derin katmanlarındaki karışık onto-dil bilimsel süreçlere işaret etmektedir. Çağdaş Kazakçadaki *ajyaj*, Eski Türkçedeki *ajyuçi* `danışman, akıl veren`: *Qayanî alp ermis, ajyuçisi bilge ermis* “Kağanı alp imiş, akılcısı bilge imiş” Ton. 10 (Ayd. II, 105) sözcüklerinin semantiği ile *aj* tek hecelisinin ilk anlam çerçevesinde “konuşmak” kavramıyla birlikte “sözcük” kavramının da bulunduğunu tahmin etmek mümkündür.

ar→*arqa* `arka, sırt`; *ar*→*arqî* `arka taraf` (DTD, 32): *Semiz buqalı arqıda bilser* “Semiz boğalı arkada bilse” Ton. 5 (Ayd. II, 105) ~ Eski Kıpç. *arqa* `arka, sırt`; Kar., Nog., Kum., Tat., KKalp., Kaz. *arqa*; Kırg. *arka*; Tat., Başk., Nog., Kum., KKalp., Kaz. *art* `arka tarafta`. Moğolcada *ar* `1.arka, karşı taraf; 2.astar, alt taraf, yüz tarafına karşı taraf` (MKS, 43), bağımsız sözcük olarak kullanılır. Yazıtlar dilinde *ar* tek hecelisi *ar*→*artuq* `fazla, fazla olan`, *ar*→*artur-* `artmak, çoğalmak, eklenmek` kelimelerinde de kullanılır. Kıpçakça Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî isimli eserde *ar-* kökünün verilen anlamlarla birlikte “yardım etmek, desteklemek” anlamları da bulunmaktadır: *ar*→*arqa*, *ar*→*arqalaş* `yardım, destek, yardım etmek` (Kuriş. 86). Bu anlam Kazakçada da korunmuştur: *arqalanuw* “sırtlanmak”; *arqa tutuw* “sırtını, arkasını vermek”; *arqasında küñ körüw* “sayesinde yaşamak”; *arqılı* “aracılığıyla” vb. *arqa* kelimesinin insandaki temel direk organın ismi olmasından dolayı *arqaw* sözcüğü de *ar* tek hecelisinden meydana geldiği görülür. Dil bilimsel eserlerde Türkçe *ar* tek hecelisi *art* kelimesiyle birlikte verilir. *art* tek hecelisi ile yapılan kelimelerin aynı kökten olduğu da tamamıyla ispatlanmış bir konudur (S.E.Malov, M.R.Räsänen, İ.Batmanov, E.Necip, A.Kaydar,

E.Kajibek vd.). Eski Türkçenin Sözlüğü'nde *art* kelimesinin "sırt taraf", "direk, destek" anlamlarıyla birlikte "sırt" anlamı da verilmiştir (DTS, 55). Bu yüzden *art*, *arqa* kelimelerinin esas kökü olarak *ar tek hecelisini göstermek mümkündür. *Art* tek hecelisini türemiş gövde olarak inceleyen E.V.Sevortyan *ar kelimesini *ör* 'yükselmek', "çoğalmak" tek hecelisi ile de ilişkilendirmektedir (ESTYa I, 181, 182). Bize göre *ör* tek hecelisi *ös*, *ön*, *ur*, *ür* kelimeleriyle birlikte "büyüme, yetişme" anlamını veren **u/ü/o/ö* kökü ile yapılan kök gövdeler grubundadır. "çoğalmak" anlamındaki *ar (sayısının artması) tek hecelisi *arqa* kelimesiyle aynı kökü paylaşan "devenin vb. hayvanların sırtına yük yüklemek" anlamındaki *ar* → *art* fiilinden türeyen bir kelime olmalıdır. *ar*→*ariq* "zayıf" (DTS, 52) ~ KKalp., Nog., Kum., Kaz. *ariq*; Kırg. *arik*. Yazıtlar dilinde "zayıf, zayıflamak" anlamıyla birlikte "yorulmak, bitkin düşmek" anlamı da kullanılır: *Ariq oqsen* "yorulmuş boysun sen" KT 8. "Yorulmak" anlamı Kıpçak dillerinde de korunmuştur: Kaz. *arıp* – *aşuw*; Başk. *arinya* "yorulmak". E.Kajibek *ar tek hecelisini Ana Altayca bir kelime olarak göstererek "ayırma, ayrılma" anlamını veren *aj* tek hecelisi ile yakınlığına işaret eder.¹ *ar* tek hecelisini Kazak dilindeki *arşi*, *aruwla*, *aruw*, *ariq* "pınar" kelimelerinde görmek mümkündür. "Arılma, temizlenme, ayrılma, aralık" anlamını veren *ar tek hecelisi ile "çoğalmak, arttırmak, yük yüklemek, kervan" kelimelerinin kökü olan *ar tek hecelisinin tezat ilişkiyi ifade eden zıt anlam olayının izi görülür. Moğol dilinde *ar →*arijg* 'arı, saf, temiz', *ar →*arjla* 'arılma, temizlenme' (MKS, 47). Bu tür örnekler Altay dillerindeki köklerin sırrının çok derinlerde olduğunu, dil ontolojisi ile birlikte incelemeyi gerektiren bir konu olduğunu gösterir.

al 'almak, kabul etmek' (DTS, 32): *Bilig bilmez kisi ol sabiy alur*. "Bilgi bilmez kişi o sözü alır..." (Ayd. I, 169) ~ Eski Kıpç.. *al*→*alyil*, Kar., Kum., KKalp., Tat., Başk., Nog., Kırg., Kaz. *al*. Moğolcada *al→*alga* 'avuç' (MKS, 29) Yazıtlar dilinde bu kökten meydana gelen *aliy* "ga-

¹ Kajibekov E.Z. Glagolno-İmennaya Korrelyatsiya Gomogennih Korney v Tyurkskih Yazıkah (Türk Dillerindeki Homojen Köklerin Fiil ve İsim Korelasyonu). – Alma-Ata: Nauka, 1986. – s. 246.

nimet", *alič* "başarı" (SDYe, 208) kelimeleri de kaydedilmiştir. *Al* fiili çağdaş Türk dillerinde hem anlam hem yapı açısından değişikliğe uğramayan sözcüklerin biridir. *al* tek hecelisi Eski Türkçe *el*→*elig* KT 32 "el" kelimesiyle ilişkili olabilir. *el*→*elig* "el" (DTD, 138). Yazıtlarda *elig* kelimesinin "kol (asker)" anlamı da kullanılır: *On tutuq jorçin jaraqlıy eligin tutdı* "On tutuk idarecilerini silahlı askeriyle ele geçirdi" (Ayd. I, 178). Yazıtlar dilindeki kelime yapımı benzer sözcüklerin çekimi ile *elig* sözcüğünden *el* tek hecelisini ayırmamıza imkân tanımaktadır. Eski Türklerin kullandığı türemiş *elig* kelimesinin Orta Türkçe döneminde kısalarak ilk tek heceli köküyle tekrar kullanıma girdiğini görmek mümkündür. Kazakçada ölçü anlamını veren *eli* "parmakların eni" kelimesi korunmuştur.

al→*albay*: *ab albay* "av avlamak (vahşi hayvanları), eğlenmek" (Amanj. II, 96). Genel Türk dillerinde "aldatmak", "kurnaz", "kurnazlık", "avuntu", "eğlenmek" anlamlarını veren *al* tek hecelisinin "eğlenmek" anlamı Kazakçada bağlamdan anlaşılan *aldaniş* sözcüğünde korunmuştur. Eski Kıpçak yazıtları dilinde *al*→*aldayıl* "aldatmak, yalan söylemek", *al*→*aliy* "korkak" (Kuriş. 83); Kar., Kum., Tat., Başk., Nog., KKalp., Kaz. *alda*. Moğolcada *al→*ala ač* "avcı" (MKS,27).

*aŋ→*aŋla* "anlamak"; *aŋa* "kendine gelmek, anlamak" (DTS, 46): *Aniy ol öz aŋlar* "kurnazın kendisi anlar" ~ Tat., Kar., KKalp., Nog. *aŋla*; Başk. *aŋna*; Kaz. *aŋla*, *aŋyar*. Moğolcada *an→*anax* "gözetlemek, gözlemek, dikkat etmek", *an→*anzaarax* "anlamak, dikkat etmek" (MKS, 40,42). Eski Kıpçak dilinde *aŋ*→*aŋyıl* "hatırlamak, aklına gelmek" (Kuriş. 85). Kazakçadaki *aŋyal*, *aŋqaw* kelimeleri de *aŋ* tek hecelisi kökünden türemiştir. Yazıtlar dilinde kullanılan *an→*aniy* sözcüğündeki *an tek hecelisi de *aŋ* kökünün fonetik değişkesidir. Eski Türkçe Sözlükte *aniy* kelimesinin "kötü, akılsız, ahmak" anlamları verilir (DTS, 45). G.Aydarov ise Tonyukuk yazıtı dilindeki *aniy* kelimesinin "akıllı, kurnaz" anlamlarını gösterir (Ayd. II, 100). Yazıtlar dilindeki *aniy* kelimesi iki zıt anlamda kullanılmıştır. Kurnazlığın arkasında da kavrama ve anlama vardır. **aŋ/an* tek hecelisi "düşünce→düşünmek" yapısının fonetik semantik gelişimini gösteren yapılar arasındadır.

el 1. "ülke, boylar birliği"; 2. "halk" (DTS, 168); E. 3 (DTD, 36). Orhun-Yenisey alfabesinde *i,e* seslerinin işaretleri ortaktır, bu yüzden yazıtların metinlerindeki *el* kelimesi *il* olarak da okunmaktadır. *Qayanin anta ölürtimiz, ilin anta altımız* "Kağanını orada öldürdük, halkını orada aldık" KT. 38 (Ayd. I, 179). İ.A.Batmanov'un başında bulunduğu araştırmacılar *el* olarak (DTD, 138), S.E.Malov *ijl* (Mal. I, 94) olarak okur. Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünde *el* olarak verilir (DLT I, 48; DLT II, 25). Çağdaş Kıpçak dillerinde adı geçen sözcük Kaz, Kkalp., Nog. dillerinde *el*; Kırg. *el*; Tat., Başk. *ijl* olarak kullanılır. Moğolcada *el* "bütün, tüm, duran, duran her şey", *el → *elbeg* "bol, çok, zengin", *el → *eleg* "anat.karaciğer" (MKS, 767, 769) kelimelerinin yapısındaki *el tek hecelisinin anlamı *el* kelimesinin semantiği ile örtüşmektedir.

ed/edl ez "iyi, iyilik, zenginlik" KÇ. 3; BKd. 39; KT 2, 6,; E. 13 (DTD, 41). Eski Türk yazıtları dilinde sıkça kullanılan *edgü/edkü* sözcüğü de *ed* tek hecelisinden türemiş ve kök anlamını tamamıyla korumuştur. Çağdaş Türk dillerinde *ed ≈ *ed* ≈ *ez* ≈ *ijz* ≈ *is* ≈ *ijs* ≈ *iz* ≈ *ij* ≈ *id* yapılarında türemiş kelimelerde kullanılan Eski Türkçe *ed* tek hecelisi Kazkaçada *izgi, iji* sözcüklerinde korunmuştur. Kök olarak Sibiry Türkleri dilinde bulunmaktadır: Hak. *is/ijs*; Şor. *es* "iyi, iyilik". Moğolcada *ed* "şey, eşya" (MKS,764), *er → *erxem* "iyi" (KMS, 366). * *iz* ≈ *er* tek hecelileri yapısındaki rotasizm olayı farklı Türk dillerinde de Türk dilleri arasında da, Altay dilleri içinde de rastlanan bir olaydır, *z* ≈ *r*: *üzre* "yüz (bıçak yüzü)", Moğolcada *jir* "yüz (baltanın)" (MKS, 281); Kaz. *kızıl* ≈ *kırmızı*, *köz* ≈ *kör*, *boz* ≈ *bor* vb.

em→*emgek* "zorluk, sıkıntı" (DTD, 60), "emek, zorluk" (Ayd. I, 210): *On oq budunı emgek körti* "On ok halkı zorluk çekti" KT. 19. Çağdaş Kıpçak dillerinde: Kaz. *eñbek*, Kkalp., Kırg., Nog. *embek*; KTat. *emek*; Tat., Başk. *ijmgäk*; Kar. *emgak*. Araştırmacıların fikrinde *em/ijm* tek hecelisi eski bir kök değildir. Bunun üzerine E.V.Sevortyan "Daha eski şekli *en, daha doğrusu *eñ, ilki Çuvaşcadaki *anka* (<an-ka) "zorluk çekmek", "zorlanmak" (susuzluk veya açlıktan), ikincisi Kazakçadaki *eñ-bek* ve bu şekilden değişen Nogaycadaki *embek* kelimelerinde korunmuştur. -*bek* eki son iki şekilde mastar

eki olarak bilinen *-mak* fonetik modifikasyonu oluşturmaktadır. ...*emgek* ~ *emek* ~ *eñbek* türemiş kelimelerinde fiil ve isim kökü olan *em "iş", "emek", "ıstırap", "endişe" ve *em* "çalışmak", "ıstırap çekmek", "kederlenmek" semasiyolojik olarak ilişkilidir" (ESTYa I, 275). Bilim adamının bu görüşünün doğruluğunu çağdaş Kazakçadaki "hastalıktan tedavi etmek" anlamlarını koruyan *em* tek hecelisinin iç yapısındaki "zorlukla gerçekleştirilen hareket" anlamı güçlendirmektedir. *Em* kökü çağdaş Kıpçak dillerinde *ye*, *e*, *ij* sesleriyle kullanılmakta, Kaz., KKalp. *yem*; Tat., Başk. *ijm*; Nog., Kum., Kırg. *em*. Moğolcada *em* "şifa, ilaç" (MKS,770). Eski Türkçe Sözlükte *em* tek hecelisinin "zorluk, sıkıntı" anlamını koruyan birkaç türevi verilmektedir: *emgändi* "zorlandı", *emgasti* "onlar zorlandı". (DTS, 172).

er "kahraman, erkek" (SDYE, 245) *Bujruqi jeme bilge ermis erinç, alip ermiserinç* "Emirleri de bilgeceydi, kendileri de alp kahraman olmuş". KT 3 (Ayd. I, 171). Çağdaş Türk dillerinde *yer* ≈ *ir* ≈ *ijr* ≈ *er* ≈ *ar* ≈ *är* şeklinde kullanılır: Kaz., KKalp. *er*; Başk., Tat. *ijr*; Nog., Kum. *er*. Moğolcada *er* "erkek" (MKS, 775). Eski Türkçe *er* tek hecelisi Orhun yazıtları dilinde bulunan *erikli* "serbest, hür" *Kültegin jiti otuz jaşına qarluq bodun erür barur erikli jayı boltı* "Kül Tigin yirmi yedi yaşında Karluk halkı hür (gerçek) düşman oldu" KT 41, Orta Türkçe dönemi ve çağdaş Türk dillerindeki *erkek*: Eski Kıpç. *erkek/ijrkek*, Kaz., KKalp. *yerkek*; Tat., Başk. *ijrkäk*; Nog., Kum. *erkek* "erkek", *yerkin*: Kaz. *yerkin*; KKalp. *erkijn*; Kum., Nog. *erkijn*; Tat., Başk. *ijrken* "hür, serbest" kelimelerinin köküdür. XIII. yy. yazıtı Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî sözlüğünde "bekar" anlamındaki *erkek* sözcüğü bulunmaktadır (Kurış. 113).

ög "anne" KT. 11; E. 28, 29 (DTD, 77): *Ögüm qatun, ulaju öglerim, ekelerim, kelinünim, künçujlarım, bunça jeme tirigi kün, boltaçi erti, ölügi jurtda, jolta jatu qaltaçi ertigiz* "Annem hatun, onun yanındaki analarım, yengelerim, gelinlerim, hanımlarım bunca cariye olurdunuz, cesetleriniz yurttta, yolda kalırdınız" KT. 49 (Ayd. I, 182). Eski Türkçe *ög* sözcüğü Kıpçak dillerinde türemiş kelimelerde korunmuştur: Kıpçak yazıtlarında (Kurış. 177), Kaz., KKalp., Nog. *ögej*; Tat., Başk. *ügäj*.

Altay dili ağızlarında *ük* "karın", *üksüs* "yetim". Moğolcada *ög* → *ögij* "üvey", *ög* → *ögsöx* "yukarı tırmanmak, yukarıya doğru yürümek" (MKS, 382,383). Karşılaştırınız: *ös, ön, ör* (örkende, örle).

öd "zaman, vakit" KT. 1, 11, 12 (DTD, 78): *Öd Tenjiri jasar, kisi oyli qop ölgeli tö rümis* "Zamanı Tanrı yapar, insanoglunun tümü ölmek için doğmuş" KT 50 (Ayd. II, 182). Çağdaş *öd soyuşdi* "soğuk zaman" (DLT. II, 101). Moğolcada *öd → *ödiş* "bu vakitte, bu sırada" (MKS, 384). Çağdaş Kıpçak dillerinde *öd* "zaman, belirli bir vakit, an" tek hecelisi ayrı bir sözcük olarak Kazakçadaki *jeldiñ ötinde* deyiminde korunmuştur. Zamanın dinamik hareketi *öt* fiilinin anlamında da görülür: *jaz ötti* "yaz geçti", *ömirden ötti* "bu dünyayı terketti" vb. Yazıtlar dilinde *öd* tek hecelisinin fiil anlamı bulunmamakta, çağdaş Türk dillerinin verileri temelinde *öd/öt* ismi ve *öt-/üt-* fiillerinin aynı kökü paylaştığı görülür, "zaman → zamanın geçmesi" anlamları ile sinkretik çift oluşturmaktadır. Kaz., Kkalp., Nog., Kum., KTat., Kırg. *öt*, Tat., Başk. *üt*.

öñ "önü, ön tarafı": *öñi küñ toysiqda Bökli çöllig il, tabyaç, tüpit, apar, nurum, qiriq az, uç quriqan, otuz tatar, qitan, tatabi bunça bodun kelipan ...* "önce (evvela) doğudan Bökli çölünün halkı, Tabgaç, Tibet, Avar, Urum, Kırık az, Üç Kurikan, Oğuz Tatar, Kitan, Tatabılar bu kadar halk gelip" KT. 4 (Ayd. I, 172). Eski Türkçe Sözlükte *öñ* tek hecelisinin 1. "ön taraf (doğu)"; 2. "önü, öndeki"; 3. "öncelikle, erken" anlamları verilir (DTS, 385, 386). Orhun yazıtları dilinde kullanılan *öñ* kelimesinin "önü, ön taraf" anlamı çağdaş Kıpçak dillerinde canlı olarak kullanılan *oñ* "ön tarafı" (kumaş ve kıyafetin önü), *öñ* "renk", "yüzü", "renginin açılması" kelimelerinde korunmuştur: Kaz., Kkalp., Nog., Kırg. *öñ/oñ*; Tat., Başk. *öñ, joñ, oñ, uñ*. Moğolcada *ön* "1.yüz, ön taraf, renk; 2.yüzü, dışı" (MKS, 388). Kazakçadaki *öñmeñdew, öñir* (kıyafetin ön tarafı), *öñgerüw, öñdew* sözcüklerindeki *oñ* tek hecelisi de adı geçen kelimeyle aynı kökü paylaşmaktadır. Çağdaş Türk dillerinde *öñ* tek hecelisinin "boya", "ela", "parlak", "güzellik" anlamları da kaydedilmiştir (ESTYa I, 534, 535). Orta Türkçe dönemi Kıpçak yazıtlarında da *öñ* kelimesinin "ön" anlamı kullanılmıştır: *öñ ajaqları* "ön ayakları (atın)" (Kuriş. 179).

uĉ “uçmak, vefat etmek” KT 16; MÇ. I, 12 (DTD, 77); *uĉuq* “kuş”: *jayımiz tegire uĉuq teg erti* “düşmanımız etrafımızda yırtıcı kuş gibiydi” Ton. 8 (Ayd. II, 105); *uĉa barmis* “uçarak gitti” KT 16 (Ayd. I, 174) ~ Kaz. *uĉ*; Nog., KKalp., Kırg. *wuĉ*; Tat. *oĉ*; Başk. *os*. Moğolcada 1.(şey) sıçramak, uçmak; 2. (yükseklik, hareket) sıçramak, atlamak” (MKS, 541). Eski Türkçedeki “kuş” anlamında kullanılan türemiş kelime *uĉuq* çağdaş Türk, Kazak dillerinde “uçak” anlamındadır: Tür. *uĉak*; Kaz. *uĉaq*. Karşılaştırınız: *uz*→*uzaw*, *uzın*, *uzaq* vb. Moğolcada *uĉ→*uĉijg* “uzun, uzun süren” (MKS, 504). Kazakçadaki *köz uĉında* deyiminde de *uĉ* tek hecelisi korunmuştur. “Yukarı çıkmak, uzaklaşmak, yükselmek” anlamını yazıtlar dilindeki *üz* tek hecelisinden de görmek mümkündür: *üz*→*üze* “üst, üstünde, yukarıda” KT 1, 10, 16; Ton. 16; BKd. 3; E. 32 (DTD, 78): *Üze kök tenri, asra jayız jir qilin-tuqta ekin ara kisi qilinmis* “Üstte Gök Tanrı, aşağıda kara yer yaratılmış, ikisinin arasında insanoglu yaratılmıştır” KT 1 (Ayd. I, 171) ~ Kaz., Nog., KKalp. *üsti*; Kırg. *üstü*, Tat. *üzre*, *öst*; Başk. *ös*, *östö*. Kökenbilimciler *üst* sözcüğünü *üs/üz* kökünden türemiş kelime olarak inceler (ESTYa I, 639). Orta Türkçe dönemi yazıtları dilinde *üzere*, *üst* kelimeleri birlikte kullanılmaktadır. Eski Türkçe *üze* kelimesinin “yukarı çıkmak” anlamı çağdaş Türk dillerindeki *eyer* takımındaki *üzengi* kelimesinde korunmuştur: Kaz. *üzengi*; Tat., Başk. *özänği*; KKalp. *üzenğj*. Çadır evin unsuru *üzik* “Otağın üst kısmına, uwık üstüne kapatılan keçe örtü” sözcüğünde de *üz* tek hecelisini görmek mümkündür.

VI-IX. yy. Türk yazıtları dilinin tek heceliler sistemindeki VC modelinin bir hayli kısmı sadece çağdaş Türk dilleri değil, Moğol dillerinin tek heceliler sisteminde de kullanılması, Amerikalı Kızılderililer dilinde de Türk-Moğol dillerine ortak kelimelerin bulunması (örneğin Maya dilindeki *baldiz* “hanımının kızkardeşi”, Keçua dilindeki *ari* “arı, temiz, zayıf” vb.¹ sözcükleri Kazak ve Moğol dillerinde de kullanılır) Türk-Moğol dillerinin tarihî gelişimindeki Altay dönemi-

¹ Karimullin A. Protourki i İndeytsı Ameriki. Po Sledam Odnoy Gipotezi (Amerika'nın Prototürkleri ve Kızılderilileri. Bir Hipotezin İzinde). – Moskva, İnsan, 1995. – s. 41.

nin jeneolojik olarak oluştuğunu destekleyen konseptin doğruluğuna işaret etmektedir.

Ş3. Türk Dilleri Tarihî Gelişiminin Saka-Hun Devri

MÖ I bin yılı ve miladi V. yy. arasını kapsayan Türk dilleri gelişiminin ikinci evresini Saka (MÖX-IVyy.) ve Hun (MÖ III-m. V) devirleri olmak üzere iki kronolojik döneme ayırmak da mümkündür.

Millattan önce Avrasya topraklarında ayrı bir etnik grup olan Sakaların yaşadığı malumumuzdur. Eski Yunan ve İran bilginlerinin eserlerinden hareketle "Skolotlar", "Skifler", "Dahtar", "Massagetler" olarak isimlendirilmiş olan Saka kavimleri de Avrupa merkezli bilimsel geleneğe bağlı olarak İran dillilere dahil edilmiştir. Saka kavimleri hakkındaki bilgiler Persiya'nın Ahamenidler sülâlesinden olan Çarların kayalara yazdırdıkları ile başlarında Herodot'un bulunduğu Yunan ve Romalı yazarların eserlerinde korunmuştur.¹ Bugünkü Azerbaycan'ın güneydoğu topraklarının bir kısmını kapsayan MÖ VI-IV. yy.da tarih sahnesinde olan Midya Devletinin tarihini araştıran Bilim insanı İ.M.Dyakonov Ahamenidler hanedanının üç dilde yazılmış çivi yazısının okunmasıyla ilgili ilk yazının Eski Farsça, üçüncü yazının Asur Babil dilinin Babil ağzında yazıldığı belirlenmekle birlikte ikinci sıradaki yazının sırrının uzun vakit çözülemediğini belirterek bu yazı dilinin ilk dönemlerde Asya dilinin özelliğine uyan Turan dili olarak isimlendirildiğini, bilim dünyasında bilinmediğinden Saka dili olarak, daha sonra Midya dili isminin teklif edildiğine işaret eder.² Bu terimin daha sonra İran dilli kavramıyla yer değiştirdiği bilinir.

Rasmus Rask 1834 yılında yayımladığı eserinde Avrasya ve Amerika kıtalarındaki eklemeli özelliğe sahip birkaç ölü ve canlı dili İskit dilleri olarak isimlendirir, bilim insanı Asya ve Avrupa'nın kuzey

¹ Klyastorniy S.G., Sultanov T.İ. Kazahstan Letopis Tryoh Tısyacıletiy (Üç Bin Yılın Kaydı. Kazakistan). – Alma-Ata, 1992. – s. 33.

² Dyakonov İ.M. İstoriya Midii (Midya Tarihi). – Moskva – Leningrad, 1956. – s.63-64.

bölgesinde, Kafkaslarda yaygın olan dilleri, İspanya ve Gallerdeki Hint-Avrupalılara kadar olan eski dilleri, ayrıca Grönland'da, Kuzey Amerika'da yaygın olan bazı dilleri (Türk, Moğol, Tunguz, Fin-Ugor (Yayık boyundaki halkların), Samoyed, Eskimo, Poliazizat halkları dilleri, bazı Kafkasya dilleri, İspanya ve Avrupa'da eskiden kullanılan ölü dil olan Yafet dilini (Yafetliler dili) "İskit dilleri" grubuna dahil eder.¹ Araştırmacının bu görüşü Strahlenberg'in XVIII.yy.da ileri attığı Ural-Altay dillerinin jeneolojik kökeni hakkındaki görüşleri temelinde açıklanmıştır.

Max Müller "İskit Dilleri" grubuna eklemeli özellikleri bulunan diğer dilleri (Tibet, Siam, Mala, Dravid) ekleyerek bu grubu "Turan Dilleri" olarak isimlendirir. "Turan Dilleri" grubunu "göçebe halkların dili (*nomadic languages*)" olarak açıklayan M.Müller bu gruptaki diller arasındaki ilişkinin Hint-Avrupa ve Semit dillerine göre zayıf olduğunu, Hint-Avrupa ve Semit dillerini iyi araştırılmış olan büyük devlet dilleri bağlamında "siyasi diller (*political languages*)" olarak isimlendirir.² Büyük coğrafyaya uzanan "İskit Dilleri" veya "Turan Dilleri" grubunda olan eklemeli dillerin o dönemdeki araştırılma düzeyinin düşük olması, yapısal özelliklerinin belirlenmemesi dolayısıyla teori hipotez olarak kalmıştır.

Son 50 yıl içinde Kazakistan topraklarında bulunan arkeolojik kazı malzemeleri Eski Saka kültürü hakkında değerli bilgiler vermektedir. 1960 yılında İrtiş nehrinin sağ kıyısındaki eski korumdan Orhun-Yenisey yazılarına çok benzeyen yazıya sahip kemik muska bulundu. Muskadaki yazıyı Kazak bilim adamı A.S.Amanjolov sağdan sola "Aksıkın (Eski Türkçede "ak meral") olarak okur. Maalesef bu okunmuş uzmanlar tarafından kabul görmemiştir. Eski korumun bütün özelliklerini araştıran arkeologlar adı geçen mezarın Saka devrine (MÖ V-IV.yy) ait olduğunu ileri sürmektedir.³

¹ Rask R.K. Den skitiske Sproget. – Kopenhavn, 1834.

² Max Muller, Essays I, Leipzig, 1869. The languages of the Seat of War in the East, With a Survey of three families of languages, Semitic, Arian, and Turanian. – London-Edinburgh-Leipzig, 1855.

³ Arslanova F.K. Pogrebalny Kompleks VIII-VII vv.d.n.e. iz Vostochnogo Kazahstana (Doğu Kazakistan'dan MÖ VIII-VII.yy Anıt Mezar)// V Glub Vekov. – Alma-Ata, 1974. – s. 46-60.

Saka dönemine ait eski mirasın bir başka örneği Almatı yakınındaki Esik kasabasındaki eski korumdan bulunan gümüş kasedeki yazıdır (MÖ V-VI.yy). İki satır olarak yazılan ve 26 damgadan oluşan yazı Eski Türk runik harflerine ve Eski Yunan yazılarına da benzemektedir. Yazının okunuşu hakkında görüşler (O.Süleymenov, G.Musabayev, A.Mahmudov, T.Süleymenov, A.Amanjolov, A.Kerimkulov, A.Abilasan, O.Bekjanübri, İ.Kuznetsov, A.Gandrabudov) bulunmaktadır. Ünlü tarihçi K.Akişev uzmanların yazının farklı okunuşlarının bulunmasının asıl sebebini okunuş değişikliklerinin birbirinden çok farklı olduğuna bağlamaktadır.¹ Eski yazılar çözülseddi Kazakistan topraklarında yaşamış olan Eski Saka boylarının dili üzerine sürdürülen tartışmalar da son bulacaktı. Ancak demir devri insanların Kazakistan'ın bronz dönemindeki toplumla bağlantısını gösteren birçok arkeolojik verinin gün ışığına çıkarılmasına bağlı olarak Kazak bozkırlarında yaşayan eski boyların otokton oluşundan şüphelenen ve İran veya Hint-İran boyları ile ilgili ileri sürülen göç teorisine eleştirel bakan araştırmacıların sayısı artmaktadır. Bu yüzden son dönemde Sakaların arasında Eski Türk dilinde konuşan boyların baskın olduğu görüşünün taraftarları artmaktadır.

Milattan önceki I. bin yıllığının son döneminde Kazakistan'ın güneydoğu bölgesinde Saka boylarının etnik birliği yerini Üysin isimli yeni boylar birliği alır. Araştırmacıların görüşüne dayanacak olursak, bu birlik gerçek anlamda Saka kültürü gelişiminin son dönemini oluşturmaktadır. Bu yüzden de Saka ve Üysin boylarını ayırma işlemini etnik toplum gelişiminin çeşitli dönemleri olarak anlamak gerekir. Üysinler Kazakistan'da yaşayan otokton, günümüze kadar gelen bir boydur. Onların tarihî vatanından (Yedisu, Güney Kazakistan, Karataw'ın doğu kısımlarına kadarki bölge) hiç hareket etmediğini görmekteyiz. Etnosun oluşması ve onun birliğinin korunması için sınırları değişmeyen bir bölgede yaşamak önemli şartlardandır. Paleoantropolojik veriler de bu görüşü desteklemekte, uzmanlara

¹ Akişev K. İssıkskoye Pismo i Runičeskaya Pismennost (İssık Alfabeti ve Runik Yazıtı) // Bayırğı Türki Örkeniyeti. Jazba Eskertkişter. – Astana, 2000. – s. 389-390.

göre Kazakistan'ın bronz ve eski demir devrine ait atalarının yüzleri çağdaş Kazakların genetik portresinde korunmuştur. Bir etnik birliğin yan yana bulunan iki kronolojik dönemdeki dil bilimsel bağın kaybolması da mümkün değildir.

“Orta Asya halklarının sözlü tarihinde Üysin-Kanglı, Kanglı-Üysin birleşik kelimelerinin sık kullanılması da etnos, boy, boylar birliği, ulus ve devlet olarak bir devirde, bir coğrafi bölgede asırlar boyunca birlikte yaşadığının, dili, dini ve geleneklerinin ortak olmasına bağlıdır”.¹ Demek Kanglılar da Sakaların doğrudan varislerindedir. Şokan Valihanov'un Üysin ve Kanglıların Kazak tarihi ile ilgisi üzerine: “Kazak halkı tarihinde Kanglı ve Üysinler Kazak cüzlerinin en büyük boyları sayılmaktadır. Onlar eski düzeni korur, bu yüzden halk rivayet ve efsanelerinde saygın bir yere sahiptir”.²

Üysinler hakkında ilk veriler Çin vakayinamelerinde bulunmaktadır. Hanedan vakayinamesinin Batı Bölgesi Şeceresi isimli bölümünde (MÖ I.yy) Üysinlerin güçlü bir ülke olduğu, komşu Çin ülkesiyle ilişkileri, iki ülke arasındaki siyasi, sosyal ve askerî münasebetler hakkında bahsedilerek Üysin ülkesine gelin giden Çin Prensesi hakkında “Şian üst düzey görevlileri ve koruyucu askerleri ile birlikte toplam yüzden fazla kişiyi yanına aldı. Onlar Şanlin'de belirli bir süre yaşayarak Üysin dilini öğrendi” şeklinde bilgi verilmektedir.³ Çinli araştırmacıların Üysin dili olarak isimlendirdiği, milattan önce kullanımında olan bu dilin kökeni konusu henüz çözülmemiştir. Zamanında Üysin boylarının Arşi kökenli (Schmidt, Claprot vb.), Slav kökenli (N.V.Küner), Türk kökenli (N.A.Aristov, N.Ya.Bıçurin) olduğu konusu tartışılmış, ancak bir karara bağlanmamıştır. Üysin boyu çağdaş Türk halklarının yapısında (Kazak, Karakalpak, Nogay) korunarak, ilk vatanından hiçbir yere hareket etmeden yaşaması ve

¹ Qaydar Ä. Qaılı (Kanglı). – Almatı: Dayk-Press, 2004. – s. 223.

² Valihanov Ç.Ç. Cibr. Soç. V 5 Tomah. C.1 (5 Ciltlik Eserler). – Alma-Ata, 1985. – s. 397.

³ Ban Gu. Batıs Öñir Jäne Üysin Memleketi (Batı Bölgesi ve Üysin Devleti)// Qazaq Tariyhunan. – Almatı, 1997. – s. 37.

onların Türk dillerinde konuşması son görüşün doğruluğunu destekler niteliktedir. Bunun hakkında ünlü Kazak âlimi G.Musabayev, V.V.Barthold'un Hunların Türk kökenli oluşları hakkında ileri süren görüşüne dayanarak "Hun Türk olursa, Hun'un akrabası olan Üysin'e bir başka millet, İran kökenli diyemeyiz, Üysin dili temiz Türk dilidir" demiştir.¹

Tarihî verilere göre göçebe, asker Türk boyları savaş sırasında yenilgiye uğrattığı diğer boyları da kendi birliklerine eklediklerini gözönünde bulundurduğumuzda, Üysin Devleti için "sadece Türklerden oluştuğunu, saf Türkçe ile konuştuğunu" belirtemeyiz. Ancak Üysin devletinin asıl yönetici boyu (sayı bakımından çok olan) Türklerden oluşmaktadır. Tarihî verilerde Kangüy, Kanjuy, Kan, Kang, Kanga, Kangu olarak farklı farklı isimlendirilen Kanglılardır. Tarihçiler Sakaların doğrudan varisleri arasında Üysinlerle birlikte Yedisu'nun batısı ile Sırderya'nın boyunda yaşayan Kanglı boylar birliğini de göstermektedir.²"Kangüy devleti, Türk dünyasının en eski devletlerinden biridir. Gun/Hun devleti, Üysin ve Kangüy devletleri bir zamanlar birlikte yaşamıştır"³

Çin kayıtlarında Kanglılar hakkında "Kanglı ülkesi kibirli ve hilekâr, hatta elçilerimizi de kabul etmedi... Buradan onların Han Hanlığını seçmediğini, kendisini komşu ülkelerden üstün gördüklerini anlamak mümkündür. Onlar ticaret yapmaya hevesli, konuşmaları astarlı" şeklindeki kayıtlara rastlamak mümkündür.⁴ Bu veriler Kanglı devletinin döneminin kuvvetli bir devleti olduğuna işaret eder. Kanglı boyunun etnik özelliği konusu çok zor ve karışıktır, hangi dilde konuştukları konusunda farklı fikirler bulunmaktadır. A.N. Bernştam'a göre Kanglılar Türk dilli halktı. Bazı araştırmacılar Kanglılar Kuzey İran'da yaşayan bir boydur, onlar MÖ I. bin yılının

¹ Musabayev Ğ. Üysin Tuwralı Pikirler (Üysinler Hakkındaki Görüşler)// Qazaq Taryhınan. – Almatı, 1997.– s. 71.

² Klyastornıy S.G., Sultanov T.İ. Kazahstan Letopis Tryoh Tısayçaletiy (Kazakistan. Üç Bin Yılın Kayıtları). – Alma-Ata, 1992, – s. 48.

³ Qaydar Ä. Qañlı (Kanglı). – Almatı: Dayk-Press, 2004. – s. 77.

⁴ Ban Gu. Batis Öñir Jäne Üysin Memleketi (Batı Bölgesi ve Üysin Devleti)// Qazaq Taryhınan. – Almatı, 1997. – s. 27.

ortasında Sırderya'ya Türk boylarının göç etmesine bağlı olarak etnik yapısı ve dilini değiştirmiş olabileceğini belirtmektedir. B.A.Litvinskiy de Kanglıların İran dilli Sakaların nesli saymaktadır.¹

Genel olarak Türk-Moğol dillerinin gelişmesi ve sınıflandırılması tarihî araştırmalarda Altay boyları denilen Doğu Sibirya ve Orta Asya'nın doğu bölgesinden gelen göçebe boylar ile Batı Sibirya ve Ural'dan gelen Hint-Avrupa boyları ile münasebette bulunmasına bağlı olarak incelenmektedir. Altay boylarının ilk vatanı Doğu Altay, Sibirya'nın güney bölgesi, Yenisey Nehri ve Pasifik Okyanusu arası, Moğolistan ve Mançurya, bugünkü Çin'in kuzey bölgeleri gösterilmektedir. S.G.Klyaştorıy ve T.İ.Sultanov'un çalışmalarında MÖ II-I. binyıllarda Altay boylarından Prototürk-Moğol, Prototunguz-Mançu Dil Gruplarının oluştuğu, MÖ I. bin yılında aralarında Prototürk, Protomoğol dillerinin bulunduğu Moğolca ile konuşanlar Kuzey Mançurya ve Kuzeydoğu Moğolistan'da, Prototürk dilinde konuşanların esasen Merkezî ve İç Moğolistan'da, Baykal'dan Ordos'a kadarki bölgede bulduklarından bahsederek "Dil dağılma süreçleri çok karışıktı ve farklı bölgelerde farklı geçmiştir; birçok bölgede Prototürk ve Protomoğol boyları karışık yaşamışlar; Batı ve Merkezî Moğolistan'da MÖ II. yy. önce İran dilli Yueçjiler çoğunlukta oldu, Prototürk boyları onlarla yakın komşulukta idi" olarak ifade etmektedir.²

Kaynakların çoğunda Hunların oluşma tarihinde Türk soylu boyların yeri gösterilmez: "Göçebe Hun halkı MÖI. bin yılın başlarında yerel Moğol ve kuzey Çinli-Avrupalı boylardan Merkezî Asya'da kuruldu. MÖ III. yy.ın sonunda Hunlar Moğolistan ve Baykal'ın etrafında yaşadı. MÖ II.yy.da Hunların yarısı Çin yönetimine geçti ve Hunların güney sülalesinin gelişmesini tetikledi. Kuzey Hunun bir kısmı batıya hareket ederek Ural civarında Ugralar ve Sarmatlarla karıştı. II-III. yy.da Avrupa'da Hun olarak tanınan yeni göçebe grup meydana geldi. Ordost ve Gansu'da yaşayan Hunlar sonraları Tab-

¹ Litvinskiy B.A. Kangüsko-Sarmatskiy Farn. –Duşanbe, 1968. – C.14-23.

² Klyaştorıy S.G., Sultanov T.İ. Kazahstan Letopis Tryoh Tısyäçaletiy (Kazakistan Üç Bin Yılı Kayıtları). – Alma-Ata, 1992. – s. 51-52.

gaçların aldıkları Beylikler kurdu. Hunların Turfan'daki kalıntılarını 460 yılında Jujanlar yok etti. Hun kültürünün Sarmatlarla ortak özellikleri bulunmaktadır".¹

Tarihî veriler Hun boylarının MÖ I. bin yılın ilk yıllarında Avrasya Kıtasında yaşayan büyük boyları arasında olduğuna işaret etmektedir. Hunlar bugünkü Sibiryaya ve Moğolistan topraklarından Karadeniz kıyısına kadar yayılmıştır (MÖ I. bin yılın başı ile V.yy). Hun devrini Hun ve Gun dönemleri olarak ikiye ayıran görüşler Gunları Hunların varisleri olarak görmektedir. Aynı etnonimi kullanan boy temsilcilerini ikiye ayırmak onların tarihini kesintiye uğratmak ve sınırlamaktır. Bu yüzden Hun/Gun boylarının tarihini dönemleştirme sırasında net kronolojik dönemle isimlendirilerek Hun/Gun boylar birliğinin tarihini birlikte incelemek doğru olacaktır.

Hunlarda Türk kimliğinin oluşması V.yy.la ilişkilendirilir: IV. yy.ın 70.yıllarında Hun toplulukları batıya doğru hareket ederek büyük coğrafyaya sahip oldu. Hun boylar birliği Atilla döneminde (434-453 yıllarında yönetmiştir) çok iyi gelişmiştir. 455 yılında Hunlar Pannoni'de yenilgiye uğrayarak Karadeniz kıyılarına gitti. 469 yılında onlar Balkanlara güç-kuvvet kullanarak girmek istedi, ancak bu emellerini gerçekleştiremediler. O andan itibaren Gunlar devlet olarak ve etnik grup olarak kaybolmaya yüz tuttu. Hunlar ve Gunlar bünyelerine birçok ulus ve dilleri, onların içinde Türk unsurunu da kabul etmiştir".² Türk dilli halkların eski anavatanında boylar birliği olarak oluşan Hunların bünyesinde Türk boylarının bulunduğunu destekleyen araştırmacılar da bulunmaktadır. K.İnostrantsev Kuzeybatı Asya ve Doğu Avrupa'da esas kısmı Türklerden oluşan Hunlar Fin boyları ile karışarak onların Türk kimliğinin zayıflamaya başladığına işaret etmektedir.³

¹ Tenişev E.R. Ğun Tili (Hun Dili)//Türki Tilderi. Entsiklopediyalıq Basılım. – Astana: Foliant, 2002. – s. 65.

² Türki Tilderi. Entsiklopediyalıq Basılım (Türk Dilleri). – Astana: Foliant, 2002. – s. 65.

³ İnostrantsev K. Hunnu i Gunnu (Hunnu ve Gunnu)// Trudı Tyurkologičeskogo Seminariya. Leningradskiy İnstıtut Jivih Vostočnih Yazıkov. – Leningrad, 1926. – s. 181-219.

Eski Hun boylarının varislerini belirleme sırasında da karışık konular ortaya konmuştur. Bilim dünyasında onların Fin-Ugor, Moğol, Türk ve Türk-Moğol kökeni hakkında dört çeşit yorum bulunmaktadır. İlk Moğol kökeni hakkında yorum ortaya çıktı. Hunların Moğol kökeni hakkındaki kavramın temelini atanlar P.S.Pallas ve B.Bergman. Daha sonraki araştırmacılar bu yönü destekleyen N.Ya.Biçurin'in¹ görüşüne dayanmaktadır. Hunların Fin-Ugor kökenini destekleyen bilim insanları onların Türk karakterinin inkar etmemektedir. A.N.Bernştam, L.Ligetti, V.V.Barthold, N.A.Aristov, K.Sirotori, A.Remuza, J.Claprot gibi tanınmış bilim insanları Hunların Türklerin ataları oldukları ve Türk dilinde konuştukları görüşü desteklerken² (bu yönü destekleyenlerin çoğunluğu Türk dilli eski Bulgarlara ağırlık kazandırmakta), M.A.Castren, G.Ramstedt ise Gun dili Türk ve Moğolların atalarına ortak bir dil oldu şeklindeki görüşü savunurlar.³ Hunların kökeni hakkındaki çeşitli yorumlar sırasında: Hunlar Moğollar ve Tunguzların, Finlerin siyasi birliği esasında oluşmuş, bu karışımdan Türk boyları ortaya çıkmış; Hunlar katıksız İran soylu Yenisey halkıdır, onlar Yenisey dilinin içindeki ayrı yan katman temsilcileridir; Hunlar Slavlar; Hunlar Kafkasya halkı; Hunlar Macarlar vb. görüşler bulunmaktadır. Eski Türk tarihini inceleyen ünlü bilim insanı L.N.Gumilyov Hunların dili hakkında söylenen fikirleri toplayarak Gunların Türk dilli olmaları ile ilgili görüşü destekler.⁴

Hunların tek millet olmadığı malumumuzdur. Tarihî araştırmalarda MÖ I. binyılı ve miladi I. binyılı arasında geniş Avrasya coğrafyasında Hint-Avrupa, Protougor, Prototürk, Protomoğol dillerinde konuşan boyların birlikte yaşadığı ifade edilir. Bu dönem kronolojik açıdan Gun dönemiyle örtüştüğünü dikkate aldığımızda, Gunların etnik yapısının farklılığı hakkında ileri sürülen görüşlerin doğruluğunu tespit ediyoruz. Bunların içinde Hint-Avrupa, Protougor, Pro-

¹ Biçurin N.Ya. Sobraniye Svedeniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena. C. 1 (Eski Çağlarda Orta Asya'da Yaşayan Milletler Hakkında Veriler). – Moskva – Leningrad, 1950. – s. 42-46.

² Bernştam A.N. İstoriya Gunnov (Hunlar Tarihi). – Leningrad, 1951. – s. 30-38.

³ Gumilyov L.N. İstoriya Naroda Hunnu (Hun Tarihi). C. 1. – Moskva, 1997. – s. 60

⁴ Gumilyov L.N. İstoriya Naroda Hunnu (Hun Tarihi). C. 1. – Moskva, 1997. – s. 60

toTürk, Protomoğol dillerinde konuşan boyların olması da mümkündür.

Hunlar hakkında ilk yazılı veriler Çin vakayinamelerinde bulunmaktadır. Bunların arasında MÖ II. yy.da yaşamış olan Çin Elçisi Can Şyan'ın Tarihi Yazılar, Ban Gu'nun (MÖ I.yy) Hannama, Bürük Han Sülalesinin Tarihi kitaplarında bulunmaktadır. MÖ 138 yılında sefere çıkan Can Şyan'ın yazıları temelinde yazılmış Türk tarihçisi Bahaeddin Ögel'in eserinde Hunlar ve Moğolların, Çin'in arasında tek taraflı siyaset olmadığı, bazen Çinliler ve Moğolların birlikte Türklere karşı, bazen de Çinliler ve Hunlar birleşerek Moğollara karşı, bazı zamanlar Moğol ve Hunlar birleşerek Çinlilere karşı savaş açtıklarını belirtir (MÖ 157-177).

MÖ 91 yılından itibaren büyük yenilgiye uğrayarak zayıf düşen Hun boyları batıya doğru hareket ederek yerlerini eski Moğol boylarına bırakırlar¹. Hunların yer değiştirmesinin tamamen etnik göç olmadığını görürüz, 100.000 kadar kişi eski topraklarında kalarak Moğollarla birlikte Siyanbi ismini alır, eski Moğol Siyanbileri Çin'in kuzey sınırındaki Hunlarla karışırlar.² Bu veriler MÖ I. binyılında Hun boyunun etnik yapısının karışık olduğunu gösterir. Bu tür karışmaların dili de etkilediği açıktır.

Bilimsel araştırmalar MÖ I. bin yılında da Orta Asya ve Kazakistan toprakları İran, Ugor, Moğol, Türk boylarının arasındaki dil bilimsel ve kültürel ilişkilerin "ocağı"³ olduğunu, çeşitli Türk boyları karışımının her zaman hızlı bir şekilde olduğuna işaret etse de, Hun Birliğindeki temel boylardan biri Türkler olduğunu ve onların Türk dilinde konuştuğunu inkar etmemektedir. Türk boyları çağdaş Türk halklarının ataları olduğu, onların dil özellikleri, fizyolojik özellikleri, etnik ve psikolojik stereotipleri, millî adetleri ile yaşam unsurlarının o dönemde bile oluştuğu bellidir. N.Ya.Biçurin Çin va-

¹ Bahaeddin Ögel. Ulu Hun İmpariyasının Tarihi (Büyük Hun İmparatorluğunun Tarihi). 2.kitap. – Almatı, 1998. – s. 246, 310.

² Bahaeddin Ögel. Ulu Hun İmpariyasının Tarihi (Büyük Hun İmparatorluğunun Tarihi). 2.kitap. – Almatı, 1998. – s. 246.

³ Klyaştorny S.G., Sultanov T.İ. Kazahstan Letopis Tryoh Tısaçaletiy. – Alma-Ata, 1992. – C. 51-52.

kayınamelerine dayanarak Eski Uygurlar (Oygır/Oyhor/Hoyhu) ve Hunların ilişkisi hakkında bilgi verir: "Oyhor (Hoyhu) Evinin ataları Hunlardı. Onlar yüksek tekerlekli arabalarla gezerler; neden Yuan Vey (386 yılından) sülalesi sırasında onlara *Gao-güy* veya sonra yanlış olarak *Tyele*'ye çevirdikleri *Çile* olarak isimlendirmişlerdir. Nesilleri: *Yuange, Syeyanto, Kibiyui, Dubo, Guligan, Dolange, Pugu, Bayegu, Tunlo, Hun, Sığıye, Husye, Higye, Adıye, Baysi*, toplam on beş nesil. *Yuange*, yani Hoyhu'ya *Uhu, Uge* demişlerdir; Suy hanedanı sırasında *Veyge* denmiştir. Oyhorlar (Hoyhu) cesur ve güçlüdür.¹

Hun (Gun) birliğinin dağılması sırasında meydana gelen Bulgar ve Hazar devletlerinin ikisinin de temel dili Türk dili olması Hunların temel ve yönetici boylarının Türk soylu olmasının bir ispatıdır. M.IV-V. yy.da Povoljye ve Batı Kazakistan bölgesinde yaşayan Ogur boylarının arasındaki büyük ve etkisi en eski (arkaik) Türk dilinde konuşan Bulgarlar olduğunu tarihî araştırmalardan öğrenmek mümkündür. Bulgar dili unsurları onların asıl varisleri *Çuvaşlar*la birlikte *Oğuz* grubundaki *Gagauz* ve *Kıpçak* grubundaki *Kumuk, Tatar, Kırgız, Kazak* dillerinde de bulunur (örneğin *r~z* denkliliği). Bu benzerlikler Bulgar grubundaki dillerden giren unsur olarak değil de Ana Türkçeye ait ortak özelliktir.

K.Gabithanlı Çin vakayinamesinde Çin ses transkripsiyonuyla yazılmış *Gunların* bir cümlesinin araştırmacıların dikkatini uzun süre çektiğini ve araştırma sonucu cümlenin Türkçe yazıldığını ispatlandığını belirtir. Ayrıca *Hannama*'da bulunan *Hunca* sözcüklerini verir: *gutu* "kut", *tanglej* "Tanrı", *owtuo* "otar" vb.². Türk dilleri gelişiminin en eski dönemiyle Saka dönemine uzanan *Gun* döneminin eski devirden farkı az da olsa yazılı verilerin, malzemenin korunmasıdır. Türk dillerinin önemli özellikleri oluşarak iki dil grubuna ayrılması da bu döneme denk gelmektedir.

Dil malzemesinin yetersizliğine bağlı olarak *Hun/Gun* dillerinin dil bilimsel açıklaması fragman olarak incelenir: fonolojik bilgiler.

¹ Biçurin N.Ya. *Sobraniye o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*. C.I. – Almatı: Jalın, 1998. – s. 308.

² Gabiythan Q. *Çun Tili (Hun Dili) // QR ĞA Habarları*. Ser.Fil. –№ 2, 2001. –s.3-12.

**p,b,k,g,d* ötümsüz ve ötümlüsesler kullanılır. Söz başında sadece *b, kelime söz içinde *p bulunur. Diğer ünsüzler hem kelime başında, hem söz içinde de bulunur. *kh ve *th gibi gırtlak ünsüzleri nadir bulunur. Söz sonunda runik Eski Türk ve Eski Uygur yazıtları dilinde olduğu gibi *d* (*id* "gönder") kullanılır. Ünlülerin artlık-önlük uyumu ve dudak uyumu korunur: *a-a, i-a,a-ı, ä-i, i-ä, o-o, u-u, u-a, o-u-ı,ü-ü*. Hece türlerinde açık ve kapalı heceyi gösteren CV, VC, CVC modelleri bulunur: *Tän-ri, or-do, süg*. Eklemeli özelliği açıkça görülür. Gramer kategorilerinde isimler ve fiiller görülür, yükleme durumu eki Eski Türk runik yazıtları ve Eski Uygur yazıtları dilindeki yükleme durumu ekiyle örtüşür: *-γ/-g*; geçmiş zamanın *-qan* eki kullanılır, geçmiş zaman kategorisinin *-qan* eki Kıpçak ve Güney Sibiryada dillerine aittir. Çin yazılarında korunmuş olan birkaç Hun/Gun dilinin malzemeleri Orhun-Yenisey yazıtları dili malzemeleriyle örtüşür".¹

N.A. Baskakov'un görüşüne göre Hun döneminde *r~l* dilleri (Eski Avar, Sabır, Bulgar, çağdaş Çuvaş dillerinin kökü) ile *z ~ š* dillerine (Eski Oğuz, Eski Kırgız, Eski Uygur, Çağdaş Oğuz, Kıpçak, Karluk grubundaki dillerin kökü) ayrılmaya başladığını,² Türk dillerini Batı Hun ve Doğu Hun dilleri olarak iki gruba ayırır. Bu dönem vakayinameler tarafından MÖIII-I binyıllarını kapsar. Bu döneme ait erken demir döneminde yaşayanların Kazakistan'ın bronz dönemi sırasındaki toplumla mirasçı ilişkisi birçok arkeolojik verilerden bilinir³. Batı Hunlarının içinde şu andaki Kazakistan topraklarında yaşayan eski Türk boylarının da bulunduğunu gösterir.

Hunların bünyesinde Türk boylarının baskın olduğunu V-VI.yy. da Gun varislerinin Türk kağanlıklarını kurmasından anlıyoruz. Eski Türkçedeki Orhun-Yenisey yazıtlarının sırrının açılması da delilleri desteklemiştir.

¹ Türki Tilderi. Entsiklopediyalıq Basılım (Türk Dilleri). – Astana: Foliant, 2002. – s.66.

² Baskakov N.A. Vvedeniye v İzüçeniye Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerini Araştırmaya Giriş). –Moskva, 1969. – s. 155-156.

³ Gryaznev P.M. Pogrebeniye Bronzovoy Epohi v Zapadnom Kazahstane (Batı Kazakistan'da Bronz Dönemi Mezarları)// Kazahi. –Leningrad, 1927. – s. 46.

Ş4. Türk Dilleri Gelişiminin Eski Türkçe veya Erken Orta Türkçe Dönemi

Türk dilleri tarihî gelişiminin VI-X. yy. aralığını kapsayan evresi Türk halkları yazı geleneğinin, edebî dilinin başlangıç dönemidir. I. bin yılının ortası ve ikinci yarısında Türk dilli boylar Orta Asya ve çağdaş Kazakistan topraklarında, Güney Sibirya'da, aşağı İdil boyunda ve Kuzey Kafkasya'da Türk Kağanlığı, Doğu Türk Kağanlığı, Batı Türk Kağanlığı, Türgeş Kağanlığı, Uygur Kağanlığı gibi büyük devletler kurduğu, Yenisey Kırgızlarının, Karlukların, Kimaklar ve Oğuzların da devlet sistemindeki birlikleri olduğu bilinir.¹ Erken Orta döneme denk gelen bu devir Türk dilleri gelişim tarihinde Eski Türkçe dönemi olarak isimlendirilir.

L.N.Gumilyov IV.yy.ın sonlarında Türk Kağanlığı'nın batıda Bizans'la, güneyde Persiya ve Hindistan'la, doğuda Çin'le sınırı bulunduğunu ifade ederek "Türk devletinin kurulması belirli bir derece dönüm noktası oldu"² şeklinde ifade eder. Büyük bozkır kültürünü bütün dünyaya yayan "Göktürkler köklerini Türk kimliğinden, devlet kurma geleneğini de Hunlardan almışlardır",³ Eski Türkler çağdaş Türk halkları dilinin temel yapıtaşlarıdır. Eski Türkçe döneminin Altay ve Hun devirlerinden en önemli farkı: Eski Türkler kendileri hakkında bolca yazılı miras bırakmışlar ve Eski Türk devri katıksız Türk dönemi olarak incelenmektedir. Eski Türk döneminden kalma çok değerli eser Orhun-Yenisey yazıtları sırrının çözülmesi Türkoloji bilimine büyük kazancıdır. Göçebe bozkır kültürü de bütün dünyaya tanıtılmıştır. Orhun-Yenisey yazıtları çağdaş ve orta Türkçe dönemi Türk dilleri ve Ana Türkçenin arasını devam ettiren bir dil bilimsel malzemedir.

Sadece Türk halkının değil, genel olarak uygarlık tarihinin manevi ve kültürel değerlerinin biri olan Orhun-Yenisey yazıtlarının dili

¹ Qazaqstan Tarihi. Oçerker (Kazakistan Tarihi. Denemeler). – Almatı, 1994. – s.137-138 .

² Gumilyov L.N. Köne Türükter (Eski Türkler). – Almatı, 1994. – s.4.

³ Bahaeddin Ögel. Ulu Hun İmperiyasının Tarihi (Büyük Hum İmparatorluğu Tarihi). C. II, –Almatı, 1998. – s.305.

XIX. yy.ın son yıllarından itibaren Türk dillerinin karşılaştırmalı tarihî gramerinin dayanağı, fonetik sistemi ve gramer yapısının, söz varlığı nun gelişim sürecini, özelliklerini, dillerin akrabalık alakasını belirlemenin temel kaynağıdır. Günümüzde Moğolistan'dan, Sibiryaya ve Asya'dan kronolojik yönden çeşitli süreleri kapsayan 500'e yakın Türk runik harfli yazıtlar bulundu.

Eski Türk yazıtlarının dili birbirine çok yakın olmakla birlikte kendine özgü ağız özelliklerini de bulundurur. Bu tür özellikler fonetik, leksik ve gramer farklılıklarında görülür.¹ Araştırmacılar Eski Türk runik harfli yazıtlardaki farklılığın birkaç sebebini gösterir: aradaki zamanın uzunluğu (XIII. asır), o dönemin devleti içindeki Türk boyları (Türk, Karluk, Türgeş, Kırgız, Kıpçak, Oğuz, Tarduş, Dokuz Okuz, On Ok vb.) dillerinin değişmemesi; bu dillerin kendi aralarında farklılıkları olması; yazıtlardaki imla esasen ünsüze dayanması; yazıt metinlerini bugüne kadar tercüme eden araştırmacıların şahsen yaptıkları ilavelerin bulunması.² Eski Türk yazıtlarının yazıldığı dönem farklı devirleri kapsadığından ve Eski Türk yazısını yakın bölgelerde yaşayan birkaç Türk boyunun kullandığını dikkate aldığımızda, ağız özelliklerinin yer alması doğaldır. Bu yüzden bazı yazıtları belirli bir Türk dili veya bu dilin ağzına ait olarak incelemeyi teklif eden Türkolog bilim insanlarının görüşleri (Kırgız, Hakas, Tuva, Altay, Uygur vb. veya Kazak dilinin Üysin, Dulat ağızları ile ilgili) Türkoloji bilminde tutunamadı.

Çağdaş dönemde Eski Türk yazıtları bütün Türk halklarına ortak miras olarak incelenir. Eski Türk yazıtları dilinde belirlemeye başlayan farklılıklar o dönemdeki Türk Kağanlığına dahil olan Eski Türk boylarına ait kendi dil özellikleridir. Eski Türk yazıtları dili hakkında, onun ses bilgisel, şekil bilgisel, söz varlığı ve cümle bilgisi özelliklerine S.E.Malov'un, A.N.Kononov'un, İ.A.Batmanov'un, G.Aydarov'un, A.Amanjolov'un vb. araştırmacılarının çalışmalarında

¹ Amanjolov A. Türki Filologiyası jäne Jazuw Tariyhı (Türk Filolojisi ve Yazı Tarihi). –Almatı, 1996. –s.34.

² Qaydar Ä. Köne Türki Jazba Eskertkişteri Kimge Ortaq, Kimge Tän? // Bayırğı Türki Örkniyeti: Jazba Eskertkişteri. –Astana, 2001. –s.291-292.

genişçe yer verilmiştir. Eski Türkçe döneminde çağdaş Türk dilleri kendi özellikleri ile belirlilik kazanmaya başladı: *j* dili (Oğuzlar ve Kıpçakların dili), *d* dili (Uygurların dili), *z* dili (Kırgızların dili) grupları oluşmuştur.¹

1270 yıllarında Doğu bilimci Ata Melik Cüveynî'nin Moğolistan topraklarındaki Orhun nehrinin boyundan taşta kazınmış gizli yazıları gördüğü hakkında bilgi bırakması² Türkoloji tarihindeki Eski Türk mirasının bulunması kronolojisini XVII.yy.ın sonundan başlatılmasını, yani 1678 yılında N.G.Milescu'nun Yenisey nehri boyundan, 1692 yılında N.K.Vitzen'in Orta Ural'ın doğu kısmındaki nehrin üst tarafından³ belli olmayan yazılar bulduklarından haberdar ettikten sonra inceleme süreci dört asır geriye doğru hareket etmiştir. 1696-1697 yıllarında Sibirya, Orta Asya ve Kazakistan topraklarını gezerek adı geçen bölgenin ilk haritasını çizmiş olan S.U.Remezov'un "Bütün Sibirya şehirleri ve topraklarının ve tüm suyu olmayan, ıssız bozkırlarının çizimi" isimli Atlasında Orta Asya haritasında Talas nehrinin üst kısmına Orhun Taşı topografik işaret konulduğu bilinir. Araştırmacının Orhun yazıtları hakkında resmi açıklamanın henüz yapılmadığı sırada Orhun nehri bölgesi dışındaki yere Orhun Taşı olarak işaret koyması onun Moğolistan topraklarındaki gizli yazılar hakkında ta o dönemde duymuş olduğuna işaret eder. Demek şu andaki tarihî veriler temelinde Orhun yazıtlarının yerli halk dışındaki başka kişilerce bilinmesi 1270 yılında, Yenisey yazıtları 1678 yılında, Talas yazıtları 1697 yılındadır. O dönemden itibaren Eski Türk yazıtları sırası yeni eserlerle doldu. 1697 yılında S.Remezov'un Orhun Taşı olarak işaret koyduğu Talas boyundan 1896-1897 yıllarında birkaç yazıtın daha bulunması Eski Türk yazıtlarının yayılma alanını genişletmiştir. XX. yy.ın ikinci yarısında Eski Türk yazıtları İrtiş boyun-

¹ Kononov A.N. Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov (VII-IX vv.). – Leningrad, 1980. – s. 22.

² Kononov A.N. Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov (VII-IX vv.). – Leningrad, 1980. – s.8.

³ Klyaştorıny S.G., Livšits V.A. Otkrıtiye i İzüçeniye Drevnetyurkskih Pamyatnikov "Tsentralnoy Azii" // Arheologiya i Etnografiya Mongolii. – Novosibirsk, 1978. – s. 39.

dan, İle boyundan, Lena nehri boyundan kısa yazıtlar bulundu. Bunların bir kısmı kaya ve mezar taşlardan, eski şehir, kale yerlerindeki kazılar esnasında, birazı insanların elinde, bazıları müzede bulunan aletlerdeki, süs eşyaları ve kapkacaktaki, balbal taşlardaki yazılardır. D.G.Messerschmidt Yenisey nehri boyundan bulduğu 3 yazıtı yayımlarken, W.W.Radloff'un doğrudan kendisinin ve öğrencilerinin arayışları sonucu 45 yazıt bulur ve yayımlar, 1980 yılında bunların sayısı 135'e çıkmıştır. 2002 yılına kadar elimizdeki verilere göre Güney Sibirya'dan bulunan Eski Türk yazıtlarının sayısı 300'e yakındır.¹ 2004 yılına kadar ortaya çıkarılan yazıtları 500 kadar büyük küçük yadigar oluşturmaktadır. Bunların Orhun boyundan bulunanları 75; Yenisey boyundan bulunanları 158; Talas boyundan bulunanları 23; Altay bölgesinden kaydedilenleri 46; Baykal Saha bölgesinde kaydedilenleri 17; Doğu Türkistan'dan bulunanları 50; Fergana civarında bulunanları 17; İrtiş, İle, Taraz bölgesinden bulunanları 12; Kuzey Kafkasya, İdil Don, Tuna bölgesinde kaydedilenleri 100, toplam sayısı 497 yazıt.² Kazakistan topraklarında bulunan eski yadigârlar sayısı 30'a yakındır.³ Türk halklarının zengin tarihi ve yüksek kültürünü gösteren değerli yazılı yadigarların daha da bulunabilir.

XVII. yy.ın sonu ve XX.yy.ın sonuna kadar dünya âlimlerinin dikkatini çeken ve Avrupa merkezli yönde incelenegelen Eski Türk yazıtlarını araştırma konusu XXI. yy.ın ilk yıllarından itibaren yeni yön kazanarak yazılı eserlerin sahibi olan Eski Türklerin, onların varisleri çağdaş Türklerin dünya görüşü temelinde, yani Türk dünyası çerçevesinde inceleme çalışmaları yapılmaktadır.

Orhun, Yenisey ve Talas boyundan bulunan yazılı eserleri araştırma konusu öncelikle "Bunlar kimlerin mirası?", "Bu tür zor ve karışık yazı sistemini meydana getiren büyük kültür sahibi hangi halkın

¹ Kızılasov İ.A. İtogi i Perspektivi Tyurkskoy Runologii (Türk Runolojisinin Perspektif ve Sonuçları) // Türkologiya. -2002. -№ 2. - s. 4.

² Bazılhan N. Türk Bitiktanuw Salasınñ Teoriyalıq Mäseleleri: Tarihiy-Mädeniy Aspektleri // Köne Türki Jazuwlarınñ Zerttelüwi: Bügini men Bolaşağı. - Astana: Atamura, 2004. - s.104.

³ Amanjolov A. İstoriya i Teoriya Drevnetyurkskogo Pisma (Eski Türk Alfabeti teorisi ve tarihi). - Almatı: Mektep, 2003. - s. 13.

ecdadıdır?”, “Hangi eski yazılara benziyor?”, “Grafik temeli (genezis) nedir?” şeklindeki sorular çerçevesinde oluşur. Eski yazıların sırrı henüz çözülmemiş olan XVIII. yy.ın sonu ve XIX.yy.ın sonuna kadarki dönemde Orhun Yenisey ve Talas yazılarının kökeni, varisleri hakkında birçok makale yayımlanarak, işaretlerin optik özellikteki benzerlikleri hakkında şu yorumlar ileri sürüldü: Eski Kelt (T.Bayer), Yunan, Finikiy (J.Klaprot), İskit veya Yunan Got (O.G.Tihzen, N.Popov, G.Rommel), Usın, Hint Got, İskandinav (A.Remusa), Etrus, Malezyiya (O.Donner), damga (A.Scifner) vb. kökenleri hakkında görüş oluşarak münakaşa konusuna dönüştü.¹

1893 yılına kadarki Orhun-Yenisey abidelerinin sırrını çözmeye, okuyup tercüme etmeye hem Rus bilim insanları hem de yabancı âlimlerce sarf edilen gayretlerin tümünün başarısı olduğu bilinir. 25 Kasım 1893 tarihinde Danimarkalı dilci Wilhelm Thomsen W.W. Radlof, A.O Geykel’in yaptığı kopyaları (estampajları) kullanarak Eski Türk işaretlerinin ses karşılıklarını doğru olarak tespit etmesi Türkoloji biliminde yeni çığır açar. O, Orhun yazıtlarındaki seslerin artikülasyonu, art ve ön telafuz özelliklerine dikkat eder. W.Thomsen’in işaretleri okuma metodu üzerine S.E.Malov “O, detaylı bir şekilde önce belirli bir harfin başka harfle kullanımını öğrenmeye çalıştı. W.Thomsen bazı harflerin diğer harflerle birlikte kullanıldığını, diğerlerinin de kullanılmadığını belirledi. Bu durum W.Thomsen’in harflerin ön ve arka sıralı sesler olarak ikiye ayrıldığını tespit etmesine yardım etti” der.² W.Thomsen’in fark ettiği olayın Türk dillerinin

¹ bkn: Kononov A.N. İstoriya İzuçeniya Tyurkskih Yazıkov v Rossii: Dooktyabrskiy Period. – Leningrad: Nauka, 1972. – C. 50; Kononov A.N. Grammatika Yazıkay Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov. VII-IX vv. – Leningrad: Nauka, 1980. – C. 23; Amanjolov A. İstoriya i Teoriya Drevnetyurkskogo Pisma (Eski Türk Alfabetisi teorisi ve tarihi). – Almatı: Mektep, 2003. – C. 289; Amanjolov A.S. K Genezisu Tyurkskih Run (Türk Runik Harflerinin Kökeni Üzerine). – Semey: Däwir, 2001. – s. 240-241; Sartqojaulı Q. Orhon Muraları (Orhun Abideleri). –Astana: Kültegin, 2003. – s.11; Yeskeyeva M. Köne Türki Jäne Qazirgi Qıpşaq Tilderiniñ Monosillabtıq Negizi (Eski Türk ve Çağdaş Kıpçak Dillerinin Tek Heceli Kökleri). – Almatı: Arıs, 2007. – s. 37-42.

² Malov S.E. Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti (Eski Türk Yazıtları). – Moskva – Leningrad: Nauka, 1951. – s. 12.

önemli özelliği olan ses uyumuyla örtüştüğü bilinir. W.Thomsen'in uzun uğraşlarının sonucu 15 Aralık 1893 yılında bilimsel dünyaya tanıtılır, 1894 yılında kendi ülkesinde alelacele Rusçaya tercüme edilerek Arkeolojik Kurum'un Doğu Departmanı özel dergisinde yayımlanır. Ocak 1894 Tarihinde W.Radloff W.Thomsen'in okumasına dayanarak Kül Tigin yazıtının ilk tercümesini, 1897 yılında P.M. Melioranskiy ile yanlışlarını düzelten ikinci tercümesini yayımlar.¹ Dünya bilimi için bir sır olan Orhun yazıtlarının içeriği anlaşıldıktan sonra Eski Türklere ait olduğu kesinleşir. Rus ve yabancı bilim insanları bundan sonra Yenisey ve Talas yazıtlarının sırrını çözmeye, yeni yazıtları aramaya başlar.

XVIII. yy.ın son yıllarından itibaren Eski Türk yazıtlarını aramak için özel olarak kurulan gezi gruplarında D.G.Messerschmidr, F.J.T.Strahlenberg, Z.Bayer, G.İ.Spaskiy, P.S.Pallas, N.M.Yadrinsev, A.O.Geykel, G.N.Potanin, V.A.Kallaur, W.W.Radloff, D.A.Klements, P.Melioranskiy, V.V.Bartold, A.Pozdnev, Otto Donner, V.Bang, G.İ.Ramstedt, V.L.Kotwicz, İ.G.Grane, P.Aalto vb. Rus ve Batılı araştırmacılar bulunur. Daha sonraki yıllarda S.E.Malov, A.M.Şçerbak, V.N.Nasilov, İ.A.Batmanov, L.R.Kızlasov, V.M.Nadelayev, G.Aydarov, K.Omiraliyev gibi bilim insanları devam ettirirken, günümüzde S.G.Klyaştorniy, V.G.Kondratyev, İ.V.Kormuşin, A.S.Amanjolov, V.V.Vasilyev, İ.L.Kızlasov, M.Joldasbekov, K.Sartkojaulı, Ç.Cumagulov gibi bilim adamları bilimsel geleneği kesintiye uğratmadan çalışmalar yürütmektedir. XX. yy.ın ikinci yarısında yabancı bilim insanlarının Eski Türklerin yazı geleneği, bulunduğu bölge, araştırılması, okunması, okunma metodu, kullanıldığı dönemler, Türk yazısının kökeni, Eski Türk yazıtları dili, Eski Türklerin dünya görüşünü konu alan çalışmalar de sıkça yayımlanmaya başlar. Bunların arasında A.v.Gabain, G.Clauson, L.Bazen, A.Bombaci, E.Trjarski, A.Temir'in değerli verileri, kuramsal yorumları ve makalelerini

¹ Radlov V., Melioranskiy P. Drevnetyurkskiye Pamyatniki v Koşotsaydame (Koşosaydam'daki Eski Türk Yazıtları) // Orhonskiye Nadpisi. – Semey: Däwir, 2001. – s. 25-63.

göstermek mümkündür. Eski Türk yazıtları metinlerinin okuması, tercüme edilmesini geliştirerek, araştırma sonuçlarını hacimli monografik eserlerinde gösteren Türk âlimleri H.Orkun,¹ T.Tekin'in² çalışmaları da Türkoloji bilimine yapılan büyük katkı olarak değerlendirilmektedir.

Güney Sibiryaya ve Moğolistan, Orta Asya ve Kazakistan topraklarından bulunan gizli yazıtların varisleri XIX. yy.ın sonunda ortaya çıkarak, yazıtlar dilinin Türk dili olduğu belirlenmiş, alfabenin kökeni hakkındaki fikir ve görüşler farklılık gösteriyordu. Orhun-Yenisey yazıtlarının sırrı çözülene kadar Got yazısı (O.G.Tihzen, G.Rommel, N.Popov), Yunan, Etrus, Malezya yazıları ile (J.Claprot, O.Donner), damgalar sistemiyle (A.Shifner, N.Aristov) ilişkilendirilen görüşler yazının sırrı çözüldükten sonra Finikiy (N.M.Yadrintsev), Aramey'den gelen Pehlevi (W.Thomsen) yazıları ile ilişkisi hakkında ileri atılan hipotez düşünceler etrafındaki münakaşa halen devam etmekte³, yeni tahminler yürütülmektedir. Eski Türk runik yazısı özel talimatla belirli bir süre kullanmak amacıyla hazırlanmış, yarım asır kadar faal olarak kullanımda olduğu, sonraki yarım asır faallliğini kaybederek zayıf kaldığı konusunda da görüşler ileri sürülmektedir⁴. Binlerce yıllık tarihi bulunan, eski kültür sahibi Türklerin yazı geleneğinin mevcut olduğu tarihî bir gerçektir. Zamanında V.V.Barthold eski alfabeler içindeki en gelişmiş yazı sistemi olarak gördüğü⁵ Eski Türk runik alfabesi insanlığın büyük kültürel değeri olarak kalacaktır.

Orhun-Yenisey alfabesindeki harflerin çok olmasının çağdaş Türk halklarının boy damgalarıyla şekil bakımından benzerlik göstermesi sırasında A.Shifner'in teklif ettiği teorinin canlanmasına sebebi-

¹ Orkun N. H. Eski Türk Yazıtları. – Ankara, 1987.

² Tekin T. A Grammar of Orkhon Turks. – Indiana University, 1968.

³ Amanjolov A.S. İstoriya i Teoriya Drevnyeturkskogo Pisma (Eski Türk Yazısının Tarihi ve Teorisi). –Almatı: Mektep, 2003. – s. 289.

⁴ Şçerbak A.M. Tyurkskaya Runika (Türk Runiği). –Sankt-Peterburg: Nauka, 2001. – s. 72.

⁵ Barthold W. Soçineniya. Raboti po İstorii i Filologii Tyurkskih i Mongolskih Narodov. C.5 (Türk ve Moğol Halklarının Tarihi ve Filolojisi Konuları). – Moskva, 1968. – s.26.

yet teşkil etmiştir. N.A.Aristov, A.C.Emre, N.Mallitskiy, A.Sokolov, A.G.Kunaa, İ.A.Batmanov,¹ vd. araştırmacılar Eski Türk yazısının Türklerin kendi alfabetesinin, başka alfabelerin etkisi olmadan oluşabileceği görüşünü savunmaktadır.

Eski Türk alfabetesinin oluşma ve kullanılma dönemi hakkında da birkaç görüş bulunmakta. Esasen Yenisey yazıtlarının Orhun yazıtlarından daha önce dikildiği belirtilmektedir. V.V.Barthold W.Radloff'un Yenisey yazıtlarının kullanıldığı dönem hakkındaki görüşünün doğruluğuna işaret ederek "harfler Orhun yazıtlarına göre biraz daha eski döneme inebilmekte; bu yüzden de W.W.Radloff Yenisey yazıtlarını VI.yy.ın ikinci yarısına ait eser olarak görmektedir² derken, P.M.Melioransky de "Orhun ve Yenisey anıt yazıları" (1898) isimli eserinde "Yenisey yazısı damgalarının arkaik özelliği ortada" yorumunu yapmaktadır.

Orhun-Yenisey yazıtlarının tarihî kronolojik süresini belirleme üzerinde çok çalışan bilimadamı L.R.Kızlasov Tuva ve Hakasya'da bulunan Yenisey yazıtlarını VII-XIII. yy.ın mirası olarak incelemekte, ancak yazı örneği VI. yy.da da kullanımda olduğuna dikkati çeker.³ Bilim insanının fikrince Yenisey yazıtı VI. yy.dan XIII.yy.a kadar kullanımda olmuştur. S.E.Malov Yenisey yazıtını V. yy.dan itibaren kullanımda olduğunu belirtir.⁴

Eski Türkler Orhun yazıtlarının hacimli metinlerinde bitig taşı hangi yıl diktiklerini net olarak belirtmişlerdir. Bu verilere dayanan araştırmacılar Orhun yazıtlarını VII-VIII. yy.a ait olarak incelemektedir. Zor dönemde, sürekli savaş hâlinde ve daima konar göçer hayat yaşayan Eski Türklerin sosyal ve toplumsal yaşamında dil özelliğini

¹ Batmanov İ.A., Kunaa A.Ç. Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti Tuvi. Vıp. I. (Tuva'daki Eski Türk Yazıtları) –Kızıl, 1963. – s. 8-11.

² Barthold W. Kirgızı (Kırgızlar). –Frunze, 1943. –s. 36.

³ Kızlasov L.R. Novaya Datirovka Pamyatnikov Yeniseyskoy Pismennosti (Yenisey Yazıtlarını Yeniden tarihlendirme) // Sovyetskaya Arheologiya, 1960, №3. – s. 96; Kızlasov L.R. Noviy Etap Razvitiya Yeniseyskoy Pismennosti (Yenisey Yazıtlarının Yeni Gelişim Evresi)// Sovyetskaya Arheologiya, 1960, № 3. – s. 32.

⁴ Malov S.E. Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov (Türklerin Yenisey Yazıtları). – Moskva-Leningrad: İzd-vo AN SSSR, 1958. – s. 7-8.

tamamıyla kapsayan yazı sisteminin bir-iki asır içinde oluşması da mümkün değildir. Bu yazı sistemini Eski Türkler atalarından miras olarak devraldıkları ve uzun yıllar boyunca geliştirdiklerini Ertiş, İli boyundaki Saka dönemine ait eski kurganlardan bulunan Orhun, Yenisey ve Talas yazıtlarına benzer yazı örnekleri ispat edebilir. Araştırma sonuçları Orhun, Yenisey, Talas ve İrtiş, İli yazılarını kronolojik süreye göre boyların dil özelliklerini bulunduran ayrı bir Eski Türk yazı sistemi olduğunu belirlemektedir. Ünlü Kazak bilim insanı runik harfler uzmanı ve dilci A.Amanjolov Eski Türk yazısının Türk dilli Hunların (IV-Vyy.), Bulgarların (VII.yy) göç etmesine bağlı olarak Avrupa'ya, Kuzey Kafkasya'dan Tuna'ya kadarki bölgede yaygın olduğunu belirtir, ayrıca "Eski Türk runik alfabesi atalarımızın 1500 yıl boyunca kullandığı öz alfabesi olduğu hiç şüphe götürmeyen bir gerçektir"¹ der.

Genel olarak Eski Türk yazıtlarını tarihî, paleografik, dil bilimsel üslup ve kronolojik açıdan sınıflandırma işi geçen yüzyılın 60. yılından itibaren başladı. Yazıtları sınıflandırma konusunda tarihçi S.G.Klyaştorıny'ın teklif ettiği, daha sonra dilci A.N.Kononov'un kabul ettiği yedi gruptan oluşan tasnif kullanılmaktadır. Bu tasnife bağlı olarak Eski Türk yazıtları Türklerin yaşadığı geniş coğrafyada kurulmuş Eski Kağanlıklar ve boylar birliğine bağlı olarak incelenir: 1. Batı Türk Kağanlığı'na ait yazıtlar (Orhun yazıtları): a) Orhun nehri boyundan bulunan yazılı eserler; b) Altay Dağı yakınlarında bulunan yazıtlar (VII-VIII.yy); 2. Kırgız Kağanlığı'na ait yazıtlar (Yenisey yazıtları). Bu gruba Yenisey nehri ve aşağı kısımlarında bulunan yazıtlar dahil edilir (V-IX.yy); 3. Lena-Baykal bölgesinden bulunan yazıtlar. Kurukan boylar birliği ile ilgili incelenir (VIII-X.yy); 4. Talas bölgesi ve Fergana'dan bulunan yazıtlar. Bu gruptaki eserler Oğuzlarla ilgili olarak incelenir (VI-VIII.yy); 5. Moğolistan topraklarındaki Uygur Kağanlığı'na ait Semigi ve Karabalgasun yazıtları (VIII-IX.yy); 6. Doğu Türkistan'daki Uygur devletine ait yazıtlar ve Turfan me-

¹ Amanjolov A.S. Türki Filologiyası jäne Jazuw Tariyhı (Türk Filolojisi ve Yazı Tarihi). – Almatı: Sanat, 1996. –s.43.

tinleri (IX-X.yy); 7. Hazar Kağanlığı ve Peçenek boylarına ait Doğu Avrupa'dan bulunan yazıtlar (VIII-X.yy).¹

Eski Türk yazıtlarının varislerini devlet olarak belirleme görüşü son yıllarda yaygınlık kazanmıştır. Eski Türk devletinin birleşik yapıdaki askerî idari sistemde olduğu ile ilgili tarihî eserlerde ifade edilmekte.² A.D.Graç Eski Türk Kağanlıkları yüzlerce yıl boyu yönettiği ve döneminde Türklerin yaşadığı (Tuva, Moğolistan, Hakasya, Güney Altay, Kazakistan, Orta Asya) uçsuz bucaksız bölgede yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu kağanlıkların yapısında geçici birlikler değil, büyük ve gelişmiş etno toplumların bulunduğunu, Türk etnik haritasının ufak parçalara ayrılmasının daha sonra, Moğol İmparatorluğu'na bağlı olarak tarihî olaylardan sonra ortaya çıktığını ifade ederek Türk kağanlıklarının coğrafi tasnifini üç etnokültürel bölgeye ayırmayı teklif eder: 1. Merkezî – Orta Asyalı Türk kağanlıklarının yönettiği bölge (Moğolistan, Tuva, Altay, Kazakistan, Doğu Türkistan, Orta Asya'nın bir kısmı); 2. Eski Kırgız Devleti Hakas Kağanlığı'nın yönettiği bölge (Minusinsk bölgesi, 840 yıldan X.yy.ın başlarına kadar Moğolistan, Tuva, Altay); 3. Kurikan Devletinin yönettiği bölge (Baykal kıyıları).³

İ.L.Kızlasov Yenisey alfabesini Eski Hakas devleti, Orhun alfabesini II.Doğu Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı'nın kullandığını, Talas alfabesini Karluk Devleti, son yıllarda ortaya çıkan Tuva'daki üst Yenisey alfabesini tarihte henüz belli olmayan eski devletlerin biri kullanmış olabileceğini ve her Türk kağanlığına ait yazı damgaları araştırmacının görüşüne göre Yenisey ve Orhun epigrafisinde oluşan

¹ Klyastornıy S.G. Drevnetyurkskiye Runičeskiye Pamyatniki Kak İstočnik Sredney Azii (Orta Asya'nın Kaynağı Olarak Eski Türk Runik Yazıtları). – Moskva: Nauka, 1964. – s. 51-53; Kononov A.N. Gramatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov (VII-IX vv.) (Türk Runik Abideleri Dili Grameri). – Leningrad: Nauka, 1980. – s. 21-22.

² Kiselev S.V. Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri (Güney Sibiry'a'nın Eski Tarihi). – Moskva-Leningrad, 1951. – s. 491; Potapov L.P. Oçerki po İstorii Altaytsev (Altaylılar Tarihi üzerine Denemeler). – Moskva-Leningrad, 1953. – s. 1, 94.

³ Graç A.D. Hronoloğičeskiye Granitsı Drevnetyurkskogo Vremeni (Eski Türk Döneminin Kronolojik Sınırları)// Tyurkoloğičeskiy Sbornik. – Moskva: Nauka, 1966. – s. 192.

durumun Türk dilli Bulgarların Kuban runik yazıtlarına geçmiş olabileceğini ileri sürmektedir. Kuban runik yazısının Eski Bulgar Devletinde İslam dininin üstünlük kazanarak Arap alfabesini kullanıma aldıktan sonra da Bilyar gibi büyük şehirlerde kullanıldığını arkeolojik ve nüvizmatik verilerden öğrenmek mümkündür. Eski Türk devletlerinin henüz tam belirlenmemesi, bazı eski etnonimlerin etimolojik açıdan net olarak açıklanamaması çağdaş Türk halkları isimleri ile ilgili belirlenememesi bazı yazıtların hangi boylar birliğine ait olduğunu belirlemede de zorluklar çıkarmaktadır. Eski Türk alfabesinin Asya grubu örneğiyle yazılmış Eski Türk eserleri Lena nehrinden itibaren Orhun, Yenisey nehirlerine, Yedisu'ya kadar yayılmıştır. Eski Türk yazıtları içindeki okunarak tercüme edildiği ve Eski Türklerin mirası olduğu kayıtsız şartsız ispatlananları da bunlardır.

Orhun-Yenisey, Talas yazıtlarını dil bilimsel açıdan incelemek, leksik ve gramatik sistemini oluşturmak, fonetik, morfolojik ve sentaks özelliklerini belirlemek, ağız özelliklerini göstermek işi XX. yy.ın ilk yıllarından başlar. Eski Türk yazıtları dili araştırmalarını yetenekli bilim insanı W.Radloff yürütmüştür. Orhun- Yenisey yazıtlarının gramer yapısıyla ilgili, bazı tercümeleri daha da geliştirmeye ilgili makaleler dizisi 1909-1912 yılları aralığında yayımlandı. W.Radloff Eski Türk runik harfli yazıtlar dilini kuzey, güney ve karışık ağızlar olarak ayırarak kuzey ve güney ağızlarının esas fonetik, morfolojik özellikleri olarak burun yollu *n*, *ŋ* seslerinin etkisiyle kelime başındaki *b* > *m* değişimini (*bän* > *män*, *baŋa* > *maŋa*); güney ağızındaki yönelme durumu eki (*-ta*, *-tä*, *-da*, *-de*) ve ayrılma durumu (*-tin*, *-tin*, *-din*, *-din*) eklerinin gösterildiğini, kuzey ağızında yönelme ve bulunma durumu eklerinin farklı olduğunu, kuzey ağızında yönelme ve bulunma durumu ayrılmadan onların anlamını *-ta*, *-te*, *-da*, *-dä* şeklinin ifade ettiğini belirtir. Araştırmacı kuzey ağızını Türk-sir dili olarak tanıyarak o dönemin okunmuş olan bütün runik yazıtları dilini bu dilden sayar (*sir* kelimesinin Kıpçaklarla ilgili söylendiği araştırma sonuçlarından görülür¹). W.Radloff'un Eski Türk yazıtları dilinin fonetik sistemi,

¹ Klyaştorıny S.G. Kıpçaki v Runičeskih Pamyatnikah (Runik Yazıtlardaki Kıpçaklar)// Turcologica, 1986. –Leningrad: Nauka, 1986. – s. 153-164.

morfolojik yapısı hakkında, Eski Türk dili ve çağdaş Türk dillerinin eklemeli yapısı, eklerin tarihi hakkında değerli fikirleri Türkoloji biliminin bilimsel kurallarınadönüşerek daha sonraki araştırmacıların feneri görevini üstlenmiştir.

P.M.Melioranskiy, Kül Tigin yazıtı dilinde ilgi durumu $-\gamma$, $-g$ ekini isimlere, $-ni$, $-ni$ ekinin zamirlere eklendiğini ilk fark eden araştırmacıdır. Melioranskiy, $-ni$, $-ni$ ekinin isimlere eklenmesini analogik yolla daha sonra oluştuğunu fark eder. P.M.Melioranskiy Eski Türk yazıtları dili temelinde fiil yapan $-sira$ ekini sıfat yapan $-siz$ ekiyle bağdaştırır: “*qayansira* “kağansız kalmak” – *qayansiz* “kağansız” ...belki $-sira$, $-sizra$ ’dan gelmiş olabilir veya buradaki r z ’den gelişmiştir”.¹

A.N.Samoyloviç Türk dillerini sınıflandırmada Orhun-Yenisey yazıtları dilini esas alarak bu dilin fonetik özelliklerini sınıflandırmanın esas ölçütü olarak kullanır. Türk dillerinin VIII. yy.dan itibaren istikrarını koruduğuna dikkat çeken bilim insanı, Yakut ve Çuvaş dilleri dışındaki diğer Türk dillerini sadece bir dilin ağızları ve alt ağızları düzeyinde incelemek mümkün olduğuna işaret eder.²

Orhun-Yenisey ve Talas yazıtları dilinin etraflıca incelenmesi S.E.Malov’un eserleriyle başlar. Malov, “Eski Türk yazıtları” isimli eserinde yazıtların dilinin fonetik sistemini analiz ederek Türk dillerinin tarihî ve kronolojik sınıflandırmasını ortaya koyar, *lt*, *nt*, *nč* ötümlü-ötümsüz-ünsüzleri, γ , g seslerinin korunmasını eski olay olarak incelerken “Türklerin Yenisey yazıtları” isimli araştırmasında daha da geliştirerek yeni yazıt metinlerini vermekle birlikte Eski Türk dillerinin fonetik sistemi, morfolojik yapısı, ağız özelliklerini tahlil eder. Malov, yazıtların dilinde ağız değişikliklerinin bulunduğu ses denklikleri ile (*biŋ* $\approx$ *biŋ*, *adiralitim* $\approx$ *adirilim* vb.) kök morfem düzeyinde de ek morfem düzeyinde de örnekler temelinde açıklar.

¹ Melioranskiy P.M. Pamyatnik v Çest Kül-Tegina (Kül Tigin Abidesi). – Sankt Peterburg, 1899. – s. 37.

² Samoyloviç A.N. Nekotoriye Dopolneniya K Klassifikatsii Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Sınıflandırmasına Bazı Ekler). – Sankt Peterburg, 1922. – s. 13-17.

E.R.Tenişev Eski Türk yazıtlarının çağdaş Türk dilleriyle ilgisinin farklı olduğunu dikkate alarak “Türk yazıtlarının dilinin tarihî diyalektolojinin kaynağı olamayacağını” ifade eder.¹ Türk dilleri tarihinin çok derine indiğini, Türk boylarının runik yazısı kullanıldığı dönemden çok daha önce ağızlardan oluşan genel halk dilini kullandığına işaret eden bilim insanı, VII-VIII. yy.daki Eski Türk yazıtlarının dilini Oğuz, Uygur, Kırgız, Kıpçak ve başka Eski Türk boylarının ortak olarak kullandıkları edebî normhaline gelmiş birdil olarak inceler, ayrıca her boyun kendi özellikleri bulunan konuşma dilleri olduğunu belirtir: “Oğuzlar ve Kıpçaklar *j* dilli, Uygurlar *d* dilli, Kırgızlar *d* dillidir”.²

Eski Türk yazıtları dilinde Eski Oğuz, Eski Kırgız, Eski Uygur dillerinin etkilerinin bulunduğunu gösteren N.A.Baskakov, Orhun-Yenisey yazıtlarını Eski Oğuz ve Eski Kırgız dilleriyle ilişkilendirirken Mani eserlerinde görülen Eski Uygur dilini *n* ağızı ve *j* ağızı olarak tasnif eder.³

Yazıtların dilinin gramerini yazarken Eski Türk dilindeki köklerin fonetik yapısı, tek heceli fiil isim omonimisi, kelime yapımı fonetik metodu gibi Türk kök biliminin önemli konularına değinen araştırmacı A.N.Kononov oldu. Eski Türkçe kökün en küçük parçası ünlü, ünsüz-ünlü, ünlü-ünsüz yapısındaki köklerden oluştuğunu belirten bilim insanı, çağdaş Türk dillerinde kullanılan ünsüz-ünlü-ünsüz seslerden oluşan sözcükleri E.V.Sevortyan, B.M.Yunusaliyev gibi Türkologların temelini attığı gramatik sinkretizm veya fiil ve isim kök ve gövdeler konusuyla ilgili incelemeyi desteklediğini bildirir.⁴

¹ Tenişev E.R. Tyurkskaya İstoriçeskaya Diyalektologiya i Mahmud Kaşgarskiy (Tarihî Türk Diyalektolojisi ve Kaşgarlı Mahmut)// Sovyetskaya Tyurkologiya, 1973. – № 6. – s. 54-61.

² Tenişev E.R. Tyurkskaya İstoriçeskaya Diyalektologiya i Mahmud Kaşgarskiy (Tarihî Türk Diyalektolojisi ve Kaşgarlı Mahmut)// Sovyetskaya Tyurkologiya, 1973. – № 6. – s. 54-61. – C. 165.

³ Baskakov N.A. Vvedeniye v İzüçeniye Tyurkskih Yazıtkov (Türk Dillerinin Araştırılmasına Giriş). – Moskva: Nauka, 1969. –s. 165-166.

⁴ Kononov A.N. Gramatika Yazıka Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov (VII-IX vv.) (Türk Runik Abideleri Dili Grameri). –Leningrad: Nauka, 1980. – s. 76.

Eski Türkçe hakkında ilk görüş bildiren Kazak bilginlerinden S. Amanjolov 1958 yılında Şarkiyatçılar 1. Sovyetler Birliği Konferansında sunduğu bildiri de Eski Türk runyazıtlarından daha erken yazılmış olan dil bilimsel değerde eserlerin bulunmadığını belirterek VI-VIII. yy. yazıtların dilinin, temel dil olarak bütün Türk dilleri için tarihî karşılaştırmalı araştırmaların temeli olması gerektiğine işaret eder. Yazıtların dilindeki önemli özellikler olarak $t \approx z \approx j$ denkliği yerine d ünsüzünün kullanılmasını (*adaq* “ayak”, *adüriltim* “ayrıldım”, *edgü* “iyi”, *quдруq* “kuyruk”, *adyir* “aygır”, *küdegü* “güvey, damat”); $-di$ ekinin $-ti/-ti$ şekillerinin kullanılmasını (*altı/aldı*, *kelti/keldi*; *berti/berdi*); emir kipinin özel şekilde oluşmasını (*ölür* “öldür”; *olur* “otur”); söz sonundaki ve söz içindeki γ/g ünsüzlerinin bulunmasını (*tay* “dağ”, *elig* “el”, *aziy* “azı (diş)”, *adiy* “ayı”, *ögür* “sürü”; *qajyuq* “kayık”, *mügüz* “boynuz” vb.); birleşik sıfatların kullanılmasını; bunların dışında başka birçok leksik özellikleri, durum eklerindeki özellikleri de göstererek yazıtların dilinin $s \approx \dot{s}$, $q \approx \gamma$, $k \approx g$, $d \approx t$, $m \approx b$ denklikleri çerçevesinde belirler. Adı geçen özellikler esasen Eski Türk yazıtları dilindeki ağız tasnifi görüşünü şu şekilde belirtir: “Eski Türk yazıtlarının birçok Türk boyunun boy dilini yansıttığından eminim, Eski Türk dillerinde ağız farklılıkları bulunduğunu da inkar etmiyorum”.¹ Yazıtların dili esasen Türk dillerinin gelişimidir. Eski Türk dönemi üzerinde G. Aydarov, A. Essenkulov, E. Agımanov, A. Amanjolov, K. Sartkojaulı vb. Kazak âlimleri de çalışmışlardır.

Runik harfli Eski Türk yazıtları ilk defa okunmaya başladığından itibaren VII-IX. yy. eserleri dilindeki ağız özellikleri birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir. W. Radloff 1911 yılında yayımladığı “Eski Türk Ağızları” isimli makalesinde Eski Türk yazıtları dilini *güney ağızı*, *kuzey ağızı* ve *karışık ağız* olarak üçe ayırmıştır. Daha sonraki araştırmacılar da bu yolu takip ederek W. Radloff’un tasni-

¹ Amanjolov S. Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti i İh Otnoşeniye k Sovremennım Tyurkskim Yazıkam (Eski Türk Yazıtları ve Onların Çağdaş Türk Dilleriyle İlgisi) // Orhonskiye Nadpisi. – Semey: Däwir, 2001. – s. 131-133.

fini XI. yy. Türklerin dil özelliklerini gösteren Kaşgarlı Mahmut'un *Dîvânü Lugâti't-Türk* isimli eserindeki verilerle karşılaştırılır, ayrıca başka Orta Türkçe dönemi eserlerinin dil özellikleri de dikkate alınır.

N.A.Baskakov Eski Türk yazıtlarının fonetik özelliklerinden söz ederken söz sonundaki $t \approx d \approx z \approx j$ denklemlerini esas almış,¹ A.M.Şçerbakkelime sonundaki $n \approx j$,² İ.A.Batmanov ise sözbaşındaki $ye(e) \approx i$ denkliğinedayanır.³

A.Amanjolov Eski Türk yazıtlarının ağız özelliklerine dikkat çeken bilim insanlarının görüşlerini tahlil ederek Eski Türk yazıtları dilindeki fonetik (grafik) ve morfolojik değişimlerin boyların ağızlarının etkisiyle ortaya çıkmadığını, yazıtların dilinin esas ağzın dinamik gelişimiyle de meydana gelebileceğini ileri sürer. Eski Türk yazıtlarını fonetik özelliklerine göre ağız açısından tasnif etmenin yalnızca bir tahminden ibaret kalacağına dikkat çeker.⁴

Orhun-Yenisey yazıtları dili Türk dillerinin jeneolojik ve tarihî sınıflandırmalarında D Uygur veya kuzeydoğu grubunda (A.Samoyloviç),⁵ Türk dilleri Doğu d (F.Korş), Kuzey Sibiry grubundaki dillerle ilgili grupta (İ.Benzeing), güney ve batı grubunda, Merkezî Asya grubunda (K.Menges), Uygur-Oğuz dilleri Uygur-Tukyu grubunda (N.A.Baskakov),⁶ Eski Türk dilleri olarak (S.E.Malov)⁷ incelenmektedir.

¹ Baskakov N.A. K Voprosu o Klassifikatsii Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerini Sınıflandırma Meselesi) // *İzvestiya AN SSSR*. – 1952. – № 2. – s.25.

² Şçerbak A.M. Grammatičeskiy Oçerk Yazıka Tyurkskih Tekstov X-XII vv. İz Vostoçnogo Turkestana (Doğu Türkistan'da bulunan X-XII.yy Türkçe Metinlerin Gramer Denemesi). – Moskva – Leningrad: AN SSSR, 1961. – s. 23-26.

³ Batmanov İ.A. Drevnetyurkskiye Diyalekti i İh Otrajeniye v Sovremennih Yazıkah (Eski Türk Ağızları ve Modern Dillerdeki Yansımaları) // (Eski Türkçenin Ağızları ve Modern Dillerdeki Görünüşü). – Frunze: İlim, 1971. – s. 24-25.

⁴ Amanjolov A.S. İstoriya i Teoriya Drevnetyurkskogo Pisma (Eski Türk Dili Tarihi ve Teorisi). – Almatı: Mektep, 2003. – s. 34.

⁵ Samoyloviç A.N. Tyurkskoye Yazıkoznaniye. Filologiya. Runika (Türk Dil Bilimi. Filoloji. Runik). – Moskva: Vostoçnaya Literatura RAN, 2005. – s.77.

⁶ Baskakov N.A. Altayskaya Semya Yazıkov i Eyo İzuçeniye (Altay Dil Ailesi ve İncelemeleri). – Moskva, 1981. – s. 18-19.

⁷ Malov S. E. Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti (Eski Türk Yazıtları). – Moskva-Leningrad: İzd-vo AN SSSR, 1951. – s. 90.

E.R.Tenişev yazıtların dilindeki geleneksel stilistik yapıların çok bulunmasına dayanarak Eski Türk yazısı kullanılmadan birkaç asır önce bu dilin var olduğunu, Eski Türkler döneminde üst sosyal grupların kullandığı aristokrat özellikteki, ağız özellikleri bulunmayan ölçünlü dil olduğunu, Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının metinlerinde az görülen farkların yazarların ana dilinin etkisi, üslubu ve yazı özelliklerinden meydana geldiğini belirtir. Yenisey yazıtlarını sosyal grupların tümünün kullanabileceğine bağlı olarak kullanım alanının geniş olduğunu, bu yüzden “ağız özelliklerini görmek mümkündür” düşüncesiyle hemfikir olduğunu, Orhun ve Yenisey yazıtlarını bir grupta, Uygur yazıtlarını diğer grupta inceler.¹

Orhun, Yenisey, Talas yazıtlarının dil özelliklerini açıklarken Batı Kıpçak dilleri dikkatlerden kaçmıştır. VIII. yy. yazıtı Moyun Çor yazıtında *Türk-Kıpçak* etnoniminin yan yana kullanılması, bunların sinonim çift oluşturarak birinin yerine diğerinin VIII.yy.a kadar kullanımda olduğuna işaret edilir. VIII. yy.daki Kıpçaklar hakkında bir başka bilgi Arap araştırmacı İbn Hordadbek'in *Kitabü'l-Masalik ve'l-Mamalik* isimli eserinde bulunur. S.M.Akınjanov'un bildirdiğine göre Kıpçak etnoniminin Arapça ve Farsça literatürde ilk ortaya çıkışıdır.² Türk dilleri gelişiminin erken orta dönemdeki “Eski Türkçe döneminin” durumunu gösteren VII-IX. yy. yazıtları dilinde Kıpçakça özelliklerin bolca bulunması, bu özelliklerin çağdaş Kıpçak grubundaki Türk dillerinde hem edebî dilde, hem ağız özelliklerinde daima tekrarlanması VI-VII.yy.da “Türk” ve “Kıpçak” isimlerinin eş anlamlı olarak kullanıldığı tahmininin gerçeklik payı bulunduğuna işaret eder.

X-XV. yy.daki orta Türkçe eserleri dilinin incelenmesi sonuçları Oğuz ve Kıpçak dilleri ayrılmaya başlamasına kadar Kıpçak-Oğuz, Oğuz-Kıpçak durumunun bulunduğunu gösterir. Orta Türkçe döneminin eski Türk yazıtları dili ile Orta Türkçe döneminden sonraki

¹ Tenişev E.R. O Naddiyalektnom Haraktere Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov (Türk Runik Yazıtları Dilinin Ağızlar Üstü Niteliği Üzerine) // Turcologica. 76. – Leningrad, 1976. – s. 170.

² Ahinjanov S.M. Kıpçaki v İstorii Srednevekovogo Kazahstana (Orta Dönem Kazakistan Tarihindeki Kıpçaklar). –Almatı: Gılım, 1995. – s.19

devirde kullanılan çağdaş Kıpçak ve Oğuz dilleri verileri de Kıpçak / Oğuz birliğinin izleri korunduğuna işaret eder.¹

Oğuz ve Kıpçak dillerinin ayrı özelliklere sahip olması ortak bir dilin ikiye ayrılması sonucunda değil, eskiden beri kendilerine özgü özelliklerin korunması doğrultusunda olduğu görülür. Orta dönemdeki Oğuz-Kıpçak karışık dil sistemindeki Kıpçak dillerinin bağımsız olarak gelişmeye başlaması bir yüzyıl çerçevesinde meydana gelen bir olay değildir. Türk dilleri gelişiminin ilk dönemlerinde Oğuzca veya Kıpçakça özelliklerinin belirgin olması etkileşim süreçlerinin dönem dönem birkaç defa tekrarlanmasına işaret edebilir. Bu nedenle Eski Türkçe döneminin dil özelliği Kıpçak-Oğuz, Oğuz-Kıpçak karışık dil ile belirlenir.

Ş5. Türk Dilleri Gelişiminin Orta Türkçe Dönemi veya Eski Türkçe Dönemi

XI-XV. yy. arasını kapsayan Türk dilleri gelişimindeki orta döneminin ilk yüzyıllarda kendi ağız özellikleri bulunan yeni ortak yazı dili oluşur; son yüzyılda Türk halkları ayrı uluslar halinde gelişmeye başlar, bu halklarındilleri ortak dilden ayrılarak bağımsız bir dil olarak gelişmeye başlar. Türk dilleri gelişiminin XI-XIV. yy. kapsayan süreci “Eski Türk dönemi” olarak isimlendiren M.Zakiyev Türk dilleri tarihindeki bu dönemin önemine dikkat çekerek XI. yy.daki ortak Türk yazı dilinin nasıl oluştuğunu açıklar: “Bilindiği üzere X-XI. yy. boyunca Eski Türk edebî dilinin oluşmuş leksik ve gramatik normları temelinde Karahanlı Devleti’nin ortak halk dilinin leksik birimleri ve Arapça, Farsça kelimelerle zenginleşmesi sonucu ağızlar üstü özelliği bulunan yeni Türk yazı dili oluşur”².

¹ Tüymebayev J., Yeskeyeva M. Köne Türki Jazba Eskertkişteri Tiliniñ Morfoloğiyalıq Jüyesi (Eski Türk Yazıtları Dilinin Morfolojik Yapısı). – Astana: Prosper Print, 2013. –s. 303; Yeskeyeva M. Köne Türki Jäne Qazirgi Qıpşaq Tilderiniñ Monosillabtıq Negizi (Eski Türk ve Çağdaş Kıpçak Dillerinin Tek Hecelilik Temeli). – Almatı: Arıs, 2007. –s.336.

² Zakiyev M.Z. Drevnetyurkskaya Onomastika i Yeyo Morfonologiya (Eski Türk Ad Bilimi ve Morfonolojisi). –Astana:Prosper Print,2013. – s.101-102.

Ayrı bir etnos veya onun dilinin oluşması sadece bir yüzyılda değil, binlerce yıllık süre içinde gerçekleştiğini biliyoruz. Bilgi sahibi olmadığımız, kronolojik açıdan belli olmayan eski dönemlerdeki ata dile dayanarak Hun döneminde parçalandığının ilk belirtileri ortaya çıkmaya başlayan ortak Türk dili, Eski Türk döneminde ortaya çıkmaya başlarken Orta Türkçe döneminde bağımsız dillerin özellikleri açıkça görülmeye başlar. Bu özellikler aracılığıyla çağdaş Türk dillerinin temeli atılır. Batıda Eski Bulgar, Hazar dillerinin birleşmesinden eski Çuvaş dili oluşmaya başlar, Kıpçak-Bulgar boyu dilleri, Kıpçak-Polovets, Kıpçak-Nogay, Oğuz-Bulgar, Karluk-Uygur dil grupları oluşur. Batıda Eski Oğuz dilinden eski Tuva, Karagas, Yakut dilleri, Eski Kırgız dilinin özellikleri oluşmaya başlar.

Türk dilleri gelişiminin Orta Türkçenin gelişimi ünsüz ağırlıklı Arap alfabesi sisteminin yaygınlaşmasıyla da ilgili oldu. Yazı dilindeki ünlü seslerin harf karşılıklarının tam bulunmaması nedeniyle benzer kelimelerin her bölgede farklı yazılarak farklı telaffuz edilmesine neden oldu. Arap kültürünün etkisiyle Türk dillerinin Arap söz varlığını kabul etmesi yazı dili ve konuşma dili arasını uzaklaştırdı.

Orta Türkçe dönemi kendi içinde ikiye ayrılır: Karahanlılar dönemi (XI-XII.yy) ve Moğollar dönemi (XIII-XV.yy). Türk halkları tarihindeki orta dönem eğitim ve yazı kültürünün gelişme dönemine dönüştü. Birkaç yazı sistemini bilen budönem Türkleri o dönemdeki Türk dillerinin durumunu ortaya koyan bolca eser bıraktı.

X.yy.ın ortasına doğru Yedisu ve Kaşgar'ın bir bölgesinde kurulan Karahanlı Devleti'nin ilk dönemi hakkında kesin veriler bulunmamakta, bu yüzden ilk Karahanlı Devleti'nin etnik yapısı tam olarak belirlenememektedir¹. Yine de Karahanlı devletinin kuruluşu Karluk Kağanlığının dağılmasına bağlı olduğu, yan Karahanlı devletinin ilk tarihlerinde Karluk Konfederasyonu boylarının özel bir yere sahip olduğu tarihi edebiyatlarda bildirilmektedir. V.D.Goryayeva'nın bildirdiğine göre Karluk Kağanlığı'nın yapısına Karluklarla birlikte Çi-

¹ Qazaqstan Tarihi (Kazakistan Tarihi). I c. –Almatı, 1996, – s.398.

ğiller, Yağmalar da girmişti.¹ Kaşgarlı Mahmut Yağma dilini en “temiz” diller sırasına ekler.²

Büyük coğrafyada yaşamış bulunan Karluklar Devleti'nin iki merkezi Balasagun ve Kaşgar şehirleri kendi dönemindeki büyük kültürel ve ticari ekonomik merkezleri olarak tanındı. Türk dillerinin çeşitli ağzlarında konuşan Karluklar Devleti içindeki halkın içinde *j* dilliler de, *d* dilliler de bulundu. X-XI. yy.da Şaş (Taşkent) şehrinin civarında ve Yedisu'da Oğuzların bir kısmının yoğunlaştığı hakkındaki verilere dayandığımızda, Karahanlı dönemindeki Türk kültüründe Oğuzların da katkısı olduğu görülür. Kendi siyasi ve sosyal yapısı, yönetim sistemi oluşan Karahanlı devleti XI. yy.ın ortasına doğru iki bağımsız kağanlığa Batı ve Doğu kağanlıklarına ayrılırken XI.yy.ın sonundan itibaren (1089) siyasi olarak güçlenen Selçuk devleti tarafından baskı görerek XII. yy.ın ilk yarısında dağılarak tarihsahnesinden ayrıldı.³

Selçuk Devleti'nin de çoğunluğunu Türkler oluşturdu. Karahanlı hanedanlığı Türklerinin dilinde yazılmış eserler arasında Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig (1069), Kaşgarlı Mahmut'un Dîvânü Luğâtî't-Türk (1074), Edip Ahmet'in Atebet'ül-Hakayık (XII.yy) isimli eserinin yanında Kur'an surelerinin anlamını açıklayan, yorumlayan birkaç tefsir debulunur. Orta dönemdeki Arapça yazılı Eski Türk eserleri Karahanlı hanedanlığı Türklerinin (XI-XII.yy), Orta Asya Türklerinin (XI-XIV.yy), Eski Kıpçak (XII-XV. yy.) ve Çağatay (XV-XVII.yy) dilinde yazılmış⁴ olarak değerlendirilir. Kuşkusuz başka değerlendirme ve sınıflamalar dabalunmaktadır).

Orta Asya Türklerinin dilinde yazılmış eserlerin telif dönemi Karahanlı Devleti'nin son döneminden başlayarak Moğol baskınından sonraki Altın Orda dönemine kadar devam eder. Bunların sırasında Hoca Ahmet Yesevi'nin *Divan-ı Hikmet'i* (XI.yy), İbn Muhenna'nın

¹ Goryayeva V.D. Gorodskiy Tsentr i Monumentalnaya Arhitektura Srednevekovoy Kirgizii (Orta Dönem Kırgızistan'da Şehir Merkezleri ve Anıt Mimarisi) // ADK ist.nauk. – Frunze, 1976. – s. 10-14.

² Qaşqari M. Diwoni Luğat-at Türk. I c. – Taşkent, 1960. –s. 60.

³ Qazaqstan Tariyhi (Kazakistan Tarihi). I t. – Almatı, 1996. – B.402.

⁴ Qazaq Tili. Entsiklopediya (Kazak Dili. Ansikpodi). – Almatı, 1998. – s.27.

Tercüman Farsi ve Türki ve Mugali (XIII.yy), Zemaşeri'nin *Mukaddimetü'l-Edeb*, Muhammed Bin Ali'Nin *Nehcü'l-Feradis* (XIV.yy), Ebulgazi'nin *Oğuzname*(XIV.yy) isimli eserleri bulunmaktadır.

Altın Ordu döneminin eserleri sırasında Horezmi'nin *Muhabbetname*, Seyfi Sarayı'nın *Gülistan bi't-Türki*, Kutb'un *Hüsrev ü Şirin'i*, Dürbek'in *Yusuf ve Zeliha* destanları, Rabguzi'nin *Kısasü'l-Enbiya* isimli eserleri bulunmaktadır. Devlet yapısında Kıpçaklar ve Oğuzlar çoğunlukta olduğu için bu eserlerde Kıpçak, Oğuz ağızları baskındır. Kıpçak dilinde yazılmış eserlerin esasları Sadi Ahmet'in *Taaşuknamesi*, yazarları belli olmayan *Dede Korkut kitabı*, *Siracü'l-Kulüb*, A.Samarkandi'nin *Kitab Mukaddimesi*, Horezmi'nin *Tercüme-i Şahnamesi* isimli eserleridir.

XI. yy.dan itibaren Kıpçak boylarının siyasi birliği (Deşt-i Kıpçak) kuvvetli bir devlete dönüştüğü ve ortak dil olarak Kıpçak dilinin kullanıldığı bilinmektedir. Burada akılda tutulacak şey Kıpçak dili teriminin kendisi monolit tek dili ifade etmez. Deşt-i Kıpçak'ta birleşen birkaç soydaş boy dilinin ortak yazı dili olarak kullanımda olan Kıpçak dilinin kendi içinde de ağız, altağız özelliklerinin kapsanması linguoetnik bir yasadır. Eski Kıpçak dilinin ağız özellikleri çağdaş Kıpçak dillerinin kendi içinde dağılma döneminde her dilin kendi özelliğini ifade eden işaretler olarak oluştu. A. Zajaczkowski Arap Kıpçak Sözlüğü hakkındaki makalesinde XIII.yy.da *Türk, Kıpçak* etnonimleri birlikte kullanıldığını, bazen birinin yerine birinin kullanıldığını belirtir.¹ Eğitimde XI-XV. yy. arasındaki Kıpçak boyları dilinin malzemelerinden bilgi veren bolca yazılı eserler fonu toplanmıştır. Bunların içinde Eski Kıpçak dilinin karakterini tanıtan gramer, leksik, leksigografik eserler de bulunmaktadır. Orta Türkçe dönemi yazıtlarını toplama, yayımlama, okuma, tercüme etme, dilini araştırma konuları G.J.Claprot, W.Radloff, P.M.Meliyoranskiy, A.N.Samoyloviç gibi büyük kişilikler tarafından incelenirken Sovyetler Birliği'nde ve daha sonraki dönemde eserlerin dil bilimsel açıdan incelenmesi E.Nacip, A.K.Borovkov, E.Fazılov, A.M.Şçerbak, A.Kurışjanov, B.Sagındıku,

¹ Zayonçkovskiy A. Novonaydenniy Arabsko-Kıpçakskiy Slovar (Yeni Bulunan Arapça Kıpçakça Sözlük)// Narodı Azii i Afriki.-1964. –№ 3.

A.İbatov, A.Kerimov, T.İ.Grunin, A.N.Garkavets gibi araştırmacıların isimleri sıralanabilir. Adı geçen konu ile ilgili çalışan daha sonraki temsilcilerinden S.Kudasov, M.Sabır, S.Düysen'in araştırmalarını da burada anabiliriz.

Kıpçak dilinin özellikleri hakkında ilk ve etraflı bilgileri XI.yy. daki ünlü Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmut'un *Dîvânü Lugâti't-Türk* isimli eserinde verdiği bilinir. Kaşgarlı Mahmut Kıpçakları Rum'a yakın yerleşmiş olan boylar olarak görür ve temiz Türkçe konuşan boy olduğunu belirtir: Румға яқин биринчи қабила беженек сунз (қіфжақ, оғуз, жәмәк (т.б.). қірқіз, қифшақ, оғуз (т.б.) тиллари фақат туркчадуз (МК I, 64-66). Kaşgarlı Mahmut'un eserinde otuza yakın Türk ağzı (dilleri) verilerek bunların başlıcalarından (Oğuz, Kıpçak, Argu, Peçenek, Türk, Yemek, Suvar, Karluk, Türkmen, Yağma, Kırkız, Togsı, Çiğil vd.) örnekler verilerek birkaç ses denkliği: kelime başındaki $j \approx \check{z}$, Türkler *juvdu*, Oğuzlar ve Kıpçaklar *žuvdu*; kelime sonundaki $j \approx n$, Türkler *qoj*, Argular *qon* "koyun"; kelime başındaki $m \approx b$, Türkler *män*, Oğuz, Kıpçak, Suvarlar *bän* "çorba"; söz başı, söz içi ve söz sonunda $t \approx d$, Türkler *tävä*, Oğuzlar *dävä* "deve", Türkler *utu*, Oğuzlar *ud* "delik", Türkler *jikde*, *buktä*, Oğuzlar *jikta*, *bukta* "iğde", "çakı"; kelime sonundaki $p \approx b \approx v \approx w$, Türkler *av*, Oğuz ve onlara yakın olanlar *av*, *ab*, *aw* "ev"; kelime ortasındaki $dz \approx z \approx j$, Yağma, Tuhsi, Kıpçak, Yabgu, Tatar, Kayı, Cumıl boyları *qajin*, diğerleri *qazin* "kayın"; Türkler *adzaq* Kıpçak, Yamak, Suvar, Bulgarlar *azaq* "ayak"; $s \approx \check{s}$, $q \approx k$ denkliklerini, *a* sesinin önünde *h* protezinin gelmesi, γ , *g*, *q*, *č* seslerinin düşmesi gibi başka da ses değişmelerini gösterir (MK. I, 64, 66, 69). Kaşgarlı Mahmut'un gösterdiği Kıpçak dilinin örnekleri aracılığıyla XI.yy. Kıpçakları dilindeki önemli özellik söz başında *j* foneminin yerine *j*, $\check{z}$ seslerinin; kelime ortasındaki *d*, *dz* seslerinin yerine *z*, *j* seslerinin; kelime başındaki dar ünlülerin önünde *j* foneminin düşerek, *i*, *i* seslerinin söylenmesi, söz içinde *s/č*'nin korunması, kelime ortası *g/γ* seslerinin düşmesi olduğunu görürüz. *Dîvânü Lügâti't-Türk* dilindeki verilere dayanarak N.Sawranbayev kelime başındaki *dž*, $\check{z}$ seslerinin kelime başındaki ve kelime ortasındaki ötümsüz *t*'nin kullanılması, dil önü *d*'nin söz içinde dil ortası

j'ye değişmesi, dil arkası ötümlü'y'nün söz içinde düşmesi XI. yy.daki Eski Kıpçak diline özgü özellik olduğunu ileri sürer ve bu özelliklerin çağdaş Kıpçak grubuna giren yaşayan dilleri (Kazak, Karakalpak, Nogay, Kırgız) başka sistemdeki dillerden ayırdığına işaret eder.¹ Eski Kıpçak dilindeki bu özellikler çağdaş Kıpçak dilleri grubunda olan Türk dillerinin o dönemlerde bile oluşmaya başladığını gösterir. Eski Kıpçak diline ait özellikler çağdaş Kıpçak dillerinde de görülür, kelime başındaki *j* Kaz., Kkalp., Kırg.dillerinde *ž* sesine değişirken, Kum., Nog., Başk., Kar. dillerinde *j* korunmuştur: *žil* ≈ *jil* "yıl", *žel* ≈ *jel* "yel", *žili* ≈ *jili* "yılı" vb.; kelime başındaki *j/ž* seslerinin düşmesi Eski K. *igit* "yiğit" (Kurşj. 129), Kırg. *ijloo* "ağlamak" (RKS, 299), Başk. *ekküreü* "nefret etmek", *ez* "pirinç" (БРРБҮС, 23); Tat.ertü "yırtmak" (TPC, 146) dillerinde bulunur; kelime içi *d, z, γ, g* seslerinin korunması Kazak dilinde de bulunur: *izgi* ≈ *ijgi*, *adaqta* ≈ *ajaqta*, *žujrik* ≈ *žugir*, *uli* ≈ *ulyajuw*, *soj* ≈ *soyim* vb.

Araştırma sonuçları Kaşgarlı Mahmut döneminde oluşmaya başlayan Oğuz boylarının yazı dili, Kıpçak, Peçenek, Yemek, Bulgar ağızlarıyla birlikte orta dönemdeki Orta Asya karışık Türk edebî dilini oluştururken, Çağatay ulusu döneminde çok yapılı Çağatay dili ayrı bir isme sahip olduğunu gösterir.² Bu süreçte dağılmaya başlayan Türk ağızları tekrar bir araya gelerek ortak sistem altında toplanmaya başlar.

1090-1110 yıllarında Kıpçakların yükseliş dönemi sayılır,³Kaşgarlı Mahmut örneklerinde Oğuz dilinden sonra ikinci sırayı Kıpçak dili malzemelerini verirken Kıpçakçanın geniş kitleler tarafından kullanıldığını belirtir. Bu yüzden Kaşgarlı Mahmut dönemindeki Kıpçakçaya kendi özellikleri bulunan bağımsız bir dil olarak bakmak doğru olacaktır. XII.yy.da Deşti Kıpçak'a dahil olan Orta Asya'da yazılmış

¹ Sawranbayev N.T. Problemy Kazahskogo Yazıkoznaniya (Kazak Dil Bilimi Meseleleri). –Alma-Ata: Ğılım, 1982. –s. 246.

² Nacip E.N. İssledovaniya po İstorii Tyurkskih Yazıkov XI-XIV vv. (XI-XIV.yy Türk Dilleri Tarihi Araştırmaları). –Moskva: Nauka, 1989. – s. 36.

³ Düysen S. Eski Qıpşaq Tiliniñ Keybir Fonologiyalıq Ereşselikteri (Eski Kıpçak Dilinin Bazı Fonolojik Özellikleri)// Köne Türki Jazıwlarınıñ Zerttelüwi: Bügini men Bolaşağı. –Astana: Atamura, 2004. – s.151.

olan Ahmet Yesevî'nin Divân-ı Hikmet'i de o bölgedeki bahseden Oğuz-Kıpçak dilinde yazılmıştır. E.Nacip Orta Türkçe dönemi eserlerinin eskisi sayılan Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig (1069) isimli eserinin dilini *d diller* grubundaki Karluk-Uygur yazı dili olarak tanımlarken Ahmet Yesevî'nin Divan-ı Hikmet dilinin temelinde Kıpçak dilinin bulunduğunu ancak Oğuz dilinin ve Kutadgu Bilig diline temel olan Karluk-Uygur dilinin etkisinde kaldığını ifade eder.¹ A.K. Borovkov A.Yesevî'nin Hikmet'i kaynağının doğu Karahanlı yazı geleneği olduğunu, bağımsız bu dilin Oğuz-Kıpçak dili olarak tanımlanabileceği görüşündedir.² R.Sızdıq A.Yesevî'nin Hikmet adlı eseri dilinin çağdaş Kıpçak dillerinin özellikleri ve Kazak dil verileri ile karşılaştırarak eserin Kıpçak-Oğuz kökenli olduğunu desteklediğini belirtir ve "Yesevî hikmetlerinin söz varlığı ve fonetik morfolojik yapısı özellikleri ile Kıpçak, Oğuz ya da Karluk grubunda bulunmadığını, diğer Türk yazılı eserlerinde olduğu gibi tümünün örnekleri (birimleri, unsurları) yer aldığını, ancak Yesevî dilinde esasen Kıpçak özelliğinin, *y grubundaki* dil özelliklerinin baskın olduğunu" belirtir.³ XIV.yy.da yazılmış Dürbek'in *Yusuf ve Zeliha* destanının dili de Ahmet Yesevî'nin *Divan-ı Hikmet* diline yakın, Rabguzî'nin *Kıssasü'l-Enbiya* dili ile Tefsir dilinden farklılığı bulunmaktadır. XV.yy.daki Atayî, Sekkakî, Lütfî, Emirî, Gedayî, Sadî Ahmed, Hocanî, Haydar Harezmî, Nevayî, Babür, Hüseyin Baykara gibi düşünür ve söz ustalarının eserlerinde kullanılan Orta Asya *y* ağzı doğu Türk, Kıpçak ve Oğuz Türkmen dillerinin etkisinde kalan Çağatay yazı diline temel olan diller sırasında belirtilir. Orta dönem Türk dillerinin tarihi gelişim yolundaki *z* dilinin *y* diline dönüşme süreci üzerine E.Nacip "XIV. yy.ın ikinci yarısında Orta Asya'daki arkaik unsurları bulunduran *z* yazı dili tamamıyla kaybolur, yerini Arapça

¹ Nacip E.N. Kultura i Tyurkoyazıçnaya Literatura Mamlyukskogo Egipta XIV veka (XIV.yy Memluk Mısır'ının Kültürü ve Türk Dilli Edebiyat). – Turkestan, 2004. – s. 5-8.

² Borovkov A.K. Oçerki po İstorii Uzbeksokogo Yazıka (Özbek Dili Tarihi Denemeleri) // Sovyetskoye Vostokovedeniye . V, 1952. – s. 247-249.

³ Sızdıq R. Yassawi Tiliniñ Qıpşaqıq-Oğuzdıq Negizi (Yesevî Dilinin Kıpçak-Oğuz Yapısı) // Türkologiya. 2002. – № 2. – s.110.

ve Farsça unsurlarının çok az sayıda bulunduğu *y* diline bırakır"¹ yorumunda bulunur.

XIII. yy.ın sonu ve XIV. yy.ın başındaki Kıpçakça eser Codex Cumanicus dilinin özelliği hakkında biraz görüşler bulunmaktadır. Kıpçak birliğinde bulunan birkaç boy bir araya geldiği için eser dilinde ağız özelliklerinin bulunması doğaldır. Bu ağızların eski boy dilleri ile çağdaş dillerle ilgisini belirleme yönünde ortaya konulan ilk görüşler XIX. yy.ın sonunda yayımlanmaya başladı. W.Radloff Codex Cumanicus dilindeki ağızları Tatar-Mişer dilleriyle ilişkilendirirken, A.N.Samoyloviç Kumuk, Karaçay Balkar dilleriyle yakınlıkta inceledi.² Daha sonraki araştırmacılardan N.A.Baskakov Kuman sözlüğünün metninde Kıpçak dillerinin özellikleri (*tav* "dağ", *tuv* "doğmak") ile birlikte Oğuz dilinin unsurlarının da (*tay* "dağ", *tuy-/toy-* "doğmak") bulunduğunu ifade edereklerin asıl dilini Kıpçakça olarak belirler ve bu dili çağdaş Karaim, Karaçay Balkar, Kumuk, Kırım Tatarları dilleri ve Memluk Kıpçakları diliyle bir grupta inceler, kendi fikrini adı geçen dillerdeki özelliklerin eser dilinde tekrarlanmasıyla destekler.³

T.İ.Grunin Ermeni Kuman dili ve Codex Cumanicus dilinin yakınlığına işaret eder.⁴ A.N.Garkavets de bu görüşü destekleyerek Codex Cumanicus ve Ermeni Kıpçakça yazılı eserleri dilini çeşitli dinî ve etnik grupların dil özellikleri bulunan, esasen Kırım Tatar dili ve onunla akraba Kıpçak-Polovets, Kıpçak-Nogay, Kıpçak-Bulgar, Oğuz dillerinin yer aldığı Kıpçak-Oğuz ağızlar grubu temelinde karışık bir dil olarak kabul eder.⁵

¹ E.N. Kultura i Tyurkoyazıçnaya Literatura Mamlyukskogo Egipta XIV veka (XIV.yy Memluk Mısır'ının Kültürü ve Türk Dilli Edebiyat). – Turkestan, 2004. – s. 17.

² Samoyloviç A.N. Tyurkskoye Yazıkoznaniye. Filologiya. Runika (Türk Dil Bilimi. Filoloji. Runik). – Moskva: Vostoçnaya Literatura RAN, 2005. – s.191-194.

³ Baskakov N.A. Vvedeniye v İzuçeniye Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerine Giriş). – Moskva: Nauka, 1969. –s. 272-275.

⁴ Grunin T.İ. Dokumentı na Polovetskom Yazıke XVI v. (XVI.yy Polovets Dilindeki Evraklar). – Moskva: Nauka, 1967.

⁵ Garkavets A.N. Kıpçakskiye Yazıki: Kumanskiy i Armayno-Kıpçakskiye (Kıpçak Dilleri: Kumanca ve Ermeni Kıpçakçası). – Alma-Ata: Nauka, 1987. – s. 211.

W.Radloff, O.Blau, G.Kun, K.Groenbech, T.Kovalskiy, F.von Kre-
litd-Graifenhorst, A.von Gabain, W.Bang, J.Deny vd Sovyetler Bir-
liği âlimlerinin Cumanicus hakkında söylediklerini bir sonuca bağ-
layacak olursak M.A.Habiçev'in "j~x~t~š~ č fonetik özellikleri olan
ağız genel olarak Ermeni Kuman dili ile Karay dilinin Trakay ağzı
ile örtüşmektedir; y ağzı (bazen ž) ~k~t~š~c eski Kıpçak dilleri, Kırım
Tatarcasının orta ağzı ve Kumuk dili ile; j~k ağzı (bazen x) ~t (bazen
d) ~š~č Türkmence, Eski Azerbaycan dili ile Kırım Tatarcasının güney
ağzı ile; j~k~t~š ağzı Karaçay Balkar dili ile; ž~k~t~s~č ağzı Kazak, Ka-
rakalpak ve Nogay dilleri ile örtüşmektedir"¹ sonucuna ulaşması da
Cumanicus'un dilindeki ses özelliklerinin çağdaş Kıpçak dillerinin
Kıpçak-Bulgar, Kıpçak-Polovets, Kıpçak-Nogay grubundaki diller-
de tamamıyla sınıflandırılmamasına, denkliklerin bulunması sadece
ayrı bir dilde değil, genel olarak Kıpçak dillerine de ait bir olay ol-
masıyla ilgilidir. Kıpçak dillerini kendi içinde tasnif etmede şartlılık
bulunduğunu gösterir.

Codex Cumanicus'un dilinin çağdaş Kıpçak dillerinin içinde Ka-
zakçaya yakın olduğunu S.E.Malov 1941 yılında yayımladığı makale-
sinde belirtir: "Codex Cumanicus Kazak dili tarihi için çok değerli bir
eserdir. Rusya steplerinin güneyinde yazılmış olan eserin dili göçebe
Doğu Polovetslerinin diline çok yakındır, bu dilin özelliklerini belirli
derece Kazakçada görürüz"² Bilim adamının görüşünü A.Kurışja-
nov yazıt dilindeki durum eklerinin Kazakçadaki durum şekilleriyle
karşılaştırmak aracılığıyla yorumlamaktadır.³ N.Sawranbayev yazıt
dilindeki önemli özelliklerin biri kelime sonundaki š sesinin s sesi
ile kullanılması, dil arkası γ foneminin söz sonunda ve söz içinde
düşmesi hakkında "Codex Cumanicus'ta sondaki ş'nin yerine s'nin
kullanılması Kıpçak dilinin özelliği olarak görülmektedir. Ötümsüzş

¹ Habiçev M.A. Pamyatnik Kumanskih Yazıkov (Kuman Dilleri eseri) // Sovyet-
skaya Tyurkologiya. – 1974. № 2. – s. 70.

² Malov S.E. K İstorii Kazahskogo Yazıka (Kazak Dilinin Tarihi Üzerine) // İzves-
tiya AN SSSR. Otd.Literaturı i Yazıka. –1941. –№3. –s. 97.

³ Kurışjanov A. Formı i Znaçeniya Pedejeı v Yazıke Codex Cumanicus (Codex
Cumanicus Dilindeki İsim Durum Ekleri ve Anlamları). AKD.Filol.Nauk. – Al-
ma-Ata, 1956. – s. 4.

sesi ile konuşan diğer Türk dillerine göre bu belgenindili s ile konuşan dillere aittir (*käs-* “kesmek”, *kıska* “kısa”, *is* “iş”, *haıs* “kayış”, *kus* “kuş”, *kisi* “kişi”, *masa* “sivrisinek” vb.). Bu yüzden Codex Cumanicus’un s dillilik özelliği çağdaş Kazakça ile yakınlaşmakla kalmayıp, onların akrabalığını gösterir¹ görüşü ile Codex dili ve Kazakça arasındaki genetik yakınlığın açıklığına işaret eder. Codex Cumanicus dilinde Oğuzca unsurlar bulunsa bile esasen Kıpçak dilinin özelliklerini korumuş olan eser Orhun, Yenisey ve Talas yazıtları dili ile çağdaş Kıpçak dillerinin arasını devam ettiren altın köprü niteliğindedir.

Orta Türkçe Döneminin eseri *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugâlî* sözlüğünde arıç Türkçe veya Türk-Kıpçak ve Türkmen dillerinden örnekler gösterilir. Yazar “temiz Türk” veya Türk-Kıpçak dili olarak Kıpçak dilini gösterir. P.M.Melioranskiy bu eseri de Codex Cumanicus’un diline yakın Kıpçak dilinin eseri olarak incelediği bilinir. Memluklar ülkesinde 1245 yılında yazılmış olan Türkçe-Arapça Sözlükte çağdaş Kıpçak dillerine ait dil özellikleri yansımıştır. Eser dilini özel olarak inceleyen A.Kurişjanov ortak Türk söz varlığından fazla farkı olmayan çağdaş Kıpçak dilleri ile ilgisini ifade eden analog şekiller Eski Türk yazıtları dilinde de çağdaş Türk dillerinde de bolca bulunduğuna işaret ederek “sözlük dili bütün Kıpçak dilleri arasında ortak söz varlığı ile örtüşmektedir” şeklinde yorumlar.²

Eski Kıpçak dilinin temel özellikleri çağdaş Kıpçak dillerinde bunların içinde Kazak dili ve ağızlarında iyi korunmuş olduğu hakkında S.E.Malov “Kazan Tatar dili bakımından Kazakçaya ait olan *ç* // *ş* geçişleri ve nöbetleşmeleri hakkında bilgi bulmak mümkündür” diyerek Mısır’da XIII-XV. yy.da yazılmış olan Kıpçak gramerleri içindeki 1245 yılında yazılmış olan gramerin dili temelinde Deşti Kıpçak için-

¹ Sawranbayev N.T. Problemy Kazahskogo Yazıkoznaniya (Kazak Dil Bilimi Mesaleleri). – Alma-Ata: Ğılım, 1982. – s. 247.

² Kurişjanov A.K. İssledovaniye po leksike Starokıpçakskogo Pismennogo Pamyatnika XIIIv. “Tyurksko-Arabskogo Slovarya” (XIII.yy. Türkçe-Arapça Sözlük İsimli Eski Kıpçakça Eserin Söz Varlığı İncelemesi). – Alma-Ata: Nauka, 1970. – s. 68.

deki günümüz Kazakistan topraklarının bir kısmında yaşayan Kıpçakların dili bulunduğunu, Kıpçak dilindeki č sesinin bazı Kıpçak ağızlarında š sesi ile kullanılması (*čeri~ šeri* “asker”, *baqırči~baqırši* “bakırcı (usta)”) bu gramerde yer aldığını, š ile konuşmanın Kazaklara özgü olduğunu belirtir.¹ Araştırmacı Türkçe-Arapça Sözlüğü Kıpçak mirası olarak inceleyerek çağdaş Kıpçak dillerinin içindeki Kazak, Karakalpak dillerini Polovets ve IX-X. yy.daki Peçenek dilleri ile doğrudan genetik ilişkide inceler.² Bu eserin Polovets eseri Codex Cumanicus diline yakınlığı N.A.Baskakov’un,³ Kıpçak dili temelinde yazıldığını E.Nacip’in⁴ eserlerinde belirtilirken, T.İ.Grunin “Kıpçak dillerini araştırmak için esas kaynak eser”⁵ olarak inceler. V.H.Hakov ise Tatar dili ile yakınlığına işaret eder.⁶

XIV.yy.dan itibaren Türklerin yazılı edebiyatı esasen iki yönde gelişerek (Altın Ordu Mısır edebî dili ve Altın Ordu Harezm edebî dili), Altın Ordu, Orta Asya ve Mısır’da birkaç karışık dil meydana gelir. E. Nacip XVI. yy.daki Türkçe karışık dilleri 5 grupta inceler: 1. XIII. yy. da oluşarak Mısır’daki Memlukler idresi sırasında gelişmiş olan Eski Türkmen dili; 2. Selçukların, özellikle Eyyubiler döneminde Mısır’a gelen Kıpçak boylarının dil özellikleri görülen Oğuz Kıpçak yazı dili; 3. XII. yy.da Sırderya’nın aşağı akışında oluşarak Mısır Memlûklerine kadar yayılan Kıpçak-Oğuz yazı dili; 4. Volga’nın aşağı akışında, kuzey Harezm’de Oğuz Türkmen boylarının dilleri temelinde oluşarak Kıpçak boylarının ve Karahanlı dönemindeki Uygur yazı gelene-

¹ Malov S.E. K İstorii Kazahskogo Yazıkı (Kazak Dili Tarihi Üzerine) // İzv. AN SSSR. OLYa. –1941. –№ 3. –s. 98.

² Malov S.E. Karakalpakskiy Yazık i Yego İzuçeniye (Karakalpak Dili ve Öğrenme)// Karakalpakiya. II. –Moskva, 1934. – s. 206-207.

³ Baskakov N.A. Tyurkskiye Yazıkı. –Moskva, 1960. – s. 8.; Baskakov N.A. Vvedeniye v İzuçeniye Tyurkskih Yazıkı (Türk Dillerine Giriş). – Moskva: Nauka, 1962. – s. 63.

⁴ Nacip E.N. Kıpçaksko-Oguzskiy Literaturıny Yazık Mamlyukskogo Egipta XIV v. (XIV.yy. Mısır Memlukları Kıpçak-Oğuz Edebi Dili). ADD.Fil.Nauk. –Moskva, 1965. – s. 24.

⁵ Grunin G.İ. Dokumentı na Polovetskom Yazıkı XVI v. (XVI.yy. Polovets Dilindeki Belgeler). – Moskva: Nauka, 1967. –s. 105-106.

⁶ Sovremenniy Tatarskiy Yazık (Çağdaş Tatar Dili). – Moskva, 1969. – s. 18.

ğinin etkisinde kalan Türk dillerinin z grubuna ait yazı dili; 5. Sırderya'nın aşağı kısmında oluşan Kıpçak Oğuz yazı dili ile, A.Yesevi'nin Hikmetinin dili, ayrıca eski dönemdeki Karluk Uygur dili ile bir yönde gelişerek oluşması Orta Asya'daki Eski Özbek dili.¹ A.N.Samoyloviç XII-XIV. yy.da Doğu Avrupa ve Orta Asya arasındaki uçsuz bucaksız bölgedeki Coşi ulusunun verimli ve zengin edebi dili oluşmasına büyük önem atfeder. Bilim adamı Altın Ordu yazı dilinin gelişmesine temel oluşturan Coşi ulusunun edebî dilini Kıpçak grubundaki Kazak, Karaim, Kırım Tatarları dilleri ile ilişkili olarak inceler.²

Orta dönem yazıtlarını çağdaş Kazakça ile bağlantılı olarak inceleyen M.Sabır Orta Asya, Altın Ordu ve Mısır topraklarında yazılmış eserleri ayrı ayrı dil düzeyinde gruplaştırmının temelsizliğine işaret ederek kendi fikrini "Bu dönemdeki eserlerin dilinde Oğuz, Kıpçak, Uygur unsurları içiçe ve bunlar ancak ağız özellikleridir. Bunların söz varlığındaki ortaklıklar %60-70 olurken, farklıları da %20-30'dan fazla değildir"³ şeklinde ifade eder.

Zamanında Kıpçak birliğinde bulunan çağdaş Kıpçak grubundaki dillerde konuşan halkların dili Eski Kıpçak dilinin önemli özelliklerini korumasıyla birlikte onların etnik yapısını, etnos olarak oluşma yolunu sadece Eski Kıpçak boyu ile ilişkilendirilemeyeceği bilinir. Kıpçak birliği içindeki birkaç Türk boyunun dili Eski Kıpçak dilinin ortak yazı dilini oluşturmakla birlikte basit halkın konuşma dilinin kullanımda olduğuna tarihî Kıpçakça eserler dilindeki ağız özellikleri ispat edebilir. Kıpçak grubundaki dillerin klişeleri Kıpçak birliğine kadarki döneme de işaret eder.

Kıpçak birliği dönemindeki Kıpçak (Türk) boyları arasında (Kıpçak birliğindeki Oğuz, Bulgar, Karluk boylarının da bulundu-

¹ Nacip E.N. Kultura i Tyurkoyazıçnaya Literatura Mamlyukskogo Egipta XIV veka (XIV.yy. Mısır Memlukları Kültürü ve Türk Dilli Edebiyat). –Turkestan, 2004. – s. 12, 13.

² Samoyloviç A.N. Tyurkskoye Yazıkoznaniye. Filologiya. Runika (Türk Dil Bilimi. Filoloji. Runik Harflar). –Moskva: Vostoçnaya Literatura, 2005. – s. 907-922.

³ Sabır M. Orta Türki Tili Leksikası men Qazaq Tili Leksikasınıñ Sabaqtastığı (XIV ğasır Jazba Eskertkişteri Negizinde) (Orta Türkçe Söz Varlığı ve Kazak Dili ile Bağ) (XIV.yy. Yazıtları Esasında). – Almatı: Qazaq Universiteti , 2004. –s.7.

ğu bilinir) iç etnik süreçlerin hızlı yaşanması *subethnos* yapısını etkilediği ileri sürülmekle birlikte Deşti Kıpçak içindeki Türk boyları arasının uzaklaşmaya başladığı da bilinir. Tarihçiler Kıpçak birliğini hiçbir zaman hanın tek başına yönetmediği, birkaç hanın birlikte yönettiği ile ilgili fikirler de yukarıdaki görüşle örtüşmektedir. Bununla ilgili W.Barthold "Ayrı ayrı Kıpçak hanları oldu, ancak tüm Kıpçaklara ortak tek han olmadı"¹ der, diğer araştırmacılar da XII. yy.ın ikinci yarısında dokuz büyük birliğin bulunduğu işaret eder.² Kazak bilim insanları Kıpçak birliğindeki Kazakistan topraklarında yaşayan Kıpçak boylarının etnik yapısı benzer iki büyük gruba ayrıldığını, Deşti Kıpçak'ın dağılmasının temel sebeplerinden biri Moğol baskını olmakla birlikte iç sebeplerin de ana etkenlerden biri olarak gösterilmesi gerektiğini, büyük birliğin parçalanmasında Kıpçak boyları arasındaki zıtlıkların da izi bulunduğunu belirtirler.³

Moğol yönetimi Türk halklarını birkaç devlete ayırdığını, onların sadece siyasî ve coğrafi haritasında değil, etnik yapısında da değişiklikler meydana getirerek tekrar karışmasına yol açmıştır. Kıpçak dilinde konuşan Türk halklarının dillerindeki ortak özelliklerin birazı Kıpçak birliği sırasında oluşurken, bir başka kısmı da Altın Ordu döneminde meydana gelir. Altın Ordu döneminde Moğolların Türkleşme sürecinin hızlı bir şekilde gerçekleşmesi, onların Kıpçak boylarına asimile olması görülür. Bu olayın önemli etkenlerinden Kıpçakların kültürel ve ekonomik düzeyinin iyi olması; dillerinin aktif olarak hem resmî, hem konuşma dili olarak kullanılması; yarı yerleşik hayat yaşamaları; dünya görüşleri ve etnos benliklerinin sağlam olmasını göstermek mümkündür. Ayrıca esasen askerî ve idari aristokrasiyi oluşturan "Moğolların sayısının az olması, Cengiz han as-

¹ Barthold W. Dvenadtsat Lektsiy Po İstorii Turetskih Narodov Sredney Azii (Orta Asya Türkleri Tarihi Üzerine On İki Ders). Soç. -T. 5. -Moskva: Nauka, 1968. - s. 99.

² Pletneva S.A. Polovetskaya Zemlya // Drevnerusskiye Knyajestva X-XII vv. - Moskva, 1975. - s. 275.

³ Ahinjanov S.M. Kıpçaki v İstorii Srednevekovogo Kazahstana (Orta Dönem Kazakistan Tarihindeki Kıpçaklar). -Almatı: Ğılım, 1995. - s. 285.

kerleri arasındaki Türk soyluların sayıca çok olması da¹ Moğolların Türkleşme sürecini hızlandırmıştır. Türk-Moğol halkları arasındaki bu türden tarihî ilişki Türklerin dilinde de iz bıraktı, Türk söz varlığındaki alıntı unsurların esas bölümünü oluşturan İslam kültürü ile birlikte giren Arapça ve Farsça kelimelere Moğolcadan giren kelimelerin yeni bir dalgası daha eklendi. Türk ve Moğol dillerinde mevcut olan ortak özellikler daha da artarak jeneolojik ve tipolojik ortaklıklar daha da karışık hâle gelmiştir.

Yazılı Türk dillerinin gelişim tarihinde Çağatayca büyük öneme sahiptir. Çağatay dili Karahanlılar dönemindeki ve sonraki Orta Asya Türklerinin dilleri ile geleneksel devamlılığı koruyarak kendi özellikleri ile XIII-XV. yy.da oluşan bütün Türklere ortak olan edebî dildir. Çağatay dili de jdiller grubundadır. Genel olarak Çağatay dilinin bazı özelliklerini XIII-XV. yy.da Orta Asya'da yazılmış Türk eserlerinden görmek mümkündür. Bu yüzden de Orta Türkçe dönemi eserlerini sınıflandırma konusu da belirli şartlara bağlıdır. Çağatay dilindeki eserler arasında *Tezkire-i Evliya*, *Bahtiyarnâme*, *Miracnâme* isimli eserleri, Babür, Salih, Lütfî, Atayî, Sekkakî, Gedayî gibi şairlerin eserlerini anmak mümkündür. Çağdaş Özbek dili ile doğrudan ilişkilendirilen *Şeybaninâme* destanı da Çağatay dili eseridir. Çağatay dilinin çok yaygın olarak kullanıldığı dönem Ali Şir Nevayî'nin (1441-1501) eserleriyle ilişkilendirilir. Arapça ve Farsça edebî dil örneğinin (özellikle manzum eserlerde) etkisinde kalan Çağatay dili kullanımının son dönemleri (XVI-XVII.yy), Türk halklarının (Kazak, Özbek, Tatar, Azerbaycan, Türkmen vd.) eski yazı dillerinin oluşması da dahil olmak üzere Türk dilleri gelişiminin yeni Türk dönemine geçer.

¹ Zakiyev M.Z., Kuzmin-Yumanadi Ya.F. Voljskiye Bulgarı i İh Potomki (Volga Bulgarları ve Onların Nesilleri). –Kazan: İnsan, 1996. – s. 126.

Ş6. Türk Dilleri Gelişiminin Yeni ve En Yeni Dönemi

XV. yy. ve XX. yy.ın ilk yılları arasını kapsayan Türk dilleri gelişimindeki yeni devrin ilk yüz yılı Türk halklarının tarihinde özel bir yere sahiptir. Bu dönemde Türk halkları dilinin uzun dönem devam eden içeriden parçalanma süreci tamamlanmış ve birkaç etnos grubunun dilleride ayrı birer dil hâline gelmiştir.

Altın Ordu'nun dağılması ile birlikte Özbek Ordası'ndaki Kıpçaklar (Kıpçak ismiyle birkaç Türk boyundan bahsedilmekte) güneye doğru hareket eder, XV. yy.da Ak Orda, Kök Orda olarak ayrıldığı sırada Kıpçaklar ikiye bölünür, Şeybani neslinden ayrılan Kazak Hanları Janibek ve Kerey Sawran bölgesinde ayrı bir hanlık meydana getirirler.

İdil boyundaki Çuvaş boyları temelinde Çuvaş halkı, Kıpçak-Bulgar boyları birliğinden Tatar ve Başkurt halkları oluşur. Kıpçak Polovetsler birliğinde ve XIV.yy.da oluşmaya başlayan Kıpçak Nogay Ordasından XV.yy.da Kazak, Nogay halkları, XVI.yy.a doğru Karay, Kumuk, Karaçay-Balkar, Kırım Tatarları ayrılır. Oğuz boyları birliğinden Azerbaycan, Türk, Türkmen, Gagauz halkları oluşurken, Karluklar birliğinden Özbek, bugünkü Uygur halkları oluşur. Doğudaki Uygur Tukey dilli gruptan Tuva, Karagas (Tofalar) dilleri; Yakut grubundan Yakut dili; Hakas grubundan Hakas, Şor, Sarı Uygur, Küerik, Kamasin Tatarları dilleri, Altay dilinin kuzey ağızları ayrılır. Doğudaki Türk boylarının Kırgız-Kıpçak grubunu oluşturan Eski Kırgız dili temelinde Kırgız ve Altay dilinin güney ağızları oluşur. ¹Boy birlikleri çağdaş Türk halklarının temel etnos yapısını belirler.

Burada biraz şartlılık özelliğinin bulunduğunu unutmamak gerekir. Çağdaş Türk halklarının oluşmasını sadece tek boylar birliğine bağlamak, "sadece o boyun temelinde oluştu" demek yanlıya düşürür. Çünkü ayrı halkların oluşması sırasında, ona kadar da bir kökten çıkan birkaç Türk boy kabileleri geniş coğrafyaya dağılarak yerleşmesine bağlı olarak birbiriyle karışmıştır. Örneğin Kazak halkında

¹ Baskakov N.A. Vvedeniye v İzuçeniye Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerini Araştırma Giriş). – Moskva: Vişşaya Şkola, 1969. –s.182.

sadece Kıpçaklar değil, Oğuz boyları da bulunur, aynen Özbeklerde de sadece Karluklar değil, Kıpçak ve Oğuzlar da vardır. Bu tür karışımlar çağdaş Türk halklarının dilinde de görülür.

XV.yy.da ayrılmaya başlayan bağımsız Türk dilleri sürekli değişmiş ve gelişmiştir. Türkler arasında yaygın olan Çağatay edebi dili XV. yy.dan sonra da kullanılmakla birlikte genel bir nitelik kazanmadı. "XVI-XVII. yy.da Çağatay dili halkın konuşma dilinden ayrılarak saray şairleri, aristokrasilerin yazı diline dönüşür. Çağatay dilinde korunan (özellikle yazışma ve tarihî vakayiname dilinde) katı düzen ve dilin gelişme yasaları temelinde mesafe oluşur. Çağatay dili örneğinde eski gelenek ve Arapça Farsça unsurları bolca bulunan eserleri halk anlamaz. Nevayî dönemindeki çift dillilik zayıflayarak unutulmaya başlanır".¹ Çağatay dilinin özellikleri XX.yy.ın ilk yıllarına kadar Türk halklarının yazı geleneğinde, aydınlar dilinde korundu. XIX.yy.dan itibaren Orta ve Merkezî Asya'daki, İdil boyundaki, Sibirya'daki Türk dilleri Rus dili ile yakın lingvokontaktolojik durumda gelişti. Aydınlar arasındaki eski Türk-Arap ikidilliliği Türk-Rus çift dilliliği ile yer değiştirmeye başladı. Yazı geleneği de her dile göre halk dilinde yakınlaştı. XIX. yy.ın sonu ve XX. yy.ın ilk yıllarında Türk dillerinde yayımlanmaya başlayan yayınlarda basın üslubunu etkiledi. Kazak dilinde "Türkistan Uvalayati" (1870), "Dala Uvalayati" (1912) gazetelerinin çıkması da Kazak edebî dilinin normlaşmasını sağladı.

XVI-XVII. yy.da kullanılan Türklerin başka yazı dili örneği Ermeni Kıpçakları dilindeki eserlerdir. İslam kültürü dışında gelişmiş olan Ermeni Kıpçakları dili ile Çağatay yazı dilinden farklılıkları bulunmaktadır. Ermeni Kıpçakçası Eski Kıpçak grubundaki dillerin eski dili olarak incelenmektedir. Esasen 1524-1669 yıllar aralığında yazılmış olan Ermeni Kıpçakları eserleri Kamenets Podolsk şehrindeki 28 Ermeni mahkeme tutanağı(1572-1663), Lvov Ermeni dinî mahkemesinin tutanak ve mali evrakları, Tsetsor şirketi ile Hotin savaşını anlatan Kamenets vakayinamesi" (1620-621), "Venedik va-

¹ Qaydar Ä., Orazov M. Türkitanuwğa Kirispe (Türkolojiye Giriş). – Almatı: Arıs,2004. – s.176.

kayinamesi", "Polonya vakayinamesi", 1519 yılında Polonya Kralı Sigizmund'un onayladığı Mhitar Goşa'nın ek makaleleri, açıklamaları bulunan mahkeme evrakları, 5 Ermeni Kıpçakça sözlük, birkaç gramer ve küçük sözlükler, Andrey Torosoviç'in "Felsefe Taşının Sırları" (1626) vd., toplam 112 yazılı eseri oluşturmaktadır. Ermeni Kıpçakları eserleri esasen elyazma olarak korunmuş, 1618 yılında İvan Muratoviç Lvov şehrinde yayımladığı "Alğış Bitigi" (Dua Kuralları) kitabı Ermeni Kıpçakları dilinde yayımlanan tek eserdir.¹

Ermeni Kıpçak dillerinin fonetik sisteminde 9 ünlü ses vardır (*a, ä, e, i, i/u, o, ö, u, ü*); *q* sesinin *x* sesine değişmesi, yan yana kullanıldığı durumlar da bulunur (*xar* "kar", *ajax* "ayak"); kelime ötümsüz ünsüzlerle başlamakta (*taş* "taş", *kel* "gel"); kelime sonundaki ötümlü sesler öntelaffuz edilir (*minv* "bin", *seninv* "senin"); ek morfem yapısındaki *q, k* seslerinin yoğunluğu görülür (*xajtmaga* "dönmeye", *bermägä* "vermeye", *satmmaxka* "satmaya", *tölämäxkä* "ödemeye"); kelime sonundaki *ş, ç* seslerinin ve onlardan sonra eklenen eklerin başındaki *l* foneminin daimiliği (*xaçlar* "haçlar", *işlär* "işler"); ünlülerin dudak uyumunu koruması. Ermeni Kıpçak dillerinin morfolojik yapısındaki özellikler yönelme durumunun ekleri *-ka, -kä, -ga, -gä* olarak kullanılır; zamirler yönelme durumu eki aldığıda *manva* "bana", *sanva* "sana", *anvar* "ona" şeklinde verilir; mastar eki *-maga, -mägä, -ma, -mä* ekleri ile yapılır; sıfat fillerin *-gan, -gän* ekleri; istek kipi *-gaj, -gäj* ekleri ile; şimdiki zaman *-ijir, -ijir* ekleri; zarf-fiiller yapımında *-ginča, -gijnčä, -minča, -mijnčä, -gaçox, -gäçox* ekleri kullanılır. Ermeni Kıpçak dillerinin söz varlığında dini özellikteki Ermenice alıntılar; Farsça ve Arapça alıntılarının çok fazla olmaması; Arapça ve Farsça unsurlar genelde tercüme metinlerde kullanılır; Ukrainaca, Lehçe, Latin dillerinden alınan sayıca çok kelimeler kullanılır. Eser dilinin gramer yapısı Slav dillerinin güçlü etkisinden deformasyona uğramıştır.

Ekim Devrimi'nden sonraki (1917 yılından sonra) dönemi kapsayan en yeni dönemde Türk dillerinin gelişimi hız kazanır. Türk dil-

¹ Garkavets A.N. Kıpçakskoje Pismennoje Naslediye. Tom I. Katalog i Tekstı Pamyatnikov Armyanskim Pismom (Kıpçakça Yazılı Eserleri). – Almatı: Deşt-i Kıpçak, 2002. – s. 184.

lerinin edebî normları gelişerek üslup bakımından da yeni çizgiyi yakalar. Edebiyat ve kültür, bilim ve teknoloji, ekonominin gelişimine bağlı olarak terimler sistemi genişleyerek söz varlığı zenginleşti, grafik ve ortografi geliştirildi. Tabii ki bu süreç Türk dillerinin tümünü kapsamadı, az sayıdaki bazı Türk etnosları dil ve yazı geleneğini geliştiremedi.

Ruşçadan veya Rusça aracılığıyla alınan kelimelerin çoğalması, yeni imla kurallarının oluşması Türk dillerinin fonetik sistemine çok değişiklikler getirdi. Sovyetler Birliği'nde bulunan bütün milletler Kiril esaslı yazı sistemini kullanarak (1939-1940), yeni alfabeyi kullanmanın orfografik prensipleri onaylandıktan sonra Türk dillerinin fonetik sistemine yeni fonemler eklendi. Örneğin, Kazakçanın ses sisteminde bulunmayan ϕ - f , υ - v , υ - ζ , υ - ts , x , ε - e sesleri kabul edildi, ünsüz seslerin yan yana gelmesi durumu çoğaldı (*диктант* - *diktant* "dikte", *гастроном* - *gastronom* "market", *космонавт* - *kosmonavt* "kozmonot", *тракторист* - *traktorist* "traktörcü" vb.). Ayrıca Kazakça hiç kullanılmayan ünsüzlerin, söz sonunda z - g , ∂ - d sesleri kullanılmaya başlandı (*театр* - *teatr*, *геолог* - *geolog*, *педагог* - *teolog*, *завод* - *zavod*, *педагог* - *pedagog*, *фонд* - *fond*, *наряд* - *naryad* vb.). Hakas dili ünsüzler sistemine ϕ - f , υ - v , υ - ts , υ - ζ , υ - j sesleri, Yakut dili ünsüzler sistemine ϕ - f , υ - v , υ - ts , υ - ζ , υ - j , z - z , Çuvaş diline υ - b , z - g , ∂ - d , υ - j , z - z , ϕ - f , υ - ts sesleri alındı. Bu tür değişiklikler Sovyetler Birliği'ndeki bütün Türk dillerinin fonetik sistemine ait oldu.

Bilim ve teknolojinin, kültür ve ekonominin gelişmesine bağlı olarak söz varlığı sadece alıntı unsurlar temelinde değil, dilin iç imkanlarını kullanma çerçevesi genişledi: "Eski kelimelerin yeniden kullanılması önce anlamın çerçevesini genişleten dil yasasıdır. Ekim devriminden sonra bu metot çokça kullanılmaya başladı. Çünkü daha önce sadece konuşma dilinde kullanılan kelimeler ekonomi, kültür ve bilimin ilerlemesine bağlı olarak başka üslup anlamına sahip olarak geniş kullanım alanı kazanmıştır".¹ Yeni kavramı

¹ Qaydar Ä., Orazov M. Türkitanuwğa Kirispe (Türkolojiye Giriş). – Almatı: Arıs, 2004. – s.183.

isimlendirmede dilimizdeki yapım ekleri kullanıldı (*аялдама* – *ayaldama* “durak”, *көрермен* – *köeremen* “seyirci”, *оқырман* – *oqırman* “okuyucu”, *ұшқыш* – *uşqış* “pilot”, *зиянкес* – *ziyankes* “zarar veren”, *электрлендіргіш* – *eletrlendirgış* “elektrik geçiren”, *құрылтайшы* – *qırıltauşı* vb.); birleşik kelimeler (*еңбеккүн* – *enbekkün* “çalışma günü”, *қолжазба* – *qoljazba* “el yazması”, *балмұздақ* – *balmuzdaq* “dondurma” vb.); birleşik kelimeler (*ғылыми қызметкер* – *ğilimiy qızmetker* “bilimsel araştırmacı”, *аға ғылыми қызметкер* – *ağa ğilimiy qızmetker*, *кіші ғылыми қызметкер* – *kişi ğilimiy qızmetker*, *көк базар* – *kök bazar* “sebze ve meyve pazarı”, *бала бақша* – *bala baqşa* “kreş, yuva”, *жоғары оқу орны* – *joğarı oquw ornı* “yüksek öğrenim kurumu” vb.). bu tür değişiklikler Sovyetler Birliği’ndeki bütün Türk dillerinde görülür. Ayrıca Türk dilleri söz varlığı ndan Türk dillerinin ses yapısının özellikleri ile konuşma geleneğine bağlı şekil değişikliğine uğrayan Rusça kelimeler de yer almaktadır. Örneğin, Kazakçada *үстел* – *üstel* `стол - stol` (masa), *керыет* – *kerewet* `кровать - krovat` (yatak) vb. Bazı kelimeler şekil yapısıyla birlikte anlamını da değiştirmişlerdir, mesela: Rusçadaki *момент* – *moment* “an” sözcüğü Karakalpak dilinde *мәмент* – *mäment* olarak kullanılarak “vakit, süre” anlamında, *вечер* – *veçer* “akşam” kelimesi Yakut dilinde *биечер* – *bieçer* olarak kullanılarak “düğün” anlamında, *покой* – *pokoy* “huzur, rahatlık” kelimesi *бакуой* – *bakuoy* olarak “boş vakit”¹ anlamında kullanılır.

Türk dilleri gelişiminin en yeni döneminde olumlu etkilerle birlikte olumsuz etkiler de karşımıza çıkar. Ortografik norma uygun olarak bazı Türk dilleri yeni fonemleri kabul ederken kendi seslerini kaybetti, örneğin Kırğız konuşma dilinde kullanılan *q* sesi yeni alfabeyle alınmadı. Ortografik kurallara uygun olarak zaman geçtikçe bazı Türk dillerindeki ses uyumları da değişerek yeni nesil nasıl okursa, o şekilde konuşmaya başladı. Mesela Kazakçadaki zaten zayıf olan dudak uyumu daha da zayıfladı. Millî okullar sayısının azlığı nedeniyle yüksek öğrenim kurumlarında derslerin Rusça (filoloji

¹ Baskakov N.A. Vvedeniye v İzüçeniye Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerini Araştırmaya Giriş). – Moskva: Vısşaya Şkola, 1969. –s.196.

dışında) yapılması, toplum hayatında Rusçanın ağırlık kazanmasına bağlı olarak Türk dillerinin kullanım alanı daraldı.

Türk dillerinin gelişimini Türk halklarının tarihi ile bağlayarak akraba ve başka sistemdeki dillerle ilişkisi temelinde incelemek Türkoloji biliminin en önemli ilkelerinin biri olmasına bağlı olarak Türk dilleri gelişiminin yeni ve en yeni dönemindeki Türk ve Rus dilleri arasındaki lingvokontaktolojik durumu da araştırmak dil bilimsel Türkolojinin önemli konuları arasında bulunmaktadır.

Türk dilleri gelişiminin en yeni dönemini N.A.Baskakov 1917-1928 yıllar arası, 1928 yılından sonraki dönem olarak ikiye ayırır.¹ Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Türk dilleri gelişimi yeni özellik kazanarak “dil kaderi – millet kaderi”, “Türk dillerini geliştirmek – genel Türk manevi değerler ve genel Türk kimliği korumanın garantisini” fikirleri ön plana çıkmıştır. Bağımsız devlet olan ülkelerin millî dillerine “devlet dili” statüsü verildi, dil temizliğini koruma konuları, yeni kavramı isimlendirmede, alıntı unsurları kabul etmede, imkânlar dahilinde ana dildeki değerini bularak kullanma veya kelime yapım metotları ile yeni kavram ismini oluşturmaya önem verilmiştir. Terim kabul etmenin veya terim yapımın temel kuralı olarak dilin iç imkanlarını kullanma esas alınarak Türk dillerinde terim yapımı sistemini ortaklaştırma konusu ele alınmaktadır.

Ortak söz varlığının büyük bir alanını bilimsel teknik terimler oluşturmaktadır. Araştırmacıların belirttiğine göre Kazakçadaki terimlerin toplam sayısı Rus ve uluslararası terimler, Kazak dili temelinde yapılan terimleri birlikte sayıldığında Kazakçanın eski kelimelerinin sayısından fazla olmaya başladığı, yani kendi kelimelerden fazla, ya da terimler kendi kelimelerimizden fazladır. Dünyada kelime alışverişinde bulunmayan dil yoktur, ancak yasal alışverişin sınırı bulunmalıdır. Başka dilden alınan kelimeler belirli bir sayıyı geçmeye başlarsa dilin doğasına, doğal gelişimini etkiler. Çünkü her dilin kendi fonetik, leksik, morfolojik ve semantik gelişim yasaları mevcut, bu yasalar tamamıyla korunduğu durumda dil kendi özel-

¹ Baskakov N.A. Vvedeniye v İzuçeniye Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerini Araştırmaya Giriş). – Moskva: Vışşaya Şkola, 1969. –s.187.

liklerini korur. Dış etki fazlaştıkça dil kendi hürriyetinden ayrılmaya başlar. Bilim ve teknolojinin gelişimi, toplumsal sosyal, ekonomik değişmelere bağlı olarak dilimize giren terimler akışını durdurmak mümkün değildir. Ancak onları Türk dillerinin iç yasalarına göre kabul etmek dil doğasının bozulmamasını sağlar. "Terminolojik söz varlığını başıboş bırakmak dili millî özellikten ayırmak demektir".¹ Bu yüzden Türk dillerindeki kendi yasalarının korunması, Türklük doğasının bozulmamasını garanti ederken, ikinci olarak Türk halkları dilleri arasındaki mesafenin daha fazla açılmamasını etkiler.

Dille ilgili etkinliklere özellikle Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Azerbaycan gibi bağımsız devlet kurmuş olan Türk halkları önem atfetmektedir. Türk devletleri arasında ortak alfabe kullanma konusu da ele alınmaktadır. Bu yüzden 1991 yılından sonraki süreyi Türk dilleri gelişimindeki en yeni dönemin üçüncü kısmı olarak incelemek doğru olacaktır.

¹ Qaydar Ä. Qazaq Tiliniñ Özektı Mäseleleri (Kazakçanın Güncel Konuları). – Almatı: Ana Tili, 1998. –s. 120.

Ü Ç Ü N C Ü B Ö L Ü M

GLOTTOJENEOLJİK VE GLOTTOKRONOLOJİK BAKIMINDAN SINIFLANDIRMA MESELELERİ

§ 1. Türk Dillerini Sınıflandırmanın Kuramsal-Yöntem Bilimsel ve Tarihî İlkeleri

Avrasya kıtasındaki binlerce yıllık tarihe sahip kadim Türk kökenli gruplar dilinin mirasçısı ve Türk dillerinden günümüze kadar gelebilen en eski yazılı örnekler, VI-IX. yüzyıllardan kalma Runik yazılı anıtlardır. Türk dillerinin gelişme seyrinin daha eski devirlerini, Eski Türkçe dönemine kadarki durumunu gösteren birkaç kelime ve bir iki cümle hariç (Çin el yazmalarında bulunan "Üysin", "Kañlı" sözcükleri, Saka Devri'ne ait yazılı eserler) hacimli yazılı örnekler korunmamıştır. Eski Sümer harfleri ile yazılmış metinlerdeki, Amerikalı Kızılderililerin dilindeki, Kore ve Japon dillerindeki Türk kökenli kelimelerle biçim ve anlam bakımından uyumlu kelimeler, Türk dillerinin kadim tarihini inceleme açısından önemli olsa dahi onları doğrudan Türk dilleriyle ilişkilendirerek sınıflandırmak için henüz kuramsal bir temel oluşturulmamıştır. Bu nedenle Türk dillerinin tarihî-kronolojik ve tarihî-jeneolojik bakımdan sınıflandırma, Eski Türkçe dönemine ait yazıtların diline, Orta Türkçe dönemine ait yazılı eserlerin dillerine ve çağdaş Türk dillerine göre yapılır ve en eski dil örnekleri olarak VI-IX. yüzyıllara ait yadigârlar olan Orhun, Yenisey ve Talas yazıtları ile çağdaş dillerde seyrek rastlanan dil göstergeleri alınır.

Gramatik yapısı ve söz varlığı açısından genel Türkçe dil birliğine dâhil edilen Türk dillerinin gelişme süreci, karmaşık tarihî ve dilsel süreçler ile tarihî ve etnik süreçlerin etkileşiminden ibarettir. Aynı köke dayanan Türk dilleri. uzun yıllar boyunca gelişme göstererek kendi arasında ve farklı yapıdaki dillerle sürekli ilişki içinde bulunup kendi özelliklerini içerecek şekilde oluşmuştur. Her dilin hem gelişme ve oluşma seyri, hem aralarındaki akrabalık düzeyi farklı farklıdır.

Akraba dillerin fonetik sistemindeki, morfolojik yapısı ile söz varlığındaki, cümle yapısındaki ortak ve farklı unsurları tespit etmek, çağdaş Türk dillerinin tarihî gelişme seyrini gösterip her dilin kendine özgü özelliğini netleştirmeye, onların Türk dilleri arasındaki yerini belirleyerek aralarındaki akrabalık ilişkilerini aydınlatmaya yardımcı olacaktır. Türk dillerini köken bakımından gruplandırma, oluşma dönemlerini belirleyip sınıflandırma ihtiyacı işte bu sebeplerden dolayı hasıl olmaktadır.

Genel olarak dünya dillerini ortak özelliklerine göre akrabalık temelinde sınıflandırarak araştırma yapmak dil bilimi tarihinde eskiden beri bilinen yöntemdir. Karşılaştırmalı tarihî metotlara dayanarak yapılan kökensel sınıflandırma, karşılaştırmalı tarihî dil bilimi bünyesinde ortaya çıkmıştır. Dillerin akraba diller sayılabilmesi için öncelikle onların kelime hazinesine hem anlam bakımından, hem de biçim bakımından aynı veya benzer sözcüklerin çok olması şarttır. Söz konusu ortak sözcükler esasında onların fonetik sistemindeki, gramatik yapısındaki ortaklıkları ile farklılıkları tespit edilir.

Yakın dillerin tümünün yeteri kadar araştırılmaması, onların birbirleriyle olan sıkı ilişkileri sonucunda meydana gelen kelime alışverişleri gibi hususlar, akraba dillerin köken bakımından doğru bir şekilde sınıflandırılmasını zorlaştırır. Türk dillerini köken bakımından gruplaştırmada karşılaşılan en büyük zorluklardan biri eski devirlerde yaşam sürüp kendilerine özgü dil özelliklerine sahip olan ve Türk dili konuşan boy ve tayfaların günümüzdeki Türk halklarının oluşumuna dağınık bir şekilde dâhil olması, başka bir deyişle Türk tayfalarının ayrı ayrı halkları meydana getirmeleri sırasında birbirle-

riyle sadece kan bağı veya akrabalık temelinde değil, bölge ve yerleşim temelinde de birleşmiş olmalarıdır. Bu nedenle Türk dillerini köken bakımından sınıflandırmada onların dil özelliklerini göz önünde bulundurmamakla sınırlı kalmayıp her halkın etnik yapısını da dikkate almak çok önemlidir. Türk dillerinin bazılarında Türk dillerine özgü genel ortaklıklardan farklı özel denkliklerin ortaya çıkması genetik akrabalığın değil, dilin sahibi olan Türk halklarının yoğun ilişkilerinin etkisi sonucu olma ihtimali vardır. Bu husus, Türk dillerini köken açısından sınıflandırmanın oldukça zor olduğunu göstermektedir.

Türk dillerinin gerçek kökensel sınıflandırılması ile farklılaşma kronolojisini (glottokronolojisini) belirlemede akraba diller arasındaki kesintisiz ilişkiler son derece önemlidir. Bugüne kadar Türk dillerine çeşitli sınıflandırmalar yapılmıştır. Dil kaynaklarını kapsama düzeyi de, dil göstergeleri ile tarihî unsurlara uydurulma düzeyi de farklı farklı olan söz konusu sınıflandırmaların kendince üstünlükleri olduğu gibi eksiklikleri de olmuştur. Günümüzde Türk dillerini araştırma alanında başarılı çalışmaların elde edilmesine bağlı olarak Türk dillerinin jeneolojik şeceresini hazırlama, yani kökensel sınıflandırma ile dilin oluşma devrelerini aynı anda kapsayan gerçek sınıflandırma yapma meselesi ortaya atılmakta, bu bağlamda Türk dillerini kendi içinde sınıflandırmanın yöntem ve usullerini, ilkelerini içeren kuramsal ve metodik verilerin kapsamı genişlemektedir.

Türkolojinin dil bilimi dalının özü, karşılaştırmalı art zamanlı ve karşılaştırmalı eş zamanlı araştırmalara dayanır. Zira bahis konusu araştırmalar, herhangi bir olayı kronolojik ve bölgesel özelliklerine göre ele alırken benzer olaylardan ne zaman, nereye, nasıl ayrıldığına, tarihî ve yapısal düzeninin oluşma seyrini inceler ve köken birliği olan olayları yapı ve içerik özellikleri ile kurallarına göre gruplaştırır. Bunun gibi karşılaştırmalı araştırmalar Türk halklarının sadece geniş coğrafyaya dağılmış ortak tarih, kültür ve dil olgularını değil, aynı zamanda onların sebeplerini, ortaya çıkışını, gelişme ve değişme seyrini tespit etmek için de gereklidir. Karşılaştırmalı şekilde araştırmayı sağlayan öncelikli ortak unsurları derleme, belirli kurallara ve düzene dayanır.

Dünya dillerinin gramatik yapısı ile onların tarihî gelişme seyrinin etraflıca araştırılması kıyaslamalı olarak çeşitli ilişkiler, genel veya özel durumlar, bölgesel ve benzeri bakımdan araştırılması gereken dillerin kapsamını genişletmiştir. Bu nedenle ortak kökene sahip Türk dillerine glottojeneolojik, glottokronolojik sınıflandırma yaparken akraba dillerle sınırlı kalmayıp geleneksel sınırları aşarak farklı yapıdaki diller ile dil ailelerindeki ortak, tipolojik dil göstergelerini genişçe kullanmak gerekmektedir. Bu, Avromerkezci yöndeki geleneksel Türkoloji tarafından sınırlanan Türk dillerinin tarihî kökenini derinleştirmeye yardımcı olacaktır. Bu bağlamda, Türkolojinin dil bilimi dalının karşılaştırmalı araştırmaların çerçevesi dışına çıkıp yuvarıda sayılan araştırma yöntemlerine de başvurması şarttır.

XXI. yüzyılda dil biliminin gelişmesi sırasında aynı yapıdaki akraba dillerin, dil ailelerinin veya yoğun tarihî ve dilsel ilişkide bulunan farklı yapılardaki dillerin, dil gruplarının ve dil birliklerinin ortaya çıkışı ile ilgili gerçek ve zıtlıklar içermeyen tanımlamalar yapabilmek için yeni kategorik araştırma yöntemlerini kullanmak ve eskiden beri kullanılmakta olan geleneksel yöntem ve yöntemleri geliştirmek, dünya dillerini tasvir ve karşılaştırma bakımından araştırmanın kuramsal ve yöntem bilimsel ilkelerinin derinleşmesinde de etkili olmuştur. Ayrıca dil bilimi tarihindeki biçimsel ve yapısal, üretici, nicel, işlevsel ve benzeri yönler ile tipolojik dil bilimi, diferansiyel dil bilimi, etnolojik dil bilimi, kültürel dil bilimi, bilişsel (kognitive) dil bilimi gibi yeni alanların bilimsel ilkeleri ile yöntem bilimsel esaslarını tarihsel karşılaştırmalı prensiplerle ilişkilendirerek karşılaştırmalı dil biliminde kullanma deneyimi edinilmiştir. Söz konusu deneyim sayesinde dili, dil aileleri ile dil birliklerini kıyaslamalı, tipolojik, üretici, bölgesel-coğrafi yönlerin ve değişik ilişkilerin sentezi temelinde araştırmanın daha yararlı olduğu ortaya çıkmıştır.

Günümüzdeki karşılaştırmalı dil bilimi, bağımsız dil bilimi alanı olarak oluştuğu ve gelişmeye başladığı ilk dönemlerde olduğu gibi sadece Hint-Avrupa dilleri kaynaklarına dayanmayıp dünyadaki bilinen tüm diller ile dil gruplarının, dil ailelerinin görgücü malzemelerine dayanır. Daha önce araştırılmayan veya az araştırılan, yazı dili

oluşmayan veya yazılı eserlerine çok az rastlanan dillerin de dil bilgisi tanımlamaları ile kökensel, tipolojik sınıflandırılmasının yapılması bu tür olanağın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu gelişme, Türkolojinin dil bilimi dalının da imkânlarını genişleterek bilimsel, kuramsal ve yöntem bilimsel potansiyelini arttırır.

Daha önce bilinmeyen yazıtların bulunması, yazılarının çözülmesi ve yaşayan Türk dillerinin hepsinin eş zamanlı tanımlamalarının yapılması gibi gelişmeler, Türk dil biliminin geçen yüzyılın ikinci yarısından bu yana geçen zaman zarfında elde ettiği başarılar olarak değerlendirilebilir ve Türkolojinin dil bilim dalının görgücü verisinin eksiklerini tamamlayıp Türk dillerinin gerçek glottokronolojik ve glottojeneolojik şecerelerinin yapılmasına, dilin tüm özelliklerini içeren tanımlamalı, eş zamanlı ve karşılaştırmalı art zamanlı dil bilgisinin hazırlanmasına, etimolojik, açıklamalı ve benzeri sözlüklerin yapılmasına imkân sağladığı söylenebilir.

Türk dillerini glottojeneolojik ve glottokronolojik bakımdan sınıflandırma, Türkolojinin dil bilimi dalının bilimsel ve yöntem bilimsel temelini oluşturan tarihsel karşılaştırmalı ilkelerinin yanı sıra genel dil biliminin ve tarih (arkeoloji, etnoloji vb.), biyoloji (antropoloji), coğrafya, istatistik ve dil bilimsel araştırmalar için ihtiyaç duyulan benzeri bilim alanlarının yöntemleri ile bilimsel ilkelerini de kapsamlı olarak içerir.

Tarihsel Karşılaştırmalı Tahlil Yöntem Bilimi. Karşılaştırmalı dil biliminde akraba dillerin gelişmesindeki tarihî kuralları tespit etmek için kullanılan araştırma yöntemlerinin tümüdür. Dil tarihini öğrenmenin, tanımanın, dil birimlerinin ana biçimleri ile ana anlamlarını ortaya çıkarmanın, akraba dillerin yakınlık derecelerini tespit etmenin, akraba dillerin her birinin kendince gelişme yönünü tahmin etmenin önemli aracı konumundaki tarihsel karşılaştırmalı metodoloji, iki yönde yapılır: Retrospektif yön, çağdaş dönemden eski, kadim devirlere doğru (dilnin çağdaş biçiminden ilk biçimine doğru) ve prospektif yön, eski devirlerden çağdaş döneme doğru (dilnin ilk biçiminden şimdiki biçimine doğru) araştırma. Karşılaştırmalı – tarihî metodolojinin amacı, akraba dillerin proto şekillerini tahmin et-

mek, onların art zamanlı gelişmesini, bağımsız dillerin ayrılma sürecini gözetleme ve aynı kökten gelişen dillerin yapısındaki özellikleri karşılaştırmalı olarak tanımlamaktır. Tarihsel karşılaştırmalı metodolojiyi kullanma sonucunda dillerin kendi aralarındaki akrabalık düzeyini belirleme, karşılaştırılan dillerin fonetik, morfolojik, leksik, sentaktik düzeyindeki benzerlikleri ile farklılıklarını belirleme, söz konusu dillerin temelini oluşturan ana dilin dil birimlerinin ana biçimlerini yeniden kurma, dil kurallarının ortaya çıkma devirlerini tahmin etme, dillerin jeneolojik ve tarihî-kronolojik sınıflandırmasını yapma imkânı elde edilir.

Tarihsel karşılaştırmalı metodolojiyi kullanmak için akraba dillerin çeşitli düzeydeki (ses birimi, biçim birimi, sözcük birimi vb.) denkliklerinin tespit edilmiş olması ve belirli bir yazı sistemine sahip temel dilin olması şarttır. Hint-Avrupa dil ailesine mensup dilleri karşılaştırmak için Sanskrit, Hitit ve Luvi dilleri temel olarak alınırken Türk dillerini karşılaştırmak için Orhun, Yenisey, Talas yazıtlarının dili temel dil olarak alınır. Burada tarihî dil bilgisinin (tarihî ses bilgisi ve tarihî sözcük bilimi alanları dâhil) edebî yazı dili tarihine nazaran daha kapsamlı olduğuna dikkat edilmesi gerekmektedir. “Tarihî dil bilgisi, sadece günlük yaşamdaki iletişim sırasında kullanılan tarihî değişimleri değil, dilin tüm düzeyindeki tarihî değişimleri araştırır. ...Tarihî dil bilgisi sonuçları, görüşleri hem belirli kurallara dayalı, sistemli edebî dil (hem yazılı, hem sözlü olarak) eserleri temelinde”,¹ hem de halk edebiyatı ürünleri temelinde oluşturulur. Bundan dolayı karşılaştırılacak dillerin edebî dili, konuşma dili, diyalekt, folklor dili ve benzeri dil örnekleri araştırma malzemesi olabilir, sadece karşılaştırma yönü ile amacına göre öz Türkçe unsurlar ile alıntı unsurları ayırt edebilmek gerekmektedir.

Tarihsel karşılaştırmalı yöntem, karşılaştırma yöntemini hem geniş, hem de dar kapsamda kullanabilir. Başka bir deyişle, karşılaştırma konusu olarak ayrı olaylar ve kurallar alındığı gibi bir bütün olarak dil yapısı da alınabilir. Dillerin gelişme seyrini tarihî açıdan araş-

¹ Tomanov M. Til Tariyhı Tuwralı Zerttewler (Dil Tarihi Üzerine Araştırmalar). – Almatı: Gılım, 2002. – s. 9.

tırma aslında retrospektif (çağdaş biçiminden ilk biçimine doğru) ve prospektif (ilk biçiminden çağdaş biçimine doğru) olmak üzere iki yönde gerçekleştirilir. Çağdaş tarihsel karşılaştırmalı dil biliminde tipolojik, nicel, tahminî, biçimsel, coğrafi veya bölgesel, kavramsal ve mantıksal yöntemler de kullanılır.

Genel dil biliminde tarihsel karşılaştırmalı metodun temelini atan bilim adamları olarak Franz Bopp, Rasmus Christian Rask, Jacob Grimm gibi Batılı bilim adamları bilinir. Alman dil bilimci F. Bopp (1791-1867), 1816 yılında yayımlanan “Sanskritçe Fiil Çekim Sisteminin Yunan, Latin, İran ve Alman Dilleri ile Karşılaştırılması” adlı eserinde tarihsel karşılaştırmalı metodu kullanırken R. Ch. Rask, gramer biçimlerini, J. Grimm ise akraba dillerin tarihî gelişmesini karşılaştırmalı olarak inceler.

Batı’da dillerin akrabalığı hakkındaki ilk fikirler XVI. yüzyılın sonu ile XVII. yüzyılın ilk yıllarında ortaya atılmaya başlasa da (G. Leibniz, E. Guichard, J. J. Scaliger, Ph. J. von Strahlenberg vb.), tarihsel karşılaştırmalı dil biliminin oluşması XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başlarına denk gelir. Johann Gottfried Herder’in dillerin kökeni üzerine kaleme aldığı “Abhandlung Über den Ursprung der Sprache (Dilin Kökeni Üzerine Düşünceler)” (1770) adlı eseri, tarihsel karşılaştırmalı dil bilimi alanındaki ilk çalışmalardan sayılır. Herder’in dil felsefesi konusunu ele aldığı çalışmasında akraba dillerin karşılaştırmalı kaynakları örnek olarak verilir ve özet olarak dilin meydana gelmesinin ve gelişmesinin doğal düzenliliklere dayandığı; dilin kültürle, toplumla yoğun ilişki içinde geliştiği; dilin millî ruhun önemli bir parçası olduğu sonucuna varılır.¹

Tarihsel karşılaştırmalı dil bilimini araştırma yöntemini oluşturmaya büyük katkı sağlayan bilim adamları olarak J. Ch. Adelung (XIX yy.), W. Jones (XVIII yy.), F. von Schlegel, G. Leibniz, W. von Humboldt gibi Batılı dil bilimcileri saymak mümkündür.

Türk dillerini bilimsel açıdan tarihsel karşılaştırmalı metotla araştırmak, O. Böhtling, W. Radloff, P. S. Pallas, N.F. Katanov, N.İ. Aşma-

¹ Gerder İ.G. Traktat o Proishojdenii Yazıkı (Dilin Kökeni Üzerine Düşünceler). – Moskva, LKİ, 2007. – s. 88.

rin, P.M. Meliyoranskiy, A.N. Samoyloviç, V.A. Bogoroditskiy, vb. bilim adamlarının çalışmaları ile başlamıştır. Söz konusu metodun Türk dilleri için Avrupalı ve Rus bilim adamlarının çalışmaları sayesinde kullanılmaya başladığı söylene de tarihsel karşılaştırmalı yöntemin Türk topraklarında XI. yüzyılda kullanıldığı malumdur. Kaşgarlı Mahmut, "Dîvânü Lugât-it Türk" isimli eserinde bazı Türk dillerini karşılaştırarak otuz kadar biçim değişikliği olayını göstermiştir.¹ Bu durum, klasik Arap dili ile ilişkili olarak gelişen Türk dil biliminde aynı köke dayanan Türk dillerini araştırmanın tarihsel karşılaştırmalı metodunun daha XI-XII. yüzyıllarda oluşmaya başladığının bir göstergesidir. Günümüzde tarihsel karşılaştırmalı Türk dil biliminde (Türkolojinin dil bilimi dalı) Türk dillerinin fonetik-fonolojik sistemindeki, morfolojik yapısındaki, söz varlığındaki, semantik gelişmesindeki, sentaktik oluşumundaki benzerlikler ile farklılıkları tespit edip karşılaştırılan dillerin akrabalık ilişkisini göstermek, her dilin kendine özgü özelliklerini inceleyerek tarihî yerini belirlemek için tarihsel karşılaştırmalı yöntem çok sık başvurulur. Ayrıca, tarihsel karşılaştırmalı tahlil yöntemleri sadece yapısal yöndeki araştırmalarda kullanılmakla sınırlı kalmayıp akraba halkların dünya görüşü ve etno-kültürel benzerlikleri ile farklılıklarının dildeki yansımalarını incelemeyi amaçlayan insan merkezli paradigma kapsamındaki araştırmalarda da kullanılır.

Tarihsel karşılaştırmalı tahlil yöntem biliminde kullanılan araştırma yöntemleri:

1. Tarihsel karşılaştırmalı yöntem: tarihî dil bilimi araştırmalarında kullanılan yöntemlerin en neticeli olanıdır. Akraba dillerin tarihsel karşılaştırmalı dil bilgisini oluşturmada, türdeş dil birimlerini yeniden kurmada (ana fonemler ile arketipler) dilleri sınıflandırmada çok önemlidir.² Tarihsel karşılaştırmalı yöntem, dil düzeyleri ile dallara göre fonetik, fonolojik, morfemik, morfolojik, semantik, etimolojik, sentaktik ve benzeri tahlil metotları olarak kullanılır.

¹ Qaşqari M. Türük Sözdigi (Türk Sözlüğü). I Tom. – Almatı, 1997. – s. 57-60.

² Tenişev E.R. O Metodah i İstoçnikah Sravnitelno-İstoriçeskih İssledovaniy Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerini Tarihsel Karşılaştırılmalı Araştırma Kaynak ve Metotları) //İzbranniye Trudı. Kinga Pervaya. – Ufa: Gilem, 2006. – s. 22-23.

2. Alansal yöntem: Söz konusu yöntemin yardımı ile çeşitli yönlerdeki diyalektik bölgelerin, eş dillilik çizgisini (isogloss) tespit etmek mümkündür. Diller arasındaki ve diyalektler arasındaki eş dillilik çizgilerinin özellikleri, eski diller ile dil gruplarının akrabalık derecesini tahmin etme olanağı sunar.

3. Tipik modifikasyon ve dilsel evrenseller yöntemi: Dünya dillerine özgü tipik benzerlikler ve denklikler yardımı ile belirli bir dilin veya dil ailesinin gelişme seyrini tespit etmeye yardımcı olur.¹ Örneğin Türk dillerine özgü özellikler, farklı yapıdaki Roman, Slav, Kafkasya ve benzeri dillerde de ortaya çıkabilir ve bu tür benzer unsurları karşılaştırma sonucunda Türk dillerinin glottojenezolojisi ile glottokronolojisine ilişkin sonuçlar elde edilebilir.

4. Sistemli artzamanlı yöntem: Dil birimleri araştırma esasına tarihî-kronolojik (örneğin Eski Türkçe, Orta Türkçe, Çağdaş Türkçe), düzeysel (fonetik, morfolojik, leksik) düzeni koruyarak karşılaştırmalı tahlil yapmak, dillerin oluşma dönemi ile akrabalık derecesini tahmin etme imkânı sağlar.

5. Dilsel istatistik yöntem: Dil birimlerinin sayısal, oransal göstergelerini, istatistik sınıflandırmasını, kullanım sıklığını tespit edip onları istatistik açıdan tanımlamak için kullanılır. Dil düzeylerine göre ses birimi istatistiği, biçim birimi istatistiği ve sözcük birimi istatistiği yöntemleri uygulanır. Dilsel istatistik yöntem, akraba dillerin söz varlığındaki türdeş malzemelerin biçimsel, semantik benzerlikleri ile farklılıklarının sayısal göstergesini tespit ederek bunun sonucuna dillerin akrabalık derecesini, ana dilin dallanması ile somut dillerin oluşma devirlerini belirleme, yani glottojenezolojik ve glottokronolojik sınıflandırma yapma olanağı sunar.

Kelime tabanlı (lexicostatistics) yöntemde karşılaştırılacak türdeş kelimelerin biçimsel ve semantik değişikliklerine sebep olan ses olayları ile tarihî ses denkliklerinin tespit edilmesi, malzemelerin Türk

¹ Serebrennikov B.A. Veroyatnostniye Obosnovaniya v Komparativistike (Karşılaştırma Alanında Olası Gerekçeler). — Moskva: Nauka, 1974. — s. 3-16; Toporov V.N. Sravnitelno-İstoriçeskoye Yazıkoznaniye (Tarihsel Karşılaştırmalı Dil Bilimi)// Lingvistiçeskiy Entsiklopediçeskiy Slovar. — Moskva, 1990. — s. 486-490.

yazıtları söz varlığı ile uyumlu olarak toplanması ve karşılaştırılacak dil kaynaklarının mümkün olduğunca kapsamlı olması önemlidir. İnceleme prensibine göre en yakın akraba dillerin denklik oranı yüksek olurken bahis konusu dillerin bulunduğu dil grubunun diğer gruptaki dillerle denklik oranı daha düşük olur. En yüksek orana sahip olan diller aynı gruba dâhil olacak en yakın dilleri ortaya çıkarır. Örneğin, "A ve B dillerinin denklik oranının yüzde 89 olması durumunda C dili ile denklik oranı yüzde 60 olacaktır. (Tam denklikler A ile C arasında yüzde 60; B ile C arasında yüzde 72'dir). Böylece B ve C dilleri arasında son dönemlerde meydana gelen alıntıların kapsamına imkân verilmez".¹

Türk dillerine glottojenezolojik ve glottokronolojik sınıflandırma yapmanın esas ilkesi, karşılaştırılacak dil malzemesi denkliğinin (biçimsel, semantik, yapısal, istatistik vs.) korunması, tarihî ve bölgesel özelliklerin göz önünde bulundurulmasıdır. Ancak dil tarihi ile o dili konuşan halkın tarihini ilişkilendirerek incelemek suretiyle Türk dillerinin gerçek sınıflandırmasını yapmak mümkün olacaktır.

Dil Kökeni (glottogenesis) ile Halk Kökeni (ethnogenesis) Arasındaki Bağlantı. Dillerin ve halkların kökenleri arasındaki bağlantı, belirli bir dereceye kadar antropoloji ve arkeolojinin meta kavramlarını kapsarken antropolojik ve arkeolojik dil bilimini de içerir. Glottogenesis (Yunanca *glotto* "dil", *genesis* "köken"), genel olarak insanlığın doğal ses dilinin oluşma sürecini tanımlayan bir terimdir. Dilin felsefi ve psikolojik önemini anlama ile, genel olarak insan ontolojisi ile ilişkili oluşan glottogenesis, karşılaştırmalı dil bilimi ve tarihî tipoloji alanındaki dil bilimsel metotlar yardımıyla araştırılır. Kökendaşlık teorisi (A.Trombetti, B. Rosenkrantz, vb.) denebilecek glottogenesis teorisi, dil biliminin dilin meydana gelişi ile gelişmesi-

¹ Mudrak O.A. Klassifikatsiya Tyurkskih Yazıkov i Diyalektov: (s pomoşyuu metodov glottohronologii na osnove voprosov po morfologii i istoričeskoj fonetike) (Türk Dillerinin ve Diyalektlerinin Sınıflandırılması: Morfoloji ve Tarihî Fonetik Sorunlar Temelinde Glottokronoloji Metotları Yardımı ile). – Moskva: RGGU, 2009. – s. 15-32.

ni araştıran köken bilimi çerçevesinde ele alınır. Dilin olduğu yerde halk, halkın olduğu yerde de dil vardır. Bu durum dil ve halk kökeninin yoğun ilişkisi bulunduğu bir göstergesidir. Halk kökeni (ethnogenesis, *ethnos* "halk, millet", *genesis* "köken") halkın, tayfanın, milletin ortaya çıkması ile gelişmesini, yapısını araştıran etnoloji bilimi dalıdır.

Genel olarak insanlık tarihinin, halk tarihinin tek şahidi dildir. İnsanoğlu dünyasının tarihi gelişmesi evriminin iki alanı olan dillerin kökeni ile halkların kökeni arasındaki bağlantı bu açıdan önemlidir. Maddesel dillerin kökeni alanı da dil tarihi ile ülke tarihinin gelişme sürecine dayanır. Dillerin kökeni ile halkların kökeni daima bağlantılı ve ilişkili olmasına rağmen mutlak suretle yan yana yürümez. Tarihçilerin belirttiklerine göre Bakır Taş Çağı'nın sonlarına doğru (MÖ 3000-2000 yılları) ayrı boyların bir araya gelmesi sonucunda Avrasya kıtasının engin coğrafyasında büyük tayfa birlikleri kurulmaya başlamıştır. Ayrı boylar ile tayfaların dillerinin ayıklanması sonucunda büyük toplulukların dillerinin oluşması ise Cilalı Taş Devri'nde (MÖ 4000-3000 yıllar) başlamış olmalıdır. Yapılan tahmin, söz konusu bölgenin kadim sakinlerinin bugünkü nesilleri olan Türkler için de geçerlidir. Türk halklarının kökenine ilişkin pek çok konunun içinde meselenin dil bilimsel ve antropolojik yönünün özel bir yeri vardır. Belirli bir bölgede yaşayan insanların kökeni ile coğrafi ortamı birliğine bağlı olarak biyolojik toplamı genelde fiziksel ve genetik özellikler esasında tespit edilen antropolojik görünüşte olur.¹

Tarihçiler "...kültür, dil ve millet gibi sosyal olgulara nazaran insanın mensup olduğu ırk veya antropolojik görünüşü gerçekten de oldukça sabit olur. Öncekiler antropolojik görünüşünü değiştirmeden birinden diğerine çok kolay geçiş yapabilir, zira insanın beden yapısı ile kendine özgü biçimsel özellikler doğrudan ilişki veya iletişim olmadan yayılmaz" diye anlatırlar.² Bu anlatım, dilin sosyal hizmeti esasında, genel olarak insanoğlunun ırklara ayrılması açısından

¹ Qazaqstan Tarihi. II tom (Kazakistan Tarihi, cilt I). –Almatı, 1998. – s. 264.

² Qazaqstan Tarihi. II tom (Kazakistan Tarihi, cilt II). –Almatı, 1998. – s. 264.

yapılan tanımlamadır. Ayrıca, üst katmanın alt katmanı (halkı, milleti) yutması esasında küçük veya bağımlı halkın dilinin yok olup üstün veya daha aktif halkın dilini, kültürünü benimsemesi, eş zamanlı düzeyde bakılacak olursa sömürme esasında dilden dile geçmesi veya insanların kendi istekleriyle uygar halkların dilini benimsemesi gibi etkenlere dayanmaktadır. Dilin karmaşık ve çok farklı yapısı kapsamlı olarak özellikle de millî şuuru, manevi yapıyı oluşturan olgu olarak değerlendirilecek olursa herhangi bir halkın dilinde (ana dilinde) genin etkisi net fark edilecektir. Belirli bir kavim mensuplarının kalıtsal ve biçimsel özellikleri, genel antropolojik görünüşü (antropometri, seroloji, odontoloji, dermatoglifi, kraniyoloji, paleoantoloji bakımından) halkın etnik tarihi, diğer kavimlerle ilişkisi, kültürel ve tarihî devirlerdeki yer değiştirmeleri, mesleki becerileri gibi pek çok niteliklerini yansıtır halkın etnik kökenini tespit edebildiği gibi dil de o dili konuşan halkın oluşma tarihi, etnik oluşumu, tarihî ve kültürel ilişkileri, dünya görüşü, gelenek ve görenekleri, inanç ve imanı, uğraş alanı, coğrafi ortamı gibi pek çok hususlar hakkında bilgi verebilir. Sosyal bilimlerin alanlarında antroposantrist yönün oluşma tarihinin ilk dönemlerinde halkın yapısını onun kullandığı dilin yardımıyla tanımayı amaç edinen dil bilimi dallarından biri olan budun biliminin (ethnolinguistics) alternatifi olarak antropolojik dil bilim (anthropological linguistics) teriminin kullanılmaya başlaması da dilin ve antropolojinin söz konusu özellikleri ile bağlantılı olmuştur.

Dilin kaynak işlevi görmesi hakkında bilim adamı A. Haydar "Halklarla ilgili bazı kaynaklar bugünkü nesle arkeolojik kazılar ile mimari yapılar, taş heykeller ve yontma taş eserler aracılığı ile iletilebilir. Ancak onların hepsi halkların geçtiği yaşamın ancak binde bir yansımasıdır. Halkların gerçek sureti, yapısı sadece o halkın dilindedir, dili aracılığı ile kuşakların hatırlarında saklı kalır. ... "Dil dünyası" dediğimiz halkın yapısı ile ilgili binlerce, hatta milyonlarca anlamlı birimlerin toplamı, sentezidir" şeklinde özetler.¹

¹ Qaydar Ä.T. Qazaq Tiliniñ Özekti Mäseleleri (Kazak Dilinin Güncel Meseleleri). – Almatı, 1998. – s. 9.

Avrasya bölgesinde antropolojik ve dil bilimsel süreçlerin kendi arasına ilişkili geliştiğini teyit eden kaynaklar vardır. Eski zamanlarda söz konusu bölgeyi mesken tutanların dil bilimsel ve antropolojik ortak temeli bulunmuştur. Onların günümüzdeki soylarının genetik kökeni aslında dil bilimsel kökenle uyum sağlar¹. Türk halklarının ecdadının kadim zamanlardan beri Avrasya kıtasının engin coğrafyasını mesken tuttuğu malumdur. Bunu eski kültürün pek çok mimari yapısı, halkın bıraktığı morfolojik belirtileri araştırma neticeleri ispatlamıştır. Onların birbirinin devamı olan komşu topraklarda uzun yıllar yaşam sürmeleri ve çeşitli tarihî olaylar sonucunda coğrafi olarak birbirinden ayrı düşseler de tüm Türk tayfalarına ortak dil verisinin korunmuş olması, 'superethnos' tarihinin derin köklerinin, dil şuuru temelinin eski devirlerde sağlam oluştuğunu göstermektedir. Bu nedenle Türk dillerinin gelişmesi ile ortaya çıkmasını Türk halklarının tarihi ile, onların köklerinin oluşumu ile ilişkilendirerek ele almak Türkolojinin dil bilimi alanının dış dil bilimsel (exterior linguistics) ilkeleri nden biridir. Bu bağlamda Türk dillerinin jeneolojik şeceresini oluştururken dil kökeni ile halk kökeni teorileri arasındaki bağlantıya büyük önem vermek gerekmektedir.

Coğrafi -Alansal İlke. Dil bilimindeki dil özelliklerinin (diller arası ve diyalektler arası) yayıldığı alanın hacmini inceleyen alansal dil bilimsel ve dil olaylarının yayılma alanını araştıran coğrafi dil bilimsel dallarında kullanılan yöntemlere dayanan araştırma ilkeleridir. Alansal dil bilimi, dil olaylarının bölgelerde ve diller arası veya diyalektler arası ilişkilerde yayılmasını dil bilimsel coğrafya yöntemleri ile, haritada çizgi ile gösterme metodu ile araştıran dil bilimi dalıdır. Terim, ilk defa İtalyan dil bilimciler M. J. Bartoli ve J. Vidossi (1943)

¹ Kuzeyev R.G. Proishojdeniye Başkirkogo Naroda, Etničeskiy Sostav, İstoriya Rasseleniya (Başkurtların Kökeni, Etnik Oluşumu, Yerleşme Tarihi). –Moskva: Nauka, 1974; Babayev S.K. O Proishojdenii Balkartsev i Karaçayevtsev (Balkarların ve Karaçayların Kökeni Hakkında) // O Proishojdenii Balkartsev i Karaçayevtsev. Materialı Nauçnoy Sessii po Probleme Proishojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov (22-26 Haziran, 1959). – Nalçik: Kabardin – Balkarskoye Knijnoye İzdatelstvo, 1960.

tarafından kullanılmıştır. Dilde tespit edilen dil olayları temelinde oluşan alansal dil bilimsel, diyalektoloji ile sıkı bağlantı içinde gelişse de alansal dil biliminin araştırma konusu ile görevleri diyalektolojinin araştırma konuları ile görevlerinden belirli bir ölçüde ayrılır. Diyalektoloji, herhangi bir dilin sadece diyalektleri ile, yerel özellikleri ile sınırlı olup onların günümüzdeki durumunu, dilin yayılma sınırlarını tespit ederken alansal dil bilimsel, dil olaylarının yayılma alanlarını dil birlikleri düzeyinde inceler. Ayrı ulusların dilleri ile akraba diller grubundaki farklılıkları ve ortak dil olaylarını belirleme imkânı sağlayan alansal dil bilimsel ile belirli bir bölge sakinlerine özgü ses, biçim, ve benzeri dil bilgisi olaylarını haritada çizgi ile gösterip diyalektlerin ve ağızların kesin yayılma sınırlarını tespit etme imkânı sunan coğrafi dil bilimsel alanının yöntemleri ile araştırmaları neticeleri ve diyalektolojik dil atlasları, dillerin tarihi ile kökenini, etnik ilişkilerin dilsel etkenlerini diyakronik-retrospektif açıdan araştırmaya yardımcı olur.¹

Türk dillerinin tarihî gelişme seyrini araştırmada Türk halklarının kendi arasındaki ve farklı yapıdaki dilleri konuşan halklarla tarihî ve sosyal ilişkisi, aralarındaki dil alışverişi ortamını sağlayan coğrafi dağılım da dikkate alınır. Bu durum, dil birliklerinin sadece köken bakımından değil, aynı bölgede yaşayan farklı yapıdaki diller arasındaki dil göstergeleri alışverişinin düzeyi ile ilgili olarak da kurulabileceğine işaret eder.

Karşılaştırma ilkelerini, alansal dil bilimsel ile etkileşimin yeni metotlarını ve yapısal-tipolojik tahlilin belirli yöntemlerini geniş ve verimli bir şekilde kullanmak, Türk dillerinin dâhil olduğu dil birliğinin yerleşim alanı ile karşılıklı ilişkisini tespit etme, farklı dillerden giren alıntıları katmadan denk kelimeleri bulma olanağı sağlar.

Türkolojinin dil bilimi dalının esas araştırma konusu olan Türk dilleri ailesi kaynaklarını farklı yapıdaki dil ailelerini de kapsayan dil birlikleri, dil grupları düzeyindeki deneyimlere, gözlemlere ve

¹ Gadjiyeva N.Z. Problemy Tyurkskoy Arealnoy Lingvistiki (Türk Dil Bilimi Alansal Lengüistik Sorunları). – Moskva, 1975. – s. 4-13.

delillere dayalı malzemelerle karşılaştırarak araştırmak Türk dillerinin tarihî gelişimi sırasında oluşan özelliklerin iç ve dış etkenlerini tespit etmede; fonetik ve fonolojik, morfolojik ve semantik değişikliklerin yayılma yönünü tahmin etmede; Altay unsurlarını ayırt etmede; Türk kökenli unsurları yeniden kurarak ana biçimler ile ana anlamları oranlamada; Türk dillerinin tarihî leksik katmanlarındaki alıntı kelimelerin oranı ile onların Türk dilleri yapısına olan etkisini değerlendirmede; Türk dilleri söz varlığının etimolojik köklerini tespit etmede; Türk dillerinin jeneolojik sınıflandırmasını yapmada çok önemlidir.

Dil Birliği. “Dil birliği” kavramı genelde belirli aynı veya farklı coğrafi alanlardaki dillerin çeşitli düzeylerdeki, daha net belirtmek gerekirse fonetik sistemindeki, morfolojik ve gramatik yapısındaki, söz varlığının belirli bir kısmındaki ortak özellikleri içeren, söz konusu ortak özelliklere sahip olmasına rağmen her zaman denk gelmeyen akraba diller ile dil gruplarının diyalektik sınıflarına özgü coğrafi sınırlarını (isoglossları), dilsel gösterge alanının başka dillerden ayrılan sınırlarını belirleyen “eş dillilik çizgisini”, “titreşim alanını” kapsayan dillerin bütünü anlamına gelir. Söz konusu bütünlük, ayrı ayrı dillerin belirli bölgesel birlik oluşturmaya esas teşkil eden yapısal, semantik ve işlevsel unsurların ortaklıkları ve benzerlikleri ile tanımlanır ve tek dillilik modelinin genetik dil ailesine veya dil çeşitlerine, dil tipolojisi sınıflarına olan ilişkisini tespit eder. Bu bağlamda dil birliğini, ortak tarihî gelişme esnasında farklı düzeydeki yapısal özelliklere göre, yani şekil, anlam ve işlev bakımından bir araya gelen dillerin alansal birliği olarak kabul etme geleneği oluşmuştur.

Günümüz dil biliminde *dil birliği*, belirli coğrafi alanda uzun süre devam eden yoğun ilişkiler ile ortak kalkınma neticesinde yapısal, semantik ve işlevsel ortak unsurların belirli sayısal ölçüsünden ibaret olan alansal-tarihî dil gruplaşmalarının özel çeşidi olarak değerlendirilir. Dil birliği, ortak dil yapısının çeşitli düzeyindeki benzer yapısal ve ses, şekil, anlam, üslup, söylev, söz varlığı ve anlatım biçimi düzeninin belirli kısımlarındaki denkliklerin bütünüdür. İlişkide bu-

lunan dillerin her düzeyindeki denkliklerin bütünlüğü, dilleri aynı dil birliğine dâhil etmenin esas ölçütüdür. Dil birliğinin konuşma ve söylev yönü, dil birliğine dâhil olan dillerin sosyal şartlara bağlı olarak oluşan yoğun ilişkileri sonucunda ortaya çıkan iki dillilik veya çok dillilik ortamından hasıl olan özel iletişim modelidir.

Dil birliği ve onun alansal gruplarındaki fonetik, morfolojik, sentaktik ortaklıkları ile benzerliklerini gösteren olgular ile kurallar, dil ailesinin alansal oluşumundaki ortak kurallara nazaran daha sonra oluşan olaylardır. Ayrıca, genetik bakımdan aynı dil ailelerine özgü kural niteliği taşıyan tarihî-fonetik denkliklerin onlarla ilişkili dil birliklerinde bulunması şart değildir. Dil birliğine hem farklı dil ailelerine mensup heterojen dillerin alanları, hem de akrabalık ilişkisi farklı olmasına rağmen aynı genetik dil ailesine mensup türdeş (homojen) dillerin yayılma alanları dâhil olur. Bu nedenle dil birliklerindeki ortaklıklar ile benzerlikler aslında heterojen dillerin (lehçe, şive, ağız) yakınlaşması sayesinde ortaya çıkan dillerin akraba olmasının neticesi olarak değerlendirilir. Bu sonuç, dil birliğindeki genetik kökeni aynı olan dillerin ortak özellikleri ile bağlantılı değildir. Ayrıca dilin tekliği (monogenez) teorisi üzerindeki fikirler ile varsayımlar çerçevesinde oluşan nostratik diller kavramı açısından bakıldığında dil birliklerindeki ortak veya benzer unsurların tamamını tipolojik veya dil ilişkisi sonucunda meydana gelen yakınlık olayı olarak değerlendirmenin doğru olmadığını göz önünde bulundurmak gerekir. Dil birliğini oluşturan çeşitli büyük gruplar arasındaki yakınlık süreci yoğun etnik, sosyal ve kültürel ilişki sonucunda meydana gelmiştir.

Dil birliğinin klasik örneği olarak genelde Arnavut, Bulgar, Yeni Yunan, Roman, Sırp ve Hırvat dillerinin dâhil olduğu Balkan dil birliği gösterilir. Araştırmacılar tarafından Orta Asya, Baykal civarı, Hindîçin, Kafkasya, İdil-Kama dil birlikleri, geniş anlamda Avrasya dil birliği hakkında fikirler belirtilmektedir. Avrasya kıtasındaki binlerce yıllık etnik, kültürel ve dil ilişkileri süreçleri, türdeş ve ayrı türden dillerin yakınlığı niteliğindeki ana coğrafi alanların meydana gelme devirlerinden başlayarak devrimizin ilk yarısındaki ve çağdaş

dillerin coğrafi alan gruplarının oluşmasına kadar değişik ayrılma ve bütünleşme süreçlerinden geçtiği malumdur. Bilindiği gibi, Orta Asya tarihinin derin katmanlarında pek çok kökteş ve farklı kökten tayfaların karışması sonucunda Türk, Ural, Moğol, Tunguz, Mançu ve benzeri halkların ataları ortaya çıkmıştır. Bu nedenle günümüzdeki Türklük bilimi, genetik açıdan kökteş olduğu kesin tespit edilen Türk dillerinin oluşması ile tarihî gelişmesini Avrasya kıtasında bilinen tüm dillerin tarihî gelişme seyri ile karşılaştırarak, ilişkilendirerek araştırmaya ilgi duymaktadır.

İnsanlık uygarlığındaki yoğun ilişkiler ile göç süreçleri bir kenara, bilinçli insanoğlunun ortaya çıkmasından sonra yeryüzünde meydana gelen kara ile deniz oranlarının değişimi, yeni kıtalar ile yeni okyanus ve göllerin oluşması, insanların dağılma alanlarındaki ayrılma ve birleşme, karışma süreçleri gibi çeşitli doğal değişimler dikkate alınacak olursa sadece Avrasya kıtasındaki dilleri değil, aynı zamanda dünya dillerini karşılaştırarak, ilişkilendirerek araştırmanın ne kadar önemli olduğu anlaşılacaktır. Bu durum, Türkolojinin dil bilimi dalına, dil birlikleri arasındaki meselelerde Türk dilinin yerine ilişkin yeni görevler yükler ve kuramsal-yöntem bilimsel prensipler ile araç ve yöntemlerin kapsamını genişleterek dil bilimindeki tüm kuramsal-yöntem bilimsel imkânları olabildiğince kullanmak gerektiğine işaret eder.

Türk dilleri üzerine kendi yapısı içerisinde, dil birlikleri düzeyinde yapılan karşılaştırmalı araştırmalar, Ana Türkçenin evrimsel gelişimini, büyük ve küçük kollara ayrılma sürecini, ayrı dillerin ortaya çıkış seyrini tahmin etme imkânı sunan düzenli kurallarla birlikte seyrek rastlanan, esas kurallara aykırı olan olayları da açığa çıkarmıştır. Bu tür olaylara rastlanmasının bazı etmenleri olarak şunları belirtmek mümkündür:

İnsan dilinin (ses dilinin) oluşma devrinden kalan kalıntı unsurlar; ilk biçimler ile ilk anlamların gelişme sırasındaki gerileyici süreçler; ortak kökler; çeşitli ilişkilerin sonucu; yabancı unsurların dilin yapısına uyum sağlayarak benimsenmesi vb.

Farklı yapılardaki ortak kökler ana dilin yapısında korunmuş olmasına rağmen ondan ayrılan sonraki dillerde farklı sebeplerden dolayı kullanımdan düşmüş olabilir veya bu tür özellik söz konusu ana dille yoğun ilişki içerisinde bulunan bir başka yapıdaki dilin ana biçiminde korunmayıp ondan gelişen dillerin sadece birinde korunmuş olabilir. Bunun gibi durumlar, dilin jeneolojik sınıflandırmasına ilişkin yanlış fikirlerin ortaya çıkmasına neden olabilmektedir.

Orta Asya coğrafi dil alanı, Avrasya'nın Büyük Khingan dağlarından doğuya doğru İdil'in aşağı kısımlarına kadarki bölgeyi, batıda Büyük Bozkır'ın tamamını, kuzeyi ile güneyinde genetik kökü farklı farklı halkların karışık yerleştiği bölgeleri içine alır. Bahis konusu alan, Türk, Moğol, Tunguz-Mançur dillerini bir araya getiren Altay dilleri ailesi ile İran, Çin-Tibet, Ural ve Yenisey-Ket dillerini kapsar.

Araştırma neticeleri Türk, Moğol, Tunguz-Mançur dilleri ile İran dillerinin tüm düzeyinde, tam olarak fonetik sistemi ile morfolojik ve sentaktik yapısında, söz varlığında dil birliği kurulmasına ölçüt teşkil edebilecek benzer unsurların korunduğunu göstermektedir. Söz konusu dil gruplarındaki benzer unsurların başka da konular çerçevesinde sadece kalıntı niteliğinde değerlendirilmesinden veya araştırma amacına uygun olarak değişik dil ailelerinin karşılaştırmalı-tipolojik bakımdan incelenmesinden dolayı Türk, Moğol, Tunguz-Mançu ve İran dillerindeki benzerlikler genelde dil birliğine özgü özel unsurlar olarak ele alınmaz.

Orta Asya'da farklı köklerden gelen halkların karışık yerleşmesi, birkaç yüzyıl devam eden yoğun etnik ve kültürel ilişkiler, dil alışverişleri dillerin karşılıklı etkileşim sürecinin hızlı gelişmesine neden olup Türk, Moğol, Tunguz-Mançur ve İran dilleri yapısında izler bırakmıştır. Buna bağlı olarak Türk dil biliminin esas görevleri arasına Türk dilleri ile tarihî ilişki içerisinde bulunan farklı yapıdaki Hint-İran, Doğu İran, Moğol, Samoyed, Yenisey, Çin-Tibet ve başka dillerdeki tipolojik denklikler ile benzerliklerin yapısal, semantik ve işlevsel tanımlamalarını yapıp onların ortaya çıkma nedenleri ile kaynak-

larını tespit etme görevi de katılır. Bahse konu meselenin çözülmesi için öncelikle Altay dil ailesinin her kolundaki diller arasındaki uzun süreyi kapsayan karşılıklı alıntılarının sayısal oranını tespit edip kronotopik-coğrafi tanımlamasını yapmak gerekmektedir.

Asya'nın merkez bölgelerindeki farklı kökten gelen Türk, Hint-İran, Doğu İran, Moğol, Samoyed, Yenisey, Çin-Tibet dillerinin farklı düzeylerinden bilgiler sunan yapısal tipolojik paraleller, bu bölgedeki dilleri dil birliğinde toplamaya esas teşkil edebilir. Söz konusu birliğe coğrafi olarak epey uzakta bulunan Kore, Japon, Fin-Ugor dillerinin, geniş anlamda Ural dillerinin kaynakları da uygunluk sağlar. Sayılan dillerin oluşturacağı birliğe coğrafik özelliğine uygun olarak *Orta Asya Dil Birliği* demek mümkün olabilirdi, ancak bu terim Doğu İran, Hint-Aryan dillerini, ayrıca Pamir, Hindikuş, Karakurum, Himalay bölgelerindeki Nuristani dillerini içeren genetik dil ailesinin adı olarak yerleşmiştir. Bu nedenle terimin tekrar kullanılmasından kaçınmak amacıyla Avrasya bozkırı tarihi ile doğrudan bağlantılı olan *Turan Dil Birliği* terimi ile adlandırma önerisi yapılmıştır.¹ Bahse konu dil birliğinin tarihî oluşum devrinde Hint-İran, İran (Doğu İran dillerinin arkaik durumu, Güneybatı kollarındaki diller, vb.), Türk, Moğol dilleri yoğun etkileşim içerisinde bulunmuştur.

Turan dil birliğinin oluşumunda karşılıklı etkileşim içindeki Türk, İran, Moğol, Çin-Tibet, Ural dillerinin, başka da kimi dil ailelerindeki dillerin gelişme sürecindeki iç ve dış etkenlerin karmaşık bütünlüğü; ilişki içinde bulunan dillerin gelişmesindeki ilk genetik belirtiler ile ilk baştaki tipolojik benzerlikler; onların gelişmesindeki etnik ve kültürel, mesleki ve ekonomik, sosyal ve siyasi durumlar; gelişmenin alt katmanındaki köken ortaklıkları ile üst katmanındaki etkileşim sonuçları önemli rol üstlenir.²

¹ Tüymebayev J.K. Yegorov N.İ. Çeçeçnov A.A. Aktualniye Problemy İssledovaniya Yazıkov Tsentralnoy Azii. Turanskiy Yazıkovoy Soyuz (Orta Asya Dillerini Araştırmadaki Güncel Sorunlar. Turan Dil Birliği). – Kökşetaw, KGU, 2009. – s. 13.

² Tüymebayev J.K. Yegorov N.İ. Çeçeçnov A.A. Aktualniye Problemy İssledovaniya Yazıkov Tsentralnoy Azii. Turanskiy Yazıkovoy Soyuz (Orta Asya Dillerini Araştırmadaki Güncel Sorunlar. Turan Dil Birliği). – Kökşetaw, KGU, 2009. – s. 13-14.

Son yıllarda yapılan araştırma neticeleri “Turan Dil Birliği” olgusunun oluşmasına sebep olan nedenleri netleştirme olanağı vermektedir. Maddesel, yapısal, semantik ve işlevsel ortak unsurların bir kısmını coğrafi alan bölgesinde erken devirlerde başlayıp çağımıza kadar devam eden Türk, İran, Moğol dilleri alışverişi oluştururken ikinci kısmı Oğuz-Türk (Eski Bulgar), Hint-Aryan, Doğu-İran ve benzeri dillerin ortak unsurlarının Orta Asya’daki farklı dillere olan sürekli etkisi temelinde oluşmuştur. Diğer bir kısmı da bahse konu bölgede değişik devirlerde devlet dili statüsünde kullanılan Fars, Arap, Moğol, Eski Türk, Eski Kıpçak vb. dillerin başka dillere olan sürekli etkisi esasında yapılmıştır. Genel olarak bakıldığında Turan dil birliğinin meydana gelme nedeni değişik dönemlerde Avrasya’nın merkez bölgelerinde hâkim olan dilsel iç ve dış etkenlerin bütününden ibarettir.

“Turan Dil Birliği” teorisinin bilimsel-yöntem bilimsel ilkeleri, XXI. yüzyıl Türkolojisinin dil bilimi dalına yeni imkânlar sunarken hâlâ tam çözümü bulunamayan Türk dillerinin gerçek glottojeneolojik ve glottokronolojik tanımını yapmanın kuramsal-yöntem bilimsel esaslarını daha da derinleştirmeye yardımcı olacaktır.

Dalga Kuramı. Dilleri kökenlerine göre gruplaştırma sırasında dil bilimsel coğrafya ilkeleri ni kullanma sonucunda ortaya çıkarılan (J. Schmidt) bilimsel kuram, “Dalga Kuramı” adını almıştır. Dalga kuramına göre her yeni olay belirli bir merkezden dağılarak yavaş yavaş sakinleşen dalgalara benzer; her diyalektin gelişerek akraba dillere dâhil olması dalgalar gibi birbirini eklenmesinin sonucudur. Akraba diller arasına onları yakınlaştıran esas belirtiler ortaya çıkar. Akraba diller ara diyalektler sayesinde birbirinden bağlantısını koparmaz.¹ Birkaç dil ve diyalekten oluşan Türk dilleri arasındaki akrabalık derecesi ile bağımsız dil olarak ayrılma devirlerini belirlemede diller arası diyalektlere öncelik veren dalga kuramının şartları da önemlidir.

¹ Qaliyev Q. Til Bilimi Terimlerinin Tüsindirme Sözdüğü (Dil Bilimi Terimlerinin İzahlı Sözlüğü). – Almatı: Sözdik-Slovar, 2005. – s. 326.

§ 2. Türk Dillerini Sınıflandırmada Dayanılan Fonetik-Fonolojik ve Morfonolojik Kurallar

Tarihsel karşılaştırmalı yöntemi temel olarak alan tarihî dil biliminde dilleri akrabalık derecesi ile ortaya çıkma dönemlerine göre sınıflandırma ilkelerinin esas dil bilimsel ölçütlerini dilin iç kuralları niteliğindeki fonetik-fonolojik, morfonolojik unsurlar oluşturur.

Türk dillerinin çoğunda rastlanan düzenli ses değişiklikleri, eklemeli yapı kurallarına uygun olarak çeşitli eklere (eklerin sadece kelime sonuna getirilmesine dayanan morfolojik kurallara göre); indirgenme veya düşme (reduction) ve yöneşme (convergence) süreçlerine, morfepler birleşmesine (kökler ile gövdelerin son sesi ve ekin ilk sesi, birleşik kelimelerin ilk ögesinin son sesi ile ikinci ögesinin ilk sesi) yansımıştır. Bunun gibi etkileşmeler tarihî gelişim sırasına kaynaşma ve benimsenme olaylarının yaşanmasına neden olur. Türk dillerinin ses sistemini yansıtan esas kuralların bütünü, nöbetleşme (alternation), indirgenme veya düşme (reduction), ön seste türeme (prothesis), ses türemesi (epenthesis), ses düşmesi (elision), ön ses düşmesi (aphaeresis), göçüşme (metatez, hyperthesis), hece düşmesi (haplology) gibi olayları kapsayıp morfonolojik kurallarla devam eder ve dilin tüm düzeyinin gelişmesinde etkili olur.

Türk dillerindeki vurgunun değişken olmasına ve ilk hecenin vurgu istememesine bağlı olarak ilk hecedeki seslilerin dönüşümü genelde daha düzenlidir. Ünlü sesler karşıtlığının ağır olması neticesinde uyumsuzluk meydana gelip ses uyumunun zayıflamasına neden olur. Ayrıca bazı dillerdeki ön ünlülerin artdamaksillaşması olayı da ünlü uyumunu olumsuz yönden etkileyebilir. Türk dillerindeki *u*, *ü*, *i*, *ı* ünlüleri redüksiyon olayına sık uğrar: *u* → *o*, *ü* → *ö*, *i* → *ij*, *ı* → *ij* vb. Redüksiyon olayı ünlü uyumunun bozulmasına neden olur. Bazı dillerdeki ünlü uyumunun bozulmasında ünsüzlerin dönüşümü olayı da etkili olabilir, örneğin Çuvaş dilindeki Eski Türkçe *q* ünsüzünün *x* sesine dönüşmesi kelime yapısındaki ünlüleri de değiştirir: *qiz* (*qir) → *xer* "kız". Bunun gibi Türk dillerindeki uzun ünlülerin de girtlaktan seslendirilmesi (Tuva dilinde) kelime içindeki *k*, *p*, *t*, *s*, *ş*, *ç*

sessizlerinin soluksuz olmasının etkisi olarak değerlendirilir.¹ Bu tür görüşün ortaya çıkmasına Tuva, Salar, Sarı Uygur dilleri ünsüz sisteminin diğer Türk dillerine nazaran farklılık göstermesi, bu dillerde artlık-önlük uyumundan ziyade solukluluk sürecinin (güçlü veya zayıf olması, varlığı veya yokluğu) baskın olması kaynaklık etmiştir. Güneydoğu Asya Türkleri dilindeki solukluluk sürecinin hız kazanması Çin, Tibet dillerinin; Kafkasya, Karadeniz bölgesindeki Türk dillerindeki solukluluk ise Gürcü, Çeçen-İnguş, Dargi vb. Kafkas dillerinin etkisi olarak bilinir. Türk dillerindeki kapantılı (occlusive) ünsüzlerin nitelik değiştirmesi yumuşama ve solukluk süreçlerinin sonucudur. Bununla ilgili olarak kelime başındaki kapantılı seslerin yarı yarıya yumuşamasına göre sert ekskürsion (boğumlamanın ilk aşaması), yumuşak rekürsionu (boğumlamanın son aşaması) kavramları oluşmuştur.

Türk dillerindeki ünsüzlerin dönüşümü sürecinde kelime başındaki sert kapantılı ünsüzlerin yumuşaması Oğuz kolu için düzenli iken Kıpçak kolunda söz sonunda hem yumuşak kapantılı ünsüzlere, hem sert kapantılı ünsüzlere rastlanır. Söz başında ise ötümsüz ünsüzler daha sık kullanılır. Ünsüzler sisteminde meydana gelen değişiklikler çoğu zaman kısaltma kurallarıyla ilgili olarak değerlendirilir. Zira fizyolojik açıdan telaffuz edilmesi zor seslerin basitleştirilmesi bütün dillere özgü özelliktir. Türk dillerindeki arka damak ünsüzlerinin orta damak, ön damak ünsüzlerine dönüşmesi veya uygun pozisyondaki bazı seslerin yumuşaması, ses düşmesi olaylarına uğraması da kısaltma kuralı ile ilişkilendirilir.

Nöbetleşme (alternans). Aynı kökten (gövdeden) türeyen sözcüklerde dilin kendine özgü belirli kurallarına uygun olarak seslerin nöbetleşmesi olayıdır: *žaq* "1. yak; tutuştur. 2. sür, sıva" → *žayuw* "1. yakmak; tutuşturmak. 2. sürmek, sıvamak", *tap* "bul" → *tawip* "bulup, bularak".² Söz konusu tanımlama, nöbetleşme olayının bir

¹ Gadjiyeva N.Z. Tyurkskiye Yazıki // Yazıki Mira: Tyurkskiye Yazıki (Türk Dilleri//Dünya Dilleri: Türk Dilleri). – Moskva: Institut Yazıkoznaniya RAN, 1996. – s. 27.

² Qaliyev Ğ. Til Bilimi Terminderiniñ Tüsindirme Sözdigi (Dil Bilimi Terimlerinin İzahlı Sözlüğü). – Almatı: Sözdik-Slovar, 2005. – s. 17.

dil içerisindeki eş zamanlı durumuyla ilgili olarak yapılan tanımlanmadır. Art zamanlı açıdan ele alındığında akraba diller arasındaki veya bir dil içindeki türdeş kelimeler bünyesindeki ses değişimleri çok daha kapsamlıdır ve onlar sıkı bağlantı içindeki fonetik-fonolojik, morfonolojik, fono-morfo-semantik veya fono-semantik boyutta gelişebilir.

Morfonolojik Özellikler. İnsan tabiatının oluşması ne denli zor ve uzun gelişme yolundan geçtiyse insan dilinin oluşması da o denli zor ve karmaşık süreçlerden geçmiştir. Dilin gelişmesini, her dilin kendine özgü özelliklerle oluşmasını sağlayan ana mekanizmalardan biri olan ses değişimlerinin çok ağır ve aralıksız devam eden ve her dilde farklı farklı gerçekleşen süreç olduğu malumdur. Dildeki ses değişimlerinin esas etkenlerinden biri, tüm dillere özgü genel olay olan yeni ses versiyonlarının ortaya çıkma sürecidir. Fonemlerin çeşitlenmesine bağlı olarak onların çeşitli değişimleri (allophone), dilin gelişmesine uygun anlamlandırma özelliğine sahip olur. Fonem ile hece, morf ile morfem ilişkisindeki seslerin anlama olan etkisinin morfonolojik araştırmalara temel teşkil etmesi, dil düzeyinin en küçük birimi niteliğindeki sesin yapısının karmaşıklığını, morfemik ve leksik düzeylerle ilişkilendirilerek incelenmesi gereken genel bir olay olduğunu teyit etmiştir.

Her dilin farklı yapıda oluşmasında, kendi içinde düzene girme-sinde dille ilgili iç ve dış etkenler ile fiziki ve biyolojik, psikolojik ve fizyolojik etkenler etkili olur ve bu etkenlerin etkisi dil birimlerinin tüm düzeyinde yansıma bulabilir. Ancak fonetik-fonemlik düzeydeki değişiklikler kendinden sonraki morfemlik, leksik düzeylerdeki değişikliklerin temelini oluşturan ana mekanizmadır. Bununla ilgili E. R. Tenişev: "Her dil, fiziksel etken (seslerin çıkarılması) ve psikolojik etken (düşünceyi iletmek için seslerin kullanılması) olmak üzere iki etken üzerinde kurulur"¹ diyerek dili düzene sokan etkenleri fonetik ve fonemlik düzeyde ele almıştır. XIX. yüzyılın sonlarında fonem kavramı sesin psikolojik eş değeri olarak kabul edilirken dü-

¹ Tenişev E.R. V.V. Radlov – Fonetist i Grammatist (W. Radloff, Ses Bilimci ve Gramerci) // Tyurkologičeskiy Sbornik. 1971. – Moskva: Nauka, 1972. – s. 38.

zenli ses değişmesi olaylarındaki seslerin yer değiştirmeleri **divergence** (farklılaşma), yer değiştiren sesler ise **divergents** (farklılaşan) adını almıştır. Fiziksel nedenlerle, düzenli şartlarla açıklanamayan ses değişmelerinin bağılılaşım (correlation), değişen seslerin ise bağılaşık (correlate) kavramları ile karşılandığı malumdur. Nöbetleşme olayının söz konusu türleri günümüzde **ses değişimi** ve **ses denklığı** şeklinde ilke olarak ikiye ayrılır.¹ Ferdinand de Saussure'in "Dilde meydana gelen ve dilin kaderini derinden etkileyen ses değişmeleri"² dediği gibi herhangi bir dilin sadece fonolojik sistemini değil, morfolojik ve leksik yapısını, semantik gelişmesini araştırmada da tarihî ses denkliklerinin morfonolojik ve fono-morfo-semantik yapısını esas tutmak temel kurallardan biridir.

Dilsel işaret kuramını fikir sahibi bilim adamları dilsel işareti, kendi arasında yoğun ilişki ve etkileşimde olan, kavram ile akustik görünüşün birleşmesinden meydana gelen psikolojik olay olarak tanımlarlar. Akustik görünüş, kavramın ses çıkarma organları aracılığı ile seslendirilmesi olup kelime yapısı kadar önemlidir. Bu nedenle kavramın anlamlı bağımsız kelimeye dönüşmesi, yapı ve içerik birliğine dayanır. Kökteş tek heceli kelimelerin yapısını değiştiren ses denkliklerini detaylı olarak her bakımdan inceleme ihtiyacı da bundan hasıl olur.

Kökteş kelimelerdeki anlamı etkilemeyen ses denklikleri ile fono-morfolojik, fono-semantik nitelikteki ses denkliklerinin kökeninin aynı olduğu, insan fizyolojisinin gelişmesiyle birlikte gerçekleşen boğumlanma imkânlarının artmasına bağılı olarak bir sesin çeşitli değişkelerinin veya ses dizilerinin dağılması sonucunda oluşan ses uyumu versiyonlarının kavram çerçevesinin genişlemesi neticesinde uyumlu paralellere dönüşmesinin fizyoloji, psikoloji ve kavrama açısından gelişmenin sonucu olduğu pek çok araştırmalardan malumdur (B. Bogoroditskiy, J. İ. Baudouin de Courtenay, G. J. Rams-

¹ Kaydarov A. Struktura Odnoslojnih Korney i Osnov v Kazahskom Yazıke (Kazak Dilindeki Tek Heceli Kök ve Gövdelerin Yapısı). –Alma-Ata, 1986. – s. 84-85.

² Saussure F. Kurs Obşey Lingvistiki (Genel Dil Bilimi Dersleri)// Vvedeniye v Yazıkovedeniye. Hrestomatiya. – Moskva: Aspekt Press, 2000. – s. 21.

tedt, M. Räsänen, W. Kotwicz, A. N. Kononov, E. V. Sevortyan, N. A. Baskakov, A. M. Şçerbak, E. R. Tenişev vb., Kazak dil biliminde K. Jubanov, S. Amanjolov, M. Tomanov, J. Aralbayev, A. Haydar, B. Sagındıkulı, A. Aygabılov vs.). Dil kaynakları, tüm ses denkliklerinin kelimenin anlamını etkileyemediğini, yeni kelime türetebilen denkliklerin bile düzenli olarak kelime türetme işlevi üstlenemediğini göstermektedir. Bu nedenle kelimenin anlamını etkileyen ses denkliklerinin yapısını daha iyi anlamak için öncelikle sadece kelime biçimini değiştiren denkliklerin bir düzene uyup uymadığını, kelime hazinesini ne derece kapsadığını, aynı dil içerisindeki veya akraba diller arasındaki eski diller ile yeni diller arasındaki ağırlık oranını tespit etmek önemlidir.

Ses değişimleri her dilin tarihî-dil bilimsel gelişme seyrine göre farklı farklı olursa da tüm dillere özgü bir olaydır. Bu nedenle her dilin ses yapısındaki “denklikler fiziksel etkene (seslendirme) ve psikolojik etkene (düşünceyi iletmek için sesi kullanma)”¹ dayanırken kelime yapısı ile kelime anlamını etkileme olanağı çerçevesinde kendi işlevini belirler. Bu durum ses denkliklerinin fonolojik anlamda veya fonolojik anlam yüklemekten kullanılmasının sınırlarını gösterir.

Çağdaş Türk dillerindeki ses denkliklerini göstermede VII-IX. yüzyıl Türklerinin dil kaynağı olan Orhun, Yenisey, Talas yazıtlarının dili temel kaynak olarak değerlendirilir. Genel olarak insanoğlu dilindeki ünlü ve ünsüz sesler işlev ve nitelik bakımından eşit olup karşılıklı etkileşim ve ilişki sırasında kelimenin yapısına ve anlamına etki eder. Tam anlama sahip sözlük birimi yapımında ünlü ve ünsüz sesleri ayrı ayrı ele almak, sadece birine ağırlık vermek dilin ontogenetik yapısına uygun değildir. İlk alfabeler ünsüz sistemine dayandığından ünsüzlere daha çok önem vermek gerektiğini savunanlar olmuştur. Ancak gerçek dil yapısı ancak ünsüzler ile ünlüler sistemini eşit değerlendirme ile net açıklanabilir. Bu yüzden Türk dillerindeki tek heceli sözcüklerin yapı ve anlam açısından gelişme yönünü tespit

¹ Tenişev E.R. V.V. Radlov – Fonetist i Grammatist (W. Radloff, Ses Bilimci ve Gramerci) // Tyurkologičeskiy Sbornik. 1971. – Moskva: Nauka, 1972. – s. 38.

etmede hem ünlü, hem de ünsüz ses denklikleri büyük öneme sahiptir.

Türk dillerinde ses uyumu kuralının, benzeşme ve benzeşmezlik olaylarının etkisi dışında oluşan nöbetleşmelere de rastlanır. Proto Türkçe ve Praturkçenin gelişme yönüne, Ana Türkçenin dil gruplarına, bağımsız dillere ayrılma sürecine göre meydana gelen bu tür tarihî ses değişimleri bağımsız Türk dillerini birbirinden ayıran temel ölçütler sırasından yer alıp belirli ölçüde türdeş kelimelerin anlam bakımından çeşitlenmesine, başka bir deyişle kelime türetme olaylarına kadar gider. Ses denkliklerine hem Türk dilleri arasında, hem de belirli bir dil içerisinde rastlanır, onların bir kısmı anlamları aynı fonetik değişkeler meydana getirirken bir başka kısmı da kökteş kelimelerin anlam ilişkisi olan yeni türevlerinin ortak anlama dayanan farklı kavramları karşılayan paralelleri oluşturur. Bu nedenle ses denklikleri tamamen fonetik veya tamamen morfolojik olay olarak da değerlendirilemez. Bu tür olayları fonetik ve morfoloji sınırlarındaki ilişkilere dayanan, morfemlerin yapısını fonolojik özellikler yardımı ile araştırmaya yönelen **fonomorfoloji** veya **morfonoloji** (morfofonolojik, morfofonemik) dil bilimi dalları çerçevesinde inceleme geleneği oluşmuştur. Tarihî ses denkliklerine kelimenin her yerinde, başında, içinde, sonunda rastlanabilir.

Türk dillerinin ana morfonolojik özelliklerini sergileyen tarihî ses değişimlerini, birkaç denkliklerin bütünü oluşturur. Bir bakıma fonolojik olay gibi görünen tarihî ses değişimlerinin temelinde morfolojik özellikler bulunur. Kelime başındaki ana denklikler şunlardır: $j \approx d\check{z} \approx \check{z} \approx t \approx d \approx \check{c} \approx \check{s} \approx s \approx z \rightarrow jol \approx d\check{z}ol \approx \check{z}ol \approx \check{c}ol \approx \check{s}uol \approx suol \approx dzol \approx zol$ vb. "yol": Eski Türkçede *jol* DTD. 45; KTk. 49; Ye. 44; MÇ. II, 35; Ton1g. 9: *jolta jeme ölti küp* "yolda yine çok öldü" Ayd. II, 107 ≈ TT., Trkm., Azr., Özb., Uyg., Nog., Kum., Kar. *jol*; Bşk., Tat. *jul*; Kkp. *d\check{z}ol*; Kzk. *\check{z}ol*; Alt., Çul. *tijol \approx dijol*; Tuv., Şor, Hak. *\check{c}ol*; Yak. *suol*; Çuv. *\check{s}ul*; Krç.-Blk. *dzol/zol*; (p) ≈ b ≈ (v) ≈ m → *pen/pän \approx ben/bän \approx men/män* "ben": Eski Türkçede *ben* (DTD. 37); Ye. 1; KÇ. 27; MÇ. II, 16, Ton2k. 1: *Ben joq ertis erser* "Ben de olmaz idim" (Ayd. II, 114) ≈ TT. *ben*, Azr. *män*; Kzk., Nog., Kkp., Kum., Kar., Şor., Tuv. *men*; Tat., Bşk. *mijn*; Eski

Türkçe *münüz* (DTS. 354), Özb., Uyg. *münğüz*, TT. *boynuz*, Azr. *bojuz*, Bşk. *mögöz*, Kzk., Krg. *mujiz*, Tuv. *müjis*, Hak. *mu:s*, Yak. *muos*, Çuv. *majraga*; Kelime içindeki ana denklikler: $t \approx d \approx dz \approx z \approx j \approx r \rightarrow atax \approx adaq \approx azaq \approx ajaq \approx ura$ "ayak": Yak. *atax*, Sal., Uyg. *adaq*, Hak. *azax*, Bşk. *azaq*, Kzk. *ajaq*, Çuv. *ura*. Kelime sonundaki ana denklikler: $q \approx \gamma \approx k \approx g \approx x \approx h \approx j \approx w \approx v \approx b \rightarrow tay \approx taw \approx tav$: Eski Türkçede *tay* "dağ" (DTD. 67); MÇ. II, 8; KTD. 12 *baliqdağı taymıs, taydağı inmis* "şehirdekiler dağ gibi oldu, dağdakiler alçaldı" (Ayd. I, 173) $\approx$ Kzk., Kkp., Nog., Bşk., Tat. *taw*; Nog., Kar. *tav*; Krg. *too*; $kök \approx goj$: Eski Türkçede *kök* "mavi (renk), gök" (DTD. 55); Ye. 50; El. II; KTD. 1: *Üze kök tenri...* "Üstte mavi gök..." Ayd. I, 171 $\sim$ Kzk., Nog., Kkp., Hak. *kök*, Tat., Bşk. *kük*, Trkm., TT, Gag. *gök*, Azr. *goj*; Çuv. *kavak*; $kög \approx kuj \approx küü$ "ezgi, melodi, müzik": Hak. *kög*; Tat. *köj*; Kzk., Kkp. *küj*; Krg. *küü*. Kelime sonundaki $q \approx \gamma \approx k \approx g \approx x \approx h \approx j \approx w$ denkliği, γ/g sesinin düşmesi ve ikincil uzun ünlülerin meydana gelmesi ile ortaya çıkmıştır: $q \approx \gamma \approx (\gamma/g \approx \emptyset) \approx k \approx g \approx x \approx h \approx j \approx w \approx v \approx b \rightarrow buzayu \approx buzay \approx buzagi \approx buzaq \approx buzok \approx buzaw \approx buzoj/mozaj \approx buzoo/muzoo$: Eski Türkçede *buzayu*, *buzay* "buzağı" (DTS. 130), TT. *buzayı*, Özb. *buzaq/buzok*, Kzk., Kkp., Kum. *buzaw*, Nog. *buzav*, Azr. diyalekti *buzoj/buzoo*, Uyg. *mozaj*, Krg. *muzoo*, Şor. *piza*, Alt. *buzaa*, Çuv. *paruw*; $s \approx \check{s} \approx \check{c}$: *qaş* "kaş" (SDYe. 225); Ye. 26; KTK. 51: *budunim közi, qaşı jablaq boltaçi tip saqıntim* "Halkımın gözü, kaşı kötü olacak diye endişelendim" Ayd. I, 182 $\sim$ Kzk., Kkp., Nog. *qas*; Tat., Bşk., Kar. *qaş*; $t \approx d \approx dz \approx z \approx j \rightarrow tod \approx toj$; "doymak, tok olmak" (DTD. 68); KTG. 8: *Bir todsar açsîq ömezsen* "Bir doysan açlığı düşünmezsin sen" Ayd. II, 169 $\sim$ Kzk., Kkp., Nog. *toj*; Tat., Bşk. *tuj*; $n \approx j \rightarrow qon \approx qoj$ vb.

Kelime içindeki ve sonundaki morfonolojik özelliklere Çuvaş dili ile diğer Türk dilleri için geçerli olan "rotasizm" $\leftrightarrow$ "zetasizm" $r \approx z$, "lambdasizm" $\leftrightarrow$ "sigmatizm" $l \approx \check{s}$ olayları da dâhildir. Çuvaş dilindeki kelime içinde ve sonunda kullanılan *r*, *l* sesleri diğer Türk dillerinde *z*, *ş/s* sesleri ile karşılanır: Çuv. *păru* $\approx$ TT. *buzayı* $\approx$ Kzk. *buzaw* "buzağı"; Çuv. *şir-* "yazmak" $\approx$ Kzk. *siz-* "çizmek" $\approx$ (karşılaştırın "yazma çizme)" Trkm. *jad-* $\approx$ TT. *jaz-* "yazmak"; Çuv. *tir-* $\approx$ Trkm. *dud-* $\approx$ TT. *diz-* $\approx$ Kzk. *tiz-* "dizmek, sıralamak"; Çuv. *turě* "düz, doğ-

ru" ≈ Trkm. *düδ* "ıssız bozkır, ova" ≈ TT. *düz* ≈ Kzk. *tüz, tüzüw*; Çuv. *ilt-* ≈ Trkm. *eşit-* ≈ Kzk. *esit-* "duymak, işitmek"; Çuv. *tol* ≈ Trkm. *daş* "dış, dışarı" ≈ Kzk. *tis*; Çuv. *ir-* ≈ Trkm. *aδ-* ≈ TT. Kzk. *ez-* "ezmek, sık-mak". Türk dillerindeki ses türemesi, düşmesi, hece düşmesi, göçüş-me vb. olayların da morfonolojik niteliği fark edilir. Fonetik olaylar hece düşmesi ve indirgeme kurallarına göre yeni ses dizileri ile yeni fonolojik durum meydana getirir. Bu durum, seslerin yer değiştirmesine, düşmesine, iki ses arasında yeni sesin türemesine neden olur. Fonetik sistemdeki değişimlerinin birikmesi ise iletişim bağımsızlığını koruma prensibine göre fonetik sistemin yeniden düzenlenmesine zemin hazırlar. Fonetik sistemdeki değişimler, kelimenin morfolojik yapısını etkiler, basit fonetik değişimler de fonolojik yapıyı etkileyebilir. Semantik gelişme esnasında yeni türevlerden dolayı meydana gelen farklılaşmalar fonolojik değişiklikleri de kapsar. Bu süreç sonunda ses denkliklerinin ikinci dereceli fono-morfo-semantik yönleri oluşur.

Kaynaşma (*fusion*). Komşu morfemlerin morfonolojik bakımdan birbiriyle birleşip kaynaşması olayıdır. Bu tür durumlarda kök ile eki birbirinden ayırmak zorlaşır. Kelime içindeki anlamlı öğelerin birleşme tekniği olan kaynaşmanın özelliği, kelimenin anlamlı parçalarında fonemlerin karşılıklı düzenli ilişkisinin korunmamasıdır.¹ Bükümlü dillerin yapısı ile ilgili oluşan "fusion" kavramı, eklemeli Türk dillerindeki morfemler sınırı zayıflayan gövdelerdeki tarihî morfonolojik süreçleri tespit etmede çok önemlidir. M. Tomonov, morfemlerin birleşme yerindeki benzeşme ve benzeşmezlik olayları ile fonetik kuralları kaynaşma çerçevesinde ele alır.² Kaynaşma olaylarını Altay dilleri kaynakları temelinde inceleyen G. J. Ramstedt, morfem sınırlarında yan yana bulunan seslerin birbirine uymasının seslerin birbirine uyum sağlamasından dolayı gerçekleştiğini belirtir³.

¹ Qaliyev Ğ. Til Bilimi Terimlerinin Tüsindirme Sözdüğü (Dil Bilimi Terimlerinin İzahlı Sözlüğü). – Almatı: Sözdik-Slovar, 2005. – s. 389.

² Tomanov M. Til Tariyhı Tuwralı Zerttewler (Dil Tarihi Üzerine Araştırmalar). – Almatı: Ğılım, 2002. – s. 93-99.

³ Ramstedt G. Vvedeniye v Altayskoye Yazıkoznaniye. Morfologiya (Altay Dil Bilimine Giriş. Morfoloji). – Moskva, 1957. – s. 27

İlerleme Kuralları. Sadece Türk dillerinin oluşma dönemlerini tespit etmede değil, genel Türk dilleri yapısının gelişmesinde önemli yeri bulunan morfonolojik olaydır. “İllerleme kuralı”, XX. asrın ortalarında arka damak/orta damak seslerinin oldukça ön damağın çeşitli noktalarında oluşan seslere dönüşmesi ile bağlantılı fonetik olay olarak adlandırılan dil bilimsel bir terimdir.

Türk dillerindeki γ/g seslerinin değişmesi Türk dilleri sınıflandırılmasının bazılarında temel ölçüt olarak alındı. Örneğin, dil bilimci F. Korş, çağdaş Türk dillerini jeneolojik bakımdan gruplaştırmada geniş ünlülerden sonraki γ/g ve w seslerinin nöbetleşmesi ($tay \approx taw$) ile kelime ortasındaki veya sonundaki γ/g seslerinin kullanılıp kullanılmamasını ($sari \approx sarıy$, $qalan \approx qalyan$)²³ temel olarak alır; A. N. Samoyloviç’in temel olarak kullandığı altı sözcüğün dördü ($ajaq$, tay , $sarıy$, $qalyan$) $q/k \approx \gamma/g \approx w \approx j$ denklikleri ile ilgili²⁴ iken, günümüz Türk dillerinin özellikleri olabildiğince kapsamış olan N. A. Baskakov’un tasnifinde de söz konusu denklik ana ölçütler sırasında yer almıştır.¹ Türk dillerini oluşma dönemlerine göre sınıflandırıp eski ve yeni dilleri ayırmada da bahis konusu özellik öncelikle dikkate alınır.² Bundan dolayı bu seslerin menşesini, genel gelişimini, karşılıklı denkleme nedenlerini, değişik fono-morfo-semantik etkenleri etkileme özelliklerini tespit etme konusuna Türkoloji alanının öncelikli konularından biri olarak bakılır. Türk dillerinde ilerleme kurallarını yansıtan q , k , γ , g , w , j seslerinin gelişme seyri, çağdaş Türk dillerindeki kullanılma durumu üzerinde Ye. D. Polivanov, V. A. Bogoroditskiy, M. Räsänen, A. M. Şçerbak, A. N. Kononov, B. A. Serebryanikov, N. Z. Gacıyeva, N. A. Baskakov vb. pek çok bilim adamlarının çalışmalarında durulmuştur³. 1984 yılında yayımlanan “Sravni-

¹ Baskakov A.N. Vvedeniye v İzüçeniye Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin İncelenmesine Giriş). İzd. 2-oye. – Moskva: Nauka, 1969. – s. 230-342.

² Malov S.E. Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti (Eski Türk Yazıtları). – Moskva-Leningrad, 1951, – s. 5-7.

³ bk.: Polivanov E.D. Subyektivnyy Harakter Vospriyatiya Zvukov Yazıka (Dil Seslerini Algılamının Subjektif Yapısı) // İzbranniye Raboti. – Moskva, 1968; Bogoroditskiy V.A. Vvedeniye v Tatarskoye Yazıkoznaniye v Svyazi s Drugimi Tyurkskimi Yazıkamı (Diğer Türk Dilleriyle Bağlantılı Olarak Tatar Dil Bilimine Giriş). – Kazan, 1934; Räsänen M. Materialı po İstoriçeskoj Fonetike Tyurkskih Yazıkov

tel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskix Yazıkov. Fonetika (*Türk Dillerinin Karşılaştırmalı-Tarihî Dil Bilgisi. Ses Bilgisi*)" adlı kolektif çalışmada o tarihe kadar yayımlanan eserler incelenerek zengin dil malzemesi ışığında *q, k, γ, g, w, j* seslerinin çağdaş Türk dillerindeki kullanılışı üzerine detaylı tahlil yapılmıştır.¹

İlerleme kuralı çerçevesine dâhil olan $q/k \approx \gamma/g \approx w \approx j$ denkliğinin fonetik olaylara bağlı olmadan gerçekleşmesi ve bazen türdeş paralellerde anlam farklılaşmasının meydana gelmesine neden olması denkliğin karmaşık yapısına işaret eder. Bu nedenle $q/k \approx \gamma/g \approx w \approx j$ ses denkligi, ses ve biçim bilgisi dallarınca ayrı ayrı açıklanamayan, tamamen kelime türetme şekli olarak belirtilemeyen, ses, şekil ve anlam bilgisi dallarının her üçü ile de belirli ölçüde ilgisi olan, ayrıca dilimizin yapısal özelliklerini, tarihî yerini belirlemede önemli rol üstlenen nöbetleşme olaylarından biri olarak ele alınır.

Söz içinde ve Sonunda γ/g Seslerinin Düşmesi Olayı.

Dil bilimindeki ses düşmesi (*elision*) olayı, kelime grupları sınırlarındaki yan yana gelen ünlülerin birbirini kaydırarak düşürmesi ile ilgili ortaya çıkan dil bilimsel bir terimdir. Türk dillerinde tarihî gelişme esnasında daha sonraları ortaya çıkan ve ünsüzlerin değişmesi ile ilgili kullanılan ön seste türeme (*prothesis*), ses türemesi (*epenthesis*) olaylarıyla ilgisi olmayan, kelime bünyesinde eskiden mevcut etimolojik ünsüzlerin düşmesi olayına **ünsüz düşmesi** denir. "Ünsüz γ, g seslerinin düşmesi Türk dillerine pek yabancı değildir. Bunun gibi olaylara Orta Türkçe döneminde de rastlanır. Yine de bazı kelimelerin bünyesinde eski şekliyle korunarak günümüzdeki dillerde kökteş kelimelerin meydana gelmesine temel teşkil etmiştir"². Bu

---

(Türk Dillerinin Tarihî Fonetigi Üzerine Malzemeler). – Moskva, 1955; Şçerbak A.M. Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskix Yazıkov (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Fonetigi). – Leningrad, 1970; Kononov A.N. O Fuzii v Tyurkskix Yazıkah (Türk Dillerinde Kaynaşma Olayı)// Struktura i İstoriya Tyurkskix Yazıkov. – Moskva, 1971; Serebrennikov B.A. Gadjiyeva N.Z. Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskix Yazıkov (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri). – Moskva, 1986.

¹ Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskix Yazıkov. Fonetika (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri. Fonetik). – Moskva, 1984.

² Tomanov M. Til Tariyhı Tuwralı Zerttewler (Dil Tarihi Üzerine Araştırmalar). – Almatı: Ğılım, 2002. – s. 96-97.

yüzden iki heceli kelimelerin bünyesindeki kök ile ek morfemlerin birleştiği kısımlardaki kelime içi konumundaki seslerin; tek ve iki heceli kelimelerin sonlarındaki γ/g seslerinin düşmesi de ünsüz düşmesi çerçevesinde ele alınır.

Türk dillerinde tek heceli kök kelimelerin sonundaki γ/g seslerinin düşmesi çağdaş Türk dillerinde farklı farklı durum sergiler: *ayū* → *uw* "zehir": *ayū* (DTS. 24), Bşk. *ayiw*; Kzk. *uw*; Eski Türkçe *ayil* sözcüğü bünyesindeki γ sesi Kıpçak kolundaki dillerde *g*, *w*, *j*, *v*, *b* sesleriyle karşılanırken veya bazı dillerde uzun ünlülerle söylenirken, Yakut dilinde düşerek kelime *ial* şeklini almıştır: *ayil* → *ial* "köy"; *adyir* → *ajyir* → *atir* → *ajar* "aygır": Eski Türkçe *adyir* (DTS. 10), Türk dillerinin çoğunda *adyir/azgır/lajyir*, Çuv. *ajar*, Yak. *atir* şeklinde kullanılır, Moğ. – *azraga*; *ägär* → *er* "eyer": Eski Türkçe *agar*, Kazak edebî dilinde *er*, konuşma dilinde eski *eger* şekli korunmuştur; *jiyit* → *jigit* → *jit* "yiğit": Eski Türkçe *jigit* (DTS. 560), Azr. *igid*, Kzk. *žigit*, TT. *yiit*; *jiyla-* → *žila-* "ağlamak": Kkp., Kzk. *žila-*, Krg. *jila-*; Yak. *itaa-*; *kigis* → *kis* "keçe": Eski Türkçe *kigis*, Kzk. *kijiz*, Hak. *kis* biçiminde kullanılır, *kigiz* şekli diyaleklerde korunmuştur; *mögöz* → *muos* "boynuz": Eski Türkçe *mügüz/müjüz*, Özb. *mügüz*, Bşk. *mögöz*, Moğ. *mügara* kelimesinin bünyesindeki *g* sesi kimi Türk dillerinde *j* sesine değişirken, Yakut dilinde düşerek *muos* biçimini almıştır; *oyul* → *ul* "oğul": Eski Türkçe *oylan* (DTS. 364), Azr. *oyul*, Özb. *uyil*, Kzk., Kkp., Bşk., Alt. *ul*, Krg. *uul*, Yak. *uol*, Çuv. *ibal*; *oyur* → *uri* "hırsız": Eski Türkçe *oyri* (DTS. 363), Azr. *oyur*, Hak. *oyir*, Özb. *uyir*; Bşk., Kzk., Kkp. *uri*, Krg. *uru*, Çuv. *bar*, Tuv. *oor*, Yak. *uor*; *sayiz* → *ias* "sakız": Çuv. *suyar*, Yak. *ias*; *toyiz* → *tos* "dokuz": Eski Türkçe *toquz* (DTS. 572), Kzk. *toyiz*, Tuvaca *tos*.

Ünsüz γ/g düşmesi olayına, kök morfem seviyesinde de, ek morfem seviyesinde de rastlanır: *açug* → *ašši* "acı", *qatiγ* → *qatti* "katı", *jiliγ* → *žili* "ılık" vb. Kazak dilindeki bazı kelimelerin bünyesinde eskiden bulunan sürtüşmeli (*fricative*) ünsüzlerin düşerek kelimenin ses yapısının kısılması olayını, seslendirmek için harcanan fiziksel enerjiyi tasarruf etmeyle bağlantılı açıklayan fikirler vardır. Konuşmada enerjiyi daha az tüketmeye, ses çıkarma organlarına gereğinden fazla

ağırlık yüklememeye çalışmanın genel olarak insanoğlu diline özgü özellik olduğu malumdur. Ancak, kelimeyi söylemek için harcanan fiziksel enerjiyi tasarruf etmeye bütün diller istekli olsa da aynı kökten gelen Türk dillerinin kendi içinde γ/g ünsüzleri düşmesinin farklı şekiller sergilemesi, söz konusu olayın sadece tasarruf etme kuralı ile bağlantılı olmadığını göstermektedir.

Söz içinde ve Sonunda γ/g Seslerinin İkincil Uzun Ünlüye Dönüşmesi Olayı. Türk dillerindeki *w, j* diftonglarının meydana gelmesi bazı dillerde (Krg., Alt., Moğ. vb.) uzun ünlülerin ortaya çıkması ile ilgili bir olaydır. Türkolojide hâlâ çözümü bulunmayan meselelerden biri de bahse konu uzun ünlülerin yapısıdır. Bazı uzun ünlüler, kelime bünyesindeki ünsüz seslerin düşmesi sonucunda, örneğin Gagauz dilinde *aač* → *ayaš* “ağaç”, Kırgız dilinde *uul* → *oɣul* “oğul”; *töö* → *töjö* “deve”, *oktoo* → *oqlayū* “oklava”, *kösöö* → *kosägu* “maşa, köşegi”, *kroo* → *qirayū* “kırağı”, *küjöö* → *küjagü* “damat, güvey”, *tumoo* → *tumayu* “nezle” gibi şekiller meydana gelirken Türk dillerinin bazılarında, örneğin Türkmence ve Yakutçada (*aat* “ad”), eskiden var olan özellikler sırasındadır. Bu bağlamda uzun ünlüleri, birincil uzun ünlüler ve ikincil uzun ünlüler olmak üzere iki gruba ayırarak inceleme geleneği vardır.

Aslında *g, γ, h* ünsüzlerinin etkisinden dolayı uzun ünlülerin ortaya çıkması olayına Moğol dillerinde sık rastlanır: Eski Moğol dilinde *litegü* → Buryatçada *butuu*, Halha Moğolları dilinde *bijtuu* “her tarafı kapalı (deliksiz)”; Eski Moğol dilinde *šibayun* → Buryatçada *šubun*, Halha Moğolları dilinde *šuvuu* “kuş”; Eski Moğol dilinde *suyū* → Kalmukçada *suu* “koltuk”; Eski Moğol dilinde *egem* → Kalmukçada *eem* “köprücük kemiği, omuz”.¹

Buryat dilinin fonetik özelliklerini diğer Moğol dillerinin özellikleri ile karşılaştırarak araştıran bilim adamı V. İ. Rassadin, uzun ünlülerle ilgili “Uzun ünlülü sözcüklerin sayısının yüzlerce, hatta binlerce denebilecek kadar çok olmasına rağmen örnek gösterdiğimiz *buha – buuha, taha – taaha* gibi yarı eş adlıların (quasi-homonym) diğer

¹ Rassadin İ.V. Oçerki po İstoričeskoj Fonetike Buryatskogo Yazıka (Buryat Dilinin Tarihi Fonetigi Üzerine Denemeler). – Moskva, 1982. – s. 24, 43

Moğol dillerinde olduğu gibi Buryat dilinde de nispeten fazla olması dikkat çekicidir. Şimdilerde Moğol dillerinde aradığımız uzun ünlüler, dilin sonraki dönemlerde, tarihî gelişme sürecinde edindiği özelliştir ve dolayısıyla bu ünlüler dilde ilk başta bulunmamıştır” görüşünü belirtir. Altay dillerindeki uzun ünlülerin yapısı, gelişme seyri üzerine araştırmaları G. J. Ramstedt, A. D. Rudnev, B. Ya. Vladimirtsev, G. D. Sanceyev vb. bilim adamlarının çalışmalarından bulmak mümkündür. Akademi üyesi B. Ya. Vladimirtsev, uzun ünlülerin VCV hece türü içinde meydana gelmesinin iki ünlü arasındaki γ , g seslerinin zayıflayarak çift dudak w sesine değişmesine bağlı olarak ikinci ünlüye ek vurgunun yüklenmesiyle ilgili olduğu görüşünü taşır. Ayrıca, Moğol dillerinde iki ünlü arasındaki γ , g seslerinin uzun ünlüye dönüşmeyip ilk hâlini koruduğuna da dikkatleri çeker.

Araştırma sonuçları Türk dilleri genelinde q , k , γ , g , x , h , w , j seslerinin kendi arasında ses denklikleri kurma imkânına sahip olduğunu göstermektedir. Türk dillerindeki $q/k \approx \gamma/g \approx x \approx h \approx w \approx j$ ses denklikleri dizisine çağdaş Türk dillerinde hem kök morfem düzeyinde, hem de ek morfem düzeyinde rastlanması, her kelimenin yapısını değiştirmekle kalmayıp bazı durumlarda kelimenin anlamını da etkilemesi onun yapısının karmaşık olduğuna işaret eder. G. D. Sanceyev, w diftongunun yapılma ve gelişme sürecini $azy \rightarrow ahy \rightarrow a'y \rightarrow y'y \rightarrow y$ ($aguw \rightarrow ahuw \rightarrow a'w \rightarrow u'u \rightarrow w$) şeklinde gösterir.

Morfemde Yumuşama Olayı. Eski Türkçe bazı sözcüklerin bünyesinde bulunan ünlüler arasındaki ünsüzlerin Kazak dilinde yumuşaması (*sekiz* $\approx$ *segiz*, *toquz* $\approx$ *toyiz*), ayrıca akıcı ünsüzden sonra çekim eklerinin yumuşak biçimlerinin eklenmesi (*žolta* $\approx$ *žolda*, *körtim* $\approx$ *kördim*) ses uyumu kuralının neticesidir. Kazak dilinde Eski Türkçe *sekiz*, *toquz* sayı sıfatları bünyesindeki sert q , k sesleri, Kazak dilindeki ünlüler arasındaki sert seslerin yumuşaması kuralına uygun olarak γ , g sesleri ile karşılanırken (*segiz*, *toyiz*), ondalık sayı sıfatlarının bünyesinde eski biçim korunmuştur: *seksen*, *toqsan*.

Ön Seste Türeme (Prothesis) Olayı. Türk dilleri fonoloji sisteminin gelişme özelliklerini, morfolojik oluşumunun yapısını tespit etmede, tarihî leksik katları ayırmada, Türk dillerini jeneolojik açıdan

ve ortaya çıkma devrelerine göre sınıflandırmada türemiş seslerin yapısının göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Protez (Yunanca prothesis “önüne eklenmek”) olayı, söz başında bir sesin ortaya çıkmasıdır. Dil gelişmesine bağlı olarak ilk başta kelime bünyesinde bulunmayan seslerin kelimenin bünyesine dâhil olması, aslında alıntı sözcüklerin dilin yapısına uyum sağlaması ile paralel gelişen bir olaydır. Türk dillerinin glottokronolojik katmanları, dil ilişkileri süreci sonucunda başka dillerden alınan sözcükleri benimseyerek fonetik sistemin özelliklerine uygun olarak Türk ses teşekkülü kurallarına uymasını sağlar. Türkçe kökenli sözcüklerde söz başında *r*, *l* sesleri kullanılmaz, bunun gibi söz başında iki ünsüz ses yan yana bulunmaz. Söz konusu kural, Türk dillerine yabancı olan ses düzenine göre kurulan yabancı sözcüklerin fonetik kalıbını değiştirerek söz başında ses türemesini gerektirir. Kazak dilinde bunun gibi değişiklikler bazen yazı dilinde dikkate alınmayıp sadece konuşma dilinde korunurken (*ilajıq* ← *i+lajıq* “layık”, *iret* ← *i+ret* “kez, kere”, *irenzi-* ← *i+renzi-* “rencide olmak”, *iraxmet* ← *i+raxmet* “teşekkür”, *ılaşın* ← *i+laşın* “doğan lâçin, *ılaq* ← *i+laq* “oğlak”), bazen de hem yazı, hem konuşma kurallarında korunur (*irza* ← *i+rza* “razı, memnun”, *iris* ← *i+rıs* “rızk, bereket; kısmet”, *oris* ← *o+rus* “Rus”, *üstel* ← *ü+stol* “masa”). Verilen örnekler eş zamanlı durumda net görülen olaylardır. Dilin art zamanlı gelişmesi esnasında çok erken dönemlerde beliren tarihî protezler (örneğin, Türk dillerinde kelime başındaki *j*, *ž*, *dž* sesleri, türemiş sesler olarak ele alınır) ile Türkçe kökenli seslerin birbirinden ayrılamaması dillerin akrabalık düzeyini belirlemeye engel olmaktadır.

Eski, Orta Türkçe dönemi ve çağdaş Türk dillerinde söz başında kullanılıp da genel Türkçe arketipler arasında bulunmayan, Ana Türkçenin farklı kollara ayrılma süreci sonucunda sonradan ortaya çıkan ünsüz seslere rastlanır¹. Türk dillerinin tarihî fonolojisinde patlayıcı *j* sesi de protezler sırasında değerlendirilir: *jig* → *j+ig* “iyi, hayırlı”, *ji(γ)la-* → *j+i(γ)la-* “ağlamak”, *jili(γ)* → *j+iili(γ)* “ılık”. Türklerin

¹ Şçerbak A. M. Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov(Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Fonetikliği). – Leningrad: Nauka, 1970. – s. 179.

en eski kelimelerinin gelişmesi sırasında meydana gelen tarihî türeme seslerin yapısı alıntı ögeler bünyesindeki türeme seslerden biraz daha farklıdır. Dillerde genelde rastlanan bu tür değişiklik her dilin kendine özgü özelliklerine işaret ederken aynı dil içinde bulunanları kelime anlamının çeşitlenmesine neden olabilir. *ili*(γ) $\approx$ *jili*(γ) $\approx$ *žili* $\approx$ *džili* “ılık”, *i*(γ)*la* $\approx$ *jyla* $\approx$ *žila* $\approx$ *džila* “ağlamak”, *ig* $\approx$ *jig* “iyi”. Tarihî türeme *j* sesi Kıpçak kolundaki dillerde *ž*, *dž* sesine değişir. *J* türeme sesi, Çuvaş dilinde oldukça yaygındır ve genelde *a*, *ä*, *o*, *ö*, *u*, *ü*, *i*, *i* ünlülerinin önüne gelir (belirli bir düzen mevcut değildir): *jat* $\leftarrow$ *j+*at* “ad”, *jer* $\leftarrow$ *j+*iz* “iz”, *jap-* $\leftarrow$ *j+*id-* “göndermek, bırakmak”, *jene* $\leftarrow$ *j+*in* “in”, *jeger* $\leftarrow$ *j+ekis/egiz* “ikiz”, *jenär* $\leftarrow$ *j+*(äg)är* “eyer, eyer takımı”, *jöd* $\leftarrow$ *j+*id/it* “köpek”, *jüyaç* $\leftarrow$ *j+ayaç* “ağaç”, *jivar* $\leftarrow$ *j+*ayir* “ağır”, *jux-* $\leftarrow$ *j+*aq-* “akmak”, *jur* $\leftarrow$ *j+*ir* “şiiir, destan, yır” vb.

Türeme ünsüzler sırasında *v*, *h*, *s* fonemleri de bulunur. Kelime başındaki türeme *v* sesi, Çuvaş dilinde daima yuvarlak *o*, *ö*, *u*, *ü* seslerinin önüne gelir: *vat* $\rightarrow$ *v+öt* “öd”, *väl* $\rightarrow$ *v+ol* “o”, *vägär* $\rightarrow$ *v+ökis* “öküz”, *vara* $\rightarrow$ *v+ara* “ara, orta”, *värman* $\rightarrow$ *v+orman* “orman”, *väja* $\rightarrow$ *v+*oj* “oyun”, *vär-* $\rightarrow$ *v+*ur-* “atmak, vurmak”, *vöirän* $\rightarrow$ *v+orin* “yer”, *vut* $\rightarrow$ *v+ot* “ateş”, *väç-* $\rightarrow$ *v+*uç-* “uçmak”, *vun* $\rightarrow$ *v+on* “on” vb. Ünlü *a*, *o*, *ö*, *u*, *ü* seslerin önünde türeyen protez olayına Özbek dilinin ağızlarında da rastlanır: *vördäk* $\rightarrow$ *v+ördäk* “ördek”, *vottis* $\rightarrow$ *v+otis* “otuz”, *vüç* $\rightarrow$ *v+üç* “üç”, *vüj* $\rightarrow$ *v+üj* “ev”, *vat* $\rightarrow$ *v+at* “ad”, *vata* $\rightarrow$ *v+ata* “dede, baba”, *vajuv* $\rightarrow$ *v+ajuv* “ayı”, *vaš* $\rightarrow$ *v+aš* “aş, yemek” vb. Söz başında *v* sesi türemesi Azeri dilinde de mevcuttur: *vär-* $\rightarrow$ *v+*ur-* “vurmak”.¹ Kazak dilinde ise *o*, *ö*, *e* ünlüleri önünde *u*, *ü*, *j* sesleri belirtisi fark edilir ve diftong niteliğinde kullanılır: (*j*)*erin* “dudak”, (*j*)*ezüw* “ezmek, sıkmak”, (*u*)*ol* “o”, (*u*)*on* “on”, (*ü*)*ör* “yokuş, yamaç; örmek”, (*ü*)*ört* “yangın” vb. Söz konusu ses olayı çağdaş Kıpçak kolu dillerinin çoğunda görülür.

A. M. Şçerbak, Gagauz, Kazak, Karakalpak, Kumuk, Karaçay-Balkar, Nogay dillerini de *v* türemesi gelişen diller, daha net olarak *o*, *ö*, *u*, *ü* yuvarlak ünlüleri ile düz *e* sesinden sonra türeme sesleri kabul

¹ Tomanov M. Til Tariyhi Tuwralı Zerttewler (Dil Tarihi Üzerine Araştırmalar). – Almatı: Ğılım, 2002. – s. 74, 95.

etmeye yatkın diller olarak değerlendirir: "Sıralanan dillerde Türk dilinin geneline özgü olan yuvarlak *o, ö, u, ü* ünlülerinin yerine diftonglar ortaya çıkmıştır ve onların ilk ögesinde *v* sesine dönüşme eğilimi görülmektedir" diyerek söz konusu dil kaynaklarından birkaç örnek vermiştir.¹

Türk dillerindeki kelime başı ünlülerinin düzleşme süreci ile ön sesteki türeme olayının gelişmelerine ilişkin farklı görüşler vardır. W. Radloff, önde *v* sesinin türemesini kelime başındaki ünlülerin diftonglaşması süreci ile ilişkilendirirken,² B. A. Serebrennikov, *v, j* seslerinin türemesini kelime başındaki sesin cümle içinde değişmesi (dış sandhi) olayının hızlı gelişmesinden kaynaklanan bir olay olarak değerlendirir³, G. Ramstedt ise söz başında ünsüz türemesi olayının Türk dilleri gelişmesinin en eski devirlerine özgü bir özellik olduğunu ve söz konusu olayın yuvarlaklaşan ünlü önündeki türeme *v* sesinin yerleşmesinde etkili olduğunu belirtir.⁴

Çağdaş Gagauz, Karaçay-Balkar, Karakalpak, Kazak, Nogay dillerindeki türeme *j* sesi de türeme *v* sesi gibi dilin gelişmesi sırasında ortaya çıkan olay olarak ele alınır. Asıl ortaya çıkış kaynağı *j/e* ünlülerinin diftonglaşma sürecindeki unsurlardır: Gag. *jel* ← *j+el* "el", *jet* ← *j+et* "yetmek", *jev* ← *j+ev* "ev", *jelli* ← *j+elli* "elli", *jerkäk* ← *j+erkäk* "erkek", *jekmäk* ← *j+ekmäk* "ekmek, ekin", *jeski* ← *j+ eski* "eski"; Blk. *yet* ← *j+et* "etmek, yapmak". Gagauz dilinde *j* türemesi, *ö, u, i* seslerinin önünde görülür: *jöküz* ← *j+ öküz* "öküz", *jüç* ← *j+üç* "üç" vb. Kelime başında *j* sesi türemesi, Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemi eserleri dilinde de belirmesine bağlı olarak Türk dilleri fonolojik sistemindeki en eski tarihî ses türemesi olarak bilinir: *jig/jeg* ← *j+ig* "iyi, iyilik", *jeged* ← *j+igid* "iyileştirmek" (DTD. 46); BKd. 36; Ye. 24; KTd. 29: *İyur eligde jig qältim* "Bezmiş kağanlığı iyi ettim" (Sartk. 167,

¹ Şçerbak A. M. Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Fonetigi). – Leningrad: Nauka, 1970. – s. 179-180.

² Radloff W. Phonetik der Nordlichen Türkschorachen. – Leipzig, 1882. – s. 167

³ Serebrennikov B. A. Zur Frage nach dem Ursprung der prothetischen Konsonanten *v* und *j* im Tschuwaschischen. AON, XIX,1, 1966. – s. 65.

⁴ Ramstedt G. J. Zur mongolisch-türkischen Lautgeschichte, III. Der *j*-Laut und damit zusammenhängende Fragen. KSz, XVI, 1915. – s. 73-74.

175) ~ Kzk., Nog. *ijgi*; Tat., Bşk. *ijge*; *juγčī* → *j+ iγčī* : *Juγčī-siyitčī eņre kün toysiqda Bökli çölig il "Ağlayıp sızlamış: önce doğudan Bökli Çö-lü'nün halkı..."* (Ayd. I, 172) ~ Kzk., Kkp. *žıla-*; Krg., Nog., Kum. *žıla-*; Bşk. *ijla-*; Tat. *ela-*. Orta Türkçe dönemi eserleri dilinde *jibäk* → *j+ipäk* "ipek" NF., HŞ., CC.: *Jibäk tonlar "ipek giysiler" NF.*; *jigit* → *j+igit* "yiğit, delikanlı" G., HŞ.: *Jigit qız birlä "delikanlı ile kız" HŞ.*; *jilik* → *j+ilik* "incik kemiği" HŞ.; *jätim* → *j+etim* "yetim" HŞ. 87: *Atasiz xäm anasiz bir jätimmän "Annesiz ve babasız bir yetimim"*.

h sesi türemesine Türk dilleri içinde Azerbaycan, Gagauz, Türkmen, Özbek, Uygur dillerinde rastlanır. Azerbaycan dilindeki *h* türemesi Kafkas dillerinin etkisi sonucunda sonradan ortaya çıkan bir olay olarak değerlendirilir.

Kelimenin başka yerlerinde türeyen seslere de rastlanır. Protez olayına benzeyen bu olaya dil biliminde epentez denir. Epentez (Yunanca *epenthesis* "eklenme"), kelimenin başındaki iki ünsüzün arasında veya kelimenin başka yerinde seslinin eklenerek söylenmesine ilişkin ortaya çıkan dil bilgisi terimidir. Epentez sesler Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerde net görülür. Bunun gibi eklenme sesleri Türkçe kökenli sözcüklerde de görmek mümkündür (Kzk. *türk* → *tür+i+k* "Türk", *alp* → *al+i+p* "alp, yiğit" vb.). Söz konusu ses olayına giren sesler genelde dar ünlülerdir.

Ses Değişmelerinin Ortaya Çıkma Etkenleri. Dilin temelini oluşturan her ses, uzun süre devam eden tarihî gelişmenin neticesi olup ses değişimleri, her halkın söz varlığının gelişmesini doğrudan etkileyen dil kurallarındandır. Fonolojik sistemin kurulma mekanizmasının karmaşık olması ve gelişme sürecinin çok uzun süreyi kapsamaması ses değişmelerinin (ses denkliklerinin) asıl sebebini, gelişme yönünü belirlemeyi zorlaştıran etkenlerdir. Onlar kelimeleri sadece biçim bakımından değiştirmekle kalmayıp anlam bakımından da çeşitlilik kazanmasında etkili olur. Bundan dolayı bünyesinde ses denklikleri beliren kökteş sözcükler, hem aynı sözcüğün aynı anlamda kullanılan fonetik değişkesi olarak, hem de ayrı ayrı anlamlar veren bağımsız sözcükler olarak karşımıza çıkabilir. Kökteş kelimelerdeki ses denklikleri, fonemi esas özelliklerine, fonolojik işlevine, oluşum noktala-

rına göre tahlil edip kökün ana biçimini, ana anlamını tespit etmeye yardımcı olur.

Tarihî ses denkliklerinin tüm halkların dilinde bulunması, özellikle de her etnik topluluğun temel söz varlığının gelişmesini doğrudan etkileyip kelime yapımı etkenleri ile benzer oluşu onların dil ontolojisi ile, farklı bir deyişle insanlık dilinin meydana gelişi ile ilişkili, uzun süreli gelişme yolundan geçmiş olay olduğuna işaret eder.¹ Türk dil biliminde ses denkliklerinin fono-morfo-semantik özellikleri detaylı incelenirken onun kelimenin kökünü değiştirme ve gizli ayrımsızlaşma (syncretisme) olayları ile ilişkili kelime yapma özelliği de dikkate alınır.

Dil biliminde genelde seslerin herhangi bir fonetik etki olmadan da değişmesi olayı yaşanmasına rağmen bu konuyla ilgili aynı kalıba uyan fikirler mevcut değildir. Çoğu zaman asıl sebep olarak fizyolojik, fonetik olaylar gösterilir: “sözcüğü söylemeye, seslendirmeye harcanan enerjiyi tasarruf etme”, “seslendirmeye harcanan enerjiyi mümkün olduğunca az harcama”, “ses uyumuna veya ahengine uydurma çabası”, “dil yapısını geliştirmeye duyulan ihtiyaç”, “fonemleri fonksiyonlarına göre irdelemek”, “nesil değişimi veya coğrafi ortamın değişmesi”, “sosyal ortamda oluşan geleneğe uyum sağlama” gibi toplumsal-sosyal etkenler de ses değişmesi sebepleri arasında yer alır.²

Seslerin tarihî değişiminin esas nedenlerinden biri olarak **indirgenme** (reduction) **ilkesi** belirtilmektedir. XIX. yüzyılın sonlarında İngiliz filozofu H. Spencer, Alman dil bilimci G. Passy, XX. yüzyılda Rus bilim adamları A.A. Potebnya, İ.A. Baudouin de Courtenay, V.A. Bogoroditskiy, Ye. D. Polivanov ve başka da dilciler indirgenme ilkesi konusunu derinden araştırarak dildeki indirgenme kuramının temelini attılar. A.A. Potebnya, indirgenme prensibini gramatik, fonetik ve grafik esasta ele alarak konunun gramer yönüne daha çok

¹ Kruşevskiy N.V. Oçerki Nauki o Yazıke // İstoriya Yazıkoznaniya XIX-XX Vekov v Oçerkah i İzvleçeniyah. ç. I. (Dil Üzerine Bilim Denemeleri//Deneme ve Alıntılarda XIX-XX. Yüzyılların Dil Bilimi Tarihi. 1. bölüm) – Moskva, 1960. – s. 289.

² Polivanov E.D. Faktori Fonetičeskoj Evolyutsii Yazıka Kak Trudovogo Protsessa // Statyi po Obşemu Yazıkoznaniyu (Emek Süreci Olarak Dilin Fonetik Evrimi Etkenleri// Genel Dil Bilimi Üzerine Makaleler). – Moskva, 1968. – s. 74.

yoğunluk vermiştir. Örneğin, sıfattan ismin yapılması durumunda ki indirgenme olayını düşünceyi iletmedeki tasarruf olarak açıklamıştır. A.A. Potebnya'nın söz konusu araştırmaları indirgenme ilkesi kuramının gelişmesine ve İ. A. Baudouin de Courtenay ile Ye. D. Polivanov'un indirgenmenin dilin gelişme evrimindeki ana bilimsel ve kuramsal etkenlerden biri olduğu konusundaki çalışmalarına esas teşkil etmiştir. Kazan Dil Bilimsel Cemiyeti üyesi Ye. V. Kruşevskiy, bahis konusu kuramın önemi ve dilin evrimsel gelişmesi ile sıkı ilişkisi konuları üzerinde durup dildeki değişmelerin üç yönünü belirtmiştir: 1. Ses teşekkülü süresinin kısalması; 2. Konuşma organları işlevinin kolaylaşması; 3. Seslerin yer değiştirmesi.¹

Dildeki fonetik değişmeler, yeni nitelikteki seslerin meydana gelmesi, konuşma organlarının ses çıkarma işlevlerinin boğazdan dudağa, ağzın aşağısından yukarıya kayması gibi kurallara dayanır. Baudouin de Courtenay, bunun esas sebebini sesleri çıkarmadaki uyuma, ahenge bağlar ve insan akıl ve düşüncesinin dil açısından kullanılmasının şu üç yönünü belirtir: 1. Merkezden dışa doğru (phonation, konuşma); 2. Dıştan merkeze doğru (audition, dinleme); 3. Beyin merkezindeki akıl ve düşünce hareketi (cerebration, düşünme).² Bilim adamı, indirgenme prensibinin sadece konuşma ile değil, aynı zamanda tamamen fizyolojik olay olan akıl ve düşünce işlevi ile de doğrudan ilişkili olduğu üzerinde durup durumu dil gelişmesinin genel sebeplerini ortaya çıkaran uyum teşebbüsüne bağlar ve dil gelişmesinin genel sebeplerini ortaya çıkaran uyum teşebbüsünün bazı özelliklerini şöyle tanımlar: "Sesler ile ses denkliklerinin en zordan kolayca doğru uyum sağlaması sırasında kas ile sinir işlevlerini kolaylaştırmaya çalışmak; daha uygun bir biçime uyum sağlamak; somuttan soyuta geçerken düşünce soyutluğundan kurtulmak"³ vb.

¹ Kruşevskiy N.V. Oçerki Nauki o Yazıke // İstoriya Yazıkoznaniya XIX-XX Vekov v Oçerkah i İzvleçeniyah. ç. I. (Dil Üzerine Bilim Denemeleri//Deneme ve Alıntılarda XIX-XX. Yüzyılların Dil Bilimi Tarihi. I. bölüm). – Moskva, 1960. – s. 289.

² Baudouin de Courtenay. İzbrannıye Trudı po Obşemu Yazıkoznaniyu. C. I. (Genel Dil Bilimi Üzerine Seçilmiş Çalışmalar. Cilt I).– Moskva, 1963. – s. 228.

³ Baudouin de Courtenay. İzbrannıye Trudı po Obşemu Yazıkoznaniyu. C. I. (Genel Dil Bilimi Üzerine Seçilmiş Çalışmalar. Cilt I). T. I. –Moskva, 1963. – s. 228.

İndirgenme ilkesi işlevlerinin asıl sebeplerinden birinin psikolojik ve fizyolojik etken olduğunu, farklı bir ifade ile konuşma organlarını, sinir sistemini harekete geçiren kasların çalışmasını azaltmak olduğunu düşünür. "Tasarrufun mutlaka olması gerekmiyor, tüm konuşma ortamlarında şart değildir. Yine de bizim konuşma fonksiyonumuzun tam belirtisidir. Bunun için de dilin evrimsel etkenleri çok önemlidir".¹

Ye. D. Polivanov, indirgenme ilkesi sorununu dilin değişik düzeylerinde inceleyip bahis konusu prensibin sosyal (insanlara özgü tembellik), psikolojik ve fizyolojik (ses çıkarma organlarının çalışmasını mümkün olduğunca azaltma, örneğin ağız, dudak vb. organların hareketini) etkenlere dayandığını belirtir.² Fransız bilim adamı André Martinet, indirgeme prensibinin çelişkili eğilim olduğuna işaret ederek şu etkenleri dil gelişmesindeki çelişkiler olarak gösterir: İnsanlar arasındaki ilişkide sürekli meydana gelen çelişkiler ve onların akıl ve düşünceleri ile beden gücü kullanımını azaltmaya çalışmaları.³

Türkolojide sözcüklerin indirgenmesinin seslerin düşmesi ile ilişkili olduğu fikri oluşalı epey bir süre olmuştur. Bu tür düşüncelere W. Radloff'un, A. Samoyloviç'in, N. İ. Aşmarin'in, J. Denis, İ. F. Katanov, N. K. Dmitriyev, A. N. Kononov, W. Kotwicz, G. V. Sevortyan vb. bilim adamlarının çalışmalarında rastlarız. Kazak dil biliminde N. Oralbayeva, A. Koşkarov, R. Amirov, T. Smayılov, S. Bizakov, B. Sagındıkov vb. bilim adamları da kendi çalışmalarında bu konu üzerinde durmuşlardır. Araştırmacıların bir kısmı indirgenme prensibini ses denkliklerinin ana etkeni olarak gösterirler.

Dildeki indirgeme veya tasarruf etme eğiliminin, dil dünyasının tarihî gelişmesindeki güçlü etkenlerden biri olduğu malumdur. Yine

¹ Polivanov E.D. Faktori Foneticeskoy Evolyutsii Yazıka Kak Trudovogo Protessa // Statyi po Obşemu Yazıkoznaniyu (Emek Süreci Olarak Dilin Fonetik Evrimi Etkenleri// Genel Dil Bilimi Üzerine Makaleler). –Moskva, 1968. – s. 90.

² Polivanov E.D. Faktori Foneticeskoy Evolyutsii Yazıka Kak Trudovogo Protessa // Statyi po Obşemu Yazıkoznaniyu (Emek Süreci Olarak Dilin Fonetik Evrimi Etkenleri// Genel Dil Bilimi Üzerine Makaleler). – Moskva, 1968. – s. 90-113.

³ Martins A. Printsip Ekonomii v Foneticeskih İzmeneniyah (Fonetik Değişmelerde Tasarruf İlkesi). – Moskva, 1960. – s. 8.

de ses denkliklerinin ana etkeni sadece indirgenme kuralı olamaz. Seslerin tarihî değişme sebeplerinin tasarruf etkeni hakkında A.M. Şçerbak: "Fonolojik sistemin gelişmesinde tasarrufa doğru bir eğilimi yakalamak zordur; aksine fonolojik karşıtlıklardaki bazı değişiklikler veya onların dönüşümü, "gereksiz" zorlaştırmalara neden olur" der ve fonetik değişmeler ile nesil değişmesi, coğrafi ortamın ve iklim şartlarının değişmesi arasında herhangi bir ilişkinin söz konusu olmayacağı görüşünü belirtir.¹

Konuşmaya harcanan enerjiyi mümkün olduğunca aza indirmeye çalışmak insanoğlu dilinin tümüne ortak, hepsine özgü özelliktir. Ancak, kelimeyi söylemeye harcanan fiziksel enerjiyi tasarruf etmeye bütün diller istekli olmasına rağmen aynı kökten türeyen Türk dilleri arasındaki ses değişikliklerinin farklı farklı ortaya çıkması tarihî ses değişiminin tasarruf kuralı ile doğrudan ilişkili olmadığına işaret etmektedir. Türk dillerindeki ses denkliklerinin semantik özelliği, morfonolojik niteliği denkliklerin dil ontolojisi gelişme kurallarına ve etnogenetik süreçler gereği oluşan tarihî dil olayı olduğunu ispatlamaktadır. Halkların ve dillerin köken meseleleri, antropoloji bilimi ile ilişkili gelişir. İnsanoğlu, ses çıkarabilmek için gerekli çeşitli ağız boşluğu hareketi ile ses çıkarma imkânlarına sahiptir. İ. A. Baudouin de Courtenay, ilk insanların ön damak seslerini çıkarma yeteneğine sahip olmadıklarını, sadece arka damak seslerini çıkarabildiklerini ileri sürmüştür.² Öyleyse ön damak seslerinin çıkarılması insanın biyolojik ve fizyolojik gelişmesine bağlı olarak onların ses çıkarma olanaklarının gelişmesi sonucunda mümkün olabilir. Arka damak seslerinin ön damak, orta damak seslerine değişmesi ile kelime yapısının, anlamının değişmesi insan beyninin fizyolojik bakımdan gelişmesi ile paralel olarak devam eden psikolojik, mantıksal ve kavramsal gelişme süreçleri esasında dilin iç gelişme kuralı (fonomorfo-semantik) neticesinde, "dil yapısını geliştirme ihtiyacı" da

¹ Şçerbak A. M. Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Fonetigi). - Leningrad: Nauka, 1970. - C. 189.

² Baudouin de Courtenay. Ob Odnoy iz Storon Postepennoyo Çeloveçeniya Yazıka v Oblasti Proiznoşeniya, v Svyazi s Antropologiyey // Vvedeniye v Yazıkovedeniye. Hrestomatiya. - Moskva, 2000. - s. 60.

göz önünde bulundurularak gerçekleşir. Ana dilin monolitik olmadığı herkese malumdur. Binlerce yıllık süreyi kapsayan uzun süreli gelişme sırasında ana dilden ayrılan tayfa ağızlarının bağımsız dil olarak gelişmesi de bir anda olmamış, çeşitli öznel ve nesnel sebeplere bağlı olarak söz konusu dili konuşan halkın ortaya çıkması ile doğrudan bağlantılı gelişmiştir. Akraba, yakın dilleri ayırt edici ana unsur, tarihî ses değişiklikleri, yani denkliklerdir. Ses denklikleri, ses teşekkülü yerinin gelişmesine dayanan fonoloji olayıdır. Her dilin iç fonolojik sisteminin kendine özgü kurallara uygun olarak gelişmesi, akraba diller arasındaki fonetik-fonolojik varyasyonu meydana getirir.

Ancak Türk dillerinin her düzeyde (fonolojik, morfolojik, leksik) gelişmesini sağlayan fonetik-fonolojik, morfolojik kuralların yapısı, ses değişikliklerinin dağılma alanı mümkün olduğunca tam dikkate alınırca Türk dillerinin gerçek tasnifini elde etmek mümkün olacaktır.

§ 3. Türk Dillerinin Sınıflandırılması

Aynı kökten türeyen Türk halkları uzun yıllar devam eden tarihî gelişmeye bağlı olarak çeşitli dilsel durumu yaşamışlardır. İletişim süreçlerinin siyasi ve sosyal şartları ile kültürel etkenler, etnik süreçlerin sonuçları her etnik topluluğa özgü millî ve kültürel dünya görüşünü ve o etnik topluluk dilinin kendine özgü özelliklerini meydana getirmiştir. Türk dilleri, gelişme sırasında farklı dillerle etkileşimde bulunup kelime hazinesini yabancı unsurlarla yenileyerek hep zenginleştirmiştir. Bu durum, Türk dilleri arasında tüm düzeylerde farklılıkların artmasına neden olmuştur. Akraba diller arasındaki farklılıklar arttıkça onların akrabalık derecesini belirlemek zorlaşır. Ayrıca kendine özgü özellikleri oluşmuş akraba dillerin birbiriyle tekrar iletişime girmesi de dilin gelişmesine neden olur. Bu durum da aynı şekilde dillerin akrabalık derecesini tespit etmeyi zorlaştırır. Akraba diller arasındaki akrabalık ilişkileri netleştirmek ise dil tarihini, fonolojik sistemin, morfolojik ve sentaktik yapının gelişme kurallarını belirlemede büyük öneme sahiptir. Akraba dillerin yakınlık derecesi-

ni belirlemek için öncelikle her dilin oluşma devrelerini tespit etmek gerekmektedir.

Kaşgarlı Mahmut'un Tasnifi.Türk dillerine ilk sınıflandırmayı yapan XI. yüzyılda yaşam süren büyük bilgin Kaşgarlı Mahmut olmuştur. Kaşgarlı Mahmut, Türk dillerini fonetik ve morfolojik özelliklerine göre iki gruba ayırır: Kaşgar'dan yukarı Çin'e kadarki bölgeyi mesken tutan tayfaların dili ve Rum ülkesine kadar olan bölgeyi mesken tutan tayfaların dili.¹ Kaşgarlı ayrıca, Türk dillerinin farklı yapıdaki dillerle ilişkisi, ilişki sonucunda Türk diline giren yabancı unsurlar üzerinde durup Türk dillerini arı diller ve karışık diller şeklinde değerlendirir.

Türk dillerini "halis dil" ve "karışık dil" şeklinde değerlendirmeye XIII. yüzyılda kaleme alınmış "*Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî* (Türkçe-Arapça-Moğolca-Farsça Sözlük)" adlı eserde de rastlanır. Eserin ilk bölümünde Türkçe-Arapça sözlükte yer alan kelimelerin Türk dillerinin hangi diyalektine ait olduğu gösterilir. Türkmen dili "karışmış dil, Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerin çok bulunduğu dil" diye tanımlanırken, Türk-Kıpçak dili Türklerin ana edebî dili olarak değerlendirilir ve "arı Türk dili" diye tanımlanır.

Türk halklarının dilini araştırma konusuna daha çok önem verilmekle birlikte Türkoloji alanı ayrı bilim alanı olmaya başladıktan sonra Türk dillerini sınıflandırma meselesine de önem verilmeye başlamıştır. Türk dillerini sınıflandırma ile ilk yıllarda İ. İ. İlminskiy, İ. N. Berezin, N. A. Aristov, N. F. Katanov, W. Radloff, F. Ye. Korş vb., Sovyet döneminde A. N. Samoyloviç, V. A. Bogoroditskiy, İ. A. Batmanov, A. N. Kononov, N. A. Baskakov, S. Ye. Malov, R. G. Ahmetyanov vb., yabancı araştırmacılardan A. Balbi, A. Remusat, A. Palmblad, A. Vamberi, G. Ramstedt, M. Räsänen, J. Benzing, L. Ligeti, K. H. Menges, T. Tekin gibi bilim adamları uğraşmıştır.

A. Remusat'ın Tasnifi. XIX. yüzyılda Türk dillerine ilk jeneolojik sınıflandırma yapma teşebbüsünde bulunan bilim adamlarından

¹ Qaşqari M. Diwani Luğat-at Türk. C I (Divânü Lügati't-Türk. Cilt I). – Taşkent, 1960. – s. 58.

biri A. Remusat'tır (1820). Türk dillerini *Yakut grubu*, *Uygur grubu*, *Nogay grubu*, *Kırgız grubu*, *Türk grubu* olmak üzere beş grupta inceleyen bilim adamı, sınıflandırmayı yaparken Yakut, Uygur, Çağatay, Türkmen, Tatar dillerindeki ortak kelimelerin yapısal değişikliklerini temel olarak alır.¹ Araştırmacı, Türk dillerini sınıflandırırken Türk halklarının coğrafi dağılıma bölgeleri, gelenek ve görenekleri ile ilgili ek malzemeler de sunar. Bahis konusu sınıflandırma Türk dillerini her ne kadar tam kapsamasa da Türk dillerini sınıflandırmanın kuramsal ve yöntem bilimsel ilkelerinin temelini atmada önemli çalışma olmuştur.

W. Radloff'un Tasnifi. Türk dilleri olabildiğince tam kapsanan tasnif, 1882 yılında W. Radloff tarafından yapılan tasniftir. W. Radloff, Türk dillerini fonetik özellikleri temelinde dört gruba ayırır: *Doğu grubu* (Sibirya dilleri), *Batı grubu* (Kazak, Kırgız, Başkurt, Batı Sibirya, Volga Tatarlarının dili); *Orta Asya grubu* (Özbek, Uygur); *Güney grubu* (Türkmen, Azerbaycan, Kırım Tatarları ağızları). W. Radloff, Yakut dilini diğer Sibirya Türkleri dilinden ayrı ele alır.

Bilim adamı, söz konusu tasnifini Türk dillerindeki $b \approx p$, $\check{s} \approx \check{z}$, $t \approx d$, $q \approx \gamma$, $k \approx g$, $d\check{z} \approx d$, $\check{c} \approx \check{s}$, $\check{c} \approx ts$, $\ddot{o} \approx \ddot{u}$, $o \approx u$ ses değişimlerine, diğer fonetik kurallara dayanarak yapar. W. Radloff sınıflandırmasına göre Doğu grubunun ana özellikleri şunlardır: o sesi yalnız ilk hecede bulunur; $\ddot{o}$ sesinin kendinden sonraki ünlülere etkisi kuvvetlidir; ij , i sesleri kullanılır; söz başında ötümsüz ünsüzler kullanılır ($b \approx p$); kök kelimenin sonundaki $\check{s}$, t seslerinden sonra ünlü ile başlayan ek geldiğinde $\check{s}$ sesi $\check{z}$ sesine, t sesi d sesine dönüşür; kelime sonundaki p , q , k seslerinden sonra ünlü ile başlayan ek geldiğinde söz konusu sesler yumuşayarak p sesi b sesine, q sesi γ sesine, k sesi g sesine dönüşür; l sesinin hem art, hem ön biçimleri bulunur; kelime bünyesindeki geniz ünsüzlerinin b sesine etkisi kuvvetli olur. Batı grubunun ortak özellikleri şöyledir: kelime başındaki γ , g , d seslerinin yerine sert q , k , t sesleri kullanılır; söz başında genelde p sesinin yerine yumuşak b sesi kullanılır; kelime sonundaki ötümsüz ünsüzler ünlü ile başlayan ek geldiğinde yumuşar; kelime sonundaki sert t sesi ünsüzden önce

¹ Remusa A. Recherches sur les langua Tateres. – Paris, 1820.

sertliğini korur; *l* sesinin ön veya art biçimlerinin kullanılması kelime bünyesindeki ünlülerin ön veya art olmasına bağlıdır; *s*, *z*, *ş* sesleri kelimenin hem başında, hem ortasında, hem de sonunda kullanılır; grup içinde *s* ≈ *ş*, *ç* ≈ *ş*, *ç* ≈ *ts* ses denklikleri ile ünlüler sisteminde *e* ≈ *ij*, *ö* ≈ *ü*, *o* ≈ *u* ses denklikleri vardır. Orta Asya grubunun ortak özellikleri ise şunlardır: tek bir *i* sesi mevcuttur; *o*, *ö* sesleri tek heceli kelimelerin bünyesinde sık kullanılır; söz sonunda ötümsüz ünsüzler de kullanılır; kelime sonundaki *-iy*, *-ig* biçimleri *-iq*, *-ik*, *-ijq* *-ijk* biçimlerine geçer; fiil kökü sonundaki *q*, *p* ötümsüzleri, ünlü öncesi de bu niteliğini korur; tek bir ön *l* sesi bulunur. Güney grubunun ortak özellikleri de şunlardır: Eklerdeki düz ünlüler yuvarlak ünlülere dönüşür; ünlü uyumuna tam uyulmaz; kelimenin ilk hecesinde *o*, *ö* ünlüleri kullanılır; *d*, *g* sesleri söz başında sık kullanılır; kelime sonundaki *ç*, *t* sesleri kendinden sonraki ünlülerin etkisi ile *žd*, *d* seslerine dönüşür; yabancı kökenli kelime çok bulunur.¹

F. Korş'un Tasnifi. Türkolojide önemli yere sahip olan sınıflandırmalardan biri F.Korş'un tasnidir.² Bahse konu tasnifi ilk tasniften farklı kılan sınıflandırma yapılırken sadece fonetik özelliklerin değil, ortak söz varlığının morfolojik yapısına da dikkat edilmiş olmasıdır. Bilim adamı, $\gamma \approx w$ denklğini; γ , *g* seslerinin söz sonunda veya ortasında düşmesini; *-r* sıfat-fiil şeklinin kullanılıp kullanılmadığını; şimdiki zaman biçiminin *-a*, *-e*, *-ij* zarf-fiili + süreklilik fiilleri şeklinde kurulmasını esasa alarak Türk dillerini dört grupta inceler: 1. *Kuzey grubu* (Altay, Kırgız, Karaçay, Kazak, Nogay, Tatar, Başkurt vb.); 2. *Batı grubu* (Türk, Azerbaycan, Gagauz, Türkmen vb.); 3. *Doğu grubu* (Orhun abidelerinin dili, Eski Uygur, Çağatay, Polovets, Karagas vb.); 4. *Karışık grup* (Yakut, Çuvaş vb.). Kuzey grubunun ana özellikleri: Kelime sonundaki γ sesi *w* sesine veya uzun ünlüye dönüşür; kelime içinde γ sesi korunur; şimdiki zaman, *-a*, *-e*, *-ij* zarf-fiili + süreklilik fiilleri ile kurulur. Batı grubunun ortak özellikleri: Ek morfemin başında γ sesi düşer; iki heceli kelimelerin sonunda, dar ünlüden

¹ Radloff W. Ponetik der Nördlichen Turkschorachen. – Leipzig, 1882.

² Korş F.E. Klassifikatsiya Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Sınıflandırılması)// Etnografıçeskiy Sbornik. – Sankt-Peterburg, 1910. – s. 76.

sonra kullanılan γ sesi düşer; kök morfem sonunda γ sesi korunur; şimdiki zaman biçimi $-r$ sıfat-fiili ile şekillenir. Doğu grubuna özgü ortak özellikler: kök söz sonunda γ sesi korunur; ek morfemin başına γ sesi korunur; γ sesi dar ünlüden sonra korunur; şimdiki zaman biçimi $-r$ sıfat-fiili ile şekillenir.

A. N. Samoyloviç'in Tasnifi. A. N. Samoyloviç'in 1922 yılında yaptığı sınıflandırmada¹ Türk dillerinin fonetik, morfolojik özellikleri daha geniş yer tutmuştur. Türk dillerini altı grupta değerlendiren bilim adamı esas kriter olarak *ajaaq, bol, qalyan, sari, taw, toiüz* sözcüklerinin fonetik ve morfolojik değişmelerini almıştır: 1. r - veya Bulgar, Çuvaş grubu (Eski Bulgar dili, Çuvaş dili): *ura, pul, taw/tuw, qalan, sari, toxar*; 2. d -Uygur veya Kuzeydoğu dilleri: *toquz, pol, tay, sariyy, qalyan*. *Ajaaq* sözcüğünün değişik şekillerine göre bu grup üç bölüme ayrılır: *d bölümü* (Orhun-Yenisey yazıtları dili, Eski Uygur dili, Tuva, Tofa, Salar dilleri): *adaq* "ayak"; *t bölümü* (Yakut dili): *ataq* "ayak"; *z bölümü* (Sarı Uygur, Şor, Hakas dilleri): *azaq* "ayak"; 3. *Taw grubu* veya Kıpçak, Kuzeybatı grubu: *toyuz, ajaaq, bul/bol, taw, sari, qalyan*. Bu grup, Moğol istilasından önceki diller (Altay, Kırgız, Teleüt, Kumuk, Karaçay-Balkar, Tatar, Başkurt), Moğol istilasından sonraki diller (Kazak, Nogay) olmak üzere iki bölüme ayrılır; 4. *tayliq* veya Çağatay veya Güneydoğu grubu (Doğu Türkistan'da yaşayan Türklerin dili): *toquz, ajaaq, tay, qalyan, sariq, bol*; 5. *tayli*, Kıpçak-Türkmen veya Orta grup (Harezm Özbeklerinin dili): *ajaaq, doquz, tay, qalyan, sari, bol*; 6. *ol- grubu*, Türkmen veya Güneybatı grubu (Azerbaycan, Türkmen, Türk, Gagauz dilleri): *ajaaq, doquz, ol, day, sari, qalan*.

V. A. Bogoroditskiy'nin Tasnifi. Türk dillerini sınıflandırma konusuna değerli katkı sağlayan bilim adamları arasında V. A. Bogoroditskiy² de yer alır (1933). V. A. Bogoroditskiy'nin, fonetik özelliklerin yanı sıra coğrafi ve bölgesel hususları da göz önünde bulundurmak

¹ Samoyloviç A.N. Nekotoriye Dopolneniya k Klassifikatsii Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Sınıflandırılmasına Bazı Eklmeler). – Sankt-Peterburg, 1922.

² Bogoroditskiy V.A. Vvedeniye v Tatarskoye Yazıkoznaniye v Svyazi s Drugimi Tyurkskimi Yazıkami (Diğer Türk Dilleriyle Bağlantılı Olarak Tatar Dil Bilimine Giriş). – Moskva, 1953. – s. 10-16.

suretiyle yaptığı sınıflandırmada Türk dilleri yedi grupta toplanmıştır: *Kuzeybatı grubu* (Yakut, Tuva, Karagas dilleri); *Hakas grubu* (Hakas dili); *Altay grubu* (Altay dili); *Batı Sibirya grubu* (Çulım, Baraba, Tobol, Tümen Tatarları dilleri); *Volga-Ural grubu* (Volga ve Ural Tatarları ile Başkurtları dilleri); *Orta Asya grubu* (Kazak, Karakalpak, Kırgız, Uygur, Özbek dilleri); *Güneybatı grubu* (Azerbaycan, Türk, Türkmen dilleri). Söz konusu tasnifte Türk dillerinin tarihî gelişme seyri dikkate alınmamış, daha ziyade Türk dillerinin coğrafi ve bölgesel özelliklerine öncelik verilmiştir. V. A. Bogoroditskiy'nin tasnifinde Orta Asya grubunu tespit etmede ana fonetik özellik olarak $\check{s} \approx s$, $\check{c} \approx \check{s}$, $j \approx \check{z}$ denklikleri temel olarak alınmıştır.

S. Ye. Malov'un Tasnifi. Türk dillerini tarihî açıdan, ortaya çıkış devirlerine göre sınıflandıran bilim adamı S. Ye. Malov, eski özellikler olarak *rt*, *lt*, *nt* ses dizilerinin kök ve ek morfem sınırlarında kullanılmasını (*altı* "aldı", *kelti* "geldi", *barti* "gitti", *anta* "onda" vb.), Eski Türk yazıtlarında sık kullanılan γ/g ünsüzlerinin korunmasını (*tay* "dağ", *sariy* "sarı" vb.) gösterir.¹ Bilim adamı, kaydettiği özelliklerin korunma düzeyine göre Türk dillerini dört gruba ayırır: 1. En eski Türk dilleri: Bulgar, Sarı Uygur, Çuvaş, Yakut dilleri; 2. Eski Türk dilleri: Oğuz (Runik harfli eski Türk yazıtları dili), Tofalar, Tuva, Eski Uygur (Eski Uygur yazıtları dili), Hakas, Şor dilleri; 3. Yeni Türk dilleri: Azerbaycan, Gagauz, Kumandı, Kıpçak, Peçenek, Polovets, Salar, Türk, Türkmen, Doğu Türkistan Uygurları dilleri, Özbek, Çağatay, Çulım dilleri; 4. En yeni Türk dilleri: Başkurt, Kazak, Karakalpak, Kırgız, Kumuk, Oyrat, Nogay, Tatar, Çuvaş, Yakut dilleri.

Çağdaş Türk dillerinin tümünün kökü Ana Türkçeye dayandığından her dil söz varlığı geniş olarak, edebî dil ile diyalektik özellikler arasına sınır koymadan, deyim ve atasözlerini, folklor ürünlerini tamamen kapsayacak şekilde ele alındığında söz konusu dillerden eski belirtilerin izleri fark edilir, ayrıca daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan yeni belirtiler de göze çarpar. Bundan dolayı dillerinin tarihî-

¹ Malov S.Ye Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti (Eski Türk Yazıtları). – Moskva-Leningrad, 1951. – s. 5-7; Drevniye i Noviye Tyurkskiye Yazıki (Eski ve Yeni Türk Dilleri) // OLiYa. C. 2. Vp. 2. – Moskva, 1952, – s. 192.

kronolojik tasnifi ile ilgili herkesçe desteklenen bir görüş oluşmamıştır. Son tasnifte Kazak dilinin de dâhil olduğu Kıpçak kolundaki diller ancak XIV, XV. yüzyıllarda ortaya çıkan en genç diller olarak belirtilmiştir. Bilim adamının Kazak dilini en genç diller arasına almasındaki esas ölçüt, sert seslerin yumuşak seslere dönüşmesi (*alti* ≈ *aldi*, *berti* ≈ *berdi* vb.), arka damak ve orta damak sesleri olan *γ/g* seslerinin *w*, *j* ön damak seslerine dönüşmesi veya düşmesi (*tay* ≈ *taw*, *kiçig* ≈ *kişi* vb.) kurallarıdır. S. Ye. Malov, bu fikrini ilk defa 1941 yılında “Yakutskiy yazık i yego otnoşeniye k drugim tyurkskim yazıkam (Yakut Dili ve Onun Diğer Türk Dilleriyle İlişkisi” adlı bildirisinde belirtmiştir. Eski Türk yazıtları metinlerinde sık geçen ve söz içinde veya sonunda kullanılan *γ/g* ünsüzlerinin çağdaş dillerde muhafaza edilmesinin eski özellik olduğu fikri başka dil çalışmalarında da sıkça dile getirilmiştir.¹ Bahse konu iki olayın da Kazak dili için geçerli olduğu malumdur.

Eski Türk yazıtları metinlerindeki kelime içi veya kelime sonu *γ/g* seslerinin çağdaş Kazak dilinde genelde *w* sesi ile karşılandığı bilinir: *day* ≈ *taw*, *tuy* ≈ *tuw*, *bayir* ≈ *bawir*; bazı sözcüklerde ise *j* sesine dönüşür: *sıyır* ≈ *sijir*, *tügme* ≈ *tüjme*; bazı durumlarda da tamamen düşer: *ulıy* ≈ *ulı*; kimi sözcüklerde ise sertleşip *q/k* seslerine dönüşür: *joy* ≈ *žoq*, *tüg* ≈ *tük* vb. Çağdaş Kazak dilinde söz sonunda kullanılan *q/k* ünsüzlerinin Eski Türkçedeki *γ/g* yumuşak seslerinin sert versiyonu olduğu fikri oluşmuştur. Yine de pek çok araştırmacıya göre Türk dilleri gelişmesinin eski devrinde ötümsüz ünsüzler kelimenin hem başında, hem de sonunda bulunmuştur. A. M. Şçerbak da Türk dillerinde söz sonunda ötümlü ünsüzlere nazaran ötümsüz ünsüzlere daha sık rastlandığına dayanarak eski dönemlerde kelimelerin tümünün ötümsüz ünsüzlerle bittiği görüşünü ileri sürer ve bir yumuşak, bir ötümsüz ünsüzden oluşan ses gruplarındaki ötümlü ünsüzlerin ötümsüz ünsüzlerden geldiğini belirtir.² Öyleyse söz konusu kurama

¹ Dmitriyev N.K. Vstavka i Vıpadeniye Glasnıh i Soglasnıh v Tyurkskih Yazıkah (Türk Dillerinde Ünlü ve Ünsüz Seslerin Türemesi ve Düşmesi) // İssledovaniya po Sravnitelnoy Grammatike Tyurkskih Yazıkov. C. IV. Fonetika. – Moskva, 1955. – s. 286.

² Şçerbak A. M. Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Fonetikası). – Leningrad: Nauka, 1971. – s. 95-97.

göre Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerine ait metinlerdeki kelime sonu γ ve g seslerini sonradan ortaya çıkmış ses olayı olarak kabul etmemiz gerekmektedir. Kazak dilindeki ünsüz γ/g , q/k seslerinin değişimi hakkında A. Aygabilov, "Dilimizde γ/g , q/k seslerinin değişmesi konusunu özetleyecek olursak ilk dönemlerde bu fonemlerin sert telaffuz edildiğini, daha sonraları yumuşama süreci neticesinde γ/g , seslerinin morfonolojik olay olarak ortaya çıktığını söylememiz mümkündür. Bu yüzden γ/g sesi olayı ister ünlü sesle, ister akıcı ünsüz sesle ilgili olsun, belirli bir fonetik kural çerçevesinde açıklanamayan, tam olarak söyleyeceksek boğumlama sınırı, imkânı gibi ölçülere sığmayan konuşma alışkanlığı sonucu ortaya çıkmış bir olay olmalıdır" görüşünde bulunur.¹

Tarihî ses değişimleri $\gamma/g \approx w$, $\gamma/g \approx j$ denkliklerinin de, γ/g sesi düşmesinin de Kazak dilini tamamen kapsamayan kurallar olduğunu dil örneklerinden anlamak mümkündür. Orhun-Yenisey yazıtlarında, "Dîvânü Lugâti't-Türk", "Atebetü'l Hakayık" vb. Orta Türkçe dönemine ait eserlerde sık sık geçen *uliy*, *kiçig* sözcükleri "Uliq bolsañ, kişik bol (Büyük isen küçük (mütevazı) ol)", "Qostîñ kişigi bolyanşa, ijtîñ küşigi bol (Evin küçüğü olacağına köpeğin yavrusu ol)" denen atasözlerinde korunmuştur. *Uliq* sözcüğü edebî dilde ayrı kelime olarak da kullanılır. Kazakçada geniş olarak kullanılan bazı türemiş fiillerin bünyesinde de eski izler korunmuştur, örneğin: *qutti* "kutlu" → *qut-tiqtaw* "kutlamak", *sari* "sarı" → *saryajuw* "sararmak", *uli* "büyük" → *ulyajuw* "büyümek", *tori* "doru; esmer" → *toriyyuw* "ümitsizliğe düşmek" vb. Bir de Eski Türkçe *ölig* sözcüğünün hem eski, hem de yeni biçimi kullanılır (*öli* "ölü, ölmüş", *ölik* "ceset, naaş") ve bu sözcükler anlam açısından çeşitlilik kazanmıştır. En eski ve yeni diller sırasında yer alan Çuvaş dilinde de γ/g seslerinin düşmesine sık rastlanır: *ura* ≈ *ajaq* "ayak, bacak", *uša* ≈ *aşiq* "açık", *ata* ≈ *etik* "çizme", *pula* ≈ *baliq* "balık", *küre* ≈ *qujriq* "kuyruk", *sixa* ≈ *sayaq* "boyun, boğaz kısmı"; *nehir ağzı*, *çere* ≈ *zürek* "kalp", *çerne* ≈ *tirnaq* "tırnak", *taja* ≈ *tajaq* "sopa" vb. Sıralanan örneklerden B. Serebrennikov'un "Eski dillerden sayılan

¹ Aygabilov A. Qazaq Tiliniñ Morfonologiyası (Kazak Dili Morfonolojisi). – Almatı: Sanat, 1995. – s. 56.

Çuvaş ve Yakut dillerinde sayı bakımından arkaizme nazaran daha sonraki dönemlere ait değişmeler daha fazladır"¹ görüşünde haklı olduğunu anlaşılr. $\gamma/g \approx j$ denkliği aslında Kıpçak kolundaki dillere özgü bir özellik olsa da söz konusu denklik, Kazak dilinden önce ortaya çıkan dillerden olan Azerbaycan dili diyalektlerinde (*üzüj* $\approx$ *žüzik* "yüzük", *küräj* $\approx$ *kürek*), Özbek dili diyalektlerinde (*bülej* $\approx$ *bilew* "eğe, bileği taşı", *teräj* $\approx$ *terek* "kavak ağacı"), Uygur dilinde (*üčaj* $\approx$ *išek* "bağırsak", *kösaj* $\approx$ *kösew* "maşa, köşeği") de görülür.

Eski Türkçe özelliklerin (γ/g , q/k) Kazak dilindeki pek çok sözcükte korunmasına dayanan S. İsayev, "Bunun gibi dilsel olguların diğer Türk dillerinin daha sonraki dönemlerdeki etkisi olduğunu söylemek için hiç bir gerekçe yoktur"² fikrini belirtir. Eski Türkçe γ/g seslerinin Kazak dilinde *w*, *j* seslerine değişmesi veya düşmesi söz varlığını tamamen kapsamayıp pek çok sözcükte sert *q*, *k* şeklinde, ünlüler arasında ise γ , *g* biçiminde korunması, bazı durumlarda eski biçim ile yeni biçimin paralel kullanılması Kazak dilinin en yeni diller arasına dâhil edilemeyeceğinin bir göstergesidir. Aynı zamanda Kazak dilinin eski özellikleri bolca koruduğunu göstermektedir. Kazak dili de diğer akraba Türk dilleri gibi Altay, Hun, Eski Türk dönemlerinde temeli atılıp birkaç tayfa birliklerinin dilsel geleneklerinin birleşmesinden ortaya çıkan ve temel söz varlığında Ana Türkçe, Eski Türkçe unsurları bolca korumakla birlikte yeni özelliklere sahip olan dillerden biridir.

Çağdaş Türk halklarının ayrı ayrı halkları oluşturması onların dillerinin epey düzene girmesinde etkili olmasına rağmen dilin temelinin derinden başladığını ispatlayan dil kaynakları, Türk dillerinin tarihî-kronolojik sınıflandırmasının basmakalıphğa dayandığını, Türk dillerindeki en yeni dilleri belirleme ölçütlerden biri olarak alınan Eski Türkçe γ/g seslerinin değişmesinin veya düşmesinin "en yeni" diller kategorisindeki dillerin leksikolojisini tamamen kapsamadığı-

¹ Serebrennikov B.A. Veroyatnosti Obosnovaniya v Komparativistike (Karşılaştırılmalı Dil Biliminde Gerekçe Olasılıkları). – Moskva, 1974. – s. 39.

² İsayev S. Qazaq Ādebiy Tiliniñ Tariyhu (Kazak Edebî Dili Tarihi). – Almatı, 1989. – s. 55.

nı, söz konusu olaya “en eski”, “eski”, “yeni” diller kategorisindeki dillerin çoğunda rastlandığını gösterir.

J. Benzing’in Tasnifi. J. Benzing, Türk dillerini *Bulgar grubu, Güney veya Oğuz grubu, Batı veya Kıpçak grubu, Doğu veya Uygur grubu, Kuzey grubu* olmak üzere beş gruba ayırır. I. Bulgar grubuna Çuvaş dilini; II. Güney Türkçesi veya Oğuz grubuna Osmanlı Türklerinin, Kırım Tatarlarının, Gagauzların, Türkmenlerin, Azerilerin dillerini; III. Batı Türkçesi veya Kıpçak grubuna Karaçay-Balkar, Kumuk, Tatar, Başkurt, Kazak, Karakalpak, Nogay dillerini dâhil eder. Üçüncü grup, kendi içerisinde üçe ayrılır: 1. Karaim, Karaçay-Balkar, Kumuk dillerinin girdiği Karadeniz-Hazar dilleri; 2. Tatar, Başkurt, Kırım Tatar dillerinin girdiği Ural dilleri; 3. Kazak, Karakalpak, Nogay dillerinin girdiği Aral-Hazar dilleri. IV. Doğu Türkçesi veya Uygur grubuna Özbek ve Uygur dillerini; V. Kuzey Türkçesi grubuna Altay, Şor, Hakas, Tuva, Karagas, Yakut ve Dolgan dillerini dâhil eder. Sonuncu grup kendi içinde iki alt gruba ayrılır: 1. Aral-Sayan alt grubunda Altay, Şor, Hakas, Tuva, Tofa dilleri; 2. Kuzey-Sibirya alt grubunda Yakut ve Dolgan dilleri bulunur.¹

Türkolog bilim adamları, J. Benzing’in sınıflandırmasına tenkit olarak tasnifte Türk dillerinin yerleşme bölgesine, coğrafi etkenlere daha çok dikkat edildiğini, dillerin kendilerine özgü özelliklerinin hesaba katılmadığını belirtirler. Örneğin Kırgız dili, Batı Türkçesi veya Kıpçak grubu dillerinin Aral-Hazar alt grubuna dâhil edilmiş ve Kırgız dilinin kuzeydeki dillerle bağlantısı dikkate alınmamıştır. Ayrıca, Güney Türkçesi veya Oğuz grubuna dâhil edilen dillerin Kıpçak, Bulgar dilleri özellikleri göz önünde bulundurulmamıştır. Örneğin, Gagauz dilinde Eski Bulgar dili unsurlarına rastlanması, Türkmen dilinde Kıpçak grubu özelliklerinin bulunması gibi hususlar dikkate alınmamıştır. Sınıflandırmanın eksik yönleri ile Türk dillerinin özelliklerine göre elde edilen sonuçları N. A. Baskakov bazı kriterlere göre açıklar. Örneğin, Batı Türkçesi veya Kıpçak grubundaki diller hakkındaki görüşlerini şöyle belirtir: “J. Benzing’in, tüm fonetik, leksik ve gramer özellikleri itibarıyla Kıpçak grubuna

¹ Pilologiae Turcicae Fundamenta. – Wisbaden, 1959.

nazaran Altay diline (Güney diyalektlerine) daha yakın olan Kırgız dilini Batı Türkçesi veya Kıpçak grubuna dâhil etmesinin hiçbir gerekçesi bulunmamaktadır. Bahse konu sınıflandırmada Kırım Tatarları dilinin (bozkır diyalektleri) Ural grubuna dâhil edilmesi dil bilimsel bakımdan net değildir. Kırım Tatarları dilinin özellikleri Ural grubundaki dillere nazaran Karadeniz-Hazar grubu dillerine çok daha yakındır. Diğer Kıpçak dillerinin alt grupları onların özelliklerine uygundur”¹

K.H. Menges'in Tasnifi. K. H. Menges'in Türk dillerine yaptığı sınıflandırması da coğrafi ve bölgesel esasa dayanmaktadır. Menges, Türk dillerini şu alt gruplara ayırmıştır: I. Birinci grup, *Türk dillerinin Orta ve Güneybatı Dilleri* adını alıp kendi içerisinde iki alt gruba ayrılır: 1. Orta Asya dillerine eski dillerden Orhun, Yenisey yazıtları dili, Eski Uygur dili, M. Kaşgarlı sözlüğündeki Karahanlıların dili, Çağatay dili; çağdaş dillerden Özbek, Uygur, Kırgız dilleri girer; 2. Güneybatı veya Oğuz dillerine eski dillerden Osmanlı Türklerinin dili; çağdaş dillerden Türk, Azerbaycan, Türkmen, Gagauz dilleri dâhil edilir. II. İkinci grup, *Türk dillerinin Kuzeybatı veya Kıpçak grubu* adını alır ve kendi içinde şu alt gruplara ayrılır: 1. Eski Kuzeybatı Türk dilleri grubuna Karaim, Karaçay-Balkar, Kırım Tatarları ve Kumuk dilleri; 2. Volga-Kama dilleri grubuna Tatar dili, Batı Sibirya Tatarları dili, Başkurt ve Baraba Türklerinin dili; 3. Aral-Hazar dilleri grubuna Kazak, Karakalpak dilleri, Özbek dilinin Kıpçak diyalekti, Nogay dili girer. III. Üçüncü grup, *Türk dillerinin Altay grubu* diye adlandırılıp kendi içerisinde iki gruba ayrılır: 1. Güney Merkez Sibirya, Abakan veya Hakas dilleri grubuna Şor, Hakas dilleri ve diyalektleri; 2 Doğu veya Tuva dilleri grubuna Tuva ve Karagas dilleri girer. IV. Dördüncü gruba, Türk dillerinin *Kuzeydoğu, Doğu Sibirya veya Yakut dilleri* grubuna Yakut ve Dolgan dilleri dâhil edilir. V. *Volga-Bulgar veya Hun-Bulgar (ğ grubu) grubu* kendi içerisinde iki alt gruba ayrılır: 1. Volga-Bulgar grubu; 2. Çuvaş diller grubu.²

¹ Baskakov N.A. Vvedeniye v İzuçeniye Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin İncelenmesine Giriş). – Moskva: Vişşaya Şkola, 1969. – s. 217.

² Pilologiae Turcicae Fundamenta. – Weisbaden, 1959.

K. H. Menges'in tasnifinde araştırmacılar tarafından eleştirilen ana husus, Orhun ve Yenisey yazıtlarının, Eski Uygur dönemi eserleri dillerinin, Karahanlı ve Çağatay dilinin modern Özbek, Uygur, Kırgız dilleriyle birlikte Türk dillerinin Orta ve Güneybatı grubuna, bu grubun altındaki Orta Asya dilleri alt grubuna dâhil edilmesidir. Eski dillerin hepsi birden Özbek, Uygur, Kırgız dilleriyle hem coğrafi ölçütler bakımından hem dil bilimsel ölçütler bakımından uyumlu değildir.

N. A. Baskakov, K. H. Menges'in tasnifi ile Sovyet Türkolojisinde yapılan tasniflerle ortak hususların bulunduğunu belirterek tasnifin bazı eksikliklerine işaret eder: "K. H. Menges'in tasnifindeki bazı sınıflandırmalar şüphe uyandırmaktadır. Yenisey-Orhun yazıtları dilinin Orta Türkçe dönemi Karahanlı, Çağatay (eski Özbek) dilleriyle, çağdaş Uygur dilleriyle birlikte Orta Asya grubuna dâhil edilmesi fonetik, morfolojik ve leksik özellikler bakımından uygun değildir. Aynı şekilde Kırgız dilinin Kıpçak grubundaki Aral-Hazar alt grubuna dâhil edilmesinin de bir gerekçesi mevcut değildir. Burada sınıflandırmanın tarihî ilkesi dilin dil bilimsel özellikleriyle uyuşmamaktadır".¹ N. A. Baskakov, tasnifteki Dağlı Altay dilleri diyalektlerinin gruplandırılmasına karşı olduğunu belirtir.

T.Tekin'in Tasnifi. Türk dillerini köken bakımından sınıflandırma konusuna katkı sağlayan bilim adamlarından biri de Talat Tekin'dir. Fonetik prensibe dayanan bilim adamı, ölçüt olarak altı ses değişikliğini almıştır. Tekin'in sınıflandırmasına göre Türk dilleri şu on iki gruba ayrılır: I. *r-l* grubu: Çuvaş dili; II. *haday* grubu: Halaç dili; III. *atah* grubu: Yakut dili; IV. *aday* grubu: Tuva, Karagas dilleri; V. *azay* grubu: (üç alt grubu mevcuttur): 1. *dazil* alt grubu: Hakas dili; 2. *çazil* alt grubu: Orta Çulım, Mrass, Yukarı Tom dilleri; 3. *jaşil* alt grubu: Sarı Uygur dili; VI. *tayliy* grubu: Kuzey Altay diyalektleri, Kondom, Aşağı Tom dilleri; VII. *tuluu* grubu: Altay dilinin Güney diyalektleri; VIII. *toluu* grubu: Kırgız dili; IX. *tayliy* grubu: (iki alt gruba mevcuttur): 1. *oyüz* alt grubu: Özbek dili; 2. *eyijz* alt grubu: Yeni Uygur dili; X. *tavlı* grubu: (üç alt gruba ayrılır): 1. *qos-* "ilave etmek" alt grubu:

¹ Baskakov N.A. Vvedeniye v İzüçeniye Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin İncelenmesine Giriş). – Moskva: Vışşaya Şkola, 1969. – s. 220-221.

(iki alt bölüme ayrılır): a) *žil* alt grubu: Kazak, Karakalpak dilleri; b) *jil* alt grubu: Nogay ve Karakalpak dilinin Haliç diyalekti; 2. *quş-* alt grubu (iki alt bölüme ayrılır): a) *süz* alt bölümü: Tatar dili; b) *hüz* alt bölümü: Başkurt dili; 3. *qoş-* alt grubu (altı alt bölüme ayrılır): a) *per* alt bölümü: Baraba Tatarları dili; b) *jol* alt bölümü: Karaçay-Balkar, Kırım Tatar dilinin Kuzey diyalekti; c) *toyuz* alt bölümü: Özbek dilinin Harezmi diyalekti; ç) *toyuz* alt bölümü: Karaim dilinin Trakay diyalekti; d) *doğuz* alt bölümü: Kırım Tatar Güney diyalekti; e) *gel* alt bölümü: Kumuk dili; XI. *tayli* grubu: Salar dili; XII. *dayli* grubu (dört alt grubu mevcuttur): 1. *qal-* alt grubu (iki alt bölüme ayrılır): a) *av* alt bölümü: Türkmen dili; b) *ez* alt bölümü: Horasan diyalekti; 2. *qa:l-* alt bölümü: Özbek dilinin Harezmi-Oğuz diyalekti; 3. *gal-* alt grubu: Azerbaycan dili; 4. *qal-* alt grubu: (iki alt bölüme ayrılır): a) *ev* alt bölümü: Türk dili; b) *jev* alt bölümü: Gagauz dili. T. Tekin'in Türk dilleri için yaptığı jeneolojik sınıflandırmada ünsüzler arasındaki uyumlar, uzun ünlülerin yapısı, ses uyumu kaidesine uyma düzeyi, ayrı seslerin farklı durumlarda kullanılma özellikleri dikkatler dışında kalmış, ayrıca Türk dilleri tamamen kapsamamıştır.¹

Türk dilleri tasnif denemelerinden birinde (kolektif çalışma) Türk dilleri büyük dört grupta toplanmıştır: I. *Eski Türk Dilleri*: Orhun-Yenisey yazıtlarının, Eski Uygur yazıtları ile eserlerinin dilleri. II. *Orta Türk Dilleri* (iki alt gruba ayrılır): 1) Codex Cumanicus'un, Memluk Kıpçakları ile Gregoryen Kıpçakları eserleri dilinin dâhil olduğu Batı Orta Türk dilleri; 2) Karahanlı Devleti eserlerinin dili, Harezmi Türklerinin, Çağatay veya eski Özbek dilinin dâhil olduğu Doğu Orta Türk dilleri. III. *Yeni Türk Dilleri* (beş alt gruba ayrılır): 1) Güney Türk dilleri alt grubu: Eski Osmanlı dili, Anadolu ve Rumeli ağızları dâhil Türk dili, Gagauz dili ve onun Güney Kırım diyalektleri, Azerbaycan, Türkmen dilleri dâhil edilir; 2) Batı Türk dilleri (iki alt gruba ayrılır): a) Yeni Kuman dilleri: Karaim, Karaçay-Balkar, Kırım Tatarları, Kumuk dilleri; b) Ural Dilleri: Tatar, Başkurt dilleri; 3) Merkez Türk Dilleri veya Aral-Hazar dilleri: Kazak, Karakalpak, Nogay dilleri, Öz-

¹ Qaydar Ä., Orazov M. Türkitanuwğa Kirispe (Türkolojiye Giriş). – Almatı: Arıs, 2004. – s. 203-204.

bek dilinin Kıpçak diyalekti, Kırgız dili; 4) Doğu Türk Dilleri: Özbek, Çağdaş Uygur dilleri ve Sarı Uygur, Salar dilleri; 5) Kuzey Türk Dilleri: Altay, Hakas, Çulım, Kamasın, Şor, Tuva, Karagas, Yakut dilleri. IV. *Bulgar Dilleri*: eski dillerden Hun dili, Tuna Bulgarlarının, Volga Bulgarlarının dili ve çağdaş dillerden Çuvaş dili.¹

N. A. Baskakov, söz konusu tasnifin pratik amaçta hazırlandığını, dillerin gruplara ayrılmasının üstünkörü yapıldığını belirterek katılmadığı hususları şöyle göstermiştir: “Özbek ve Uygur dillerinin Sarı Uygur ve Salar dilleriyle aynı grupta bulundurulması doğru değildir. Bir taraftan *d/t dillerinin* (Tuva, Karagas (Tofa), Yakut) ve *z/s dilleri* (Şor, Hakas); diğer taraftan *y dillerinin* (Altay) dâhil edildiği yeni Türk dilleri alt grubu çok karmaşık ve farklıdır”.²

Yukarıda kaydedilen tasniflerin hepsi Türk dillerinin özelliklerini, bu diller arasındaki akrabalık düzeyini tamamen gösteremese de her tasnifin kendine göre özelliği ve yenilikleri bulunması bakımından söz konusu çalışmaların sınıflandırmanın yöntemleri ile bilimsel ilkelerini geliştirmedeki, Türk dillerinin coğrafi ve bölgesel gruplarını tespit etmedeki önemi büyüktür.

N.A. Baskakov'un Tasnifi. Türk dillerine köken bakımından yapılan tasnifler arasında Türk dillerinin tümünün ve onların fonetik, morfolojik, leksik temel özelliklerini oldukça kapsayan, çağdaş Türk dillerinin gelişme yönünü ve aralarındaki akrabalık düzeyini gösteren, ayrıca pek çok uzman tarafından desteklenen sınıflandırma, N.A. Baskakov'un tasnidir. Bu nedenle günümüz Türk dillerinin tarihî grameri derslerinde, Türk dillerinin tarihine ilişkin araştırmalarda söz konusu tasnife başvurulur.

N.A. Baskakov'un tasnifini diğer tasniflerden farklı kılan, bilim adamının sınıflandırmayı yaparken dil özelliklerinin yanı sıra tarihî prensiplere de dayanmasıdır. Farklı bir ifadeyle diller, o dilleri konuşan halkların tarihi ile birlikte ele alınmıştır. Türk dillerine yapılan sınıflandırmaların hepsine ortak eksiklik, diller ile dillerin tarihî ge-

¹ Philologiae Turcicae Fundamenta. I. – Wiesbaden, 1959.

² Baskakov N.A. Vvedeniye v İzuçeniye Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin İncelenmesine Giriş). – Moskva: Vışşaya Şkola, 1969. – s. 221.

lişme evriminin; dilin sahibi olan halkların etnogenetik oluşumunun; onların millet olarak ortaya çıkma tarihinin; Türk halklarının kendi aralarındaki ilişkilerin düzeyinin, birbirine olan etkisinin dikkate alınmamasında olduğunu ve mümkün olduğunca ölü ve yaşayan Türk dillerinin tamamını kapsamak gerektiğini iyice anlayan bilim adamı, yaptığı sınıflandırmada Türk dilinin kronolojik devrelere göre gelişme yönlerini; Türk tayfaları ile onların dilleri arasındaki ayrılma ve bütünleşme süreçlerini, bir dilin tam dil bilimsel ölçütler bütününe oluşturan fonetik-fonolojik, leksik-gramatik kuralları ile ilişkili olarak değerlendirir. Ayrıca dillere özgü kuralların Türk dilinin geneline özgü dil bilimsel kurallardan çıkma nedenlerine de büyük önem vermiştir. Ph. J. von Strahlenberg'in teorisi ile başlayan Ural-Altay dil ailesi konusunu, söz konusu teoriyi geliştirerek *Altay dil ailesi* terimini oluşturan W. Schott ile M. Castren'in tezlerine geniş yer veren N. A. Baskakov, Türk dilleri gelişmesini Ural-Altay dillerinin dalları kapsamındaki Altay dillerinin dağılmasından başlatıp Hun İmparatorluğu'nun yıkılması ile devam eder.¹

Türk dillerine yapılan tasniflerin tamamını değerlendirmeden geçiren bilim adamı, Türk dillerini bilimsel-dil bilimsel bakımdan sınıflandırmada dil bilimsel özelliklere göre uyum sağlanan tarihî-genetik ilkelerin yararlı olduğunu gerekçelerle belirtip akrabalık bakımdan daha uzak dillere nazaran kendi arasında yakın dillerde ortak özelliklerin çok olması ile birlikte ayrılma sürecinde ortaya çıkan farklılıkların da çok olduğunu, onları ayırmadaki esas üç etkenin önemini gösterir: "a) Her dilin gelişmesindeki iç kurallar; b) köklü halkın dilinin ayrı dillerin gelişmesine olan etkisi; c) En çok leksik ve fonetik açıdan, en az morfolojik ve sentaktik bakımdan ortak unsurlar bulundurması itibarıyla bir dille bölgesel birlik oluşturan komşu, uzak akraba veya hiç akrabalık ilişkisi olmayan dillerin etkisi".² Bilim ada-

¹ Baskakov N.A. Vvedeniye v İzüçeniye Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin İncelenmesine Giriş). – Moskva: Vışşaya Şkola, 1969. – s. 231-242; Baskakov N.A. Altayskaya Semya Yazıkov i Yeyo İzüçeniye (Altay Dil Ailesi ve İncelenmesi). – Moskva, 1981. – s. 6-8.

² Baskakov N.A. Vvedeniye v İzüçeniye Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin İncelenmesine Giriş). – Moskva: Vışşaya Şkola, 1969. – s. 221.

mına göre, Türk dillerine çağdaş bilimin şartlarına uygun bir tasnifin yapılması için öncelikle Türk dillerinin gramer yapısı ile söz varlığını tamamen kapsayıp dilin gelişme sürecini o dili konuşan Türk halklarının tarihi ile ilişkilendirerek değerlendirmek gerekmektedir.

Tasnifte Türk dilleri iki büyük dala ayrılır: *Batı Hun* dilleri ve *Doğu Hun* dilleri. Aynı kökten türeyen Türk dillerindeki ortak özelliklerin korunma düzeyinin farklı farklı oluşu, her dil grubuna, ayrı dile özgü özelliklerin ortaya çıkması uzun süreyi kapsayan tarihî-dil bilimsel gelişme sürecine bağlıdır. "Türk tayfalarının batı ve doğu dallarına ayrılması iki aşamadan oluşur. Hun İmparatorluğu yıkıldıktan sonra İmparatorluğun yapısındaki Türk tayfaları batı ve doğu yönüne ayrılmıştı. Bu, ilk aşamadır. VII-VIII. yüzyıllardan itibaren Türk tayfalarının ikiye bölünmesinin ikinci aşaması başlar. Çağdaş Türk halkları ile onların dillerinin temeli, söz konusu ikinci aşamadan sonraki bölünme sonucunda oluşmuştur. Örneğin, Türkmen dili Batı Oğuz tayfaları dillerinin arasında meydana gelmiştir. Karakalpak, Kazak dilleri ise Türkmen diline nazaran daha geç, Nogay Ordası bünyesinde ortaya çıkmıştır. Bahis konusu dillerin meydana gelmesinde Kıpçak, Peçenek, Bulgar, Oğuz boylarının genetik ilişkileri büyük öneme sahiptir. Kırgız dili, Kıpçak boyları arasında ortaya çıkan dillerin en yenisidir. Ancak bu dilin temeli, Yenisey boyundaki Kırgız boylarının diyalektine dayanır. Kırgızların uzun süre boyunca Sibiryaya Türkleri ile ilişkide olması, onlarla komşu oturması, Altay, Hakas, Şor, Tuva halklarıyla ve Moğol boylarıyla ilişki içerisinde bulunması Kırgız dilini etkilemiştir. N. A. Baskakov'un tasnifinde bu tür özelliklerin hepsi kapsanmıştır. Tek kelimeyle, Baskakov'un tasnifi Türk dilleri üzerine bugüne kadar yapılan tasniflerin en kapsamlı olanıdır".¹ Batı Hun dilleri, Hun İmparatorluğu yıkıldıktan sonra Türk boy ve tayfalarının batı kısmında ortaya çıkan dillerdir. Batı Türk dillerinin temel özellikleri, fonetik, leksik ve gramer yapılarına göre verilir.

Fonetik düzene göre: $z \approx d \approx t \approx j$ denklikleri: *adaq* $\approx$ *azaq* $\approx$ *ataq* sözcükleri yerine *ajaq* sözcüğünün kullanılması; konsonantlar düzenindeki sert ve yumuşak biçimlerin net ayırt edilmesi: $b \approx p$, $k \approx g$, $s \approx z$, d

¹ Bürkit O. Türkitanuw (Türkoloji). – Almatı: Arıs, 2003. – s. 97-98.

≈ t; x, v, q ünsüzlerinin bağımsız fonem oluşu. Leksik yapıya göre: söz varlığındaki alıntı unsurların sayısal düzeyi: Moğol dilinden alınmış sözcüklerle kıyasla Arapça ve Farsçadan alınmış sözcüklerin daha fazla olması. Gramer yapısına göre: birleşik cümlelerin daha karmaşık yapıda olması; bağlaçların sayısının fazla olması, vb.

Batıdaki Türk halklarının temelini Bulgar, Oğuz, Kıpçak ve Karluk boyları oluşturduğundan Batı Hun dilleri de dört grupta toplanmıştır: *Bulgar grubu*, *Oğuz grubu*, *Kıpçak grubu* ve *Karluk grubu*.

I. Bulgar grubu, eski dillerden Bulgar ve Hazar, modern dillerden Çuvaş dilini içine alır. Türk dillerinin Bulgar grubunun fonetik özellikleri şunlardır: iki dudak, iki düz sestem oluşan ünlü sisteminin olması, e sesinin je diftong sesine, o sesinin vol/wol/vu/wu diftonglarına dönüşmesi: *ert-* ≈ *jert-* “götürmek”, *egew* ≈ *jekev* “eğe”, *iz* ≈ *jez* “iz”, *ot* ≈ *vut* “ateş”, *orin* ≈ *viran* “yer”; a sesinin u dudak ve dar i seslerine dönüşmesi, a ≈ u: *alma* ≈ *ulma* “elma”, *saqal* ≈ *suqal* “sakal”, a ≈ i: *altin* ≈ *iltan* “altın”, *bal* ≈ *pil* “bal”; sert s ünsüzü yerine ş sesinin kullanılması, s ≈ ş: *suy* ≈ *suw* ≈ *sub* ≈ *suv* ≈ *šiv/šiw*; kelime içindeki d, t, z, j seslerinin yerine r sesinin geçmesi, d ≈ t ≈ z ≈ j ≈ r: *adaq* ≈ *atax* ≈ *azaq* ≈ *ajaq* ≈ *ura* “ayak”, *qazan* ≈ *quran* “kazan”, rotasizm olayının söz sonunda da geçerli olması z ≈ r: *qiz* ≈ *xer* “kız”, *muz* ≈ *buz* ≈ *par* “buz”; lambdasizm olayının bulunması, š ≈ s ≈ l: *qis* ≈ *qiš* ≈ *xel* “kış”, *tüş* ≈ *tüs* ≈ *telek* “düş, rüya”; yumuşak ve ötümsüz ünsüzlerin yanı sıra damaksız ünsüzlerin de bulunması. Çuvaş dilinin gelişme süreci diğer Türk dillerinden farklıdır ve Fin-Ugor ve Slav dilleriyle yoğun ilişki içerisinde bulunduğundan söz varlığında çok farklı kelime tabakasına rastlanır. Diğer Türk dillerinde bulunmayan kelimeler arasına bilim adamı Çuvaş dilindeki *tula* “buğday”, *samsa* “burun”, *majar* “ceviz, fındık”, *kurka* “kepçe”, *aram* “kadın”, *šin* “insan, kişi” vb. sözcükleri örnek gösterir. Sıralanan sözcüklerin bazılarında diğer Türk dillerinde çok nadir rastlanır. Örneğin Kazak dilindeki “taş balbal” anlamını veren *šin tas* kelime grubu bünyesindeki *šin* sözcüğü “insan, kişi” anlamındadır. Türk halkı tarihinden bilgi sunan taş heykellerin içindeki insan biçiminde yapılanlarına “sın tas” denmesi, *šin tas* ifadesinin semantik açıdan “taş insan/taştan yapılan insan heykeli” kavramla-

rından ortaya çıktığı açıktır. Farklı bir gelişme gösteren Çuvaş dilinin gramer yapısında da diğer Türk dillerinden farklı morfolojik ve sentaktik özelliklerin bulunduğu malumdur.

II. Oğuz grubunun başlıca fonetik özellikleri: sekiz kısa ünlü sesin bulunması; dar ünlülerin eklerde kullanılması; *q/k, t* seslerinin söz başında yumuşaması; *γ, g* seslerinin söz sonunda korunması ve bazı eklerde bu seslerin düşmesi; kelime başındaki *p/b* sesinin düşmesi, vb. Gramer özellikleri: ilgi hâlinde *-in//-iη*, belirtme hâlinde *-niη//niη(-nijη)*, *-nill//ni(-nij)*, *-ij* eklerinin kullanılması; yönelme hâlinin *-a* biçiminin, birinci şahıs çoğul biçiminin tam şekli ile birlikte *-je* ekinin bulunması; isim-fiilin *-miş//miş* biçiminin, istek kipinin *-sij* biçiminin bulunması, vb.

Oğuz grubu üç alt gruba ayrılır: 1. Oğuz-Türkmen alt grubu (Orta Türkçe dönemi Oğuzlarının dili, Türkmenler dili, Truhmen dili); 2. Oğuz-Bulgar alt grubu (Eski Peçenek, Tork, Berendi, Kovuy dilleri, Gagauz, Balkan Türkleri dilleri); 3. Oğuz-Selçuk alt grubu (Eski Selçuk, Eski Osmanlı Türkleri dilleri, Azerbaycan, Türk dilleri).

III. Kıpçak grubu üç alt gruba ayrılır: 1. Kıpçak-Polovets alt grubu (Eski Polovets, Karaim, Karaçay-Balkar, Kumuk, Kırım Tatarları dilleri); 2. Kıpçak-Bulgar alt grubu (Batı Altın Orda edebî dili, Tatar, Başkurt dilleri); 3. Kıpçak-Nogay alt grubu (Kazak Nogay, Karakalpak dilleri, Özbek dilinin Kıpçak diyalekti). Kıpçak grubunun başlıca fonetik özellikleri: sekiz veya dokuz ünlü ses bulunur; eklerde dudak ünlüleri kullanılmaz; yuvarlak ünlü uyumu zayıftır; uzun ünlüler yoktur; *γ, g* sesleri söz sonunda *j, w, v* seslerine değişir; kelime başındaki *j ≈ š ≈ dž* sesleri nöbetleşe kullanılır.

IV. Karluk grubu (Karahanlılar Devleti dili, Karluk-Harezmi dili, Çağatay, Eski Özbek dilleri ve Uygur, Özbek dilleri). Fonetik özellikleri: ünlü sayısı altı ila dokuz arasında değişir; *p, t, k* ünsüzleri ötümlülemez; söz sonunda *γ, g, q, k* sesleri korunmuştur. Gramer özellikleri: toplama sayı sıfatı *-ayul//egü* ekiyle kurulur; isim-fiilin *-γul//gü* biçimlerine de rastlanır. Karluk grubunun bir başka özelliği de bu gruptaki dillerin kelime hazinesinde Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin çok olmasıdır.

Doğu Hun dilleri iki gruptan oluşur. I. Uygur-Oğuz grubunun başlıca özellikleri: *j* sesi, söz içinde *d*, *t*, *z* seslerine, söz sonunda *t*, *d* seslerine değişir; söz sonunda *γ*, *g* sesleri korunur. Kendi içerisinde üç alt gruba ayrılır: 1. Uygur-Tuva (Tukyu) dilleri (Orhun-Yenisey yazıtları dili, Eski Uygur dili, Tuva, Karagas dilleri) alt grubunun fonetik özellikleri: Söz içinde *t* $\approx$ *z* $\approx$ *j* seslerinin yerine *w* sesi kullanılır; kelime sonundaki *d*, *j* sesleri *t* sesine değişir; söz sonunda *γ*, *g* sesleri, ekin köke eklendiği kısımlarda *lt*, *rt* ses dizileri korunur. Gramer özellikleri: *-ar// -er* sıfat-fiil eki yerine *-ur// -ür*, *-ir// -er* eki, şart eki olarak *-sar// -ser* eki kullanılır. 2. Yakut dili alt grubuna sadece Yakut dili girer. Başlıca özellikleri: söz içinde *d*, *z*, *j* sesleri *e* sesine değişir. 3. Hakas dilleri iki alt gruba ayrılır: a) Hakas dili, Şor dilinin Uras diyalekti, Sarı Uygur dili, Tatar dilinin Çulum, Kamasin diyalektleri dâhil olur; b) Şor dilinin Kondom diyalekti, Altay dilinin kuzey diyalektleri girer. Başlıca özellikleri: söz içinde *t* $\approx$ *d* $\approx$ *j* sesleri yerine *z* sesi bulunur, kelime sonundaki *j* sesi, *s* $\approx$ *z* seslerine, kelime başındaki *j* $\approx$ *ž* $\approx$ *dž* $\approx$ *d* $\approx$ *s* sesleri *č*, *n*, *η* seslerine değişir.

II. Kırgız-Kıpçak grubuna eski Kırgız, çağdaş Kırgız ve Altay dilleri girer. Esas fonetik özellikleri: tam teşekküllü sekiz normal ve altı veya sekiz ikincil uzun ünlü bulunur; dudak uyumu iyi korunmuştur.¹ N. A. Baskakov'un jeneolojik tasnifi, Türk dillerinin özellikleri, o dilleri konuşan halkların tarihî gelişmesi ışığında yapılan sınıflandırma olarak kabul edilir.

Türk dillerinin belirli gruplarına dâhil olan dillerin fonetik sistemi ile leksik ve gramer yapısının özelliklerini daha geniş inceleyen, belirli grupları kendi içerisinde sınıflandırmaya yönelik tasnifler de vardır.

Kıpçak Grubu Dillerinin Tasnifi. R. G. Ahmetyanov, N. A. Baskakov'un Türk dillerine yaptığı jeneolojik tasnifin önemine işaret ederek Kıpçak kolundaki dillerin yeni tasnifini önerir. Bilim adamı konuyla ilgili "Dilleri köken bakımından sınıflandırırken öncelikle onların eş zamanlı durumunu oluşturan art zamanlı gelişme seyri-

¹ Baskakov N.A. Vvedeniye v İzüçeniye Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin İncelenmesine Giriş). – Moskva, 1969. – s. 230-342.

ni belirlemek gerekir. Bunun için dillerin akrabalığını yansıtan değişik fonetik unsurların genelinden, birbiriyle bağlı olan değişimleri, tarihî sürecin bütününe oluşturan fonetik kuralları ayırmak çok önemlidir"¹ şeklindeki görüşlerini belirtir ve birbirine bağlı olarak meydana gelmeyen ses değişimleri arasında ilişki olmadığından bu değişimlerin jeneolojik tasnif için önemli olmadığını ifade eder. Akıcı ünsüzlerin benzeşme ve aykırılışma etkileşimlerine büyük önem veren araştırmacı, yaygın ses bilgisi özelliklerinin yanı sıra söz konusu kurallarla ilgili olarak ortaya çıkan değişimleri de esasa alıp Kıpçak dillerini iki gruba ayırır: 1. Benzeşme ve aykırılışma olayları çok gelişen diller: Kırgız, Başkurt, Kazak, Karakalpak dilleri; 2. Benzeşme ve aykırılışma olayları pek gelişmeyen diller: Kazan Tatarları dili, Özbek dilinin Kıpçak diyalekti, Tatar, Kumuk dilleri, Sibiryaya Tatarları dili, Karaim, Karaçay-Balkar, Nogay dilleri.²

Son yıllarda Türk dillerini tarihî ve jeneolojik açıdan sınıflandırma konusuna, belirli dil dallarının çeşitlenme devirlerine, dilin lokalizasyonuna ilişkin pek çok görüşler ortaya atılmaktadır.³ Genetik tasnif yapmak için dil malzemesinin zengin olmasının, mümkün olduğunca tüm dillerin tam kapsanmasının şart olduğu vurgulanmaktadır. Türk dillerinin yaygın tasnifi (N. A. Baskakov'un tasnifi) yapılaberi yarım asır kadar süre geçmiştir. Türk dil biliminde pek çok yeni araştırmalar yapılmış, Türk dillerini araştırma kapsamı genişlemiştir.

Türk Dillerinin Glottokronolojik Tasnifi. Türk dilleri ile diyalektleri üzerine son dönemlerde yapılan sınıflandırmalardan biri olan ve dil bilimsel istatistik yöntemine dayanan O. A. Mudrak'ın glottokronolojik tasnifinde Türk dillerinin farklılaşması, tarihî olaylarla uyumlu bir şekilde verilmiştir.

¹ Ahmetyanov R.G. O Geneologičeskoy Klassifikatsii Kıpçakskih Tyurkskih Yazıkov (Kıpçak Kolu Türk Dillerinin Jeneolojik Tasnifi Hakkında) // Sovyetskaya Tyurkologiya. – 1978. – № 6. – s. 31.

² Ahmetyanov R.G. O Geneologičeskoy Klassifikatsii Kıpçakskih Tyurkskih Yazıkov (Kıpçak Kolu Türk Dillerinin Jeneolojik Tasnifi Hakkında) // Sovyetskaya Tyurkologiya. 1978. – № 6. – s. 32, 38.

³ Svravitelno-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri). – Moskva, 2002. – s. 713-737.

Bilim insanı, Türk dillerine yapılan eski sınıflandırmalardaki eksikliklerin sebepleri ile günümüzdeki imkânları belirtir: Türk dillerinin karşılaştırmalı-tarihî grameri ile tarihî diyalektolojisi yeteri kadar araştırılmadı, fonetik benzerlikler ile tarihî morfoloji alanında malzemeler yeterli değildi; mevcut kaynaklar üzerinde yapılan tarihî karşılaştırmalı incelemeler günümüzde Türk dilleri arasındaki sabit benzerlikleri tespit etme olanağı sunar; tarihî ve kültürel bakımdan ispat edilebilen alıntı kelimeler (kaynak olarak genelde günümüzde belirli bölgede yaygınlaşan edebî dil veya Orta Türkçe dönemine ait edebî dillerden biri alınır), tarihî-karşılaştırmalı tahlil için alınan kaynakların az bir kısmını kapsadığında dilin yeniden onarılmasını ve sınıflandırılmasını büyük ölçüde engeller; Türk dilleri, dilleri sınıflandırmada ve kronolojik araştırma yapmada değişik metotları kullanmak için gerekli dil malzemeleri bakımından oldukça zengindir; öncelikle, söz konusu dillerin kapsamı çok geniştir (en azından çağdaş otuz beş dil ve diyalektle, yazılı kaynaklara sahip Eski ve Orta Türkçe dönemi dilleri üzerinde çalışmak mümkündür); ikincisi, bu diller çok gençtir ve Türk halklarının tarihiyle ilgili bol malzemeye sahiptir. Bunlardan yararlanarak Türk dillerinin genetik tasnifini gerçek tarihî terimlerle sunmak mümkündür.¹

Türk dillerinin doğru bir şekilde sınıflandırılmasının proto dili canlandırmanın çeşitli versiyonlarına, sınıflandırmanın her ayrıntısına bağlı olduğuna, bu bağlamda dilin kronolojisi ve lokalizasyonu dikkate alınmadığında alıntı sözcüklerle ilgili değerlendirmeler yapmanın mümkün olmadığına önem veren O. A. Mudrak, Türk dilleri Bulgar grubunun glottokronolojisini tespit etmedeki ses denklikleri hakkında şu değerlendirmede bulunur: Samoyed dilleri, Türk dillerine özgü *r*, *z* seslerinin değişme olaylarını Ana Türkçeden veya Bulgar dili gibi eski niteliğe sahip Türk dilinden almış olabilir. Bu,

¹ Mudrak O.A. Klassifikatsiya Tyurkskih Yazıkov i Diyalektov: (s Pomoşyuu Metodov Glottohronologii na Osnove Voprosov po Morfologii i İstori.eskoy Fonetike) (Türk Dillerinin ve Diyalektlerinin Sınıflandırılması: Morfoloji ve Tarihî Fonetik Sorunlar Temelinde Glottokronoloji Metotları Yardımı ile). – Moskva: RGGU, 2009. – s. 15-32.

genelde “rotasizm” veya “zetasizm” olayına bağlıdır. Ayrıca, bazı durumlarda söz konusu ses denklikleri dil değişimlerinin kronolojisini yapmaya, hatta çoğu zaman bu tür değişimleri doğrulamaya yardımcı olur; Türk dilleri dallarından birine dâhil olan Bulgar dilinin eski durumuna ilişkin değerlendirmeler genelde bahis konusu ses denkliklerine dayanır; Türk dillerinin ortak yapısını belirleyip onların jeneolojik şeceresini dil ilişkilerine, diyalektler arasında alıntı sözcüklerin artmasına neden olan göçebe yaşam aracılığı ile ortaya çıkarmanın bilimsel açıdan mümkün olmadığına dair anlayış, asılsız bir anlayıştır.¹

Bilim adamı, karşılaştırmalı tarihî dil bilimi çerçevesindeki görevleri tespit ederken dil olaylarındaki değişimlerin eski modellerine dayanmak gerektiğini; dalga misali olan diğer modellerin karşılaştırma yönteminin yapısına uygun olmadığını; fakat deyimlerin bir kısmıyla ilgili söz konusu deyimleri kullananlar arasında karşılıklı anlayış mevcut olduğu durumlarda “dalga” gibi olaylara sık karşılaşıldığını belirtir ve eklemeli dillerden olan Türk dillerini köken bakımından sınıflandırmak için gereken bilgiler üzerinde durur. Bilim adamına göre ünsüz sistemindeki birbirinin karşıtı olan, iki ayrı tipten sesleri ayırt etmek zordur. Diğer taraftan ünsüz sisteminin gelişme tarihî tipolojisi dilin değişme sürecinde söz konusu karşıt seslerin birbiri yerine kullanılmasının mümkün olduğunu da göstermektedir. Bu yüzden ana dili tek taraflı olarak yeniden kurmak söz konusu bile olmamalıdır. Ana Türkçenin ünsüz sistemini yeniden kurma, geleneksel Altay dilleri yapısına benzer. Özellikle bizim ilgimizi çeken husus, söz konusu Ana Türkçeyi yeniden kurma yönündeki tahminler olarak fonetik gelişmenin ilk sınıflandırmasıyla ilgili “Bulgar” ve “genel Türkçe” gruplarına ayrılma devrinin zaman (ve coğrafi bölge) bakımından uyumlu olmasıdır. Bulgar dilinin fonetik tarihinin ilk

¹ Mudrak O.A. Klassifikatsiya Tyurkskih Yazıkov i Diyalektov: (s Pomoşyu Metodov Glottohronologii na Osnove Voprosov po Morfologii i İstori.eskoj Fonetike) (Türk Dillerinin ve Diyalektlerinin Sınıflandırılması: Morfoloji ve Tarihî Fonetik Sorunlar Temelinde Glottokronoloji Metotları Yardımı ile). – Moskva: RGGU, 2009. – s. 15-36.

aşamaları, eski Bulgar grubuna dâhil olan dillerdeki dil değişimlerinin yardımı ile ortaya çıkar.¹

O. A. Mudrak, Ana Türkçenin çeşitlenme devrelerini ve dil grupları ile belirli dillerin ayrılma devrelerini gösterir. Türk dillerine yapılan söz konusu glottokronolojik tasnife göre Ana Türkçenin çeşitlenme devresi, Bulgar grubunun Ana Türkçeden ayrılması ile açıklanır. MS I. yüzyılda Sibirya dilleri, IV. yüzyılda Sibirya dilleri kolundaki Yakut, Tuva dilleri ve bir başka daldaki Oğuz, Karluk, Kıpçak kolları ayrılmıştır. Belirli dilleri bulunduran kolların içindeki ayrılma devreleri şema ile gösterilmiştir. Kıpçak dillerinin üç alt gruba bölünmesi 1010 yılında meydana gelen tarihî olaylara denk getirilmiştir. Dil grupları içindeki çeşitlenme süreçleri ile o dönemlerdeki göç süreçleri, Oğuzların yer değiştirmesine, Hazar Kağanlığı'nın tamamen yıkılmasına, Rus vakayinamelerindeki bilgilere göre Kıpçakların 1055 yılında Hazar Kağanlığı topraklarını işgal etmesine neden olur.

Başkurt dilinin Güney ve Doğu diyalektlerinin ayrılması 1780 yılındaki Ye. Pugaçev Ayaklanması'na denk getirilir. Bu dönemden itibaren başlayan iç anlaşmazlıklar ile ihtilaflar, güney ve doğu halkları arasındaki ilişkilerin kötüleşmesine neden olur ve bunun sonucunda Başkurt dilinin Güney ve Doğu diyalektleri ortaya çıkar. Başkurt dilinin edebî diline dayanan Batı Başkurt dili, Volga Tatarları ile Sibirya Tatarları dili, Kazak ve Karakalpak, Nogay dilleri yaklaşık 1560 yılında ayrılmaya başlar. Kazak, Karakalpak, Nogay dillerinin dallanması Korkunç İvan'ın Kazak Hanlığı'nı işgal etmesi ve Nogay Ordası'nın çökmesi ile bağlantılı olarak meydana gelen bir süreçtir. Mişer Tatarları dili Tatar dilinden Altın Orda'nın çöküşü olan 1430 yıllarında ayrılır. Nogay dilinin Kazak dilinden ayrılması ve Kumuk ve Karaçay-Balkar dillerinin dağılması, Aksak Timur'un düzenlediği

¹ Mudrak O.A. Klassifikatsiya Tyurkskih Yazıkov i Diyalektov: (s Pomoşyu Metodov Glottohronologii na Osnove Voprosov po Morfologii i İstori.eskoy Fonetike) (Türk Dillerinin ve Diyalektlerinin Sınıflandırılması: Morfoloji ve Tarihî Fonetik Sorunlar Temelinde Glottokronoloji Metotları Yardımı ile). – Moskva: RGGU, 2009. – s. 36.

sefere denk gelir (1380). Volga Tatarları ile Başkurtlar, Cengiz Han'ın komutanı Sübedey'in Volga bölgesine yaptığı ilk sefer sırasındaki Kalka Nehri Muharebesi'nden (1223–1224) sonra ayrı ayrı ortaya çıkmaya başlarlar.

O. A. Mudrak'ın Kıpçak dillerinin dağılma süreci hakkındaki görüşleri şöyle özetlenebilir: 1030-1050 yılları arasında Doğu bozkırından gelen Kıpçak halkının etkisi ile Hazar Kağanlığı yıkılır. Kıpçak dillerinin ayrılması (940), Kırgız Kağanlığı'nın 936 yılındaki çöküşü ile, günümüz Doğu Kazakistan bölgesinde Cungarlarla yaşanan olaylarla doğrudan ilişkilidir. Karaçay-Balkar Kumuk, Kırım Tatarları dillerinin ayrılması 1380 yılındaki Aksak Timur seferi ile ilgili iken, Başkurt, Tatar dillerinin ayrılması 1430 yıllarında Altın Orda'nın yıkılmasına, Kazak, Karakalpak, Nogay dillerinin ayrılması ise 1560 yılında Nogay Ordası'nın yıkılmasına denk gelir.¹

Türk dillerinin öz söz varlığı üzerinde yapılan ve leksik istatistik metoda dayanan Türk dillerinin glottokronolojik şeceresi, incelenen dil malzemelerinin zengin olmasından ve matematik-matriks formlerinin net olmasından dolayı geleneksel tasnifle kıyaslandığında Türk dilleri arasındaki akrabalık düzeyi, uzak ve yakınlığı hakkında daha net bilgi sunma imkânına sahiptir. Dilleri bir arada bulunduran büyük ve küçük gruptaki ayrılma devreleri ile belirli dillerin ortaya çıkma sürelerinde ise sapmalar olma ihtimali vardır.

Kazak halkı tarihinde XV. yüzyılda yaşanan olayların büyük öneme sahip olduğu malumdur. Ebulhayr Han'ın idaresi altındaki "Kazak topluluğu", 1459 yılında Canibek ve Kerey'in önderliğinde Moğol Hanlığı'na doğru gider. Bu dönemde Yedisu bölgesinde *Kazak-Özbek* etnonimi yaygın olarak kullanılır. Muhammed Haydar'ın eserinde iki sözcükten oluşan *Kazak-Özbek* sözcüğü etnik açıdan ayrılmadan kullanılır. Göçebe Özbeklerin yöneticisi olan Muhammed

¹ Mudrak O.A. Klassifikatsiya Tyurkskih Yazıkov i Diyalektov: (s Pomoşyü Metodov Glottohronologii na Osnove Voprosov po Morfologii i İstori.eskoy Fonetike) (Türk Dillerinin ve Diyalektlerinin Sınıflandırılması: Morfoloji ve Tarihî Fonetik Sorunlar Temelinde Glottokronoloji Metotları Yardımı ile). – Moskva: RGGU, 2009. – s. 36.

Şeybani Han (1451-1510) da Kazaklarla Özbeklerin etnik yapısını bölmeden tek halk olarak değerlendirir. 1459 yılındaki olaydan sonra *qazaq* sözcüğünün etnik ad olarak kullanılması Batı Yedisu bölgesinden başlar. 1468 yılında Ebulhayr Han vefat ettikten sonra Canibek Han ve Kerey Han'ın oğlu Börke, Özbek ulusuna tekrar dönüp iktidar mücadelesine başlarlar ve bunun neticesinde tarih sahnesinde Kazak ulusunun devleti Kazak Hanlığı boy gösterir.¹ Kazak Hanlığı'nın kurulması halk dilinin sistemleşmesinde, gelişme yönünün bir düzene girmesinde etkili olmuştur. Ancak Kazak Hanlığı kurulana kadar da halkın söz konusu dili konuştuğunu akıllardan çıkarmak gerekir.

Türk halkları yaşamındaki tarihî olaylarla bağlantılı olarak biri zirveye ulaşan, biri çöküş yaşayan, bir başkası yeniden kurulan, diğeri de yıkılan devlet düzeyindeki Türk birlikleri ile kağanlıkları bünyesindeki Türk halklarının dilleri daima gelişme göstermiştir. Çağdaş Türk dillerinin hepsinin temel söz varlığı ile fonetik sistemi, morfolojik özellikleri daha o dönemlerde Ana Türkçe bünyesinde oluşarak daha sonraki dönemlerin dil kollarına dâhil olan diyalektleri meydana getirmiştir. Bu nedenle dil gelişmesi ile Türk halkları yaşamındaki tarihî olaylar nedeniyle bağımsız dil olarak ortaya çıkan dillerin tamamında Ana Türkçenin izleri ve büyük kolların özellikleri korunmuştur. Bahis konusu dillerin yeni özellikler edinmesi ise dil evriminin doğal kurallarındandır.

¹ bk.: Tüymebayev J.K. İstoriya Tyurko-Kazahsko-Mongolskih Etnoyazıkovih Vzaimootnoşeni (Türk-Kazak-Moğol Dil İlişkileri Tarihi)– Astana, 2008. – s. 169.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK DİLLERİNİN YAPISI. FONOLOJİ. MORFOLOJİ

§ 1. Türk Dillerinde Vurgu, Uyum, Hece

Eklemlilik, köklerin ve gövdelerin, onlara eklenen eklerin belirli standartlara, kurallara, aşamalara göre kurulduğu bir yapıdır. Yapı bakımından eklemeli diller sırasında yer alan Türk dillerinin sahip olduğu temel özellikler tüm dil düzeyleri için geçerlidir.

Vurgu ve Tonlama. Kelime bünyesindeki belirli bir hecenin üzerine baskı yapılarak söylenmesi ile ilgili olan vurgu, söyleyiş sürecinin eksiksiz olduğunu gösterir. Vurgu ve tonlama, kelimenin leksik anlamı ile morfolojik oluşumunu belirleme, kelimenin bütünlüğünü sağlama, dilin doğru telaffuzunu oluşturma açısından son derece önemlidir. Türk dillerine özgü vurgu ve ahenk, onların esas yapısına uygun olarak ortaya çıkan olaydır.¹

Fonetik yapısına göre vurgu, *ahenkli-dinamik vurgu* ve *yankılı-melodik vurgu* olmak üzere ikiye ayrılır. E. V. Tenişev, Ana Altay dilinde iki çeşit vurgunun olmuş olabileceğini belirtir: ilk hecede melodik ve dinamik vurgu; ilk hecede dinamik, ikinci ve üçüncü hecelerde melodik vurgu². Günümüzde Altay dil grubuna dâhil olan diller de

¹ Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Fonetika (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri. Fonetik). –Moskva: Nauka, 1984. – s. 403-410.

² Tenişev E.V. Altayskiye Yazıki // Yazıki Mira: Tyurkskiye Yazıki (Altay Dilleri// Dünya Dilleri: Türk Dilleri). – Moskva, 1996. – s. 9.

kelimelerin (Türk, Moğol, Tunguz, Kore) ilk hecesine dinamik hızlı vurgu, iki ve çok hecelilerin son hecesine melodik vurgu egemendir.¹

Dinamik vurgu, kelime bünyesindeki belirli bir hecenin diğer hecelere nazaran daha hızlı telaffuz edilmesi; melodik vurgu ise, vurgulu hecenin diğer hecelere göre daha melodik, müzikli ton ile telaffuz edilmesidir. Vurgunun, *cümle vurgusu*, *niceliksel vurgu*, *sözcük vurgusu*, *mantıksal vurgu*, *serbest vurgu*, *değişken vurgu*, *soluk vurgusu*, *yardımcı vurgu* gibi çeşitleri vardır. *Serbest vurgu*, sözcük bünyesindeki belirli bir heceye bağımlı olmayan, herhangi bir heceye yapılabilecek vurgu; *niceliksel vurgu*, kelime bünyesindeki vurgulu hecenin ünlü sesinin diğer hecelerdeki ünlülere nazaran daha uzun telaffuz edildiği vurgu; *değişken vurgu*, kelimedeki yeri sabit olmayan, bir heceden bir sonraki heceye değişen vurgu; *yardımcıvurgu*, çok heceli sözcüklerin son hecesine yapılan vurgu; *soluk vurgusu*, sesleme (fonasyon) hava akımı hızına bağlı yapılan ; *mantıksal vurgu*, cümledeki bir sözcüğe dikkatleri çekmek için özel bir ritimle iletilen vurgu; *durağan vurgu*, sabit ve belirli bir yeri olan bir vurgu; *cümle vurgusu*, konuşma sırasında cümle unsurlarını bir araya getirip daha baskın ifade eden vurgu; *sözcük vurgusu*, cümle içerisinde bir sözcüğün belirli ünlüsüne yapılan vurgu çeşididir.

Tarihî-tipolojik karşılaştırmalara göre Türk dillerindeki ilk hece, uyumu sağlamak ve yönlendirmek için güçlü ve hızlı olmalıdır. Bu nedenle Türk dillerine özgü ünlü seslerin uyumu kökteki esas vurgu üzerine kurulur. Vurgunun melodik niteliği, cümlelerin anlamına (olumlu cümle, olumsuz cümle, soru cümlesi, ünlem cümlesi vs.) göre değişir ve bu olay, Türk dillerindeki sözcük vurgusu ile cümle vurgusu arasındaki ilişki ile açıklanır. Türk dillerinde vurgu genelde son hece üzerindedir. Emir anlamındaki iki heceli fiillerde vurgu ilk hecede, yine emir anlamındaki üç heceli fiillerde vurgu ikinci hecede bulunur. Bazı dillerde vurgu, ünlü seslerin geniş veya darlığına, farklı bir deyişle duyulmadaki netlik seviyesine göre ilk veya ikinci hecede bulunabilir. Örneğin, Çuvaş dilindeki uzun ve tempolu vurgu, ünlü

¹ Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics. – Wiesbaden, 1965.

seslerin netlik seviyesine göre belirlenir: Kelime bünyesinde sadece geniş ünlüler varsa vurgu sadece son hecede (*samana* “vakit”, *kinemej* “nine”); kelime bünyesinde net olmayan dar ünlüler varsa ilk hecede bulunur (*kēmēl* 1 “gümüş”, *kāmällä* “neşeli, güler yüzlü”). Sıfatların pekiştirilmiş biçimlerinde ilk hece daha baskın söylenir (*appaq, qapqara, sapsari*). Ayrıca bazı Türk dillerinde ek morfemlerin vurgulanma imkânları da farklılık sergiler. Bazı ekler vurgulanarak söylenmeye eğilimli iken bazı ekler vurgu istemez. Türk dillerinde vurgunun doğru bir şekilde kullanılmaması, konuşma sürecinin niteliği ile içeriğini olumsuz etkiler, cümlelerin anlamını bozabilir. Konuşmanın eksiksiz olması vurgunun kelimenin tam ve bağımsız yapısal niteliğini sağlayan düzenleyici ve toplayıcı işlevi; konuşma akışındaki sözcük silsilesinden sözcükleri birbirinden ayırt etmeye yönelik sınırlayıcı işlevi; sözcüklerin leksik ve semantik anlamını, gramer biçimlerinin ayırt eden anlam verici işlevi; duygu ve düşüncenin şiddetini gösterme işlevi gibi dil düzenindeki esas işlevini belirler.

Türk dillerindeki vurgunun bazı durumlarda değişken olmasına, Türkçe kökenli sözcüklerin ilk başta tek heceli sözcüklere dayanmasına, bazı eklerin vurgulanma imkânının zayıflığına bağlı olarak vurgunun son hecede bulunması, eklemeli yapının oluşması ve sözcüklerin birden fazla heceli hale gelmeye başlaması ile birlikte meydana gelen bir olay olarak değerlendirilir. “Dilin polisentetik (çok bileşimli) veya biçimsiz oluşu eklemeliliğe dönüşmesi ile birlikte vurgu, tek heceli birkaç kökü tek gramer grubunda toplama yöntemine dönüşmüştür. Bu tür gruplardaki köklerden sadece biri (ilk sırada olanı) leksik anlama sahip olabilir. Diğerleri ise gramatik işlev üstlenir. İlk kökte bulunan vurgu, bir bütünlüğü belirtmek için bir sonraki heceye kayar.¹ Türk dillerindeki mantıksal vurgu, üç akustik unsurun tamamından oluşur. Ancak bunlardan biri baskın olup cümle düzeyindeki sınırlayıcı ve toplayıcı işlevleri yapma, tonlama bünyesindeki şekilleri gösterme görevi üstlenir.

¹ Tomanov M. Til Tariyhı Tuwralı Zerttewler (Dil Tarihi Üzerine Araştırmalar). – Almatı: Ğılım, 2002. – s. 100.

“Tonlama; kelimeyi, kelime grubunu, cümleyi söyleme tarzı, ses temposu, konuşmanın ritmik ve melodik yansımasıdır”.¹ Tonlama; melodi, ritim, tempo, hız, doğal ses, cümledeki kelimeler ile kelime gruplarını ayırarak söyleme işlevi gören mantıksal ve cümle vurgusu gibi birkaç önemli unsurdan oluşur. Genel olarak dil yapısında cümleyi sağlamlaştıran en önemli genel etkenler sırasında yer alan tonlama, Türk dillerinde de cümlenin iletişim türünü ayırma; belirli iletişim tiplerini ayrı gösterme; içeriğin özelliğini belirleme; metin bünyesindeki, diyalog esnasındaki cümleleri, bileşenleri birbirinden ayrı gösterme; ruh hâliyle ilgili değişik hâlleri iletme gibi önemli işlevler görür. Konuşma sürecindeki tonlama dalgası, amaca, duygu ve etkileme ifadesine bağlı olarak değişkenlik sergiler.

Ses Uyumları. Kelime bünyesindeki seslerin belirli bir düzene göre yerleşmesini sağlayan ses uyumu kuralı, Türk dillerine özgü özelliklerden biridir. Ses uyumunun kelimeye anlam bütünlüğü kazandıran vurgu ile ilişkili geliştiği biliniyor. “Kelime bünyesindeki hecelerin uygun bir şekilde fonetik bir bütünlük oluşturmasını ses uyumu olayı olarak değerlendirebiliriz.”²

Türk dillerindeki ünlü uyumlarının ünlülerin kelime içindeki dizilişlerine göre iki türü vardır: 1) Sözcüklerde art ünlülerden sonra art ünlülerin, ön ünlülerden sonra ön ünlülerin gelmesi kuralı; 2) Sözcükteki ünlülerin düz veya yuvarlak olmasıyla ilgili düzlük-yuvarlaklık uyumu kuralı. Orhun, Yenisey yazıtları metinleri, VI-IX. yüzyıl Türkleri dilinde ünlülerin artlık-önlük uyumunun sözcüğün ilk hecesinden son hecesine kadar esas olarak korunduğunu göstermektedir: *Qayanlıy bodun ertim, qayanım qanı? Ne qayanqa isig-küçig birürmen? - tir ermis. Ança tip, tabyaç qayanqa jayı bolmiş* KTD 9 “Kağanlı millet idim, kağanım hani? Hangi kağana işimi gücümü veriyorum?” dedi. Böyle diye Tabgaç kağanına düşman oldu” (Ayd. I, 173). Artlık-önlük uyumu çağdaş Türk dillerinde de oldukça iyi ko-

¹ Qaliyev Ğ. Til Bilimi terimlerinin Tüsindirme Sözdigi (Dil Bilimi Terimlerinin İzahlı Sözlüğü). – Almatı: Sözdik-Slovar, 2005. – s. 143.

² Tomanov M. Til Tarihi Tuwralı Zertewler (Dil Tarihi Üzerine Araştırmalar). – Almatı: Ğılım, 2002. – s. 101.

runmuştur: Eski Türkçede *jamay* “yama” (DTS. 231), Türkmencede *jamak*, Özbek, Azerbaycan dillerinde *jamaq*, Kazak, Karakalpak dillerinde *žamaaw*, Nogaycada *jamav*, Tatarcada *jamaw*; Kırgızcada *žamak*; Yakutçada *samaa*, Tuvacada *čamaški*, Hakasçada *nama*, Altaycada *damaa*.

Türk dillerindeki düzlük-yuvarlaklık uyumu, artlık-önlük uyumuna nazaran daha düzensizdir. Eski Türk yazıtları dilinde de düzlük yuvarlaklık uyumuna pek bulunmadığı, bulunduğu takdirde de ikinci heceyi aştığı durumların seyrek olduğu fark edilir: *Qurıyaru – kün batsıqıña, jıryaru – tün ortusınaru - anta içreki bodun qop maña körür, anča bodun qop itdim* KTg. 2 “Geride gün batısında, sol tarafta gece ortasında onun içindeki halkın çoğu bana tabi oldu, halkı onca çoğalttım” (Ayd. I, 168). Cümledeki *bodun* “halk”, *körür* “itaat eder, tâbi olur” sözcüklerinde dudak uyumuna tamamen uyulmuşken *ortusınaru* “ortasında” sözcüğünde üçüncü hecede uyum bozulmuş, *qurıyaru* “geriye doğru” sözcüğünde ise yuvarlaklık uyumuna hiç uyulmamıştır.

Çağdaş Türk dillerinde de düzlük-yuvarlaklık uyumu aynı nitelikte değildir: Kzk., Kkp. *tüzüw*, Özb. *tüzük*, Trkm. *düzüw* “düz”, Tat. *tözek*; Kzk. *oqtaw*, Krg. *oktoo*, Kkp. *oqlaw*, Nog., Trkm. *oklow*, Tat. *uqlaw* “oklava”; Kzk. *küzew/küzek/küzdeu*, Krg. *küzöö*, Tuv. *küzeg*, Yak. *kühün*, Tat., Bşk. *küzäk*; Eski Türkçe *küdegü/küjege* “damat, güvey” (DTS. 324), (İDTYa. 329), Kzk. *küjew*, Krg. *küjoo/küjov*, Nog. *kjev*, Özb. *küjev*, Tat. *kijav*, Tuv. *küdee*, Uyg. *küj* (*oyul*), *kerü*; Eski Türkçede *kösägü* “maşa, köşeği” (İDTYa. 328), Kzk., Kkp. *kösew*, Krg. *kösöö/kösöv*, Nog. *köseu*, Uyg. *kösäj*. Çağdaş Türk dilleri arasında dudak uyumu Kırgızcada ve Türkiye Türkçesinde güçlüyken diğer Türk dillerinin çoğunda yarı yarıyadır.. Örneğin, Kazak dilindeki *tolyaq* “doğum sancısı” ve *tolyaw* “geleneksel şiir türü” sözcükleri Kırgızcada *tolqok* ≈ *tolgoo* biçimindedir.

Kimi Türk dillerin de dudak uyumu görülmez. Dudak uyumu yarı yarıya korunan dillerde ise kök durumundaki sözcüğünün yuvarlaklık niteliği genelde ilk iki hecede korunur ve daha sonraki hecelerde uyum bozulur. Ünsüz seslerin ses tellerinde titreşime uğrayıp

uğramamasına göre ötümlü veya ötümsüz söylenmesiyle ilgili olarak düzeni koruması, ünlülerin artlık-önlük uyumuna bağlıdır. Azerice de hem artlık-önlük uyumu, hem düzlük-yuvarlaklık uyumu vardır. Bunlardan ancak artlık-önlük uyumu düzenlidir (*joldaşlar* “yoldaşlar, arkadaşlar”, *körürsän* “görürsün”). Dudak uyumu ise sınırlıdır ve sadece dar ünlülerde korunmuştur: *otururdum* “oturuyordum”, *güçlü* “güçlü”. Altaycada hem kalınlık-incelik, hem düzlük-yuvarlaklık uyumu düzenli olarak korunmuştur: *bolgon* “olmuş”, *bilgir* “bilgili”, *kölgö* “göle”, *qızıl* “kırmızı”. Başkurt dilinde ses uyumlarından artlık-önlük uyumu düzenli bir şekilde korunmuştur (*alti* “altı”, *jaqşı* “iyi”, *kerpek* “kirpik”, *himëz* “şişman”), düzlük yuvarlaklık uyumu da vardır (*törlö* “türlü”), ayrıca ilerleyici ve gerileyici benzeşme etkisiyle ortaya çıkan ötümsüz ünsüzlerin ötümlüleşmesi de düzenlidir: *ikë kitap* “iki kitap”, *küg at* “boz at”. Bocuurd dilinde ünlü uyumu kalıntı olarak görülür ve kökler ile gövdelerde ünlü uyumuna uyulurken ek morfemlerde ünlü uyumu bozulur. Gagauz dilindeki Türkçe kökenli kelimeler artlık-önlük uyumuna tabidir (*alarim*, *bilärim*). Dudak uyumu gereği kökteki yuvarlak ünlüye göre ek bünyesindeki dar ünlüler yuvarlak ünlüye dönüşür: *dördünzü* “dördüncü”, *dokuzunžu* “dokuzuncu”. Kazak dilinde ünlü seslerin boğumlanma yakınlaşmasından ortaya çıkan artlık-önlük uyumu mevcuttur (*qızdarim* “kızlarım”, *inilerim* “küçük erkek kardeşlerim”), dudak uyumu zayıftır ve ikinci heceden sonraki dudak uyumu yazım kurallarında dikkate alınmaz. Karay dilindeki ses uyumu kuralı, kökteki veya ilk hecedeki ünlülerin oluşum noktasını belirleyen dilin ve dudağın hareketine göre gerçekleşir (*altimis* “altmış”, *jetmiş* “yetmiş”). Dudak uyumu zayıf olup ilk hecedeki yuvarlak ünlüler sadece bir sonraki hecedeki dar ünlüleri etkileyebilir (*kolum* “elim, kolum”). Kırgız dilindeki kısa ve uzun ünlülerin uyumu, dilin ve dudağın hareketine bağlıdır. Düzenli ve güçlü dudak uyumu vardır: *güldün*, *balada* “çocukta”, *okuçununun* “öğrencinin”. Salar dilinde ünlü uyumu zayıf olmakla birlikte damak ve dudak ünlülerinin uyumu fark edilir: *tutul* “yakalan”, *sekiz* “8”. Sarı Uygur dilinde ünlü uyumu düzenli değildir (*sıñgek* “sığır sineği, büve”, *erenda* “erekte”), iki heceli sözcüklerde ünlü uyumu ge-

nelde korunmuştur: *jumsaq* "yumuşak", *kelni* "hanımı, gelini". Tatar dilinde artlık-önlük uyumu Türkçe kökenli kelimelerde tamamen korunmuştur (*azrak* "daha az", *belmiçä* "bilmeden"), az da olsa dudak uyumu fark edilmesine rağmen, bu uyum (daha ziyade *o, ö, e* ünlüleriyle ilgilidir) yazıda gösterilmez: *bolotlo* → *bolitli* "bulutlu", *bötönlök* → *bötönlök* "bütünlük". Tatar dilinde ünsüzlerle ilgili ileyleyici ve gerileyici benzeşmelerin etkisi de çok görülür. Tofa dilinde ünlüler damak bakımından ön ve arka fonolojik sıraya göre uyuma girer: *iriq* "delik, yırtık", *irik* "çürük". Tuva dilinde artlık-önlük uyumu (*daştar* "taşlar", *pöşter* "selviler") genelde korunmuş, dudak uyumu ise ancak bazı durumlarda korunmuştur: *xolumnu* "elimi, kolumu". Türkiye Türkçesinde ses uyumlarını, artlık-önlük uyumu (*bende, arabayla*) ile düzlük-yuvarlaklık uyumundan (*oylum*), ünsüzlerin ötümlülük ötümsüzlük uyumundan (*taştan, demir*) görmek mümkündür. Ayrıca Türkiye Türkçesinde ünlüler ile ünsüzler arasındada da uyum vardır. Ön damak ünsüzleri ile art damak ünsüzleri yan yana gelemez. Örneğin, Türkçe sözcüklerde /g, k, l/ ön damak ünsüzlerinden sonra art ünlü gelemaz. Türkiye Türkçesindeki ses uyumuna uymayan sözcüklerin genelde yabancı kökenli olmasıyla birlikte bazı Türkçe asıllı sözcüklerde (*anne, kardeş*) ve tek biçimli eklerin (*-yor, -ken, -leyin, -mtırak*) eklendiği sözcüklerde ses uyumunun bozulduğu görülür. Türkmen dilinin ses sisteminde artlık-önlük (*çagalik* "çocuklu", *jigitler* "yiğitler") ve düzlük-yuvarlaklık uyumu (*odun*) vardır. Türkmen dilindeki bazı birleşik yapı, tek biçimden ibaret eklerin eklendiği sözcükler ile yabancı kökenli alıntı sözcükler artlık-önlük uyumuna uymaz. Bu özellik, Türk dillerinin çoğuna özgüdür. Edebî Özbek dilinde artlık-önlükve düzlük-yuvarlaklık uyumu geniş ölçüde bozulmuş olup ancak bazı ağızlarda fonetik kural düzeyinde kullanılır. Uygur dilinde ünlü uyumu genel olarak korunmuş olmasına rağmen uyuşmazlıklara sık rastlanır. Örneğin, aynı sözcükte hem ön dil, hem arka dil ünlüsü birlikte kullanılır: *altü* "altı", *toxsän* "doksan" vb. Uygur dilinde ses uyumunun bozulmuş olması dış etkenlerin etkisi olarak açıklanır. Hakas dilinde ünlülerin artlık-önlük uyumu genel olarak düzenlidir (*palixçi* "balıkçı", *istençiler* "hizmetçiler"),

dudak uyumu, damak uyumu ile birlikte sağlanır (*kümüs* "gümüş", *puluş* "karanın denize uzanmış bölümü, burun", *purun* "burun"), Rusçadan alınan sözcükler ses uyumuna tabi değildir. Halaç dilinde artlık-önlük uyumu genelde korunmuştur (*juoriş* "yürüyüş", *veriş* "veriş"). Halaç dilinin kimi diyalektlerinde ön ünlülerin yuvarlak versiyonlarının olmamasına bağlı olarak dudak uyumu düzensizliği görülür. Çuvaş dilindeki ünlü uyumu da artlık-önlük uyumu düzeyindedir (*jaltan* "köyden", *xirten* "kırdan, bozkırdan"), yuvarlaklık uyumu Yukarı diyalektinin ağızlarında görülür. Çuvaş dilinde ses uyumunun bozulmasının birkaç etmeni bulunmaktadır. İlk hecedeki ünlü ile ilgili olan artlık-önlük uyumu (*karga*, *kebege* "soba", *miltik* "tüfek"), düzlük-yuvarlaklık uyumu (*kuskun* "kuzgun", *köbük* "köpük" vb.) Şor dilinde de genel olarak korunmuştur. Türk dillerindeki ses uyumu düzeni, X-XI. yüzyıllardan itibaren yoğun dil ilişkisi nedeniyle değişime uğramıştır. Bazı Türk dillerindeki zaten zayıf olan yuvarlaklık uyumunun, oluşturulan yazım kuralları sonucunda iyice belirsizleştiğini görmek mümkündür.

Hece. Heceyi tespit ederek sınırını belirlemek Türk dil bilimindeki en zor sorunlardan biridir. Ünsüzlerin ön damak, arka damak çiftlerinin, ünlülerin ünlü uyumu ile ilgili çiftlerinin karşı konulması, ünlülerin kalınlık- incelik uyumu ile düzlük-yuvarlaklık uyumu gibi özellikler Türk dillerinin hece sisteminin özel ve tipolojik niteliğini sergiler. İlk hece, sonraki hecelerin kendisiyle ses uyumu kaidesine göre uyum sağlayacak fonetik versiyonunu ister. Ses uyumuna tabi olan eklemeli diller sırasında yer alan Türk dillerinin tarihî gelişme seyrini belirlemede hecenin yapısı ile türleri, onların birleşme uyumu çok önemlidir.

Dilin eklemelik özelliğinin doğrudan hecenin yapısına bağlı olmasıyla ilgili olarak Türk dillerindeki hecenin özelliklerini art zamanlı açıdan ayrıntılı bir şekilde incelemek, hecenin eş zamanlı durumunu derinden öğrenip Türkçe sözcüklerin etimolojik kökünü belirleyerek morfemlerin yapı ve anlam bakımından gelişme yönlerini tahmin etme ve bunun neticesinde eski yapıları yeniden kurma olanağı sağlar. Tüm dillerde olduğu gibi konuşma sırasındaki hava akımı-

nın (nefesin) bölünmesine dayanan hece, yan yana bulunan bir veya birkaç fonemin konuşma sırasında ara verilmeden söylenen bütün parçasıdır. Bilinçli insanoğlu dilinin oluşma devreleriyle, insanın fizyolojik ve boğumlama imkânlarıyla doğrudan bağlantılı olan hecenin konuşma sürecindeki hava akımı duraksamalarından oluştuğu net ise de hece yapısı ile ilgili gerçek tanımlama yapmanın kendine göre zorlukları bulunmaktadır. Hecenin özü (çekirdeği), anlam ayırıcı özelliğine sahip hece oluşturucu fonemlerden ve hece bölücü fonemlerden oluşabilir. Psikolojik bakımdan konuşma sürecindeki hava akışını hecelere bölmek zor değildir, bu bağlamda hece genel olay olarak değerlendirilir. Ancak çeşitli dil ailelerini bir araya getiren dünya dillerinin fonolojik, morfolojik, leksik düzenindeki özellikler, hece sorununu her dilin yapısına göre önce eş zamanlı bakımdan, daha sonra art zamanlı bakımdan incelemenin daha yararlı olduğunu göstermektedir. Hecenin genel yapısı, ancak çağdaş dillere artzamanlı ve yeniden kurma çalışmaları yapıldığı takdirde net belirginleşebilecektir. Yaşayan herhangi bir dilin istatistik durumu o dilin arkaik hecelerini hemen belirleme güvencesi veremez.

Genel dil bilimindeki hece araştırmalarında geçerli kuralların kuramsal ve yöntem bilimsel potansiyeli bütün dillerin hece özelliklerini, bu özelliklerin tarihî gelişme süreçlerini, hece bünyesindeki seslerin parçalanma yeteneğini, morfem, kelime ve kelime grupları ile ilişkisini açıklamak için hâlâ yetersiz kalmaktadır. Konuşma hareketindeki en küçük öge olan hece, konuşma sırasındaki duraklamalarla bölünen konuşma parçalarının kendi arasında yoğun ilişki içerisinde devam eden bir bütünlük silsilesi oluşturur. Hecede bu tür hava akımı duraksamaları, bölünmeleri söz konusu değildir. Bu nedenle hece seslerden ayrı ele alınmaz. Deneysel ses bilgisi araştırmacıları, bahis konusu basit eşzamanlı özelliklere dayanarak heceyi dil bilimciler ile psikologlar tarafından uydurulan kurgu kavramı olarak kabul ederler (E. Scripture, G. Panconcelli-Calzia). Konuşma sesleri, konuşma silsilesinden bağımsız dil birimi, fonemin söylenme biçimi olarak ayrılır. Hece sınırı ile morfem sınırı daima uyumlu olan hece sistemli dillerde de aynen böyledir. Bu nedenle heceyi, proto dil dö-

neminden bilgi sunan ve fonem, hece, morfem, sözcük işlevleri üstlenen dil biriminin, hece foneminin yansıması olarak ele almak mümkündür. "Hece genelde fonolojik dil bilimi olarak tanımlanır"¹ dense de karmaşık ses yapısı, işaretleme (significatum) özelliği, semantik yeteneği, işlevsel görevi fonolojinin sınırlarını aşarak dil düzeylerinin tümünü kapsadığını gösterir. Dil biliminde hece bünyesindeki sesleri genelde C ve V işaretleri ile belirtme geleneği mevcuttur: C (consonant), hece bünyesindeki ünsüz sesi; V (vocal), hece bünyesindeki ünlü sesi karşılar. Belirtilen işaretler temelinde hece yapısının nitelikleri gösterilir.

Türk dillerindeki hece sisteminin özellikleri şunlardır: hece sayısı, ünlülerin sayısına göre belirlenir; hece yapıcı ünlü sesler, kendisiyle birlikte bulunan ünsüzlerin akustik göstergesi işlevini üstlenir; hece, bir veya birkaç sestem oluşur; kelimeler, bir veya daha fazla heceden oluşur; kelimedeki sesin sayısına göre hece, tek sesli, iki sesli, üç sesli, dört sesli olur; hecenin Türk dillerine özgü yapısal çeşitleri V, CV, VC, CVC, VCC, CVCC modellerinden oluşur; hecedeki ünlü ön ise takımındaki ünsüzler ön, ünlüler kalın ise ünsüzler de kalın olur; hece sonundaki ünsüze nazaran hece başındaki ünsüz daha güçlü söylenir; ünsüzler kapalı hecede farklı şiddetteki nefesle söylenir; hece oluşturmada, hecenin bütünlüğünü korumada vurgu ile ses uyumu kuralının, ünsüz benzeşmelerinin işlevi önemlidir. Kaydedilen özellikler, Türk dillerinin ana yapısında baskın olan özelliklerdir, ayrıca Türk halkının yaşadığı dil ilişkisi süreci neticesinde meydana gelen fonetik, morfolojik, leksik özellikler Türk dillerinin hece yapısında da izler bırakmıştır. Örneğin, CCVC türündeki hecenin artması, söz konusu iletişimin etkisinin sonucu olduğu açıktır. Türk dillerinde hece, yapısı itibarıyla dört gruba ayrılır: tek ünlüden oluşan yalın hece (V): Eski Türkçe *i-raq* "ırak, uzak", Kzk. *a-jaq* "ayak", Trkm. *o-raq* "orak", Kum. *ö-güz* "öküz", TT. *ü-leš*, Krg. *u-šak* "ufak, küçük", Kkp.

¹ Qaliyev Ğ. Til Bilim Terimleriniñ Tüsindirme Sözdigi (Dil Bilimi Terimlerinin İzahlı Sözlüğü). – Almatı: Sözdik-Slovar, 2005. – s. 284; Trubetskoy N.S. Osnovi Fonologii (Fonolojinin Esasları). – Moskva, 1960. – s. 14-21; Zinder L.R. Obşaya Fonetika (Genel Ses Bilimi). – Moskva, 1979.

i-ni "erkek kardeş" vb.; ünlü ile biten açık hece (CV): Kzk. *qa-siğ* "kaşık", Nog. *ba-la* "çocuk", Alt. *če-ček* "çiçek", Krg. *čo-qu* "zirve"; ünlü ile başlayıp ünsüz ile biten kapalı hece (VC, VCC): Kzk. *as-tiğ* "tahıl", Kkp. *em-gek* "emek", Trkm. *aj-γir* "aygır", Eski Türkçe *art-ta* "arkada, geride", Kum. *ars-lan* "aslan", Kzk. *ört-te* "yangında", Nog. *ürk-ti* "ürktü"; ünsüz ile başlayıp ünsüz ile biten kapalı hece (CVC, CVCC): Kzk. *kel-di* "geldi", Kkp. *bar-dî* "gitti", TT. *e-şik*, Eski Türkçe *kert-ti*, Kzk. *žirt-ti* "yırttı", Kkp. *türt-ti* "dürttü, değdi". Kapalı hecelerin karmaşık biçimlerini oluşturan CCVC, CCVCC türleri, yabancı kökenli sözcüklere hastır: *trak-tor* "traktör", *sport-ši* "sporcu" vb. Uzun ünlüleri bulunduran dillerde hece türleri ünlülerin normal veya uzun söylenmesine bağlı olarak diğer dillerden farklılık sergiler: Alt. *e:-ri* "eyeri, eyer takımı", Krg. *u:-zi* "yeni doğurmuş memelinin ilk sütü, ağzı", Trkm. *ü:-ni* "sesi".¹

Türk dillerindeki hecenin tonlama, indirgeme, göçüşme, düşme, türeme ve benzeri morfonolojik olayların ortaya çıkmasındaki rolü, etkisi meselelerine büyük önem veren A. Aygabilov, Türk dillerinde geniş kullanılan ve bilenen hece türlerini incelemiştir. Bilim adamı, *äkireñde-* "büyüklenmek, kibirlenmek", *žapırağ* "yaprak", *bağiraj-* "gözlerini fal taşı gibi açmak", *atırap* "etraf, civar, bölge", *žadıra-* "şenlenmek, neşelenmek", *qağıra-* "ortadan ayrılmak" vb. sözcüklerin söylenme sırasında *ä-kreñ-de*, *ža-praq*, *ba-qraj*, *a-trap*, *ža-dra*, *qaq-ra* şeklinde hecelere ayrıldığına değinerek hece başında iki ünsüzün yan yana bulunmayacağına dair kuralı tekrar ele alma önerisinde bulunur ve "*b, p, t, d, k, q* patlayıcı sesleri, kendisinden sonra gelen *r* sesiyle birlikte kelime ortasındaki hecelerin ilk iki ünsüzünü oluşturabilir. Söz konusu pozisyondaki hecenin yazılma kuralını belirleyip *b* ile *r*, *p* ile *r* vb. seslerinin arasına ünlü sesin yazılması gerektiğini belirtsek de buna ilişkin söyleniş kuralının (orthoepy) nasıl olması gerektiği üzerinde henüz düşünmedik"² görüşünü ileri sürer. Araş-

¹ Baskakov N.A. İstoriko-Tipologičeskaya Fonologiya Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Tarihsel-Tipolojik Fonolojisi). – Moskva: Nauka, 1988. – s. 179-184.

² Aygabilov A. Qazaq Tiliniñ Morfonologiyası (Kazak Dili Morfonolojisi). – Almatı: Sanat, 1995. – s. 18.

tırmacı, belirttiği görüşle hecenin konuşma sürecinde beliren olay olmasından geçerli yazı kuralının Kazak dilindeki hece türleri ile hece sınırlarını ayırmada çelişiklere neden olabileceğini iletmek istemiştir. Hece yapısı ile sınırını belirlemede çelişkili konulara diğer Türk dillerinde de rastlanır.

Dilin en küçük birimi sayılan hece ile morfem, her zaman birbirine denk gelmez. "Kelimeler dizisinin bütünlüğünü sağlayan söylemdir. Söylem, kendi içinde birkaç semantik ve fonetik ögeye ayrılır. Sözcüğün bu şekilde sınıflandırılması, onun şekilbilgisel tahlile değil, akustik ve artikülasyon tahliline dayanır. Bu türden ses gruplarına ayrılan sözcük akımının küçük ögesi, heceyi meydana getirir. Hece, sözcük akımındaki aniden bölünerek söylenen bir sözcük grubu, bütünüdür".¹ Hece ile morfemin birbirine denk gelmemesi çekimli diller arasında bulunan Hami-Sami, Slav, Roman ve Cermen dillerine özgü bir özellik olsa da söz konusu özellik, eklemeli dillerden olan Türk dillerinde de görülür. Örneğin, Kazak dilindeki eş zamanlı açıdan iki heceli sayılan *bala* "çocuk" kelimesi *ba+la* veya *bal+a* olmak üzere iki heceye ayrılır, morfem ve bileşen tahlili temelinde *bala* sözcüğünü kök morfeme ve tarihî eke (Altay dillerindeki akrabalık sözcüklerinin bünyesinde *a ekinin bulunmasına dayanarak: *an+*a, *böl+*e "teyze çocukları", *zor+*a (Kzk. *jora-joldas* "eş dost"), *qud+*a "dünür", vb.) ayırmak mümkündür: *bal→balbal "balbal taşı" DTS. 80; Ye. 32; KTd. 16: *başlaju qırq az qayanıy balbal tiktım* "Kırk Az kağanından başlayıp balbal diktım" KTd. 25 (Ayd. I, 176) ~ Kzk., Kkp., Krg. *balbal* "balbal taşı". Moğol dilinde *bal balbalah* sözcük grubunun "tay durmak", "day day basmak" anlamları mevcuttur (MKS. 63). Türk halklarında balbal taşını dik olarak dikme geleneği, *balbal* sözcüğünün anlamına gerekçe teşkil ederken, *bala* sözcüğünün anlamına "tay durmak", "dik durmak" anlamı temel teşkil etmiştir. Böylece *bala* sözcüğünü *ba+la* biçiminde hecelere ayırdığımızda ilk hecenin kök morfemi tamamen kapsamadığını, bir kısmının ikinci hecenin bünyesine geçtiğini fark ederiz.

¹ Aralbayev J. Qazaq Fonetikası Boyınşa Etüdter (Kazak Ses Bilimi Üzerine İncelemeler). – Almatı: Gılım, 1988. – s. 96.

Hece ile morfemin birbirine tamamen denk geldiği, hem hecenin, hem de morfemin sabitliğini daima koruduğu diller de vardır. Söz konusu özellik, aslında hece ve tonlamanın önemli olduğu Çin-Tibet dil ailesinde bulunan Çin, Burma, Vietnam dillerine hastır. Tek heceli dillerde hece, değişmeyen boğumlanma olarak konuşma sırasındaki hava akışında hem fonolojik yapısını, hem de boğumlama-konuşma sınırını değiştirmez. Eklemeli yapıdaki çağdaş Türk dillerinin de çekimli yapı devrini başından geçirdiği dildeki iç çekim kalıntılarında fark edilmektedir. “Bundan sonra polisentetik yapı (kök dil) devrinin geldiğini, Türk dilleri gelişmesi sürecinde eklemelik yapısına kadar bükümlülük, sentetik devirlerden geçtiği görüşünü tanınmış Türkologların çoğu kabul eder”.¹ Heceli dillerde hecenin yapısı sade, ses yapısı çok karmaşıktır. Morfem ise fonolojik açıdan heceden kısa olmaz. Hece, morfemi yapan dil ögesi olduğundan morfem sınırı hecenin bünyesinden ayrılmaz ve hece yapısı bakımından foneme denk gelen birim olarak bilinir. Hece dili olmayan dillerin çoğunda bir hece iki morfemin parçalarını kapsayabilir, bir morfem iki heceden oluşabilir. Bahis konusu dillerde hece ve hecelere bölmenin, kelimenin anlamıyla ilgisi olmadığından hece, fonolojik birim olamaz. Heceyi fonoloji çerçevesi dışında değerlendirmek, heceyi doğal dil etkenlerinden uzaklaştırıp hece yapımı ve hece sınırlarını ayırma meselesinde büyük kuramsal çelişkiler meydana getirdiğinden heceyi bir bütün dil birimi, konuşanın bilincinde tanınan kavramın özü, çekirdeği olarak değerlendirmeye önem verilir.

Genel dil biliminde hecenin yapısını açıklamaya ilgili değişik yönde birkaç teori oluşmuştur. Bu teorilerden en çok yaygın olanları şunlardır:

1. Akıcılık (sonority) teorisi. Kelime yapımının akustik ölçütlerine dayanan bahse konu teoriye göre hece, akıcılık seviyesi yüksek ses ile akıcılık seviyesi düşük seslerin dizilmesidir (Otto Jespersen); seslerin akıcılık seviyesi aynı olmayıp gürültülü ünsüz seslerin akıcılık seviyesi en altta ise akıcılık bakımından en yüksek seviyede bulunan

¹ Sağındıqov B. Qazaq Tili Leksikası Damuwınıñ Etimologiyalıq Negizderi (Kazak Dili Söz varlığı Gelişmesinin Etimolojik Esasları). –Almatı: Sanat, 1994. – s. 5.

sesler ünlülerdir; hece oluşturmaya her ses katılabilir, akıcı öğelerin akıcı olmayan öğelerle uyumu hecenin temelini meydana getirir¹. Eş zamanlı bakımdan az gürültülü ünsüzler akustik özelliklerine bağlı olarak hece oluşturma yeteneğine sahip değildir. Akıcılık, ünlü sesler ile akıcı ünsüzlere özgü bir özelliktir. Akıcılık teorisi, seslerin insan sesiyle ilgili kısımlarına dayandığından heceleri ayırt etmenin akustik yönlerini tespit etmede iyi netice vermesine rağmen seslerin akıcılık seviyesinin söylenme sırasında değişebileceği hususunu açıklamada yeterli değildir.

2. Ekspirasyon teorisi. Adı geçen teoriye göre hece, konuşma sürecindeki hava akımının tek dalgasında söylenen ve kendi arasında uyumlu olan ses dizimidir (Stetson). Ses çıkarma, titreşimli dalgaların değişimine bağlı olduğundan nefesten çıkan hava hece yapımının fizyolojik temelidir. Hecenin sınırı ile hava akımı daima birbirine denk gelmeyebilir, tek fonasyon hava akışında birkaç hecenin söylenme ihtimali mevcuttur; hece yapımı, konuşma sırasındaki nefesten çıkan hava akımının bir kerelik genişleme veya daralma süreci neticesinde gerçekleşir. Ekspirasyon teorisi, sadece fizyolojik etkeleri temel olarak aldığından hece yapımı özelliklerini ayrıntılı bir şekilde açıklayamamıştır. Dil biliminde ekspirasyon teorisi ile akıcılık teorisinin ilkelerini ve yöntem bilimsel temellerini kullanarak hece yapısını anlatmaya çalışanlar da olmuştur (E. Sievers, W. Thomsen vb.). Bu yönü destekleyen bilim adamları ekspirasyon teorisi ile akıcılık teorisinin birbiriyle çelişmediğini, her ikisinin de sesin çeşitli seviyedeki akıcılık niteliğine, fonasyon hava akımı sıklığına dayandığını belirtirler.²

3. Kas gücü teorisi. Söz konusu teoriye göre hece, fonasyon hava akımının ses çıkarma organları kaslarının bir kerelik kasılması ve gevşemesi arasındaki süreçtir (L. V. Şçerba, vb.). Kas gücü teorisi, heceyi ses çıkarma organları kaslarının gevşemesi sırasında meydana gelen baskı temelinde oluşan konuşma hareketinin parçaları olarak

¹ Trubetskoy N.S. Osnovı Fonologii (Fonolojinin Esasları). – Moskva, 1960. – s. 12-13.

² Zinder L.R. Obşaya Fonetika (Genel Ses Bilimi). – Moskva, 1979. – s. 219

değerlendirir. Kas gücü teorisi, hece sınırlarını ayırt etme, hecenin yapısal özelliklerini açıklama konularında biraz netice elde etse de hece bilimi sorunlarını tamamen çözebilmiş değildir. Hece, dilin ses maddesini yapmada önemli işlev üstlenir. Her dil ancak kendine özgü hece türünü, seslerin hece bünyesindeki belirli pozisyonlarındaki kullanıma sınırları çerçevesinde tanımlar.

Her dilin hece yapısının kendine özgü özellikleri bulundurmasına bağlı olarak ortaya çıkan zorluklardan biri, hece bünyesindeki seslerin akıcılık seviyesinin aşamalarını belirlemektir ve bunu araştırmada sadece deneysel ses bilgisi araştırmalarının neticelerini kullanmak yeterli değildir. Zira sesin akıcılık aşamasının değişimleri sadece akustik ve fizyolojik imkânlara bağlı değildir, onların duygu ve ruh hâline veya diğer durumlara bağlı anlam ayrıntıları da olabilmektedir. Türk dil biliminde de hece yapısını anlamada genel dil bilimindeki kuramsal prensipler ve yöntem bilimsel yöntemler temel olarak alınır. Türk dilleri için karışık ilkeleri kullanmak, yukarıda gösterilen kuramların her üçünün de yöntem bilimini kullanmak Türk dili hecesinin yapısını olabildiğince doğru açıklama olanağı sunar.

Türk dillerindeki heceyle ilgili ilk görüşler, Kazak dil biliminin temelini atan Ahmet Baytursınulı'nın çalışmalarıyla başlar. Araştırmacının *w* sesi ile ilgili "Ünsüz seslerin sonunda *u* (*w*) sesi yarı ünlü olur. Örneğin, *saula-* "şırıl şırıl akmak; akın etmek" fiilinde üç hece değil, iki hece mevcuttur"¹ şeklindeki fikirleri XX. yüzyılın ilk yılları (1912) Türk dil bilimindeki büyük başarı olarak değerlendirilebilir. Türk dillerinin hece sistemini tarihî açıdan inceleyen M. Tomanov, konuyu hece ile tek heceli kök morfepler çerçevesinde ele alır. Türk dillerindeki hece yapısına ilişkin ortaya çıkan iki temel yönü Kazak dili ışığında değerlendirerek "Kelimenin gramer yapısının değişmesini, gelişmesini ancak sesleri tarihî bakımdan incelemek suretiyle daha net anlamak mümkündür. Bu yüzden kelime yapısından söz edip onun hece yapısı üzerinde dururken seslerin tarihî değişimi, dönüşümü seyrini de göz önünde bulundurmak gerekir. Ancak bu du-

¹ Baytursinov A. Til Tağılımı (Dil Dersi). – Almatı: Ana Tili, 1992. – s. 9.

rumda kelimenin eski kökü ile kökle birleşen ekleri veya kökleri ayırt edilebilir"¹ görüşlerini belirtmiştir. Bilim adamı ayrıca, Türk dilleri (genel Altay dilleri) hece yapısının gelişmesi ile ilgili araştırmalar yapan N.A. Baskakov, İ.A. Batmanov, W. Kotwicz, B.Ya. Batmanov, N.K. Dmitriyev ve diğer büyük Türkolog bilim adamlarının araştırmalarında Türk dillerindeki ses yansıması kelimelerin hece yapısının dikkate alınmadığını belirtir.

Eş zamanlı açıdan bakıldığında Türk dillerindeki hecelerin esas bölümü semantik, gramatik görevler üstlenmez; sadece ünlü ve ünsüz seslerin uyumuna dayanır. Örneğin, Kzk. *balalarî* → *ba+la+la+ri* "çocukları", *tawlardî* → *taw+lar+dî* "dağları". Art zamanlı Türk dil biliminde ise her hecenin, semantik veya gramatik görevinin bulunmuş veya onların izlerini korumuş olması pek mümkündür. Bu nedenle Türk dillerinin günümüzdeki hece teorisi ile tarihî hece teorisi arasındaki uyumsuzlukları düzene sokma konusu önemli konulardandır. Türk dillerinde kelime bünyesindeki ilk hece tamamen veya kısmen köke denk gelir. Bu bağlamda, Türk dil biliminde hece konusu, kök konusu ile ilişkilidir.

Ş2. Türk Dillerinin Fonetik-Fonolojik Sistemi

Çağdaş Türk dillerinin ünlü sisteminde sekiz veya dokuz ünlü sesin tınısı fark edilir ve söz konusu sesler boğumlanma özelliklerine göre belirlenir (*a, ä, e, o, ö, i, i, u, ü*); birincil ve ikincil uzun ünlüler mevcuttur; ünlüler geniş ve dar, kalın ve ön, düz ve yuvarlak şeklinde gruplara ayrılır; bazı dillerde yuvarlak ünlüler (*o, ö, u, ü*), ek morfemler bünyesinde hiç kullanılmaz; ünsüzler sisteminde yirmi veya yirmi iki ünsüz ses bulunur, onlar oluşum noktasına göre dudak, ön damak, orta damak, arka damak, gırtlak; ses tellerinin titreşime uğrayıp uğramamasına göre sert ve ötümlü ünsüzler olarak sınıflandırılır.

¹ Tomanov M. Til Tarihi Tuwralı Zerttewler (Dil Tarihi Üzerine Araştırmalar). – Almatı: Ğılım, 2002. – s.113.

Fonetik sisteme göre Türk dillerinin tüm gruplarına özgü birkaç ortak unsur tespit edilmiştir: a) Kelimenin ilk hecesinde rastlanan ünlüler ile kelimenin bir sonraki hecesinde kullanılan ünlüler iki farklı düzeni oluşturur. İlk hecede geniş-dar, art-ön, düz-yuvarlak olarak gruplanan sekiz ünlü ses, bazı Türk dillerinde uzun ünlülerin kullanılmasına bağlı olarak on altı ünlü sese kadar artar. İkinci ve daha sonraki hecelerde çoğu zaman geniş-dar, art-ön, düz-yuvarlak biçiminde gruplaşan altı ünlü ses kullanılır. Bundan dolayı ilk hece ünlüsü ile ikinci, üçüncü, dördüncü ve devamındaki hecenin ünlüleri ne nicelik bakımından, ne de nitelik bakımından aynıdır; b) Ses uyumu genelde düzenlidir. Çok az dilde (örneğin Uygur dilinde) ses uyumu, umlaut ile daha karmaşık bir hâl alır; c) Söz başında genelde sekiz ünsüz ses (patlayıcı *b, t, q, ç* ünsüzleri, *m* geniz ünsüzü, *s, j* sızıcı ünsüzleri, patlamalı sürtünmeli (afrikat) *ž* sesi) kullanılır; söz içinde on dokuz ünsüz ses (patlayıcı *p, b, d, q, k, g, γ, ç* ünsüzleri; *m, r, η, n* geniz ünsüzleri; sızıcı *j, s, z, š* sesleri; *ž* afrikat sesi; titreşim *r, l* ünsüzleri) kullanılır; söz sonunda on yedi ünsüz (*p, b, d, q, k, g, ç* patlayıcı ünsüzler; *m, r, η, n* geniz ünsüzleri; *j, s, z, š* sızıcı ünsüzler; *r, l* titreşim ünsüzler) kullanılır; ç) söz başında ünsüz sesler dizisi kullanılmaz veya iki ünsüz yan yana bulunmaz; d) vurgu genelde son hecede bulunur.¹ Türk dilleri ailesinin fonetik sistemine özgü ortak özellikler genelde iki dalın özelliklerine, onlardan ayrılan büyük grupların özelliklerine, büyük grupların bünyesindeki küçük grupların özelliklerine, devamında ise bağımsız dillerin kendine özgü yapısına göre meydana gelen özelliklere uygun olarak ayırt edilir. Türk dilleri fonetik sisteminin ortak unsurları ışığındaki genel tanımlaması, karşılaştırmalı-tarihî fonetik araştırmalar yardımı ile yapılır.

Türk dilleri ses bilgisini karşılaştırmalı olarak araştırma, XI yüzyılın dil bilimcisi Mahmut Kaşgarlı'nın çalışması ile başlamıştır. Bilgin,

¹ Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Fonetika (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri. Fonetik). – Moskva: Nauka, 1984. – s. 403, 421, 439; Tomanov M. Til Tariyhı Tuwralı Zertewler (Dil Tarihi Üzerine Araştırmalar). – Almatı: Ğılım, 2002.– s. 315.

“Dîvânü Lugâti’t-Türk” adlı eserinde Türk dilleri ile ağız ve lehçelerindeki ortak sözcükleri karşılaştırarak birkaç ses denklikleri ile fonetik kuralları tespit etmiştir (MK. I, 64-69). Bu durum, Türk dil biliminde karşılaştırmalı-tarihî ses bilgisi temelini bundan en az bin yıl önce atılmaya başladığını göstermektedir. Türk halkları yaşamındaki zor siyasi ve sosyal şartların, yarı göçebe yaşam tarzının, bilimin gelişmesi için gerekli ortamı sağlayamadığı, bu bağlamda dil bilimi alanının da gelişme konusunda geride kaldığı tarihten malumdur.

Batı’daki karşılaştırmalı-tarihî ses bilgisi dalının temeli ise ancak M. Kaşgarlı döneminden 7-8 yüzyıl sonra atılmaya başlamıştır. XIX. yüzyılın 15-20’li yıllarından itibaren Avrupalı bilim adamları Rasmus Christian Rask, Jacob Grimm, Rus dil bilimci A. H. Vostokov ve diğer araştırmacılar, ses sistemindeki değişimleri akraba dillerin malzemeleri ışığında karşılaştırmalı olarak inceleyip seslerin boğumlanma özellikleri ile ses değişimleri arasındaki ilişkiyi, bağlantıyı araştırmaya çalışmışlar, bu yönde yaptıkları bilimsel çalışmalarla dil biliminde karşılaştırmalı-tarihî ses bilgisinin oluşmasına katkı sağlamışlardır. Genel olarak dilin ses sisteminin gelişme özellikleri ile genel tanımlamasını ortaya çıkarma çalışmaları bir tek fonetik temelde değil, fonolojik yönde de gerçekleştirilmiştir.

“Seslerin değişme olaylarını tanımlamakla, onların sızıcılılaşması (spirantisation), düzleşme süreçleri ile rotasizm ve lambdasizm olaylarını incelemekle sınırlı kalan XIX. yüzyılın tarihî ses bilgisi”,¹ ses sistemindeki kapsamlı değişikliklerin ana etkenlerini, ses değişmelerinin kelimenin anlamına olan etkisini, ortak köke sahip seslerin farklılaşması ve kökteş sözcüklerin anlam farkına uğraması gibi dil olaylarını tam olarak açıklayamamıştır. Dil bilginleri, dildeki sesleri bağımsız dil birimi niteliğinde inceleme yönünde çalışmışlardır. Türk dillerindeki ünlü uyumuna büyük önem veren W. Radloff, ses değişmelerinin dilin tarihî gelişmesindeki önemi üzerinde de durarak

¹ Bazarbayeva Z. Älemdik Til Bilimindegi Fonema Teorisyasınıñ Damuwı (Dünya Dil Biliminde Fonem Kuramının Gelişmesi) // Qazirgi Zamañğı Türkologiya: Teoriaysı, Praktıkası jäne Aldağı Mindetteri. – Türkistan, 2004. – s. 359.

kelime bünyesindeki ses değişmelerinin kelimenin yapısı ile birlikte anlamının değişmesinde, kaynaşma olaylarının meydana gelmesinde, yeni biçimlerin ortaya çıkmasında etkili olduğunu göstermiştir: “Ünlü uyumu kuralına sıkı uyulması ile birlikte köklerin ve eklerin sonundaki seste “nesne – içerik” ile “nesne – biçim” arasındaki iletişim aracı olarak açıklanabilecek fonetik değişiklikler belirir ve neticesinde çok sıkı kaynaşmalar meydana gelip kökü ekten ayırmak zorlaşır, kökün ekle iyice kaynaşması sonucunda ayrılmaz yeni biçim ortaya çıkar” (W. Radloff. Einleitende Gedanken, zur Darstellung der Morphologie der Türksprachen. 1906).

XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başında dil bilimindeki Yeni Dilbilgiciler (Neogrammarians) yaklaşımının öncülerinden kabul edilen J. İ. Baudouin de Courtenay, o zamana kadar oluşan geleneksel ses kuralları, ana dilleri mekanik yöntemlerle yeniden kurma konularında yeni görüşler belirterek yapıcı fikirler öne sürmeye başlar. Bilim adamının fonemin akustik yönü dışında içeriği hakkında belirttiği fikirleri, fonolojinin veya fonem kuramının meydana gelmesinde temel teşkil etmiştir. Fonetik değişim kuramının kabul edilmesinde öncülük eden bilim adamı, fonemin insan dilindeki işlevini morfolojik değişik, semantik değişim kavramları ile, yani kelimenin biçimi ve anlamı ile ilişkilendirerek inceler. Baudouin de Courtenay’ın görüşü, ses sistemindeki “nöbetleşme” veya “değişim” olayları yardımı ile tespit edilen fonemlerin bağımsız niteliğini kanıtlar.¹

Dili işaretler düzeninde ele alan Ferdinand de Saussure, ses değişmelerinin dil işaretlerinin sabitlik ve değişkenlik özelliklerini belirlemedeki önemine, onların değişime uğramalarının esas etkenleri olan iç ve dış etkilere, insan fizyolojisiyle ilgili konulara çok önem vermiştir. Bilim adamının görüşlerine göre kelimenin anlam değiştirmesinin nedenlerini sesin akustik görünüşünden (fonetikten) değil, onun içeriğinden, fonolojik işlevinden aramak gerektir.²

¹ İzbranniye Trudi Po Obşemu Yazıkoznaniyu. C. II (Genel Dil Bilimi Üzerine Seçilmiş Çalışmalar. Cilt II). – Moskva, 1963. – s. 276, 277.

² Saussure F. Kurs Obşey Lingvistiki (Genel Dil Bilimi Dersleri)// Vvedeniye v Yazıkovedeniye. Hrestomatiya. – Moskva: Aspekt Press, 2000. – s. 49

Sesin fonksiyonlarını, onların dildeki önemini incelemek tarihî fonolojinin ortaya çıkmasına, dünya dil biliminde birkaç fonoloji okulunun gelişmesine sebep olmuştur. Prag Okulu mensubu N. S. Trubetskoy, sesin konuşma sürecindeki tanımı ile dildeki yapısının birbirine benzemediğini, onları birbirinden ayrı değerlendirmek gerektiğini, ses konusu üzerinde gelişen iki bilim dalının her birinin kendi amacı, ilgisi ve araştırma alanına göre farklı farklı metodolojiyi kullandığını belirtir. “Sözdeki (konuşmadaki) ses bilimi, doğrudan fiziksel olaylarla bağlantılıdır ve doğa bilimlerinin yöntem bilimini temel olarak alır; dildeki ses bilimi ise bunun tersine sadece dil bilimsel kurallar ile yöntem ve araçlara, daha net söylenmesi gerekirse sosyal ve beşerî bilimlerin tecrübesine dayanır”¹ şeklindeki düşünceleri ile iki bilim dalının sınırlarını belirleyen bilim adamı, konuşma yapısındaki ses bilimine fonetik, dil yapısındaki ses bilimine fonoloji adını verme önerisinde bulunur. “Tarihî fonoloji, her sesin değişme olaylarını ayrı ayrı incelemeyip onları diğer seslerle ilişkilendirerek tüm fonetik sistemini birlikte araştırmayı amaçladı, bu dalın araştırmaları klasik fonetik kurallar ile olayları temel olarak aldı”².

Tipolojik araştırma sonuçlarını karşılaştırmalı-tarihî dil biliminde kullanmanın yararlı yönlerini göstererek genel olarak insan dilini bir bütün olarak araştırmanın önemi, fonolojinin insanoğlu dilinin kapsamlılığını belirlemedeki rolü meselelerini ele alan Prag Yapısalcılık Okulu’nun bir başka üyesi Roman Jacobson: “Çözümleme, bölme ilkesi, gramere olduğu gibi fonolojiye de gitgide daha derin işlemektedir. ... Artık dil evrenselleri, özellikle de sesbirim (phonematik) evrenseller konusunu gündeme getirmek gerekmektedir”³ so-

¹ Trubetskoy N.S. Osnovı Fonologii (Fonolojinin Esasları) // Vvedeniye v Yazıkovedeniye. Hrestomatiya. – Moskva: Aspekt-Press, 2000. – s. 94.

² Bazarbayeva Z. Älemdik Til Bilimindegi Fonema Teorisyasınıñ Damuwı (Dünya Dil Biliminde Fonem Kuramının Gelişmesi) // Qazirgi Zamanğı Türkologiya: Teoriaysı, Praktikası jäne Aldağı Mindetteri. – Türkistan, 2004. – s. 359.

³ Jacobson R. Tipologičeskiye İssledovaniya i ih Vklad v Sravnitelno-İstoričeskoje Yazıkoznaniye (Tipolojik İncelemeler ve Onların Tarihi-Karşılaştırmalı Dil Bilimine Katkısı)// Vvedeniye v Yazıkovedeniye. Hrestomatiya. – Moskva: Aspekt Press, 2000. – s. 334-336.

nucuna varmıştır. Bilim adamı, sesbirimsel vurguya, seslerin uzun, kısa, yüksek, alçak söylenmesinin anlamını belirleme özelliklerine de çok önem vermiştir. Fonoloji kuramının önemini vurgulayan, bilimsel ilkeleri ile yöntem ve araçlarını geliştirmeye büyük katkıda bulunan bilim adamları arasında A. Martinet, B. Malmberg, L. Yelmelev, L. Bloomfield, D. Jones gibi fonoloji okulu temsilcilerini saymak mümkündür.

Günümüzde dil gelişmesindeki fonemlerin bağımsızlığı, işlevleri ayrıntılı olarak incelenmektedir. Ayrıca fonemin kelime anlamını belirleme olanağı, bol dil malzemeleriyle, kuramsal sonuçlarla teyit edilmiştir. Fonolojik sistem, dünya dilleri düzeyinde fonoloji ötesinde araştırılarak seslerin bürün, ton ve vurgu özellikleri tek ve çok hecelik, bütünleştirme ve bölme, tümce ve kelime grubu oluşturma temelinde tanımlanmaktadır¹. Kazak dilinin fonoloji sistemindeki ses uyumu üzerine Avrupa geleneğine göre verilen açıklamadan çok daha derin ve geniş, yeni görüş meydana getiren A. Jünisbek, ses sistemindeki anlamı belirleme yeteneğine sahip parçalarla (segment) ilgili segmentoloji terimini önermiştir.²

Ünlü Sesler Sistemi. Türk dili ünlü sisteminin gelişmesi, genel olarak Türk dillerinin gelişmesinin beş devrine; Altay dönemine kadarki devre, Altay devrine, Hun devrine, Eski Türk devrine, çağdaş Türk dillerinin oluşma devirlerine göre incelenir.

Eski Türkçe dönemine ait metinlerdeki tek heceli sözcüklerin her yerinde kullanılabilen *a* fonemi, çağdaş Kıpçak dillerinde genel olarak olduğu gibi korunmuştur. Boğumlanma bakımından biraz değişikliğe uğramış biçimi Başkurt, Tatar dillerinde fark edilir. Söz konusu dillerde geniş ve düz *a* fonemi, kelimenin ilk hecesinde yuvarlak ünlüye yakın olarak çıkarılır.³ Kelime başında: Orhun yazıtlarında *az*

¹ Alpatov V.M., Varuul İ.F., Starostin S.A. Grammatika Yaponskogo Yazıka (Japon Dili Grameri). – Moskva: Vostochnaya Literatura, 2000. – s. 11-12.

² Cunisbekov A. Singarmonizm v Kazahskom Yazıke (Kazak Dilinde Ses Uyumunu). – Alma-Ata: Nauka, 1980; Junisbek A. Problemy Singarmoniçeskoy Fonologii i Fonetiki (Ses Uyumunu Fonolojisi ve Fonetik Sorunları) // Tildik Jüye Jäne Qurılım. – Almatı: Çılım, 1997. – s. 10.

³ Şçerbak A. M. Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Fonetik). – Leningrad: Nauka, 1971. – s. 66.

~ Kzk., Kkp., Kum., Tat., Nog., Kum., Krç.-Blk., Krg. dillerinde *az/až*; Orh., Ye., Tal., yazıtlarında *aj-* ~ Kzk., Kkp., Tat., Nog., Bşk., Kum., Krç.-Blk., Krg. dillerinde *ajt-* "söylemek"; Orh., Ye., Tal. *aq* ~ Kzk., Kkp., Tat., Nog., Bşk., Kum., Krç.-Blk. *aq*; Krg. *ak* "beyaz"; Orh., Ye., Tal. *al-* ~ Kzk., Kkp., Nog., Bşk., Kum., Krç.-Blk., Kum., Krg. *al* "almak"; Orh., Ye. **al(tin)* ~ Kzk., Kkp., Tat., Bşk., Kum., Krç.-Blk., Krg. *al(tin)* "altın" vb.; Kelime içinde: Orh. *baj* ~ Kzk., Nog., Kkp., Tat., Kum., Krç.-Blk., Krg. *baj* "zengin"; Orh., *bar* ~ Kzk., Kkp., Kum., Nog., Tat., Krç.-Blk., Krg. *bar* "bar"; Orh. *jaš* ~ Kzk., Kkp., Krg. *žas*, Tat., Bşk. *jäš*, Kum. *jaš* "genç, körpe"; Orh. *qan* ~ Kzk., Kkp., Nog., Tat., Bşk. *qan*, Krg. *kan* "kan"; Kelime sonunda: Orh. *sa-* (DTS. 478) ~ Kzk., Kkp., Nog., Kar., Tat., Krg. *san(a)-*; Bşk. *han(a)-* "saymak; sanmak" vb.

Eski Türk dilindeki *a* sesinin çağdaş Türk dillerindeki değişmiş biçimlerini birkaç ses denklikleri düzeyinde göstermek mümkündür. *a* ≈ *ä* denkliği: *at(i)* ≈ *at(a)* ≈ *ät(ij)*, Eski Türkçede *at(i)* "torun; akraba" (Ayd. I, 171) *Bu bitig bitigme atisi jolliy tegin* "Bu yazıyı yazdıran akraba başı Yollug Tegin" KTg. 13 ~ Tatarcada *ät(ij)*, diğer Kıpçak dillerinin çoğunda (Kzk., Kkp., Krg., Nog., Kum.) *at(a)* biçimine geçip "baba, dede" anlamlarında ve genel olarak ileri yaştaki erkekler için kullanılır (ESTYa I, 200); *jan(a)* ≈ *žän(e)*: Orhun Türkçesinde *jan(a)* "ve, yine" *jayı bolip, itinü jaratunu umaduq, jani içikmis* Ktd. 10. "Düşman olup ellerinden bir şey gelmedi ve tabi oldu" (Ayd. I, 211).

İnsanoğlu diline özgü arka damak, geniş ve art ünlü ses olan *a* foneminin Türk dillerindeki en eski ünlüler sırasında bulunduğu, öz Türkçe olduğu konusunda araştırmalar hemfikirken bahis konusu sesin ön değişkesi olan ön damak, geniş, ön *ä* ünlüsünün Türk dillerindeki durumu hakkındaki çelişkili fikirler belirtilmiştir.¹ Araştır-

¹ İshakov F.G. *Harakteristika Otdelnuh Glasnuh v Sovremennih Tyurkskih Yazıkah* (Çağdaş Türk Dillerindeki Bazı Ünlülerin Özellikleri) // *İssledovaniya po Sravnitelnoy Grammatike Tyurkskih Yazıkah*. Fonetika. Çast 1. – Moskva: Nauka, 1955. – s. 90; Aralbayev J. *Qazaq Fonetikası Boyınşa Etüdter* (Kazak Ses Bilimi Üzerine İncelemeler). – Almatı: Ğılım, 1988. – s. 32; Baskakov N.A. *Karakalpakskiy Yazık. Fonetika i Morfologiya* (Karakalpak Dili. Fonetik ve Morfoloji). T. 2. ç. 1. – Moskva: İzd-vo AN SSSR, 1952. – s. 34.

macıların çoğunluğu, Türk dillerindeki *ä* ünlüsünü Doğu dillerinin etkisi sonucunda daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan olay olarak kabul ederken.¹ uzmanların bir kısmı çağdaş Türk dillerinin birçoğunda ve Orta Türkçe döneminde geniş olarak kullanılmasına dayanarak öz Türkçe fonem olarak değerlendirir.² Ünlü *ä* sesinin tarihî olduğu fikrini savunan araştırmacılar *e* fonemini *ä* sesinin değişkesi olarak kabul ederler. A. M. Şçerbak, *ä, e* seslerinin yapısı ve aralarındaki yakınlık üzerine belirtilen görüşler ışığında Uygur dilinde *ä, e* ünlülerinin kullanılması, hecenin yapısı ile ilgili (açık hecede *e*, kapalı hecede *ä*) iken diğer dillerin bazılarında *e* sesinin kısmen kullanılmasında komşu *j* sesinin veya bir sonraki hecedeki dar ünlülerin benzeşme etkisinin olabileceğine dikkatleri çekip *ä, e* seslerinin farklılaşma nedeni ile ilgili: “Yine de yapısal ve birleşimsel hususlar *ä* ve *e* sesleri farklılaşmasının ana nedeni değildir. İlgili malzemelerin tahlili, kapalı *e* sesi sorununu birincil uzun ünlülerin bulunmasına bağlayan bilim adamlarının çıkardığı sonuçlara çok dikkat etmek gerektiğini göstermektedir” düşüncelerini iletir.³Bilim insanının bu görüşü onun *ä, e* seslerini Türk dillerindeki tarihî uzun ünlülerle bağlantısı olan fonemler sırasında ele almak gerektiğini desteklediğini sergilemektedir. İ. Kenesbayev, çok eski *a* ünsüzünün çağdaş Türk dillerinde öndamaksıllaşmasının aslında *ş, ž* ünsüzleri ile *j* sesi arasında gerçekleştiğini belirtir.⁴ Bu olay, Eski Türkçe *a* sesinin çağdaş Kıpçak dillerinde öndamaksıllaşmasından da fark edilir: Bşk. *bäj(läm)* “bağlam”, *bäjläneš* “bağlantı”, *jäj* “yaz”, *jäš* “genç”, *jäš(en)* “yıldırım”, *säs* “saç”, vb. (BRRBUS. 19, 30, 31) ~ Kzk., Kkp., Nog. *baj(lam)*, *baj(-lanis)*, *žaz*, *žaj*, *šaš*.

¹ Baskakov N.A. Karakalpakskiy Yazık. Fonetika i Morfologiya (Karakalpak Dili. Fonetik ve Morfoloji). T. 2. ç. 1. – Moskva: İzd-vo AN SSSR, 1952. – s. 34.

² Mirzabekov S. Qazaq Tiliniñ Dıbıstıq Jüyesi (Kazak Dilinin Ses Düzeni). – Almatı: Sözdik-Slovar, 1999. – s. 31.

³ Şçerbak A. M. Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Fonetigi). – Leningrad: Nauka, 1971. – s. 30.

⁴ Keñesbayev İ. Sovremenniy Kazahskiy Yazık (Çağdaş Kazak Dili). – Alma-Ata: KazGos.ped.uç., 1962. – s. 28.

a ≈ *e* denkliği: *an ≈ *en, *an(čula)*- ~ *en(šile)*- “vermek, pay etmek” Ayd. I, 206. *jaraqlıyđı qayanqa ančuladı* “Silahlıları kağana verdi” Ktd. 32 Kzk. *enšile-*, *en*: “en, damga; hayvana damga vurmak”; *jan-* ≈ *žen-* “yenmek” Ayd. I, 211. *Ani janip, turgi jaryun költe buzdımız* “Onu yenip Türgi Yargın Gölü’nde yok ettik” Ktd. 34 ~ Kzk., Kkp., Krg., Krç.-Blk. *žen*, Bşk. *eñ*, Tat. *žijñ*. Türk dillerindeki geniş *a* sesi ile dar *e* sesi de birleşimsel, pozisyonel değişimler haricinde birbirleriyle serbest yer değişebilir. Çağdaş Kıpçak kolundaki tek heceli kelimelelerin bünyesindeki *e* sesinin kalın *a* sesiyle kullanılması aslında Çuvaş diline özgü bir özelliktir: Çuv. *al(ak)* “dış kapı, kapı” ~ Kzk., Kkp., Kum., Nog. *es(ik)* “kapı”, Çuv. *sa(mar)* “şişman”, *sag(ar)* “sekiz”, *par-* “vermek” ~ Kzk., Kkp., Nog. *sem(iž)*, *seg(iž)*, *ber-*, Tat., Bşk., Krç.-Blk. *sem(ijž)*, *seg(ijs)*, *ber/bir-*.

Karakalpak dilinde *a*, *ä* ünlüleri bazı durumlarda *e* ünlüsüne yakın kullanılır. Söz konusu olayın nedeninin Özbek dilinin etkisi olduğu belirtilir. Zira Karakalpak dili, Özbek dilinin unsurlarını oldukça benimsemiş dillerden biri olarak bilinir. Eski yazıtlar dili ile çağdaş Türk dillerindeki *a*, *ä*, *e* seslerinin dönüşümlü olarak kullanılması bahis konusu seslerin kökeninin aynı olduğunu kanıtlamaktadır. Asıl biçimini tespit etmek ise biraz daha derin araştırmayı gerektirmektedir. Aynı kökten gelen ünlü sesleri tek biçimde yeniden kurmak, dilin kökeni konusunu aydınlatmada engel teşkil etme ihtimali de vardır.

a ≈ *i* denkliği: *taš(i)* ≈ *tis* “dış, dışarı” (Ayd. I, 218) *Taşra jorijur tijin kü esidep* “Dışarıda yürüyor diye haber duyup” Ktd. 12 ~ Kazakçada *tis*, *tis(ta)*, *tis(qari)*; Kkp., Nog., Krg. *tis*; Tat., Bşk. *tiš*. Eski Türkçe ile çağdaş Kıpçak dillerindeki *a* ≈ *i* denkliğine ancak iki üç sözcükte rastlansa da çağdaş Türk dilleri içerisinde oldukça sık rastlanır: Çuv. *pil* “bal”, *ilttan* “altın”, *pür-* “bar-” ~ Kzk., Kkp., Tat., Bşk., Kum., Kar., Krç.-Blk. *bal*, *altın*, *bar-/vār-*; Tuv. *tirt-* “çekmek”, *čip-* “kapatmak”, *xirin* “karın”, *sip* “saf, sıra”, *sir(in)* “ezgi, melodi” ~ Kzk., Kkp., Nog. *tart-*, *žap-*, *qarin*, *sap*, *sarin*; Yak. *ij* “ay”, *il-* “almak”, *kinat* “kanat” ~ Kzk., Kkp., Nog., Kum. dillerinde *aj*, *al*, *qanat*. *a* ≈ *i* denkliği, Türk dilleri fonetik sisteminin gelişmesi ile birlikte meydana gelen eski, tarihî ses

olaylarından biridir. M. Räsänen, $a \approx i$ denliğini Ural ~ Altay dil birliği çerçevesinde ele alır.¹

$a \approx o$ denliği: $an(i) \approx on(i)$ "onu" (Ayd. I, 206): *Ani körip, anča bilini* "Onu görüp öyle bilin" KTg. 13 ~ Kzk., Kkp., Nog. *oni*. Tat., Bşk. dillerinde Eski Türkçe *ol* şahıs zamirinin belirtme hâli olan *ani*, $a \approx u$ denliğini oluşturarak kullanılır: *uni*. Kıpçak kolundaki dillerde *ani* şahıs zamiri yapı bakımından değişikliğe uğramıştır. Bu sözcükle aynı kökten gelen işaret zamiri daha çok kullanılır: *ana* (ana adam "o insan"), *anaw* "şu, o".

Yazıtlar dili ile çağdaş Kıpçak dillerindeki $i \approx a$ denliğini oluşturan *it- \approx at-* "göndermek, atmak" (Ayd. II, 102) sözcüklerinin yapısı, tabiat taklidi kelimelerde a, i seslerinin nöbetleşerek kullanılma özelliklerinin bulunduğunu (*žaltira- \approx žiltira-* "parlamak", *satirila- \approx sitirila* "patırdamak" vb.), $a \approx i$ denliğinin eski ses olaylarından olduğunu teyit eder. Türk dillerindeki a fonemi boğumlanma ve seslendirilme bakımından diğer ünlülere nazaran daha sabit olduğundan² değişime de daha az uğramıştır. Sıralanan denklikler arasında $a \approx o$, $a \approx e$ kullanımlarına yazıtlar dili içerisinde de rastlanır. Örneğin, *ol \approx ani* "o, onu", *jana \approx jeme* "ve, yine" (Ayd. I, 211, 212). *Sünjüsdimiz, tənri jarılqadı... jandıq jolta jämä ölti üküz* "Savaşık. Gök (bize) lütfetti, ve biz (onları) dağıttık: nehre düştüler" Ton1g. 9. *Oza jana käligmä süsin ayit(t)im* "İlerleyip yenmeye başlayan (düşman) askerini kovdum" BKd. 31 (Mal. 99, 103). Bundan dolayı yazıtlar dilindeki a foneminin çağdaş Kıpçak dillerinde o, e biçimine geçmesi farklı bir özellik olarak değerlendirilemez. Bahis konusu denklikler hem Orhun, Yenisey, Talas ve çağdaş Kıpçak dilleri içerisinde, hem aynı dil içerisinde kullanılan, ayrıca kullanım sahası çok dar bir ses olayıdır.

Türk dillerinin bazılarında a fonemi, birincil uzun ünlü sesler sırasında kullanılır: Türkmençe *āt*, Yakutça *āt* "ad, isim"; Türkmençe

¹ Räsänen M. Materialı po İstoričeskoy Fonetike Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Tarihi Fonetik Üzerine Malzemeler). – Moskva: İzd-vo İnostrannaya Literatura, 1955. – s. 55.

² Orusbayev A. Kirgizskaya Aktsentologiya (Kırgızcada Vurgu). – Frunze: İlim, 1974. – s. 29.

āč 'aç', Yakutça *ās*; Türkmence *bār*, Yakutça *bār* "var"; Türkmence *gāz* "kaz", Yakutça *xās*; Türkmence *yāz*, Yakutça *sās* "bahar".

Eski Türkçe döneminde Türk dillerinin Bulgar, Oğuz, Kıpçak, Karluk, Uygur vb. kollarının fonolojik sistemi özellikleri farklılaşmaya başlarken çağdaş Türk dilleri döneminde her dilin kendine özgü fonolojik özelliklerinin oluşup özgünlüğe kavuştuğunu belirten N.A. Baskakov'un fikri pek çok araştırmacılar tarafından destek bulmuştur. Ünlü *ā* sesini Türk dilleri fonolojisi gelişmesinden sonra ortaya çıkan bir olay olarak değerlendiren N. A. Baskakov, söz konusu sesi Eski Türkçenin ünlüler sistemine dâhil etmez, Farsçanın etkisi altında kalan Türk dilinin ünlü sesler sisteminin bozulması neticesinde meydana gelen *ā* ünlüsünün kullanılma sahası ancak Oğuz kolundaki Azerbaycan, Gagauz; Karluk kolundaki Uygur, Özbek; Kıpçak kolundaki Tatar, Başkurt dilleriyle sınırlı olduğuna dikkatleri çeken bilim adamı: "Bazı dillerde bu ses, örneğin Kazakça, Karakalpakça, Nogayca ve Kırım Tatarcasında çeşitli ünlüsü olan iki gövde ile sınırlıdır; Türkmencede ise diftongun veya uzun ünlünün yerine kullanılan seslerin birleşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Diğer dillerde *ā* sesi, bağımsız bir fonem olarak mevcut değildir" sonucuna varır.¹ Eski metinleri aslından tekrar okumakla meşgul olan son dönem araştırmacıları da Orhun ve Yenisey yazıtları metinlerinde *ā* ünlüsünün kullanılmadığını doğrular.² Yazılı sisteminde ana fonem net olarak belirtilmesine rağmen sabit (invariant) dengi belirtilmez. Yazıtlar dilinde de *ā* sesi *a* foneminin ve *e* foneminin ses birimsel değişkesi olarak kullanılabilir. Bu nedenle eski yazıtlar dilinde *ā* ünlüsünün kullanılmadığına dair kesin sonuç çıkarmak için daha erkendir. Çünkü çağdaş Türk dillerindeki yabancı kökenli kelimeler bünyesinde kullanılan *ā* fonemi ile öz Türkçe kelimelerde kullanılan *ā* sesi ses birimi açısından aynı nitelikte değildir.

Geniş ve düz ön damak *e* fonemi, çağdaş Kıpçak dillerindeki tek heceli kelimelerin bünyesinde tamamen korunmuştur. Kazak dilin-

¹ Baskakov N.A.. İstoriko-Tipologičeskaya Fonologiya Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Tarihsel-Tipolojik Fonolojisi). – Moskva: Nauka, 1988. – s. 96.

² Sartqojaulı Q. Orhon Muraları (Orhun Mirasları). – Astana: Kültegin, 2003. – s. 14.

de *e* foneminin iki farklı biçimde söylendiği, söz başında net olarak diftong şeklinde seslendirildiği malumdur. Kıpçak dilleri arasında *y* (ye) türemesi olayı Nogay, Karakalpak dillerinde Kazak diline nazaran daha güçlü iken, Doğu Kıpçak koluna dâhil olan Kırgız dilinde *e* ünlüsünün net diftongluk niteliği fark edilmez. Tatar, Başkurt dillerinde tek heceli kelimelerin bünyesindeki *e* fonemi daha çok *iy* diftongu ile karşılır. J. Aralbayev, tek hece düzeyindeki *a*, *e* seslerinin paradigmatic açıdan bakıldığında bağımsız fonemleri, sentagmatic açıdan ele alındığında ayrı morfonemleri meydana getirdiğini belirtir.¹ Araştırmacının görüşlerinden *a*, *e* ünlülerinin hem bağımsız fonemler olarak, hem de herhangi bir fonemin değişkeleri olarak değerlendirilebileceği sonucu çıkarılır. Fonem anlamı yüklenmeden kullanılmasına bağlı olarak ses deşimlerinin tamamının herhangi bir fonemin deşimkeleri olarak kabul edilemeyeceği de bellidir. Tarihi açıdan değerlendirildiğinde aynı kökten türeyen seslerin aynı fonemin ses birimsel deşimkeleri olduğu konusu detaylı incelenmiş bir konudur. Ancak ses sisteminin gelişmesi sırasında onların ses birimi bakımından tek biçimini korumakla birlikte farklı biçimlere deşimlediğini çağdaş dillerdeki aynı denkleğe hem uyumlu paraleller bünyesinde, hem uyumlu deşimkeler bünyesinde rastlanmasından anlamak mümkündür. Söz konusu olay, *e* sesinin deşimkeleri için de geçerlidir.

Söz başında: Orh. *eki* ~ Kzk., Kkp., Nog. *eki*; Bşk., Tat. *ijke*, Krg. *ekij* "iki"; Orh. *el* ~ Kzk., Kkp., Nog. *el*, Krg. *el* "il, ülke"; Orh., Ye. *eŋ* ~ Kzk., Kkp., Nog. *en*, Tat., Bşk., Kum., Krg. *eŋ* "en (zarf)"; Orh., Tal., Ye. *er* ~ Kzk., Kkp., Nog. *er* "erkek; cesur"; Orh. *es(id)-* ~ Kzk., Kkp., Nog., *es(it)-* "işitmek". Söz ortasında: Orh., Ye., Tal. *bed(iz)* ~ Kzk., Kkp., Krg. *bed(er)*, Tat., Bşk. *bijz(äk)/bijz(ew)* "nakış"; Orh., Ye., Tal. *beg* ~ Kzk., Kkp., Nog., Krg. *bek* "bey"; Orh. *beš* ~ Kzk., Kkp., Nog. *bes*, Krg. *beš* "beş". Söz sonunda: Orh., Ye., Tal. *ne* ~ Kzk., Kkp., Nog., Kar., Kum., Tat., Bşk., Krg. *ne* "ne?"; Orh. *te/ti-* (DTS. 545) ~ Kzk., Kkp., Nog., Kum. *de-*, Tat. *dij-*, Bşk. *tij-* "demek, söylemek". Yazıtları dili

¹ Aralbayev J. Qazaq Fonetikası Boyınşa Etüdter (Kazak Ses Bilimi Üzerine İncelemeler). –Almatı: Ğılım, 1988. – s. 34.

ile çağdaş Kıpçak kolundaki dillerde *e* foneminin değişimine ilişkin birkaç ses denklğine rastlanır.

e ≈ *i* denklği: Orh. *jer/jir*, Ye. *jer* ~ Kzk., Kkp., Krg. *žer*; Tat. *žijr*; Bşk. *jer* "yer". *Jiryaru jir Bajırqu jiriŋe tegi süledim* "Kuzeyde Bayırku yerine kadar savaştım" KTg. 4 (Ayd. I, 163). Eski Türkçede nöbetleşe kullanılan *e* ≈ *i* denklğine çağdaş Türk dilleri arasında da rastlanır, bazı durumlarda aynı dil içerisinde her iki biçimin de kullanıldığı görülür. *e* ≈ *i* denklği Kıpçak-Bulgar grubundaki dillerde geniş kullanılmıştır. *e* biçimi Başkurt diline özgü iken *i* biçimi Tatar diline hastır: **bej(ä)* ≈ **bij(ä)* "kısırak", **bej(ek)* ≈ *bij(ek)* "yüksek", *ej* ≈ *ij*, **ej(ä)* ≈ **ij(a)* "sahip", **je(bär)*- ≈ **ži(bär)*- "göndermek", *jek* ≈ *žik* "nefret", *jel* ≈ *žil* "rüzgâr", *jem* ≈ *žim* "yem", *jel(ek)* ≈ *žil(ek)* "incik kemiği", *mej(e)* ≈ *mij* "beyin", **se(j)* ≈ *či* "çiğ", **tej(en)* ≈ *tij(en)* "sincap". Tatar, Başkurt dilleri arasındaki *e* ≈ *i* denklğinin Kıpçak-Bulgar grubu çerçevesinde değerlendirilemeyeceği, Eski Türkçeye, ön Türkçeye özgü olay olduğunu savunan araştırmacılar, söz konusu seslerin ses örgenleri ile akustik yakınlığının ilk heceden tespit edildiğini, onların birleşimsel değişkelerinin de tek heceli kelimelerin bünyesinde görüldüğünü belirtirler¹. Bu seslerin diğer Türk dilleri ile eski metinlerdeki kullanılış biçimleri, ek heceli kelimelerin bünyesindeki *e* ≈ *i* denklğinin eski ses olayı olduğunu da teyit eder.

e ≈ *ä* denklği: Orh., Ye. *je(me)* ≈ *žä(ne)*: *jaŋilip ülesikiŋin jeme bunta urtim* "Yanılarak göç ettiğini yine burada söyledim" KTg. 10 (Ayd. I, 170) ~ Kzk., Kkp. *žäne*, Tat., Bşk., *jänä*, Kar. *janı* "ve".

ye ≈ *e* denklği: *e* biçimi aslında Kırgız, Kumuk, Nogay dillerine özgüdür. Orh. *eki* "iki", *el/il* "il, ülke", *eŋ* "en", *er* "erkek" ~ Krg. *ekü*, *el*, *eŋ*, *er*, Kum. *ekij*, *er*, *eŋ*. Kırgız, Kumuk, Nogay ve benzeri Türk dillerindeki *e* fonemi, Eski Türkçe *e* sesinin çok az daha kalın telaffuz edilen değişkesidir. Sıralanan dillerin yazı düzenince kabul edilen kurallar, aynı ayırtı niteliklerini derinleştirmiştir.

İnsanoğlu dilinin ortaya çıkma tarihinin ilk dönemlerindeki dil yapısını basit ve küçük birimler aracılığı ile tanımlamak dil tarihin-

¹ Sravnitelno-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Fonetika (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri. Fonetik). – Moskva, 1984. – s. 139.

de VIII. yüzyıldan beri malum olan gelenektir. A. N. Baskakov'un Türk dilleri ünlüler sisteminin ilk dönemi (Altay dönemine kadarki dönem) hakkındaki: "... Türk dilleri ünlü sistemi, fonolojik gelişimin daha erken dönemlerinde morfofonemik ayırım işlevi olan tek ünlü fonemini bulundurma özelliği taşıyordu"¹ düşünceleri *a, ä, e* seslerinin kendi arasında nöbetleşerek kullanılma özelliğine uymaktadır. Söz konusu fonemlerin aynı kökten gelen tek heceli kelimelerin bünyesinde denklik oluşturması sadece fonetik esasta olmakla sınırlı kalmayıp semantik yönü de yansıtması onların aynı kökten gelerek gelişme sırasında bağımsızlık kazanmış ve ayrıca değişke niteliği ile Eski Türkçe dönemine kadar kullanılmış olabileceğine işaret eder. Alıntı unsurlarla birlikte ortaya çıkan *ä* fonemi ile öz Türkçe sözcüklere özgü *ä* ünlüsünün boğumlanma niteliği aynı olsa da Türk dilleri ünlüler sistemindeki fonetik, morfolojik ve semantik yeteneği aynı değildir.

Ünlüler sistemindeki dar ve kalın *i* ünlüsü Eski Türk yazıtlarındaki tek heceli kelimelerin başında, ortasında veya sonunda kullanılan bir sestir. Ünlü *i* sesinin bağımsız ve anlamlı bir kelime olarak kullanıldığı Tonyukuk yazıtı metninden malum olmuştur. *i* "ot, çalı" (Ayd. II, 102): *Atiy iqa bajur ertimiz* "Atı çalıya bağladık" Ton1k. 3. Kelime başında: Orh. *id-/it-* "göndermek, salmak" Ayd. I, 222 ~ Kzk., *it(uw)*, *it(qituw)*; Ye. *it* "köpek" (DTD. 85) ~ Kzk., Kkp., Nog., Krg. *ijt*; Orh., Ye. *ir(aq)* "ırak, uzak" (DTD. 84) ~ Kzk. *žir(aq)*, Kkp. *žiraq/iraq*. Kelime içinde: Orh. *jil* "yıl" ~ Kzk., Kkp., Bşk. *zil*, Kum., Tat., Nog. *jil*; Orh., Ye., Tal. *jim(çaq)* "yumuşak" ~ Tat., K.Tat. diyalektlerinde *jim(şaq)*, Kar. *jim(şax)*, Kkp. *dim(saq)*; Orh., Ye., Tal. *qiz* "kız" ~ Kzk., Kkp., Nog., Kum., Bşk. *qiz*. Kelime sonunda: Orh. *si-* ~ Kzk., Kkp., Nog., Kum., Tat., Kar. *si(n)-*, Bşk. *hiñ-/hin* "kırılmak".

i sesinin kullanılma sahası Eski Türk diline nazaran çağdaş Türk dillerinde daha geniş olduğu fark edilir: Bşk. *büw-* "boğmak", *bil* "bu", *bir(aw)* "döndürmek, çevirmek", *jüw(a)* "soğan", *jüw(an)* "kalın", *jüw(at)-* "teselli etmek, avutmak", *qüw-* "kovalamak", *tüw-* "doğurmak,

¹ Baskakov N.A. İstoriko-Tipologičeskaya Fonologiya Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Tarihsel-Tipolojik Fonolojisi). – Moskva: Nauka, 1988. – s. 77.

doğmak". $i \approx a$ denkliği: Orh. *iyaç* "ağaç": *İyaç tutunu ayturtum* "Ağaç tutarak çıktık (yukarı çıktık)" Ton1k. 1 ~ Kzk., Kkp. *ayaş*, Kum. *agaç*, Bşk. *ayas*, Krg. *žigač*, Nog. *agaš*. A. M. Şçerbak, *i* fonemini Türk dili ünlü sistemindeki en eski seslerden biri olarak değerlendirerek çağdaş dillerin çoğundaki *i* sesiyle başlayan tek heceli kelimelerdeki *i* sesinin eski biçiminin *i* olduğu görüşünü savunur¹. Türk dillerindeki $i \approx a$ denkliğinden genel olarak Altay dillerine özgü dar ünlülerin genişleme olayının izlerini fark etmek mümkündür. $i \approx a$ denkliğinin seyrek de olsa kelimenin anlamını etkilediği görülür: **qil* $\approx$ **qal* $\rightarrow$ *qilžaq* "yersiz şaka, alay" $\approx$ *qalžin* "şaka" (KTTS VI, 582). Kazak dilindeki *qalžin*, *qilžaq* sözcükleri genel olarak aynı anlam taşımaya karşın herbiri ayrı anlam ayırtısına sahiptir: *qilžaq* "kaba, yersiz şaka", *qalžin* "hafif, nezakatsiz yapılan şaka". $i \approx u$ denkliği: **jim* $\approx$ **zum*, Orh., Ye. *jim*(*čaj*) "yumuşak": *Süčig sabin, jimčaj ayin erür, iraq budunij anča jayitur ermis* KTg. 5 "Tatlı sözünü, yumuşak hazinesini verip uzak halkı kendisine yakınlaştırmış" (Ayd. I, 169) ~ Kzk. *žum*(*saq*), Nog. *jum*(*sak*), Krg. *žum*(*šak*). Dar *i* foneminin ortaya çıkış yollarından biri yuvarlak *u* sesinin darlaşmaya uğraması olayı² olduğundan $i \approx u$ ses nöbetleşmesinin görülmesi dil bilimsel bir kuraldır. Başkurt dili hariç diğer Kıpçak dillerinde kelime içindeki Eski Türkçe *i* sesinin yuvarlak *u* sesine değişmesi, *i* fonemini daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan ses olarak tanımaya engeldir. $i \approx o$ denkliği: Yazıtlar dilindeki *jim*(*čaj*) "yumuşak" sözcüğü Başkurt dilinde *o* ünlüsü aracılığı ile meydana gelmiştir: *jom*(*šaq*), Kumuk dilinde ise Eski Türkçedeki biçim korunmuştur: *jim*(*išaq*). $i \approx i$ denkliği: *til* $\approx$ *til*, Orh. *til* "dil": *Tilij kelürti sabi antay* Ton2b. 1. "Haberci getirdiler. Sözü şöyle" (Ayd. II, 111) ~ Kzk., Kkp. *til*. Yazıtlar dili ile Kıpçak dilleri arasındaki $i \approx i$ denkliği, sadece bir iki sözcükte rastlanan nadir ses olayıdır. G. P. Melnikov, *i*, *i*, *u* seslerinin kendi arasında nöbetleşme olanağını onların boğumlanma ve akustik yapılarının yakınlığı, çenenin dar açılarak dilin yuka-

¹ Şçerbak A.M. *Sravnitelnaya Fonetika Tyurkskih Yazıkov* (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Fonetikası). – Leningrad: Nauka, 1971. – s. 194

² *Sravnitelno-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Fonetika* (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri. Fonetik). – Moskva, 1984. – s. 151.

rı kalkması, dilin hava akımına olan etkisi, dudağın büzülmesi gibi olgularla açıklar¹. *i* ≈ *e* denkliği: *til* ≈ *tel*: Yazıtlar dilindeki *tîl* "dil" sözcüğü Başkurt dilinde *tel* biçimine geçmiştir. Eski Türkçe *i* sesinin Kıpçak dillerinde *e* sesine geçmesi çok nadir rastlanan olaylardandır. *i* ≈ *e* denkliği, az da olsa çağdaş dillerde de görülür. Bu durum, *i* ünlüsünün *e* fonemine doğrudan değişme olanağının sınırlı olduğunu göstermektedir.

A.M. Şerbak Tuva, Yakut dillerindeki bazı sözcüklerdeki *i* sesinin meydana gelmesinde ön Türkçede *a* ünlüsünün etkili olduğunu (*tîp*- "bulmak" <*tap, *kîlin* "kalın" <*kalin, *il*- "almak" <*al, *tîmir* "kök" <*tamîr, *tîj* "tay" <*taj vb.) belirterek *a* sesinin *i* sesine değişmesi olayının ön Türkçenin diyalektlerinden birine özgü özellik olduğu sonucuna varır.²

Eski yazıtlar dilinde geçen tek heceli sözcükler bünyesindeki *i* ünlüsü Kıpçak kolundaki dillerde fazla değişime uğramamıştır. Kelime başında: Orh. *il*(gerü) ~ Kzk. *il*(geri) "ileri"; Orh. (*il*)*ki* ~ Kzk. *il*(*ki*) "ilk, ilkin"; Orh. *ini* "kardeş" ~ Kzk., Kkp. *ini*, Kum. *ijni*, Krg. *ijni*; Nog. *ijni* Orh., Ye. *is* "iç (bir şeyin iç kısmı)" ~ Kzk., Kkp. *is*, Tat.; Orh., Ye., Tal. *iç* "iç", *iç*(*re*) "içe" ~ Kzk. *iş*, Kum. *ijç*, Nog. *işş*, Krg. *ijç*. Kelime içinde: Orh., Ye., Tal. *biz* "biz" KT. 20, 39 ~ Kzk., Kkp. *biz*, Kum. *bijz*, Krg. *bijz*, Nog. *bijz*; Orh., Ye., Tal. *bil*- "bilmek" ~ Kzk., Kkp. *bil*-, Nog. *bijl*-, Kum. *bijl*-; Orh., Ye. *bin*- "binmek" KT. 32 ~ Kzk., Kkp. *min*-, Krg. *mijn*-. Kelime sonunda: Orh., Ye., Tal. *ti*- "demek, söylemek" ~ Kzk., Kum., Nog., Kkp. *de*-; Tat. *dij*-, Bşk. *tij*-.

Eski Türkçe tek heceli kelimelerin bünyesindeki *i* ünlüsü Kıpçak dilleriyle birkaç denklik oluşturarak kullanılır. *i* ≈ *e* denkliği: *is* ≈ *eş*, *iç* ≈ *es*: Orh., Ye. *is* "iş", *iç* "iç" (Ayd. I, 222, 223): *isig küçig bertik ök* "İşimi gücümü (gücümü kuvvetimi) verdim" Ton2d. 2, *Öz içi-taşın tutmış teg biz* "Kendi içimizi dışımızı tutarız ancak" Ton1g. 6 ~ Bşk. *eş* "iş",

¹ Melnikov G.P. Priçinu Naruşeniya v Sisteme Kirgizskih Glasnuh (Kırgızcada Ünlü Uyumu Bozulmasının Nedenleri // Sovyetskaya Tyurkologiya. – 1970. – № 1. – s. 63.

² Şerbak A.M. Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Fonetigi). – Leningrad: Nauka, 1971. – s. 145

es "iç (bir şeyin iç kısmı)". $i \approx e$ denkliği: Orh., Ye., Tal. *it-* "yapmak, etmek", *ti-* "demek, söylemek", *jir* "yer" (Ayd. II, 172, 175): *İlgerü Qadırqan jışıy aşa bodunıy ança qonturdimiz, ança itdimiz* "İleride Kadırkan çalılığını geçerek halkı öyle yerleştirdik, öyle yaptık" KTD. 21; ~ Kzk., Kkp., Nog., Krg. *et-, de-, žer;* Tat. *ijt-, dij-, žijr;* Bşk. *ijt-, tij-, er. i \approx ij* denkliği: Orh. *il(ki)* "ilk, birinci" (DTD. 84): *En ilki Tadiqan Čorin boz atıy binin tegdi* "En önce Tadıkan Çor'un boz atına binip saldırdı" KTD. 32 ~ Tat., Bşk. *ijl(äk), Kar. ilk/ijlk.* Eski Türkçe *ilki* sözcüğü, çağdaş Oğuz dillerinde *ilk/ijlk* biçimlerinde kullanılır. $i \approx i$ denkliği: **sil \approx *sıl,* Orh. *sil(ik)* "güzel; temiz" (Ayd. I, 172): *silik qiz oyliñ küñ bolti* "Güzel kızların köle oldu" KTD. 7 ~ Kzk. *sıl(qım), Krg. sıl(iq).* Kazak dilindeki bahis konusu kökten türeyen *suluw* sözcüğü (Orh. *sil(ik)* ~ Kzk. *suluw*), $i \approx u$ denkliğini oluşturur. Kazak dilindeki $i \approx i$ denkliğinin yapısı, $a \approx ä$, $a \approx e$ değişmelerine yakın bir olaydır. Art ve ön, dar *ili* sesleri Kıpçak-Nogay grubundaki dillerin tek heceli düzeninde genel olarak kelimenin başında ve içinde kullanılır. Kıpçak-Bulgar grubundaki Tatar dilinde ön *i* sesi daha sık kullanılırken, Başkurt dilinde kalın *i* sesine daha çok rastlanır.

Dudak ünlülerinin art ve ön seslere ayrılması Orhun-Yenisey yazıtları dilinde net bir şekilde görülmektedir: *qoj* "koyun" KTD. 12, *qon-* "konmak, yerleşmek" KTg. 5, *ol* "o" KTg. 3; KTD. 16, *toq* "aç olmayan, tok" KTg. 8, *köz* "göz" KTK. 10, *kün* "gün; Güneş" KTg. 2, *öl-* "ölmek" KTg. 6, *söz* "söz" KTD. 26, *sub* "su" KTD. 11, *sür-* "sürmek" KTD. 23, *tün* "gece" KTD. 27, *töp(e)* "tepe" KTD. 11, vb. Yazıtlar dilinde kalın *u*, *o* seslerinin aynı işaretle; ön *ö, ü* seslerinin aynı işaretle belirlenmesi de Eski Türkçede yuvarlak ünlülerin art ve ön değişkelerinin fonem düzeyinde net ayırt edildiğini gösterir. Ünlülerin morfofonemik nitelik kazanması, eklemeli yapı öncesi bulunmuş, eklemeli dil yapısı aşamasında da bağımsız fonem belirtileri netleşmeye başlamıştır¹. VII-IX. yüzyıllar arasında yaşayan Türklerin dili, tek heceli kelimelerin bünyesindeki yuvarlak ünlülerin yapısının da onların kelime anlamını ayırt etme yeteneğine sahip bağımsız fonemler düzeyinde

¹ Baskakov N.A.. İstoriko-Tipologiçeskaya Fonologiya Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Tarihsel-Tipolojik Fonolojisi). – Moskva: Nauka, 1988. – s. 72, 78

kullanıldığını sergilemektedir. Runik harfli abidelerde ünlü *o* sesiyle aynı işaretle karşılanan sesi araştırmacılar, Latin alfabesindeki *u* harfi veya Kiril alfabesindeki *y* harfi ile transkribe edip arka damak dar ünlüleri arasına dâhil ederler. Eski Türk dilindeki kullanılma biçimine ve boğumlanma niteliğine bakıldığında söz konusu sesin çağdaş Kıpçak dillerindeki kalın *u* (Kazakçada *ұ*) sesine yakın olduğu anlaşılmaktadır.

A.M. Şçerbak, ünlüler bünyesindeki seslerin art ve ön sesler şeklinde ayrılma düzeninin Ana Türkçede de bulunmuş olabileceğini, ancak ünlülerin art ve ön olarak ayrılmasının ne Eski Türk dilinin, ne de Ana Türkçenin ünlü sisteminde aynı ve sabit bir olay olduğunu ifade ederek *o/ö, u/ü, a/ä* karşıtlıklarının fonolojik sınırının *i/i* karşıtlığına nazaran daha net olduğunu belirtir.¹ Bilim adamı, bu görüşü ikinci, üçüncü hecedeki eklerin bünyesindeki, özellikle de üçüncü şahıs iyelik eki ile ilgi durumu ekindeki ünlüler için belirtir. Tek heceli kelimelerin bünyesindeki seslerin sabitliğinin ikinci, üçüncü hecedeki seslerin fonemik niteliğine nazaran daha net olduğu açıktır. Nedeni ise kelimenin geriye kalan hecelerindeki ünlülerde ilk hecedeki gibi bağımsızlığın olmamasıdır.²

Kelime başında: Orh. *ud-* “uyumak” (DTD. 75) ~ Kzk., Nog., Kkp. *uj(qi)*, Bşk. *jo(qo)*, Tat. *jo(ko)*, K.Tat. *ju(qu)* “uyku”. Yazıtlar dilinde *V* biçimli *u* “uyku” (DTD. 74) sözcüğü de mevcuttur; Orh. *ur-* “vurmak” (DTD. 77) ~ “herhangi bir hareketi yapabilmek” (Ayd. I, 170) ~ Kzk., Kkp., Nog. *ur-*, Tat., Bşk. *or-* “vurmak”; Orh. *uĉ* “uç” (DTD. 77) ~ Kzk. *uš*, Nog., Kkp., Krg. *wuš*, Tat. *oĉ*, Bşk. *os*; Ye. *ug-* “öğütme, ufalamak” (DTD. 74) ~ Kzk. *üg(it)-*, Kkp., Nog. *üg(ut)-* “öğütme, ufalamak”; Orh. *ug/og* “oğul” (DTD. 74), *ugul/ogul* (DTD. 7), *oγul* (Ayd. I, 216) ~ Kzk. *ul*, Krg., Bşk. *uwł*, Nog. *uvil/uwl*. Kelime içinde: Orh. *jut* “kıtlık” (DTD. 45) ~ Kzk., Kkp., Nog. *žut*, Tat., Bşk. *got*, Nog., Kum. *jut*; Orh. *juγ-* “ağlamak” (DTD. 45) ~ Kzk., Kkp. *ži(la)-*; Krg., Nog., Kum.

¹ Şçerbak A. M. *Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov* (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Fonetigi). – Leningrad: Nauka, 1971. – s. 35

² Omarbekov S., Junisov N. *Awızeki Tilimizdiñ Dıbıs Jüyesi* (Konuşma Dilimizin Ses Sistemi) Almatı: Mektep, 1985. – s. 53.

*ji(la)-, Bşk. *ij(la)-, Tat. e(la); Orh., Ye. *qul* "kul" (DTD. 52) ~ Kzk. *qul*, Nog., Kkp., Kar. *quwl*, Tat., Bşk. *qol*. Kelime sonunda: Eski Türkçe *u* fonemi daha ziyade ikinci, üçüncü dereceli, CVC biçimli tek heceli kelimelerin bünyesinde korunmuştur.

Yazıtlar dilindeki *u* sesi çağdaş dillerde birkaç denklik oluşturarak kullanılır. *u* ≈ *o* denkliği: *uz* ≈ *os*, Ye. *uz* "usta" (DTD. 75) ~ Bşk. *os(ta)* "usta"; *ut* ≈ *ot*, Ye. *ut-* "kazanmak" (DTD. 77) ~ Bşk., Tat. *ot-*; *ul* ≈ *ol*, Orh. *ul(a)-* "devam etmek, peşinden gitmek" (Ayd. I, 221): *ulaju ini jigünim* "Peşimden gelen kardeş ve yeğenlerim" KTg. 1 ~ Tat. *ol(γas)-*, Bşk. *ol(as)-*; Orh. *qul* "kul" (Ayd. I, 214): *Ol ödke qul quliliy bolmis ermis* "O zaman kul kullu olmuştu" KTD. 21 ~ Tat., Bşk. *qol*; *tul* ≈ *tol*, Orh., Ye., Tal. *tul* "dul" (DTS. 585) ~ Tat., Bşk. *tol*.

Yazıtlar dili ile çağdaş Kıpçak dillerindeki *u* ≈ *o* denkliğinin aynı sözcüğün değişik değişikliklerinde kullanılması, her dilin tarihî oluşma devirlerinde sahip olduğu özelliklere bağlı iken aynı kökten gelip bağımsız anlama sahip olan kelimelerin bünyesinde rastlanması ses değişiminin fonetik, morfolojik ve semantik yeteneğine bağlıdır: ö- "düşünmek" (DTS. 375) kökünden türeyen "oy (düşünce) → oylav (düşünmek)" gibi türdeş tek heceli kelimelerin sayısı Kazak dili içinde ondan fazladır¹, bu türden sözcüklerin arasında *u* ≈ *o* denkliğini oluşturan biçimler de mevcuttur: *oj* "düşünce" → *ojla-* "düşünmek" ≈ **oq* → *oqi-* "okumak" ≈ *uq-* "anlamak, kavramak" → *uyim* "kavram, anlam" vb. Nog. *oj* "düşünce", *uq-* "anlamak, kavramak"; Bşk. *uj* "düşünce", *uqi-* "okumak"; Tat. *uj* "düşünce", *uk-* "düşünmek".

Türk dili ses sistemindeki ünlülerin meydana gelme tarihini araştıranlar *ü*; *ü* ünlüsünün Ana Türkçede kullanıldığını belirtirler.² Çağdaş Kıpçak dillerindeki *ü* ünlüsü her dile özgü akustik ve boğum-

¹ Anesov G.K. Semantiçeskoye Razvitiye Proizvodnih Osnov, Obrazovannih Ot Gomogennih Korney (Homojen Köklerden Türeyen Gövdelerin Semantik Gelişmesi) // Voprosi Tyurkskogo Yazıkoznaniya. – Alma-Ata: Nauka, 1985. – s. 79.

² Baskakov N.A. İstoriko-Tipologiçeskaya Fonologiya Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Tarihsel-Tipolojik Fonolojisi). – Moskva: Nauka, 1988. – s. 73; Şçerbak A. M. Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Fonetikliği). – Leningrad: Nauka, 1971. – s. 198; Sravnitel'no-İstoriciçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Fonetika (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri. Fonetik). – Moskva, 1984. – s. 103.

lanma özelliğine sahiptir. Kıpçak-Bulgar grubundaki Tatar, Başkurt dillerinde yarı yarıya dar olan *ü* fonemi, *ö* sesine yakın çıkarılırken Kıpçak-Nogay grubundaki Karakalpak dilinde yavaş ve uzun, Kazak dilinde güçlü çıkarılır.

Kelime başında: Orh., Ye., Tal. *ül(e)*- "paylaştırmak", *ül(üg)* "pay" (Ayd. I, 221) ~ Nog. *öl(es)*, Kzk., Kkp. *ül(es)*, Tat. *öl(äš)*, Bşk. *öl(öš)*; Orh., Ye. *üz(e)* "üst, üstünde" (Ayd. I, 221) ~ Tat. *ös/öc(t)/üzre*, Bşk. *öste/ös(tö)*; Kum. *üs(tüw)*; Nog., Kzk., Kkp. *üs(ti)*; Orh. *üz-* "kırmak" (DTD. 78) ~ Kzk., Kkp., Nog., Kar., Kum. *üz-*, Bşk., Tat. *öz-*; Orh. *üg(uz)/ög(uz)* "nehir" (DTD. 77) ~ Kzk., Kar., Nog. *ö(zen)*, Tat., Bşk. *ü(zän)*; Orh., Ye. *ün* "ses" (DTD. 79) ~ Bşk., Tat. *ön*, Nog., Kkp., Kar., Kzk. *ün*, Kum. *ijn*; Kelime içinde: *jüz* "yüz" (Ayd. I, 213) ~ Kum., Nog. *jüwz*, Kar. *jüz*, Tat., Bşk. *jöz*, Kzk., Kkp. *žüz*; Orh., Ye. *jüz-* "yüzmek" (DTD. 48) ~ Tat., Bşk. *jöz-*, Kum., Nog. *jüwz-*, Kkp., Kzk. *žüz-*, Kar. *jüz-*; Orh. *jüz* "yüz" (DTD. 48) ~ Bşk., Tat. *jöz*, Nog., Kum. *jüz*, Kzk., Kkp. *žüz*; Orh., Ye., Tal. *jüg(ur)*- "koşmak" (Ayd. I, 213); Nog. *jüv(ir)-*, Bşk. *jüg(er)-*, Tat. *jög(er)-*, Kzk., Kkp. *žüg(ir)-*. Kelime sonunda: Orh., Ye. *kü* "ses, fısıltı" (DTD. 56) ~ Kzk. *kü(bir)*; *kü(m)* "ses" ~ Kzk. *kü(vir)*.

Eski Türkçede kullanılan ve Türk dillerine özgü en eski fonemlerden biri olan *ü* sesi, Kıpçak dillerinde tek heceli kelimelerin bünyesinde ancak iki üç denklik oluşturur. *ü* ≈ *ö* denkligi: *ül ≈ *öl → *üles* ≈ *öläč*, *ölöš*, yazıtlar dilinde *ül(e)*- "paylaştırmak", *ül(es)* "pay, kismet": *qutim bar üçün, ülugim bar üçün...* "bahtım olduğu için, kismetim olduğu için..." KTD. 29 ~ Nog. *öl(ejs)*, Tat. *öl(äš)*, Bşk. *öl(öš)*; *üz* ≈ *öz*, Orh., Ye. *üz-* "kesmek": *jinčge eriklig üzgeli uçuz* Ton1g. 6. "ince olanı kesmek kolay" ~ Tat. *öz(ü)*-, Bşk. *öz(örgä)*-; *ün* ≈ *ön*, Ye. *ün* "ses" (DTD. 78) ~ Tat. *ön*, Bşk. *ön*; *üč* ≈ *öč*, *ös* "üç"; Orh. *üč* ~ Tat. *öč*, Bşk. *ös*. *ü* ≈ *i* denkligi: *kud ≈ *kij, *küd(egü)* "damat, güvey" (SDYe. 227): *küdegülerim, qız kelinlerim bökmədim* "damatlarım, kızlarım ve gelinlerim size tam doyamadım" Ye. 3 (Amanj. I, 49) ≈ Tat. *kij(äü)*, Nog. *kij(ev)*. *ü* ≈ *e* denkligi: *küd ≈ *kej: Ye. *küd(egü)* "damat" (SDYe. 227) ≈ Bşk. *kej(äü)*. Kıpçak-Bulgar grubuna özgü özellik olan *ü* ≈ *i*, *ü* ≈ *e* denklikleri ise sayılı kelimeyi kapsar.

Orhun, Yenisey, Talas yazıtları dili ile çağdaş Kıpçak dilleri arasındaki *ü* ≈ *ö* denkleğinin *ö* biçimi, genel olarak Tatar ve Başkurt dillerine, kısmen de Nogay diline özgüdür. Söz konusu olayın Kıpçak Bulgar grubundaki dillerin temelini oluşturan Eski Bulgar dilinin özelliğinin olma ihtimali vardır. Kıpçak-Nogay grubundaki Kazak, Karakalpak dillerinde Eski Türkçe *ü* sesini içeren kelimeler tamamen korunmuştur. Türk dillerindeki *ü*, *ö* sesleri gelişme seyri yönünden birlikte ele alınır. Söz konusu sesler ayrıca aynı kökten gelen sesler olduğundan akraba dillerin kendi içinde de nöbetleşerek kullanılabilir.

Ünlü *o* sesinin söz başında kullanılması: Orh., Ye., Tal. *ol* "ol" KTg. 3, 8; KTd. 16, 21, 24 (Ayd. I, 216) ~ Kzk., Kkp., Kum., Nog. *ol*; Kar., Bşk., Tat. *ul*; Orh., Ye., Tal. *on* "on" KTd. 19, KTk. 7 (Ayd. I, 216); KÇ. 3; Ton1d. 2, 26; Ye. 28, 29, 30 (DTD. 76) ~ Tat., Bşk., Kar. *un*, Kzk., Kkp. *on*. Söz ortasında: *jol* "yol" KTk. 9; Ton1g. 9, 23; Ye. 44; MÇ. III, 35 (DTD. 45); *joluq*- "rastlamak" MÇ. III, 25 ~ Tat., Bşk. *jul*, Nog., Kar., Kum. *yol*, Kzk., Kkp. *zol*; Orh. *qorq*- "korkmak" On. I, 7; Ton2b. 4, 6 (DTD. 52) ~ Nog., Kzk., Kkp. *qorq*-, Tat., Bşk. *kurk*-, Kar. *qorx*-; Söz sonunda: Orh., Ye., Tal. *bo→*bog*/*boy*- "boğmak" Ton1k. 2 (Ayd. II, 101); *jo→*joq* "yok" BKd. 28; KTd. 10, 11; On. I, 1, 3; MÇ. II, 14; El. III, Ye. 48 (DTD. 45) ~ Tat., Bşk. *juk*, Kum. *yoq*, Kzk., Nog., Kkp. *žoq*; Kzk., Kkp. *zoj*- "yok etmek"; Orh., Ye. *to→*toq* "tok" Ton1g. 1, KTg. 8 (Ayd. I, 220) ~ Kkp., Kzk., Nog. *toq*, Bşk., Tat. *tuq*; Kzk., Kkp., Nog., Kum. *toj*-, Tat., Bşk. *tuj*- "doymak". *o* ≈ *u* denkleği: *oz*- ≈ *uz*- "geçmek; yenmek" (Ayd. I, 181): *Oza kelmis süsin Kültegin ayütip...* "Geçerek gelen askeri Kül Tigin kovalayıp" KTk. 7 ~ Bşk., Tat. *uz*-; *on* ≈ *un* "on" (Ayd. II, 216), *On oq budini emgek körti* "On Ok halkı eziyet gördü" KTd. 19 ~ Tat., Bşk., Kar. *un*; *jol* ≈ *jul* "yol" (DTD. 45), *janduuq jolta jeme ölti küp* "Yolda yine çok öldü" Ton1g. 9 ~ Tat., Bşk. *jul*.

Dudak ünlülerinden olan *ö* fonemi Kazak, Karakalpak, Nogay ve Karaçay-Balkar dillerinde kelime başında, Kumuk dilinde kelimenin her yerinde diftong nitelikte fark edilir.¹ J. Aralbayev, Kıpçak dilleri arasında *ö* foneminin diftonglu boğumlanmasının güçlü olduğunu

¹ Şçerbak A. M. Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Fonetikası). – Leningrad: Nauka, 1971. – s. 154.

ve Tatar, Başkurt dillerinde ü fonemine yakın seslendirildiğini gösterir.¹

ö ünlüsünün söz başında kullanılması: Orh., Ye., Tal. ög “düşünce” Ton1d. 3; (DTD. 77); ög(e) “bilge, hakim”, Ye. 13, 26 (DTD. 77) ~ ög(le)- “düşünmek” Ton1d. 3 ~ Tat., Bşk. *uj-*, Kkp., Kum., Nog., Kzk. *oj-*; Orh., Ye., Tal. ög “anne” KTD. 11, 25, 31; KTK. 49 (Ayd. I, 217); Ye. 28, 29, 45 (DTD. 77) ~ Tat. üg(äj), Kum., Kzk., Kkp. ög(ej) “üvey”; Orh., Ye., Tal. öl- “ölmek” KTD. 10, 19, 20, KTg. 6, 7, 8 (Ayd. I, 217) ~ Kzk., Nog., Kkp., Kar. öl-, Tat., Bşk. ül-; Orh., Ye. öñ “ön” KTD. 4 (Ayd. I, 217) ~ Kzk. öñ; öñ(ir) “çevre, civar”, öñ(gerüw) “(at üzerinde) bir şeyi önüne oturtmak, öñ(meñdew) “ileri atılmak, ilerlemek”. Söz ortasında: Ye., Orh., Tal. köz “göz” KTK. 10, 11 (DTD. 55) ~ Nog., Kar., Kkp., Kzk. köz, Bşk., Tat. küz; Ye. köb(rug) “köprü” (DTD. 55) ~ Kzk., Kkp. köp(ir), Bşk., Tat. küp(er), Kum. kijop(üjr); Orh., Ye., Tal. kök “mavi” KTD. 1, 3; Ye. 45, El. III (DTD. 55) ~ Tat., Bşk. kük, Kzk., Kkp., Nog. kök; Ye. körk “güzellik” Ye. 44 (DTD. 56) ~ Tat. kür(ek), Bşk. kür(k), Nog., Kkp. kör(ijk), Kar. kör(k), Kzk. kör(ik); Orh., Ye., Tal. köl “göl” KTD. 34, 42 (Ayd. I, 215) ~ Kzk., Kkp., Nog., Kar. köl, Bşk., Tat. kül; Kum. kijöl. Söz sonunda: Orh. kö(tür)- “kaldırmak, yükseltmek” KTD. 11, 25 (Ayd. I, 215) ~ Kkp., Kzk., Nog. kö(ter)-, Bşk., Tat. kü(tär)-; Orh., Ye. sö(z) “söz” MÇ. IV, 44; KTD. 26 (DTD. 66); Kar., Kzk., Kkp., Nog. sö(z), Tat. sü(z), Bşk. hö(z); Kzk., Kkp., Nog., Kum. sö(jle)-, Bşk. hö(jlä)-, Tat. sö(jlä)- “söylemek, konuşmak”.

Ünlü ö sesinin çağdaş Kıpçak dillerindeki fonolojik değişimi aslında Bulgar-Kıpçak grubundaki dillerde görülür. ö ≈ ü denkliği: ög ≈ üg(äj), yazıtlar dilinde ög “anne” (DTD. 77): *ögim qatuniy kötürmiş teñri* “annem hatunu yükseltmiş olan Tanrı” KTD. 25 ~ Bşk. üg(äj) “üvey”. ö ≈ u denkliği: ö/ög ≈ uj “düşünce” (DTD. 77), Orh., Ye., Tal. *Ol üç qayan öglesin...* “Onun için kağan danışıp...” Ton1d. 3 (Ayd. II, 107) ~ Tat. *uj* “düşünce”, Bşk. *uj* “düşünce, düşünmek”. ö ≈ o denkliği: ö → ög ≈ oj “düşünce”: *Ačsïq tosïq ömez sen, bir todsar ačsïq ömez sen* KTg. 8 “Açlığı, tokluğu anlamazsın, bir doysan acıkacağını düşün-

¹ Aralbayev J. Qazaq Fonetikasï Boyınşa Etüdter (Kazak Ses Bilimi Üzerine İncelemeler). – Almatı: Ğılım, 1988. – s. 35.

mezsın sen" (Amanj. I, 56-58) ~ Kzk., Nog., Kum. oj. Kazak dilinde ö biçimi de kullanılır: *ök* → *ökiniş* "pişmanlık". *ö* ≈ *ye/e* denkliği: *öl-* ≈ *el-* "ölmek" (DTS. 78). Orh., Ye., Tal. *öl: jayıda otuz erig ölürdim* Ye. 49 "Savaşta otuz asker öldürdüm" (Amanj. I, 51); *Ol sü anta öldi* "O asker orada öldü" KTk. 8 ~ Karay diyalektinde *el-* "ölmek".

Yazıtlar dilindeki ünlü seslerin çağdaş Kıpçak dillerinde korunma düzeyi genel olarak *ü, i, ö* fonemlerinin kullanılması ile belirlenir. Kıpçak-Nogay, Kıpçak-Bulgar, Kıpçak-Polovets grubundaki dillerde ünlülerin korunma düzeyi farklıdır. Kıpçak-Nogay grubundaki Kazak, Karakalpak, Nogay dillerinde Eski Türkçe ünlüleri (*ü, i, ö* sesleri tam muhafaza edilmiştir) oldukça tam korunmuş iken Bulgar-Kıpçak grubundaki Başkurt, Tatar dillerinde biraz değişikliğe uğramıştır (*ü* ≈ *ö, ö* ≈ *ü, i* ≈ *ij* denklikleri söz konusudur); Kıpçak-Polovets grubundaki Kumuk, Karay, Karaçay-Balkar dillerinde *ü, i, ö* seslerinin kullanılmasında ise herhangi bir düzene uyulmamakta, seslerin hem korunduğu, hem de değişime uğradığı durumlar vardır.

Türk dilleri ünlüler sistemindeki özel hususlardan biri, bazı dillerde ünlülerin uzun telaffuz edilmesi hususudur. Türk dillerindeki uzun ünlülerin yapısına açıklık kazandırmak Türkoloji biliminin en zor meselelerinden biridir. İ. A. Batmanov, Runik harfli Türk yazıtları dilinde ünlü seslerin bazı yerlerde gösterilip bazı yerlerde de gösterilmemesinin Eski Türk dilindeki uzun ve kısa ünlülerin kullanımıyla ilgili olabileceği görüşünü ortaya atar¹. Bilim adamının belirttiğine göre çağdaş Türkmen, Yakut dillerindeki uzun ünlülerin niteliği Eski Türk dilindeki uzun ünlülerle aynıdır; Kırgız, Tuva, Hakas dillerindeki uzun ünlüler, ünsüzlerin düşmesi sonucu ortaya çıkan ikincil uzun seslerdir; yazıtlar dilinde ikincil uzun ünlülerle ilgili belirti bulunmamaktadır, onlar daha sonraki dönemlerde meydana gelmiştir.²

¹ Drevniye Tyurkskiye Diyalekti i İh Otrajeniye v Sovremennih Yazıkah (Eski Türk Şiveleri ve Onların Çağdaş Dillerdeki Yansıması). Ed.. İ.A. Batmanov. – Frunze: İlim, 1971. – s. 7.

² Drevniye Tyurkskiye Diyalekti i İh Otrajeniye v Sovremennih Yazıkah (Eski Türk Şiveleri ve Onların Çağdaş Dillerdeki Yansıması). Ed.. İ.A. Batmanov. – Frunze: İlim, 1971. – s. 7.

VII-IX yüzyıllar arasına ait Türk abidelerinin dili, ölmüş diller sırasında bulunduğundan o dönemdeki ses sisteminin boğumlanma ve akustik niteliğini tam olarak göstermek, açıklamak çok zordur. Bunun gibi yazıtlar dilindeki uzun veya kısa seslerin kullanılma özelliklerini de tam ve doğru bir şekilde göstermek çetin bir meseledir. İ.A. Batmanov'un çıkardığı sonuca dayanacak olursak Orhun abideleri dilinde VC, CV, CVC yapılı tek heceli kelimelerin bünyesindeki ünlülerin işaretle gösterilmemesine sık rastlanması oldukça kısa veya yarı uzun ünlüleri kullanan dilin belirtilerinden (T -, Ton1k. 9, İT-, KTg. 3 "göndermek, salmak") olma ihtimali vardır. Ancak ünlülerin gösterilip gösterilmemesi olayının kelimeyi kapsama olanağı belirli bir düzene uymaz. Aynı bölgede bulunan Tonyukuk ve Kül Tigin abidelerinde *it-* fiilinin hem ünlü ses ile, hem de ünlü ses olmadan kullanılmasını yazıtlar dilindeki diyalektik özelliklerle açıklamak da zordur. Bahis konusu çelişkiyi bilim adamının kendisi de fark etmiş, "Ağızların çoğunda uzun ünlüler bulunmamış olmalıdır. Aksi takdirde yazı düzenine yansımış olurdu. Bu durumu açıklamak için çok yaygın olan "at" ve "ad" örneğini göstermek mümkündür: "at" sözcüğündeki a ünlüsünün kısa, "ad" sözcüğündeki a ünlüsünün ise uzun olduğu bilinir. Ancak sözünü ettiğimiz husus bu sözcüklerin yazılışına yansımamış, her ikisi de AT şeklinde gösterilmiştir" açıklamalarını yapmıştır¹ (DTD. 7). Şayet bilim adamının görüşü bilimsel açıdan netlik kazanacak olursa yazıtlar dilinin yarı kısa ve kısa ünlülere özgü Kıpçaklık niteliği derinlik kazanacaktır.

Türk dilleri ünlü seslerinin gelişme sürecindeki yeni ünlülerin meydana gelmesine ilişkin A. N. Baskakov'un "ünlü seslerin gelişme süreci, biçimler ile heceleri bölme işlevi yüklenen ünlülerin çeşitlenme, farklılaşma süreci öncelikle tnu ile, daha sonra yuvarlaklaşma ile damaksillaşma ile bağlantılı gerçekleşir"² şeklindeki fikrinden bilim

¹ Drevniye Tyurkskiye Diyalekti i İh Otrajeniye v Sovremennih Yazıkah (Eski Türk Şiveleri ve Onların Çağdaş Dillerdeki Yansıması). Ed.. İ.A. Batmanov. – Frunze: İlim, 1971. – s. 7.

² Baskakov N.A.. İstoriko-Tipologičeskaya Fonologiya Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Tarihsel-Tipolojik Fonolojisi). – Moskva: Nauka, 1988. – s. 737.

adamının geniş, dar ünlülerin ayrılması olayını ilk olaylardan saydığı anlaşılmaktadır. Genel olarak Türk dilleri ünlüler sisteminin gelişme sürecini geniş → dar veya art → ön biçiminde belirli bir yönde açıklama konusu varsayımlara dayandığından net bilimsel sonuç olarak kabul edilemez. İlk insanların dilinde bir sesin birkaç refleks değişkesinin eşit derecede kullanılma ihtimali vardır. Bu durum uzun, yarı uzun, kısa seslerin yapıları için de geçerlidir.

A.M. Şçerbak, çok heceli kelimelerin ilk hecesindeki ünlü seslerin değişmesinin esas nedenleri arasında örneğin etimolojik kısa ünlünün boğazsıllaşması gibi bazı ses birimlerinin niteliklerinin değişmesi, hece sayısının artmasına bağlı olarak boğazsıl ünlülerin uzunluk özelliğini kaybetmesi, ünsüzle biten tek heceli kelimeye ünlü ile başlayan ekler eklendiğinde ilk hecedeki diftong ünlülerin diftongluk özelliğini kaybetmesi, ekler getirildiğinde ilk hecedeki dar ünlülerin indirgenmesi olayının aniden artması gibi olayları sıralar¹. Araştırmacının sunduğu etkenler çok heceli sözcüklerin bünyesindeki ölü köklerin değişme olaylarını tespit etmeye yönelik belirtilen etkenlerdir. Bağımsız sözcük olarak kullanılan tek heceli kelimelerin bünyesindeki ünlülerin değişme nedenlerini tam olarak tespit edebilmek çok zordur. Bundan dolayı aynı kökten gelen tek heceli kökler ile gövdelerin ünlü sesler ile farklı biçimlere girmesinin eklemeli yapının oluşma devri ile ilişkilendiren görüşler ortaya çıkmıştır.² Çağdaş Türk dillerindeki tek heceli kelimelerin bünyesindeki ünlü denkliklerinin düzensizliğinin bazı durumlarda her dil grubunun konuşma özelliğine bağlı olduğu ve bilim dünyasında daha geç dönemlerde ortaya çıkmış olay olarak değerlendirme geleneğinin olduğu ma-lumdur.

Genel Türk dili vokaller sistemi, birincil uzun ünlülere, yan yana iki ünlü ile çok ünlülere ve hayli kısa ünlülere dayanan Oğuz tipi sistem; ikincil uzun ünlüler ile hayli kısa ünlülere dayanan Altay tipi

¹ Şçerbak A. M. *Sravnitelnaya Fonetika Tyurkskih Yazıkov* (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Fonetik). – Leningrad: Nauka, 1971. – s. 59-65.

² *Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Fonetika* (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri. Fonetik). – Moskva, 1984. – s. 52.

sistem; hayli uzun ünlüler ile çok kısa telaffuz edilen ünlülere dayanan Kıpçak tipi sistem; ikincil uzun ünlülere, boğazsillaşan ve kısa ünlülere dayanan Tuva-Tofa (Karagaş) tipi sistem olmak üzere dört grupta değerlendirilir. Söz konusu sınıflandırmaya göre Kıpçak tipi sistemin gelişme sürecinin değişik devirleri Kazak, Nogay, Karakalpak, Kırım Tatarları dilinde, Özbek dilinin Kıpçak ağzında, Tatar dili ile diyalektlerinde, Başkurt dilinde ve büyük değişimlere uğrayan Çuvaş dili ünlüler sisteminde yansıma bulmuştur.¹ Değerlendirmede Kıpçak sisteminin özellikleri, çok heceli kelimelerin bünyesindeki ilk hece ünlülerinin niteliği dikkate alınmıştır. Kıpçak koluna dâhil olan Kazak dilinde anlamlı tek heceli kelimelerin bünyesinde ünlü sesler çok kısa seslendirilmez, sadece değişik ruh hâline bağlı ve emir anlamında kullanıldığında oldukça kısa telaffuz edilebilir. Bu durum, anlamlı tek heceli kelimelerin bünyesindeki ünlüler ile çok heceli kelimelerin bünyesindeki ünlülerin nitelik açısından aynı olmadığını gösterir.

Ünsüz Sesler Sistemi. Türk dilleri fonetik-fonolojik sisteminin ana özellikleri şunlardır: Kelime başındaki ve sonundaki ünsüzler genel olarak korunur; bazı dillerde sızıcı (affricate) ünsüzler kullanılmaz; diftong seslere rastlanmaz; morfemler sınırında veya sözcük sonunda iki ünsüz yan yana kullanılmaz; söz başında iki ünsüz yan yana kullanılmaz; ses uyumu kuralı, bazen tını değişimi (umlaut) olayı ile karmaşık hâl alabilir; yapım ve çekim eki getirilmesi sırasında morfem sınırındaki seste değişiklik meydana gelebilir; benzeşme ve aykırılışma olaylarına uygun olarak düzenli bir birleşimsel değişke, indirgenme ve birleşme süreçleri bulunur.

Türk dilleri gelişme sürecinin ilk dönemlerindeki ünsüz sesler sistemi hakkında genel olarak üç çeşit bilimsel görüş mevcuttur: 1. Ana Türkçede söz başında hem ötümsüz ünsüzler, hem ötümlü ünsüzler kullanılır. Bu görüşü savunanlar çağdaş Türk dillerindeki öz Türkçe tek heceli kelimelerin başında *k – *g (j, γ, x dönüşlülere mevcuttur), d – t fonemlerinin, yani ünsüzlerin ötümsüz-ötümlü karşıtlarının

¹ Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Fonetika (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri. Fonetik). – Moskva, 1984. – s. 16.

kullanılmasını örnek gösterirler; 2. Ana Türkçede, 1) sadece bir tane ötümlü *b* sesi, 2) *b*, *d*, *g* sesleri, 3) *g*, *k*, *t*, *b*, *s* sesleri kullanılmıştır; 3. Ana Türkçede bir tane bile ötümlü ünsüz kullanılmamıştır¹. A. M. Şçerbak, Ana Türkçede ünsüz seslerin ötümsüz/ötümlü, güçlü/ağır seslendirilmesine göre sınıflandırmayı desteklemekle birlikte kelime başındaki ötümsüz-ötümlü seslerin fonolojik işlev üstlenmiş olabileceği hususuna şüphe ile yaklaşır.²

Ünsüz *p* fonemi. Türk dilleri ünsüz sesler sistemi gelişmesindeki en eski fonemlerden olduğu düşünülen ötümsüz *p* sesine, Orhun-Yenisey, Talas abidelerinde genelde sadece tek heceli kelimelerin sonunda rastlanır. Söz başında kullanılması çok nadirdir, ancak iki üç kelime ile sınırlıdır. *p* sesi, söz başında sadece Türk dillerinde değil, Moğol dillerinde de çok nadir kullanılan seslerden biridir. V. İ. Rasadin, çağdaş Moğol dillerinde *p* ünsüzünün söz başında genelde tabiat taklidi kelimelerde kullanıldığını belirtir: Bur. *pal-pal* "çağlamak", Halha Moğolları dilinde *palzıjv* "gümp gümp etti", *pur-pur xıjx* "fokurdamak", Kalmukça *pard* "çatlama sesi", *padrx* "alevlenmek", *pijgx* "cızırdamak"³. Tabiat taklidi kelimelerin *p* sesi ile başlamasına Kıpçak dillerinde de rastlandığı malumdur. Örneğin, Kazak dilinde: *pis* "burnundan solarken çıkan ses" → *pisqır-* "burnundan gürültüyle soluk vermek", *piš* → *pišilda-* "burnundan nefes alıp vermek", *pir* "pır sesi" → *pirıldaq* "çok horlayan kimse", vb. Söz konusu ötümsüz *p* fonemi genelde Altay dilinin en eski ünsüzlerinden biri olarak bilinir. Patlayıcı ötümsüz fonem olan bu sesin çağdaş Türk dillerinde de söz başında oldukça nadir kullanılmasını araştırmacılar eski belirtinin kaybolmaya başlaması ile, sesin ötümlüleşme sürecinin çok hızlı gerçekleşmesi ile açıklarlar⁴. Türk dillerindeki *p*, *b* değişimli ünsüzlerin

¹ Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Fonetika (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri. Fonetik). – Moskva, 1984. – s. 172.

² Şçerbak A. M. Sravnitelnaya Fonetika Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Fonetigi). – Leningrad: Nauka, 1971.– s. 95.

³ Рассадин В. И. Очерки по исторической фонетике бурятского языка (Buryat Dilinin Tarihi Fonetigi Üzerine Denemeler). – Moskva: Nauka, 1982. – s. 70.

⁴ Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Fonetika (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri. Fonetik). – Moskva, 1984. – s. 179.

ötümsüz biçimini Çuvaş dili epey korumuştur: *put-* “batmak”, *pos-/nus-* “gitmek, varmak”, *por/pur* “var”, *pav-* “bağlamak; boğmak” vb. Kazak dilinde de söz başında *p* sesine nazaran onun ötümlü biçimi daha sık kullanılır. Kıpçak dilleri içinde ötümsüz *p* sesini söz başında nispeten daha sık kullanan Karakalpak dili olmasına rağmen (*por-siq* “porsuk”, *por-si-* “kokmak, bozulmak”, *pükke* “aşık kemiğinin yere atıldığı zaman çukur tarafının alta gelmesi”, *pöstek* “deriden yapılmış küçük döşek veya minder”, vb.), bu dilde de ötümlü *b* sesinin kullanımını daha fazladır. Kazak dilindeki *p* sesi ile başlayan tabiat taklidi kelimelerin *b* sesi ile başlayan ötümlü biçimlerinin de kullanılması bahse konu seslerin Türk dili ünsüzler sisteminin ilk dönemlerinde bile birlikte kullanıldığına işaret etmektedir. Kelime başında: *piçin* “maymun” Tal. II, 1 (Amanj. I, 44): *Otuz oylan saydıçları piçin elte, jegirmi* “Otuz oğlanın sadık dostları! Maymun yılı, ilde yirmi (idi)» ~ Kzk. *mešin*, *p* ≈ *m* denkliğini oluşturur. Kelime sonunda: Orh. Ye. *ap(a)* “baba, akraba” Ye. 18, 20, 39 (DTD. 62) ~ Kkp., Tat. Bşk., Nog., Kum., Kzk. *ap(a)* “abla; teyze; anne”; Orh. *alp* “alp, kahraman” KTg. 6; KTk. 3, 40 (Ayd. I, 206) ~ Nog., Kkp., Kum. *alp*, Kzk. *alıp*. Orh. *qop* “çok”: *Ança içreki bodun qop maña körür* “Onun içindeki milletin çoğu bana tabidir” BKd. 2 (Ayd. I, 168) ~ Kzk., Kkp., Nog. *köp*, Tat., Bşk. *küp*.

Ünsüz *b* fonemi. Eski Türk dilinde *b* sesi, söz başında sık kullanılan fonemler sırasında bulunur. Fonolojik araştırmalara göre *b* sesi, ötümsüz *p* foneminin ötümlüleşmesi sonucunda Ana Türkçe devrinin son döneminde ortaya çıkan sonraki olay niteliğinde değerlendirilir¹ ve *b* ≈ *b/v* ≈ *w* ≈ *m* dudak ünsüzleri, ses birimsel değişkeleri olarak arkaik ötümsüz *p* sesinden gelir. Çağdaş Türk dillerinde kelime başındaki *p* ≈ *b* ≈ *m* seslerinin fonolojik anlam ifade etmeden kullanılması da Türk dilleri gelişmesinin en eski döneminde bir tek ötümsüz dudak foneminden oluşan ünsüz sesler sistemindeki ses birim değişkelerin ses birimi açısından ayrılmadığı dönemlerin izleri

¹ Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Fonetika (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri. Fonetik). – Moskva, 1984. – s. 182.

olarak açıklanır.¹ Moğol dillerinde de dudak ünsüzleri olan $p \approx b \approx m$ karşıtlıklarının ana biçimi olarak ötümsüz p sesi belirtilir.²

Ses dili kökeni açısından bakıldığında ve ilk Türklerin akustik-boğumlama imkânı çerçevesinden değerlendirildiğinde ötümsüz ünsüzlerin ilk olduğu hakkındaki tezlerin doğru olma ihtimali de vardır. Ana Türkçenin doğrudan kronolojik devamı niteliğindeki Eski Türkçede ise söz başında b sesinin net korunması (bu konuda araştırmacılar arasında görüş ayrılığı bulunmamaktadır) Ana Türkçe devrinde bile söz başında b sesinin kullanıldığına işaret etmektedir. Zira kendi arasında devam eden kronolojik dönemleri kapsayan bir dilin gelişme sürecinde ilişkinin, bağlantının korunmaması mümkün değildir.

Aynı bölgede bulunan yazıtlar dilinde söz başında m, b seslerinin fonolojik anlam ifade etmeden karışık bir şekilde kullanılması, Eski Türklerin konuşma dilinde hem m 'li konuşma geleneğinin, hem de b 'li konuşma geleneğinin bulunduğunu gösterir. $b \approx w$ denkliği: $ab \approx aw$ "av" (DTD. 32): *Ab ablasar erim eli tegirti* "Av avlarsa erkeklerin ili gayret gösterirdi" KÇ. 9 (Sartk. 232, 234) ~ Kzk., Bşk., Tat., Kkp. *aw*. Bu ses olayı, Kıpçak dillerinin tamamı için geçerli değildir. Örneğin, Kıpçak-Nogay grubundaki Nogay dilinde v biçiminde korunmuştur. *av (avla-)* "av (avla-)", *av (avas-)* "av (ava çıkmak)". Kıpçak-Polovets grubunda da aynı biçim kullanılır: Kar. *av*; Kum. *av(çu)* "avcı". S. Bizakov, $b \approx v$ denkliğinin çağdaş Türk dillerindeki birleşimsel değişikliklerden sayılan sıradan ses olayı olmakla birlikte "Türk dilleri gelişme sürecindeki $w \sim p \sim b \sim v$ denkliğinin belirtisi olabileceğini³ ifade ederken E. V. Sevortyan *ab/av/aw* sözcüklerinin "av (hayvan, kuş avlamak)", "yabani kuş", "kovalamak", "çevrelemek", "kuşatmak" ve benzeri anlamlarını örnek göstererek *ayıl* "ahır, hayvan

¹ Baskakov N.A. İstoriko-Tipologičeskaya Fonologiya Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Tarihsel-Tipolojik Fonolojisi). – Moskva: Nauka, 1988. – s. 98.

² Rassadin V.İ. Oçerki po İstoričeskoy Fonetike Buryatskogo Yazıkı (Buryat Dilinin Tarihi Fonetik Üzerine Denemeler). – Moskva: Nauka, 1982. – s. 70.

³ Bizaqov S. Varyant Sözdër Sözdigi (Varyant Sözcükler Sözlüğü). – Almatı: Bilim, 2000. – s.11.

damı" (DTS. 18) $\approx$ *awil* $\approx$ *avil* $\approx$ *ajil* vb. "köy" sözcüklerinin kökeninin *ay* sözcüğü olduğu görüşünü belirtir (ESTYa I, 64, 65, 83). $b \approx j$ denkliği: *ob(ut)* $\approx$ *uj(at)* "ayıp, ar, namus": *Arïy obuti jig tidi* "Temiz, ayıp iyidir dedi" Ton2b. 2 (Ayd. II, 111) ~ Kzk., Kkp., Nog. *uj(at)*, Tat., Bşk. *oj(at)*; *eb* $\approx$ *üj* "ev". Kelime sonundaki $b \approx j$ denkliği, Türk dilleri fonolojik sistemindeki çözümü bulunmamış karmaşık ses olaylarından dır.

Ses gelişmesinin genel kuralları arasında bulunup benzer seslerin eski dönemlerdeki değışkelerinden ayrılarak bağımsız fonemlere dönüşme sürecine uğrayan *k* tipi ünsüz seslerin kendi aralarında ak-raba benzerliklerine sahip olmasına rağmen boğumlanma ve akustik bakımdan belirli bir farklılıklara da sahip olduğu malumdur. Türk dillerinin çoğunluğunda *q* sesi, söz sonunda korunmuştur. Eski Türkçede, Kzk., Tat., Nog., Bşk., Krg., Uyg., Trkm., Tuv. dillerinde *aq*, Özb. dilinde *oq* "beyaz". Her dilin kendi özelliğine göre kelime sonundaki *q* sesi birkaç değışime uğrar: $q \approx x$: Yak. *atax*, *ox*, *suox* "ayak, bacak; ok, yok"; Hak. *ajax*, *çox*; Azr. *jox*, *ox*; Kzk. *ajaaq*, *oq*, *žoq*; $q \approx g$: Azr. *balig*; Kzk. *balıq* "balık"; $q \approx \gamma$: Özb. *čijroy*, Kzk. *šıraq* "baldır, incik"); $q \approx \emptyset$ (Çuv. *ura*, *çere*, *pure*; Kzk. *ajaaq*, *žürek*, *büjrek* "ayak, bacak; kalp, böbrek). $q \approx x$ denkliğine Moğol dilinin kendi içerisinde de rastlamak mümkündür: Eski Moğol dilinde *aqa*, çağdaş Moğol dilinde *axa*; Kzk. *aya* "ağabey". Türk dillerinin bazılarında *q* ünsüzü, biraz daha değışik çıkarılır. Örneğin, E. R. Tenişev'in belirttiğine göre Eski Uygur, Sarı Uygur dillerinde hırıltılı duyulur: *aqh*,¹ Kzk. *aq*.

Türk dillerinde *k* sesinin boğumlanma yapısı aynı değildir. Kıpçak kolundaki dillere nazaran Karluk, Oğuz kolundaki Türk dillerinde *k* ötümsüzü oldukça ön boğumlama ile çıkarılır. Sözcük sonunda ötümlüleşme olayı, *k* ünsüzü için de geçerlidir. Örneğin, Aksu Uygurları dilinde edebî dildeki *ellik* "elli", *ellux* biçiminde söylenir². *k*

¹ Tenişev E.R. Sistema Soglasnuh v yazıke Drevneuygurskih Pamyatnikov Uygurskogo Pisma Turfana i Gansu (Turfan ve Kansu Eski Uygur Yazıtları Dilinde Ünsüzler Sistemi) // Voprosı Diyalektologii i Tyurkskih Yazıkov. – Baku, 1963. T. 3. – s. 125

² Qaydarov A.T. Razvitiye Sovremennogo Uygurskogo Literaturnogo Yazıka (Çağdaş Uygur Edebî Dilinin Gelişmesi). – Alma-Ata, 1969. – s. 93.

$\approx x \approx j$ denkliği aslında Azerbaycan diyalektinin Batı grubunda fark edilir. Örneğin, *üzük//üzüj* “yüzük”, *malax//malaj* “melek”, *kurax//kuräj* “kürek”¹. Arka damak *k* sesinin *j* sesine dönüşmesi ayrıca Özbek dili diyalektlerinde de görülür: *büläk//buläj* “bileği taşı”, *teräk//teräj* “kavak ağacı”². Ünsüz *k* sesinin değişken sesler sırasında bulunduğu sesin söz sonunda sık düşmesinden de anlaşılır: Çuvaşça *ine* ~ TT., Tuv., Tofa dillerinde *inek*, Azr. dilinde *inäk* “inek”; Çuvaşça *atä* ~ Tatarcada *itäk*, Kzk., Kkp. dillerinde *etik*, Uygurcada *ütük* “çizme”. Ötümsüz *k* ünsüzü söz içinde Türk dillerinin pek çoğunda olduğu gibi korunmuştur: Kzk., Kkp., Kum., Gag., TT., Alt. dillerinde *kükürt*; Tatar dilinde *kükart*; Altay dilinde *kükür* “kükürt”; Kzk., TT., Nog., Kum. dillerinde *teke*, Gagauz dilinde *tekä*, Tat., Azr. dillerinde *täkä* “teke”. Ünsüz *k* sesinin ünlüler arasında ötümlüleşmesi Kazak diline de özgü bir özelliktir. Örneğin, Kazak dilinde *egiz* Azericede *äkiz* “ikiz”; Kazakça *egin* ~ Türkiye Türkçesinde *ekin*. Ötümsüz *k* sesinin ünlüler ortasında ötümlüleşmesine, Çuvaş dilinin kendi içerisinde de rastlanır: *täkäl//tägä* “koç”, *äkän//ägän* “ekin”. Söz konusu olay, genel olarak Altay dillerine özgü kurallar arasında yer alır.

Eski Türk dilinde arka damak sızıcısı γ sesine nadir rastlanır. Genelde 1) ilk kapalı hecenin sonunda, 2) kelimenin mutlak sonunda, 3) birinci veya ikinci hecede ünlüler ortasında olmak üzere üç durumda kullanılmıştır. Bilim adamı A. Koşkarov, “Kül Tigin”, “Tonyukuk” abidelerinde ve Yusuf Balasagunlu’nun “Kutadgu Bilig” eserinde γ sesine pek rastlanmadığına dikkatleri çekerek istatistik bilgiler sunar³. Ötümlü γ sesi, ağır boğumlanan ses olduğundan Türk dilleri fonetiğinde değişken sesler sırasına dâhil edilir. γ ünsüzü, çağdaş Türk dillerinin birazında korunmuştur. Örneğin, Eski Türkçe, Azerice *day*, Uyg., Hak. dillerinde *tay* “dağ”; Eski Türkçede, Azr., Uygur dillerinde *jay* “yağ”; Eski Türkçede, Azr., Hak. dillerinde *say* “sağ”, Eski

¹ Cangidze V.T. Dmanisskiy Govor Kazahskogo Diyalekta Azerbaycanskogo Yazıka (Azerbaycan Dili Kazak Diyalektinin Dmanisi Ağzı). – Baku, 1965. – s. 25.

² Gulyamov H. Cizakskiy Govor Uzbeksckogo Yazıka (Özbek Dilinin Cizak Ağzı). ADK Filol.Nauk. – Taşkent, 1954. – s. 10

³ Koşkarov A. Frikativniye Soglasniye v Kazahskom Yazıka (Kazak Dilinde Sürüşmeli Ünsüzler) // ADD Filol.Nauk. – Almatı, 1996. – s. 16, 17.

Türk dilinde, Çağatay, Uyg. dillerinde *tuy* "bayrak"; Azr., Özb. dillerinde – *buy* "buğu"; Eski Türk, Hak., Tuv., Tofa dillerinde *aziγ* "azı dişi"; kelime ortasında: Eski Türkçe, Azerice *ayur*, Uygurca *eyir*, Özbekçe *oyir* "ağır"; Eski Türkçe, Azr. *ayuz*, Uyg. *ayüz*, Özb. *oyiz* "ağız"; Eski Türkçe *ayil* "ahır"; Özb. *oyil* "ahır, samanlık"; Uyg. *eyil*; Eski Türkçe, Azr. *bayur* "ciğer", Uyg. *bayir* "göğüs"; Eski Türkçe *joyan*, Trkm. *joyin* "kalın, yoğun"; Eski Türkçe *buydaj*, Azr. *buyda* "buğday".

Ünsüz γ sesi Türk dillerinin pek çoğunda w , j seslerine dönüşür. Örneğin, $\gamma \approx w$: Kzk., Tat., Bşk., Kkp., Nog., Kum. dillerinde *taw* "dağ" ~ *tay*, *saw* "sağ" ~ *say*; Kzk., Tat., Bşk. dillerinde *buw*, Kkp. *puw* "buhar" ~ *buy*; Kzk., Kkp., Kum., Nog., Trkm., Özb. dillerinde *suw* "su" ~ *suy*; $\gamma \approx j$: Azr. *sojuq* "soğuk" ~ *soyuq*; Kzk., Nog., Kum. dillerinde *sijir*, Tat. *säjär* "sığır, inek" ~ *siyir*. Bazı dillerde γ sesi, g sesine değişir: Türkiye Türkçesinde *buyu* ~ *buy*; Şor dilinde *sug* "su" ~ *suy*; Krg. *bugu* "geyik, maral" ~ *buyu*. γ ünsüzünün değişken sesler sırasında yer aldığını, ağır boğumlanan ses olduğundan sesin kelime içinde ve sonunda sık düştüğünü net görmek mümkündür. Örneğin, Azr., Trkm. *daji*; Krg. *taj*, *tajike* "dayı" ~ Eski Türk dilinde *tayaj*; Tat. *bodaj*; Kab.-Blk., Kum. dillerinde *budaj* "buğday" ~ *buydaj*. Söz konusu sesin düşmesi olayı neticesinde kimi dillerde γ sesinin yerine uzun ünlüler söylenmeye başlamıştır: Krg. *tou*, Çağataycada *dau*, Altay dilinde *tuu* "dağ" ~ *tay*; Alt., Krg. dillerinde *buu* "buhar" ~ *buy*, Kab.-Blk. dilinde *buu* "geyik" ~ *buyu*; Yakut dilinde *uruu* "akraba" ~ *uruy*; Tuv., Hak., Şor., Tofa dillerinde *aas*, Altay, Kırgız dillerinde *ooz* "ağız" ~ *ayüz*.

Ünsüz g sesinin de ağır boğumlanan ve değişken seslerden biri olduğunu sesin değişmeye ve düşmeye meyilli olmasından görebiliriz. Örneğin, Eski Türk abideleri dilinde g sesiyle söylenen kimi sözcükler çağdaş Kıpçak kolundaki dillerde j sesiyle telaffuz edilir: *egin* "omuz" ~ Kzk. *ijin*; *jigne* "iğne" ~ Kzk. *ijne*; *tügme* "dügme" ~ Kzk. *tüjme*; *ügür* "sürü" ~ Kzk. *üjir*. Kıpçak kolundaki dillerde g sesi kelime içinde görülür, ancak söz sonunda kullanılmaz.

Ünsüz x sesi, dilin dip kısmı ile arka damağın yaklaşması ile çıkan sızıcı, ötümsüz gırtlak fonemidir. Ünsüz x sesinin boğumlanma-akustik yapısı ile ilgili herkesçe desteklenen bir görüş mevcut

değildir. Kazak dilinde *x* sesinin yabancı dillerden geçen sözcükler (Rusça, Arapça, Farsça) aracılığı ile dilimizin ses sistemine yerleştiği yönünde bir görüş oluşmuştur. Elbette bu durum, eş zamanlı açıdan bakıldığında çok uygun gözükmesine karşın diğer Türk dilleriyle karşılaştırmalı olarak, tarihî açıdan baktığımızda daha da netleşmesi gereken bir sorun olduğu ortaya çıkar. Çünkü *q* sesinin yarı ötümlüleşerek *x* sesine dönüşmesi sürecine, Çuvaş, Yakut, Hakas, Tuva dillerindeki eski Türkçe sözcüklerde sık rastlanır: Hak. *xulax* "kulak" ~ Kzk., Kum., Krg. dillerinde *qulaq*, Tat. *qolaq*; Çuvaş dilinde *suxal* "sakal" ~ Kzk., Tat. dillerinde – *saqal*; Çuvaş dilinde *şuxa* "yaka" ~ Tatar, Uygur dillerinde *jaqa*; İ. A. Batmanov'un görüşüne göre, *x* sesinin Hakas, Tuva dillerinin ses sistemine girmesi Orta Çağ'da art ve ön *k* seslerinin değişmesi sonucunda gerçekleşmiştir.¹ D. İ. Çankov ise *x* ünsüzünü Hakas diline özgü özel sesler sırasına dâhil edip bu sesin çok sık kullanıldığını belirtir². Özbek dili diyalektlerinde *x* sesi kelimenin her yerinde kullanılır: *oxuw* "okumak", *toxuw* "dokumak". Azerbaycan dilinde de ünlüler arasında *q* ≈ *x* denkliği görülür: *jaxin* "yakın" ~ Tat. *jaqin*, Kzk. *žaqin*; *jouxare* "yukarı" ~ Kkp. *žoqari*; *jaxa* "yaka" ~ Tat. *yaqa*. Söz konusu ses olayına ayrıca Moğol dili kaynaklarında da rastlanır.

Türkoloji alanında yapılan çalışmalarda bazen boğazsıl, bazen gırtlaksıl, bazen de arka damak – gırtlak sesi şeklinde tanımlanan sızıcı *h* sesi, Kazak dilinde genelde Arap-Fars dillerinden geçmiş birçok sözcükte ve pek çok ünlemin bünyesinde görülür ve boğazsıl sesler sırasında bulunur. *h* ünsüzünün fonetik niteliği Türk dillerinin tümünde aynı değildir. Örneğin, Türkmen, Tatar, Kumuk, Nogay dillerine nazaran Azerbaycan, Özbek, Uygur dillerinde sızıcı *h* sesi bağımsız fonem olarak kullanılır. Farklı bir ifadeyle, kelimenin anlamını ayırt etme olanağına sahip ses birimsel bir ses sayılır. Türk dillerinin bir başka grubunda (Çuv., Hak., Tuv., Alt., Gag., Krg. vb.) ise *h* ünsüzü, bağımsız fonem niteliğinde değildir.

¹ Batmanov İ.A. Sovremenniy Kirgizskiy Yazık (Çağdaş Kırgız Dili). – Frunze, 1963. Ç. I. – s. 82.

² Çankov D.İ. Soglasnyje Hakasskogo Yazıka (Hakas Dilinde Ünsüzler). – Abakan, 1957. – s. 52.

Başkurt, Yakut dillerinde *h* sesi diğer Türk dilleriyle kıyasla farklı bir özelliğe sahiptir. Başkurt dilinde kök ve ek morfeplerin başında bulunan *s* sesinin *h* sesine dönüştüğü anlaşılırken (*haj* ~ Tatar, Türkmen dillerinde *saj* “sığ”, *hal* ~ Kazak dilinde *sal* “sal (taşıt)”, *hez* ~ Kazak dilinde *siz* “siz”, *horo* ~ Kazak dilinde *sur* “gri”, *höt* ~ Kazak dilinde *süt* “süt”, *ağil+hiz* ~ Kazak dilinde *aqil+siz* “akılsız, aptal”, *aq+har-* ~ Kzk. *aq+sa-* “aksamak” vb.) Yakut dilinde kök hâlindeki kelimenin sonunda, kelime içinde rastlanır (*i:ha-* ~ Kzk. *ista-* “tütsülemek”, *ahilik* ~ Kzk. *as* “aş, yemek”, *kuhu* ~ Kzk. – *kisi* “kişi, insan” vb.). Kelimenin mutlak başındaki ve mutlak sonundaki *h* sesinin kullanılmasının kendine özgü özellikleri bulunması ile birlikte Başkurt dilinde genelde söz başında görülen *h* ≈ *s* denkleğinin Yakut dilinde söz sonunda da kullanılması, *h* ünsüzünün yapısının karmaşık olduğuna işaret etmektedir. Türkoloji kaynaklarında söz başında ve içinde *h* sesi türemesi olayı üzerinde çok durulur.

Ramstedt-Pelliot yasasına göre *h* fonemi, *p, *b, *f, *v, *w ünsüzleriyle (*p/v* ~ *b/v* ~ *f/w* > *h* > 0) kökteş şeklinde ele alınırken G. Doerfer, sadece Ana Türkçedeki *p ünsüzüyle (*h* < Ana Türkçe *p) aynı kökten olabileceğini düşünür¹. Belirtilen görüşten uzmanların pek çoğunun yaptığı gibi adı geçen araştırmacının *p* sesini *b*, *v*, *w*, *f*, *m* seslerinin arkaik biçimi olarak kabul eden (*p* ≈ *b* ≈ *v* ≈ *w* ≈ *f* ≈ *m*)² N. A. Baskakov’un fikrini desteklediği anlaşılır. A. M. Şçerbak, Eski Türk dilinde *h* boğazsılıının türemiş ses olarak çok az geçtiğini, Eski Türk yazıtlarında hiç rastlanmadığını belirterek sese çağdaş Türk dillerinde sadece türeme ses olarak değil, aynı zamanda Ana Türkçe *s, *ş, *ç seslerinin ikincil dönüşlüsü olarak da sık rastlandığına dikkatleri çeker.³

Türk dillerinde söz başında kullanılan *v*, *j*, *h* ünsüzleri, Eski Türkçe ünsüzleri sırasına katılmaz, bu seslerin oldukça sabit konumdaki

¹ Doerfer G. O Sostoyanii İssledovaniya Haladjskoy Gruppı Yazıkov (Halaç Grubunun İncelenme Durumu Hakkında) // Voprosı Yazıkoznaniya. – Moskva, 1972. – s. 95.

² Baskakov N.A.. İstoriko-Tipologiçeskaya Fonologiya Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Tarihsel-Tipolojik Fonolojisi). – Moskva: Nauka, 1988. – s. 100.

³ Şçerbak A. M. Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Fonetigi). – Leningrad: Nauka, 1970.– s. 81.

ilk ünsüzlerden tarihî yollarla türeyen etimolojik konsonantların kalıntıları olabileceğini savunan T. Kovalski ve diğer bilim adamlarının *h* gırtlak ünsüzü ile *j* orta damak sesinin kelimenin başında ve içinde türeme özelliklerini iyice ispatlayan görüşlerine dayanan başta E. Tenişev olmak üzere bir grup bilim adamları: "Söz başında *h* sesi türemesi, Türk dillerinde şu veya bu alt katman veya yan katman dillerinin etkisi altında kalan dillerde kaybolan söz başı ünsüzünün yerine geçen ses olarak ortaya çıkar ve kelime başı ünsüzlerine ilişkin kurallarla bir ilgisi yoktur"¹ fikrini belirtirler.

Ön damak *s* sesinin boğazsıl *h* sesine değişmesi, Moğol dilleri içerisinde Buryat dilinde (*hala* "sal (taşıt)", *haxal* "sakal", *hana:n* "şuur, bilinç",² Kazak dilinde *sal*, *saqal*, *sana*) görülürken Mançu-Tunguz dilleri içinde Evenki dilinin ana özelliklerinden olduğu bilinir.³ Yakut dilindeki Moğol unsurları fonetik ve semantik özellikleri bakımından genelde Buryat dili ile ilişkilendirilerek ele alınır.⁴ Ye.İ. Ubryatova, Yakut dilindeki *h* sesinin ortaya çıkmasında Yakut halkı ile aynı bölgede yaşayan Evenkilerin dilinin etkili olmuş olabileceği görüşünü sunar.⁵ İ.D. Burayev, arşiv kaynaklarına dayanarak daha XVIII. yüzyılın başlarında Buryat dilinde *h* sesinin kullanıldığını ve söz konusu özelliğin alıntı bir özellik olmayıp Moğol dili konuşan halkla-

¹ Sravnitel'naya-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Fonetika (Türk Dillerinin Karşılaştırılmalı-Tarihî Grameri. Fonetik). – Moskva: Nauka, 1984. – s. 402.

² Rassadin V.İ. oçerki po İstoriçeskoy Fonetike Buryatskogo Yazıka (Buryat Dilinin Tarihî Fonetik Üzerine Denemeler). – Moskva, 1982.– s. 78.

³ Ubryatova Ye.İ. opit Sravnitel'nogo İzüçeniya Fonetičeskih Osobennostey Yazıka Naseleniya Nekotorih Rayonov Yakutskoy ASSR (Yakut ÖSSC Bazı Bölgelerinde Konuşulan Dilin Fonetik Özelliklerini Karşılaştırmalı Olarak İnceleme Deneyimi). – Moskva, 1960. – s. 73-74.

⁴ Dyaçkovskiy N.D. Konsonantizm Yakutskogo Yazıka (Yakut Dilinde Ünsüzler Sistemi). ADK Filol.Nauk. – Yakutsk, 1982. – s. 40-41; Rassadin V.N. Buryatizm v Yakutksom Yazıke (Yakut Dilinde Buryatça Unsurlar)// O.H.Bohtlink i Yego Trud o Yazıke yakutov. – Yakutsk 1973. – s. 74.

⁵ Ubryatova Ye.İ. opit Sravnitel'nogo İzüçeniya Fonetičeskih Osobennostey Yazıka Naseleniya Nekotorih Rayonov Yakutskoy ASSR (Yakut ÖSSC Bazı Bölgelerinde Konuşulan Dilin Fonetik Özelliklerini Karşılaştırmalı Olarak İnceleme Deneyimi). – Moskva, 1960. – s. 4.

rın ortaya çıkışına kadar yaşayan dillerin kalıntısı olduğunu belirtir.¹ Araştırma sonuçları Yakut ve Buryat dillerindeki *s ~ h* denkliğinin söz başında ve içinde kök morfemin son sesine göre yönünün ve değişme sıklığının aynı olmadığını göstermiştir: Yakut dilinde *s* sesinin *h* sesine değişmesi kelime içinde (iki ünlü arasında) meydana gelen kural niteliğinde iken Buryat dilinde *s* ünsüzü sabitliğini korur; Yakut dilinde söz başında *s ≈ h* denkliği değişkenlik gösterirken Buryat dilinde genel olarak Moğolca kökenli sözcüklerin çoğu için geçerli olduğu görülür.² Başkurt dilinde Türkçe kökenli sözcüklerin hemen hemen hepsinde kelime başındaki *s* sesi *h* sesine değişir, sadece *sijraq* "baldır, incik" ~ Kazak dilinde *sijraq*, *söjäl* "siğil" Kazak dilinde *süjel* gibi birkaç kelimedede ve Arapça, Farsça kökenli sözcüklerde (*sabij* "bebek, küçük çocuk" ~ Kazak dilinde *säbij*, *säbäp* "sebe, neden" ~ Kazak dilinde *sebe, sijxru* "büyü" ~ Kazak dilinde *sijqir* vb.) korunmuştur. Kelime içinde kullanılma şekli ise farklıdır, kimi sözcüklerde *s* ünsüzü korunmuş (*arışlan* "aslan" ~ Kazak dilinde *arıştan*; *qışqa* "kısa" ~ Kazak dilinde *qışqa*; *ese* "sıcak" ~ Kazak dilinde *ışsi*, *ıştiq* vb.), kimi sözcüklerde de *h* sesi kullanılmıştır (*qorhaq* "kursak, karın" ~ Kazak dilinde *qursaq*; *yaharya* "yapmak, etmek" ~ Kazak dilinde *žasaw* vb.). Genel Türkçe sözcüklerdeki *s* ünsüzünün yerine *h* sesinin bulunması, Başkurt dilinde sadece kök sözcük düzeyi için değil, ek morfem düzeyi, gramer kategorileri için de geçerli (ikinci tekil şahıs eki: *-hiñ*, *-heñ*, *-hoñ*, *-höñ* ~ Kzk. *-siñ*, *-siñ*; üçüncü şahıs iyelik eki: *-hi*, *-he*, *-ho*, *-hö* ~ Kzk. *-si*, *-si*; isimden isim yapan ek: *~ hüz*, *-hez*, *-hoz*, *höz* ~ Kzk. *-siz*, *-siz* vb.) olması söz konusu olayın komşu dillerin etkisi sonucu meydana gelen değişiklik olmayıp eski devirlerden beri devam eden, Başkurt halkının etnik kökeni ile ilgili olay olduğunu teyit edici niteliktedir. *s ≈ h* denkliğine hem Türk dillerinden olan Başkurt, Yakut dillerinde, hem Mançu-Tunguz dillerinden olan Evenki, hem de

¹ Burayev İ.D. nekotoriye Fonetičeskiye Osobnosti Govora Alarounginskih Buryat (Buryatçanın Alaroungin Ağzının Bazı Fonetik Özellikleri)// İssledovaniya Buryatskih Govorov. Vıp. II. –Ulan-Üde, 1968. – s. 132.

² Dyaçkovskiy N.D. Konsonantizm Yakutskogo Yazıka (Yakut Dilinde Ünsüzler Sistemi). ADK Filol.Nauk. – Yakutsk, 1982. – s. 12.

Moğol dillerinden olan Buryat dillerinde rastlanması bu olayın Altay devrine özgü bir ses olayı olduğuna, farklı bir ifadeyle Altay dil birliğinden kalan özellik olduğuna işaret etmektedir. $s \approx h$ denkleğinin evrimsel gelişme süreci hakkında özgün bir görüş ortaya koyan B. Sağındıkov, bahse konu olayı $ts \approx th$ ünsüz çiftlerinin denkleği ile ilişkilendirir. Bilim adamı, sızıcı $d\check{z}$ ünsüzünün ikiye ayrılması sonucunda $d \approx \check{z}$ ($düz \approx \check{z}üz$) değışkelerinin meydana gelmiş olduğunun tüm Türkologlarca bilindiğini ve ts, th ses dizilerinden $t \approx s \approx h$ değışkelerinin ortaya çıktığını belirtir.¹ h, q seslerinin aynı tipten olan fonemler sırasında bulunduğunu, bunun gibi $d, \check{z}, t, d$ seslerinin de kökteş olduğunu hesaba katılırsa $t \approx s \approx h$ denkleğinin izlerini Kazak dili içerisinde de fark etmek mümkündür. Örneğın, $*t\check{ir} \rightarrow t\check{ir}naw$ "tırmalamak, tırnaklamak", $s\check{ir} \rightarrow s\check{ir}uw$ "çizmek (çizgi biçiminde yaralamak)", $q\check{ir} \rightarrow q\check{ir}uw$ "ovmak, ovalamak", $*\check{z}\check{ir} \rightarrow \check{z}\check{ir}uw$ "çizmek, tırmalamak" gibi tek heceli sözcükler eş zamanlı bakımdan değılendirildiğinde her biri kendince anlam ayırtılarına sahip olsa da bu sözcüklerde ana anlamın ortak olduğunu fark etmek zor değıldir.

Türk dil biliminde $q/k, \gamma/g, x, h$ seslerinin akraba olduğu hususu genel olarak tartışılmayan konulardandır. Bu seslerin bazı durumlarda hem aynı dil içerisinde, hem diller arasında fonolojik yönden ayrılmaması da genetik yakınlığı sergilemektedir. Özellikle de kelimenin mutlak sonunda Türk dilleri arasında $q/k, \gamma/g, x, h$ seslerinin herhangi bir anlam ifade etmeden değışmesi sık görülür: Türkmen dili ağızlarında $g\check{ir}k - g\check{ir}q - g\check{ir}h$ "kırk";² Tatar edebî dilinde $vaga$, Tümen ağzında $paya$ "kurbağa"³ Çuvaş dilinde $saxal$, Kazak dilinde $saqal$ "sakal"; Kazak dilinde $\check{z}aya$, Nogay dilinde $jaga$, Kumuk dilinde

¹ Sağındıqov B. Qazaq Tili Leksikası Damuwınıñ Etimologiyalıq Negizderi (Kazak Dili Söz varlığı Gelişmesinin Etimolojik Esasları). – Almatı: Sanat, 1994. – s. 25-26.

² Atamedov N. Manışskiy Govor Diyalekta Turkmenskogo Yazıka (Türkmen Dilinin Manış Ağzı). Avtoref.Diss.Kand.Filol.Nauk. – Aşhabad, 1965. – s. 11.

³ Tumaşeva D.G. Yazık Tatar Zapadnoy Sibiri (Tümenskiy Govor) (Batı Sibiry Tatarlarının Dili (Tümen Ağzı). U.Zap. Kazanskogo Universiteta. Kn.2 – Kazan, 1956. – s. 113.

jaqa, Kırgız dilinde *žaga*, Yakut dilinde *saha*, Hakas dilinde *čaga*, Çuvaş dilinde *suxa* “yaka”.

Orta damak *j* sesi, çağdaş Türk dillerinin tamamında korunmuştur. Örneğin, Azr., Trkm., Kum., Kab.-Blk., Nog., Kzk., Tat., Kkp., Alt., Uyg. dillerinde *ajaaq*, Türkiye Türkçesinde *ajak*, Gagauzcada *ajag*, Özbek dilinde *ojoq* “ayak”; Azr., Trkm., Nog., Tat., Kzk., Kkp., Krg., Alt. dillerinde *ajyir*, Uyg., Özb. dillerinde *ajhür*, Türkiye Türkçesinde *ajgir*. Kelime sonu *j* sesinin Türk dillerinde kullanılma özelliği de kelime içinde kullanılması ile aynıdır. Örneğin, Azr., Trkm., TT., Karay, Kum., Nog., Kzk., Kkp., Krg., Özb., Uyg. dillerinde *boj*, Tat., Bşk. dillerinde *buj* “boy, beden”; Azr., Trkm. dillerinde *goj*, Türkiye Türkçesinde *koj*, Gag., Kum., Tat., Kzk., Kkp., Krg., Özb., Uyg. dillerinde *qoj* “koymak, yerleştirmek”.

Türk dillerindeki *j* sesinin meydana gelmesi, gelişme seyri hakkında da herkesçe desteklenen bir fikir mevcut değildir. Diftong *j* foneminin kökeni genelde kelime başındaki $j \approx d\check{z} \approx \check{z} \approx t \approx d \approx g \approx \check{c} \approx s \approx z \dots$ denkleğinin eskicil biçimini tespit etmede ele alınır. Söz konusu olay üzerindeki ilk görüşe göre *j* sesinin gelişmesi, ilk $j \sim \check{z} \sim \check{c} \sim z \sim s \sim \acute{s}$ sırasının gelişme seyrini gösteren $j > \check{z}, j > \check{c}, \check{c} > z, z > s, s > \acute{s}$ şemasına uyar (W. Radloff). Ayrıca *dž* sesinin sürtüşmeli ögesinin zayıflaması sonucunda *j* sesinin meydana geldiği görüşleri de mevcuttur (G. J. Ramstedt). *j* sesini arkaik biçim olarak kabul etmeye karşı çıkan A. M. Şçerbak, “Çağdaş Türk dillerinin çoğundaki ünsüz sesler sistemi ve dağılımı, *j* sesinin söz başında çok eski devirlerde kullanılmış olabileceği olasılığını ortadan kaldırır” diyerek genç diller sırasında bulunan Oğuz kolundaki dillerde söz başında *j* sesinin kullanılmasını ilk seslerin biçimi olarak değerlendirir. Türk dillerindeki *j* sesinin gelişme seyrini inceleyen diğer bilim adamlarının görüşleri de genel olarak aynı yöndedir. Ye.D. Polivanov, Ye.İ. Ubryatova, B.A. Serebrennikov, N.Z. Gaciyeva gibi bilim adamları *j* sesini ilk ünsüzler sırasına dâhil ederken S.Ye. Malov, N.A. Baskakov, Ş.H. Akbayev, F.A. Abdullayev gibi bilim adamları *j* ünsüzünün daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan ses olduğu görüşündedirler.

B. Sağındıkov, $j \approx d\check{z} \approx \check{z} \approx t \approx d \approx g \approx \check{c} \approx s \approx z$ denkliği hakkında ileri sürülen görüşleri bir araya getirip değerlendirmesini yaptıktan sonra denkliğin tam oluşumunu sunar. Türk dilleri gelişme sürecinin ilk dönemlerinde tüm ünsüzlerin sızıcı ünsüzlerden (affricate) ayrıldığına dair tez ışığında bilim adamı, söz başında bazı ünsüz seslerin düştüğü, gırtlak *h* ünsüzünün gelişerek *q*, *k*, *γ*, *g* ünsüzlerine dönüştüğü göz önünde bulundurulursa Türk dillerinde eski tek heceli sözcüklerin bünyesinde uzun bir $ts \approx t\check{s} \approx th \approx tj \approx dz \approx d\check{z} \approx dj \approx t's' \approx d'z' \approx t \approx d \approx s \approx z \approx \check{s} \approx \check{z} \approx j \approx h \approx x \approx q \approx k \approx \gamma \approx g \approx s' \approx z' \approx t' \approx d^{-1}$ denkliğinin oluşacağı sonucuna varır ve bu olayın kelimenin sonu için de geçerli olduğunu belirtir. Söz konusu denkliğin aynı kökten türediğini, kökteş olduğunu somut dil kaynakları ile ispatlayan bilim adamı, bütünsel tam denklikten türeyen kesik denkliklerin kendine özgü gelişme tarihi olduğunu, onların sızıcı ünsüz bünyesindeki fonemlerin boğumlanma ve seslendirilme özelliğine göre kökteş ve farklı kökten olan denkliklere ayrıldığını belirtir.

w sesi de ünlülerle birlikte diftong ses oluşturabilir. Türkolojide *w* sesinin kökeni ve gelişmesi ile ilgili herkesçe desteklenen bir görüş mevcut değildir. Pek çok araştırmacıya göre daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmış olmalıdır². Kazak dilinde söz sonunda kullanılan *w* sesi diğer Türk dillerine nazaran farklılık göstererek birkaç ses denkliğini oluşturur: $\gamma \approx w$: Özbek dilinde *jay* "düşman", *buγ* "buhar", *oγriγ* "hastalık; hasta", *qojuγ* "koyu" ~ Kazak dilinde *žaw*, *buw* *awruw*, *qojuw*; Azerbaycan dilinde *bay* "bağ, bağcık", *saγ* "sağ" ~ Kazak dilinde *baw*, *saw*; $g \approx w$: Azerbaycan dilinde *gišlag* "kışlak", *jamag* "yama", Trkm., Tuv. dillerinde *bag* "bağ, bağcık", Türkiye Türkçesinde *buyu*, Tuva dilinde *čag* "düşman" ~ Kazak dilinde *qıstaw* "kışlak", *žamaw* "yama", *baw* "bağcık", *buw* "buhar", *žaw*- "yağmak"; $q \approx w$: Özbek dilinde *arqoq* "argaç, dokuma tezgâhlarında enine atılan ip", *jalqoq* "tembel"; Tuva dilinde *čadaq* "yaya" ~ Kazak dilinde *arqaw*,

¹ Sağındıqov B. Qazaq Tili Leksikası Damuınıñ Etimologiyalıq Negizderi (Kazak Dili Söz varlığı Gelişmesinin Etimolojik Esasları). – Almatı: Sanat, 1994. – s. 28.

² Şçerbak A. M. Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Fonetigi). – Leningrad: Nauka, 1970. – s. 185.

žalqaw, žajaw; k ≈ w: Tuva dilinde *tanak* "burun, geniz", Kırgız dilinde *arkok* "argaç" ~ Kazak dilinde *tanaw, arqaw; w ≈ v*: Başkurt dilinde *hov/ hiv*, Türkmen dilinde *suw*, Çuvaş dilinde *šiv* "su" ~ Kazak dilinde *suw*. Eski Türk diliyle karşılaştırdığımızda *γ, g ≈ w* denkliği ile birlikte *w ≈ b* denkliğini de sık görebiliriz: *jabaš* "uysal, halim", *jabiž* "kötü; değersiz" DTS. 222 ~ *žuwas* "uysal, halim", *žawiz* "acımasız, zalim" vb. *w ≈ p* değişimine az da olsa Kazak dilinde rastlamak mümkündür: *tap-* "bulmak" – *tawip* "bulup, bularak", *šap-* "kesmek, biçmek" – *šawip* "kesip, keserek, biçip, biçerek" vb. Orta Türkçe döneminde *w* ve *v* seslerinin Kıpçaklarla Oğuzların dillerini birbirinden ayıran fonetik özelliklerden sayıldığı M. Kaşgarlı'nın eserinden malumdur. "*w* sesinin gelişme seyri iki uzun dönemi kapsar: ilk dönem, ötümsüzleşme dönemi, ünlüden ötümlüye, ötümlüden yarı ötümsüze, yarı ötümsüzden ötümsüze geçme dönemi; ikinci dönem, ötümsüzden ötümlüye geçme dönemi, yani *p > b > v* değişimdir".¹ Demek ki *w*, tarihî gelişmesinin ikinci döneminde geri değişime uğramış arkaik bir sestir. A. N. Baskakov, dudak ünsüzlerinin evrimsel gelişme seyrini araştırırken *w* sesini ötümsüz *p* sesinin ses birimsel değişkesi olarak değerlendirir ve *w* ünsüzünün ses birimi olarak değişme sürecini dudak ünsüzleri gelişmesinin ikinci dönemine dâhil eder. Dudak ünsüzlerinin ötümsüz ve ötümlü olarak ayrılmasının sonraki dönemlerde meydana gelen sürecin sonucu olduğunu belirterek onların kelime sonundaki gelişmesini aşağıdaki şema ile gösterir:

I. 1. [*p* (- *v* - *w* - *f* - *m*)

II. 1. [*p* (- *b* - *m* - *w* - *v* - *f*). 2. [*m*]; 3. [*w*]

III. 1. [*p* (- *b* - *m* - *v* - *f* - *w*). 2. [*m*]; 3. [*w/v*]; 4. [*v*]

IV-V. 1. [*p*]; 2. [*b*]; 3. [*v*]; 4. [*w*]; 5. [*f*]; 6. [*m*].²

h, w(v), j sesleri tarihin bilmediği devirlerden beri kelimenin başında ve içinde türeme görevlerini üstlenen seslerdir. Söz başında ve

¹ Sağındıqov B. Qazaq Tili Leksikası Damuwınıñ Etimologiyalıq Negizderi (Kazak Dili Söz varlığı Gelişmesinin Etimolojik Esasları). – Almatı: Sanat, 1994. – s. 38.

² Baskakov N.A.. İstoriko-Tipologičeskaya Fonologiya Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Tarihsel-Tipolojik Fonolojisi). – Moskva: Nauka, 1988. – s. 100.

içinde türeyen seslerin birbiri yerine geçebilmesi veya $h \approx x \approx q \approx k \approx \gamma \approx g$ denkleğinin $w \approx p \approx b \approx v$ denkleği yerine geçebilmesi Türkolojinin dil dalında "Ramstedt-Pelliot yasası" adını alıp $[p(-b)] \sim [v(w-f)] \sim [h] > 0$ formülü ile gösterilir.

Patlayıcı ötümsüz *t* fonemi, daha Türk dilleri ses sistemi gelişmesinin ilk dönemi olan Altay devrine kadarki dönemde bağımsız fonem seviyesinde kullanılan sesler arasında incelenir. *t* sesinin sabit olma özelliğii diğeri Türk dillerinde olduğu gibi çağdaş Kıpçak dilleri için de geçerlidir. *t* foneminin fazla etki altında kalmama özelliğini ünlü bilim adamı M. Tomonov, "Kazak diline özgü niteliklerden biri olarak değerlendirilmesi gereken husus, *t* sesi ile biten kelimelele ünlü ile başlayan ekin eklenmesi durumunda bile *t* sesinin ötümlüleşmemesi, niteliğini korumasıdır" şeklinde belirtmiştir.¹ Kelime başında: Orh., Ye. *toq* "tok" Ton1g. 1, KTg. 8; *tod*- "doymak" KTg. 8 ~ Kzk., Nog., Kkp. *toq*, Tat., Bşk. *tuq*; Orh., Ye. *taq(iyu)* "tavuk" MÇ. I, 10, IV. 43 (DTD. 67) ~ Kzk., Kkp., Bşk. *taw(iq)*, Kar. *tav(uq)*; Orh., Ye. *tut*- "tutmak, yakalamak" KTg. 10, 47, Ton2b. 6, 42, KÇ. 6 ~ Bşk., Tat. *tot*-, Kzk., Kkp. *tut*-, Nog. *tuwt*-; Orh. *til* "dil, haberci" Ton2b. 1, MÇ. II, 24 (DTD. 69) ~ Kzk. *til*; Nog., Kkp., Kum. *tijl*; Tat., Bşk. *tel*. Kelime sonunda: Orh., Ye. *ot* "ateş" KTd. 27; BKd. 27 ~ Nog., Kzk., Kkp. *ot*, Tat., Bşk. *ut*; Ye. *çet* "kenar, uç" Ye. 34 ~ Kzk., Kkp. *šet*; $t \approx d$ denkleğii: *at \approx ad*: Orh., Ye., Tal. *at* "ad" (DTD. 67) $\approx$ Kar. *ad*.

Türk dilleri fonolojik sistemindeki eski seslerden biri, ön damak ötümsüzü, sızıcı *ç* sesidir. VII-IX. yüzyıllara ait abideler dilinde sık kullanılmış olan söz konusu sesin çağdaş Türk dillerindeki kullanım düzeyi farklıdır. Söz başında kullanılması: Orh., Ye. *çöl* "çöl" KTg. 4 (Ayd. I, 223) ~ Kzk., Kkp. *şöl*; Tal., Orh., Ye. *çiy*- "çıkma" Tal. VIII, 3 ~ Kzk., Kkp., Nog. *şiq*-, Bşk. *siq*-; Kar. *çiq*-; Kum. *çig*-. Söz sonunda: Orh., Ye. *üç* "üç" Ton1g. 5 (Ayd. II, 103) ~ Nog., Kzk., Kkp. *üş*, Bşk. *ös*, Tat. *öç*; Orh., Ye. *üç(ün)* "için" Ye. 17, 28, 41, 43, 49 ~ Kzk. *üş(in)*, Kar. *üç(ün)*, Tat. *öç(en)*, Bşk. *ös(en)*, Kkp., Nog. *üş(ijn)*; Ye. *öç(uk)* "ocak" Ye. 36 ~ Kzk., Kkp., Nog. *oş(aq)*, Kum. *oç(aq)*; $ç \approx ş$ denkleğii: *çöl \approx şöl*: *çöl*

¹ Tomanov M. Qazaq Tiliniñ Tarihiy Grammatikası (Kazak Dilinin Tarihî Grameri). – Almatı: Mektep, 1988. – s. 73.

“çöl” (DTD. 81) ≈ Kzk., Kkp. *šöl*. Söz sonunda $\check{c} \approx \check{s} \approx s$ denkliği: *ač- ≈ aš- ≈ as-*: *ač-* “açmak” (DTD. 80), Kar., Kum., Tat. *ač-* ≈ Kzk., Kkp., Nog. *aš-* ≈ Bşk. *as-*; *üč ≈ üš ≈ ös*: *üč* “üç” (DTD. 80), Tat. *öč* ≈ Kzk., Nog., Kkp. *üş* ≈ Bşk. *ös*. Türk dillerindeki *č, š, s* sesleri, hem tarihî-genetik bakımdan, hem kuramsal bakımdan denklik oluşturma imkânına sahip kökteş seslerdir.

Ön damak sızıcısı *š* fonemi, Runik yazıtlar dilinde *č, s* sesleriyle fonolojik anlam ifade etmeden yer değişebilir. Bu durum eski Türklerin etnik yapısının değişik diyalektleri konuşan Türk boylarından oluştuğunu sergilemektedir. Söz başında: Orh. *šaq(in)*- “düşünmek, kederlenmek” MÇ. II, 16 ~ Kzk., Kkp., Nog. *say(in)*-, Tat. *sa(či)*-/*šay(iš)*-, Bşk. *hay(in)*-; söz sonunda: *baš(la)*- “başlamak, yönetmek” KT. 16, 48 (Ayd. I, 208); *(boš)γur-* “yönetmek” KTg. 7 (Ayd. I, 208) ~ Tat., Bşk., Kar., Kum. *baš*, Nog., Kzk., Kkp. *bas*; Orh., Ye., Tal. *beš/bis* “beş” KTd. 31, KTk. 4 (Ayd. I, 208) ~ Tat., Bşk. *bijš*, Kkp., Nog., Kzk. *bes*; $\check{s} \approx s$ denkliği: *šik-* ≈ *siq-*: *šik-/sik-* “sıkma” (DTD. 82) ≈ Kzk., Kkp., Nog. *siq-*; *šuw ≈ suw*: *šuw/sub* “su” (DTD. 82) ≈ Kzk., Kkp., Tat. *suw*, Nog., Kar. *suv*, Başkurtça ile $\check{s} \approx s \approx h$ denkliği oluşur: *hiw* “su”. *qiš ≈ qis*: *qiš* “kış” (DTD. 148), Bşk. *qiš* ≈ Kzk., Kkp., Kar. *qis*; *taš ≈ tas*: *taš/tas* “taş” (DTD. 150), Bşk., Kar., Tat. *taš* ≈ Kzk., Kkp., Nog. *tas*.

Söz başında: Orh. *sök-* “sökmek (yolu kardan temizlemek)” KTd. 35; BKd. 27 (DTD. 66) ~ Kzk., Nog., Kkp. *sök-*, Bşk. *hüg-*, Tat. *süg-*; Orh., Ye. *seŋ (ük)/söŋ (ük)/süŋ(ük)* “kemik” KTd. 24, *sün(ük)* KTd. 23, 35, Ton1k. 4, BKd. 26 (DTD. 66) ~ Tat. *söj(äk)*, Bşk. *höj(äk)*, Nog. *suv(ek)*, Kar. *sub(aq)*, Kzk. *süj(ek)*; Kelime sonunda: Orh., Ye., Tal. *bas* “baş, önder” Ton1k. 7 (DTD. 34) *baš* KTk. 1 (Ayd. I, 208) ~ Kzk., Nog., Kkp. *bas*, Kar., Tat., Kum., Bşk. *baš*; $s \approx h$ denkliği: *sa-* ≈ **ha-*: *sa-* “saymak” (DTD. 64) ≈ Bşk. *ha(n)-*; *sī-* ≈ **hī-*: *sī-* “kırılmak” (DTD. 64) ≈ Bşk. *hī(n)*; *sen ~ hijn*: *sen* “sen” (DTD. 65) vb. Başkurt dilinde Türk dillerinin genelindeki *s* sesi, *h* sesine değişmiş olmakla beraber *sijraq* “baldır, incik”, *söjäl* “çiğil” gibi sayılı sözcük ile Arapça ile Farsçadan geçmiş sözcüklerde (*sabij* “bebek, küçük çocuk”, *säbäp* “sebeb” vb) bulunduğu görülür.

Ş3. Türk Dillerinin Morfolojik Yapısı

Türk dillerinin eş zamanlı morfolojik yapısının ana özellikleri şunlardır: Sözcük bünyesinde morfepler arasındaki sınır nettir; kök veya gövde, biçim ve anlam bakımından sabittir; kelimenin isim veya sıfat olduğunu ayırt eden özel morfolojik gösterge yoktur; cinsiyet kategorisi bulunmaz. Türk dillerindeki kelimenin morfolojik yapısı, kök morfepten ve ek morfeplerden oluşur. Türk dil biliminde kök morfepler ile ek morfepleri, “tam anlamlı” ve “yardımcı morfepler” şeklinde adlandırma geleneği mevcuttur: “Türk dillerinde kelime, yapı bakımından tam anlamlı ve yardımcı morfeplerden oluşur. Tam anlamlı morfepler, türemiş ve dizisel kelimelerden ayrılan, eş zamanlı planda parçalanmayan ve yeni kelimelerin türetilmesine temel teşkil eden kökler veya gövdelerdir; Yardımcı morfepler ise biçimsel birimlerdir”.¹ Söz konusu gruplandırmaya göre morfeplerin anlamlı veya anlamsız olma özellikleri esasında anlam ifade etmeyen yardımcı morfeplere eklerle birlikte tüm yardımcı sözcükler, edatlar ve ünlemler de dâhil edilebilir.

Eklemeli dil yapısının kurallarına göre yapım ekleri ile çekim ekleri niteliğindeki ekler, kök kelimeye birbiri ardından sırayla eklenir. Bu nedenle kelimeler de morfolojik yapı bakımından üç gruba ayrılır: kök kelimeler; kök ile bir veya birkaç yapım ekinden meydana gelen kelimeler; kök ile bir veya birkaç yapım ekinden ve bir veya birkaç çekim ekinden meydana gelen kelimeler. Son grup kendi içerisinde ikiye ayrılır: kök ile bir veya birkaç yapım eklerinden meydana gelen kelimeler; kök ile bir veya birkaç yapım ekinden ve bir veya birkaç çekim ekinden meydana gelen kelimeler. Ayrıca, Türk dillerinde esas üç biçimi meydana getiren öğelerin bazılarının yer değiştirmesi ile ve eklerin karışık çeşitlerinin katılımı ile yapılan karışık biçimli kelimeler de kullanılır.

Kök Morfepler. Türk dillerindeki tarihî kök kelimeler veya kök morfepler, tek heceli biçimlerden meydana gelir. V, VC, VCC, CV,

¹ Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Morfolojiya (Türk Dillerinin Karşılaştırılmalı- Tarihî Grameri. Morfoloji). – Moskva: Nauka, 1988. – s. 5.

CVC, CVCC şekillerini oluşturan kök kelimelerin de evrimsel gelişme sürecinden geçmiş, dille ilgili çeşitli iç ve dış etkenlerden etkilenerek biçim ve anlam değişikliğine uğramış olması nedeniyle tarihî köklerin gelişme yönünü belirlemede zorluklarla karşılaşılır. Bundan dolayı Türk köklerinin tek heceli olma kuramı yerleşse de kök morfolerinin yapısal ilk çeşitleri hakkındaki görüşler aynı yönde değildir.

Türk dillerindeki kökler yapısında CVC biçiminin ilk olduğuna, CV çeşidinin de CVC biçiminden meydana geldiğine dair XIX. yüzyılın sonlarında belirtilen görüşlerden (A. Vambery, 1878) sonra, XX. yüzyıl Türk dil biliminde “İlk Türkçe kök kaç sestten oluşmuştur?” sorusu gündeme gelmiş, epey tartışılmıştır. Bu husustaki görüşler üç yöndedir: 1. Türkçe kökün gelişme yönünün tek taraflı olamayacağı, dil kaynaklarından geri süreçlerin de fark edildiği, kapalı heceden oluşan CVC çeşidinin ilk biçim olduğu yönündeki görüşlerdir. Zira Türk dillerinin kelime hazinesinde CVC biçimi sayı bakımından daha fazladır ve çeşitli geri süreçlere bağlı olarak CV çeşidi de söz konusu biçimden çıkmıştır (N. A. Baskakov vb.); 2. Türk dillerinin eklemeli yapısına uygun olarak CV çeşidini ilk kök olarak kabul etme yönündeki görüşler (W. Radloff, W. Kotwicz, G. J. Ramstedt, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak, A. Zajaczkowski, B. M. Yunusaliyev, A.N. Kononov, A. T. Kaydar vb.); 3. V, VC, VCC, CV, CVC, CVCC çeşitlerinin hepsini de eşit derecede tarihî kök olarak kabul etme yönündeki öneriler.

Türk dillerindeki kök morfolerinin fonetik yapısını her yönden inceleyen N. A. Baskakov, Türkçe kökün CVC biçimli olduğuna dair ilk görüşünü Karakalpakça kaynaklar aracılığıyla belirterek¹ Türkçe kökün iki sestten meydana gelip açık heceli olduğunu savunan W. Kotwicz kuramına karşıt delil olarak uzun ünlüleri örnek göstermenin Türk kökünün gerçek yapısını açıklamak için yeterli olmadığını ifade eder.² Türkçe köklerin tamamının ilk başta üç sestten oluşan

¹ Baskakov N.A. Karakalpakskiy Yazık (Karakalpak Dili). B. 1. – Moskva: İzdvo AN SSSR, 1952. – s. 101-105.

² Baskakov N.A. Predisloviye // W.Kotwicz. İssledovaniya po Altayskim Yazıkam (Ön Söz // W. Kotwicz. Altay Dili Üzerine Araştırmalar). – Moskva, 1962. – s. 17.

kapalı hece şeklinde kullanıldığını ifade ederek dört sestem oluşan CVCC biçimli çeşitleri, CVC biçimine işlek olmayan veya ölü eklerin getirilmesi ile yapılan gövdeler veya yabancı dilden geçmiş alıntı sözcükler olarak bir tek ünlüden oluşan ö- “düşünmek”, u “uyku”, i “bitki” gibi V türündeki çeşitleri, CVC biçiminden indirgenip VC biçimine, ardından tekrar indirgenerek V biçimine dönüşmüş (*i < yi < jig* “yoğun, sık (orman)”, ö- < ög- ~ ök- ~ öj- ~ oj- “düşünmek”) gövdeler olarak değerlendirir.¹ A.N. Baskakov, kök yapısına ilişkin sunduğu teoriyi daha sonraki çalışmalarında daha da derinleştirerek CV biçimli açık heceden oluşan köklerin de Türkçe kökün yapısını belirlemedeki önemine, ancak sayı bakımından CVC biçiminin fazlalığına dikkatleri çekip söz konusu biçimin tarihî kök olduğunu teyit eder. Araştırmacının sunduğu istatistik bilgilere göre hem Eski Türk dilinde, hem de çağdaş Türk dillerinde tüm tek heceli kelimelerin dörtte üçünü CVC türündeki biçimler oluşturmaktadır.² N. A. Baskakov’un görüşüne karşı çıkan A. Zajaczkowski, Orta Türkçe dönemindeki eserlerde CV biçimli çeşitlere çok rastlandığını belirterek tarihî Türk kökünün V, VC, CV, CVC biçimlerinde kullanıldığını belirtir.³

“Tarihî kategoriye göre tek heceli köklerin bazen parçalara ayrılmasını tek dilin kaynakları esasında da fark etmenin mümkün olduğunu”, tek heceliler arasında da türemiş biçimlere rastlandığını kabul etmek gerekir. Türk dillerindeki kök meselesi üzerinde geniş bir şekilde ilk duranlardan biri olan Kırgız bilim adamı B. M. Yunusaliyev, Orhun abideleri dilinde geçen *sa-* “sayı, saymak” vb. kök kelimelere dayanarak çağdaş Türk dillerindeki *bay, baw, ban* “bağ; bağcık; deste” sözcüklerinin ölü kökünün **ba-* biçimi olduğu sonu-

¹ Baskakov N.A. Vvedeniye v İzüçeniye Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin İncelenmesine Giriş). – Moskva: Nauka, 1969. – s. 146-151.

² Baskakov N.A.. İstoriko-Tipologičeskaya Morfologiya Tyurkskih Yazıkov (Struktura Slova i Mehanizm Aglyutinatsii) (Türk Dillerinin Tarihî-Tipolojik Morfolojisi (sözcük yapısı ve ekleme mekanizması). – Moskva: Nauka, 1979. – s. 145-146.

³ Zajaczkowski A. K Voprosu o Strukture Kornya v Tyurkskih Yazıkah: Glagolnyye Osnovı Monosillabiçeskiye (Odnoslojnyye) Tipa S+G (Soglasnyy+Glasnyy) (Türk Dillerine Kök Yapısı Meselesi: Ünsüz+ünlü Biçimindeki Tek Heceli Fiil Kökleri)// Voprosı Yazıkoznaniya. –1961. – № 2. – s. 28-29.

cuna varır.¹ CVC biçimli gövdeler bünyesindeki son ünsüzü ek olarak kabul eden A.N. Kononov, morfolojik tahlil sonuçlarında Türk kökünün en küçük biçiminin V, CV, VC çeşitleri olduğunun ortaya çıktığını ifade eder.² E.A. Makayev, Türk kök yapısı üzerindeki çelişkili fikirleri çözme yöntemi olarak kronolojik stratigrafi metodunu kullanma önerisinde bulunurken,³ İ. V. Kormuşın, CV biçimini Ana Türkçenin gelişme devrinin ilk dönemine, (CV+C>) CVC biçimini de ikinci dönemine denk getirip bir sonraki dönemde bazı köklerin bünyesindeki son ünsüzlerin tekrar düşmüş olabileceği tahmininde bulunur.⁴ Türkçe kökün prototipinin CV biçimi olabileceğini ilk belirten W. Radloff'un fikrini derinleştirerek örnekler ile destekleyen bilim adamları G. J. Ramstedt, E.V. Sevortyan, A.M. Şçerbak, A.N. Kononov, B.M. Yunusaliyev, W. Kotwicz vb. olmuştur. Bu görüşü destekleyen araştırmacılar VC, V çeşitlerinin tarihî biçim olduğundan şüphe duymazlar.

Özellikle Türk dil biliminde tek heceli kökler ile gövdeleri araştırma konusu üzerinde duran ve kökün yapısını zengin dil kaynakları esasında hem morfolojik, hem semantik, hem de istatistik bakımdan geniş biçimde araştıran akademi üyesi A.T. Kaydar, kökün yapısı ile ilgili daha önce bildirilen görüşleri ve yapılan sonuçları tahlil ederek Türk dillerindeki kök ve gövde terimlerinin uzun yıllar tam olarak birbirinden ayıramadığına dikkatleri çeker ve söz konusu kavramların özelliklerini kapsayan bilimsel açıklamalarını sunar. Somut dil kaynakları ile başta W. Radloff olmak üzere bu konu üzerinde çalı-

¹ Yunusaliyev B.M. Kirgizskaya Leksikologiya: Razvitiye Kornevih Slov (Kırgız Leksikolojisi: Kök Sözcüklerin Gelişmesi). B.I. –Frunze: İzd-vo AN KirgSSR, 1959. – s. 29, 43.

² Kononov A.N. Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov (VII-IX vv.) (Runik Harfli Türk Yazıtları Dilinin Grameri (VII-IX yy.). – Leningrad: Nauka, 1980. – s. 108.

³ Makayev E.A. Voprosı Postroyeniya Sravnitelnoy Grammatiki Tyurkskih Yazıkov (Türk Dilleri Karşılaştırmalı Gramerini Oluşturma Meseleleri) // Sovyetskaya Tyurkologiya. –1971. – № 2. – s. 21-25.

⁴ Kormuşın İ.V. Leksiko-Semantičeskoye Razvitiye *qa v Altayskih Yazıkah (Altay Dillerinde *qa Biçiminin Leksik ve Semantik Gelişmesi) // Tyurkskaya Leksikologiya i Leksikografiya. – Moskva: Nauka, 1971. – s. 11-13.

şan ünlü dil bilimci Türkologların görüşlerini temel alan bilim adamı, "Türk dillerindeki tek heceli kök-gövdeleri parçalara ayırmak mümkündür"¹ sonucunu çıkarır. Günümüzde bu bilim insanının görüşünü doğrulayan, Türk dillerindeki iki heceli kelimelerin yanı sıra tek heceli kelimelerin de çoğunun dil gelişmesindeki uzun bir süreyi kapsayan eklenmelilik süreci sonucunda ortaya çıktığını gösteren dil malzemeleri toplanıp önemli kuramsal tezler ispatlanmıştır.

Kazak dilindeki fiil gövdelerinin etimolojik tahlili sırasında dilimizde kullanılmakta olan fiillerin bünyesindeki ölü köklerin zengin verisini ortaya çıkaran bilim adamı J. Mankeyeva, Kazak dilindeki *ajt* "söyle", *art* "yükle", *ket* "git" emir biçimlerinin bünyesindeki -t bileşenini fiil türeten tarihî yapım eki olarak kabul edip çağdaş dilimizde genelde kök kelime olarak bilinen pek çok kelimenin aslında "ölü" kök ile ekten meydana gelen tarihî türemiş kökler olduğunu belirtir.²

Sadece köklerin değil, çağdaş eklerin de zamanında anlamlı kelime düzeyinde kullanıldığına ilşkintezlerin destekçisi ve savunucusu B. Sağındıkulı, Türk dilleri gelişme sürecinde eklemeliliğe kadar çekimlilik, sentetik dönemlerin yaşandığını; çekimli yapının ana özelliğinin köklerin bir ünlü ile bir ünsüzden oluşan hece fonemlerden meydana gelmesi olduğunu hem Türk dillerinin geneli, hem de Kazak dili çerçevesinde kanıtlamıştır.³

Dilin uzun kronolojik gelişme aşamalarından geçtiğini, Türkçe köklerin Ön Türkçeye kadar oluşmuş olma ihtimalini hesaba kata-

¹ Kaydarov A. T. *Struktura Odnoslojnih Korney i Osnov v Kazahskom Yazıke* (Kazak Dilindeki Tek Heceli Kök ve Gövdelerin Yapısı). – Alma-Ata: Nauka, 1986. – s. 28

² Mankeyeva J.A. *Rekonstruktsiya Perviçnuh Korney Glagolnih Osnov Kazahskogo Yazıka* (Kazak Dilinin Birincil Fiil Köklerini Yeniden Oluşturma). – Alma-Ata: Ğılım, 1991; Mankeyeva J. *Qazaq Tilindegi Eki Buwındı İmperativ Tulğalı Etistikterge Morfemalıq Taldaw Jasaw* (Kazak Dilindeki Eki Heceli Emir Kipli Fiileri Şekil Bakımından Tahlil Etme) // *Qazaq Tiliniñ Tariyhiy Leksikologiyasınıñ Mäseleleri*. – Almatı: Ğılım, 1988. – s. 68.

³ Sağındıqov B. *Qazaq Tili Leksikası Damuwınıñ Etimologiyalıq Negizderi* (Kazak Dili Söz varlığı Gelişmesinin Etimolojik Esasları). – Almatı: Sanat, 1994.

cak olursak “kök teorisine dinamik açıdan araştırma yapılabileceği görülür. Bu görüşe göre kök, ontolojik düzeydeki birim olarak daima değişime uğrar ve bunun sonucunda belirli bir kronolojik düzeydeki kökün ana dilde bir tek çeşidinin kullanılma olanağı yok edilir”.¹

Genel olarak kelime hazinesinin özünü oluşturan kök morfemler, dilin insan yaşamındaki önemini belirleyen değişik yönlü manevi ve işlevsel niteliği sağlayan dil bilimsel ve ontolojik yapılardır. Daima gelişme seyrinde bulunan dilin değişken ve esnek yapısı, tek heceli kelimelerin yapısal çeşitlerinin gelişme yönü ile, bünyesindeki fonetik bağlaşıklarının (correlate) kendi arasında denklik oluşturma imkânı, yayılma kapasitesi, fono-morfolojik, fono-semantik, tabiat taklidi olma, kavramsal segment olma özellikleri çerçevesinde tanımlanır.² Tek heceli kök morfemler, Türk dillerinin eklemeli yapısına uygun olarak sayı bakımından çok olmasa da Genel Türkçenin söz varlığını zenginleştirme potansiyeline sahip olması bakımından kesinlikle önemli bir veridir.

Tek ünlüden oluşan V hece çeşidinden meydana gelen kelime sayısı Eski Türkçe dönemi yazıtları dilinde ancak beş altı sözcükten ibarettir. Türk dillerinin gelişme sürecinin ilk dönemini yansıtan bu kelimeler, VII-IX. yüzyıllarda anlamlı kelime olarak kullanılsa da çağdaş Türk dilleri genelinde, Kıpçak dillerinde anlamlı kelime olmaktan çıkıp sadece gövdeler bünyesinde korunmuştur: *ö- “düşünmek” DTS. 375: Ačsiq tosiq ömezsen bir todsar ačsiq ömezsen* KTg. 8 “Açlığı, tokluğu anlamazsın, bir doysan acıkacağını düşünmezsin sen” *Ayd. I, 169.* Yazıtlar dilinde *ö-* kökünden türeyen birkaç gövdeye rastlanır: *ö → ög → ögüt “öğüt, nasihat” DTS. 382; ö- → ög → ögle- “değerlendirmek, fikir alış verişinde bulunmak” Ayd. II, 102; ö- → ök → ökün- “pişman olmak” DTS. 382.* Çağdaş Türk dillerinde söz konusu kökün biçimle-

¹ Mankeyeva J. Qazaq Tilindegi Bayırğı Tübirlerdı Jañğırtuw (Kazak Dilindeki Eski Kökleri Canlandırma). – Almatı: “Memlekettik Tildi Damıtuv Ortalıǵı” JSS, 2011. – s. 6.

² Eskeyeva M.Q. Köne Türki Jäne Qazirgi Qıpşaq Tilderiniñ Monosillabtıq Negizi (Eski Türk ve Çağdaş Kıpçak Dillerinde Tek Heceliler). – Almatı: Arıs, 2007. – s. 42.

rinin tümü korunmuştur: Bşk. *ögöt* "öğüt", *uj* "düşünce; düşünmek", *uqiw* "okumak"; Kzk. *oj* "düşünce", *ujyar-* "karara varmak; uygun bulmak", *uyim* "kavram", *uq-* "anlamak", *ügit* "öğüt, nasihat", *üjren-* "öğrenmek" vb. Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî adlı eski Kıpçakça eserde ö kökünden türemiş *ök* "düşünce", *öküş* "terbiye", *örenle-* "düşünmek", *ojna-* " oynamak, şaka yapmak" Kurış. 175, 179 sözcükleri kullanılmıştır. Eski Türkçede "büyüme" anlamı veren *u-* kökünün bağımsız kelime olarak kullanılması sadece Tuva bölgesindeki Elegest yerleşim birimi yakınlarında bulunan yazıtta görülür: *u-* "büyüme" El. 1, DTD. 74. Diğer Orhun, Yenisey, Talas yazıtlarında ise bahse konu kökten yapılmış *ul gövdesi kullanılır: *ulga-* "büyüme, artmak" Ye. 29, Ye. 7, DTD. 76; *ulgat-* "büyütmek" HB, DTD. 76; *uluy/ulug* "büyük; önemli, yaşça büyük" Ye. 47, Ton1b. 5, KÇ. 3, KTD. 28, 34, DTD. 76. Eski Kıpçak dilinde *ulaldur-* "çoğaltmak, büyütmek", *ulu* "büyük" Kurış. 209; Bşk. *olo*; Tat. *olil/olü*; Kkp. *ullü*; Kzk. *ulil/ulüq* "ulu, büyük". Çağdaş Türk dillerindeki *ülken* "büyük" sözcüğü de *u* biçimi ile kökteştir: *ü* → *ül* → *ülken*. Kıpçak dilleri kaynakları temelinde Eski Türkçe *u* kökünün *u*, *ü*, *o* deyişkeleri ayırt edilir.

Runik harfli yazıtlar dilinde net bir şekilde işaretlenen V yapılı tek heceli kelimeleri türemiş biçim olarak değerlendirmek dil kaynaklarınınca tam desteklenmez. A. Kaydar, Kazak dilinde *a*, *ä*, *e*, *o* ünlüleri ile yapılmış V biçimli köklerin (genelde ünlemler) 30 kadar anlam ifadesi taşıdığını, diğer Türk dillerinde de V yapılı gövdelerin kullanıldığına işaret ederek "Çağdaş Türk dilleriyle karşılaştırıldığında tek heceli gövdelerin söz konusu çeşidinin eski yazıtlar dilinde daha çok görülmesi onların daha eski dönemlerde meydana geldiğini doğrular. Türk dilleri gelişme sürecinin en eski dönemlerini yansıtan V türündeki kökler, tek heceli gövdelerin VC, VCC gibi yeni çeşitlerini ve iki heceli gövdeleri türeterek eklemeli yapının öğelerini kabul etmiştir"¹ şeklindeki görüşünü ortaya koyar.

¹ Kaydarov A.T. *Struktura Odnoslojnih Korney i Osnov v Kazahskom Yazıke* (Kazak Dilindeki Tek Heceli Kök ve Gövdelerin Yapısı). – Alma-Ata: Nauka, 1986. – s. 41.

Türk dillerindeki VC biçimli tek heceli kelimelerin bir kısmı anlamlı bağımsız kelime olarak kullanılırken bir kısmını da iki ve çok heceli kelimelerin bünyesinden ayırmak mümkündür: *uç-* “uçmak (yan anlamda: ölmek)” KTD. 16, MÇ. I, 12 , DTD. 77: *uçuq* → *uç+uq* “kuş”: *Jayimiz tegire uçuq teg erti* Ton1g. 1 “Düşmanımız etrafta yırtıcı kuş gibi idi” Ayd. II, 105; *uça bakmış* KTD. 16 “uçarak gitti” Ayd. I, 174 ~ Kzk. *uş-*; Nog., Kkp., Krg. *wuŝ-*; Tat. *oç-*; Bşk. *os-*. Genel olarak Türk köklerinin yapısal düzeninde bir ünlü ve bir ünsüzden meydana gelen VC biçimli tek heceli sözcüklerin çok yaygın kullanıldığı biliyor. Bu sözcüklerin çoğu çağdaş Türk dillerinde muhafaza edilmiştir.

Türk dillerinde bir ünsüz ve bir ünlü sestten oluşan köklerin anlamlı bağımsız kelime düzeyinde kullanılması çok nadirdir. Türk dillerindeki sayı bakımından az olan CV biçimli kök morfemlerin tamamının ikili kökler (syncretisme) sırasında bulunması söz konusu biçimin fiil, isim gibi kelime türlerinin ortaya çıkmasının tarihî dönemlerine ışık tutan eski belirtilerden olduğuna işaret eder. Türk dillerindeki CV biçimleri aslında fiil anlamını korumuştur. Ancak Türk dilinin genel seyrinde onların isim anlamını fark etmek zor değildir. Türkçe kökler üzerine yapılan çalışmalarda ikili köklerin gramatik veya leksik etkenleri gösterilmesine karşın tek heceli kelimelerin değişmelerinin gramatik nedenleri tamamen açıklanmış değildir. Son yirmi yıl zarfında yapılan araştırmalarda ayrımsızlaşma olayı (syncretisme), tarihî leksik-semantik süreç olarak değerlendirilmektedir.

Türk dillerindeki türdeş tek heceli kelimeleri hem fiil hem isim olması bakımından inceleyerek ayrımsızlaşma olayının kuramsal tanımını bol dil kaynakları ışığında açıklayan Ye. Kajıbek, “Türk dillerindeki ikili köklerin izleri hem gramer düzeyinde, hem de türevlerin fiil-isim biçimlerinde veya yapım eklerinde fark edilir.” diyerek son olaya çok dikkat edilmesi gerektiğini, yapım eki ile yapılan fiil ve isim anlamlı tek heceli kelimelerin bünyesinde tesadüf denkliklerle de karşılaşılabileceğini belirtir.¹ Tek heceli ikili köklerin yapısı teme-

¹ Kajıbekov E.Z. Glagolno-İmennaya Korrelyatsiya Gomogennuh Korney v Tyurkskih Yazıkah (Türk Dillerinde Hem İsim, Hem Fiil Olarak Kullanılan Homojen Kökler). – Alma-Ata: Nauka, 1986. – s. 244–245.

linde köklerin çok işlevli olma olayını eklemelilik dönemine kadar kullanılan yeni kelime türetme metodu olarak değerlendiren araştırmacı, anlam bilimi açısından bakıldığında Türk kökünün ikili anlama sahip olma özelliğinin en eski dil olan Ana Türkçenin semantik yapısının kalıntısı olduğunu, o nedenle Türk dillerinin söz varlığını art zamanlı olarak incelerken Türkçe kelimelerin anlamlarında genelden özele, somuta doğru gelişme yönüne önem vermek gerektiğine dikkatleri çeker. Türkçe sözcüğün semantik yapısı üzerinde durduğu bir başka çalışmasında araştırmacı, kökteş kelimelerin fonno-morfo-leksik-semantik oluşumunu etraflıca inceleyerek çetin dil bilimsel meselelere çözüm aramada öncelikle tek hecelik konusunu araştırmanın önemini vurgular.¹

CV biçimli kök morfemler, Türk dilleri gelişmesinin eski dönemlerindeki kök kelime yapısını tanıtan eski belirtilerendir: *je-/ji-* "yemek": *Kejük jiju tabışyan jiju olurur ertimiz.* Ton1g. 1 "Geyik yiyerek, tavşan yiyerek otururduk" (Ayd. II, 105) ~ Kzk., Kkp. *že-*, Tat. *žj-*; Bşk., Kum., Nog. *ē-*; *kü* "ses; haber" KTD. 12, 25, 26, BKd. 36, Ton1k. 8, (DTD. 55): *Taşra jorijur tijin kü eşidip...* KTD. 12 "Dışarıda yürüyor diye haber duyup ..." (Ayd. I, 173). Tak heceli *kü* sözcüğüne, M. Kaşgarlı'nın eserinde de rastlanır (MK. III, 212). Eski Türkçe sözlükte *kü-* kelimesinin "korumak, kollamak" anlamı kaydedilmiştir (DTS. 322). *Ne* "ne? (soru zamiri)" KTD. 9, 26, Ton1g. 7, Ton1k. 8, (DTD. 61): *Eki-üç biñ sumis kelteçimiz bar mu ne?* Ton1g. 7 "İki, üç bin askerle gelebilir miyiz?" (Ayd. II, 106) ~ Kzk., Nog., Kkp., Kar. *ne*; Tat., Bşk. *nij/ne*; Krg. *ne/emne*; *sa-* "saymak" (DTS. 478), (DTD. 67), KTg. 9, Ton2b. 7, 27. Orhun abidelerinde yine tek heceli *san-* biçimi de kullanılmıştır: *Sanayali tüsürtimiz* Ton1k. 3 "Saymak için durduk" Ayd. II, 109 ~ Kzk., Kkp., Kar., Krg., Tat., Nog. *sana-*; Bşk. *hana-*. XI. yüzyıl Türklerinin dilinde *san-* fiilinin daha küçük biçimi niteliğindeki *sa-* fiilinin de kullanıldığını M. Kaşgarlı'nın eserinden biliyoruz. MK. III, 247. Türk dillerindeki CV biçimli kök morfemi türemiş yapı olarak kabul etme-

¹ Kajibekov E.Z. Semantika Tyurkskogo Slova. Problemy Mejurovnevoy Soprjajyonnosti (Türkçe Kelimelerin Anlamı. Düzeyler Arasındaki Bağlantı Sorunları). ADD.Filol.Nauk. – Alma-Ata, 1998. – s. 51.

nin doğru olmadığını belirten A.N. Kononov, "... C+V biçiminde ilk köklerin mevcut olduğu, C+V+V biçimli gövdelerin örneklerinin bol olması ile teyit edilir. Söz konusu biçimin son ünlüsü eskiden belirli gramer işlevi görüp daha sonraki dönemlerde işlevini yitirerek yeni kök gövdenin bünyesine dâhil olan bir biçimlendiricidir" şeklinde açıklayarak *jan ≈ jaq ≈ jal ≈ jar → ja; kel ≈ ket ≈ kez ≈ keç ≈ qaş ≈ kir → *ke ~ *ki, *qa vb. biçimlerini örnek gösterir.*¹ Araştırmacının belirttiği gibi, son bileşenin gramer niteliği tam olarak anlaşılmasına rağmen yazıtların dilindeki CVC biçimli gövdelerin tamamını CV biçiminden türemiş olarak kabul etmek Türkçe kökün gelişme yapısına aykırı değildir. Türk dilleri genelindeki semantik bağlantısı net fark edilen CVC biçimli tek heceli sözcüklerin ilk iki bileşenlerinin biçim bakımından aynı olması bir tesadüf değildir. Türk dillerindeki CV biçimli kök morfemler arasında ilk başta ünsüz + ünlü seslerin birleşmesinden meydana gelen tarihî köklere de, CVC çeşidinin son ünsüzünün düşmesi sonucunda ortaya çıkan gövdelere de rastlanır (bazılarının üçüncü dereceli hece olma ihtimali de vardır: CV → CVC → CV).

Çağdaş Türk dillerinin kök morfemleri sisteminde sayı bakımından daha fazla olan CVC çeşidi, Eski Türk yazıtları dilinde de en çok kullanılan anlamlı kelimeler sırasında yer alır. Bir kısmı da türemiş sözcükler bünyesinde kullanılır: *ben* "ben" DTD. 37, Ye. 1, KÇ. 27, MÇ. II, 16, Ton2k. 1: *Ben joq ertis erser* "Ben de olmaz idim" Ayd. II, 114 ~ Kzk., Nog., Kkp., Kar. *men*; Tat., Bşk. *mijn*. Kül Tigin yazıtında *men* biçiminde geçer: *men beŋgü taş toquttim* KTg. 11 "Ben ebedî taş diktirdim." Ayd. I, 170. Yazıtlar dilinde *ben ≈ men* biçimlerinin birlikte kullanılması, Eski Türkçede hem Kıpçak kolu dil özelliklerinin, hem de Oğuz kolu dil özelliklerinin korunmuş olması ile ilgilidir; **jar-* → *jarat-* "yaratmak", "yapmak" MÇ. II, 20, KÇ. II, 13, KTD. 20: *Qırq az buduniy jaratip keltimiz* "Kırk Az halklarını bir araya getirdik" Ayd. I, 175 ~ Kzk., Kkp. *žarat-*; Tat., Kum., Nog., Bşk. *jarat-*. Tek heceli **žar/*jar* kelimesi, Türk dillerinin geneline ortak **jas-* → *jasa-* ≈ **žas-*

¹ Kononov A.N. Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov VII-IX vv. (VII-IX yy. Runik Harfli Türk Yazıtları Dilinin Grameri). – Moskva: Nauka, 1980. – s. 77.

→ *žasa-* “yapmak, etmek” kelimesi ile kökteştir ve ortak kökü **ja/*ža* biçimidir; *quz* “yar, uçurum; kaya” KTg. 6, Ton1b. 7: *Čuyaj quzin Qara qumiy olurur ertimiz* “Çugay Yarı’nda, Karakum’da otururduk” Ayd. II, 105 ~ Kzk., Kkp., Nog. *quz*. Genel Türkçedeki *quz/qajal/qija* kelimelerinin anlam ve biçim bakımından ortak kökten türediği anlaşılmaktadır; ilk kök, **qu ≈ qi ≈ qa* biçimleri olup ortak anlamı “yüksek, kayalı dağ”dır; *köl* “göl” DTD. 55, KTD. 34: *Türgi jaryun költe buzdımız* “Türgi Yargun Gölü’nde parçaladık” Ayd. I, 179 ~ Kzk., Nog., Kar., Kkp. *köl*; Tat., Bşk. *kül*; *çöl* “çöl, sahra” DTD. 81, KTD. 4, Ton1d. 6: *Čolgi az eri boltim* “Çöllü Az eri oldum” Ayd. II, 108 ~ Kzk., Kkp., Nog. *şöl*; Krg. *çöl*; Bşk. *süloy*; Kzk., Krg., Kkp., Nog. dillerinde tek heceli *şöl* kelimesinin “susamak” anlamındaki *şöldew* kelimesinde, *şölin qandıruw* “susuzluğunu gidermek” ifadesinde kullanıldığı malumdur. *Söl* “öz su, usare”, *şiq* “çiy, şebnem” KTTS VIII, 364, 374 sözcükleri de bu anlamda karşılaştırılabilir sözcüklerdendir. Kök morfemin ana biçimi **cöl/*şö*, ana anlamı ise “su yetersizliği, azlığı” olmalıdır; *çig-/çiy-* “çıkmaq” DTD. 81 ~ Kzk., Kkp., Nog. *şiq-*; Kar. *çiq-*; Krg. *çik-*; Bşk. *sîy-/sîq-*.

Türk dilleri kök morfemleri sistemindeki CVC biçiminin sayı bakımından diğer türlere nazaran daha fazla olduğu pek çok araştırmada ortaya koyulmuştur. Bu durumu Eski Türk yazıtları dilindeki CVC yapılı kökler ile gövdelerin kullanılma düzeyi de kanıtlayabilir. Göktürkler devrine kadar da birkaç tarihî dönemlerden geçen Türk dilinin dil bilimsel evrimi sırasında tek heceli kelimeler sisteminin de aşama aşama gelişme gösterdiği bellidir. Yazıtların dili ile çağdaş Kıpçak dillerindeki CVC yapılı tek heceli kelimeler morfem-bileşen ve kavramsal-mantıksal-semantik bakımdan incelendiğinde Orhun, Yenisey ve Talas abideleri dilindeki CVC biçimli çeşitlerin hepsinin birden ana biçim olamayacağını, onların yarısının dilin tarihî gelişmesine bağlı olarak CV biçiminden türediğini, geliştiğini görmek mümkündür. Bunun hakkında A. M. Şçerbak, “C+V+C biçimindeki köklerin diğer yapılarıdaki kökler gibi her zaman ilk kök gibi birincil olamayacağına dikkat etmek gerekir. Krş. Azr. *sîn-* “kırılmak” (<*sî+n), Özb. *boy* “bağlam, deste” (<*nā+γ); Krg. *sun-* “sunmak, uzat-

mak" (<*su-+n-)” diyerek Çuvaş, Azerbaycan, Türkmen, Özbek, Uygur, Gagauz dillerinde söz başındaki ünlülerin *j*, *b*, *h* seslerini kabul etme olasılıklarının yüksek olduğunu belirtir.¹ Bilim adamının görüşünden *j*, *b*, *h* seslerinin türeme yapısına bağlı olarak CVC çeşitlerinin VC çeşitlerinden de türemiş olabileceği sonucu çıkar. Sıralanan seslerin türeme olasılıkları Kıpçak dilleri için zayıftır. Eski Türk dili ile Kıpçak dillerindeki tek heceli kelimelerin bünyesinde söz başında *j*, *b* seslerinin türemiş ses olarak kullanılması çok nadirdir. Nadir de olsa söz başında bulunan *h* sesinin (Başkurt dili hariç) Kıpçak dilleri gelişmesinde daha sonra ortaya çıktığı malumdur. Söz konusu ses oldukça ötümsüz *x* sesine yakın kullanılır. Başkurt dilindeki söz başında ve içinde kullanılan *h* sesinin yapısı ise tamamen farklı olup etnik ve dil bilimsel kökenle ilgilidir. Çağdaş Türk dillerinin bazılarında söz başında *b*, *j* seslerinin düşmesine bağlı olarak Eski Türkçede söz başında bulunan *b* ve *j* ünsüzlerini türeme ses olarak değerlendirmek tam doğrulanmamış bir meseledir. Diğer yandan gizli ayrımsızlaşma olayını gösteren türdeş bağlaşıkların (correlate) büyük bir kısmının CVC türündeki biçimler olmasına da tesadüf bir olay olarak bakılamaz. CVC biçimli türdeş paralellerin kelime sonu bağlaşıklar aracılığı ile anlam farklılaşmasına uğraması, tek heceli kelimelerin bünyesindeki CV çeşidinin bütünleştirici özelliğine ve son ünsüzün farklılaştırma özelliğine sahip olmasına bağlı yaşanabilir.

Türk dillerinde VCC biçimli gövdelerin sayısı oldukça azdır. A. M. Şçerbak'ın yeniden kurduğu genel Türkçe tek heceli kelimeler listesinde sadece altı kelime görmek mümkündür: *ant* “ant, yemin”; *ält “beraberinde götürmek, yanına almak; alıp götürmek”; *ürk “güç, kuvvet; özgürlük”; *ärt* “geçmek”; *ört* “yangın, alev”; *ürk* “ürkmek, korkmak”². Çağdaş Kazak dilinde VCC biçimli 19 anlamlı kelime kaydedilmiştir.³ Eski Türkçede *alp* “alp, kahraman; güçlü” KTg. 6:

¹ Şçerbak A. M. Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Fonetigi). – Leningrad: Nauka, 1970. – s. 109

² Şçerbak A. M. Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Fonetigi). – Leningrad: Nauka, 1970. – s. 193-198.

³ Kaydarov A. T. Struktura Odnoslojnih Korney i Osnov v Kazahskom Yazıke (Kazak Dilindeki Tek Heceli Kök ve Gövdelerin Yapısı). – Alma-Ata: Nauka, 1986. – s. 63-64.

Edgü bilge kisig, edgü alp kisig joritmaz ermis “İyi bilgili insanları, iyi kahraman insanları hareket ettiremedi” (Ayd. I, 169) ~ Kzk., Tat. *alip*; Kar., Krg., Kkp. *alp*. A.N. Kononov, genel Türkçedeki *alp* sözcüğünü Moğol dilindeki *alban* “hizmet” sözcüğü ile ilişkilendirerek sözcüğün *almak* fiilinden türediği görüşünü ileri sürer.¹ G. G. Levin, Tuva dilindeki *alban* “hizmet” sözcüğü ile Eski Türkçe *alp* sözcüğünü karşılaştırırken “Tuva dilindeki *alban* sözcüğünün Eski Türkçe *alp* sözcüğünün geç tepkisi olduğunu düşünmekteyiz”² görüşünü belirtir. E. V. Sevortyan, *alp*, *alban* sözcüklerini birlikte ele almak için semantik gerekçenin yetersiz olduğunu savunan düşüncelerin de bulunduğunu iletir (ESTYa. I, 139). Kazak dilindeki kavim adları arasında bulunan *alban* adının da *alp* sözcüğü ile ilişkisi, araştırmayı gerektiren hususlardandır. Bizce *alban*, Türk-Moğol dillerine ortak unsur olmalıdır. Eski Türkçe *alp* sözcüğü, Kazak dilindeki *alpamsadaj*, *alparwit* “kocaman, devasa” sözcüklerinin, *Alpamis* (destan kahramanı) adının kök morfeminin temelini oluşturur. *Alip* sözcüğü bünyesindeki dar *i* sesi, Kazak dilinin yazım kuralları gereğince türemiştir; *ört* “yangın, ateş”: *Örtçe qizip kelti* Ton2b. 5 “Ateş gibi kızıp geldi” (Ayd. II, 111) ~ Kzk., Kkp., Nog. *ört*; Tat., Bşk. *ürt*. Moğol dilinde *örnüün-* “ısınmak, kızmak” (MKS. 395). Araştırmacılar *ört* sözcüğünü Türk-Moğol dillerine ortak hem isim, hem fiil olarak kullanılan *ör “yangın, ateş, alev”, “yakmak, alevlenmek, yanmak” gibi ikili köklerden olan tek heceli sözcükten türediğini belirtirler (ESTYa I, 551). Türk dillerinde *rt* ünsüz çiftinin sabit olması, *ö biçiminin genel Türkçenin oluşma döneminde daha geniş anlama sahip bir sözcük olduğuna, *ört* sözcüğünün ayrı bir kelime olarak ortaya çıkmasının da çok eski dönemlerde yaşandığına işaret eder.

Yukarıda kaydedilen dil kaynakları incelendiğinde Türk dillerindeki VCC biçimli kök morfemlerin tamamının ana biçim olamayaca-

¹ Kononov A.N. Rodoslovnaya Turkmen (Türkmenlerin Şeceresi). – Moskva-Leningrad: İzd-vo An SSSR, 1958. – s. 97.

² Levin G.G. Leksiko-Semantiçeskiye Paralleli Orhonsko-Tyurkskogo i Yakutskogo Yazıka: (V Sravnitelnom Plane s Altayskim, Hakasskim, Tuvinskim Yazıkami) (Orhon Türkçesi ile Yakut Dilindeki Leksik ve Semantik Paraleller: Altay, Hakas ve Tuva Dilleri ile Karşılaştırmalı Olarak). – Novosibirsk: Nauka, 2001. – s. 85.

ğı anlaşılır. Ayrıca Eski Türkçedeki VCC yapıları tek heceli kelimelerin hepsini türemiş biçim olarak değerlendirmek için de yeteri kadar gerekçe mevcut değildir. A. Kaydarov, VCC biçimi hakkındaki “VCC biçimi fonolojik anlamda, eski ve çağdaş Türk dillerinin ses sistemi-neuygun olan [yt], [kt], [alt], [nt], [rt], [st], [lp], [rs], [nk], [nq], [rk], [rq] sessiz dizileri ile kurulur”¹ düşüncesi ile söz sonundaki ünsüzler dizisinin Türk dillerinin ana kurallarından biri olduğunu iletir. Eski Türk alfabesinde *rt*, *nč*, *nt*, *lt* ünsüz çiftlerinin sadece tek işaretle belirlenmesi de söz konusu olayın Eski Türkçe dönemi için de geçerli olduğuna işaret eder. Genel olarak Türk köklerinin tarihî evrimi açısından bakıldığında VCC biçiminin Ana Türkçe döneminde meydana gelmeye başlayan ikinci, üçüncü dereceli kök morfemler olma ihtimali bulunmaktadır.

Türk dilleri genelindeki CVCC biçimli kök morfemler de oldukça az rastlanan “kök” türlerindedir: *jurt* “yurt, vatan; ülke” KTk. 9; Ton1d. 2: *Usun bunta atlı jurtda üguzke qalur erti* “Uysin burada atlı yurttta yatıp kalır idi” (Ayd. II, 107) ~ Kzk. *žurt*; Krg., Kkp. *žuurt*; Nog. *jurt*; Bşk. *jort*; Tat. *jort/jirt*. Türk dillerindeki *jurt* kelimesi “vatan, memleket”, “yerleşim birimi”, “halk”, “otlak yeri”, “keçe çadır”, “göç eden köyün, evin yeri” anlamlarında kullanılır. *jurt* sözcüğü, *jur-* “yürümek” fiiline fiilden isim yapan *-t* ekinin getirilmesi ile yapılmış olmalıdır (ESTYa. IV, 255). Yazıtlar dilinde *jori-* “sefere çıkmak; yürümek; yavaşça ilerlemek” fiili de kullanılır: *Bunča jirke joritdim* KTg. 4 “Bunca yere yürüttüm” Ayd. II, 169 ~ Kzk., Kkp. *žort-*; Tat., Bşk. *jurt-*; Nog. *jort-*. Kıpçak dillerindeki tarihî gövde, tek heceli *jurt/žurt* kelimesinin anlamını “göçebe halk”, “göçebe halk yerleşim yeri (köyü)” kavramları yardımı ile belirlemek mümkündür. *Žorya* “yorga, rahvan (at)”, *žortuwil* “yağmalama, talan etme”, *žoryala-* “yorgalamak, rahvan yürümek” kelimelerinin bünyesinde de *žor biçimi görülür. *Jurt* sözcüğü, hem yapı bakımından, hem de anlam bakımından birkaç gelişme aşamasından geçen Altay dilleri birliğinin ortak eski bir

¹ Kaydarov A. T. *Struktura Odnoslojnih Korney i Osnov v Kazahskom Yazıke* (Kazak Dilindeki Tek Heceli Kök ve Gövdelerin Yapısı). – Alma-Ata: Nauka, 1986. – s. 4.

kelimedir (žür- “yürümek”, žügir- “koşmak”, žüjrik “hızlı koşan, yürük”, žilži- “yavaşça ilerlemek, hareket etmek”, žildam “hızlı” vb. kelimelerle karşılaştırılabilir); tört “dört” Ye. 28, KÇ. 11, MÇ. II, 15, On. I, 1; KTd. 2: *Tört buluñ qop jayı ermis* “Dört taraf hep düşman imiş” (Ayd. II, 171) ~ Kzk., Kkp., Krg. tört; Kar., Kum., Nog. dört, Tat., Bşk. diürt. A. M. Şçerbak, tört sözcüğünün arkaik biçimini uzun ünlü ile gösterir: tört.¹ Uygur dili diyalektlerinde tört sayısı bünyesindeki r ve t seslerinin düştüğü de görülür: töt, tö “dört”.²

Türk dillerine ortak eski biçimler arasında CVCC türündeki 11 tek heceli kelime kaydedilirken,³ Kazak dilinde söz konusu hece türünde bulunan kelimelerin sayısı, alıntı sözcükler dâhil 190-195’i geçmez. Onların büyük bir kısmı yansıma gövdelerdir.⁴ Yansıma sözlerin yapısında CVCC biçiminin yaygın olduğu K. Musayev’in⁵ çalışmasında da belirtilmiştir. K. Husayinov, CVCC biçimli yansıma sözcükleri tarih gövdelerden kabul eder.⁶ A. Kaydarov, CVCC biçimli fiiller ile bazı isim soylu sözcüklerin, yansıma gövdelerin sonunda sürekli olarak tekrar edilen ünsüzlerin gramatik göstergesi olabileceği görüşünü ortaya atar.⁷ Yazıtların dilinde de sayısı yedi, sekiz kelimeyi geçmeyen CVCC türündeki kök morfepler çağdaş Türk dillerinde yapı bakımından farklı farklı gelişmeler göstermiştir.

¹ Şçerbak A. M. *Sravnitelnaya Fonetika Tyurkskih Yazıkov*(Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Fonetigi). – Leningrad: Nauka, 1970. – s. 197.

² Malov S.Ye. *Uygurskiye Nareçiya Sinzyana* (Uygurcanın Sincan Diyalektleri). – Moskva: İzd-vo AN SSSR, 1961. – s. 161.

³ Şçerbak A. M. *Sravnitelnaya Fonetika Tyurkskih Yazıkov*(Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Fonetigi). – Leningrad: Nauka, 1970. – s. 193-198

⁴ Kaydarov A. T. *Struktura Odnoslojnih Korney i Osnov v Kazahskom Yazıke* (Kazak Dilindeki Tek Heceli Kök ve Gövdelerin Yapısı). – Alma-Ata: Nauka, 1986. – s. 64.

⁵ Musayev K. *Leksikologiya Tyurkskih Yazıkov* (Türk Dilleri Leksikolojisi). – Moskva: Nauka, 1984. – s. 82-105.

⁶ Husayinov K. *Zvukoizobrazitelnost v Kazahskom Yazıke* (Kazak Dilinde Tabiat Taklidi). – Alma-Ata: Nauka, 1988. – s. 75-219.

⁷ Kaydarov A. T. *Struktura Odnoslojnih Korney i Osnov v Kazahskom Yazıke* (Kazak Dilindeki Tek Heceli Kök ve Gövdelerin Yapısı). – Alma-Ata: Nauka, 1986. – s. 66.

Türk dillerindeki CVCC tipli kök morfemlerin biçim ve anlam yapısı, onların tarihî gövdelerden meydana geldiğini doğrulayacak niteliktedir. Genel olarak sadece eklemeli Türk dilleri değil, tüm insan dillerinin oluşma ve gelişme evriminin, çok basit (küçük) biçimler ile çok anlamlı genel içeriğe dayandığı hakkındaki tezler ve fikirler uzun zamandır gündemdedir. Dil kaynakları ile doğrulanan bilimsel ve kuramsal tezler de oldukça çoktur (E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak, A.N. Kononov, A. Kaydar, K. Husayın, B. Sagındıkulu, J. Mankeyeva, Ye. Kajibek, A. Şayhulov vb.). Bu açıdan bakıldığında CVCC çeşidini daha geç dönemlerde ortaya çıkan bir gelişme olarak değerlendirmek pek mümkündür. Türk dillerinin binlerce yıllık gelişme sürecindeki Eski Türkçe döneminin özelliklerini yansıtan VI-IX. yüzyıllara ait yazıtların dili ile çağdaş Türk dillerindeki kökteş tek heceli kelimelerin biçimsel paradigması ve semantik türevleri esasında tek heceli kökler ile gövdelerin ilk biçimleri sayılabilecek V, VC, CV çeşitlerinin geliştiği tahmin edilebilir. Burada ilk olarak belirli seviyede sözcük yapma olanağına sahip fonetik değiştiricilerin, gelişmiş eklemeli dönemdeki köklerden net ayrılan yapım ekleri ile aynı seviyede tutularak belirli işlevi olan gramatik gösterge şeklinde değerlendirilemeyeceğini, ikinci olarak dil evriminin iç kuralları ile dış etkenler sonucunda yaşanan geri süreçlerin CVC, CVCC, VCC türündeki biçimlerin tekrar indirgenmesine neden olabileceğini unutmamamız gerekmektedir.

Dil öğelerinin soyutlaşma ve kalıplaşma yönleri ne denli baskın ise onların gerçek yapısını tanımak, öğrenmek ve tarihî gelişme seyirini tespit etmek o denli zorlaşır. Dilin gelişmesine paralel olarak ses sistemindeki ilk biçimlerinin kalıntıları ve izleri az çok korunur. Türk dillerindeki V, VC, CV biçiminden yapılan kök morfemler vb. kalıntı belirtiler çok eski söz varlığının ana hatlarıdır. Birinci dereceli kök morfemler eş anlamlı da, eş sesli (çok anlamlı) de, zıt anlamlı da olabilir ve düz anlamın nesnel ve yapısal, hareket nitelikleri dikkate alınmaz. Kökteş tek heceli kelimelere ortak içerik ve düşünce alanında birinci dereceli V, CV biçimlerinde korunur ve ikincil VC, VCC, CVC, CVCC biçimlerinin meydana gelmesi ile birlikte anlam

daha da netleşir. Daha sonraki kelime yapımı sırasında ise tek heceli yapının anlamı belirsizleşerek yeni biçime göre yeni anlam kazanır. Anlam ifadesi katma olanağına sahip fonetik değiştiriciler, gelişmiş eklemeli dönemdeki köklerden net ayrılan yapım ekleri ile aynı düzeyde tutulup belirli bir işleve sahip gramer göstergesi olarak ele alınamaz.

Türk dilleri söz varlığının temelini oluşturan tek heceli kök morfepler ile gövdelerin belirli düzeyde sabitliğini korumakla birlikte değişmeye de eğilimli olduğunu türdeş kök morfepler, fonolojik ilişkiler netleştirir. Genel biçim ile genel anlamın sabitlik düzeyi, türdeş ilişkilerin bağımsız anlamı kelimeye bölünmesi sonucunda değişken, esnek bir düzeye dönüşür. Dil ontolojisinin karmaşık oluşu, düzenli dil yapısı çerçevesinde bazı çelişkilerin iz bırakması ile de tanımlanır. Orhun, Yenisey, Talas yazıtları dilindeki tek heceli gövdelerin yapısını yansıtan V, CV, VC, CVC, CVCC, VCC çeşitlerinin çağdaş Kıpçak dillerindeki sabitlik düzeyi ile değişkenlik düzeyi de farklı farklıdır. Bu tür olayların meydana gelmesi de belirli bir çerçeve, düzenli kurallar kapsamında ele alınamaz. İlk kök morfeplerin birkaç dönüşüm değişikliklerinin olma ihtimali vardır. Birincil dereceli V biçimine temel teşkil eden ünlü ile CV biçiminin bünyesindeki bileşenlerin, dönüşüm değişikliklerini kapsama olanağı yüksektir. Dil evrimi sürecinde her dönüşüm değişiklikleri ortak anlam ile birlikte kavramsal özellikler de edinir, söz konusu ortak içeriğe dayanan ilişkileri meydana getirir. Bundan dolayı V ve CV biçimindeki türdeş kök morfepleri tek biçime sokup yeniden kurmak bir sonuç veremeyecektir. Onların ana biçimi ile ana anlamı çok biçimli ve çok anlamlıdır. söz konusu özelliğin, anlamın epey netleştiği ikinci, üçüncü dereceli VC, VCC, CVC, CVCC çeşitlerinde zayıflama, fonetik kurallar gereği sıralanan çeşitlerden ikinci dereceli V, CV biçimlerinin tekrar türeme ihtimali bulunur. Bunun gibi süreçler dil yapısına kısmen düzensizleştirir.¹ Bu nedenle Türk dillerindeki birinci dereceli kök

¹ Eskeyeva M.Q. Köne Türki Jäne Qazirgi Qıpşaq Tilderiniñ Monosillabtıq Neğizi (Eski Türk ve Çağdaş Kıpçak Dillerinde Tek Heceliler). – Almatı: Arıs, 2007. – s. 333, 334.

morfemleri fiil soylu ve isim soylu şeklinde sınıflandırırken de doğru ve kesin bilgiye dayandığımız söylenemez. Zira arketiplerin büyük bir kısmını çok anlamlı ve çok biçimlidir.

İkili Kök Morfemler. Genel dilin gelişmesi sırasında herhangi bir dilin söz varlığı daima hareket halindedir; bir kelime türünden bir başka kelime türüne geçerek ilk anlamını, asıl işlevini değiştirir. İsim soylu sözcükler, fiil soylu sözcükler aracılığı ile; fiiller, isim soylu sözcükler aracılığı ile çoğalarak yenilenir. Tarihî köklerin isim, fiil veya iki türde de kullanılması dil biliminde *ayrimsızlaşma* (syncretisme) şeklinde nitelenir. Genelde ayrimsız eş sesli köklere sadece fiil ↔ isim çifti türünde değil, isim ↔ isim çifti türünde de rastlanabilir. A. İbatov, XIV. yüzyıl metinlerindeki ayrimsız eş sesli kökleri, 1. isim – fiil; 2. sıfat – fiil; 3. isim – sıfat olmak üzere üç gruba ayırır.¹ K. M. Musayev, isim ↔ isim çiftini oluşturan *qol* “el” ↔ *qol* “asker, ordu” gibi ikili kökleri örnek gösterir.² Türk dillerindeki ikili köklerin yapısının fono-morfo-semantik özelliklerini bol malzemeler ışığında araştıran bilim adamı Ye. Kajıbekov, çok heceli ikili köklerin sırrını çözmedeki tek heceli ayrimsızlaşmanın önemi hakkındaki “Türk dilindeki ayrimsızlaşma olayı sorunu, ancak çok heceli kelimelerin kaynak biçimleri ve kelime yapımı göstergelerinin prototipleri niteliğindeki tek heceli kelimelerdeki benzer olayın sebepleri kesin tespit edildikten sonra çözülebilir ve olayla ilgili açıklama yapılabilir”³ düşüncelerini paylaşır. İkinci dereceli ikili kökleri tespit etmek için öncelikle kök morfemlerin semantik özellikleri ile birlikte ek morfemlerin de yapısal, gramer özellikleri, kökeni, gelişme seyri dikkate alınmalıdır.

V biçimi ile yapılan isim ↔ fiil soylu kök morfemler: ö “düşünce” ↔ “düşünmek” DTS. 375: *Ačsïq tosïq ömezsen bir todsar ačsïq ömezsen*

¹ İbatov A. Sözdîñ Morfologiyalıq Qurılımı (Kelimenin Morfolojik Yapısı). – Almatı: Ğılım, 1983. – s. 63.

² Musayev K.M. Leksika tyurkskih Yazıkov v Sravnitelnom Osveşenii (Zapadno-Kıpçakskaya Gruppa) (Karşılaştırmalı Olarak Türk Dilleri Söz varlığı (Batı Kıpçak Grubu) – Moskva, 1975. – s. 308.

³ Kajıbekov E.Z. Glagolno-İmennaya Korreşyatsiya Gomogennıñ Korney v Tyurkskih Yazıkah (Türk Dillerinde Hem İsim, Hem Fiil Olarak Kullanılan Homojen Kökler). – Alma-Ata: Nauka, 1986. – s. 93.

KTg. 8 “Açlığı, tokluğu anlamazsın, bir doysan acıkacağını düşünmezsin sen” Ayd. I, 169. Yazıtların dilinde *ö* kökünden türemiş birkaç gövde görülür: *ö* → *ög* → *ögüt* “ögüt, nasihat”, *ö* → *ök* → *ökün* “düşünce; düşünmek; pişman olmak”; *u* “uyku” ⇔ “uyumak”: Ertis *ügüzig keçe joridimiz, turgis budunıy uda bastimiz* KTD. 37 “İrtiş nehrini geçerek yürüdük, Türgiş halkını uykuda bastık” Ayd. II, 179. Kıpçak dillerindeki *uj ≈ *oj gövdelerinde korunmuştur: Eski Kıpçakça *uj: *ujyıl* “uyku, uyumak”, *ujitqil-* “uyutmak”, *ujuqla-* “uyumak” Kuruş. 208; Tat., Bşk. *jokla-*; Nog. *ujkla-*; Kkp. *ujqila-*; Kzk. *ujqi, ujıqta-*. Eski Türkçe *u* kökü, Tat., Bşk. dillerindeki tek heceli *jo* sözcüğü ile meta-teze uğramıştır.

CV biçiminden oluşan isim ⇔ fiil anlamlı kök morfemler: *ba → *bar* ≈ *baj* “var; zengin; varlık, zenginlik” ⇔ “var olmak, zengin olmak, zenginleşmek” KÇ. I, 9, Ton1g. 7, On. II, 2; Ye. 20, 28, 39, KTg. 10, KTD. 16, 29: *Tört oylum bar üçün* Ye. 20 “Dört oğlum olduğu için” (Amanj. II, 124) ~ Kzk., Kkp., Bşk., Tat., Krg., Kum., Kar. *bar*. Yazıtların dilinde *bar[ım]* sözcüğü, “zenginlik, mal” anlamında da geçer: *Ebin barımın qalısız qop kelürti* KTK. 1 “Evinin malını bırakmadan çok getirdi” (Ayd. I, 181). *Çıyanıy baj qilti* KTD. 16 “Fakiri zengin etti” (Ayd. I, 174) ~ Kzk., Krg., Nog., Kkp., Kum., Kar., Tat., Bşk. *baj*. A. Samoyloviç, *baj, bar* sözcüklerinin kökteş sözcükler olduğunu belirtir¹. *baj* ≈ *bar* sözcüklerinin içeriğine ortak olan “varlık”, “zenginlik” anlamları, bu sözcükleri gizli ikili kökler arasına dâhil etmek için bir gerekçe teşkil edebilir. Ortak içerik, *ba biçiminde saklıdır.

VC biçiminden oluşan isim ⇔ fiil anlamlı kök morfemler: *aç* “aç (tok olmayan)” ⇔ “acıkmak” DTD. 32: *Bir todsar açsiq emezsen* KTg. 8 “Bir doysan acıkacağını düşünmezsin sen” (Ayd. I, 169) ~ Eski Kıpçakça *aç*; Kar., Kum., Tat. *aç*; Bşk. *as*, Kkp., Nog., Kzk. *aş*. Türk dillerindeki *aş/as* “aş, yemek” (DTS. 61) sözcüğü Eski Türk yazıtlarında sık geçer: *İcre aşız, taşra tonsiz* KTD. 26 “İçi aşız, dışı giysisiz” (Ayd. I, 176) ~ Bşk., Tat., Kar., Kum. *aş*, Kzk., Nog., Kkp. *as*. “aş, yemek” an-

¹ Samoyloviç A.N. Tyurkskoye Yazıkoznaniye. Filologiya. Runika (Türk Dil Bilimi. Filoloji. Runik Yazı). – Moskva: Vostochnaya Literatura RAN, 2005. – s. 291-297.

lamındaki *as/aş* kökü ile “açlık; acıkmak” anlamındaki *aş/aç* ikili kökü de Türk köklerine özgü karşıt ilişkili türdeş birimlerdir.

CVC biçiminden oluşan isim ⇔ fiil anlamlı kök morfepler: *ton* “giysi” ⇔ *tona-* “soymak” (DTD. 68), KTd. 26: *İcre aşız taşra tonsüz* “İçi aşsız, dışı giysisiz” (Ayd. I, 176). Çağdaş Kıpçak dillerinde *ton* sözcüğü anlam daralmasına uğrayarak “dış giyim, kürk” anlamında kullanılmaya başladığı malumdur: Kzk., Kkp., Nog. *ton*; Tat., Bşk. *tun*. Eski Kıpçak metinlerinde “elbise” (Kurış. 204) anlamı kaydedilmiştir. Türk dillerinde *ton* sözcüğünün genel kıyafetle ilgili “sabahlık”, “kaftan”, “Şamanların giydiği özel kıyafet”, “palto”, “asker paltosu, kaput”, “koyun derisinden yapılan dış giyim”, “pardösü”, “buzağı derisi”, “ayakkabı”, “çizme”, “pantolon”, “iç giyim” anlamları malumdur (ESTYa. III, 263) A. Kurışjanov, Kazak dilindeki *ton* sözcüğü ile yapılan *tona-* “yağmalamak, soymak, talan etmek) fiilinin “giydirmek”, “soymak (birinin giysilerini çıkarmak)” anlamları da olduğunu, sonuncu anlamının esasında “çalmak”, “tamamen alıp götürmek” anlamlarını veren *tona-* sözcüğünün ortaya çıktığını ifade eder.¹

Türdeş kök morfeplerin çok anlamlı yapısına uygun olarak onların zıt anlamlılarının ortaya çıkması da dil ontolojisi ile ilgili bir olaydır. Dil biliminde karşıt anlamlı sözcükleri leksik-semantik açıdan gruplaştırma geleneği vardır. Eski Türkçe kök morfeplerin anlamlarındaki karşıtlıklar, vermek istedikleri düşünceye göre birbiriyle yoğun ilişki içerisinde gelişerek dil sistemi içinde düzenli olgulara dönüşmüştür. Türdeş kök morfeplerin içeriğindeki karşıtlık anlamlarının altında düşünce ilişkisinin izleri korunur. Dilin gelişme sürecinin ilk dönemlerinde başlayan bu tür olaylar, çok seyrek rastlanan leksik gelişmenin eski durum ve biçiminin kalıntılarıdır. VII-IX. yüzyıllardaki Eski Türkçe metinlerdeki kalıntı özellikler V, CV, VC biçimli tarihî kök morfeplerin çok anlamlılık, eş anlamlılık ve zıt anlamlılık yönleri ile ilgili bilgiler sunar.

¹ Kurışjanov Ä. Qazaq Tilindegi Ton Söziñiñ Mağınaları (Kazak Dilindeki “ton” Sözcüğünün Anlamları) // Qaz SSR ĞA Habarları. Filologiya jäne İskusstvo Seriyası. – 1960. – № 1.

Kelime Türleri. Kelime türleri, kelimeleri genel gramatik anlamlarının, leksik-semantik niteliğinin, değişme durumunun, sentaktik görevinin ortak yönlerine göre gruplaştıran, sınıflandıran dil bilimsel kategoridir. Kelimeleri türlere göre ayırarak gruplandırma, sadece her kelimeyle ilgili farklı özelliklere göre yapılmaz. Kelime türleriyle doğrudan ilgili ve kelimenin anlamını açıklayabilecek sabit veriler temelinde ayrıntılı olarak sınıflandırmak için düzenli ilkelere dayanılır. Söz konusu ilkeler, kelimelerin ortak gramatik özellikleri ile belirlenmelidir. Her kelime, konuşma sürecinde kendine özgü leksik anlamını korumakla birlikte genelleşerek ve soyutlaşarak genel gramer anlamına da sahip olur. Leksik anlamı farklı farklı kelimeler, genel gramatik anlamlar temelinde ortak nitelik kazanır. Kelimelerin kelime türlerine göre sınıflandırılması, gramatik niteliğe sahip söz konusu ortak özelliklere dayanır. Kelimeleri kelime türlerine göre sınıflandırmanın ana ilkeleri şunlardır: semantik ilke (kelimenin leksik anlamlarının genelleşmesi ile ortaya çıkan genel gramatik anlam); morfolojik ilke (belirli gramatik türe göre değişme düzeni, pragmatik değişme ile verilen kategorik-gramatik anlam); sentaktik ilke (cümledeki kelimelerin belirli cümle ögesi görevini üstlenip üstlenememesi, kelimenin bir başka kelime ile bağlantı kurarak grup oluşturması sonucu ortaya çıkan bağlantılı gramatik anlam).¹ Türk dillerindeki her kelime türünün kendine özgü yapım ekleri ve kelimeler arasındaki çeşitli ilişkileri kuran çekim ekleri vardır.

İsimler. Türk dillerindeki leksik-semantik kapsamı açısından çok zengin olan kelime türlerinden biri isimlerdir. "İçinde bulunduğumuz çevredeki canlı ve cansızların tamamını, çeşitli olay ve olguları, tüm varlığı bildiren kelimelerin hepsine isim denir. Leksik açıdan bakıldığında isimler, belirli anlam taşıyan, eşya kavramı bildiren sözcüklerdir";² morfolojik açıdan bakıldığında kendine özgü yapısal düzene sahip, kök morfem ile ek morfemden oluşan, nesnelere

¹ İsayev S. Söz Taptarı (Kelime Türleri) // Qazaq Tili. Entsiklopediya. – Almatı, 1998. – s. 363.

² Qazaq Grammatikası. Fonetika. Sözjasam. Morfologiya. Sintaksis (Kazak Grameri. Fonetik. Kelime Türetimi. Morfoloji. Sentaks). – Astana: Astana Poligrafıya, 2002. – s. 442.

olayların adlarını belirten dil birimidir (Kzk. *buzaw*, Çuv. *pāru* Trkm. *budaw*: TT. *buzayı* "buzağı" vb.).

İsmlere çokluk ekinin eklenmesi onların teklik ve çokluk gruplara ayrılmasına temel oluşturur, ayrıca çokluk durumundaki isimler çokluk anlamının yanı sıra toplama, tahmin etme anlamlarını da üstlenir. İyelik ekleri isimlerin hepsine birden getirilmez, leksik anlamına bağlı olarak ancak insanın mesleği, yeteneği, soyu, akrabalığı, cinsi, yaşı gibi özel bilgileri ile özelliklerini bildiren kelimeler çekimlenir. İsimlere çekim ekinin getirilmesi, özne ile yüklem cümle içinde birbiriyle sentaktik bağlantıya geçmesinin ana çözümüdür.¹ Belirli bir nesnenin üç şahsın birine ait olduğunu belirtmek iyelik kategorisi ile gerçekleştirilir.² İsmi durum kategorisi, isimlerin cümle içerisinde diğer kelimelerle ilişki kurmasını, cümle ögesi olarak gramatik işlev kazanmasını sağlar. İsimlerin cümledeki görevi; cümle öğeleri ile gramatik ilişkisini sağlayan sayı ve miktar, şahıs anlamı, aitlik, iyelik ve çeşitli durumları çokluk, şahıs, iyelik ve durum kategorileri ile göstermektedir.

Sıfatlar. İçerik ve anlam bakımından ve de kelime yapma ve değiştirme, sentaktik görev ve diğer kelimelerle sıralanış/diziliş bakımından kendine mahsus özelliklere sahip kelime türüdür. Kelime türleri sistemindeki sıfatlar belirli bir nesnenin niteliğini, vasfını, durumunu, özelliğini, hacmini, biçimini, rengini ve bir başka nesneyle, olayla, eylemle olan ilgisini bildirir; genelde isimden önce gelip ismi çeşitli yönden nitelendirme görevindedir. Sıfatların önemli özellikleri şu şekildedir: Nesnenin rengini, biçimini belirtir; nesnenin hacmini, kapasitesini, ağırlığını belirtir; nesnenin niteliğini, vasfını bildirir; nesnenin tat, koku gibi özelliklerini bildirir; nesneyle, hareket ve eylemle, zaman ve mekânla ilgili niteliklerini bildirir.³ Morfolojik yapısı bakımından diğer isim soylu kelimelere nazaran sıfatların çekim

¹ Qazaq Grammatikası (Kazak Grameri). – Astana, 2002. – s. 458.

² Ahanov K. Grammatika Teoriyasının Negizderi (Dil Bilgisi Teorisi Esasları). – Almatı, 1996. – s. 150.

³ Qazaq Grammatikası (Kazak Grameri). – Astana: Astana Poligrafiya, 2002. – s. 460.

eklerini alma olasılığı çok düşüktür. Bir isimden önce gelip sıfat görevini yaptıklarında çekim eklerini alamazlar. Bu nedenle çokluk, iyelik, şahıs ve durum ekleri, sıfatların ancak ismin yerine kullanılan biçimlerine eklenir. Cümle bünyesindeki sıfatlara durum, çokluk ve iyelik eklerinden biri eklendiğinde o sözcük sıfat olma özelliğini yitirir.

Türk dillerindeki sıfatlar sistemi, anlamı açısından, adlaşmaya eğilimli olması bakımından isimlerle ilişki içerisinde ise, görevi bakımından sıfat-fiil kategorisi ile, bazen zarf kategorisi ile birliktedir. Sıfatların bazı türlerinin sıfat-fiillerle ve zarflarla bağlantılı olması, niteliği bildiren kelime grubunun hem sıfat, hem de isim; bazen sıfat-fiil, bazen zarf olabilmesi, dilin kendi içindeki gelişme sürecine uygun olarak kavramsal ve mantıksal temelde gerçekleşen bir olaydır. Örneğin, Kazakça *aq* "beyaz" rengi belirten bir sıfat, *aq* "süt ürünleri" süt ürünlerinin genel adını belirten bir isim; *kök* "mavi" rengi belirten sıfat, *kök* "gökyüzü" atmosferin gözle görünen bölümünü bildiren isimdir. Türk dilleri bünyesindeki sıfatlar genelde üç yöntemle meydana gelir: 1) isimler (isimler, isim-fiiller) kullanılma özelliğine göre değişerek sıfata dönüşür; 2) anlamlı sözcüklerin birleşmesi ve ikilenmesi ile birleşik sıfatlar meydana gelir; 3) yapım ekleri ile yapılır.

Sayı Sıfatları. Nesnenin veya nesnel kavram ile olayların sayısını, miktarını, bütününe kaçta kaç olduğunu, sırasını bildiren sayı sıfatları, kendine özgü leksik-semantik özellikleri, morfolojik belirtileleri, sentaktik görevi olan sıfat türünü oluşturur. Sayı sıfatının diğer kelime türlerinden farkı, isimle birlikte kullanılıp nesnenin sayısını niteler; isimsiz, tek başına kullanılıp sayı kavramını bildirir; fiillerle birlikte kullanılıp hareket ve eylemin sayısını niteler; sayı sıfatları diğer kelime türlerinden türetilemez; birleşik sayı sıfatları türeten basit sayı sıfatlarının sayısı bellidir; sayısal anlam taşıyan sözcükler, tüm dillerin söz varlığının sabit üyesidir. Diğer sayı sıfatları türlerinden farklı olan sayı sıfatı, asıl sayı sıfatlarıdır. Söz konusu yapının başka dillerden alınması, diller tarihinde çok seyrek rastlanan bir olaydır. Bu nedenle, asıl sayıları belirten kelimelerin kökteş olabilmesi, dillerin yakınlığının, genetik akrabalığının kanıtlarından biridir.

Kuşaktan kuşağa iletilip varlığını koruyan ve binlerce yıllık tarihe sahip halk edebiyatı ürünlerinde, atasözü ile deyimlerde, masallarla efsanelerde, değişik konudaki destanlarda sayısal kavramı belirten kelimelerin sık kullanılması, onların her birine özel kutsal anlam yüklenmesi, Türk halklarının sayı sistemini iyice benimsediğine, buna bağlı olarak sayı ve sayma ile ilgili kavramları karşılayan dil birimlerinin de çok erken dönemde ortaya çıktığına işaret eder. *Miñ, tumen* gibi çok sayıyı bildiren kelimelerin Türklerin temel söz varlığında bulunması, bunun kanıtıdır. Genelde dünya halkları dilindeki birden ona kadar olan sayılardan, onluk ve yüzlüklerden sonraki yuvarlak sayıların çoğunun temelini yabancı kökenli sözcükler oluşturur. Türk dilleri sayı düzeni tarihindeki birleşik sayı sıfatları ile ilgili iki tür sayma geleneği mevcuttur: sayılan onluğa birden ona kadarki sayı eklenir (*qırq eki "42"*) ve sayılacak bir sonraki onluğa birden ona kadarki sayı eklenir (*eki elig "42"*). VI-IX. yüzyıllar arasına ait Türkçe metinlerden eski Türklerin birleşik sayı sıfatlarında tek haneli rakamdan başlayıp ileriye yönelen bir söz dizimi yöntemi kullandıkları anlaşılmaktadır: *jeti jegirmi "on yedi"*, *altı otuz "yirmi altı"* vb. Söz konusu sistem, Sarı Uygur dilinde korunmuştur.

Basit sayı sıfatları, herhangi bir yapım eki almamış veya bir başka sayı ile birleşmemiş, kök ve gövde hâlindeki sayı sıfatlarıdır: *bir "bir"*, *eki "iki"*, *üç "üç"* *tört "dört"*, *bes/beş "beş"*, *altı "altı"*, *jeti "yedi"*, *sekiz "sekiz"*, *toquz "dokuz"*, *on "on"*, *jegirmi "yirmi"*, *otuz "otuz"*, *qırq "kırk"*, *elig "elli"*, *altmış "altmış"*, *jetmiş "yetmiş"*, *jüz "yüz"*, *miñ/miñ "bin"*, *tümen "on bin"*. Eski Türk dilindeki basit sayı sıfatları, çağdaş Türk dillerinde birkaç fonetik değişiklede kullanılır.

Türk dillerinde yapı bakımından basit ve birleşik sayı sıfatları; anlamı bakımından asıl, sıra, topluluk, kesir sayı sıfatları kullanılır. Runik harfli yazıtlar dilinde bazı onluk sayı sıfatları bünyesinde anlamlı ve bağımsız morfepler net görülür (*sekiz on "seksen"*, *toquz on "doksan"*). Bunun gibi özelliklerin bazılarında Hakas ve Sarı Uygur dillerinde rastlanır. Yazıtlar dilindeki sayı sıfatlarının (asıl sayı sıfatları) basit türlerini yapan *√-miş/-miş* eki, sayı sıfatı kategorileri ekleri Kazak dilinde fonetik değişikliklerle korunmuştur.

Zamirler. Zamirlerin bağımsız kelime türü olarak kabul edilmesinde leksik-semantik ilke temel olarak alınır. Çünkü zamirler anlam bakımından diğer kelime türlerinden ayrılır. Söz konusu kelime türü, hem cümlelerin dışında, tek kullanıldığında, hem cümlelerin içinde kullanıldığında genelde net bir anlama değil, genel bir anlama sahip olur. “Zamirlerin genel anlamda kullanılması, somutluktan ne kadar uzaklaştığının, ne kadar soyutlaştığının bir göstergesi olarak anlaşılmalıdır”.¹ Türk dillerindeki özel gramer grubu olarak bilinen zamirlerin ana özellikleri şöyle sıralanabilir:1) Her kelime türünün kendine göre belirli bir düzeyde kelime türetme düzeni bulunur. Bu tür düzen zamirlerde mevcut değildir. Günümüzdeki dil kuralları açısından genel olarak zamirler başka kelimelerden türetilmez; 2) Zamirler sadece gramatik değişikliklere uğrar; durum, çokluk, iyelik eklerini alır. 3) Yalnızca zamirlere özgü gramer kategorileri düzeni yoktur. Söz konusu özellikler VI-IX. yüzyıllar Türkçe metinlerin dili ve çağdaş Türk dilleri için ortaktır. Orhun, Yenisey, Talas yazıtları metinlerinde zamirlerin birkaç çeşidine rastlanır.

Şahıs zamirleri, şahıs isimlerinin yerine kullanılan kelime türüdür. Bundan dolayı şahıs zamirleri daima insanla; konuşan, dinleyen ve tarafsız başka bir insanla ilgilidir. Yazıtların dilinde üçüncü kişiyi bildiren şahıs zamirinin teklik ve çokluk türlerinin özel biçimi olmadığından kullanıma göre ayırt edilir. *Ol* sözcüğü işaret zamirinin işlevini de sık üstlenir. *İşaret zamirlerinin* asıl görevleri varlıkların mesafesini göstermek olduğundan konuşana veya cümledeki özneye varlıklar ile olayların yakınlık veya uzaklıklarını gösterir. Yazıtların dilinde esas işaret zamirlerinin sayısı azdır. İşaret zamirleri durum eklerini alarak anlam bakımından zenginleşir. *Dönüşlülük zamiri,* konuşanı veya cümledeki özneyi diğer varlıklar ile olaylardan ayırarak farklı gösteren kelimedir. Türk dillerinde *öz,* *kentü* kelimelerinden oluşan dönüşlülük zamirleri durum, şahıs, iyelik ve çokluk eklerini alır. *Soru zamirleri,* nesnelere ile olayların adını, sayısını, niteliği-

¹ Qazaq Grammatikası. Fonetika. Szöjasam. Morfologiya. Sintaksis (Kazak Grameri. Fonetik. Kelime Türetimi. Morfoloji. Sentaks). – Astana: Astana Poligrafiya, 2002. – s. 480.

ni, mekânını, zamanını ve benzeri özelliklerini öğrenmek amacıyla kullanılan soru anlamlı kelimelerdir. Soru zamirlerinin adlandırıcı (kim? ne?) ve niteleyici (hangi?) şeklinde ayrılması, nesnenin adını öğrenmek için sorulan sorulara ve nesnenin niteliğini öğrenmek amacıyla sorulan sorulara bağlı ortaya çıkmıştır.

Zarflar. Türk dillerindeki eylemin niteliğini bildiren kelime türüdür. Yapısı oldukça karışık olan zarfın cümle içindeki söz dizimsel görevi de net cümle öğeleri ile sınırlı olmayıp fiilin önünde kullanıldığında zarf tümleci işlevi yapar, bazen de adlaşarak özne, nesne görevleri üstlenir. Sıfatlar gibi çekimsiz olan bu kelime türü, isim çekim eklerini aldığı zaman zarf niteliğini yitirir, isimleşir. Bu nedenle Türk dillerindeki zarfları bazen diğer isim soylu sözcüklerden ayırmak zor olabilmektedir.

Türk dili kaynakları esasında zarfları inceleyen N.K. Dmitriyev, "Türk dilindeki kimi sözcükleri belirli bir kelime türüne dâhil etmek mümkün değildir. Bu tür sözcükler, 1) isim – fiil; 2) fiil – isim; 3) isim – sıfat; 4) sıfat–isim; 5) sıfat – zarf; 6) isim – sıfat – zarf; 7) zarf – sıfat – isim gibi iki veya üç kategori arasında değişen birimlerdir. Tüm durumlarda hareket noktasını kelimenin anlamı belirler, söz konusu sözcüğün gramatik işlevi cümle içerisindeki sentaktik işlevine bağlıdır" şeklinde bir sonuca varır.¹ Bilim adamının düşüncesine göre genel olarak kelime türlerini sabitleştirme mekanizması görevini morfolojik göstergeler (ekler) üstlenir, kelime türleri üç ölçüte; anlama, söz dizimine ve biçime tabi olur.

VII-IX. yüzyıl Türk yazıtlarının dilindeki zarflar, nesne ile olayın, hareket ile eylemin mekâna, zamana, şarta, miktara ve hacme ilişkin her türlü nitelik, durum gibi özelliklerini belirtir. V.M. Nasilov, Orhun, Yenisey yazıtları dilindeki zarfların bağımsız leksik kategori düzeyine henüz ulaşmadığını, ama bu yönde gelişmekte olan bir kelime türü olduğunu belirtir.² Bundan 1200-1500 yıl kadar önce ya-

¹ Dmitriyev N.K. Stroy Tyurkskih Yazıkov (Türk Dilleri Yapısı). – Moskva: İzdatelstvo Vostočnoy Literaturı, 1962. – s. 27.

² Nasilov V.M. Yazık Orhono-Yeniseyskih Pamyatnikov (Orhun ve Yenisey Yazıtları Dili). – Moskva: Nauka, 1960. – s. 39.

şamış Türklerin dilindeki kelime türlerinin çağdaş Türk dillerindeki kelime türleri düzeni ile karşılaştırıldığında gelişme sürecinin henüz tamamlanmadığı anlaşılıyor. A. N. Kononov, Eski Türk yazıtları dilindeki zarfların türeme düzeninin dört yolunu gösterir: 1) Özel eklerin getirilmesi ile; 2) Durum ekleri ve zarf-fiil ekleri ile; 3) İki veya daha fazla kelimenin birleşip kaynaşması sonucunda; 4) Zarflaşma süreci sonucunda.¹

Eski Türk yazıtları dilindeki zarflar listesinde *amtı* "şimdi, artık" KTg. 3; *ıraç* "irak, uzak" KTg. 5; *üze* "üst", *asra* "alt" KTD. 1; *küntüz* "gündüz" KTD. 26 ve benzeri sözcükler vardır. Sıralanan sözcüklerin çağdaş Türk dillerinde fonetik değişiklikleri kullanılmaktadır. Türk dillerinin eklemeli yapısına uygun olarak zarflar da yapısına göre basit (Eski Türkçe *teg* "gibi", *ön* "erken", *ök* "tam; tek" vb.) ve türemiş (Eski Türkçe *ebgerü* "eve doğru", *küntüz* "gündüz", *örtçe* "yangın gibi", *içre* "içeri" vb.) zarflara ayrılır. Türk dillerindeki zarflar anlamlarına göre birkaç grupta toplanır: Yer zarfı: *arqada* "arkada, geride", *qodi* "aşağı", *joqari* "yukarı", *ebgerü* "eve doğru"; zaman zarfı: *küntüz* "gündüz"; durum zarfı: *otča* → *ot+ča* "ateş gibi", *borča* → **bor+ča* "fırtına gibi" KTD. 37 ~ Kzk. *otša* → *ot+ša*, *boranša* → *boran+ša*; *ügüzçe* → *ügüz+çe* "nehir gibi", *tayča* → *tay+ča* "dağ gibi" BKd. 20, ~ Kzk. *özenşe* → *özen+şe*, *tawša* → *taw+ša*; *subča* → *sub+ča* "su gibi" KTD. 24 ~ Kzk. *suwša* → *suw+ša*; miktar zarfı: *anča* → *an+ča* "öyle, onun gibi", *bunča* → *bun+ča* "böyle/şöyle, bunun/şunun gibi" BKd. 2 vb. "Zarfları incelemek, çözümlemek diğer kelime türleriyle oranla daha zordur. Çünkü zarfın çoğu değişik yönlemlerle diğer kelime türlerinden oluşmuş kelimelerdir. Basitçe anlam ve biçim değişimi sonucunda bütün kelime türleri hepsi dönüşebilir".² Bundan dolayı zarf yapan ek morfemler, bazı durumlarda diğer kelime türlerini yapan eklerle, durum kategorileriyle, zarf-fiil, sıfat-fiil ekleriyle aynı olabilmektedir.

¹ Kononov A.N. Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov (VII-IX bb.) (Runik Harfli Türk Yazıtları Dilinin Grameri (VII-IX yy.). – Leningrad: Nauka, 1980. – s. 135-142.

² Esenqulov A. Köne Türki Jazba Eskertkişterindegi Qosımşalar (Eski Türk Yazıtlarındaki Ekler). – Almatı: Gılım, 1976. – s. 181, 182.

Fiiller. “Fiil, belirli bir dilin kendine özgü özelliklerini oldukça net gösteren çok önemli gramer kategorilerinden biridir. Bu kelime türü, eylem ve durumun değişimini göstererek dilin söz varlığında önemli rol üstlenir (Çuv. *ir-*, Trkm. *aδ-*: TT. *ez-* “ezmek”; Çuv. *şir*, Trkm. *jad*, TT. *jaz-* “yazmak”; Çuv. *tar-* “kaçmak”, Trkm. *tad*; Çuv. *tir-*, Trkm. *düz-*, TT. *diz-* “dizmek, sıralamak” vb.). Anlamli kelimelerden olan fiillerin temel özelliklerinden biri, genelde çekim eki alarak kullanılmasıdır. Ancak fiil köklerini art zamanlı araştırma sırasında bunun tersini görmek de mümkündür.”¹ Çağdaş Türk dillerindeki fiillerin karmaşık yapısı, anlam ifade etmedeki soyutluk niteliği, cümle bünyesindeki (konuşmadaki) esnekliği, isim soylu köklere oranla sayısı az olsa da kök morfemlik görevinde (kelime türetmede) etkin oluşu, VII-IX. yüzyıllara ait Türkçe eserlerin diline de özgüdür. İ. A. Batmanov, yazıtların dilindeki fiilleri inceleyerek Türk dillerindeki fiillerin yüzyıllar boyunca devam eden dilin gelişme sürecinde ilk biçimi ile içeriğini olabildiğince korumuş, pek değişime uğramamış ve morfolojik bakımdan gelişmiş sözcükler olduğu sonucuna varır.² Bu sebeple Türk dillerindeki fiil soylu kök morfemleri ayırarak yapısal biçimlerini ortaya çıkarmak, içeriği ile ek alma özelliklerini incelemek Türk dillerinin tarihî gelişme seyrini öğrenmedeki önemli meseleler arasında yer alır.

Leksik-semantik yapısı ile ek alma özellikleri, cümle kurmadaki, genel olarak konuşma sürecindeki işlevsel potansiyeli açısından karmaşık kelime türü sayılan fiillerin dil bilimsel niteliğini; oluşum ve yapı özellikleri, yapıma yöntemleri, anlam açısından sınıflandırılması, eylemin özneyle ilgisi, eylemin gerçekleşme şekli vb. oluşturur. Fiilin leksik temeli konumundaki kök biçiminin fiilin gramer kategorilerinden sayılan emir kipi ile, bazı fiil çatıları ile aynı olması Türkolojide çelişkili görüşlerin meydana gelmesine neden olmuştur.

¹ Mankeyeva J. Qazaq Tilindegi Bayırğı Tübirlerdı Jangırtıw (Kazak Dilindeki Eski Kökleri Canlandırma). – Almatı: «Memlekettik Tidi Damıtıw Ortalıǵı» JŞS, 2010. – s. 19-20.

² Batmanov İ.A. Yazık Yeniseyskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pismennosti (Eski Türk Yenisey Yazıtları Dili). – Frunze, 1959. – s. 83-84.

Fiilin kök biçimi ile emir kipinin teklik ikinci şahsı biçimi hakkında Türk dil biliminde genel olarak iki çeşit görüş ortaya çıkmıştır: 1. Fiillerin kök biçiminde (gövdesinde) emir anlamı daima mevcuttur (B. Yunusaliyev, N. Oralbayeva, A. Tölevov vb.); 2. Fiillerin emir biçimi, onların kök biçiminin bire bir eş değeri değildir (G.J. Ramstedt, G.D. Sanjeyev, A.M. Şçerbak, S. İsayev vb.). Araştırma sonuçları, aslında fiilin kök biçiminin (gövdesinin) tekil ikinci şahıs emir kipi biçimi ile aynı olmadığını, onların sınırlarının prensipte ayrıldığını göstermiştir: “Öncelikle, fiilin kök biçimi ile tekil ikinci şahıs emir kipi biçimi aynı değildir, onlar sadece dış görüntü bakımından benzemektedir. İkincisi, fiil kökleri doğrudan çekimlenmez, kök hâlinde belirli bir anlam (eylem) taşımasına rağmen cümle içerisinde doğrudan kök hâlinde kullanılmaz, ancak fiilin belirli gramer biçimlerini (sıfat-fiil, zarf-fiil vb.) alarak ve çekimlenerek kullanılır”.¹

Fiilin kök (gövde) biçimleri ile emir kipindeki biçimler arasındaki fark, art zamanlı araştırmalarda açıkça fark edilir. Eş zamanlı bakımdan fiilin gövdeleri ile emir biçimi, görüntü itibarıyla aynı olmasına rağmen yapılan incelemelerden eş zamanlı köklerin bünyesinden tarihî kök morfemi ve ek morfemleri ayırmanın mümkün olduğu; söz konusu eklerin zamanında emir anlamı taşıdığı; dilin gelişme süreci sırasında kök ile ekin kaynaşıp biçim değiştirdiği ve kökün anlamının belirsizleşerek ikinci dereceli gövdeye dönüştüğü anlaşılmıştır.

Sıfat-fiiller. Fiillerin işlevsel biçimlerinden biridir. Sıfat-fiiller hem fiil, hem de isim yerine kullanılabilirdiğinden cümlede nitelik ve eylem işlevlerine sahip olur. Sıfat-fiillerin söz konusu özelliği, onların fiiller gibi olumlu ve olumsuz, geçişli ve geçişsiz olarak ayrılıp şahıs ve zaman anlamları vermekle birlikte isimler gibi çokluk, durum, iyelik eklerini almasında da etkili olur. Türk dillerindeki sıfat-fiiller her ne kadar fiilin değişik bir türü olsa da diğer isim türleriyle de tarihî ilişki içerisinde bulunmaktadır. Bundan dolayı Eski Türkçe dönemi metinlerinde, hatta çağdaş Türk dillerinde kullanılan kimi sıfat-fiillere,

¹ Qazaq Grammatikası (Kazak Grameri). – Astana, 2002. – s. 497.

isimler ile sıfatlar, zarflar arasında rastlanır. Bu durum, dilin gelişme sürecinde sıfat-fiillerin sıralanan kelime türlerine dönüştüğüne işaret eder. Kaydedilen husus Eski Türk yazıtları dilindeki sıfat-fiiller için de geçerlidir.

Zarf-fiiller. Cümle içindeki fiillerin birbiri ile olan bağlantısını, ilişkisini gösterir. Zarf-fiiller anlam bakımından farklı olduğundan daima kendinden sonra istikrarlı, sabit anlama sahip bir fiil ister.

Fiil Kipleri. Konuşanın eyleme, harekete karşı olan tutumunu; eylemin, hareketin gerçekle ilgisini, kipsel anlamını bildiren, belirli paradigmatik biçimler düzenini oluşturan gramer kategorileridir. Konuşanın dileğinin veya fikrinin gerçekle bir ilgisi olup olmadığını anlatan ve dildeki ilgili fonetik, leksik, gramatik yöntemler aracılığı ile iletilen konuşan ve dinleyen arasındaki bildirişim türünü gösteren kipsel kategorilerdir. Iskakov, fiil kipleri için şu tanımları yapmıştır: "Bildirişim türünü fiil biçimleri aracılığı ile veren araç ve yöntemler düzenine fiilin kipleri denir".¹ Kip kategorisinin temelini oluşturan kipsellik, konuşanın hareket ve eylemin hakikatle olan ilgisini değerlendirmesidir. Fiilin kipsel kategorisinin içeriğini, eylem ile öznenin birbirine olan ilgisini konuşanın görüşüne göre değerlendirilmesi belirlir.

Fiilde Çatı. Öznenin hareket ve eylemle semantik-sentaktik nitelikteki çeşitli ilgilerini gösteren fiil kategorisidir. Çatının esas görevi, eylemi yapanla yapılacak iş arasındaki ilgiyi belirlemektir. Görevi ve anlamına göre çatının dönüşlü, edilgen, ettirgen ve işteş olmak üzere dört çeşidi bulunmaktadır.

Fiilde Zaman. Eylem ve hareketin konuşma anında yapılmakta olduğunu, geçmişte yapıldığını veya gelecekte yapılacağını bildiren olan gramer kategorisidir. Eylem, zamana bağlıdır ve her türlü eylem üç çeşit (geçmiş, şimdiki veya gelecek) zamanda gerçekleşecek veya gerçekleşmeyecektir. Buna bağlı olarak üç çeşit zaman kategorisi bulunmaktadır. Türklerin dünya görüşündeki zaman kategorisinin derinliğine bağlı olarak üç zamanın değişik anlatım ayrımlarını ifade eden türleri vardır.

¹ Isqaqov A. Qazirgi Qazaq Tili (Çağdaş Kazak Dili). – Almatı, 1974. – s. 322.

Ek Morfemlerin Gelişmesi. Türkçenin eklemeli yapısına bağlı olarak oluşan morfemler ile gramer biçimlerinin özellikleri genel olarak morfolojik araç ve yöntemlere, morfonolojik kurallar ile olaylara bağlıdır. Bundan dolayı çağdaş Türk dil biliminde eklerin ortaya çıkış tarihi ile etimolojik temellerine ilişkin birkaç görüş mevcuttur: Eklemeli dil yapısının kuralları gereği leksik anlamını, buna bağlı olarak vurgusunu kaybeden sözcüklerden ekler meydana gelir; kelime gruplarının son üyesi, anlamının kaybolması sonucunda gramer göstergesine dönüşür; birkaç ekin birleşip kaynaşması sonucunda birleşik gramer biçimleri meydana gelir veya mevcut birleşik biçimlerin ayrılması, indirgenmesi ile yeni gramer göstergeleri oluşabilir.

Morfemi dilin parçalanmayan en küçük birimi olarak tanımlayan morfolojik kuramın bilimsel ilkeleri eş zamanlı açıdan tamamen netlik kazanmış ise de tarihî-art zamanlı araştırmalarda kelimenin kökenini tespit etme, morfemlerin ana biçimlerini yeniden canlandırma, kaynaşmış morfemlerin birleşme sınırlarını belirleme hususlarında her zaman istenen sonuçlar elde edilememektedir. Bu nedenle morfem çözümlemesi yöntemini sadece tek heceli anlamlı kök morfem ile belirli işlevi olan ek morfemle sınırlamanın doğru olmadığı ortaya çıkmıştır. Ek morfemlerin ortaya çıkma süreçleri ile anlamlı sözcüklerin dille ilgili çeşitli iç ve dış etkenlere bağlı gerçekleşen indirgenme ↔ birleşip kaynaşma ↔ tekrar indirgenme süreçleri ile ilişkilendirilmesi de ekleri araştırma sırasında dilin ontogenez yapısıyla ilgili taklit kuramının esas kavramının fonolojik ve semantik olaylara; tarihî ses denklikleri temelinde tespit edilecek belirli seslerin herhangi bir kavrama ve anlama sahip olup olmamalarına; Hint-Avrupa dillerinin proto dilini canlandırma esnasında kullanılan hece-fonem teorisinin, kelimenin ilk hecesine dayanan tek hecelilik teorisinin ve kelime bünyesindeki ünlü/ünsüz sesler dizisinin anlamlı kelime olup olmadığını tespit eden kuramın sonuçları ile araştırma yöntemlerine de dayanmayı gerektirir. Zira dil yapısının gelişme sürecindeki düzenli ve düzensiz olaylar ile kurallar, dilin sadece bir düzeyinde değil, tüm düzeyleri arasında dönem dönem devam eden karmaşık süreçleri kapsar. Buna bağlı olarak ek morfemlerin biçimsel ve an-

lamsal gelişmesi de dil yapısının bütünsel gelişme sürecine uygun olarak gerçekleşir.

Genel Türkçenin fonetik sistemi, ses uyumları kuralı gereği Türk dillerindeki eklerin sabit ses biçimi bulunmamaktadır. Ekler, kökün ses oluşumuna göre çeşitli versiyonlara ayrılır.¹Ek morfemlerin semantik ve gramatik bakımdan yenilenmesi, onların yapı ve biçim bakımından değişime uğrayarak fonetik varyantlarının oluşması ile paralel gerçekleşen olaydır. Eklerin değişkeleri ile bağlaşıkları; eklendikleri kök ve gövdelerin fono-morfolojik, leksik-gramatik özelliklerine uygun olarak da değişime uğrayabilir.

Eklerin yapısal ve biçimsel değişkeleri, ses uyumu kurallarına göre meydana gelen fonetik değişkelerden, değişen morfemlerin arasında ara seslerin kullanılması sonucunda meydana gelen fonetik değişkelerden, birleşmiş eklerin bileşenlerinin kaynaşması neticesinde ortaya çıkan yeni şekillerin diğer şekillerle biçimsel denklik kurmasından meydana gelen tesadüf değişkelerden oluşur. Türk dillerinin eklemeli yapısına uygun birkaç değişkeli basit ekler, birleşik eklerin bünyesinde çeşitli değişimlere uğrayarak kullanılır, ses uyumuna ve eklendiği kökün, gövdenin özelliklerine bağlı olarak yeni biçimlerin de birkaç değişkesi ortaya çıkar. W. Kotwicz, Altay dillerinde kök kelimedeki ünsüz ses ve ek bünyesindeki ünsüz seslerin aralarında uyum sağlaması ile ilgili *t, d, l, n* sesleriyle başlayan eklerin dört türlü değişkesi meydana gelirken onların bünyesindeki ünlü seslerin uyumu sonucunda *t, d, l, n* seslerinden oluşan her değişkenin dörder çeşidinin daha ortaya çıktığını belirtir.² Örneğin, Türk dillerindeki çokluk eklerinin $\sqrt{-tar/-ter/-tür/-tor/-tör}$, $\sqrt{-dar/-der/-där/-dor/-dör}$, $\sqrt{-lar/-ler/-lär/-lor/-lör}$ $\sqrt{-nar/-ner/-när}$ çeşitlerinin bulunduğu malumdur.

Uzun bir süre devam eden dilsel ontogenez süreçleri sırasında ek morfemlerin semantik-gramatik, işlevsel nitelikleri oluşur. Ek mor-

¹ Dmitriyev N.K. Stroy Tyurkskih Yazıkov (Türk Dilleri Yapısı). – Moskva: İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, 1962. – s. 290-291.

² Kotwicz W. İssledovaniye Po Altayskim Yazıkam (Altay Dilleri Üzerine Araştırmalar). – Moskva, 1962. – s. 32.

femlerin çok anlamlı ve çok işlevli niteliği, çeşitli kelime türlerine dâhil olan sözcüklere eklenme olanağı veren çok değerlilik niteliği ile tespit edilir. Araştırmacılar eklerin değerliliğini iki grupta inceler: işlevsel değerlilik ve kategorik değerlilik. *İşlevsel değerlilik*, belirli bir ekin sadece tek işlev (çekim eki veya yapım eki görevi) üstlenmesidir. *İşlevsel değerlilik*, kendi içerisinde *kelimeyi değiştiren* ve *kelime türeten* olmak üzere ikiye ayrılır. Tüm işlevsel değerlilik ekin tam veya genel değerliliğini oluşturur. Ekin eklendiği kelimenin türüne göre işlevsel değerlilik, ad, sıfat, fiil, zarf vb. niteliklerde olur. Kategorik değerlilik, söz konusu ek ile hangi kelime türlerinin yapılacağına dayanır ve işlevlik durumuna göre netliği, düzenliliği belirleme görevi yapar. Türdeş eklerin değerliliğini karşılaştırmak ise onlarda bulunan morfeplerin gelişme yönü ile evrimini belirleme imkânı sunar.¹

Dil biliminde genelde kelimenin morfolojik özelliklerini *kapsayan kelime yapımı*, *biçim yapımı* ve *kelime çekimi/değişimi* kavramları kullanılır. Kelime yapımı meselesi, doğrudan bağımsız bir kavramın kelimeye dönüşmesi ile ilgili olduğundan ad bilimi (onomasiyoloji), kavram bilimi (semasiyoloji) alanlarını da ilgilendirir. Bundan dolayı kelime yapımı konusu fonoloji ile morfoloji, leksikoloji ve semantik dallarına eşit biçimde ilgisi olan bağımsız bir dal olarak ele alınır. Kelime yapımı süreci; anlamlı kelime kabul edilebilecek yeni kelimeler türetme, onların biçimini düzenleme, kelime birimlerinin semantik özelliklerini (kelimelerin çeşitliliğini) sağlama görevleri yaparken; biçim yapımı süreci, dildeki tüm sözcüklerin ister konuşma sırasında, ister yazma sırasında, cümlede ve metinde belirli gramatik kategoriye uyan türemiş kelimelerin düzenli bir şekilde kullanılmasını sağlar.²

Türk dillerinin akademik dil bilgisinde, şekil oluşturma, kelime çekimi/değişimi, kelimenin gramatik kategorilerini niteleyen eş an-

¹ Tektigül J.O. Qazaq Tilindegi Türki Negizdi Affiksterdiñ Evolyutsiyası (Kazak Dilindeki Türkçe Kökenli Eklerin Gelişimi). – Almatı: Gılım, 2002. – s. 31.

² Kubryakova E.S. O Formoobrazovani Slovoizmenini Slovoobrazovani i İh Sootnoşeni (Şekil Oluşturma, Kelime Yapımı, Kelime Çekimi ve İlişkileri Hakkında) // İAN, Seriya Literatura i Yazık. C. 35. – Moskva: İzvestiya AN SSSR, 1976. – №6. – s. 518.

lamalı morfolojik olay olarak tanımlanırken bazı çalışmalarda bahse konu terimler ayrı ayrı kavramlar olarak değerlendirilir. Konu, Eski Türkçe, Orta Türkçe ve çağdaş Türk dilleri aracılığıyla A.N. Kononov, N. K. Dmitriyev, T.A. Bertagayev, N.A. Baskakov, M.A. Habiçev, V.G. Guzev, A. Iskakov, A. Yesenkulov, A. İbatov, I. Mamanov, M. Tomanov, S. İsayev vb. araştırmacılar tarafından geniş olarak incelenmiştir.

A.N. Kononov, Türk dilindeki fiillerin morfolojik yapısını iki grupta inceler: I. Fiilde biçim yapımı; II. Fiilde kelime yapımı. Kelime çekimini de biçim yapımı kapsamında değerlendiren bilim adamı fiilin türlerini, bildirme ve dilek kipleri kategorilerini, çatı kategorisini, kipsel biçimleri, sıfat-fiili ve zarf-fiili dâhil eder.¹ Kelime yapımını “leksik morfoloji”, “kelime yapımının biçimsel göstergelerinin sistemi” olarak, kelime çekimini “kelime grupları ile cümle morfolojisi” veya “sentaktik morfoloji” olarak ele alan A.N. Baskakov, biçim yapımı ile kelime çekimini ayırmayıp tek kavram olarak kabul eder. Bilim adamı kelime çekimi sisteminin, sentaktik yapılar bünyesindeki cümle öğeleri arasındaki sentaktik ilişkiyi bildirdiğini kanıtlayıp kelime yapımı ile kelime çekimini “gramatik göstergeler bütünü, dil mekanizmasındaki morfemler bütünü” şeklinde açıklar.²

Türk dillerindeki ekleri üç grupta toplayarak inceleyen profesör A. İbatov, kelime yapımı eklerine kökler ile türemiş köklerden yeni kelime türeten ek morfemleri; biçim yapımı eklerine ismin duygusal ve coşkusal anlam veren yapım eklerini, sıfatların pekiştirme ve de-recelendirme kategorisini, sıra sayı sıfatının ve zarfın bazı yapım eklerini; bağlama eklerine isme veya isimleşmiş diğer kelime türlerine eklenen çokluk, durum, iyelik ve şahıs eklerini dâhil eder.³

¹ Kononov A.N. Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıkah (Çağdaş Edebî Türk Dili Grameri). – Moskva – Leningrad: İzd-vo An SSSR, 1956. – s. 190.

² Baskakov N.A. O Granitsah Slovoobrazovaniya i Slovoizmeneniya Tyurkskih Yazıkah (Türk Dillerinde Kelime Yapımı ve Çekimi Sınırları Hakkında) // Sovyetskaya Tyurkologiya. – 1986. – №2. – s. 7-8.

³ İbatov A. Sözdiñ Morfologiyalıq Qurılımu (Kelimenin Morfolojik Yapısı). – Almatı: Ğılım, 1983. – s. 16-17.

Türk dilleri genelindeki biçim yapım eklerinin ana özellikleri şunlardır: biçim yapım ekleri aslında çekim eklerinden önce kullanılır; biçim yapım ekleriyle gelen isimler çekim eklerini alır; biçim yapım eklerinin anlamı, çekim eklerinin anlamına nazaran daha geniştir; isimlerin biçim yapım ekleri sadece isimlere ve isimleşmiş kelimelere getirilir; biçim yapım ekleri ile biten kelimeler cümlede özne, nesne, dolaylı tümleş ve zarf tümleci olabilir; bazı biçim yapım ekleri ses uyumu kurallarına uymaz; bazı durumlarda biçim yapım ekleri ana kelimenin (kök, gövde, türemiş sözcük) bünyesine girer; biçim yapım ekleri birbiri ardına eklenebilir; biçim yapım eklerinden sonra kelimenin gramatik anlamı gelişmeye devam eder.¹

Karaçay-Balkar dilleri kaynakları üzerinde morfolojik araştırmalar yapan M.A. Habiçev, kelime yapımı ile biçim yapımı kavramlarının özellikleri üzerinde durur: “Kelime yapımı sisteminin ekleri yeni leksik birim türetirken, biçim yapımı basit ve türemiş köklere eklenerek kelimeye yeni gramatik anlam kazandırır. Üstlenen anlam, iyelik, karşılaştırma, benzetme, küçültme, ilgi ve benzeri değişik anlamlara sahip olur. Bazı biçim yapım ekleri çok anlamlı olup ikili kök niteliğinde de kullanılır. Bazen biçim yapım ekleri eklenen kelimeler bağımsız leksik biçimini alıp kelime yapım ekine dönüşebilir”.²

¹ bk.: Serebrennikov B.A., Gadjiyeva N.Z. Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri. Fonetik). – Baku, 1979; Kononov A.N. Grammatika Yazıka Tyurkskih Runiçeskih Pam-yatnikov IX beka (IX yy. Runik Harfli Türk Yazıtları Dilinin Grameri). – Leningrad: Nauka, 1986; Esenqulov A. Köne Türki Jazba Eskertkişterindegi Qosımşalar (Eski Türk Yazıtlarındaki Ekler). – Almatı: Ğılım. 1976; Habiçev M. Karaçayevo-Balkarskoye İmennoye Formoobrazovaniye i Slovoobrazovaniye (Karaçay-Balkar Dilinde İsim Yapımı ve Çekimi). – Çepkeçek, 1977. – s. 71-72; Şçerbak A. M. Oçerki Po Sravnitelnoy Morfologii Tyurkskih Yazıkov (Türk Dilleri Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler). – Leningrad, 1977. – s. 33. Baskakov N.A.. O Granitsah Slovoobrazovaniya i Slovoizmeneniya Tyurkskih Yazıkah (Türk Dillerinde Kelime Yapımı ve Çekimi Sınırları Hakkında) // Sovyetskaya Tyurkologiya. – Moskva, 1986. – №2. – s. 7-8; Sawrıqov E.B. Türki Tilderindegi Üstew Söz Tabınıñ Qalıptasuwı (Türk Dillerindeki Zarların Oluşması). – Taraz, 2009. – s. 72-73. т.б.

² Habiçev M. Karaçayevo-Balkarskoye İmennoye Formoobrazovaniye i Slovoobrazovaniye (Karaçay-Balkar Dilinde İsim Yapımı ve Çekimi). – Çerkessk, 1977. – s. 71-72

A.M. Şçerbak da Türk dillerinde kelime yapımı ile kelime çekimi arasında dolaşan morfolojik göstergelere sık rastlandığını iletir.¹

İlk eklerin biçimsel değişme uğrama olanağı sınırlı olmasına bağlı olarak bir biçimin birkaç gramatik anlamda veya birkaç leksik (fiil – isim) anlamda kullanılması mümkündür. Bu olayın kök kelimelerin semantik gelişmesinde önemli yer edindiği malumdur ve ek morfeplerin bir zamanlar tam anlamlı bağımsız sözcükler olduğunu savunan araştırmacıların görüşlerine dayanacak olursak ayrımsızlaşma olayının ek morfepleri de kapsama imkânı bulunduğu inkâr edilemez.

Ek morfeplerin anlamlı bağımsız kelime niteliğindeki ana biçimleri eş adlılık özelliğini korumakla birlikte eklerin bünyesine geçme ihtimali de vardır. Bununla ilgili olarak A. Haydar'ın "...ikili köklere eklenen ekler de ikili özellik kazanır, onun dışında eklerin arasında iki işlevli, çok işlevli, kayıtsız türleri daha vardır" şeklindeki fikrini göz önünde bulundurmak gerekir.² Bilim adamının görüşüne göre, "Genel olarak gramatik ekler, özellikle de kelime türeten ekler her köke eklenmez ve eklendiğinde belirli bir düzene göre eklenir. Ayrıca, dil biliminde ekleri isim soylu ve fiil soylu köklere eklenen ekler şeklinde iki ayrı grupta değerlendirme geleneği vardır. Kelimelerin morfolojik biçimini art zamanlı olarak araştıran morfolojik etimoloji dalı bu kurala aksiyom olarak bakmamak gerektiğini kanıtlar".³ Ek ayrımsızlaşması veya gramatik ayrımsızlaşma, ikinci dereceli ayrımsızlaşma hakkındaki yorumlar ile fikirler W. Kotwicz'in, E. V. Sevortyan'ın, Zajaczkowski'nin, İ.A. Batmanov'un, A.A. Yuldaşev'in,

¹ Şçerbak A. M. Oçerki Po Sravnitelnoy Morfologii Tyurkskih Yazıkov (Türk Dilleri Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler). – Leningrad, 1977. – s. 33.

² Qaydarov Ä.T. Qazaq Tiliniñ Tariyhiy Leksikologiyası Problemları men Mindetteri (Kazak Dilinin Tarihî Leksikolojisi Sorunları ve Görevleri) // Qazaq Tili Tariyhiy Leksikologiyası Mäseleleri. – Almatı, 1988. – s. 27.

³ Qaydar Ä. Qazaq Tiliniñ Özekti Mäseleleri (Kazak Dilinin Güncel Meseleleri). – Almatı: Ana Tili, 1998. – s. 64.

A.M. Şçerbak'ın, A.N. Kononov'un vb. araştırmacıların çalışmalarında yer almıştır.¹

Türk dillerindeki gramatik ayımsızlaşmalar ek morfeplerin çok anlamlılık özelliği kapsamına girer. Bu nedenle bazı ek morfepler sadece isim ve fiile değil, sıfatlara, sayı sıfatlarına, zarflara da ortak olabilmektedir. Ancak art zamanlı tahlil sırasında tespit edilebilen bazı çok işlevli eklerin kökteşliği eş zamanlı açıdan fark edilmeyebilmektedir. Örneğin, aslında isim-fiil türeten Eski Türkçe $\sqrt{-a\gamma u}$, $-ä\gamma ü$ eki, hem Türk dillerinde isim yapımında ($kü\dagger ä\gamma ü \rightarrow *kü\dagger ä\gamma ü$ "damat, güvey"), hem sayı sıfatına topluluk anlamı vermede ($ek\dagger ä\gamma ü \rightarrow ek(i)+ä\gamma ü$ "ikisi") kullanılır.

Türk dillerinde değişik işlevlerde kullanılan eski eklerden biri de $\sqrt{-q/-k}$, $-\gamma/-g$, $-\dot{i}q/-ik$, $-\dot{i}\gamma/-ig$, $-aq/-äk$, $-a\gamma/-äg$ biçimleridir. $\sqrt{-q/-k}$ ve bu biçimin fonetik değişkeleri, "kelime yapımında çok sık kullanılan işlek yapım ekleridir".² Eski Türkçe döneminde isim-fiiller ile isimlerin, sıfatların türetilmesine katılan $\sqrt{-q/-k}$, $-\gamma/-g$, $-\dot{i}q/-ik$, $-\dot{i}\gamma/-ig$ ek morfepleri, çağdaş Türk dillerinde hem isim ($qaziq \rightarrow qaz+iq$ "kazık"), hem sıfat ($berik \rightarrow ber+ik$ "sıkı, sağlam") yapmaya elverişlidir. B. Serebrennikov, Türk dillerindeki $\sqrt{-q/-k}$, $-\gamma/-g$, $-\dot{i}q/-ik$, $-\dot{i}\gamma/-ig$ biçiminin çift ve ikili anlamlarda kullanıldığını belirtir: "*ajag* "ayak", *qulay* "kulak" kelimelerinde görülen $-\gamma/-g$ ekinin Türkçe çift olma anlamı veren ekle ortak köke sahip olduğu anlaşılmaktadır".³ Kaydedilen türden örneklerin çok az oluşu ve $\sqrt{-q/-k}$, $-\gamma/-g$, $-\dot{i}q/-ik$, $-\dot{i}\gamma/-ig$ eklerinin çift, ikili olma durumu ile ilgisi olmayan başka da isim ve sıfatlara eklenmesi (*açiy* "acı"

¹ bk.: Kotwicz W. İssledovaniya po Altayskim Yazıkam (Altay Dilleri Üzerine Araştırmalar). – Moskva, 1962. – s. 66; Sevortyan E.R. Affıksı İmennogo Slovoobrazovaniya v Azerbaycanskom Yazıke (Azerbaycan Dilinde İsim Yapım Ekleri). – Moskva, 1966. – s. 377-378; Yuldaşev A.A. Printsıpy Sostavleniya Tyurksko-Russkih Slovarıy (Türkçe-Rusça Sözlük Oluşturma İlkeleri). – Moskva, 1972. – s. 261; Kononov A.N. Grammatika Sovremennogo Üzbekeskogo Literaturnogo Yazıka (Çağdaş Edebî Özbek Dili Grameri). – Moskva-Leningrad, 1961. – s. 245-246; Şçerbak A. M. K Voprosu o Proishojdenii Glagola v Tyurkskih Yazıkah (Türk Dillerinde Fiillerin Kökeni Meselesi Üzerine) // Voprosı Yazıkoznaniya. – 1975. – № 15. – s. 22.

² İsqaqov A. Qazirgi Qazaq Tili (Çağdaş Kazak Dili). – Almatı, 1974. – s. 154.

³ Serebrennikov B.A. Veroyatnosti Obosnovaniya v Kompörativistike (Karşılaştırılmalı Dil Biliminde Gerekeç Olasılıkları). – Moskva, 1974. – s. 162.

(DTS. 4), *adiy* “ayu” (DTS. 6), *aruq* “zayıf” (DTS. 54), *azuq* “yiyecek, gıda” (DTS. 73), *orug* “yol” (DTS. 372), *qojuy* “koyu” (DTS. 453) vb), belirtilen görüşün doğrulanmasına engel olmaktadır.

Türk dillerindeki $\sqrt{-q/-k}$, $-\gamma/-g$, $-\dot{i}q/-ik$, $-\dot{i}\gamma/-ig$ ve $\sqrt{-gaj}$, $-qaj$ ekli kelimelerin değişik kelime türlerine dâhil olması gramatik ayrımsızlaşma olayının özelliklerini yansıtır. G. J. Ramstedt, hem Türk, hem Moğol dillerinde kullanılan sıfat türetme eki $\sqrt{-gak}$ ¹, $\sqrt{-sa-q}$, $\sqrt{-ra-q}$ ekleri gibi birleşik yapı ek olarak tanımlar ve sonda bulunan $\sqrt{-k}$ biçiminin asıl anlamda kullanıldığını ve $\sqrt{-ga}$, $\sqrt{-qa}$ biçimli ikinci dereceli fiillere eklendiğini dikkatlere sunup, $\sqrt{-gak}$ biçiminin çağdaş dillerdeki değişkesi olan $\sqrt{-gaj}$, $-qaj$ ekinin ayrımsız özelliğine işaret eder.¹ $\sqrt{-qaj/-kej}$, $-\gammaaj/-gej$ ekinin küçültme anlamı verdiği açıklaması da tam tatmin edici değildir (*ajqaj* “bağırış, haykırış”). Bu nedenle eski biçimin görevini tek anlamla sınırlandırmak doğru değildir. N.A. Baskakov da $\sqrt{-qaj/-kej}$, $-\gammaaj/-gej$ biçimi ile $\sqrt{-qaq/-kek}$, $-\gammaaq/-gek$ biçimi arasında ilgi kurar.² B. Serebrennikov ile N. Gaciyeva, *bičyuw~pišač* “bıçak” gibi örneklere dayanarak $\sqrt{-q/-k}$ biçiminin $\sqrt{-qil/-ki}$ ekleri bünyesindeki dar ünlülerin düşmesi sonucunda meydana gelmiş olabileceği görüşünde bulunur.³ Kazak dilindeki araç ve gereç adlarını bildiren *buryi* “burgu, matkap”, *sürgi* “rende, planya”, *süzgi* “süzgü, süzgeç”, *sün-gi* “olta”, *şalyi* “tırpan”, *şanyı* “kayak” gibi kelimelerin kullanılması $\sqrt{-\gamma/-g}$, $\sqrt{-\gammaul/-gü}$ eklerinin bir zamanlar fiilin gramatik birimleri ile ilgili kullanılmış olabileceğinden kaynaklanmalıdır. Eski Türkçe $\sqrt{-q/-k}$, $-\gamma/-g$, $-\dot{i}q/-ik$, $-\dot{i}\gamma/-ig$, $-aq/-äk$, $-ay/-äg$ yapım eki, çağdaş Türk dillerinde isim ve sıfat türetin eklerin sırasında bulunur. Biçimin Türk dillerinin tümünde kullanılması ve eski Türk yazıtlarında sık geçmesi, ekin eskiliğine işaret etmektedir.

¹ Ramstedt G. Vvedeniye v Altayskoye Yazıkoznaniye (Altay Dil Bilimine Giriş). – Moskva, 1957. – s. 184.

² Baskakov N.A.. Karakalpakskiy Yazık (Karakalpak Dili). Cep. II. – Moskva, 1952. – s. 401.

³ Serebrennikov B.A., Gadjiyeva N.Z. Sravnitelno-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri. Fonetik). – Baku, 1979. – s. 109.

Türk dillerindeki sestek ek morfeplerin kökeni, kullanılışı hakkında çeşitli görüşlerin belirtilmesi de söz konusu eklerin karmaşık yapısı ile ilgilidir. Ek morfeplerdeki yapısal ve anlamsal, işlevsel değişimler genel dilin gelişme süreci ile birlikte yürür. E.V. Sevortyan, Azerbaycan dili kaynaklarına dayanarak yirmi kadar fiil – isim anlamlı ayrımsız eki gösterir.¹ Eklerin evrimsel gelişmesi, onların yapısal değişimleri, anlamının sabit olup olmaması, tek veya çok fonksiyonlu oluşu, morfolojik ve semantik bakımdan incelenerek tek düzene girmiş olması gibi karmaşık süreçleri kapsar. İlk eklerin de biçim değişikliğine uğrama olanaklarının sınırlı olmasına bağlı olarak aynı ek için birkaç gramatik anlamda veya birkaç leksik (fiil – isim) anlamda kullanılması mümkündür. Bahis konusu olayın, kök kelimelerin semantik gelişmesinde önemli rol üstlendiği malumdur. Ayrıca ek morfeplerin bir zamanlar tam anlamlı bağımsız kelime olduğunu savunan araştırmacıların fikirlerine dayanacak olursak dilin gelişmesinin ilk dönemlerinde çok anlamlılık olayının ek morfepleri de kapsamış olma olasılığının çok yüksek olduğunu gözlemleriz.

Kelime yapımı, türetme morfolojisine; biçim yapımı ile kelime çekimi ise dilin paradigmatik düzeni ve kelime türleriyle ilgili olsa da genel olarak ek morfeplerin etimolojik esasları ile ana biçimlerini belirleme prensiplerini kök morfeplerin arketiplerini canlandırmanın bilimsel ve kuramsal ilkeleri ile yöntemlerinden ayrı değerlendirmenin doğru olmadığı dil kaynakları ile doğrulanmaktadır. Bundan dolayı fonksiyonel-gramatik ve semantik-gramatik görevlerine göre ayırt edilen ek morfeplerin eski şekillerini canlandırma, tarihî gelişme seyrini belirleme hususları, dilin fonetik-fonolojik, leksik-semantik, morfonolojik ve morfolojik yönlerini tam kapsamayı gerektirir.

Fonetik-fonolojik, morfonolojik, morfolojik süreçleri kapsayan gramatik gelişme sırasında birleşik ve basit ek morfeplerin biçimsel-içeriksel gelişiminin değişik yönde, değişik düzeyde gerçekleşmesi,

¹ Sevortyan E.V. Affiksı İmennoĝo Slovoobrazovaniya v Azerbaycanskom Yazıke (Azerbaycan Dilinde İsim Yapım Ekleri). – Moskva, 1966. – s. 374, 397.

türdeş eklerin ortak belirtilerinin belirsizleşmesine neden olur, onlara eş zamanlı açıdan hetorejen niteliği kazandırır. Bu durum, Türk dillerindeki ek morfepler grubunun tümüne, hem kelime yapımı sistemine, hem de kelime çekimi ile biçim yapımına özgü olaydır. Bundan dolayı Türk dillerindeki ek morfeplerin kökeni ile etimolojisini belirlemedeki temel ölçütler, şu sonuçlara dayanır: Basit eklerin arkaik biçimleri çok anlamlıdır; onlar tek sestene meydana gelen $\sqrt{-C}$, $\sqrt{-V}$ biçimlerinden ve ses dizilerinden meydana gelen $\sqrt{-CC}$, $\sqrt{-VC}$, $\sqrt{-CV}$ biçimlerinden oluşur; $\sqrt{-C}$, $\sqrt{-V}$, $\sqrt{-CC}$, $\sqrt{-VC}$, $\sqrt{-CV}$ çeşitleri bünyesindeki seslerin değişiklere, bağımsız fonemlere ayrılmasına ve ses uyumu kuralı gereği pek çok biçimi ortaya çıkar; $\sqrt{-C}$, $\sqrt{-V}$, $\sqrt{-CC}$, $\sqrt{-VC}$, $\sqrt{-CV}$ çeşitleri bünyesindeki seslerin değişiklere, bağımsız fonemlere ayrılmasına, nöbetleşme olayları yaşamasına bağlı olarak hetorejen ekler kendi aralarında eş anlamlı biçimlere dönüşür; $\sqrt{-C}$, $\sqrt{-V}$, $\sqrt{-CC}$, $\sqrt{-VC}$, $\sqrt{-CV}$ çeşitleri bünyesindeki seslerin bağımsız fonemlere ayrılması ile ilgili olarak türdeş çok biçimli ekler kendi aralarında eşsesli eklerle dönüşür; $\sqrt{-C}$, $\sqrt{-V}$, $\sqrt{-CC}$, $\sqrt{-VC}$, $\sqrt{-CV}$ çeşitleri bünyesindeki seslerin nöbetleşmesi ile birlikte yaşanan ses taklidi ve anlam taklidi süreçlerine bağlı olarak türdeş çok biçimli ve çok anlamlı ekler, karışık anlamlara, birbirinden uzak farklı anlamlara sahip olup duruma göre işlevsel görevi de değişir; Türk dillerindeki birkaç sestene meydana gelen $\sqrt{-CVC}$, $\sqrt{-VCC}$, $\sqrt{-VCV}$, $\sqrt{-VCVC}$, $\sqrt{-CVCV}$, $\sqrt{-VCCV}$ vb. türündeki ek morfepler, basit eklerin kaynaşmasından meydana gelen birleşik biçimlerdir; $\sqrt{-CVC}$, $\sqrt{-VCV}$, $\sqrt{-VCC}$, $\sqrt{-VCVC}$, $\sqrt{-CVCV}$, $\sqrt{-VCCV}$ vb. türlerdeki birleşik eklerin bünyesinde morfepleri kaynaştırıcı ara seslerin bulunma ihtimali mevcuttur; Türk dillerindeki tüm eklerin anlamlı kelimeler ile olan ilgisi eş zamanlı açıdan net fark edilmese de ekler bünyesindeki seslerin içeriği, bahis konusu seslerin kullanıldığı kelimelerin semantik çerçevesi dışında ele alınmamalıdır.

Ş4.Türk Dillerindeki Yapım Ekleri

Türk dillerindeki yapım ekleri genelde ortak olup her dilin fonetik-fonolojik özelliklerine uygun birkaç ses birimi değişkesini içerir.

İsim Türeten Esas Yapım Ekleri.

√-*çi/-çi (-çij)*, √-*çu/-çü*, √-*şi/-şi*. İsimlere, isim-fiillere eklenerek meslek sahibini, eylem ve hareketi yapanı bildiren işlek bir isim yapım ekidir. Türk dillerindeki √-*çi/-çi (-çij)*, √-*çu/-çü* isim yapım ekinin etimolojisi ile ilgili çeşitli fikirler öne sürülmüştür. G. J. Ramstedt, ekin kökünü Çin, Kore dillerindeki *çija* "erkek" sözcüğünden getirir¹ ve söz konusu yapım ekinin ilk başta sadece insan için kullanıldığını, daha sonra şimdiki zaman anlamındaki isim-fiil ekine dönüştüğünü, ardından tekrar isimleştğini Buryat dilinin kaynakları ışığında gösterir.² E. V. Sevortyan, Türk dillerindeki √-*çi/-çi (-çij)*, √-*çu/-çü*, √-*şi/-şi* ekini sıfat türeten √-*li/-li*, √-*di/-di*, √-*ti/-ti* yapım eki ile ilişkilendirir.³ A.N. Kononov ise bu ekleri sıfat türeten √-*şil/-şil* eki ile ilişkilendirir.⁴ N.A. Baskakov, şart kipinin √-*şal/-şe*, √-*çal/-çe* eki ile bağlantılı olduğunu belirtirken,⁵ B.A. Serebrennikov, sevgi ifade eden √-*çl/-çil/-çij* morfeminin konunun belirli bir şeye meyilli olması anlamını koruduğunu, bu bağlamda insanın belirli bir mesleğe, eyleme yatkınlığını bildiren √-*çil/-çi (-çij)*, √-*şil/-şi* eki ile sevgi ifadeli √-*çl/-çil/-çij* eki arasında köken ilişkisi olduğunu ileri sürer.⁶ Bilim adamının görüşüne göre √-*çi/-çi (-çij)*,

¹ Ramstedt G. UberonomatopoetischeWörter in der sitaischenSpachen. – Journal de la SocieteFinno-ougrienne. – Helsinki, 1951. – P. 209.

² Ramstedt G. Vvedeniye v Altayskoye Yazıkoznaniye (Altay Dil Bilimine Giriş). – Moskva: Nauka, 1957. – s. 209.

³ Sevortyan E.V. Affıksı İmennoĝo Slovoobrazovaniya v Azerbaycanskom Yazıke (Azerbaycan Dilinde İsim Yapım Ekleri). Opiť Sravnitelnoĝo İssledovaniya. – Moskva: Nauka, 1966. – s. 84.

⁴ Kononov A.N. Grammatika Sovremennogo Turetskogo Lteraturnoĝo Yazıka (Çaĝdaş Edebî Türk Dili Grameri). –Moskva –Leningrad, 1972. – s. 103.

⁵ Baskakov N.A. K Voprosu o proshojdenii Uslovnoy Formı na –sa/-se v Tyurkskih Yazıkah (Türk Dillerindeki –sa, –se Biçimlerinin Kökeni Meselesi Üzerine)// Akademiku R.A.Gordlevskomu k Yego 75-letiyu. – Moskva-Leningrad, 1953. – s. 60.

⁶ Serebrennikov B.A. İstoriçeskaya Grammatika Permskih Yazıkov (Perm Dilleri Tarihi Grameri). – Moskva, 1963. – s. 3-4.

-*ši/-ši* ek morfeminin mesleğe işaret eden anlamı onun ana anlamı değildir. Söz konusu ek, alışkanlık ile bir şeye eğilimli olmayı da bildirir. Tek sestem oluşan $\sqrt{-č}$ morfeminin de bahis konusu ekin bir değişkesi ı olma ihtimali vardır. Türk dillerinde birkaç fonetik değişkeyi kapsayan $\sqrt{-či/-či}$ (-*čij*), -*ši/-ši* eki, ortak gramatik anlamı korumakla birlikte her dilin kendine özgü anlam ayırtılarına da sahiptir: “Bazı dillerde bu ekin eklendiği kelimeler adın belirli bir alışkanlığa, işe yatkınlığını, meyilli olduğunu bildirebilir: Şor dilinde: *urušča* “kavgacı, sinirli”, *terči* “çok, terleyen, sürekli terleyen”. Bu anlam Kazak dilinde -*šil/-šil*, -*šeŋ*, -*qaq* eklerinin yardımı ile verilir. -*ši* eki eklenen sözcükler birçok dilde adın belirli bir ideolojiye, akıma, gruba taraf-tar olduğunu bildirir: Özbek dilinde: *respublikači* “Cumhuriyetçi”, *monorxiyači* “monarşist”; Kazak dilinde *staxanovši* “Sosyalist dönemde yüksek verim için çabalayan işçi”, *mijčurinši* “Sovyet bilim adamı Miçurin’in bilimsel fikirleri ile metotları yanlısı” vb. Karaçay-Balkar, Tuva dillerinde ek, adın yaşadığı, doğduğu yeri belirtmek için kullanılır: Karaçay-Balkar: *nalčikči* “Nalçik şehrinin sakini”, *qızılči* “Kızıl şehrinin sakini” vb. Bu anlam Kazak dilinde -*liq* yapım eki ile verilir. Yakut dilinde ise -*sit*, -*sut*, -*čit*, -*čit*, -*žit*, -*žut* yapım eki ile verilir: *balıqsit* “balıkçı”, *suoldžut* “yol yapan kimse, yolcu”, *kusčut* “kuşçu, kuşbaz”, *timirdžit* “demirci” vb.¹

$\sqrt{-us/-üs}$, -*is/-is*, -*uš/-üş*, -*iš/-iş*. Fiilden isim türeten ek morfemdir. Eski Türk yazıtları dilinde: *uruš* → *ur+uš* On. 2, Kzk. *uris* → *ur+is* “savaş, muharebe”; *sünüş* → *sün+üş* KTD. 15, Kzk. *soyis* → *soy+is* “savaş”. Türk dillerindeki $\sqrt{-is/-is}$, -*iš/-iş* eki ile $\sqrt{-ši/-ši}$, -*či/-či* yapım ekini aynı kökten gelen ekler olarak kabul eden görüşler vardır. “Çağdaş Kazak dilinde -*iš/-iş* -*ši/-ši*, -*is/-is*, -*si/-si*, eklerinin anlamları birbirinden ayrılmış ve belirli bir ölçüde bölünmüş gibi görünse de aralarındaki etimolojik ilişkiyi fark etmemek mümkün değildir: Kazak dilinde *tabis* “gelir, kazanç; başarı” (isim) - *tapši* “yetersiz, az, eksik” (sıfat), *tamši* “damla” (isim) - *tamiz-* “damlatmak, akıtmak” (fiil), *kögis* (isim) - *kökše* “mavimsi” (sıfat), *qajši* “makas” (isim) - diyaleklerde *qijyaš*

¹ Tomanov M. Til Tariyhı Tuwralı Zerttewler (Dil Tarihi Üzerine Araştırmalar). – Almatı: Ğılım, 2002. – s. 282, 283.

“makas”. Başkurt dilinde de öyledir: edebî dilde *tamsi* – ağızlarda *tamıs* “damla”, edebî dilde *kajsi* – ağızlarda *kajis* “makas”, edebî dilde *kamsi* – ağızlarda *kamis* “kamçı” şekillerinde kullanılır.¹ Bu, meslek ve eylem sahibini bildiren √-*ši/-ši*, -*či/-či* ek morfepleri bünyesindeki seslerin aralarında göçüşme olayının yaşanması ile ilgili bir durumdur.

√-*q/-k*, -*γ/-g*, -*iq/-ik*, -*iγ/-ig*, -*uq/-ük(ek)*, -*uγ/-üg*, -*aγ/-äg(-eg)*, -*aq/-ek*, -*iq/-ik*. Fiillere eklenerek isim yapan işlek yapım ekidir: *artuq* → *art+uq* “fazla” Ton2b. 5, Kzk. *artiq* → *art+iq* “fazla, artık”; *bilig* → *bil+ig*, Kzk. *bilik* → *bil+ik* “bilgi, bilim”. A.N. Kononov, isim kelime türeten √-*γ/-g*, *uγ/-üg*, -*iγ/-ig* yapım eklerinin altı çeşit anlamını gösterir.² N.A. Baskakov, √-*γ/-g*, -*q/-k*, -*uγ/-üg*, -*uq/-ük*, -*iγ/-ig*, *iq/-ik* ek morfepleri köken bakımından √-*qaq/-yaaq*, -*kek/-gek* ve aynı biçimin dar ünlülü deşikeleri olan √-*γiq/-gik*, -*viq/-vik* biçimlerinin kısaltmış şekilleri olduğunu dil örnekleri ile doğrulayarak gösterir (*taqyaaq* → *taraq* “tarak”, *oryaaq* → *oraq/orijaaq* “orak” vb.).³ Başlangıçta isim-fiil eki olarak kullanılan Eski Türkçe √-*γ/-g*, -*q/-k*, -*uγ/-üg*, -*uq/-ük*, -*iγ/-ig*, *iq/-ik*, -*aq/-ek*, -*aγ/-äg* yapım ekleri ile türetilmiş pek çok kelime çağdaş Kıpçak dillerinde √-*w*, -*aw/-ew*, -*oo*, -*aa*, -*uu*, -*ov* ve √-*aj/-ej* biçimi ile yapılmıştır.

√-*ma/-me*, -*ba/be*, -*pa/-pe*. İsim yapan ek morfemdir. Türk dillerindeki √-*ma/-me* ekleri eklenen sözcükler özne ve nesne niteliğinde belirli bir eylemin adı olarak geçer: *jatiyma* → *jatiy+ma* “barınak” Ton2b. 9; *jalma* → *jal+ma* “zırh” KTd. 33; Kzk. *baspa* → *bas+pa* “yayın, baskı, matbaa”, *bölme* → *böl+me* “oda”, *žazba* → *žaz+ba* “yazı”, *körme* → *kör+me* “sergi, fuar”, *qazba* → *qaz+ba* “kazı (arkeolojik)”, *tospa* → *tos+pa* “su deposu” vb. A. Yesenkulov, Eski Türkçedeki √-*ma/-me* ekinin yapısı ile ilgili: “Eski Türkçe eserlerde -*ma* yapım eki çoğu

¹ Tektigül J.O. Qazaq Tilindegi Türki Negizdi Affiksterdiñ Evolyutsiyası (Kazak Dilindeki Türkçe Kökenli Eklerin Gelişimi). –Almatı: Ğılım, 2002. – s. 165.

² Kononov A.N. Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov (VII-IX vv.) (Runik Harfli Türk Yazıtları Dilinin Grameri (VII-IX yy.). – Leningrad: Nauka, 1980. – s. 88.

³ Baskakov N.A. Karakalpakskiy Yazık. C. II. Fonetika i Morfologiya (Karakalpak Dili. Cilt II. Fonetik ve Morfoloji). – Moskva, 1952. – s. 402-403.

zaman fiil kök ve gövdelerine eklenip yeniden isim türetir: *jelme* “atlı asker”, *tegme* “savaş, çatışma”; *körigme* “tabi, bağımlı”, *bitigme* “yazan, yazıcı” sözcüklerine ise çağdaş Türk dillerinde rastlanmaz. Fiil kök ve gövdesine *-ig* yapım eki eklenip isimleştikten sonra ona *-ma* yapım eki eklenmiştir¹ şeklindeki görüşünü belirtir. Türk dillerinin genelinde $\sqrt{-ma/-me}$ eki birkaç anlamda kullanılır: 1) Hareket, eylem sahibini bildiren kelimeler türetir; 2) Eşyanın yerini ve adını bildirir; 3) Silah, araç ve gereç adlarını bildirir; 4) Eylem, hareket konusunu bildirir; 5) Eylem ve hareketin neticesini bildirir.

$\sqrt{-im/-im, -um/-üm}$. İsim türeten ek morfemdir: *batım* → *bat+im* KTd. 35 “batım”, Kzk. *batım* → *bat+im* “cesaretli, kararlı”; *barım* → *bar+im* KTk. 1 “varlık, zenginlik”; *kedim* → *ked+im* KTd. 33 “giysi”, “zırh; silah”, “eyer, örtü”, Kzk. *kijim* → *kij+im* “giysi”. Türk dillerinde $\sqrt{-im/-im, -um/-üm}$ eki, eklendiği kelimelere birkaç anlam kazandırır: “1) Miktar, ölçü anlamı verir; 2) Eylem ve hareketin neticesini gösterir; 3) Eşyanın adını, nesneyi bildirir; 4) Bazen özneye de işaret eder; 5) Süreci ve sürecin neticesini bildirir”² İsim türeten $\sqrt{-im/-im, -um/-üm}$ eki, Kazak dilinde de sık kullanılan ve anlam bakımından geniş kapsamlı işlek bir yapım ekidir: *adım* → **ad+im* (*atta+m, attav* “adımlamak; atlamak”), *bilim* → *bil+im* “eğitim”, *bitim* → *bit+im* “uzlaşma, anlaşma”, *bölüm* → *böl+im* “bölüm, kısım”, *žarım* → *žar+im* “yarı, yarım”, *kütüm* → *küt+im* “bakım” vb.

$\sqrt{-č, -nč}$. Fiilden isim türeten ek morfemdir. Yazıtlar dilindeki $\sqrt{-č}$ morfeminin verdiği anlam, Kazak dilinde $\sqrt{-iš/-iř, -is/-is}$ eki ile karşılanılır: *ötünč* → *ötün+č* Ton1g. 8 “arz, rica”, Kzk. *ötiniř* → *ötin+iř* “rica, arz, dilek”. Araştırmacılar, yazıtlar dilinde genelde türemiş fiillere eklenen $\sqrt{-č}$ morfemini fiil türeten ekle birlikte birleşik yapım ekleri arasına dâhil ederler. A. N. Kononov, *ötünč* sözcüğünün bünyesindeki $\sqrt{-nč}$ biçiminin $\sqrt{-n}$ ve $\sqrt{-č}$ biçimlerinin birleşmesinden meydana

¹ Esenqulov A. Köne Türki Jazba Eskertkişterindegi Qosımşalar (Eski Türk Yazıtlarındaki Ekler). – Almatı: Ğılım, 1976. – s. 80.

² Esenqulov A. Köne Türki Jazba Eskertkişterindegi Qosımşalar (Eski Türk Yazıtlarındaki Ekler). – Almatı: Ğılım, 1976. – s. 89-90.

na gelen ek morfem olduğunu belirtir.¹ Eski Türkçe dönemine ait eserlerde geçen $\sqrt{-\check{c}}$ ($-i\check{c}/-i\check{s}$) ve $\sqrt{-n\check{c}}$ ekleri arasındaki ilişki hakkında A. Esenkulov: "Tarihî-etimolojik açıdan bakıldığında söz konusu yapım eklerinin menşesi aynı olabilir. Eski yazıtlardaki örneklerden de aynı gruptaki iki çeşit yapım eki olduğu görülür. Ancak söz konusu iki ek, aynı pota altında toplanamayacak gibidir. Yapım ekleri çağdaş Türk dillerinin hepsinde vardır ve hepsinde de rica, korku, üzüntü gibi insanın ruh hâlini bildiren kelimeler türetir"² diyerek $\sqrt{-\check{c}}$, $-n\check{c}$, $-in\check{c}$, $-in\check{c}$, $-un\check{c}$, $-ün\check{c}$ ekinin bünyesindeki $-i$, $\check{c}$ seslerinin kök ile yapım ekini birbirine bağlama, kaynaştırma görevi üstlendiğini, kelimeyi türeten morfemin ise $\sqrt{-n\check{c}}$ biçimi olduğu görüşünü belirtir. M. Tomanov, çağdaş Türk dillerindeki $\sqrt{-\check{s}/-\check{c}}$ ekini küçültme ve sevgi anlamları kazandıran morfemler sırasında değerlendirir: *ataş, babaş* "dedeciğim, babacığim", Nogaycada *abasa* "anne".³

$\sqrt{-ayu/-egü}$. Eski yapım eklerinden olan $\sqrt{-ayu/-egü}$ eki, çağdaş Türk dillerinde $\sqrt{-aq/-ek}$, $-äk$, $-oq/-oγ$, $-ay/-äg$, $-aw/-ew$, $-aj/-ej$, $-ov/-öv$ vb. biçimleriyle, bazı dillerde $-oo$, $-öö$, $-uu$, $-üü$ uzun ünlüleriyle meydana gelen çok işlevli yapım ekidir. Özbek bilim insanı F. Abdullayev, bu tür fonetik değişimlerin Türk dillerinde çok yaygın olan $\gamma \approx v$ ($\gamma \approx j$, $\gamma \approx w$) denkleğinin sonucu⁴ olduğunu savunurken bazı araştırmacılar indirgeme olayı ile ilgili olduğunu ileri sürerler. $\sqrt{-ayu/-egü}$ eki, genel Altay dilinin ek morfemlerinden sayılır: Eski Türkçede *buzayu*, *buzay* "buzacağı" DTS. 130, TT. *buzayı*, Özb. *buzaq/buzok*, Kzk., Kkp., Kum. *buzaw*, Nog. *buzav*, Azerbaycan dili diyalektlerinde *buzoj/buzoo*, Uyg. *mozaj*, Krg. *muzoo*, Şorca *piza*, Alt. *buza*, Çuv. *paruw*; Moğolların eski

¹ Kononov A.N. Grammatika Turetskogo Yazıka (Türk Dili Grameri). – Moskva, 1941. – s. 86.

² Esenkulov A. Köne Türki Jazba Eskertkişterindegi Qosımşalar (Eski Türk Yazıtlarındaki Ekler). – Almatı: Ğılım, 1976. – s. 81.

³ Tomanov M. Til Tariyhı Tuwralı Zertewler (Dil Tarihi Üzerine Araştırmalar). – Almatı: Ğılım, 2002. – s. 282, 283.

⁴ Abdullayev F. Fonetika Horezmskih Govorov (Harezmi Ağızları Ses Bilgisi). – Taşkent, 1967. – s. 191.

dilinde *buragu*, Moğ. *birau*, Bur. *buruu/buruun*, Kalmukçada *buru*.¹ Altay dilleri genelindeki rotasizmi niteleyen $r \approx z$ denkliğine, hem kök morfem bünyesinde, hem de ek morfem bünyesinde rastlanır. Eski Türkçede *ijşagu* “bağırsak” (İDTYa. 300), Kırgız dilinde *ijseg*, Uygur dilinde *üçäj*, Yakut dilinde *ijhe*, Başkurt dilinde *eşäk*; Kazak dilinde *išek*. Altay dili araştırmalarında tipolojik yönü destekleyen bilim adamları $\sqrt{-ayul/-egü}$ ekini Türkçe ek olarak değerlendirip Moğol dillerindeki *-ayu* biçimli kelimelerin bünyesindeki ek morfemi Türk dilinden geçmiş bir öge olarak kabul ederler.² Mançu-Tunguz dillerini araştıran bilim adamları $\sqrt{-ayul/-egü}$ ekinin ilk ünlüsünü kök kelimeye dâhil edip $\sqrt{-yul/-gü}$ biçiminin arkaik şeklinin $\sqrt{-yunl/-gün}$ olabileceği tahmininde bulunurlar.³ Altay dilleri genelinde kelime sonundaki *n* değişmeye veya düşmeye meyilli fonemler sırasında bulunur.⁴ Örneğin, *qon ~ qoj* “koyun”, *želken ~ želkem* “yelken”, *üçün ~ üçü* “için” vb. W. Kotwicz’in yaptığı açıklamaya göre $\sqrt{-yunl/-gün}$ morfemi, topluluk anlamı veren eski yapım ekidir.⁵ Ayrıca, birleşik yapım eklerinden $\sqrt{-ayun}$ yapım eki ile aynı kökten olduğu, bu ekin $\sqrt{-ayut}$, $\sqrt{-ayul}$ gibi değişiklerinin olma ihtimalinin bulunduğu hakkındaki fikirler⁶ Eski Türkçe metinlerdeki *ijkägü* “ikisi”, *beşegü* “beşi” gibi topluluk anlamı taşıyan sayı sıfatları temelinde belirtilmiştir. Ayrıca, $\sqrt{-ayul/-egü}$ ekinin ana anlamının topluluk anlamını üstlendiği de ekle ilgili öne sürülen görüşler arasındadır.

¹ Novikova K.A. Nazvaniya Domaşnih Jivotnih v Tunguso-Mançjurskih Yazıkah (Mançu-Tunguz Dillerinde Evcil Hayvan Adları) // İssledovaniya v Oblasti Etimologii Altayskih Yazıkov. – Leningrad, 1979. – s. 51.

² Şçerbak A. M. Ranniye Tyurko-Mongolskiye Yazıkoviye Svyazi (VIII-XIV) (Erken Dönem Türk-Moğol Dil İlişkileri (VIII-XIV). – Sankt-Peterburg, 1997. – s. 183.

³ Novikova K.A. Nazvaniya Domaşnih Jivotnih v Tunguso-Mançjurskih Yazıkah (Mançu-Tunguz Dillerinde Evcil Hayvan Adları) // İssledovaniya v Oblasti Etimologii Altayskih Yazıkov. – Leningrad, 1979. – s. 126

⁴ Svrnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Fonetika (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri. Fonetik). – Moskva, 1984.– s. 336.

⁵ Kotwicz W. İssledovaniya po Altayskim Yazıkam (Altay Dili Üzerine Araştırmalar). – Moskva, 1962. – s. 72.

⁶ Sağındıqov B. Qazaq Tili Leksikası Damuınıñ etimologiyalıq Negizderi (Kazak Dili Söz varlığı Gelişmesinin Etimolojik Esasları). – Almatı: Sanat, 1994. – s. 84.

√-qu/-kü, -yu/-gü. Aslında isim ve zarf kelimeler yapan ek morfemdir. Eski Türkçedeki √-qu/-kü, -yu/-gü ekleri anlam ve görev bakımından Kazak dilindeki √-qaj/-gej, -qaj/-kej eklerine denk gelir: *ajyu* → *aj+yu* Tonlg. 3 “akıl veren, danışman, müşavir (bağırın)”, Kzk. *aj* → *aj+qaj(ši)* “bağırma, yüksek ses (bağırın)”. M. Tomanov, çağdaş Türk dillerindeki √-qil/-qij (Türkmençe *ataqı* “dede, baba”, Tuvaca *avaqı* “anne”) ve √-qal/-ke (Kırgızca *ateke* “babacık, babacığım”, *eneke* “annecik, anneciğim”, *erke* “nazlı, şımarık” vb.), √-qaj (Özbekçe, Kazakça *balaqaj* “çocuğum, yavrum”, Tatarca *qurwanqaj* “tavşan”) eklerinin küçültme ve sevgi anlamının ortak olduğunu belirtir¹. Çağdaş Türk dillerindeki isim-fiiller yapan √-w (-aw/-ew) ekinin, Eski Türkçe √-q/-k, γ/-g ekinin fonetik değişkesi olduğu ve √-qu/-kü, -yu/-gü ekleri ile köken ilişkisinin bulunduğu malumdur.²

√-luq/-lük, -luγ/-lüg, -liry/-lig, -liq/-lik, -diq/-dik, -tiq/-tik. İsimler ile fiillere eklenip isim türeten yapım ekidir. Çok işlevli söz konusu ek, türettiği isimlere olaylarla, eylem ve hareketle, nitelik ve durumla, mekân ve zamanla, miktar ve hacimle, meslekle ilgili soyut kavramlar kazandırır. Yazıtların dilinde *basliγ* → *bas+liy* “yöneticilik, başkanlık” DTD. 34, Kzk. *bastiq* → *bas+tiq* “başkan, müdür, yönetici”.

√-luq/-lük, -luγ/-lüg, -liry/-lig, -liq/-lik eklerinin VII-IX. yüzyıllar arasındaki Türkçe metinlerde çok az geçtiğini belirten A. N. Kononov, söz konusu ekleri işlek olmayan yapım ekleri arasında değerlendirir.³ √-luq/-lük, -luγ/-lüg, -liry/-lig, -liq/-lik eklerine Orhun, Yenisey, Talas yazıtlarının dilinde az rastlanması ve bu eklerle yapılan söz-

¹ Tomanov M. *Til Tariyhı Tuwralı Zerttewler* (Dil Tarihi Üzerine Araştırmalar). – Almatı: Ğılım, 2002. – s. 282, 283.

² bk.: Levitskaya L.S. *İstoriçeskaya Morfologiya Çuvaşskogo Yazıka* (Çuvaş Dili Tarihi Morfolojisi). – Moskva, 1976. – s. 162; Kononov A. *Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov* (VII-IX bb.) (Runik Harfli Türk Yazıtları Dilinin Grameri (VII-IX yy.)). – Leningrad, 1980. – s. 97; Tomanov M. *Qazaq Tiliniñ Tarihiy Grammatikası* (Kazak Dilinin Tarihi Grameri). – Almatı, 1981. – s. 191; Hasenova A. *Etistiktiñ Leksika-Grammatikalıq Sıypatı* (Fiilin Leksik ve Gramatik Özelliği). – Almatı, 1971. – s. 196. т.б.

³ Kononov A.N. *Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov* (VII-IX bb.) (Runik Harfli Türk Yazıtları Dilinin Grameri (VII-IX yy.)). – Leningrad: Nauka, 1980. – s. 88.

cüklerin cümle içinde farklı görevleri üstlenmesi, ekin adlaşma, sıfatlaşma süreçlerini etkileyen çok işlevli yapısı ile bağlantılıdır. Profesör M. Tomanov, $\sqrt{-luq/-lük, -luy/-lüg, -lïy/-lig, -liq/-lik}$ yapım ekinin Kzk. *qïstïq* "kışlık"; Çuv. *çurelax* "kulluk"; Özb. *aqtiq* "beyazlık", *ke-lişlik* "geliş, gelme"; Uyg. *baliliq* "çocukluk"; Yakutça *axliq* "hububat, tahıl"; Azerice *gözellik* "güzellik" vb. kelimelerde olduğu gibi soyut anlamlı isimler türettiğini, onların eşyanın yayılma bölgesini, kaynağını, düzenli grubunu bildirebildiğini, bazen insanın meslek ve uğraş alanını (Özb. *juzumlik* "üzüm yetiştirilen yer", *kömürlük, pişendik* "otlak, mera, çayırılık" vb.); oturduğu, doğduğu yeri (Özb. *olmalijq, toşkentliq*); meslek ve meslek aşamasını (TT. *çobanliq, öyretmenlik*) vb. bildirdiğini iletir.¹ Bazı Türkolog dil bilimciler $\sqrt{-luq/-lük, -luy/-lüg, -lïy/-lig, -liq/-lik}$ ekini, fiil türeten $\sqrt{-la/-le}$ eki ile isim yapan $\sqrt{-q/-k, \gamma/-g}$ ekinden meydana gelen birleşik yapım eki olarak değerlendirmektedirler.² Türk dil biliminde $\sqrt{-laq/-lek, lay/-leg}$ ekinin fonetik değişkeleri sayılan $\sqrt{-daq/-dek, taq/-tek, -tiq/-tik, -liq/-lik}$ ek morfeminin yapısı (basit, birleşik) ile ilgili genel kabul gören ortak bir görüş yoktur. Türk dillerinin eklemeli yapısı, bilindiği gibi tek heceli herhangi bir biçime dahi tarihî açıdan ikinci, hatta, üçüncü dereceli biçim olma ihtimali sunar.

$\sqrt{-an/-en, -in/-in, -un/-ün}$. İsim türeten ek morfemdir: *kelin* → **kel+in* KTk. 9, T. 2 Kzk. *kelin* → **kel+in* "gelin"; *oylan* → *oy(u)l+an* T. 2, KÇ. 5, Kzk. *ulan* → *ul+an* "oğul, oğlan". E. V. Sevortyan, Türk dillerindeki hem isimlere, hem de fiillere eklenip isim türeten $\sqrt{-an/-en, -in/-in, -un/-ün}$ ekini, küçültme anlamı kazandıran eklerin arasına dâhil eder.³ Orhun, Yenisey, Talas yazıtları dilindeki $\sqrt{-an/-en, -in/-in,$

¹ Tomanov M. Qazaq Tiliniñ Tarihiy Grammatikası (Kazak Dilinin Tarihî Grameri). – Almatı: Mektep, 1981. – s. 116.

² Kononov A.N. Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Yazıkı (Çağdaş Edebî Özbek Dili Grameri). – Moskva, 1960. – s. 104; Sevortyan E.V. Affiksı İmennoğ Slovoobrazovaniya v Azerbaycanskom Yazıke (Azerbaycan Dilinde İsim Yapım Ekleri). – Moskva, 1966; Garipov T.M. Başkirkoye İmennoye Slovoobrazovaniye (Başkurt Dili İsim Türetimi). – Ufa, 1959. – s. 89.

³ Sevortyan E.R. Affiksı İmennoğ Slovoobrazovaniya v Azerbaycanskom Yazıke (Azerbaycan Dilinde İsim Yapım Ekleri). – Moskva, 1966. – s. 172-173.

-un/-ün ek morfepleri ile yapılan sözcükler eylemi yapanı (özneyi), hareketin, eylemin adını bildirir. V.M. Nasilov, Eski Türkçe yazıtlarında sık geçen *ini-jigün* ikilemesinin topluluk ifadeli "kardeşler, küçük kardeşler" anlamında kullanıldığını belirtirken¹ A. Esenqulov, Eski Türkçe $\sqrt{-n}$ ve $\sqrt{-\gamma\text{'in}}$ yapım eklerinin anlam bakımından benzeşmekle birlikte kendilerine özgü özellikleri de taşıdığını belirtir.² Kazak dilinde ve genel olarak Türk dillerinde $\sqrt{-an/-en, in/-in}$ yapım ekinin morphem sınırı net değildir. Kök morfemin anlamı belirsiz iki hecelilerin bünyesinde de sık geçmesi bu ekin Türk dilleri gelişiminin daha ilk evrelerinde kullanılmaya başlayan çok eski eklerden biri olduğuna işaret eder: *bulan* → **bul + an* "yaban geyiği", *erin* → **er+in* "dudak", *žajin* → **žaj+in* "yayın balığı", *žilan* → **žil+an* "yılan", *qulan* → **qul+an* "yabani at", *qulin* → **qul+in* "at yavrusu, kulun", *qutan* → **qut +an* "balıkçıl kuşu", *qojin* → **qoj+in* "koyun", *murin* → **mur+in* "burun", *orin* → **or+in* "yer", *özen* → **öz+en* "nehir", *šibin* → **šib+in* "sinek" vb.

$\sqrt{-qış/-kiš}$. Türk dillerindeki $\sqrt{-qış/-kiš}$, $-\gammaış/-giš$ yapım ekleri, $\sqrt{-\gamma/-g}$, $-q/-k$ ve $-\sqrt{-š}$ ($-iš/-iš$), $-s(-is/-is)$ biçimlerinin bir araya gelmesi ile meydana gelen birleşik bir yapım ekidir. $\sqrt{-qış/-kiš}$ ek morfepleri, eylemin, soyut kavramın, sürecin adını bildirmekle birlikte somut eşyanın adı da olabilir: *arqış* → *ar+qış* "kervan" Ye. 49. Eski Türk yazıtlarının dilinde *arqış* kelimesi, $\sqrt{-qış/-kiš}$ eki ile yapılmış *tirkiš* → *tir+kiš* "ekleme; sıralı, dizili" kelimesi ile birlikte ikileme oluşturarak da kullanılır: *arqış-tirkiš* "kervan" KTd. 8. Bu durum, çağdaş Türk dillerinde kullanılan $\sqrt{-qış/-kiš}$, $-\gammaış/-giš$ ve $\sqrt{-qas/-kes}$ (*ajqas* "mücadele, savaş, kavga", *tirkes* "arka arkaya olan, sıralı, dizili", *šajqas* "savaş, çatışma; münakaşa, tartışma" vb.) eklerinin birbirine yakın olduğunu gösterir.

$\sqrt{-sıq/-sıy}$, $-\text{suq/-sük}$, $-\text{šiy/-šiy}$. İsim türeten ek morfemdir. Türk dillerinde genelde küçültme anlamı ön plandadır. Orhun, Yenisey,

¹ Nasilov V.M. Yazık Orhono-Yeniseyskih Pamyatnikov (Orhun ve Yenisey Yazıtları Dili). – Moskva, 1960. – s. 18.

² Esenqulov A. Köne Türki Jazba Eskertkişterindegi Qosımşalar (Eski Türk Yazıtlarındaki Ekler). – Almatı: Ğılım, 1976. – s. 88.

Talas yazıtları dilindeki $\sqrt{-s\ddot{i}q/-s\ddot{i}y}$ eklerinde küçültme anlamı fark edilmez, "yaşamın değişik alanlarıyla ilgili somut kavramlarda kullanılır; fiile eklenip belirli bir yönü bildirir":¹ *ačs\ddot{i}q* → *ač+s\ddot{i}q* "açlık", *tos\ddot{i}q* → *to(d)+s\ddot{i}q* "tokluk" KTg. 8; *bats\ddot{i}q* → *bat+s\ddot{i}q* "batı" DTD. 112; SDYe. 212; *toys\ddot{i}q* → *toy+s\ddot{i}q* "doğu" KTg. 2; *tors\ddot{i}q* → **tor+s\ddot{i}q* ~ *tors\ddot{i}q* → **tor+s\ddot{i}q* "deriden yapılmış kap, matara" T. 18.

$\sqrt{-las/-les (-laš/-leš)}$, $\sqrt{-das/-des (-daš/-deš)}$, $\sqrt{-tas/-tes (-taš/-teš)}$. İsim yapan ek morfedir. Türk dillerindeki morfolojik birleşme ve kaynaşma süreçleri sonucunda ortaya çıkan birleşik bir ektir. $\sqrt{-daš/-diš/-diš/-dič/-dič}$ yapım ekinin bulunma hâli eki $\sqrt{-dal/-de}$, $\sqrt{-tal/-te}$ biçimi ile ortaklık anlamı veren $\sqrt{-š/-č}$ morfeminin birleşmesinden yapıldığına ilişkin görüşler mevcuttur.² Yazıtlar dilinde: *saydič* → **say+dič* "dost" T. 2; *qadaš* → *qa+daš* "kandaş akraba" Ye. 3. çağdaş Türk dillerindeki $\sqrt{-daš (-tas/-tes)/-diš/-diš/-dič/-dič}$ eki, sık kullanılan işlek yapım ekleri sırasında bulunur: Kzk. *qanattas* "komşu olan, yan yana", *qurdas* "akran, yaşıt", *žoldas* "yoldaş; arkadaş, dost" vb.

Sıfat ve İsim Türeten Esas Yapım Ekleri.

$\sqrt{-li/-li/-lü}$, $\sqrt{-di/-di/-dü}$, $\sqrt{-ti/-ti/-tü}$. Sıfat türeten işlek yapım ekidir. A. N. Kononov, $\sqrt{-li/-li/-lü}$ eki ile $\sqrt{-liy/-lig}$, $\sqrt{-luy/-lüg}$ ekleri arasında köken ilişkisinin olmadığını öne sürerek Eski Türkçe metinlerdeki $\sqrt{-li/-li}$ ekinin kullanılmasını eş görevli kelimeler arasında kullanılan bağlaçlarla ilişkilendirir.³ Yazıtlar dilinde: *erikli* → *erik+li* "hür, özgür" KTk. 1 ~ Kzk. *erikti* → *erik+ti*; *küçli* → *küç+li* "güçlü" Ye. 49 ~ Kzk. *küşti* → *küş+ti*.

$\sqrt{-liy/-lig}$, $\sqrt{-luy/-lüg}$, $\sqrt{-liq/-lik}$, $\sqrt{-luq}$. İsme eklenerek sıfat yapan ek morfedir. $\sqrt{-liy/-lig}$, $\sqrt{-luy/-lüg}$, $\sqrt{-liq/-lik}$, $\sqrt{-luq}$ yapım eki, hem kök ke-

¹ Esenqulov A. Köne Türki Jazba Eskertkişterindegi Qosımşalar (Eski Türk Yazıtlarındaki Ekler). – Almatı: Ğılım, 1976. – s. 96.

² Ostroumov N. Etimologiya Sartovskogo Yazıka (Sart (Tacik) Dili Etimolojisi). – Moskva, 1940. – s. 9.

³ Kononov A.N. Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov (VII-IX vv.) (Runik Harfli Türk Yazıtları Dilinin Grameri (VII-IX yy.)). – Leningrad: Nauka, 1980. – s. 107.

limeye, hem türemiş kelimelere eklenen işlek yapım eklerindedir. Orhun, Yenisey abideleri dilindeki $\sqrt{-li\gamma/-lig}$, $-lu\gamma/-lüg$, $-liq/-lik$, $-luq$ eklerini detaylı olarak inceleyen A. YEsenqulov, “ $-li\gamma$ eki, eski devirlerden beri kullanılagelen tarihî yapım ekidir. Ancak ekin çağdaş Türk dillerindeki kullanılma çerçevesi ile kazandırdığı anlam, değişik yerlerde bulunan yazıtlardakinden çok daha geniştir, kapsamlıdır” düşüncelerini ortaya atar. Eski Türkçe yazıtlarda: *altunli\gamma* → *altun+li\gamma* “altınlı, altın kaplamalı”¹ ~ Kzk. *altindi* → *altin+di*; *atliq/atli\gamma* → *at+liq/li\gamma* “atlı” ~ Kzk. *atti* → *at+ti*; *jilli\gamma* → *jil+li\gamma* “yıllık” ~ Kzk. *zildi\gamma* → *zil+di\gamma*. Eski Türk dilindeki sıfat türeten $\sqrt{-li\gamma/-lig}$, $-lu\gamma/-lüg$, $-liq/-lik$, $-luq$ morfeminin anlamı, Kazak dilinde $\sqrt{-li/-li}$, $-di/-di$, $-ti/-ti$ ekinin verdiği anlama denk gelir.

$\sqrt{-q/-k}$, $-g/-\gamma$, $-iq/-ik$, $-i\gamma/-ig$, $-uq/-ük$, $-u\gamma/-üg$. İsim yapan işlek bir yapım ekidir. $\sqrt{-q/-k}$, $-g/-\gamma$, $-iq/-ik$, $-i\gamma/-ig$, $-uq/-ük$, $-u\gamma/-üg$ ekleri soyut kavram başta olmak üzere özne ile nesneyi, eylem ve hareketin sonucunu veya hareket ve eylem süreçlerini bildirir. Yazıtlar dilinde: *isig* → **is+ig* “sıcak” Ye. 43 ~ Kzk. *istiq* → **is+tiq*; *tirig* → **tir+ig* “diri, canlı” (DTS. 564); ~ Kzk. *tiri* → **tir+i* (Kazakçada kelimenin sonundaki g sesi düşmüştür). A. N. Kononov, $\sqrt{-q/-k}$ yapım ekini isim türeten, $\sqrt{-g/-\gamma}$ ekini ise sıfat türeten yapım ekleri şeklinde ayırarak ele almayı daha uygun bulur.² N.K. Dmitriyev, Türk dillerinde isimlerle sıfatların yapımında çok sık başvurulan $\sqrt{-q/-k}$, $-g/-\gamma$, $-iq/-ik$, $i\gamma/-ig$, $-uq/-ük$, $-u\gamma/-üg$ eklerinin kökenini isim türeten $\sqrt{-qaq/-kek}$, $-yaq/-gek/-gök$ yapım eklerinden getirir.³ Türk dillerinin değişmeye uygun olan eklemeli yapısı, $\sqrt{-qaq/-kek}$, $-yaq/-gek/-gök$ eklerinin de ana biçim olduğunu garanti edemez.

$\sqrt{-qu/-kü}$, $-yu/-gü$. İsim ve zarf yapan ek morfemdir. Eski Türk dilindeki $\sqrt{-qu/-kü}$, $-yu/-gü$ eki, Kazak dilinde $\sqrt{-yi/-gi}$, $-qi/-ki$ şeklinde

¹ Esenqulov A. Köne Türki Jazba Eskertkişterindegi Qosımşalar (Eski Türk Yazıtlarındaki Ekler). – Almatı: Gılm, 1976. – s. 140.

² Kononov A.N. Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov (VII-IX vv.) (Runik Harfli Türk Yazıtları Dilinin Grameri (VII-IX yy.). – Leningrad: Nauka, 1980. – s. 109-110.

³ Dmitriyev N.K. Grammatika Başkirkosgo Yazıka (Başkurt Dili Grameri). – Moskva-Leningrad, 1940. – s. 70.

dir: *başyu* → *baş+yu* “ilk başta, birinci olarak” KTD. 37 ~ Kzk. *başqı* → *baş+qı*. Türk dillerindeki $\sqrt{-qu/-kü}$, $-yu/-gü$ isim yapım ekinin çok eski eklerden olduğu bilinmektedir.

$\sqrt{-iqi/-iki}$. Sıfat türeten birleşik yapım ekidir. Yazıtlar dilinde: *biriki* → *bir+iki* “bir arada bulunan, birlik ve beraberlik içinde olan” KTg. 1 ~ Kzk. *birikken, birlesken* “birleşmiş, bir araya gelmiş”. İşlev bakımından Kazak dilindeki isim-fiil kategorisi eki olan $\sqrt{-yan/-gen}$, $-qan/-ken$ eki ile uyum sağlar.

$\sqrt{-süz/-siz, -suz/-süz}$. Olumsuz anlam taşıyan sıfatlar türeten yapım ekidir. Türk dillerinin işlek $\sqrt{-süz/-siz, -suz/-süz}$ yapım eki $\sqrt{-li/-li/-lü}$ yapım ekinin karşıt biçimidir. Çuvaş dilindeki olumsuz anlam veren $\sqrt{-sär/-ser}$ ekleri, $\sqrt{-süz/-siz, -suz/-süz}$ eklerinin fonetik değişkelerini oluşturur: “Çuvaşçadaki $-sär/-ser$ eki olumsuz anlama sahiptir. Eski Türkçede ve Türk dillerinin Sibiryaya kolunu oluşturan Yakut, Hakas, Altay ve Tuva dilleri hariç çağdaş Türk dillerinde kullanılan $-süz/-siz$ yapım eki ile kökü aynıdır. Türk dillerinin Sibiryaya grubunda $-süz$ yapım ekinin olumsuzluk görevi *çox, sijox* gibi yapılarla karşılanır”.¹ Türk dillerinde olumsuzluk anlamı taşıyan isimler türeten $\sqrt{-süz/-siz, -suz/-süz, -hiz/-hiz, -sär/-ser}$ eklerinin anlam bakımından fiil yapan $\sqrt{-sıra, -sira, -sirä}$ yapım ekleriyle ilişkili olduğu fark edilir. Türk dillerindeki $\sqrt{-süz/-siz}$ eki aslında sıfatın yapım eki olmasına rağmen zarf ve zamirlere de eklenerek gramatik anlam üstlenir ve eklendiği kelimenin diğer kelimelerle bağlantısını sağlar.

$\sqrt{-n, -an/-en, -un}$. İsim türeten yapım ekidir. Orhun, Yenisey, Talas yazıtları dilinde $\sqrt{-n, -an/-en, -un}$ ekleri yardımıyla yapılan sıfatlara aynı biçim ile yapılan isimlere nazaran daha az rastlanır: *joyan* → **joy+an* “yoğun, kalın” Ton1g. 7 ~ Kzk. *žuwan* → **žuw+an* “kalın, geniş”; *uzun* → **uz+un* “uzun” Ton2d. 2 ~ Kzk. *uzin* → **uz+in*. B. Yunusaliyev, $\sqrt{-n}$ morfemi ile yapılan kelimeler arasında Kırgız dilindeki *kelin* “gelin”, *san* “sayı”, *žalın* “alev”, *kujin* “kasırga, hortum”, *žakin* “yakın” kelimelerini katarken² M. Tomanov, Kazak dilindeki $\sqrt{-n}$

¹ Levitskaya L.S. İstoričeskaya Morfologiya Çuvaşskogo Yazıka (Çuvaş Dilinin Tarihî Morfolojisi). – Moskva: Nauka, 1976. – s. 128-129.

² Yunusaliyev B. Kirgizskaya Leksikologiya (Kırgız Leksikolojisi). – Frunze, 1959. – s. 122-125.

ekiyle yapılmış isimlere *bütün* “bütün, tam”, *qıjın* “zor, çetin”, *tütün* “duman” kelimelerini örnek gösterir.¹

√-*ye/-ge, -ga, -qa/-ke*. Sık kullanılmayan, işlek olmayan bir yapım ekidir: *bilge* → *bil+ge* Ton1k. 7 ~ Kzk. *bilge* → *bil+ge* “bilge, bilgili”; *qısya* → **qis+ya* “kısa, çabuk” KÇ. 23 ~ Kzk. *qısqa* → **qis+qa*; *jujqa* → **juj+qa* “ince” Ton1g. 6 ~ Kzk. *žuqa* → **žu+qa*. √-*ya, -ge, -ga, -qa, -ke* ekleri, çağdaş Kazak dilinde de seyrek rastlanan ve kök morfemle kaynaşmış ölü yapım ekleri arasındadır. *Bilge* sözcüğünün bünyesindeki √-*ge* yapım ekinin anlamını Kazak dilinde √-*yir, -gir, -qir* ve √-*yiš, -giš, -qiš, -kiš* ekleri üstlenir.

√-*çaq/-ček, -şaq*. Seyrek kullanılan yapım ekidir: *jumçaq/jimşaq* → **jum/*jim+çaq/şaq* “yumuşak” KTg. 5 ~ Kzk. *žumsaq* → **žum+saq* “sert olmayan, yumuşak”. Eski Türkçe √-*çaq/-ček, -şaq* ekinin anlamı ile görevi, Kazak dilinde de seyrek kullanılan √-*saq* ekinin verdiği anlam ve üstlendiği görev ile aynıdır.

√-*sıq/-sıy, -şiy/-şig*. Köklere ve gövdelere eklenip sıfat yapar: *qamaşıy* → *qama+şıy* “isyancı, başkaldırıcı, asi” KTK. 3. Eski Türk yazıtları dilindeki √-*sıq/-sıy, -şiy/-şig* yapım eklerinin anlamı, çağdaş Türk dillerinde kullanılan √-*tıq/-tik, -ıq/-ik* ek morfemlerinin anlamı ile aynıdır. Bu durum, söz konusu ekler arasındaki köken ortaklığına işaret edebilir. Çağdaş Türk dillerinde Eski Türkçe √-*sıq/-sıy, -şiy/-şig* eklerinin fonetik değişiklikleri çoktur. Türkolog E.V. Sevortyan, Oğuz ve Kıpçak dillerindeki isim yapan √-*sıq/-sıy, -şiy/-şig* ve √-*çaq/-ček, -şay/-şaq, -say/-saq* ekleri arasında sıkı ilişki bulunduğunu ve bu eklerin karışık kullanıldığını belirtir.² Bilim adamına göre √-*sıq/-sıy, -şiy/-şig, -şay/-şaq, -say/-saq* biçimleri, √-*sa, -sı* fiil yapım eki ile isim yapan √-*q/-y* ekinin bir araya gelmesinden oluşan birleşik yapım ekidir.

√-*çil*. İsimden sıfat türeten yapım ekidir. Yazıtlar dilinde *atçil* → *at+çil* “at düşkününü, atı seven”: *İçjer ilki artzun atçil anitutuq joq* Ye. 48 “İç tarafta ceylanlar arttı (çoğaldı), avlayan at düşkünlere yok”. Ka-

¹ Tomanov M. Til Tarihi Tuwralı Zertewler (Dil Tarihi Üzerine Araştırmalar). – Almatı: Gılım, 2002. – s. 158.

² Sevortyan E.V. Affiksi İmennogo Slovoobrazovaniya v Azerbaycanskom Yazıke (Azerbaycan Dilinde İsim Yapım Ekleri). – Moskva, 1966. – s. 222.

zak dilinde sıfat türeten $\sqrt{-\text{şil}}$, $-\text{şil}$, $-\text{čil}$, $-\text{čil}$ eki geniş kullanılır. Örneğin, *ojšil* "düşünür, bilge", *sirşil* "gizemli, esrarengiz", *žerşil* "gördüğü yeri unutmayan, yeri iyi bilen" vb.

$\sqrt{-nč}$. İsim türeten birleşik yapım eklerindedir. Anlam ve yapı bakımından değerlendirildiğinde $\sqrt{-nč}$ ekinin, fiil kategorisine özgü $\sqrt{-n}$ eki ile isim yapan $\sqrt{-č}$, $-\text{ič}$, $-\text{ič}$ eklerinden yapıldığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı Eski Türk dilindeki $\sqrt{-nč}$ ekini isim türeten yapım eki olarak $\sqrt{-č}$, $-\text{ič}$, $-\text{ič}$ ekinden ayrı değerlendirmek gerekmektedir. Yenisey, Talas yazıtları dilindeki fiillere eklenen yapım eklerinin bazılarını çekim eklerinden kesin ayırmak zor olabilmektedir. Bununla ilgili A. N. Kononov, "Fiilden türemiş bazı sıfatların, fiillerin temel özelliklerini ve eylemin yapıldığı zamanı belirtme olanağını yitirmiş sıfat-fiillerle köken ilişkisi bulunur"¹ demiştir. Yazıtlar dilinde *bulyanč* → **bul(γa)+nč* Ton1d. 5 ~ Kazakçada *bilyaniš* → **bil(γa)+niš* "kirli, pis".

$\sqrt{-a}$, $-e$. Seyrek kullanılan sıfat yapım eklerinden biridir. İsimlere eklenerek nitelik anlamı kazandırır: *bun̄a* → *bun̄+a* "kederli, dertli" ~ Kazakçada *mun̄li/mun̄di*. Sıfat türeten $\sqrt{-a}$, $-e$ yapım eki ile yapılan kelimelelerin morfem sınırı net değildir. Örneğin, Kazakçada *bula* "rahat, serbest büyüyen, nazlı, şımarık", *qula* "kula (at rengi)" gibi kelimeler vardır.

$\sqrt{-r}$. İsimden sıfat türeten yapım ekidir. Eski Türk yazıtları dilinde çok az kullanılan $\sqrt{-r}$ ekine, Yenisey yazıtlarda sadece *ujar* sözcüğünde rastlanır: *ujar* → *uja+r* "ünlü, soylu, tanınmış", *ujar begimke adiriltim*, *ujar qadašimqa adiriltim* Ye. 17 "Soylu beylerimi yitirdim, ünlü dostlarımı yitirdim." Kazak dilinde de sıfat türeten $\sqrt{-r}$, $-\text{ir}$, $-\text{ir}$ yapım eki mevcuttur: *žumir* → **žum+ir* "oval, yuvarlak", *qıñir* → **qıñ+ir* "eğri, çarpık; inatçı", *qisir* → **qis+ir* "kısırsız; boş", *obir* → **ob+ir* "obur, doyumsuz", *šimir* → **šim+ir* "güçlü, sağlam" vb.

Fiil Türeten Esas Yapım Ekleri.

$\sqrt{-a}$, $-e$. İsimden fiil yapan ek morfemdir. Eski Türk yazıtları dilinde nadir kullanılan $\sqrt{-a}$, $-e$ yapım ekinin eklendiği kelimeler farklı anlamlara sahip olabilmektedir. Söz konusu ekin kelime türetme gö-

¹ Kononov A.N. Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov (VII-IX BB.) (Runik Harfli Türk Yazıtları Dilinin Grameri (VII-IX yy.). – Leningrad: Nauka, 1980. – s. 109.

revini inceleyen A. N. Kononov, ekin yardımı ile yapılan kelimelerin anlam özelliklerini: “-a/ä eki, üreten kökte belirtilen konuya, nesneye yönelik olan geçişli fiiller; asıl kökün anlamından çıkarılan eylemi bildiren geçişsiz fiiller türetir: *at+a* “adlandırmak”, “ad koymak”, “başlık koymak” MÇ. 12 *at* “ad” ...”¹ şeklinde açıklamıştır. N. A. Baskakov, $\sqrt{-a}$, $-e$ ek morfeminin ortaya çıkış seyrini $\sqrt{-la}$, $-le$ yapım ekiyle ilişkilendirerek bulaşma (contamination) süreçlerinin sonucu olarak değerlendirir.² $\sqrt{-a}$, $-e$ ekini, aslında tek heceli kök ve gövdelere eklenen arkaik eklerden olarak tanımlayan E. V. Sevortyan, ekin eskilik niteliğinin anlamından da anlaşıldığına dikkatleri çekmiştir.³ Yazıtlar dilinde: *ata-* → *at+a* “adını söylemek, adlandırmak” MÇ. 12 ~ Kazakçada *ata-* → *at+a*; *jaša-* → *jaš+a* “yaşamak, yaşam sürmek” KTk. 2 ~ Kazakçada *žasa-* → *žas+a*; *sana-* → *san+a* “saymak” Ton1k. 3 ~ Kazakçada *sana-* → *san+a*; *tile-* → *til+e* “dilemek, istemek” Ton1d. 6 ~ Kazakçada *tile-* → *til+e*. Eski Türk yazıtları dilindeki fiil türeten $\sqrt{-a}$, $-e$ yapım eki, çağdaş Türk dillerinde de kullanılır: Kzk. *asa-* → *as+a* “ağzını doldura doldura yemek yemek”, *bosa-* → *bos+a* “boşalmak; gevşemek; özgür olmak”, *qula-* → **qul+a* “düşmek, devrilmek”, *qura-* → *qur+a* “kumaş ve deri parçalarını bir araya getirerek dikmek; bir araya getirmek, toplamak”, *sura-* → **sur+a* “sormak; rica etmek”, *žama-* → **žam+a* “yamamak, yamalamak” vb. Çağdaş Türk dillerindeki $-a/-e$ eki, aslında “ölü” kök ve gövdelerin bünyesinde korunmuştur. “Dilin gelişme sırasında “ölü” kökler $-a/-e$ eki ile birleşerek o kadar kaynaşmıştır ki söz konusu ek olmadan kelimeleri bağımsız kelime olarak kabul etmek zordur”,⁴ $\sqrt{-a}$, $-e$ ekleri ile türeyen fiil sözcükleri morfem-bileşen

¹ Kononov A.N. Grammatika Yazıkı Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov (VII-IX bb.) (Runik Harfli Türk Yazıtları Dilinin Grameri (VII-IX yy.). – Leningrad: Nauka, 1980. – s. 116.

² Baskakov N.A.. Karakalpakskiy Yazık (Karakalpak Dili). – Moskva, 1952. T.II, Ç.I – s. 203.

³ Sevortyan E.V. Affiksı Glagoloobrazovaniya v Azerbaycanskom Yazıke. Opıt Sravnitel'nogo İssledovaniya (Azerbaycan Dilinde Fiil Yapım Ekleri. Karşılaştırmalı Araştırma Deneyimleri). – Moskva: İzdatelstvo Vostočnoy Literaturı, 1962. – s. 212.

⁴ Mankeyeva J. A. Qazaq Tilindegi Bayırğı Tübirlerdi Jangirtuw (Kazak Dilindeki Eski Kökleri Canlandırma). – Almatı: «Memlekettik Tidi Damutuw Ortalıǵı» JSS, 2010. – s. 71.

tahlili yaparak ayırt edilebilir. Morfem sınırları çok net olan sözcükler de mevcuttur: *bos+a-* "boşalmak; gevşemek; özgür olmak", *qan+a-* "kanamak", *ört+e-* "yakmak" vb.

√-i/-i, -u/-ü. Eski Türk dillerinde fiil türeten yapım ekidir. "-i, -i, -u, -ü eki, daha ziyade üreten kökte belirtilen özelliğe, niteliğe sahip olan fiiller türetir".¹ Pek çok araştırmacı, Türk dillerindeki √-i/-i morfemini fiil ve isimlerin çekimlenme döneminde bile sık kullanılan √-a, -e ekinin dar biçimi olduğu görüşündedir: *biti-* → **bit+i* "yazmak", *toqı-* → **toq+i* "yontmak" KTg. 13. Eski Türkçedeki √-i/-i, -u/-ü ekin √-i/-i versiyonu, Kazak dilinde hem yapı bakımından, hem görev bakımından tamamen korunmuştur: *arı-* → **ar+i* "zayıflamak", *ajni-* → **ajn+i* "sözünden caymak, vazgeçmek", *beki-* → **bek+i* "kapalı olmak; iç içe olmak; pekişmek", *damı-* → **dam+i* "gelişmek, ilerlemek", *eri-* → **eri+i* "erimek", *žani-* → **žan+i* "bileylemek, keskinleştirmek", *žari-* → **žar+i* "gereğinden fazlasına sahip olmak", *žasi-* → **žas+i* "gönlü kırılmak, hüznülenmek", *žeki-* → **žek+i* "bağırarak, azarlamak", *žori-* → **žor+i* "yorumlamak", *žosi-* → **žos+i* "kitle hâlinde hareket etmek; hızla geçmek", *qajı-* → **qaj+i* "yorulmak, bitkin düşmek", *sasi-* → **sas+i* "kokmak", *tanı-* → **tan+i* "tanımak", *širi-* → **šir+i* "çürümek", *qurı-* → **qur+i* "yok olmak, mahvolmak", *nalı-* → **nal+i* "dertlenmek, kederlenmek", *moji* → **moji+i* "zorluk karşısında cesaretini, gücünü kaybetmek"².

√-la/-le. Fiil türeten işlek yapım eklerindedir. Türk dillerindeki √-la/-le ekinin asıl görevi isimlere eklenip eylem ve hareket sürecini bildirmektir. √-la/-le yapım eki ile yapılmış fiiller anlam bakımından türetildiği asıl kök veya gövdenin anlamından fazla uzaklaşmaz. √-la/-le ek morfemini fiilin işteş çatısı ile ilişkilendiren M. A. Ahmetov, ekin geçişli fiillerin edilgen çatısının göstergesi olabileceğini ile-

¹ Kononov A.N. Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov (VII-IX bb.) (Runik Harfli Türk Yazıtları Dilinin Grameri (VII-IX yy.). – Leningrad: Nauka, 1980. – s. 116-117.

² Mankeyeva J. A. Qazaq Tilindegi Bayırğı Tübirlerdi Jangırtuw (Kazak Dilindeki Eski Kökleri Canlandırma). – Almatı: «Memleketтік Tidi Damıtıw Ortalıǵı» JSS, 2010. – s. 93.

tir.¹ Türk dillerindeki isimden fiil türeten işlek $\sqrt{-la/-le, -dal/-de, -tal/-te}$ yapım eki, eylem ve hareketin tekrar edilmesi anlamı katan ek olarak da bilinir. Yazıtlar dilinde *aŋla-* → *aŋ+la* “anlamak, fark etmek, farkında olmak” Ton1k. 10 ~ Kazakçada *aŋla-* → *aŋ+la*; *atla-* → *at+la* “yola çıkmak; sefere çıkmak” ~ Kazakçada *attan-* → *at+tan*; *bašla-* → *baš+la* “başlamak” KTD. 16 ~ Kazakçada *basta-* → *bas+ta*; *eble-* → *eb+le* “evlenmek, evlendirmek” Ye. 47 ~ Kazakçada *üjle(n)-* → *üj+le(n)*. Eski Türkçe $\sqrt{-la/-le}$ eki çağdaş Türk dillerinde $\sqrt{-la/-le, -dal/-de, -tal/-te}$ vb. biçimlerle karşılanır.

$\sqrt{-q/-k, -iq/-ik, -uq/-ük, -γ/-k, -iy/-ig, -uy/-üg}$. Sıfatlara ve isimlere eklenip fiil türeten yapım ekidir. “Eski kaynaklarda $\sqrt{-iq}$ yapım eki ile türemiş fiiller, emir anlamlı eylemi ve hareketin sonucunu bildirir.² Yazıtlar dilinde *joluq-* → *jol+uq* “görüşmek, buluşmak”: *Bir jegirminč aj sekiz jegirmike joluqdim* MÇ. 25 “On birinci ayın on sekizinde onlarla buluştum” ~ Kazakçada *žolıq-* → *žol+iq*; *tašiq-* → *taš+iq* “yola çıkmak; sefere çıkmak”: *Qaŋim qayan jiti jegirmi erin tašiqmıs* KTD. 11 “Babam Kağan on yedi erle sefere çıktı”; *antiq-* “yemin etmek”, *tayiq-* “dağa çıkmak”, *muŋuq-* “kederlenmek, hüzünlenmek” vb. Birkaç biçim birimsel değişikeden oluşan $\sqrt{-q/-k, -iq/-ik, -uq/-ük, -γ/-k, -iy/-ig, -uy/-üg}$ ekleri ile türeyen fiillerin çağdaş Türk dillerindeki sayısı fazla değildir: Başkurtçada *asiq-* “acıkmak”, *qaniq-* “vakıf olmak, bilmek”, Kazakçada *tariq-* “yoksulluk, darlık çekmek”, *totiq-* “paslanmak, pas tutmak” vb.

$\sqrt{-is/-is, -iş/-iş, -uş/-üş}$. Türk dillerinde çok sık kullanılan işlek yapım eklerinden biridir. Eski Türkçede $\sqrt{-is/-is, -iş/-iş, -uş/-üş}$ morfemi eklenen sözcükler ikinci dereceli ayrımsızlar niteliğinde sık kullanılmıştır. Bu durum, söz konusu ekin hem isim hem de fiil türetme olanağına sahip çokanlamlı bir biçim olduğunu göstermektedir. Yazıtların dilinde ise işteş ekinin görevini de üstelendiği görülmektedir. V.T. Kondratyev, Türk dillerindeki $\sqrt{-is/-is, -iş/-iş, -uş/-üş}$ eklerini

¹ Ahmetov M.A. Glagol v Yazıke Orhono-Yeniseyskih Pamyatnikov (Orhun ve Yenisey Yazıtları Dilinde Fiil). –Saratov, 1978.– s. 45-46.

² Esenqulov A. Köne Türki Jazba Eskertkişterindegi Qosımşalar (Eski Türk Yazıtlarındaki Ekler). – Almatı: Ğlum, 1976. – s. 198.

çokluk kategorisi ile ilişkilendirirken¹ L.N. Haritonov, √- *is/-is* ekinde hem işteşlik, hem çokluk anlamının bulunduğunu belirterek işteşlik anlamının önce, çokluk anlamının ise daha sonra yüklendiği görüşünde bulunur². Yazıtlar dilinde: *sünüş-//sünüş-* → **sün+üş//üş* "savaşmak" KTD. 15; *uruş-* → *ur+uş* "vuruşmak, savaşmak" vb. Eski Türk dilindeki √-*is/-is*, *-iş/-iş*, *-uş/-üş* ek morfemi, anlam ve görev bakımından Kazak dilindeki √-*is/-is*, *-as/-es*, *-s* eklerine denk gelmektedir. √-*is/-is*, *-as/-es*, *-s* morfemi, anlamlı bağımsız köklere eklenerek işteş eklerinin kazandırdığı anlamı verir. "Ancak dilde sadece art zamanlı açıdan ayırt edilebilen emir kipli fiillere oldukça sık rastlanır. Onların bünyesindeki √-*as/-es*, *-s* ekini kökten ayırmak çok zordur. Örneğin, **ad-as-* "kaybolmak", **al/ž-as-* "bunamak, şuurunu kaybetmek", **eg-es-* "tartışmak", **žar-as-* "yakışmak", **kür-es-* "güreşmek; mücadele etmek", **tal-as-* "tartışmak, çekişmek", **ul-as-* "devam etmek", **tüg-es-* "tamamlamak, bitirmek" vb. *adas-*, *alžas-*, *žaras-*, *ulas-* örneklerinde görüldüğü gibi kaydedilen fiillerin tamamında işteşlik anlamı bulunmamaktadır. Buradan ekin fiillerin türetilmesinde etkili olduğu söylenebilir".³

√-*n*, *-in/-in*, *-un/-ün*. Fiilden fiil türeten ek morfemdir: *ökün-* → *ök+ün* "pişman olmak, üzülme" KTD. 40 ~ Kazakçada *ökin-* → *ök+in*, *ü ≈ i*; *ötün-* → *öt+ün* "rica etmek, istemek" Ton1g. 8 ~ Kazakçada *ötin-* → *öt+in*; *qilin-* → *qil+in* "yetiştirilmek, oluşmak"; *içyin-* → *içy+in* "tüm gücünü vermek, var gücüyle yapmaya çalışmak" KTD. 13 ~ Kazakçada *işqin-* → *işq+in*; *alqin-* → *alq+in* "nefes nefese kalmak" KTg. 9 ~ Kazakçada *alqin-* → *al+qin*. A. YEsenqulov, *içqin-*, *alqin-* kelimeleri bünyesindeki *-qin* hecesini fiil türeten yapım eki olarak ele alıp çağdaş dillerdeki son hecesi söz konusu morfeme denk gelen diğer söz-

¹ Kondratyev V.T. Oçerki Grammatiki Drevnetyurkskogo Yazıka (Eski Türk Dili Grameri Denemeleri). – Leningrad, 1970. – s. 25-26.

² Haritonova L.N. Zalogoviye Formı Glagola v Yakutskom Yazıek (Yakut Dilinde Fiil Çatıları). – Moskva, 1963. – s. 50-51.

³ Mankeyeva J. A. Qazaq Tilindegi Bayırğı Tübirlerdi Jangırtuw (Kazak Dilindeki Eski Kökleri Canlandırma). – Almatı: «Memlekettik Tidi Damıtıw Ortalıǵı» JSS, 2010. – s. 79.

cüklerden $\sqrt{-n}$ yapım ekini ayırır: “Çağdaş Türk dillerindeki, ayrıca Kazak dilindeki *žulqin-* “hırpalanmak; sinirlenmek”, *bulqin-* “çırpınmak, hırpalanmak; sinirlenmek”, *tolqin-* “endişelenmek, heyecanlanmak”, *qilqin-* “boğulmak” ve benzeri sözcükleri incelediğimizde kelime türeten yapım ekinin *-n* olduğunu görürüz. Çünkü *žulqı(-n)-*, *bulqı(-n)-*, *tolqı(-n)-*, *qilqı(-n)-* kelimelerinin tam anlama sahip olduğu açıktır. Öyleyse bunun gibi *alqı*, *ičqı* kelimelerinin de başlangıçta anlama sahip birer kelime olmuş olma ihtimali vardır. Fakat bazı durumlarda ilk anlamı belirsizleşerek bir bütün anlama sahip olan eski kök izlenimini verir”.¹ Çağdaş Kazak dilinde değişmeden olduğu gibi kullanılan Eski Türkçe *işqin-*, *alqin-* fiillerinin bünyesinde var sayılan **alq-*, **işq-* köklerini $\sqrt{-n/-in}$ yapım ekinde ayırmak için kuramsal açıdan bir engel bulunmamaktadır.

$\sqrt{-sıra/-sire}$. Eşya ile ilgili olumsuzluk anlamı verir, isimlere eklenip belirli bir eşyanın, olayın bulunmadığını gösteren fiiller türetir. Eski Türkçe $\sqrt{-siral/-sire}$ (*ilsire-* → *il+sire* “ilsiz, yurtsuz kalmak”, *qayansıra-* → *qayan+sıra* “kağansız kalmak” KTd. 15) eki, çağdaş Türk dillerindeki $\sqrt{-siz/-siz}$ ekinin anlamını verir ve söz konusu ekler kökteş yapım ekleri olarak ele alınır. “İsimlerden olumsuzluk anlamı taşıyan fiiller türeten *-siral/-sire* yapım ekinin, *-siz* yapım eki ile köken ilişkisi bulunmaktadır”.² Eski Türkçenin birleşik $\sqrt{-siral/-sire}$ eki, diğer Türk dilleriyle kıyasla Kazak dilinde daha fazla korunmuştur: *äl+sire-* “kuvveti azalmak, yorulmak”, *et+sire-* “et yiyesi gelmek”, *žilam+sıra-* “ağlamaklı olmak”, *külim+sire-* “gülümsemek”, *qan+sıra-* “kan kaybetmek”, *ölim+sire-* “ölü gibi olmak, çok bitkin düşmek” vb.

$\sqrt{-ad/-ed}$. Eski Türk yazıtlarında sık geçen yapım ekidir. $\sqrt{-ad/-ed}$ eki, aslında isimlere *et-* “etmek, yapmak” fiilinin getirilmesi ile veya anlamlı bir kelimenin eke dönüşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Yazıtlar dilinde *küñed-* → *küñ+ed* “cariye yapmak”, *qulad-* → *qul+ad* “köle yapmak”: *Jeti jüz er bolip, elsiremis, qayansiramis budunıy, küñedmis,*

¹ Esenqulov A. Köne Türki Jazba Eskertkişterindegi Qosımşalar (Eski Türk Yazıtlarındaki Ekler). – Almatı: Gılm, 1976. – s. 207.

² Levitskaya L.S. İstoriçeskaya Morfologiya Çuvaşskogo Yazıka (Çuvaş Dilinin Tarihi Morfolojisi). – Moskva: Nauka, 1976. – s. 129.

quladmıs budunıy, türk törüsin içyınmıs budunıy eçüm-apam törüsinçe jaratmıs, boşyurmış KTD. 13 “Yedi yüz er olup ilsiz, kağansız kalmış milleti, cariyeye, köleye dönüşen milleti, Türklüğünden olmuş milleti ecdadımın töresine tekrar döndürmüş” (Ayd. I, 173-174). Çağdaş Türk dillerinde *et-* “etmek, yapmak” kelimesi esasında yardımcı fiil olarak kullanılır.

√-l, -il/-il. Yazıtlar dilinde esasen eklendiği kelimelerin anlamını tam değiştirmeyen morfem olmasına rağmen yeni kelime türetmeye de aktif olarak katılmıştır: *qıl-* → **qıl+l* “kılmak, yapmak, etmek” KTD. 1 ~ Kzk. *qıl-* → **qıl+l*; *tüzel-* → *tüze+l* “düzelmek, tertip ve tanzim edilmek” KTg. 5 ~ Kzk. *tüzel-* → *tüze+l*; *tiril-* → *tiri+l-* “toplanmak”: *Taşra jorijur tijin kü esidip, baliqdaqi tayiqmiş, taydaqi inmis. Tirilip jetmis er bolmis.* KTD. 12 “Dışarıya sefere çıkmış diye duyup şehirdekiler dağ gibi oldu, dağdakiler indi. Toplanıp yetmiş er oldu” (Ayd. III, 59) ~ Kzk. *teril-* → *teri+l* “birer birer toplanmak”. Bu cümledeki *tiril-* sözcüğünün, *ölü* ve *diri* karşıtlığındaki *diri* sözcüğü ile hiç bir ilgisi yoktur. Yazıtlar dilinde Türk dillerindeki “birer birer toplamak” anlamı veren *ter-* fiilinin fonetik değişkesi, *tiril* sözcüğü de kullanılmaktadır. √-l, -il/-il, -ul/ül yapım ekinin biçim birimsel değişkelerine çağdaş Türk dillerinde de rastlanır: Çuv. *çerel-* “iyileşmek (dirilmek)”, *maqal-* “aptallaşmak, ahmaklaşmak”, *tasal-* “temizlenmek”; Kzk. *žam+il-* “örtünmek”, *žum+il* “kapanmak, yumulmak”, *žoy+al* “kaybolmak”, **sab+il* “boş yere yorulmak, zahmet etmek”, **šom+il* “yıkanmak, suya girmek” vb!

√-šur/-šür/-čur. Nadir rastlanan birleşik fiil yapım ekidir. Yazıtlar dilinde: *kiñšür-* → **kiñ+šür* “birbirine düşman olmak, araları açılmak”, *joñšür-* → **joñ+šür-* “düşman etmek” KTD. 6. Eski Türkçe √-šur/-šür/-čur biçimi, çağdaş Kazak dilinde korunmamıştır. Mahmut Kaşgarlı’nın eserinde *tamčur-* “damlamak” sözcüğü geçer: *jamıyur tamčurdi* “yağmur damladı” (MK II, 203). Kazak dilindeki fiil türeten √-sür/-sir (**žap+sür-* “yapıştırmak; yamamak”, **qap+sür-* “birleştirmek, kapatmak, kavuşturmak”, **qaw+sür-* “elbiseyi giydikten sonra iki yanını birbirine kavuşturmak”) eki, Eski Türkçe √-šur/-šür/-čur ekinin biçim birimsel değişkesi olmalıdır.

√-qış. Fiil türeten işlek olmayan yapım ekidir. A.Esenqulov, Eski Türkçe dönemi metinlerindeki √-qış morfeminin qıl- “kılmak, yapmak, etmek” anlamı taşıyan bağımsız sözcüğün indirgenerek eke dönüşmesi sonucunda meydana geldiğini ileri sürer.¹ Yazıtlar dilinde *joqqışdım* → *joq+qış (dım)* “yok ettim, imha ettim”: *Ol süg anta joq qışdım* BKd. 25 “O orduyu orada yok ettim”.

√-t/-it/-it. Eski Türk yazıtlarının dilinde eklendiği kelimelerin anlamını tam değiştirmeyen bir biçim olarak sık kullanılan söz konusu ekin, seyrek de olsa yeni kelime türetme görevini de üstlendiği görülmektedir: *basıtma-* → *bas+it(ma)* “bastırmamak, baskın yaptırmamak”: *Jelme qarayu edgüti uryıl basıtma timis* Ton1k. 10 “acele etme, nöbetçiyi iyi düzenleyin, baskın yaptırmama dedi” (Ayd. II, 110); *jorıt-* → *jor+it* “sefere çıkmak” KTg. 4 ~ Kzk. *žort-* → **žor+t*; *jarat-* → *jara+t* “yapmak, yaratmak” KTk. 13 ~ Kzk. *žarat-* → *žara+t*.

√-ir/-ir, -ar/-er, -ur/-ür, -r. Nadir kullanılan, işlek olmayan bir yapım ekidir. Daha ziyade eki kökünden ayrılamayan tarihî gövdeler bünyesinde görülür: *olur-* → **ol+ur-* “oturmak” KTd. 26 ~ Kzk. *otir-* → **o(l)t+ir*. Eski Türk yazıtları dilindeki √-ir/-ir, -ar/-er, -ur/-ür, -r eki, fiil köklerini gramatik açıdan değiştirerek onlara yeni anlam kazandırabilir: *sökür-* → *sök+ür* “çöktürmek”, KTd. 2 ~ Kzk. *šöger-* → *šök(g)+er*. Fiil türeten √-ir/-ir, -ar/-er, -ur/-ür, -r eki, Kazak dilindeki iki heceli eski kelimeler bünyesinde geçer: *žekir-* → **žek+ir* “azarlamak, paylamak”, *šaqir-* → **šaq+ir* “çağırarak”, *sekir-* → **sek+ir* “atlamak, zıplamak”, *tükir-* → **tük+ir* “tükürmek” vb. Ses taklidi kelimelerden yapılmış fiiller bünyesinde oldukça sık görülür: *baq+ir-* “bağırarak”, *qaq+ir-* “balgam çıkarmak”, *kek* → **kek+ir* “geğirmek” vb.

Türk dillerinin kelime türetme sistemi, eklerin her dilin fonetik özelliklerine göre değişik değişkeleri meydana getirmesine bağlı olarak birkaç biçim birimsel değişkeleri içerir.

¹ Esenqulov A. Köne Türki Jazba Eskertkişterindegi Qosımşalar (Eski Türk Yazıtlarındaki Ekler). – Almatı: Gılım, 1976.– s. 207.

§5. Türk Dillerindeki Çekim Ekleri

İsimlerin cümledeki görevleri, cümle ögeleri ile gramatik ilişkisini sağlayan sayı ve miktar, iyelik ve aitlik gibi gramatik anlamları çokluk, çekim, iyelik ve hâl kategorileri ile belirlenir. İsimlere çokluk eklerinin eklenmesi onların tekli ve çoklu gruplara ayrılmasına temel teşkil eder. Ayrıca çokluk biçimindeki isimler, çokluk anlamı ile birlikte topluluk, tahmin etme, oranlama anlamlarına da sahip olur. Çekim ekleri isimlerin tamamına eklenmez, leksik anlamına bağlı olarak sadece insanın mesleği, yeteneği, soyu, akrabalığı, cinsi, tahmini yaşı gibi özel bilgileri ile diğer özelliklerini bildiren kelimelere getirilir. İsimlere çekim eklerinin eklenmesi, özne ile yüklem cümle içerisinde birbiriyle sözdizimsel ilişkiye girmesinin ana yöntemidir.¹ Belirli bir eşyanın üç şahsın hangisine ait olduğu iyelik kategorisi ile belirtilir.²Hâl kategorisi, isimlerin cümle içerisinde diğer sözcüklerle kaynaşmasını, cümle ögesi niteliğindeki gramatik görevini sağlar.

Çokluk Kategorisi. Çokluk anlamı kazandıran ekler, çokluk kavramının anlam ve önemini insan zihninde yerleşmesine bağlı ortaya çıkan dilsel gelişmenin neticesi olup nesnenin sayısını ve onların özneye ilgisinin ortaklık veya özellik niteliğini belirtme, çokluk, topluluk, ortaklık özelliklerini gösterme görevi üstlenir.

Türk dillerindeki çokluk kategorisi genelde $\sqrt{-lar/-lär/-ler}$ eki ve bu eklerin fonetik değişimleri (*-dar/-där/-der, -tar/-tär/-ter, -nar/-när/-ner* vb.) ile kurulur. İnsan zihninin gelişmesi ile birlikte ortaya çıkan çokluk kavramını yansıtan esas ekin kökeni, yapısının oluşumu ve içeriğindeki çokluk anlamını veren özellikleriyle ilgili herkesçe desteklenen bir görüş mevcut değildir. $\sqrt{-lar/-lär/-ler}$ ekinin meydana gelişi ile gelişme seyri hakkında farklı fikirler belirtilmiştir. Fikirlerden biri $\sqrt{-lar/-lär/-ler}$ ekinin, çokluk anlamına sahip bağımsız bir sözcüğün eklenmesi sonucunda ortaya çıktığı yönündedir. Bu görüşe göre ekin etimolojik temelinde tahmin ifadeli "birkaç", "çok"

¹ Qazaq Grammatikası (Kazak Grameri). – Astana, 2002. – s. 458.

² Ahanov K. Grammatika Teoriyasının Negizderi (Dil Bilgisi Teorisi Esasları). – Almatı, 1996. – s. 150.

anlamları veren bağımsız bir kelime bulunmaktadır (T. Kovalskiy). Bir diğer fikre göre ise $\sqrt{-lar/-lär/-ler}$ eki, çokluk anlamındaki kök sözcüğe ek morfemin eklenmesi ile, yani şahıs zamiri *ol* ile $\sqrt{-ar}$ yapım ekinin kalıplaşması sonucunda meydana gelmiş olmalıdır (V. A. Bogorodskiy). Çokluk eki ile ilgili bir başka görüş de iki ek morfemin kaynaşması ile ortaya çıkmış birleşik bir yapım eki olduğu yönündedir. Bu görüşe göre söz konusu ek, isimden fiil türetip eylemin tekrarlanmasını ifade eden $\sqrt{-la}$ yapım eki ile $\sqrt{-r}$ gelecek zaman isim-fiil ekinin kaynaşması ile yapıp iç semantik değişme sonucunda çokluk anlamı kazanan birleşik ektir (N.A. Baskakov).¹ Türk dillerindeki çokluk kategorisinin esas $\sqrt{-lar}$, *-ler* eklerinin kökeni ile gelişme seyri, ana biçimleri hakkındaki görüşler ve tezler B.A. Serebrennikov'un,² A.M. Şçerbak'ın,³ A.N. Kononov'un⁴ vb. araştırmacıların çalışmalarında verilmiştir.

Türkolog dil bilimcilerin görüşlerine göre Türk dillerinde $\sqrt{-lar/-ler}$ ekinden başka da çokluk, ortaklık, topluluk anlamı veren birkaç ek bulunmuştur: "Topluluk ve çokluk anlamı, *-lar/-lär* ekinden başka, çoktan işlekliliğini kaybeden ve ancak bazı kelime ve biçimlerin bünyesinde korunan kimi eklerle de verilmiştir".⁵ Çağdaş Türk dilleri kaynaklarında arkaik çokluk kategorisinin toplama, gruplaştırma, ortaklık anlamlarının sadece izleri korunmuştur: "Türk dillerinde

¹ bk.: Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Morfologiya (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri. Morfoloji). – Moskva: Nauka, 1988; Tomanov M. Qazaq Tiliniñ Tarihiy Grammatıkası (Kazak Dilinin Tarihi Grameri). – Almatı, 1988.

² Serebrennikov B.A. O Nekotorih Çastnih Detalyah Protsessa Obrazovaniya Affiksa Mnojestvennogo Çsila *-lar* v Tyurkskih Yazıkah (Türk Dillerinde *-lar* Çokluk Ekinin Oluşma Süreci ile İlgili Bazı Ayrıntılar). – Sovyetskaya Tyurkologiya. – 1970. – № 1.

³ Şçerbak A. M. Oçerki po Sravnitelnoy Morfologii Tyurkskih Yazıkov (Türk Dilleri Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler). – Leningrad, 1977.

⁴ Kononov A.N. Pokazateli Sobiratelnosti-Mnojestvennosti v Tyurkskih Yazıkah (Türk Dillerinde Topluluk ve Çokluk Göstergeleri). – Leningrad, 1969.

⁵ Kononov A.N. Grammatika Yazıkı Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov (VII-IX bb.) (Runik Harfli Türk Yazıtları Dilinin Grameri (VII-IX yy.)). – Leningrad: Nauka, 1980. – s. 145.

topluluk çokluk biçiminin sadece izleri korunmuştur. Çok eskilerde bu biçimlerin etkili olduğu anlaşılmaktadır".¹ $\sqrt{*}$ -z, *-s, *-q(-k), *-t, *-ç, *-ş, *-l, *-m, *-n, *-r biçimlerinin Ana Türkçe döneminde sık kullanılan ve topluluk anlamı veren ana çokluk kategorisi biçimleri olduğu belirtilir.² Arkaik $\sqrt{*}$ -z, *-s, *-q(-k), *-t, *-ç, *-ş, *-l, *-m, *-n, *-r biçimleri, dil yapısındaki fono-semantik, fono-morfolojik olaylarla, çağdaş Türk dillerindeki yapım ekleriyle bağlantılı olan ve gramatik anlamları net ayırt edilemeyen eski biçimlerdir. Bu nedenle sıralanan eklerin kökeni, gelişme seyri hakkında herkesçe desteklenen fikir henüz tam oluşmamıştır. Biçimlerin çoğu ana köklere (ölü köklere) eklenmiş olduğundan gövdenin bünyesinde kökle kaynaşmış bir şekilde bulunmaktadır. Eklerin bazıları da birleşik ek morfemlerin bünyesinde muhafaza edilmiştir. Çokluk kategorisinin bağımsız eki derecesini korumuş olanlarının sayısı çok azdır.

Türk dilleri genelindeki çokluk kategorisi biçimleri kalıntılarının boy ve kabile adlarında korunma ihtimali vardır. Örneğin, $\sqrt{*}$ -z biçimini *az* → *a+*z "Az", *oyiz//oyiz* → *oy(u)//*oy(i)+*z "Oğuz", *qırqaz//qırqaz* → *qırq+*(i)z//*(a)z* "Kırkız//Kırgız" adları bünyesinde görmek mümkündür. $\sqrt{*}$ -n biçiminin *yun*, *üjsin*, *najman*, *aryin*, *alban* vb. boy ve kavim adlarında bulunma ihtimali yüksektir; $\sqrt{*}$ -t ekinin izlerini *qoñirat*, *kerejt* vb. Kazak boy adlarında görmek mümkündür.

Türk dillerinde çokluk, topluluk ifadesi veren $\sqrt{*}$ -z ≈ M*-s ≈ $\sqrt{*}$ -ş biçimleri, iyelik ekinin üçüncü şahsı bünyesinde *-si > Alt., Tuv., Hak., Şor., Çul. $\sqrt{*}$ -zi ~ Yak. $\sqrt{*}$ -ta ~ Çuv. $\sqrt{*}$ -ş, -še, -äşe, -eşe; $\sqrt{*}$ -z biçimi, şahıs zamirinin çoğul birinci şahsında (*biz* < *bi+z* ≈ *pis* < *pi+s*), çoğul birinci şahıs iyelik ekinde (*-biz* < *bi+z* ≈ *-miz* < *mi+z* ≈ *-piz* < *pi+z*), ikinci şahsın tekil ve çoğulunda (*siz* < *si+z*, *sij* < *si+η*), birinci ve ikinci şahısların bünyesinde (*-miz* < *m+iz*, *-η* (-n, -γ) *üz*) < *-η* (-n, -γ)+*üz*), çoğul ikinci

¹ Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Morfologiya (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri. Morfoloji). – Moskva: Nauka, 1988. – s. 10.

² bk.: Kononov A.N. Pokazateli Sobiratelnosti-Mnojestvennosti v Tyurkskih Yazıkah (Türk Dillerinde Topluluk ve Çokluk Göstergeleri). – Leningrad, 1969; Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Morfologiya (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri. Morfoloji). – Moskva: Nauka, 1988. – s. 10.

şahsın bünyesinde (-*sin*(-*n*)+*iz*) görülür. Türk dil biliminde Eski Türk dilinde çok kullanılan *bodun* “millet, halk”, *oylan* “oğlan (nesil)”, *eren* “erler, kahraman savaşçılar” sözcüklerinin bünyesindeki son ünsüz *n* sesinin çokluk anlamı veren $\sqrt{*}$ -*n* eki olduğunu ileri süren görüşlerin bulunduğu malumdur.

Türk dillerindeki arkaik çokluk kategorisinin kalıntı biçimlerinin durumunu açıklamak biçimlerin ancak genel Altay dili düzeyinde ele alınması ile mümkün olabilecektir. Örneğin, çokluk kategorisinin arkaik $\sqrt{-}$ *s biçimi, Mançu dilinde $\sqrt{-}$ *sal*-*säl*-*se*, *-sol*-*su* biçimlerinin bünyesinde (*sakda*+*sa* “ihtiyar insanlar, yaşlılar”, *agu*+*sal*+*agu*+*se* “ağabeyler, büyük kardeşler”, *gege*+*se* “ablalar”, *aga*+*su* “köleler”, *şoqomo*+*so* “fakirler” vb.) korunurken, Moğol, Kalmuk dillerinde bağımsız ek olarak kök kelimelere doğrudan eklenir (Kal. *xulgānā*+*s* “sıçanlar”, Moğ. *udu*+*s* “büyük baş hayvanlar, Tibet öküzleri”, *noqa*+*s* “köpekler”). Tunguz dillerine giren Nanay dilinde $\sqrt{-}$ *sal*-*sel* ekinin bünyesinde muhafaza edilmiştir (*kä+*sal* “hanlar”). $\sqrt{-}$ *sal*-*sel* birleşik yapım ekinin bünyesinde çokluk anlamı veren $\sqrt{*}$ -*l* biçiminin de korunması mümkündür. Altayist bilim adamları $\sqrt{-}$ *sal*-*sel* ekinin topluluk ifadesi olan “tümü, birlikte” anlamlarını bulduğunu belirtirler.¹

Eski Türk yazıtları dilinde çokluk kategorisinin $\sqrt{-}$ *lar*, *-ler*: *begler* “beyler”, *kunçujlar* “kadınlar (hanımlar)”, *atlar* “atlar” ve $\sqrt{-}$ *t*: *tarqant* “tarkanlar”, *şadapī*+*t* “akraba vezirler” ekleri kullanılmıştır. Genel Altay diline özgü eski $\sqrt{*}$ -*t* biçimin çokluk anlamda kullanılmasına çok nadir rastlanır. M. Tomanov, Orta Türkçe dönemine ait “Babür-nâme” eserinde, çağdaş Yakut dilindeki çokluk anlamı taşıyan $\sqrt{-}$ *t* ve $\sqrt{-}$ *lar* eklerinin kelimenin köküne birlikte eklendiğini gösteren örneklerin bulunduğunu ileri sürerek: “Türk dillerinde *-t* biçimi, Orta Türkçe döneminin sonlarında çokluk anlamını kaybetmiştir” sonucuna varır.²

¹ Ramstedt G. Vvedeniye v Altayskoye Yazıkoznanye: Morfologiya (Altay Dil Bilimine Giriş: Morfoloji). – Moskva, 1957. – s. 60.

² Tomanov M. Qazaq Tiliniñ Tarihiy Grammatikası (Kazak Dilinin Tarihi Grameri). – Almatı, 1988. – s. 138.

Kazak dilinde ses uyumunun gelişmesine bağlı olarak çokluk eklerinin altı çeşidi kullanılır: $\sqrt{-lar, -ler, -dar, -der, -tar, -ter}$. Eklendiği kelimelere çokluk anlamı kazandıran çokluk ekleri, Kazak dilinde asıl görevinin yanında başka kavramsal anlamlar da verir: aynı türden şeylerin bütününe işaret eder (*mektep+ter* “okullar”, *üj+ler* “evler”); sıfat ve sıfat-fiilleri isimleştirir (*žaqsı+lar* “iyiler”, *oqıyan+dar* “okumuş-lar”); sayı sıfatına, zaman zarfına eklenerek tahmin etmeyi, oranlamayı bildirir (*žasi otiz+darda* “yaşı otuzlarda”, *Sayat üš+terde* “Saat üç gibi”, *biltir+larda* “geçen seneleri”); bir şeyin genele ortak olduğunu, sahiplenilen insan sayısının çok olduğunu bildirir (*qız+darıñ* “kızların”, *äke+leriñ* “babaların”). Çokluk ekleri, aynı cümle öğelerinin sadece sonuncusuna eklenir.¹ Eski Türkçe $\sqrt{-lar, -ler}$ eki, Kazak dilinde ünlü ve bazı akıcı ünsüzlerden sonra kullanılır.

Türk dilleri çokluk kategorisinin en çok kullanılan eki olan $\sqrt{-lar, -ler}$ ekinin fonetik çeşitlerinin paradigmatik kapsamı çok geniştir: $\sqrt{-lar, -ler, -lär, -lor, -lör, -lir, -lir, -nar, -när, -ner, -nor, -nör, -nur, -nir, -dar, -der, -där, -dor, -dör, -dir, -dir, -tar, -ter, -tär, -tor, -tör, -tir, -tir, -zar, -zer, -zär, -sar, -ser, -sär, -rar, -rer, -rär}$. Türk dillerindeki çokluk kategorisi eklerinin biçimsel değişimleri genelde benzeşme olaylarına bağlı meydana gelir: “İki t’li fiil biçimlerinin *td- < -tt-* değişimine olan güçlü etkisi, *-lar* ekinin bazı Türk dillerinde *t* ve *d* ile başlayan biçimlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Benzeşme süresi bununla bitmemiş, yukarıda da belirtildiği gibi kök veya gövdenin son sesine göre ekin *n, z, s, r*, sıfır sesle başlayan çeşitleri meydana gelmiştir.”²

Türk dillerinde çokluk anlamlı $\sqrt{-lar, -ler, -lär, -lor, -lör, -lir, -lir, -nar, -när, -ner, -nor, -nör, -nur, -nir, -dar, -der, -där, -dor, -dör, -dir, -dir, -tar, -ter, -tär, -tor, -tör, -tir, -tir, -zar, -zer, -zär, -sar, -ser, -sär, -rar, -rer, -rär}$ vb. ek morfepleri bünyesindeki ünsüzlerin indirgenip belirsiz hâle gelmesi, düşmesi esasında veya birleşik yapım eklerinin tekrar ayrılması sonucunda ortaya çıkan $\sqrt{-le, -la, -lä, -lo, -lö, -li, -li, -to, -tö, -ta, -te,$

¹ Qazaq Tili (Kazak Dili). Entsiklopediya. – Almatı: IDK-TIPO, 1998. – s. 184.

² Svravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Morfologiya (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri. Morfoloji). – Moskva: Nauka, 1988. – s. 21-22.

-tä, -za, -ze, -zä, -zo, -zö, -a, -ä, -ar, -är, -er vb. değişikeleri da kullanılır.¹ Çuvaş dilindeki çokluk eki $\sqrt{-sem}$ biçiminde olup yapı bakımından diğer Türk dillerinden farklıdır. G. Ramstedt, Türk dillerindeki $\sqrt{-lar}$, $\sqrt{-ler}$ ekini Moğol dilindeki çokluk anlamı veren $\sqrt{-nar}$ biçimi ile ilişkilendirir. Ona göre ek, Moğol, Yakut dillerindeki anlamlı ve bağımsız bir kelime olan *nar, naar* "birlikte" sözcüğü ile köktestir. Araştırmacı, ayrıca $\sqrt{*}-l$ unsurunun birliktelik anlamı veren bağımsız durumuna da işaret eder.² Türk dillerinde çokluk kategorisi, hem özel ek morfolojiler aracılığı ile hem de semantik açıdan ikilik, çokluk ve topluluk anlamı taşıyan bağımsız sözcükler yardımı ile oluşturulur. Çokluk ve topluluk anlamı veren kavramlar, bazı isimler ile zamirlerde, sayı sıfatlarında yansıma alanı bulmuştur. İçerik bakımından çokluk anlam taşıyan leksik-semantik biçimler: tek sözcük (*biz, šaš* "saç", *qar* "kar", *on*), ikilemeler (*bala-šaya* "çoluk çocuk, çocuklar", *qiz-qırqin* "kızlar, genç kadınlar", *šal-šawqan* "ihtiyar adamlar, yaşlılar" vb.), yinelemeler (*otar-otar* "sürü sürü", *üjir-üjir* "sürü sürü at, yıldı", *qušaq-qušaq* "kucak kucak" vb.), birleşik kelimeler (*žüz elüw miñ* "yüz elli bin" vb.), deyimleşmiş kelime grupları (*tajli tajayimen keldi* "çoluk çocuk, genç yaşlı, yediden yetmiş herkes geldi") ve benzeri farklı yapılarından oluşmuştur.

İyelik Kategorisi. Eşyalar arasındaki iyelik, aitlik durumunu bildirir. Türk dillerindeki iyelik durumu, üç çeşit yöntemle yapılır: 1) İyelik eklerinin eklenmesine dayanan morfolojik yöntem; 2) Şahıs zamirleri ile *kentü*, öz dönüşlülük zamirlerinin kullanılmasına ve ilgi durumu ekleri ile iyelik eklerinin eklenmesine dayanan morfolojik-sentaktik yöntem; 3) Şahıs zamirlerinin birine ilgi durumu eklerinin eklenmesi ile yapılan sentaktik yöntem.³ Türk dillerindeki iyelik anlamı veren

¹ bk.: Sravnitelno-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Morfoloģiya (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri. Morfoloji). – Moskva: Nauka, 1988. – s. 18-22.

² Ramstedt G. Vvedeniye v Altayskoye Yazıkoznanye: Morfoloģiya (Altay Dil Bilimine Giriş: Morfoloji). – Moskva, 1957. – s. 46-48.

³ Kononov A.N. Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov (VII-IX yy.) (Runik Harfli Türk Yazıtları Dilinin Grameri (VII-IX yy.)). – Leningrad: Nauka, 1980. – s. 147-148.

esas morfolojik ve gramatik gösterge, iyelik ekleridir. Türk dillerinde isimlere ve isimleşmiş diğer kelime türlerine özgü olan iyelik kategorisi, ses uyumuna göre oluşan birkaç değişiklikten oluşur.

I. şahıs, tekil: *-m, -im, -um, -üm, -m, -im, -im;*

I. şahıs, çoğul: *-miz, -miz, -imiz, -imiz;*

II. şahıs, tekil: *-ñ, -iñ, -iñ, -uñ, -üñ, -uñ, -üñ, -iñ, -iñ;*

II. şahıs, çoğul: *-ñiz, -iñiz, -iñiz;*

III. şahıs, tekil: *-i, -i, -si, -si;*

III. şahıs, çoğul: *-i, -i, -si, -si.*

Tekil birinci şahıs: *ini-jigünim* → *ini-jigün+im* "kardeş ve yeğenim", *beglerim* → *begler+im* "beylerim", *budunim* → *budun+im* "milletim", *oylanim* → *oylan+im* "oğullarım" KTk. 11, 12; *basim* → *bas+im* "başım" IB. 10; *ayilam* → *ayil(a)+m* "avlum"; *jilqim* → *jilqä+m* "yilkım, atım" Suci 5; *inim* → *ini+m* "küçük erkek kardeşim", *qizim* → *qiz+im* "kızım", *urum* → *uru+m* "oğlum (neslim)" Suci 6; *ögüm* → *ög+üm* "an-nem" KTD. 11; *siñilim* → *siñili+m* "küçük kız kardeşim", *qunçujum* → *qunçuj+um* "prenseseim" KTD. 20 vb. Çoğul birinci şahıs: *jayimiz* → *jay+imiz* "düşmanımız" Ton1g. 1. İkinci şahıs iyelik eki: *qayaninñ* → *qayan+iñ* "kağanın" Ton1b. 2; *ilin* → *il+iñ* "ilin, yurdun" KTD. 23; *bunuy* → *bun+uñ* "kederin" KTg. 8. Üçüncü şahıs iyelik eki: *inisi* → *ini+si* "erkek kardeşi" KTD. 5; *oyli* → *oy(u)l+i* "oğlu" KTD. 5; *eçüsi* → *eçü+si* "ağabeyi" KTD. 5; *qanñi* → *qan+i* "babası" KTD. 5; *bujruqñi* → *bujruq+i* "danışmanı, veziri" KTD. 5; *begleri* → *begler+i* "beyleri", *buduni* → *budun+i* "milleti" KTD. 6.

Kazak dilinde iyelik kategorisi ile sahiplenilen şahıs ile sahiplenilen nesne birlikte gösterilir. Sahiplenen, tekil ve çoğul biçimindeki şahıs zamirlerinin üçünden biri ile bağlantılı olur. Ancak iyelik kategorisi, her zaman sahiplenilen şahıs ile sahiplenilen nesneyi bildirmekle kalmayıp bir eşyanın başka da değişik eşyalara çeşitli bağlantısı ve ilişkisi olduğunu da bildirir".¹ Kazak dilinde iyelik kategorisi, morfolojik veya sentetik; sentaktik veya analitik; karışık veya morfolojik ve sentaktik yöntemlerin kendi içerisinde karışması gibi üç çeşit yöntemle yapılır.

¹ Qazaq Tili (Kazak Dili). Entsiklopediya. – Almatı: IDK-TIPO, 1998. – s. 386.

Çekim Kategorisi. İsimler, çekimlenme ile gramatik açıdan değişme uğrar. İsim sözcüğün çekimlenmesi, üç şahsın her birinin kendine özgü çekim ekini alması ile gerçekleşir ve böylece nesnenin özneyle olan ilişkisi netleşir, cümle öğelerinin sentaktik ilişkisi sağlanır.¹ VI-IX. yüzyıllara ait Türk yadigârları olan Orhun, Yenisey, Talas yazıtları dilinde isimler, şahıs zamirlerinin yardımı ile çekimlenmiştir: *jılanmen* "yılanım" IB. 8; *barsmen* "parsım" IB. 10; *oyli men* "oğluyum (nesliyim)" Ye. 47; *jol tenri men* "Yol Tanrısıyım" IB. 2; *qara quş men* "kara kuşum"; *buçra men* "buğrayım" IB. 20. Bu durum, Eski Türk dilinde çekimlenmenin bağımsız gramatik kategori olarak tam gelişmediğini gösterir. Şahısla ilgili olarak üç çeşit ekle verilen şahıs kategorisi ile isimler, isimleşmiş diğer kelime türleri ve fiiller çekimlenir. Türk dillerindeki çekim ekleri aşağıda gösterildiği gibi birkaç fonetik değişikeden oluşur:

I. şahıs, tekil: *-men, -ben, -mîn, -min, -bin, -bîn, -pin, -pîn;*

I. şahıs, çoğul: *-miz, -miz, -biz, -biz, -piz, -piz;*

II. şahıs, tekil: *-sen -sîñ, - siñ,- siz, -siz;*

II. şahıs, çoğul: *-siz , -sîñdar, -siñder, -sizdar, -sizder;*

III. şahıs, tekil: Ø.

III. şahıs, çoğul: Ø, bazı dillerde çokluk eki eklenir.

Fiillerin çekimlenmesi, onların zaman kategorisinde değişmesine uygun olarak kullanılır. Tekil birinci şahıs: Kzk., Bşk., TT., Tuv. *aldim* "aldım"; ikinci şahıs: Kzk., Bşk., Tuv. *aldin*, TT. *aldin* "aldın"; üçüncü şahıs: Kzk., Bşk., TT., Tuv. *aldi* "aldı". Çoğul birinci şahıs: Kzk., Bşk. *aldiq*, TT. *aldik*, Tuv. *aldimüs* "aldık"; ikinci şahıs: Kzk. *aldinçdar/aldinçdar*, Bşk. *aldiyiz*, Tuv. *aldinçar*, TT., *aldiniz* "aldınız"; üçüncü şahıs: Kzk. *aldi*, Bşk., TT., Tuv. *aldilar* "aldılar". Fiillerin geniş zamanda çekimlenme biçimi diğer Türk dillerine nazaran Çuvaş dilinde biraz farklı gelişmiştir. Tekil birinci şahıs: Çuv. *wularäm* "okurum", *sirtäm* "yazarım"; ikinci şahıs: Çuv. *wularän* "okursun", *sirtän* "yazarsın", üçüncü şahıs: Çuv. *wularä* "okur", *sircü/sirtä* "yazar". Çokluk birinci şahıs: Çuv. *wularämär* "okuruz", *sirtämär* "yazarız"; ikinci şahıs: Çuv.

¹ Qazaq Grammatikası (Kazak Grameri). – Astana: Astana полиграфия, 2002. – s. 448.

wularär “okursunuz”, sirtär “yazarsınız”, üçüncü şahıs: Çuv. wularäs “okurlar”, sircäs/sirtäs “yazarlar”.

Hâl ekleri. Cümledeki sözcükler, hâl eklerinin yardımı ile birbiriyle bağlantıya geçip kaynaşır.¹ Hâl ekleri, kelimeleri birbirine bağlayan, anlamı ile görevi farklı farklı morfolojik biçimlerdir. Eski Türk yazıtları dilindeki hâl eklerinin sayısı ile ilgili değişik fikirler ortaya atılmıştır: A.N. Kononov, yalın, belirtme, yönelme-mekân, mekân-çıkma, çıkma, vasıta, ilgi, yön, mekân-yön, yönelme, yönelme-sınırlama olmak üzere 11 hâl kategorisini gösterirken² G. Aydarov, yalın, ilgi, yönelme, belirtme, bulunma, çıkma ve vasıta şeklinde 7 çeşide ayırır.³ Orhun, Yenisey, Talas yazıtları dilindeki hâllerin soruları, hâl eki almış kelimelerin anlamları, cümlede üstlendiği görevleri, VI-IX. yüzyıllarda konuşulan Türk dilindeki hâl kategorisinin 7 grupta toplanabileceğini göstermektedir. Orhun, Yenisey, Talas abideleri dilinde hâl eklerinin gizlenip sıfır biçiminde bulunmasına da, anlamlı bağımsız sözcüklerin hâl eki görevini üstlenmesine de rastlanır. Ayrıca, çok az ekin yapı bakımından bir hâl kategorisine uygun olurken anlam bakımından başka bir hâl kategorisine uyduğu da görülür. Örneğin, *v*-da eki yapı itibarıyla bulunma ekine benzemesine rağmen anlam bakımından yönelme ekinin verdiği anlama denk gelebilir: *ïyaçda* → *ïyaç+da* “ağaca”: *Quzyuniy ïyaçda bamış qatïyli ba edgüti ba tip* IB. 14 “Kuzgunu ağaca bağlamış, sıkı bağla! İyi bağla diye” (Ayd. III, 160). Yazıtlar dilinin hâl ekleri düzeni, çağdaş Türk dillerinde genel olarak korunmuş olmakla birlikte hâl kategorisinin her dilde farklı incelenmesinden dolayı sayı bakımından farklılık gösterir. Türk dillerinde kullanılan esas hâl ekleri şunlardır: Yalın hâli: Ø; İlgi hâli: *-iñ, -iñ, -niñ, -niñ, -uñ, -üñ, -nuñ, -nüñ; -niñ, -niñ, -diñ, -diñ, -tiñ, -tiñ*; Yönelme hâli: *-qal-ke, -yarul-gerü, -ru, -rü, -ra, -re, -a, -e, -ja, -je, -ya, -ge, -qa, -ke,*

¹ Qazaq Grammatikası (Kazak Grameri). – Astana: Astana полиграфия, 2002. – s. 456.

² Kononov A.N. Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov (VII-IX vv.) (Runik Harfli Türk Yazıtları Dilinin Grameri (VII-IX yy.). – Leningrad: Nauka, 1980. – s. 149.

³ Aydarov Ğ. Tonikuk Eskertkişteriniñ (VIII ğasır) Tili (Tonyukuk Yazıtı (VIII. yüzyıl) Dili). – Almatı: Qazaqstan, 2000. – s. 59, 62.

-a, -e, -yarıl/-geri, -qarıl/-keri; Belirtme hâli: -ni, -ni, -i, -i, -iy, -ig, -uy, -üg, -in, -in, -un, -ün, -n, -di, -di, -ti, -ti, -ni, -ni; Bulunma hâli: -ta, -te, -da, -de, -da, -de, -ta, -te; Çıkma hâli: -tan, -ten, -dan, -den, -tin, -tin, -nan, -nen, -dan, -den, -tan, -ten; Vasıta hâli: -in, -in, -n, -men, -ben, -pen.

Ne Eski Türkçede, ne de diğer Türk dillerinde yalın hâlin özel bir eki vardır. Ancak yalın hâlin kendine özgü isim anlamı veren gramatik anlamı eksiz olmadan da belirir ve yalın hâlde bulunan kelime, cümlede sentaktik görev üstlenir. Bu nedenle yalın hâldeki kelimeyi “hâl eklerinin başına koymak çok önemlidir, zira kelime nesnenin kim veya ne olduğunu bildiren sözcük ile şahıs bakımından uyumlu hâlde gelip konu ve düzen ilişkisinde bulunarak cümle kurar”.¹ Yazıtlar dilinde: *il/el* “il, yurt”: *İl jeme il bolti* Ton2d. 6 “İl yine il oldu”; *er* “er”: *Beg er jontınaru barmış* IB. 5 “Bey, erin atına doğru gitmiş”; *oylan* “oğul, erkek çocuk”: *Oylan kekük tezkin bolti* IB. 23 “Yavru guguk tuzağa düştü”; *qulun* “kulun”: *Teglük qulun irkek jonda emig tilejür* IB. 24 “Nazlı kulun, erkek atı emmek ister” (Ayd. III).

İlgi hâli ekinin asıl anlamı aitlik, iyelik bildirmektir. İlgi hâli ekleri, iyelik kategorisiyle sıkı bağlantı içerisinde oluşan gramatik birimlerdir ve iyelik ekli sözcük ile birlikte kullanılıp hâl kategorisinin gramatik bakımdan tamamlanmasını sağlar. Eski Türk yazıtları dilinde ilgi hâli $\sqrt{-i\eta}$, *-i\eta*, *-ni\eta*, *-ni\eta*, *-u\eta*, *-ü\eta*, *-nu\eta*, *-nü\eta* ekleri ile verilir: *adiyi\eta* → *adiy+i\eta* “ayının”, *tonuzin* → *tonuz+i\eta* “domuzun”: *Adiyi\eta qarni jarılmış tonuzin aziyi sinmiş tir* IB. 6 “Ayının karnı patlamış, domuzun bacağı kırılmış der” (Ayd. III, 159); *ögüzig* → *ögüz+ig* “öküzün”: *Bir qari ögüzig bilin biçe jimiş* IB. 37 “Yaşlı bir öküzü bir karınca belini biçerek yemiş” (Ayd. III, 164); *çöllig* → *çöl(l)+ig* “çölünün” KTd. 4 (Ayd. I, 172). Orhun, Yenisey, Talas yazıtları dilinde ilgi hâli ekinin gizlendiğine de sık rastlanır: *Kögmen joli* “Kögmen’in yolu” Ton1d. 6; *tabyaç qayani* “Tabgaç’ın kağanı” Ton1d. 2; *on oq qayani* “On Ok’un kağanı” Ton1d. 2. Eski Türkçedeki $\sqrt{-i\eta}$, *-i\eta*, *-ni\eta*, *-ni\eta*, *-u\eta*, *-ü\eta*, *-nu\eta*, *-nü\eta* morfeminin fonetik, gramatik özelliklere bağlı olarak çağdaş Türk dillerinde birkaç fonetik değişkesi oluşmuştur: $\sqrt{-i\eta}$, *-i\eta*, *-ni\eta*,

¹ Qazaq Grammatikası (Kazak Grameri). – Astana: Astana Poligrafiya, 2002. – s. 456.

-niŋ, -uŋ, -üŋ, -nuŋ, -nüŋ, -diŋ, -diŋ, -duŋ, -düŋ, -dun, -dün, -don, -dzon, -din, -tiŋ, -tiŋ vb. Türk dillerindeki ilgi hâlinin yapısal gelişme yönü, henüz tam açıklanamayan sorunlar arasında yer alır. Türkolog dil bilimcilerin bir kısmı ilgi hâlinin ilk eki olarak √-CVC çeşidini kabul ederken diğer kısmı √-VC çeşidini ana biçim saymaktadır.

Yönelme hâli eki, eylem ve hareketin kime, neye ve nereye yöneldiğini bildirir, ayrıca cümlede eylem ve hareketin zamanı ile miktarını, amacını gösterir. VI-IX. yüzyıllara ait Türk kaynaklarının dilindeki yönelme hâli eki, √-V türündeki √-a, -e; √-CV türündeki √-qa, -ke, √-ru, -rü, -ra, -re, √-ja, -je ve √-CVCV türündeki √-γaru, -gerü, -erü ekleri ile yapılmıştır: *abqa* → *ab+qa* "ava": *Er abqa barmış* IB. 12 "Er, ava gitmiş" (Ayd. III, 160); *ajqa* → *aj+qa* "aya": *Jılqa tegmişig jiditmajin ajqa tegmişig artatmajin* IB. 59 "Yıla yetişenlerini değiştirmedim, aya yetişenlerini bozmadım, yıkmadım" (Ayd. III, 168); *qanqa* → *qan+qa* "hana": *Oğulanım erde imirim ança bol qanqa atap qabiylan* Suci 9 "Oğullarım kahramanlık yapılacağında üstadım gibi ol, hana boyun eğ, güçlen"; *taşqa* → *taş+qa* "dışarıya" *Jaşi taşqa jaratidim tolqu taşqa toqitim* Tar. 3 "Ağır (büyük) taşa yazdırdım"; *toyisîqa* → *toyisîq+a* "doğuya", *batisîqa* → *batisîq+a* "batıya": *Küm suruyim kün toyisîqa batisîqa* Suci 4 "Benim şanı ile iktidarım doğu ile batıya kadar"; *boqarsîqa* → *boqarsîq+a*: "arabaya": *Eki öküzüg bir boqarsîqa kölmüş, qamsaju umatın turur tir* IB. 25. "İki öküzü bir arabaya koştı, onların yürüyecek hâlleri yok der"; *kölke* → *köl+ke* "göle": *Uzun tonliy küzünjüsin kölke işyinmiş* IB. 22 "Uzun elbiseli /kadın/ aynasını göle atmış"; *süke* → *sü+ke* "savaşa": *Qan süke barmış şançmiş* "Kanlı savaşa çıktı, (düşmanını) sançtı"; *qoyu quşqa* → *quş+qa* "kuğu kuşa": *Er qoyu quşqa soquşmiş* IB. 35 "Er, kuğu kuşuna rastlamış" (Ayd. III, 159); *ebiŋerü* → *ebi+ŋerü* "evine": *Ebiŋerü kelmiş* IB. 5 "Evine doğru gelmiş" (Ayd. III, 159); *ordusîŋaru* → *ordusî+ŋaru* "sarayına": *Özi süsi ögire sebinü ordisîŋaru kelir tir* IB. 34 "Kendisi, askeri sevine sevine sarayına gelir der" (Ayd. III, 164).

Yükleme hâli eki eklenen sözcükler cümle içerisinde geçişli fiille sentaktik bağlantıya geçip belirtili nesne görevi üstlenir. Türk dillerinde yükleme hâli ekinin gizli olmasına sık rastlanır. Yazıtlar dilindeki yükleme hâli genel olarak √-in, -in, -n, √-i, -i ve √-iŋ, -ig, -uy, -üŋ

ekleri ile yapılır: *az jayızın* → *az jayız+in* "Az yağızını": Kültegin *az jayızın binip oplaju tegip* KTK. 5 "Kül Tigin Az yağızına binip hücum edip"; *atıy* → *at+iy* "atı": *En ilki Tadiqin Çorın boz atıy binip tegdi* KTD. 32 "İlk önce Tadikan Çor'un boz atına binip hücum etti" Ayd. III, 65; *jeginimin* → *jeginim+in* "yeğenimi", *atimin* → *atim+in* "torunumu": *Jeginimin atimin körtim emti öltim...* Suci 8 "Yeğenimi, torunumu gördüm, öldüm" (Ayd. III, 183); *oyulimin* → *oyulim+in* "oğlumu", *qizimin* → *qizim+in* "kızımı": *Ebledim oyulimin qizimin qalınsız bertim* Suci 7 "Oğullarımı evlendirdim. Kızımı başlıksız verdim" (Ayd. III, 183).

Bulunma hâli. Yazıtlar dilinde: *talujda* → *taluj+da* "denizde": *talujda jatıpan tapladuqimin tutarmen* IB. 3 "Denizde yatıp her şeyi tutarım" (Ayd. III, 159); *tayda* → *tay+da* "dağda", *tenride* → *tenri+de* "Tanrı'da": *Er abqa barmış tayda qamlamış tenride erklig tir* IB. 12 "Er ava çıktı. Dağda yıkıldı. Takdir Tanrı'da der" (Ayd. III, 160); *jilta* → *jil+ta* "yolda": *Tenri qutinta uçunc ijilta qop esen tükel körüşmüş* IB. 15 "Tanrı'nın bereketi ile üçüncü yılda sağ salim birbiriyle görüşmüş" (Ayd. III, 161); *ijolta* "yolda": *Jolta atı armış* IB. 35 "Yolda atı yoruldu" (Ayd. III); *ijirde* "yerde": *Özlük at ön ijirde arıp, önüp turu qalmış* IB. 17 "Kendi atı ilk yerde yorulup yürüyemeyip kalakaldı" (Ayd. III, 161); *Bolçuda* "Bolçu'da": *Bolçuda otça borça kelti* KTD. 37 "Bolçu'da ateş gibi, fırtına gibi geldi" (Ayd. I, 179); *Toylada* "Toğla'da": *İnigek kölke Toylada Oyuz kelti* Ton1g. 8 "İnek Toğla'da Oğuz geldi" (Ayd. II, 106); *on jaşda* "on yaşta": *On jaşda Umay teg ögüm qatun qatuña inim Kültegin: er at bolti* KTD. 31 "On yaşta, annem Umay gibi hatunun bahtına küçük kardeşim Kül Tigin er adını aldı" (Ayd. I, 177).

Çıkma hâli, eylemin, hareketin neden, nereden başladığını, eylem sahibinin ana nesneden uzaklaştığını gösterir. Bazen eylemin nedenini, hareketin yerini de bildirir. Orhun, Yenisey, Talas abideleri dilinde çıkma hâli, esasen $\sqrt{-dan, -den, -tan, -ten, -tin, -tın}$ ekleri ile kurulur: *beridenjen* → *beri+den(jen)* "güneyden": *Tabyaç beridenjen teg!* Ton1g. 4 "Tabgaç, güneyden hücum edin"; *önndenjen* → *ön+den(jen)* "doğudan": *Qitan önndenjen teg!* Ton1g. 4 "Kıtan, doğudan hücum edin"; *Sabi enteg önnden qayanyaru: sü jorilam temis* Ton1k. 5 "Sözü şöyle: karşısından kağana doğru ordu gönderelim dedi" (Ayd. II, 109). Bazen aynı

anlam kazandıran bir ekin fonetik değişkelerinin üst üste eklendiğine de rastlanır: *oyuzdantan* → *oyuz+dan+tan* “Oğuz’dan”: *Ança olurur erikli oyuzdantan körüg kelti* Ton1g. 1 “Öyle otururken Oğuz’dan elçi geldi” (Ayd. II, 105); *taşdintan* → *taş+din+tan* “dışarıdan”: *Ani içig ir-medim taşdintan üç qarluq üç üduq tatar...* MÇ. 28 “Onu içeriye sokmadım, dışarıdan üç Karluk, üç kutsal Tatar...” (Ayd. III, 139-144).

Araç hâli. Türk dillerinin bazılarında Araç hâli göstergelerinin görevini üstlenen yapılar, araç hâli eki sayılmaz, bağlaç olarak ana sözcükten ayrı yazılır. Söz konusu hâl, eylemin, hareketin herhangi bir vasıta ile gerçekleşeceğini bildirir. Ayrıca harekete ortak adı, eylemin aracını, işin amacını da gösterir. Eski Türk dilinde araç hâli esasen $\sqrt{-in}$, $-in$, $-n$, $\sqrt{-\gamma}$ ekleri ve *birle* “birlikte” sözcüğünün yardımı ile yapılır: *qilicin* → *qilici+n* “kılıçla”: *Altun qoruy saqimın qilicin kesipen* IB. 8 “Altın sapı kılıçla kesip” (Ayd. III, 160); *Anin* → *Ani+n* “Anı ile (Anı nehri boyunca)”: *Anin barmis Anar jatip Bir atliy barmis* Ton1d. 7 “Anı boyunca gideceksiniz, orada geceyi geçirip (oradan) bir atla gitme mesafesi dedim” Ayd. II, 108; *subuy* → *subu+\gamma* “suyu ile”: *Ani subuy baralim* Ton1k. 3 “Anı suyu boyunca gidelim” (Ayd. II, 109); *sünügün* → *sünüg+in* “süngü ile”: *Sünügün açdimiz* Ton1k. 4 “süngü ile açtık” (Ayd. II, 109); *qayanimin* → *qayanim+in* “kağanımla”: *Basiniyma jayiy kelürir ertim. Qayanimin sületdimiz* Ton2d. 3 “düşmanı engelledim, kağanımla birlikte savaştık” (Ayd. II, 113). Yazıtlar dilinde vasıta hâlinin *birle* “birlikte” sözcüğü ile yapılan çeşitlerine de sık rastlanır: *İzgil bodun birle* “İzgil halkı ile” KTk. 3; *eçüm qayan birle* “ağabeyim kağanla birlikte” KTd. 17; *Kültegin birle* “Kül Tiginle” KTd. 26, 27; *qayanin birle* “kağanıyla”: *Qayanin birle Suna jışda sünüşdümüz* KTd. 35 “Kağanıyla Sona’nın kuytu yerinde savaştık” (Ayd. I, 179); *qırqiz birle* “Kırgızla”: *altı otuz jaşima Çek bodun Qırqiz birle jayı bolti* BKd. 26 “Yirmi altı yaşında Çek milleti Kırgızla bir olup düşman oldu”; *sü birle* “askerle”: *Çaça Senün sekiz tümen sü birle sünüşdim* BKd. 26 “Çaça-Sengün’ün yönettiği sekiz tümen askerle savaştım”.

Türk dillerinin eklemeli morfolojik yapısının temel göstergesi olan ek morfemlerin fonetik çeşitliliği, ses uyumu kuralına uygun olarak dilin ahenkliğini de sağlar.

KISALTMALAR

Eski Yazıtlar ve Metinler

BKd.	Bilge Kağan, Doğu yüzü
CC.	Codex Cumanicus
El.	Elegeş yazıtları
G.	Gülistan Tercümesi
HB	Herbis-Baarı
HŞ.	Hüsrev ü Şirin
IB.	Irk Bitig
KÇ.	Küli Çor
KTb.	Kül Tigin, Batı yüzü
KTd.	Kül Tigin, Doğu yüzü
KTg.	Kül Tigin, Güney yüzü
KTgb.	Kül Tigin, Güneybatı yüzü
KTgd.	Kül Tigin, Güneydoğu yüzü
KTk.	Kül Tigin, Kuzey yüzü
KTkd.	Kül Tigin, Kuzeydoğu yüzü
MÇ.	Moyen Çor
NF.	Nehcü'l-Feradis
On.	Ongin
Orh.	Orhun yazıtları
Tal.	Talas yazıtları
Tar.	Taryat
Ton1b.	Tonyukuk birinci taş, Batı yüzü
Ton1g.	Tonyukuk birinci taş, Güney yüzü
Ton1d.	Tonyukuk birinci taş, Doğu yüzü
Ton1k.	Tonyukuk birinci taş, Kuzey yüzü
Ton2b.	Tonyukuk ikinci taş, Batı yüzü
Ton2g.	Tonyukuk ikinci taş, Güney yüzü
Ton2d.	Tonyukuk ikinci taş, Doğu yüzü
Ton2k.	Tonyukuk ikinci taş, Kuzey yüzü
Ye.	Yenisey yazıtları

Diller

Alt.:	Altay dili
Azr.:	Azeri dili
Bşk.:	Başkurt dili
Bur.:	Buryat dili
Çul.:	Çulım dili
Çuv.:	Çuvaş dili
E Kıp.:	Eski Kıpçak dili
Gag.:	Gagauz dili
Hak.:	Hakas dili
Kab.-Blk.:	Kabardey-Balkar
Kal.:	Kalmuk dili
Kar.:	Karay dili
Kkp.:	Karakalpak dili
Krç.-Blk.:	Karaçay-Balkar dili
Krg.:	Kırgız dili
K. Tat.:	Kırım Tatarları dili
Kum.:	Kumuk dili
Kzk.:	Kazak dili
Mac.:	Macar dili
Moğ.:	Moğol dili
Nog.:	Nogay dili
Özb.:	Özbek dili
Sal.:	Salur dili
Şor	Şor dili
Tat.:	Tatar dili
Tng.-Mnç.:	Tunguz-Mançur dili
Trkm.:	Türkmen dili
TT.:	Türkiye Türkçesi
Tür.	Türk dili
Tuv.:	Tuva dili
Uyg.:	Uygur dili

Eserler

- Amanj. I Amanjolov A. Türki filologiyası jane jazu tarihi (Türk Filolojisi ve Yazı Tarihi). Аманжолов А. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы: Санат, 1996. – 127 s.
- Amanj. II Amanjolov A. İstoriya i teoriya drevnetyurkskogo pis'ma (Eski Türk Yazısı Tarihi ve Teorisi). Аманжолов А. История и теория древнетюркского письма. – Алматы: Мектеп, 2003. – 366 s.
- Ayd. I Aydarov Ğ. Kültegin yeskertkişi (Kül Tigin Yazıtı). Айдаров Ғ. Күлтегін ескерткіші. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 232 s.
- Ayd. II Aydarov Ğ. Tonikuk yeskertkişinin (VIII ғасыр) tili (Tonyukuk Yazıtı Dili, VIII. yüzyıl). Айдаров Ғ. Тоникук ескерткішінің (VIII ғасыр) тілі. – Алматы: Қазақстан, 2000. – 120 s.
- Ayd. III Aydarov Ğ. Orhon yeskertkişterinin teksi (Orhun Yazıtları Metni). – Айдаров Ғ. Орхон ескерткіштерінің тексі Алматы: Ғылым. 1990. – 220 s.
- BRRBUS Başkirsko-russkiy, russko-başkirskiy ucebny slovar' (Başkurtça-Rusça, Rusça-Başkurtça Okul Sözlüğü). Саяхова Л., Усманова М. Башкирско-русский, русско-башкирский учебный словарь. – Санкт-Петербург: «БХВ-Петербург», 2000. – 224 s.
- DTD Drevniye tyurkskiye dialektiy i ih otrajeniye v sovremennih yazıkah (Eski Türk Dialektleri ve Onların Çağdaş Dillerdeki İzleri). Древние тюркские диалекты и их отражение в современных языках. Под ред. И. А. Батманова. – Фрунзе: Илим, 1971. – 194 s.
- DTDS Dialektologik Süzlek. Борханова Н., Якупова Г. Диалектологик сүзлек. – Казан: Тат.Гос.Изд., 1953. – 264 s.

- DTS Drevnetyurkskiy slovar' (Eski Türkçe Sözlük). Древнетюркский словарь. Под ред. В. М. Наделяева, Д. М. Насилова, Э. Р. Тенишева, А. М. Щербака. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 s. Etimoloğičeskiy slovar' tyurksik yazıkov (Türk Dillerinin Etimolojik Sözlüğü). Севортян Э.В.
- ESTYa Этимологический словарь тюркских языков. – Москва: Наука, I. с. 1974. –767 s.; II. с. 1978. – 349 s.; III. с. 1980.–395 s.; IV. с. (соавт. Левитская Л.С.) 1989. – 292 s.
- İDTYa İziskannıy dar tyurkskomu yazıku: Vvedeniye, leksiko-grammatičeskiy ukazatel', glossariy (Türk Diline Nefis Hediye: Giriş, Leksikoloji ve Gramer Kılavuzu, Sözlük). Изысканный дар тюркскому языку: Введение, лексико-грамматический указатель, глоссарий. Фазылова Э. И. и Зияевой М. Т. – Ташкент, 1978.
- KKTTS Karakalpak tilinin tısındirme sözligi (Karakalpak Dilinin İzahlı Sözlüğü). Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. Жуапты ред. М.Календеров. I, II т. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1982, 1984.
- KMS Kazakşa-Monğolşa sözdik (Kazakça-Moğolca Sözlük). Базылхан Б. Қазақша-монғолша сөздік. – Улаанбаатар, 1977. – 392 s.
- KRPS Karaimsko-Russko-Pol'skiy slovar' (Karayca-Rusça-Lehçe Sözlük). Караимско-русско-польский словарь. – Москва, 1974.
- KRS Kirgizsko-Russkiy slovar' (Kırgızca-Rusça Sözlük). Киргизско-русский словарь. Сост. К.К.Юдахин.– Москва: Советская энциклопедия, 1985. С. I. – 503 s. С. II. – 474 s.
- KTDS Kazak tilinin diyalektologiyalık sözdigi (Kazak Dilinin Diyalektolojik Sözlüğü). Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. 1-кітап. –Алматы: ҒЫЛЫМ, 1996. –196 s.

- KTTS Kazak tilinin түсіндірме сөздігі (Kazak Dilinin İzahlı Sözlüğü). Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 10 томдық. – Алматы: Ғылым, 1974, 1976, 1978, 1979, 1982, 1985, 1986.
- Kurış. Kurışjanov A. K. İssledovaniye po leksike starokıpçakskogo pis'mennogo pamyatnika XIII v. "Tyurksko-arabskogo slovarya" (XIII. Yu. Eski Kıpçak Yazılı Eseri Sözlük Varlığı - "Türk-Arap sözlüğü" Üzerine Araştırmalar. Курышжанов А.К. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XII в. «Тюркско-арабского словаря». – Алма-Ата: Наука, 1970. – 232 s.
- Mal. Malov S.Ye. Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti (Eski Türk Yazıtları). Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1951. – 452 s.
- МК М. Kaşkari. Devonu luğot it turk. С.М.Муталлибов. I. cilt Ташкент: УзССР Фанлар академияси нашприётининг боспахонаси, 1960. – 499 s; II. cilt 1961. – 427 s; III. cilt 1961. – 461 s; IV. cilt Дивону луғот ит турк. Индекс-луғат. Ғ. Абдурахманова, С. Муталлибов. Узбекистон ССР Фан нашприёти. Тошкент, 1967. – 525 s.
- MKS Moңolşa-Kazakşa sözdik (Moğolca-Kazakça Sözlük). Базылхан Б. Монғолша-қазақша сөздік. – Улаанбаатар-Өлгий, 1987. – 885 s.
- OA Orhon yeskertkişterinin tolık atlası (Orhun Abidelerinin Tam Atlası). Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. – Астана: Күлтегін, 2005. – 360 s.
- RKS Russko-kirgizskiy slovar' (Rusça-Kırğızca Sözlük). Русско-киргизский словарь. Сост. Б. О. Орузбаева, Д. Ш. Шукуров, Ю. Я. Яншансин. – Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии, 1988. – 479 s.

- RKumS Russko-kumikskiy slovar' (Rusça-Kumukça Sözlük). Русско-кумыкский словарь. Под ред. З.З. Бамматова. – Москва: Гос.изд.иностранных и национальных словарей, 1960. – 1148 s.
- RNS Russko-nogauskiy slovar' (Rusça-Nogayca Sözlük). Русско-ногайский словарь. Сост. Абдулжалилов Ф. А., Джанбидаева К. К., Калмыкова С. А., Курманалиев М. К. – Москва, 1978.
- RVUS Russko-vengerskiy ucebniy slovar' (Rusça-Macarca Okul Sözlüğü). Сабо М. Русско-венгерский учебный словарь. AKADEMIAI KIADO BUDAPEST, 1989. – 262 s.
- RYaS Russko-yakutskiy slovar' (Rusça-Yakutça Sözlük). Русско-якутский словарь // под ред. П.С. Афанасьева, Л. Н.Харитоновна. – Москва: Советская энциклопедия, 1968. – 720 s.
- Sartk. Sartkoja K. Orhon muraları (Orhun mirasları). Сартқожа Қ. Орхон мұралары. – Астана: Күлтегін, 2003. – 392 s.
- SDYe Sovremennaya i drevnyaya Yeniseyka (Çağdaş ve Eski Yenisey). Батманов И. А., Арагачи З. Б., Бабушкин Г. Ф. и др. Современная и древняя Енисейка. – Фрунзе: АН КиргССР, 1962. – 248 s.
- TRS Tatarsko-russkiy slovar' (Tatarca-Rusça Sözlük). Татарско-русский словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1966.
- URS Uygursko-russkiy slovar' Uygurca-Rusça Sözlük). Уйгурско-русский словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1968. – 828 s.
- UzRS Uzbeksko-russkiy slovar' (Özbekçe-Rusça Sözlük). Узбекско-русский словарь. Под ред. С.Ф. Аकोбирова и Г. Н. Михайлова. – Ташкент: Главная редакция Узбекской Советской энциклопедии, 1988. – 727 s.

BİBLİYOGRAFYA

- Абдуллаев Ф.* Фонетика хорезмских говоров. – Ташкент, 1967.
- Айгабылов А.* Қазақ тілінің морфонологиясы. – Алматы: Санат, 1995.
- Айдаров Ф.* Күлтегін ескерткіші. – Алматы: Ана тілі, 1995.
- Айдаров Ф.* Тоникуқ ескерткішінің тілі (VIII ғасыр). – Алматы: Қазақстан, 2000.
- Ақбаев Ш.* Фонетика диалектов карачаево-балкарского языка. – Черкесск, 1963.
- Акишев К.* Иссыкское письмо и руническая письменность // Байырғы түркі өркениеті. Жазба ескерткіштер. – Астана, 2000.
- Акульшин П. В.* Проект создания Азиатской Академии С. С. Уварова и его место в обществ. движении России в 1810-1869 гг. // Проблемы новой и новейшей истории Востока. – Москва: Рязань, 1993.
- Акульшин П. В.* Гражданин С.С. Уваров и его роль в жизни рос. Общества // Педагогика. – 1993. – № 4.
- Алпатов В. М., Варууль И. Ф., Старостин С. А.* Грамматика японского языка. – Москва: Восточ. литература, 2000.
- Аманжолов А.* Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы, 1996.
- Аманжолов А. С.* К генезису тюркских рун // Орхонские надписи. – Семей: Дәуір, 2001.
- Аманжолов А. С.* История и теория древнетюркского письма. – Алматы: Мектеп, 2003.
- Андреев А. А.* К вопросу о раннем периоде биографии Александра Бековича Черкасского // Археология и этнология Северного Кавказа. Вып. 2. – Нальчик: Издательский отдел КБИГИ, 2013.
- Анесов Г. К.* Семантическое развитие производных основ, образованных от гомогенных корней // Вопросы тюркского языкознания. – Алма-Ата: Наука, 1985.
- Аралбаев Ж.* Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. – Алматы: Ғылым, 1988.
- Арсланов Л. Ш.* Язык алабугатских татар Каспийского района Калмыцкой АССР. – Казань, 1988.
- Арсланова Ф. К.* Погребальный комплекс VIII-VII вв. д.н.э. из Восточного Казахстана // В глубь веков. – Алма-Ата, 1974.
- Атамедов Н.* Манышский говор диалекта туркменского языка. АДК. филол. наук. – Ашхабад, 1965.

- Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. – Алматы, 1996.
- Ахинжанов С. М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1995.
- Ахметов Ә. Байырғы америкалықтардың алтайлық тегі. – Астана, 2011.
- Ахметов М. А. Глагол в языке Орхоно-Енисейских памятников. – Саратов, 1978.
- Ахметьянов Р. Г. О генеалогической классификации кыпчакских тюркских языков // Советская тюркология. – 1978. – № 6.
- Бабаев С. К. О происхождении балкарцев и карачаевцев // О происхождении балкарцев и карачаевцев. Материалы научной сессии по проблеме происхождения балкарского и карачаевского народов (22-26 июня, 1959 г.). – Нальчик: Кабардино-балкарское книжное издательство, 1960.
- Babinger F. Gottlieb Siegfried Bayer (1694-1738). – Munchen, 1915.
- Базылхан Б. Қазақ және монғол тілдері бойынша салыстырмалы зерттеулер. АДД филол. наук. – Алматы – Улан-Батор, 1993.
- Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу ағартуға қатысты еңбектер). – Алматы: Ғылым, 1992.
- Бан Гу. Батыс өңірі және үйсін мемлекеті. – Үрімжі: Шынжаң халық баспасы, 1987.
- Бартольд В. В. История изучения Востока в Европе и России. – Ленинград, 1925.
- Бартольд В. В. Киргизы. – Фрунзе, 1943.
- Бартольд В. В. Двенадцать лекции по истории турецких народов Средней Азии. Соч. Т. 5. – Москва: Наука, 1968.
- Бартольд В. В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Соч. Т.V. – Москва, 1968.
- Бартольд В. В. Обзор деятельности факультета восточных языков. Соч. Т.IX. – Москва, 1977.
- Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. Т. 2. ч. 1. – Москва: Изд-во АН СССР, 1952.
- Баскаков Н.А. К вопросу о происхождении условной формы на -са,-се в тюркских языках// Академику Р.А. Гордлевскрму к его 75-летию. – Москва-Ленинград, 1953.
- Баскаков Н. А. Тюркские языки. – Москва, 1960.
- Баскаков Н. А. К вопросу о классификации тюркских языков // Известия АН СССР. ОЛЯ. – 1952. – № 2.

- Баскаков Н. А., Абаев В. И.* и др. Развитие и обогащение русского языка за счет заимствований из языков народов СССР // *Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР.* – Москва, 1969.
- Баскаков Н. А.* Введение в изучение тюркских языков. – Москва: Высшая школа, 1969.
- Баскаков Н. А.* Историко-типологическая морфология тюркских языков (структура слова и механизм аглютинации). – Москва: Наука, 1979.
- Баскаков Н. А.* Алтайская семья языков и ее изучение. – Москва, 1981.
- Баскаков Н. А.* О границах словообразования и словоизменения тюркских языках // *Советская тюркология.* – 1986. – №2.
- Баскаков Н. А.* Историко-типологическая фонология языков. – Москва: Наука, 1988.
- Батманов И. А.* Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. – Фрунзе, 1959.
- Батманов И. А.* Современный киргизский язык. Ч. I. – Фрунзе, 1963.
- Батманов И. А., Кунаа А. Ч.* Памятники древнетюркской письменности Тувы. Вып. I. – Кызыл, 1963.
- Батманов И. А.* Источники формирования тюркских языков в Южной Сибири и Средней Азии // *Источники формирования тюркских языков Средней Азии и Южной Сибири.* – Фрунзе, 1966.
- Бахаддин Өгел.* Ұлы Хун империясының тарихы. 2-кітап. – Алматы, 1998.
- Бернштам А. Н.* История гуннов. – Ленинград, 1951.
- Библиграфический словарь Тюркологов Евразии.* Российские тюркологи (XX век). Т. I. Книга 1. – Анкара, 2011.
- Бизақов С.* Вариант сөздер сөздігі. – Алматы: Білім, 2000.
- Бирюкович Р. М.* Звуковой строй чулымско-тюркского языка. – Москва, 1979.
- Бичурин Н. Я.* Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 1. – Москва-Ленинград, 1950.
- Благова Г. Ф.* «Бабур-наме»: Язык, прагматика текста, стиль. К истории чагатайского литературного языка. – Москва, 1994.
- Богородицкий В. А.* Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. – Казань, 1934.
- Бодуэн де Куртене.* Избранные труды по общему языкознанию. Т. I. – Москва, 1963.

- Бодуэн де Куртене*. Об одной из сторон постепенного человечения языка в области произношения, в связи с антропологией // Введение в языковедение. Хрестоматия. – Москва, 2000.
- Боргояков М. И.* Источники и история изучения хакасского языка. – Абакан, 1981.
- Бураев И. Д.* Некоторые фонетические особенности говора аларо-унгинских бурят // Исследования бурятских говоров. Вып. II. – Улан-Уде, 1968.
- Валиханов Ч. Ч.* Собрание сочинений. Т.1. – Алма-Ата, 1984.
- Вербицкий В. И.* Словарь алтайского и аладагского наречий тюркского языка. Изд.2. – Горно-Алтайск: Ак чечек, 2005.
- Виттекер Ц. Х.* Гражданин С. С. Уваров и его время. – Санкт-Петербург, 1999.
- Владимирицов Б. Я.* Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия. Введение и фонетика. – Ленинград, 1929.
- Гаджиева Н. З.* Кумыкский язык // Младописьменные языки народов СССР. – Москва-Ленинград, 1959.
- Гаджиева Н. З.* Проблемы тюркской ареальной лингвистики. – Москва, 1975.
- Гарипов Т. М.* Башкирское именное словообразования. – Уфа, 1959.
- Гаркавец А. Н.* Кипчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский. – Алма-Ата, 1987.
- Гаркавец А. Н.* Кыпчакское письменное наследие. Том I. Каталог и тексты памятников армянским письмом. – Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2002.
- Гердер И. Г.* Трактат о происхождении языка. – Москва, ЛКИ, 2007.
- Грамматика современного башкирского литературного языка. – Москва, 1981.
- Golb Norman and Omeljan Pritsak.* Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. – Ithaca: Cornell Univ. Press, 1982.
- Голб Н., Прицак О.* Хазарско-еврейские документы X века. 2-е изд. – Москва –Иерусалим, 2003.
- Горяева В. Д.* Городские центры и монументальная архитектура средневековой Киргизии // Автореф.д.к.ист. наук. – Фрунзе, 1976.
- Готтлиб Зигфрид Байер – академик Петербургской Академии наук. Сб. статей. – Санкт-Петербург, 1996.

- Грамматика ногайского языка. Под ред. Н.А. Баскакова. – Черкесск, 1973.
- Грамматика современного якутского литературного языка. Фонетика и морфология. Под ред. Е. И. Коркиной. – Москва, 1982.
- Грамматика хакасского языка. Под ред. Н. А.Баскакова. – Москва, 1975.
- Грамматика карачаево-балкарского языка. Под ред. Н. А. Баскакова. – Нальчик, 1976.
- Греч А. Д.* Хронологические границы древнетюркского времени // Тюркологический сборник. – Москва: Наука, 1966.
- Греков Б. Д., Якубовский А. Ю.* Золотая Орда и ее падение. – Москва, 1950.
- Грунин Т. И.* Документы на половецком языке XVI в. – Москва: Наука, 1967.
- Грязнев М. П.* Погребение бронзовой эпохи в западном Казахстане // Казахи. – Ленинград, 1927.
- Гузев В. Г.* Староосманский язык. – Москва, 1979.
- Гулямов Х.* Джизакский говор узбекского языка. АДК филол.наук. – Ташкент, 1954.
- Гумилев Л. Н.* Көне түріктер. – Алматы, 1994.
- Гумилев Л. Н.* История народа хунну. Т. 1. –Москва, 1997.
- Ғабитханұлы Қ.* Көне түркі жазба ескерткіштерінің Қытайда зерттелуі // Тіл және қоғам. – Астана, 2006. – № 2(7).
- Ғұн тарихының жылнамасы.* – Түркістан: Тұран, 2004.
- Дәмирчизаде Ә. М.* Азербайжан әдеби дилинин тарихы. – Бақы, 1979.
- Дерфер Г.* О состояний исследования халаджской группы языков // Вопросы языкознания. – Москва, 1972.
- Дерфер Г.* О трех количественных градациях гласных в тюркских языках // Советская тюркология. – 1976. –№ 47.
- Джангидзе В. Т.* Даманисский говор казахского диалекта азербайджанского языка. – Баку, 1965.
- Джунисбеков А.* Сингармонизм в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1980.
- Дмитриев Н. К.* Грамматика кумыкского языка. – Москва-Ленинград, 1940.
- Дмитриев Н. К.* Грамматика башкирского языка. – Москва-Ленинград, 1940.

- Дмитриев Н. К.* Вставка и выпадение гласных и согласных в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. IV. Фонетика. – Москва, 1955.
- Дмитриев Н. К.* Строй тюркских языков. – Москва: Издательство восточной литературы, 1962.
- Документы на половецком языке XVI в.* – Москва, 1967.
- Драгомир В. В.* К вопросу о полемике по проблеме роли С. С. Уварова в истории России: системный компаративный анализ. – Москва, 1998.
- Древние тюркские диалекты и их отражение в современных языках.* Под ред. И.А.Батманова. – Фрунзе: Илим, 1971.
- Дроздов Ю. Н.* Тюркская этнонимия древнеевропейских народов. – Москва: Опора, 2008.
- Дьяконов И. М.* История Мидии. – Москва–Ленинград, 1956.
- Дьячковский Н. Д.* Консонантизм якутского языка. АДК филол. наук. – Якутск, 1982.
- Есбосынов Е.* Ескі қыпшақ тілінің лексика-грамматикалық ерекшеліктері. – Астана: Ер-Дәулет, 2006.
- Есенқұлов А.* Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым, 1976.
- Ескеева М. Қ.* Тарихи дыбыс өзгерістері. – Астана: ЕҰУ, 2001.
- Ескеева М. Қ.* Қазақ жазуының тарихи негіздері. – Астана: ЕҰУ, 2002.
- Ескеева М. Қ.* Түркі филологиясына кіріспе. – Астана: ЕҰУ, 2003.
- Ескеева М. Қ.* Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі. – Алматы: Арыс, 2007.
- Ескеева М. Қ.* Түркі тілдері жүйесіндегі қазақ тілінің тарихи орны. – Астана: Кантана Прес, 2011.
- Жирмунский В.М.* Тюркский героический эпос. – Ленинград: Наука, 1974.
- Жүсіпұлы М.* Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. – Алматы: Ғылым, 1998.
- Зайончковский А.* К вопросу о структуре корня в тюркских языках: глагольные основы моносиллабические (односложные) типа С+Г (согласный + гласный) // Вопросы языкознания. – 1961. – № 2.
- Зайончковский А.* Новонайденный арабско-кипчакский словарь // Народы Азии и Африки.– 1964. – № 3.
- Мусаев К.* Лексикология тюркских языков. – Москва: Наука, 1984.

- Закиев М. З. Татар халқы теленең барлыкка килуе. – Казан, 1977.
- Закиев М. З., Кузьмин-Юманади Я. Ф. Волжские Булгары и их потомки. – Казань: ИНСАН, 1996.
- Закиев М. З. Древнетюркская ономастика и ее морфонология. – Астана: Prosper Print, 2013.
- Зиндер Л. Р. Общая фонетика. – Москва, 1979.
- Зејналов Ф. Р. Түрк дилләринин муга сәли грамматикасы. – Бақы, 1959.
- Зейналов Ф. Р. Об одном «древнем тюркском языке» в Среднем Иране//Советская тюркология. – 1972. –№ 6.
- Ибатов А. Сөздің морфологиялық құрылымы. – Алматы: Ғылым, 1983.
- Иванов С. Н. Николай Федорович Катанов. – Москва, 1973.
- Иванов И.В. Синология в России// Актуальные проблемы востоковедения. – Ашхабад, 2004.
- Иностранцев К. Хунну и гунны // Труды тюркологического семинария. Ленинградский институт живых восточных языков. – Ленинград, 1926.
- Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы, 1989.
- История отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года. – Москва, 1997.
- Исхаков Ф. Г. Характеристика отдельных гласных в современных тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Фонетика. Часть 1. – Москва: Наука, 1955.
- Кажибеков Е. З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. – Алма-Ата: Наука, 1986.
- Казанская лингвистическая школа. Книга первая. – Казань: Татарское книжное издательство, 2008.
- Кайдаров А. Т. Развитие современного уйгурского литературного языка. – Алма-Ата: Наука, 1969.
- Кайдаров А. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1986.
- Каримуллин А. Прототюрки и индейцы Америки. По следам одной гипотезы. – Москва: Инсан, 1995.
- Карсаков И. Тюркология в германоязычных странах (Германия, Австрия, Швейцария). – Москва, 2008.
- Кенесбаев И. Современный казахский язык. – Алма-Ата: КазГос. пед. уч., 1962.

- Киекбаев Дж. К вопросу о родстве урало-алтайских языков // Некоторые вопросы урало-алтайского языкознания. – Уфа, 1970.
- Киселев С. В. Древняя история Южной Сибири. – Москва-Ленинград, 1951.
- Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник Средней Азии. – Москва: Наука, 1964.
- Кляшторный С. Г., Лившиц В. А. Открытие и изучение древнетюркских и согдийских эпиграфических памятников “Центральной Азии” // Археология и этнография Монголии. – Новосибирск, 1978.
- Кляшторный С. Г. Кипчаки в рунических памятниках // *Turcologica*, 1986. – Ленинград: Наука, 1986.
- Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Казахстан летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата, 1992.
- Кондратьев В. Т. Очерки грамматики древнетюркского языка. – Ленинград, 1970.
- Кононов А. Н. Грамматика турецкого языка. – Москва, 1941.
- Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1956.
- Кононов А. Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази-хана Хивинского. – Москва – Ленинград, 1958.
- Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – Москва-Ленинград, 1960.
- Кононов А. Н. Тюркская филология в СССР. 1917-1967. – Москва: Наука, 1968.
- Кононов А. Н. Показатели собирательности-множественности в тюркских языках. – Ленинград, 1969.
- Кононов А. Н. О фузии в тюркских языках // Структура и история тюркских языков. – Москва, 1971.
- Кононов А. Н. История изучения тюркских языков в России: До-октябрьский период. – Ленинград: Наука, 1972.
- Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – Москва-Ленинград, 1972.
- Кононов А.Н. Махмуд Кашкарский и его «Дивану лугат ит-турк» // Советская тюркология. – Баку, 1972. – №1.
- Кононов А. Н. В.В.Радлов и отечественная тюркология // Тюркологический сборник. – Москва, 1972.

- Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). – Ленинград: Наука, 1980. – С.135-142.
- Кормушин И. В. К методике сравнительного изучения алтайских языков // Проблема общности алтайских языков. – Ленинград: Наука, 1971.
- Кормушин И. В. Лексико-семантическое развитие *qa в алтайских языках // Тюркская лексикология и лексикография. – Москва: Наука, 1971.
- Корш Ф. Е. Классификация турецких языков // Этнографическое обозрение. – № 6. – Санкт-Петербург, 1910.
- Котвич В. Исследование по алтайским языкам. – Москва, 1962.
- Кошкараров А. Фрикативные согласные в казахском языке // АДД филол. наук. – Алматы, 1996.
- Крушевский Н. В. Очерки науки о языке // История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Ч. I. – Москва, 1960.
- Кубрякова Е. С. О формообразовании, словоизменении, словообразовании и их соотношении // ИАН, Серия литература и язык. Т. 35. – Москва: Известия АН СССР, 1976. – №6.
- Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа, этнический состав, история расселения. – Москва: Наука, 1974.
- Курышжанов А. Формы и значения падежей в языке Codex Cumanicus. АҚД филол. наук. – Алма-Ата, 1956.
- Курышжанов А. Исследование по лексике «Тюркско-арабского словаря». – Алма-Ата: Наука, 1970.
- Кызласов Л. Р. Новая датировка памятников енисейской письменности // Советская археология. – 1960 – №3.
- Кызласов Л. Р. Новый этап развития енисейской письменности // Советская археология. – 1960. – № 3.
- Кызласов И. Л. Рунические письменности Евразийских степей. – Москва, 1994.
- Кызласов И. Л. Итоги и перспективы тюркской рунологии // Түркология. – 2002. – № 2.
- Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология жана фонетика. – Фрунзе, 1980.
- Қазақ грамматикасы. – Астана: Астана полиграфия, 2002.
- Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы IDK-ТИРО, 1998.
- Қазақстан тарихы. Очерктер. – Алматы, 1994.

- Қазақстан тарихы. I т. – Алматы, 1996.
- Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998.
- Қайдар Ә. Қаңлы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004.
- Қайдаров Ә., Оразов М. Түркологияға кіріспе. – Алматы, 1985.
- Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005.
- Қашқари М. Түрк сөздігі. 3 томдық. А. Егеубаев. – Алматы, 1997.
- Құдасов С. Армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар сөзінің» тілі. – Алматы, 1990.
- Құрбан Уәли. Біздің тарихи жазуларымыз. – Үрімші, 1986.
- Левин Г.Г. Лексико-семантические параллели Орхонско-тюркского и якутского языков: (В сравнительном плане с алтайским, хакасским, тувинским языками). – Новосибирск: Наука, 2001.
- Левитская Л. С. Историческая фонетика чувашского языка. – Москва, 1966.
- Левитская Л. С. Историческая морфология чувашского языка. – Москва: Наука, 1976.
- Литвинский Б. А. Кангюско-сарматский фарн. – Душанбе, 1968.
- Львов А. С. Лексика «Повести временных лет». – Москва, 1975.
- Лукин Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. –Ташкент, 1965.
- Макаев Э.А. Рецензия: Проблема общности алтайских языков. – Ленинград, 1971 // ВЯ. – 1973. – №4.
- Малов С. Е. Каракалпакский язык и его изучения // Каракалпакия. Т. II. – Москва, 1934.
- Малов С. Е. К истории казахского языка // Изв. АН СССР. ОЛия. – 1941. – № 3.
- Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1951.
- Малов С. Е. Древние и новые тюркские языки // ОЛия. Т. 2. Вып. 2. – Москва, 1952.
- Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958.
- Малов С. Е. Уйгурские наречия Синьзяна. – Москва: Издательство АН СССР, 1961.
- Маженова М. Н. Абу-Хайян – исследователь кипчакского языка (материалы по истории казахского языка). АҚД филол. наук. – Алма-Ата, 1969.

Население мира. Демографический справочник. – Москва: Мысль, 1989.

Мазитова Н. А. Изучение Ближнего и Среднего Востока в Казанском университете (первая половина XIX в.). – Казань, 1972.

Макаев Э. А. Вопросы построения сравнительной грамматики и тюркских языков // Советская тюркология. – 1971. – № 2.

Манкеева Ж. А. Реконструкция первичных корней глагольных основ казахского языка. – Алма-Ата: Ғылым, 1991.

Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі байырғы түбірлерді жаңғырту. – Алматы: «Мемлекеттік тілді дамыту орталығы» ЖШС, 2010.

Маргулан А. Основные этапы жизни и деятельности Ч.Ч. Валиханова. // Валиханов Ч. Избранные произведения. – Москва: Наука, 1986.

Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях. – Москва, 1960.

Мелиоранский П. М. Памятник в честь Кюль-Тегина. – Санкт Петербург, 1899.

Мельников Г. П. Причины нарушения в системе киргизских гласных // Советская тюркология. – 1970. – № 1.

Миллибанд С. Д. Библиографический словарь советских востоковедов. – Москва, 1977.

Мудрак О. А. Развитие сочетаний с*ʃ в праалтайском языке // Доклады конференции памяти С.А. Старостина. Российский государственный гуманитарный университет. – Москва, 2006.

Мудрак О. А. Классификация тюркских языков и диалектов: (с помощью методов глоттохронологии на основе вопросов по морфологии и исторической фонетике). – Москва: РГГУ, 2009.

Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (Западно-кыпчакская группа). – Москва, 1975.

Мусаев К. М. Краткий грамматический очерк караимского языка. – Москва, 1977.

Мұсабаев Ғ. Үйсін туралы пікірлер // Қазақ тарихынан. – Алматы, 1997.

Мырзабеков С. Қазақ тілінің дыбыстық жүйесі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1999.

Наджип Э. Н. Хорезми. Мухаббат-наме. – Москва, 1961.

Наджип Э. Н. Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV в. АДД филол. наук. – Москва, 1965.

- Наджип Э. Н.* Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. – Москва: Наука, 1989.
- Наджип Э. Н.* Культура и тюркоязычная литература мамлюкского Египта XIV века. – Туркестан, 2004.
- Nadir Devlet.* Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış // Türk Dünyası El Kitabı. – Birinci Cilt.2. – Basıkı. – Ankara, 1992.
- Население мира. Демографический справочник. – Москва: Мысль, 1989.
- Насилов В. М.* Язык орхоно-енисейских памятников. – Москва: Наука, 1960.
- Насыров Д. С.* Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус-Казань, 1976.
- Новикова К. А.* Названия домашних животных в тунгусо-маньчжурских языках // Исследования в области этимологии алтайских языков. – Ленинград, 1979.
- Омарбеков С., Жүнісов Н.* Ауызекі тіліміздің дыбыс жүйесі. – Алматы: Мектеп, 1985.
- Orkun N. X.* Eski türk yazıltarı. – Ankara, 1987.
- Орузбаева Б. О.* Кыргыз адабий тилинин жалпы эдик негиздери жөнүндө. – Фрунзе, 1968.
- Остраунов Н.* Этимология сартовского языка. – Москва, 1940.
- Очерки истории исторической науки в СССР. Т. 1. – Москва, 1955.
- Өмірәлиев Қ.* Көне түркі әдеби ескерткіштері туралы зерттеулер. – Алматы: Арыс, 2010.
- Петров Ф. А.* Исторические взгляды С. С. Уварова // Ист. музей-энцикл. отеч. истории и культуры. Труды Гос. Истор. музея. Вып. 106. – Москва, 1998.
- Петров Ф. А.* Российские университеты в 1-й пол. XIX в. Формирование системы университетского образования. Кн. 2. Ч. 3. – Москва, 1999; Кн. 3. – Москва, 2000.
- Плетнева С. А.* Половецкая земля // Древнерусские княжества X-XII вв. – Москва, 1975.
- Покровская Л. А.* Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. – Москва, 1964.
- Поливанов Е. Д.* Субъективный характер восприятия звуков языка // Избранные работы. – Москва, 1968.

Поливанов Е. Д. Факторы фонетической эволюций языка как трудового процесса // Статьи по общему языкознанию. – Москва, 1968.

Поппе Н. Урало-Алтайская теория в свете Советского языкознания // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – 1940. – №3.
Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics. – Wiesbaden, 1965.

Потанов А. П. Очерки по истории алтайцев. – Москва-Ленинград, 1953.

Radloff W. Phonetik der Nordlichen Türkschorachen. – Leipzig, 1882.

Радлов В., Мелиоранский П. Древнетюрские памятники в Кошопайдаме // Орхонские надписи. – Семей: Дәуір, 2001.

Ramstedt G. J. Zur mongolisch-türkischen Lautgeschichte, III. Der j-Laut und damit zusammenhängende Fragen. KSz, XVI, 1915.

Ramstedt G. Uberonomatopoetische Wörter in der sitaischen Sprachen. – Journal de la Societe Finno-ougrienne. – Helsinki, 1951.

Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание. Пер. с нем. – Москва: Наука, 1957.

Рассадин В. Н. Бурятиязмы в якутском языке // О. Н. Бетлинк и его труд о языке якутов. – Якутск, 1973.

Рассадин В. И. Очерки по исторической фонетике бурятского языка. – Москва, 1982.

Remusa A. Recherches sur les lingua Tateres. – Paris, 1820.

Рубинштейн Н. Л. Русская историография. – Москва, 1941.

Рутенко Ю. С. Тагальский язык в «Сравнительном словаре всех языков и наречий» П.С.Палласа // Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН. http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/08/08_02/978-5-88431-211-1/ © МАЭ РАН.

Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. – Москва: Изд-во Иностранная литература, 1955.

Сабыр М. Орта түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы (XIV ғасыр жазба ескерткіштері негізінде). – Алматы: Қазақ университеті, 2004.

Сағындықов Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Санат, 1994.

Самойлович А. Н. Некоторые дополнения к классификации тюркских языков. – Петербург, 1922.

- Самойлович А. Н. Тюркское языкознание. Филология. Руника. – Москва: Восточная литература РАН, 2005.
- Сартқожаұлы Қ. Орхон мұралары. – Астана: Күлтегін, 2003.
- Сауранбаев Н. Т. Проблемы казахского языкознания. – Алма-Ата: Ғылым, 1982.
- Саурықов Е.Б. Түркі тілдеріндегі үстеу сөз табының қалыптасуы. – Тараз, 2009.
- Севортян Э. В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. – Москва: Издательство Восточной литературы, 1962.
- Севортян Э. В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. – Москва: Наука, 1966.
- Серебренников Б. А. Историческая грамматика пермских языков. – Москва, 1963.
- Serebrennikov B. A. Zur Frage nach dem Ursprung der prothetischen Konsonanten *v* und *j* im Tschuwaschischen. AON, XIX,1, 1966.
- Серебренников Б. А. О некоторых частных деталях процесса образования аффикса множественного числа *-lar* в тюркских языках. – Советская тюркология. 1970. – № 1.
- Серебренников Б. А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Баку, 1979.
- Серебренников Б. А. Вероятностные обоснования в компаративистике. – Москва: Наука, 1974.
- Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Москва, 1986.
- Современный татарский язык. – Москва, 1969.
- Сравнительная-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. – Москва: Наука, 1984.
- Сравнительная-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – Москва: Наука, 1988.
- Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Москва, 2002.
- Tekin T. A. Grammar of Orkhon Turks. Indian University, 1968.
- Тектігүл Ж.О. Қазақ тіліндегі түркі негізді аффикстердің эволюциясы. – Алматы: Ғылым, 2002.
- Тенишев Э. Р. Грамматический очерк древнеуйгурского языка по сочинению «Золотой блеск». – Ленинград, 1953.

- Тенишев Э. Р. Система согласных в языке древнеуйгурских памятников уйгурского письма Турфана и Ганьсу // Вопросы диалектологии и тюркских языков. Т. 3. – Баку, 1963.
- Тенишев Э. Р. В.В.Радлов – фонетист и грамматист // Тюркологический сборник. 1971. – Москва: Наука, 1972.
- Тенишев Э. Р. Тюркская историческая диалектология и Махмуд Кашгарский // Советская тюркология. – 1973. – № 6.
- Тенишев Э. Р. Строй саларского языка. – Москва, 1976.
- Тенишев Э. Р. О наддиалектном характере языка тюркских рунических памятников // Turcologica. 76. – Ленинград, 1976.
- Тенишев Э. Р. О методах и источниках сравнительно-исторических исследований тюркских языков // Избранные труды. Книга первая. – Уфа: Гилем, 2006.
- Тихомиров М. Н. Русская историография XVIII в. // Вопросы истории. 1948. – № 2.
- Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1981.
- Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2002.
- Топоров В.Н. Сравнительно-историческое языкознание // Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва, 1990.
- Трубецкой Н. С. Основы фонологии. – Москва, 1960.
- Трыярский Э. О диалектной дифференциации армяно-кыпчакского языка // Советская тюркология. – 1987. – № 4.
- Тумашева Д. Г. Язык татар западной Сибири (Тюменский говор). Уч. Зап. Казанского университетa. Кн. 2. – Казань, 1956.
- Түймебаев Ж.К. Проблема анлаутных губных согласных в алтайских языках (Ревизия фонетического закона Рамстедта – Пеллио). – Москва, 2005.
- Түймебаев Ж. К. История тюрко-казахско-монгольских этноязыковых взаимоотношений. – Астана, 2008.
- Түймебаев Ж. К., Егоров Н. И., Чеченов А. А. Актуальные проблемы исследования языков центральной Азии. Туранский языковой союз. – Көкшетау: КГУ, 2009.
- Түймебаев Ж., Ескеева М. Көне түркі жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық жүйесі. – Астана: Prosper Print, 2013.
- Түркі тілдері. Энциклопедиялық басылым. – Астана: Фолиант, 2002.

- Убрятова Е. И. Опыт сравнительного изучения фонетических особенностей языка населения некоторых районов Якутской АССР. – Москва, 1960.
- Узбек тили лексикологияси. – Тошкент, 1981.
- Фазылов Э. И. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. Т. I. – Ташкент, 1966. Т. II. – Ташкент, 1971.
- Федчина В. Н. Как создавалась карта Средней Азии. – Москва: Наука, 1967.
- Фролов Э. Д. Русская наука об античности. Историографические очерки. Изд. 2-е. – Санкт-Петербург, 2006.
- Хабичев М. А. Памятник куманских языков // Советская тюркология. – 1974. – № 2.
- Хабичев М. Карачаево-балкарское именное формообразование и словообразование. – Черкесск, 1977.
- Хакимзянов Ф. С. Язык эпитафий волжских булгар. – Москва: Наука, 1978.
- Харитоновна Л. Н. Залоговые формы глагола в якутском языке. – Москва, 1963.
- Хартанович М. Ф. Николай I и гр. С. С. Уваров – реформаторы. Вестник РАН. Т. 65. – 1995. – № 12.
- Хасенова А. Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты. – Алматы, 1971.
- Хотенков В., Чернета В. Граф С. Уваров — министр-просветитель // Высшее образование в России. – 1996. – № 1, 2.
- Хусаинов К. Ш. В. В. Радлов и казахский язык. – Алма-Ата: Наука, 1981.
- Хусаинов К. Ш. Звуко-изобразительность в казахском языке. – Алма-Ата, 1988.
- Хы Уей Гуанг. Сары ұйғырлардың мәдениет тарихы. – Бейжин: Ұлттар баспасы, 2000. (Қытай тілінде, сілтемені аударған Ш. Әбсалық).
- Чанков Д. И. Согласные хакасского языка. – Абакан, 1957.
- Шамов Г. В. Роль востоковедов Казанского университета в изучении Монголии и Китая (первая половина XIX в.). – Казань, КГУ, 1956.
- Шаранатұлы Ш. Жалпы тіл білімі. – Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2006.
- Щербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XII вв. из Восточного Туркестана. – Москва-Ленинград: АН СССР, 1961.
- Щербак А. М. Грамматика староузбекского языка. – Москва-Ленинград, 1962.

- Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Ленинград: Наука, 1970.
- Щербак А. М. К вопросу о происхождении глагола в тюркских языках // Вопросы языкознания. – 1975. – № 15.
- Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Имя). – Ленинград: Наука, 1977.
- Щербак А. М. Ранние тюркско-монгольские языковые связи (VIII-XIV вв.). – Санкт-Петербург: Наука, 1997.
- Щербак А. М. Тюркская руника. – Санкт-Петербург: Наука, 2001.
- Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1974.
- Юлдашев А. А. Система словообразования в спряжений глагола в башкирском языке. – Москва: Наука, 1972.
- Юлдашев А. А. Принципы составления тюркско-русских словарей. – Москва, 1972.
- Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология: Развитие корневых слов. Ч. I. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1959.
- Языки мира. Тюркские языки. – Бишкек, 1997.
- Якобсон Р. О. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание // Введение в языковедение. Хрестоматия. – Москва: Аспект Пресс, 2000.
- Яцунский В. К. Историческая география. – Москва, 1955.

İÇİNDEKİLER

Ön Söz 3

Birinci Bölüm TÜRKOLOJİ

§1. Türklük Biliminin Dünya Sosyal Bilimleri Alanındaki Yeri 5
§2. Türklük Bilimi ve *Türk, Türkî* Terimleri 11
§3. Türkolojinin Bütünlük Özelliği 18
§4. Dil Bilimsel Türkoloji 32
§5. Dil Bilimsel Türkolojinin Tarihî Kökleri 35
§6. Türkolojinin Rusya'da Oluşmasının Tarihî
Ön Şartları ve Olguları 48
§7. Dil Bilimsel Türkolojinin Gelişimi
ve Türk Dillerinin İncelenmesi 63
§8. Yurtdışında Türkoloji Biliminin
Gelişmesi ve Türk Dillerinin Araştırılması 103

İkinci Bölüm TÜRK DİLLERİ VE TÜRK DİLLERİNİN TARİHİ GELİŞİM DÖNEMLERİ

§1. Türk Dilleri 128
§2. Türk Dilleri Gelişimini Tarihî Açıdan Dönemleştirme
ve Türk Dillerinin Gelişim Evreleri 163
§3. Türk Dilleri Tarihî Gelişiminin Saka-Hun Devri 186

§4. Türk Dilleri Gelişiminin Eski Türkçe veya Erken Orta Türkçe Dönemi	197
§5. Türk Dilleri Gelişiminin Orta Türkçe Dönemi veya Eski Türkçe dönemi	213
§6. Türk Dilleri Gelişiminin Yeni ve En Yeni Dönemi	227

Üçüncü Bölüm

GLOTTOJENEOLJİK VE GLOTTOKRONOLOJİK BAKIMDAN SINIFLANDIRMA MESELELERİ

§1. Türk Dillerini Sınıflandırmanın Kuramsal-Yöntem Bilim ve Tarihi İlkeleri	234
§2. Türk Dillerini Sınıflandırmada Dayanılan Fonetik-Fonolojik ve Morfonolojik Kurallar	254
§3. Türk Dillerinin Sınıflandırılması	275

Dördüncü Bölüm

TÜRK DİLLERİNİN YAPISALFONOLOJİ. MORFOLOJİ

§1. Türk Dillerinde Vurgu, Uyum, Hece	300
§2. Türk Dillerinin Fonetik-Fonolojik Sistemi	315
§3. Türk Dillerinin Morfolojik Yapısı	357
§4. Türk Dillerindeki Yapım Ekleri	397
§5. Türk Dillerindeki Çekim Ekleri	418
Kısaltmalar	431
Bibliyografya	437

TÜYMEBAYEV J., YESKEYEVA M.

TÜRKOLOJİNİN TARİHÎ-DİL BİLİMSEL ESASLARI

**Editör: Süer Eker
Ressam: Ermek Meyirbekov
Sayfa düzeni: Niyazbay Orazımbetov**

**Baskıya 28.09.2017 Tarihinde gönderildi.
Kalıbı 66x96 1/16. Ofset baskı.
Harf türü Arno Pro, Palatino Linotype
456 s. Baskı adedi 1000.
Sipariş №2920.**

**Baskı ve Cilt Kazıgurt Yayınevi'ne aittir.
Kazıgurt Yayınevi
480009, Almatı
Abay Cad. No: 143, ofis No: 405
Tel: +7 (727) 394 42 86
e-posta: kazygurt@list.ru**

**Тапсырыс берушінің файлдарынан Қазақстан Республикасы
«Полиграфкомбинат» ЖШС-нде басылды.
050002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41.**